

Антон Луцкевіч

Выбраныя
ТВОРЫ

**ПРАБЛЕМЫ
КУЛЬТУРЫ,
ЛІТАРАТУРЫ
І МАСТАЦТВА**

**МІНСК
«КНІГАЗБОР»
2006**

УДК 008 (476) + 821.163.3.09 [1911/1939]
ББК 71.0 (4 Бей) + 83.3 (4 Бей)
Л 87

Укладаньне, прадмова, камэнтары, індэкс імёнаў,
пераклады з польскае і нямецкае
Анатоля Сідарэвіча

Рэцэнзент
Арсень Ліс,
доктар філалагічных навук

Луцкевіч А.
Л 87 Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва / Антон Луцкевіч;
уклад., прадм., камэнт., індэкс імёнаў, пер. з пол. і ням. А. Сідарэвіча. — Мінск: Кніга-
збор, 2006. — 460 с.
ISBN 985-6824-29-X.

Адзін з пачынальнікаў, тэарэтыкаў і арганізатараў беларускага нацыянальна-вызвольнага і сацыялістычнага руху, Старшыня Рады Народных Міністраў і міністар замежных спраў Беларускай Народнай Рэспублікі Антон Луцкевіч (1884–1942) увайшоў у гісторыю беларускае культуры як сузаснавальнік літаратурна-мастацкае крытыкі.

У гэтай кнізе ўпершыню пад адной вокладкай сабраныя працы А. Луцкевіча 1911–1939 гг., прысьвечаныя праблемам гісторыі беларускае культуры, літаратуры, мастацтва і журналістыкі. Значную частку тому складаюць літаратурна-крытычныя матэрыялы (водгукі, рэцэнзіі, артыкулы).

Кніга адрасаваная ўсім, хто вывучае і выкладае гісторыю духоўнай культуры Беларусі, у прыватнасьці гісторыю эстэтычнай думкі і журналістыкі, гісторыю і тэорыю літаратуры і мастацтва.

УДК 008 (476) + 821.163.3.09 [1911/1939]
ББК 71.0 (4 Бей) + 83.3 (4 Бей)

Укладальнік і выдавецтва выказваюць шчырую падзяку
сваякам Антона Луцкевіча,
у прыватнасьці, **сям’і Андрусішых**
за дапамогу ў выданьні кнігі.

ISBN 985-6824-29-X

© Сідарэвіч А., укладаньне,
прадмова, камэнтары, індэкс
імёнаў, пераклады, 2006
© Мальдзіс Я., афармленьне
вокладкі, 2006
© Афармленьне, ПУП «Кнігазбор»,
2006

ІДЭАЛЁГІЯ КРЫТЫКА АНТОНА ЛУЦКЕВІЧА

Памяці акадэміка Віктара Каваленкі

Гэты, а дакладней — падобны да гэтага зборнік належала выпусьціць год пяцьдзясят таму. Хоць бы з тае прычыны, што Антон Луцкевіч — адзін з айцоў беларускае літаратурнае крытыкі і літаратуразнаўства, аўтар першых манаграфічных артыкулаў пра Якуба Коласа, Янку Купалу, Максіма Багдановіча, Максіма Гарэцкага, іншых пісьменьнікаў тае пары. Ён жа — аўтар першае кнігі літаратурна-мастацкае крытыкі «Наўю ріеньліагу», якая — так сталася — была і першым падручнікам беларускае літаратуры для юнацтва. У 1927 годзе Максім Гарэцкі ў лисьце да Льва Клейнбарта, пісаў: «Я считаю, что наибольшее право называться белорусским критиком имеет Антон Луцкевич. [...] Он написал много критических статей, заметок, рецензий, рассеянных в разных белорусских изданиях. Творчество белорусских поэтов и писателей он рассматривает, главным образом, с точки зрения публициста-художника и национального революционера, в разрезе социальном и эстетическом.

Самое ценное в белорусской критике после 1905 года и до настоящего времени — это, пожалуй, упомянутая мною его книга «Наўю ріеньліагу» (по-белорусски латиникою)»¹.

Тыя, кажучы словамі Гарэцкага, рассеяныя артыкулы, рэцэнзіі, нататкі цяпер у большасці сваёй сабраныя ў адной кнізе і прапануюцца ўвазе чытачоў.

Калі б такі зборнік Луцкевіча, як гэты, выйшаў гадоў пяцьдзясят таму (няважна, дзе — на Бацькаўшчыне ці за мяжою), сам факт яго існаваньня ня даў бы беларускім крытыкам і літаратуразнаўцам 1950—1990-х гг. магчымасьці адкрываць амэрыкі і вынаходзіць ровары, змусіў бы іх быць прынамсі асьцярожнымі, калі не карэктнымі. Магчыма, і гісторыя беларускае тэатральна-музычнае культуры пісалася б трохі інакш, і гісторыя журналістыкі, і выдавецкае справы. Ды што зробіш: ня ўпісваўся бацька беларускае літаратурна-мастацкае крытыкі ў каардынаты бальшавіцкае сыстэмы. Што ж да беларусаў у дыяспары, дык яны ніколі не выяўлялі асаблівае цікавасьці да Луцкевічавай спадчыны. Каб пераканацца ў гэтым, дастаткова пагартаць эміграцыйныя выданьні. Зрэшты, зробім два выключэньні: Станіслаў Станкевіч і Антон Адамовіч.

Гэтая кніга магла выйсьці ў сярэдзіне 1990-х. Ведама, ня ўся гэтая кніга і не ў такім выглядзе, але недзе 60 адсоткаў уключаных у яе тэкстаў былі перадрукаваныя на машынацы. Сабраў гэтыя тэксты Алесь Бяляцкі, аўтар манаграфічнага артыкулу пра Антона Луцкевіча ў «Гісторыі беларускай літаратуры XX стагоддзя»². Яму заставалася зрабіць

¹ Скарыніч: Літаратурна-навуковы гадавік. Вып. 5. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2002. С. 116.

² Гэтай працы папярэднічалі артыкулы А. Бяляцкага ў зборніку «Вобраз-90» і ў кнізе «Вяртаньня маўклівага споведзь: Постаці творцаў беларускай гісторыі ў кантэксце часу» (Менск, 1994).

Зь іншых працаў, прысьвечаных Луцкевічу як крытыку і эстэтыку, адзначым:

Конан У. Антон Луцкевіч: філязофія і эстэтыка нацыянальнага Адраджэньня // Голас Радзімы. 1994. 10 сак. — 7 крас. У перапрацаваным выглядзе: Крыніца. 1999. № 4—5.

Тарасюк Л. Беларуская паэзія пачатку XX ст. у ацэнках А. Навіны (Луцкевіча) // Вёсьнік БДУ. Сэр. 4. 1994. № 2.

Мароз К. Талент віленскага крытыка // Польша. 1996. № 1.

самую цяжкую працу: спраўдзіць цытаты, супаставіць варыянты, напісаць камэнтары... Вось гэтага Алесь, пайшоўшы ў палітыку, і не зрабіў.

Нічога ня ведаючы пра Алесевы напрацоўкі, я ў 1999 годзе — пасля таго, як Уладзімер Колас выжыў мяне з гуманітарнага ліцэю, — пачаў складаць тры зборнікі твораў А. Луцкевіча. Гэтым зборнікам я даў умоўныя назвы: «Да гісторыі беларускага руху», «Праблемы культуры, літаратуры і мастацтва», «Пад чырвоным штандарам» («Барацьба за вызваленне»). Першая з трох кніг убачыла сьвет у 2003 г. Другая выходзіць цяпер. Трэцяя, у якую ўключаныя выбраная публіцыстыка, працы з гісторыі Беларусі, дзеньнік А. Луцкевіча ды іншыя матэрыялы, існуе ў электроннай вэрсіі і чакае свае чаргі.

У дадзены зборнік, як вынікае зь яго загаловаў, уключаныя працы А. Луцкевіча, прысьвечаныя праблемам культуры, літаратуры і мастацтва. У ім няма працаў пра адукацыю, школьніцтва, бо дзеля гэтага давялося б рабіць асобную кнігу. Няма ў ім і працаў А. Луцкевіча зь лінгвістыкі, бо для іх таксама спатрэбіўся б адмысловы том. Зьмешчаныя тут артыкулы аб графіцы ды «моўнай анархіі» Яна Станкевіча не выходзяць з агульнакультурнага і літаратурна-мастацкага кантэксту.

Асабліва трэба зазначыць, што ў гэтую кнігу ўключаныя толькі беларускамоўныя тэксты А. Луцкевіча, прысьвечаныя праблемам культуры, літаратуры і мастацтва. Выключэнне складаюць пераклад ягонага артыкулу пра Уладзіслава Сыракомлю, зроблены пры жыцці аўтара, два лісты аб «камэры Конрада» (яны дапаўняюць ягоны беларускамоўны артыкул «Вязьніца Адама Міцкевіча») ды артыкул «Вільня як крыніца натхнення», які пашырае тэму лекцыі «Вільня ў беларускай літаратуры».

Луцкевіч нямае пісаў пра літаратуру, тэатар ды іншыя віды мастацтва таксама папольску і па-руску. І калі б уключыць тыя публікацыі ў гэты зборнік, яго давялося б друкаваць двума ёмістымі тамамі. Як на маю думку, дык лепш было б сабраць польскамоўныя працы Луцкевіча ў адной кнізе, а рускамоўныя — у яшчэ адной. З навуковага пункту гледжаньня гэта было б цалкам апраўдана.

Зусім зразумела, што дазволіць сабе такую раскошу мы ня можам. Дастаткова сказаць, што ў дадзены зборнік ня ўключаны шэраг беларускамоўных працаў Луцкевіча 1916 і 1918 гг. Гэта нэкралёгі «Аляксандар Ельскі», «Гэнрык Сянкевіч» і «Каганец (Пасьмертны ўспамін)», рэцэнзіі «Ф. Аляхновіч. «Базылішк», «А. Гарун. «Матчын дар», «Карский Е. Белорусская речь: Очерк народного языка с историческим освещением», а таксама арт. «Беларускае музыкальнае таварыства»³. Прычына адсутнасці гэтых твораў у кнізе даволі простая: у Менску няма поўных камплектаў газэты «Гоман», у якой усе гэтыя працы надрукаваныя, а паехаць у Вільню і *набыць* там неабходныя тэксты ў мяне не было магчымасці. Не магу сказаць таксама, што мне ўдалося выявіць усе беларускамоўныя працы Луцкевіча на тэмы культуры, літаратуры і мастацтва, друкаваныя ў міжваенны час у заходнебеларускіх газэтах і часопісах. Прычыны — тыя ж: у менскіх кнігасховішчах камплекты асобных выданняў няпоўныя, а доступ да віленскіх архіваў ды бібліятэкаў немагчымы дзеля браку сродкаў.

Структура гэтай кнігі даволі простая: яна складаецца чатырох разьдзелаў: «Артыкулы, лекцыі, рэцэнзіі, нататкі», «Біяграмы», «Нэкралёгі» і «Дадаткі».

У першы разьдзел кнігі ўвайшлі артыкулы, лекцыі, рэцэнзіі, нататкі і г. д. Магчыма, у заглаваў гэтага разьдзелу ня ўлічаная ўся разнастайнасьць жанраў, у якіх працаваў А. Луцкевіч. Напрыклад, ён выступаў ня толькі зь лекцыямі, але і з рэфэратамі, пісаў ня толькі рэцэнзіі, але і водгукі.

Хоць найлепшы прынцып публікацыі твораў пэўнага аўтара — храналёгічны, біяграмы і нэкралёгі дзеля іх спэцыфікі давялося вылучыць у асобныя разьдзелы. Ведама,

³ Я называю працы, занатаваныя ў біябібліяграфічным даведніку «Беларускія пісьменьнікі» (т. 4). Але ж вядома, што ў даведніку шмат якія працы і не занатаваныя.

можна паспрачацца, ці трэба артыкул «Зыгмунт Нагродзкі і яго адносіны да беларусаў» змяшчаць у разьдзеле «Нэкралёгі», а артыкул «Нашы страты», прысьвечаны памяці Цёткі і Аляксандра Ельскага, выносіць зь яго... Што тычыцца біяграмаў, дык дасюль ня высветлена, для якога выданьня яны прызначаліся.

Абавязкова трэба адзначыць, што пры ўкладаньні гэтае кнігі выкарыстаныя матэрыялы Беларускага дзяржаўнага архіву-музею літаратуры і мастацтва, Дзяржаўнага музею гісторыі беларускае літаратуры, Дзяржаўнага літаратурнага музею Янкі Купалы, Нацыянальнае бібліятэкі Рэспублікі Беларусь, Нацыянальнага музею гісторыі і культуры, а таксама аддзелу рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнае навуковае бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнае акадэміі навук. Супрацоўнікам гэтых устаноў, а таксама Лявону Баршчэўскаму, Алесю Бяляцкаму і Арсеню Лісу — вялікі дзякуй за дапамогу.

Падзяка за тэхнічную дапамогу ў падрыхтоўцы гэтае кнігі належыцца Глебу Лабадзенку і рэдакцыі газэты «Наша Ніва».

1.

Цяпер, калі пераважная большасьць беларускамоўных тэкстаў Луцкевіча з праблемаў культуры, літаратуры і мастацтва сабрана пад адною вокладкаю, чытач можа аб'ектыўна вывучыць яго месца і ролю ў гісторыі айчыннае культуры і мастацкае культуры ў прыватнасьці.

Што тычыцца месца, я ня буду арыгінальны, калі паўтару, што Луцкевіч быў адным з айцоў беларускае літаратурна-мастацкае крытыкі. Мусіць, больш арыгінальна прагучыць выказваньне, што Луцкевіч разам са сваім братам Іванам, Вацлавам Іваноўскім, Цёткаю ды іншымі дзеячамі Беларускае Сацыялістычнае Грамады зрабілі магчымым сам літаратурны працэс, адной з умоваў якога зьяўляецца крытыка. Без заснаваных дзеячамі БСГ «Нашае Нівы» і беларускіх выдавецтваў ды школаў ці разьвіліся б таленты Янкі Купалы і Якуба Коласа, Максіма Багдановіча і Максіма Гарэцкага, Алеся Гаруна і Зьмітрака Бядулі, ці нарадзілася б у 1919—1920 гг. пакаленьне іх пераемнікаў (Міхась Чарот, Уладзімер Жылка, Наталья Арсеньнева)? Без калекцыяў Івана Луцкевіча ці нарадзілася б само паняцьце «беларускае мастацтва»?

Ды вернемся ў «крытычны цэх». Адначасна з Луцкевічам, а то і раней за яго пачыналі, як адзначыла К. Мароз, Максім Багдановіч, Сяргей Палуян, Максім Гарэцкі і Лявон Гмырак. Дадаўшы да гэтага пераліку Рамуальда Зямкевіча, Вацлава Ластоўскага ды Альгерда Бульбу, мушу зацеміць: з прычынаў агульнагістарычнага і асабовага хакратару сталася так, што А. Луцкевіч стаў сярод іх першым — аўтарам першых манаграфічных артыкулаў і першага зборніку літаратурна-крытычных працаў. Яму было наканавана выпусціць і другую кнігу, і шэсьць брашураў, і стаць аўтарам дзясяткаў працаў, зьмешчаных у розных выданьнях 1920—1930-х гг.

Можна сьцьвярджаць, што ў гісторыі айчынай літаратурна-мастацкай крытыкі і літаратуразнаўства 1910—1930-х гг. ён заняў цэнтральнае месца. Зь ім і лічыліся, і палемізавалі як на Захадзе, так і на Ўсходзе Беларусі. Як можна прачытаць у адным з артыкулаў, Антон Навіна — разам з Сулімам і Адамам Станкевічам — уваходзіў у лік аўтаргэтаў таго часу⁴.

На Ўсходзе Беларусі на поўніцу разьвіўся талент хіба аднаго М. Гарэцкага, які, што праўда, стварыў сваю «Гісторыю...» у віленскіх базыльянскіх мурах. Пасьля таго як у БССР не адін таленавіты крытык і літаратуразнаўца быў падбіты на ўзьлёце, Навіна, Суліма, Станкевіч ды некаторыя іншыя заходнебеларускія аўтары (таксама ў ня надта спрыяльных

⁴ Андрэйкавец Н. Постаць Казіміра Сваяка ў ацэнках У. А. Калесьніка // Сучасныя праблемы беларусікі: Матэрыялы навуковай канфэрэнцыі, прысьвечанай прафэсару Ўладзімеру Андрэвічу Калесьніку. Берасьце, 2000.

палітычных варунках) ратавалі гонар беларускай літаратурна-мастацкай крытыкі і гісторыка-літаратурнае навукі. У гэтым была іх ці не галоўная роля. Што ж тычыць Луцкевіча, дык ён адыграў яшчэ найменей сем роляў.

Па-першае, ён наколькі мог спрыяў талентам і апекаваўся імі. Ён быў у ліку тых, хто спрычыніўся да нараджэння паэта Янкі Купалы⁵, вёз у Ракуцёўшчыну Максіма Багдановіча, спрыяў выхаду першых кніжак Уладзімера Жылкі ды Натальлі Арсеньевай⁶, «Маея ліры» Казіміра Сваяка, супрацоўнічаў зь Міхасём Машарам ды Хведарам Ільяхшэвічам, Язэпам Драздовічам і Пётрам Сергіевічам, Францішкам Аляхновічам і Марыяй Кімант...

Па-другое, пра яго сацыяльны, ідэйны і эстэтычны аналіз творчасці мастакоў і слова гаворка яшчэ будзе. Тут адзначу, што, надзелены аналітычным талентам, «беспамылковым літаратурным чужым і густам» (А. Бяляцкі), Луцкевіч даваў даволі трапныя і ўстойлівыя ацэнкі творчасці таго ці іншага пісьменьніка.

Па-трэцяе, ён быў папулярызатарам творчасці мастакоў. І ў якасці выкладчыка, і ў якасці лектара ў Беларускам навуковым таварыстве, у Таварыстве беларускае школы, Беларускам студэнцкім саюзе ці Таварыстве прыяцеляў беларусаведы, і ў якасці аўтара габрэйска-, нямецка-, польска-, расейска- і чэскамоўных выданняў. Ён разам з братам мог зацікавіць Валерыя Брусава творчасцю Янкі Купалы і надрукаваць ягоныя пераклады⁷. Ён жа мае непасрэднае дачыненне да перавыдання «Вянка» М. Багдановіча і выдання «Выбраных твораў» Я. Коласа (абедзве кнігі выйшлі ў 1927 г. у Вільні).

Па-чацьвертае, Луцкевіча мы ведаем як зьбіральніка спадчыны мастакоў. І гэтая роля выпала яму ня толькі таму, што ён стварыў і наладзіў працу Беларускага музэю імя Івана Луцкевіча. Луцкевіч, па-пятае, вядомы нам і як публікатар спадчыны, яе камэнтатар⁸. У сувязі з гэтым мы можам назваць Луцкевіча і тэкстолягам.

Па-шостае, Луцкевіч выступае як ахавальнік памяці мастакоў і дзеячоў культуры. Пра гэта сьведчаць і ягоныя нэкралёгі, і артыкулы да жалобных датаў тых, хто пакінуў гэты сьвет.

Нарэшце, мы ведаем Луцкевіча як абаронцу. Ён узвышаў голас у абарону беларускае культуры, перасьледваных бальшавікамі Купалы і Коласа, адстойваў гонар Купалы, калі нейкі паклоньнік фюрэра наўмысна скажаў саму сутнасьць ягонае творчасці...

Пасьля гэтага агляду нельга не згадзіцца з К. Мароз, якая назвала талент А. Луцкевіча шматгранным.

2.

А. Бяляцкі мае рацыю, калі вылучае ў творчасці Луцкевіча тры пэрыяды: 1) нашаніўскі, 2) 1920—1928 гг. і 3) 1929—1939 гг. Прымаючы такую пэрыядызацыю, лічу, патрэбным удакладніць пэўныя моманты.

Крытыка як від творчасці ўзьнікае пры пэўных умовах. Прынамсі патрабуецца нейкая ступень сталасьці літаратуры і мастацтва ды наяўнасьць трыбуны. Днём нараджэння беларускае літаратурнае крытыкі можна лічыць 9 ліпеня 1908 г., калі Ядвігін Ш. апублікаваў свой водгук на Купалаву «Жалейку». У пэўнай меры рэагаваньнем на гэты водгук была рэцэнзія на «Жалейку» Ўладака з Казіміроўкі ў «Нашай Ніве» (28 жніўня). З гэтага моманту, як казаў адзін палітык, працэс пайшоў. У 1910 г. А. Бульба рэцэнзуе Коласавы

⁵ Падрабязней пра гэта: Сідарэвіч А. Антон Луцкевіч і Янка Купала // Тэрмапілы. 2003. № 7; я г о ж. Сто гадоў з Купалам // *НН*. 2005. 20 тр.

⁶ Падрабязней пра гэта: Сідарэвіч А. Вучаніца і настаўнікі // *НН*. 2002. 12 крас.

⁷ Гл.: Букчин С. Народ издревле нам родной: Русские писатели и Белоруссия. Менск: Лімарыус, 2003. С. 563—604.

⁸ Падрабязней пра гэта: Сідарэвіч А. Зьбіральнік і публікатар: Да 120-х угодкаў Антона Луцкевіча // *Купэрак Віленшчыны*. 2004. № 1(9).

«Песьні жалбы» і Купалаў «Нуньлаг». У канцы таго ж году сьланныя «Слаі і глыбы» піша М. Багдановіч... А Луцкевіча мы сярод крытыкаў мы так і ня бачым. Цытуючы ў сваіх артыкулах Купалу ды называючы яго — разам з Коласам — буйною сілаю⁹, Луцкевіч яшчэ не выступае як уласна крытык, рэцэнзент. І толькі ў 1912 г. пад крыптанімам І. М. ён зьмяшчае прынагодна-ўтылітарную нататку пра «Апавяданьні» Тараса Гушчы. Назваць гэтую нататку літаратурна-крытычным творам можна толькі з нацяжкаю, бо перад намі ня так крытыка, як палітычная публіцыстыка. Ды вось у 1913 г. ён піша водгук на Купалаў зборнік «Шляхам жыцьця». І хоць напісаць водгук на ягоную кнігу Луцкевіча прасіў сам Купала¹⁰, думаецца, што гэтая надта настойлівая просьба ня мела для яго значэньня. Значэньне для Луцкевіча мела тое, што гэтая кніга — «ужо сур’ёзны здабытак беларускай літаратуры». Яе можна было рэкамэндаваць знаўцам паэзіі (у тым ліку і В. Брусаву). Яшчэ праз колькі месяцаў Луцкевіч піша рэцэнзію на «Вянок» М. Багдановіча, бо ў ім ён убачыў «вершы такой формы, такой будовы — часта вельмі рэдкай, якой могуць пахваліцца толькі найбольш культурныя народы з найвышэй развітай літаратурнай мовай».

Выснова: Луцкевіч пачынае пісаць пра нашых пісьменьнікаў тады, калі бачыць, што празь літаратуру наш народ ужо «заваёўвае сабе належнае месца ў сям’і культурных народаў», калі бачыць, што ў беларускай літаратуры нацыянальнае «зьліваецца з агульна-чалавечым», што «нацыянальнае вырасла... у агульналюдзкае», што сама літаратура пачала ўпісвацца ў эўрапейскі і — шырэй — сусьветны, агульналюдзкі кантэкст.

Гэтыя словы — «агульначалавечы», «агульналюдзкі» — я сустраў у надрукаваных тут творах 33 разы. І раблю выснову: ад самага пачатку сваёй творчасьці Луцкевіч падыходзіць да айчыннае літаратуры з высокай меркай агульначалавечага. Яно — агульначалавечае — у красе: у красе ідэалаў, формаў, вобразаў ды выяўленых пачуцьцяў. Бо — «нацыянальнае стаецца агульналюдзім праз укрытую ў ім чыстую красу».

Гэта — эстэтычная мерка. Але да літаратуры і мастацтва падыходзяць і зь меркаю сацыяльнаю, клясаваю, ідэалогічнаю. Для марксіста Луцкевіча такою меркаю зьяўляюцца *агульначалавечыя* ідэалы «Волі, Роўнасьці і Брацтва, якія ад часу Вялікае Францускае рэвалюцыі, што іх абвясьціла, зусім ня ўтрацілі сваей павагі». І зусім лягічна, што як *агульналюдзі* ён разглядае таксама ідэал «вызваленьня працы з-пад улады капіталу». Такім чынам, Луцкевіч падыходзіць да літаратуры як сацыял-дэмакрат, бо вядома, што з гледзішча сацыял-дэмакрата агульналюдзкія ідэалы свабоды, роўнасьці і братэрства, вызваленьня працы ў сваёй сутнасьці зьяўляюцца выяўленьнем гуманізму. Словы, утвораныя ад «humanus», «чалавечны», сустракаюцца ў гэтай кнізе 13 разоў. Малавата? У некаторых крытыкаў — сучасьнікаў Луцкевіча — і зусім не сустракаліся, а калі і сустракаліся, то з пэўнаю афарбоўкаю.

Пачатковы — нашаніўскі — пэрыяд творчасьці Луцкевіча падзяляецца на два этапы: уласна нашаніўскі і гоманаўскі. Апынуўшыся ў 1915—1918 гг. у зоне нямецкае акупацыі, дзе практычна засталіся некалькі беларускіх пісьменьнікаў (Цётка, Вацлаў Ластоўскі, Францішак Аляхновіч, хто яшчэ?), А. Луцкевіч сутыкнуўся зь якасна новаю патрэбаю і задачаю. Ужо з канца 1915 г. пачалі працаваць першыя беларускія легальныя школы, але на акупаванай тэрыторыі засталіся адзінкі настаўнікаў, і дзеля разгортваньня школьніцтва патрабавалася рыхтаваць пэдагогаў. Так у Вільні адчыніліся Беларускае настаўніцкія курсы, і Луцкевіч выкладаў на іх. Ён мусіў чытаць лекцыі і з этымалёгіі, і з фанэтыкі¹¹, і з гісторыі літаратуры, знаёміць слухачоў з постацамі беларускіх пісьменьнікаў. Так у яго склаўся

⁹ Рукапіс артыкулу «Национальное возрождение белорусов», які друкаваўся ў часкім часопісе «Slovansky Přehled» (Číslo 4, Ročník XI, 1909), захоўваецца ў ЦБ Літ. АН (ф. 21. спр. 336).

¹⁰ Гл.: Купала Я. Поўны збор твораў. Т. 9. Кн. 1. С. 234.

зборнік «Наўу ріеьніагу: Litaraturna-sacyjalnaja narysy» (1918), які быў выкарыстаны М. Гарэцкім, калі той пісаў сваю знакамітую «Гісторыю беларускае літаратуры» (1920), зборнік, цалкам зроблены на матэрыяле нашаніўскае пары. Мусіць, самы галоўны недахоп гэтае кнігі ў празьмерным цытаваньні пісьменьнікаў. Але мы павінны зважаць, што ў той час ня мелася ніводнае хрэстаматыі. Такім чынам, першая беларуская кніга літаратурнае крытыкі зьяўляецца адначасна і падручнікам, і хрэстаматыяй. Заўважым, што Луцкевіч пісаў «літаратурна-сацыяльныя нарысы». Менавіта спалучэньне ўласна літаратурнага, эстэтычнага ды сацыяльнага падыходаў да твораў літаратуры і мастацтва і стане адметнаю рысаю крытыка Луцкевіча.

Зборнікам «Наўу ріеьніагу» нашаніўскі пэрыяд у творчасьці А. Луцкевіча скончыўся.

Калі хто ведае, як быў заняты Луцкевіч у той час — у час нацыянальнае рэвалюцыі, змаганьня за Беларусь — і як публіцыст, і як пэдагог, і як арганізатар, і як удзельнік мітынгаў, паседжаньняў, нарадаў, канфэрэнцыяў, перамоваў, і як аўтар рэзалюцыяў ды пастановаў гэтых мітынгаў, паседжаньняў, нарадаў, канфэрэнцыяў, той ня можа не здзівіцца: адкуль у чалавека браўся час яшчэ і на літаратуру з мастацтвам? І ўсё ж у 1919 г., калі прэм'ер-міністр БНР мусіў ехаць і ў Бэрлін, і ў Прагу, і ў Парыж, і ў Варшаву, і ў Закапанэ, — у 1919 г. крытык Луцкевіч, наколькі мне вядома, змаўкае. Ён зноў загаварыў у 1920 г. — пасьяла адстаўкі — у зборніку «Наша Ніва» ды ў адроджанай на кароткі час газэце «Наша Ніва».

Гэта быў ужо новы пэрыяд у ягонай творчасьці. Зноў жа, аніяк нельга забыцца на тое, што ў гэты час (1920—1929 гг.) Луцкевіч фактычна або фармальна ўзначальвае Беларускі нацыянальны камітэт у Вільні, Беларускі цэнтральны выбарчы камітэт, дзякуючы якому беларусы займелі сваё прадстаўніцтва ў польскім парлямэнце, распрацоўвае і абгрунтоўвае ідэю сялянска-рабочніцкага саюзу, масавай арганізацыі працоўных¹², зьяўляецца фактычным рэдактарам газэтаў Беларускага пасольскага клюбу і БСРГ, выкладае ў гімназіі (да 1927 году), перакладае падручнікі, складае навучальныя праграмы, стварае Беларускі музэй імя Івана Луцкевіча, ўзначальвае яго і парадкуе фонды... І ўсё ж гэта быў самы плённы пэрыяд яго беларускамоўнай творчасьці як літаратура- і мастацтвазнаўцы.

Гаворка не адно пра колькасць публікацыяў (іх улічана 64, або амаль столькі, колькі за два іншыя пэрыяды разам). Гаворка пра жанравую разнастайнасьць. Гэта і манаграфічныя артыкулы, як «Ідэоляг народнае інтэлігенцыі (Максім Гарэцкі)», і рэцэнзіі, якія іншы раз, як на кнігу Наталлі Арсеньневай, перарастаюць у манаграфічны артыкул. Гэта і гісторыка-літаратурныя працы, як «Пуцяводныя ідэі беларускае літаратуры» або «Эвалюцыя беларускае адраджэнскае ідэалёгіі і адбіцьцё яе ў літаратуры». Гэта і аглядавыя артыкулы («Жыдоўскае пытаньне ў нашым пісьменстве», «Бунт проці Бога» ці «Дасьледчыкі беларускага мастацтва»). Гэта і дасьледаваньне пытаньня аб месцы зьяўленьня Адама Міцкевіча. Нарэшце, у 1920-х гг. Луцкевіч выступае і як публікатар спадчыны Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча ды Максіма Багдановіча.

Гаворка і пра тэматычныя абсягі. Луцкевіч не абмяжоўваецца нейкімі «сваімі» тэмамі. У 1920-х ён выступае як тэарэтык літаратуры і эстэтык («Істота літаратуры і яе грамадзкае значэньне», «Праблемы красы й мастацтва ў творах Максіма Багдановіча»), ён разглядае літаратуру ў шырокім канстэксьце «нашага культурнага стану» і «нашага культурнага росту». Ён піша пра адраджэньне беларускага мастацтва і пра яго дасьледчы-

¹¹ Рукапісныя тэксты гэтых лекцыяў захоўваюцца ў ЦБ Літ. АН.

¹² Іншая справа, хто і як рэалізаваў гэтую ідэю ў постаці Беларускае Сялянска-Рабочніцкае Грамады...

каў, пра забытыя кнігі і пра неабходнасьць вярнуць у Беларусь культурную спадчыну...

Гаворка і пра тое мноства роляў, якія Луцкевічу давялося адыгрываць у культурным жыцьці Беларусі і пра якія я напісаў ужо ў першым разьдзеле гэтае прадмовы. Застаецца ўдакладніць: у 1920-х Заходняя Беларусь яшчэ не адрэзана сталіністамі і пілсудчыкамі ад усходняе часткі краіны, і імя Луцкевіча яшчэ не апаганенае ў БССР. Яго сяды-тады друкуюць, на яго спасылаюцца, ён супрацоўнічае з дасьледчыкамі...

Другі пэрыяд творчасці Луцкевіча таксама завяршаецца зборнікам. Меркавалася, што зборнік гэты — «Адбітае жыцьцё» (1929) — выйдзе не адною кнігаю (пра тое кажа і пазнака на вокладцы і шмуцтытуле: «Кніжка І»), але пляну ня наканаваана было рэалізавацца, а таму многія творы так і засталіся раскіданымі па разнастайных выданьнях.

У 1929 г. рэзка зьмянілася палітычная сытуацыя. Найперш у СССР і БССР, дзе быў узяты курс на паскоранае «будаўніцтва сацыялізму», а насамрэч на стварэньне мілітарнага патэнцыялу, каб «павялічыць лік савецкіх рэспублік»¹³. Сталінскую тэорыю абвастрэньня клясавай барацьбы па меры набліжэньня да сацыялізму бальшавікі экспартавалі і ў Заходнюю Беларусь. Луцкевічаўскаму ідэалу сялянска-рабятніцкага саюзу быў нанесены сьмяротны ўдар, а сам Луцкевіч стаў для бальшавікоў сымбалам «нацыянал-фашызму» і «беларускага шавінізму»¹⁴.

Сытуацыя мянялася і ў Польшчы. Іншы раз складваецца ўражаньне, што абодва Іосіфы-Юзафы — Сталін і Пілсудзкі — узгаднілі сваю палітыку ў Заходняй Беларусі і ўкраіне. Тэрор у СССР быў прыкрыцьцём для тэрору ў санацыйнай Польшчы, і наадварот. Два рэжымы — бальшавіцкі і санацыйны — як быццам спаборнічалі ў зьнішчэньні культурных здабыткаў беларусаў. Адно што ў Польшчы не стралялі паэтаў і мастакоў. І гэта праўда.

Трэці пэрыяд беларускамоўнай творчасці Луцкевіча менш прадуктыўны колькасна (улічаныя 32 публікацыі і рукапісы), але ў сэнсе разнастайнасьці жанраў і даробку ён ня бедны. З працаў гэтага пэрыяду належала б вылучыць перш-наперш купалазнаўчыя і багдановічазнаўчыя публікацыі і рукапісы, матэрыялы да жыцьцяпісаў Францішка Багушэвіча, Якуба Коласа і Зыгмунта Нагродзкага, а таксама артыкул «Абдзіраловіч і Барыка. Літаратурная паралель». Усе яны ў той ці іншай меры выкарыстоўваліся і выкарыстоўваюцца ў пазьнейшым літаратуразнаўстве.

Калі гаворка ідзе пра апошні пэрыяд творчасці Луцкевіча, не забывайма пра ягоныя беларусазнаўчыя публікацыі ў польскіх выданьнях, асабліва ў «Przełomienie Wileckim». Гэтае выданьне трэба дасьледаваць адмыслова.

3.

Пра талент крытыка і літаратуразнаўцы мяркуюць па тым, наколькі яму ўдалося ўгадаць, што пэўны аўтар мае творчы патэнцыял і пэрспэктыву, па тым, наколькі глыбока ён спасьціг індывідуальнасьць мастака.

Пра Луцкевіча можна казаць як пра таленавітага крытыка. Дастаткова тут згадаць ягоныя рэцэнзіі на першыя кнігі Максіма Багдановіча, Уладзімера Дубоўкі, Натальі Арсеньневай. Дастаткова згадаць, што ён пісаў пра Арсеньневу ў канцы 1921 г. (гл. арт. «Літаратурна-выдавецкая справа ў 1921 годзе»), а пра Дубоўку і Жылку — у артыкуле «На новых шляхах». Дастаткова згадаць і ягонае творчае сяброўства з Уладзімерам Жылкам ды Арсеньневай¹⁵.

¹³ XVIII съезд Всесоюзной коммунистической партии (б): 10—21 марта 1939 г.: Стенографический отчет. Москва, 1939. С. 273.

¹⁴ Падрабязней пра гэта гл.: Сідарэвіч А. Хроніка пераломнага часу: Антона Луцкевіч як ідэоляг і правадыр нацыянал-фашызму і нацыянал-дэмакратыі // Дзеяслоў. 2004. № 8(1).

Могучь спытацца: а як ён ставіўся да найвыдатнейшага з паэтаў Заходняе Беларусі? Мяркуючы па тым, што Луцкевіч і Максім Танк няблага кантактавалі, я ўпэўнены, што магчымы ягоны тэкст і пра Танка. Трэба шукаць.

Уважлівы чытач скажа: Луцкевічаў густ іншы раз хібіў. І пакажа: у артыкуле «З усходніх загонаў» крытык паставіў Анатоля Вольнага вышэй за Язэпа Пушчу. Што ж, ён не атрымліваў зь Менску поўныя камплекты часопісаў, ня бачыў ні першага зборніка, ні наступных за «Vita» Пушчавых кніжак, а таму «не ўвайшоў» у ягоную мэтафорыку, вобразны сьвет. Затое дакладна вядома, што за гналых бальшавіцкаю крытыкаю «ўзвышаўцаў» ён заступаўся ў сваёй публіцыстыцы.

Пра Луцкевіча мы кажам і як пра таленавітага літаратуразнаўцу. Ня ведаю, хто першы падзяліў гісторыю нашае літаратуры на два вялікія пэрыяды: да канца XVIII ст. і з канца XVIII ст. Прынамсі я такі першы падзел сустракаю ў артыкуле Луцкевіча «Прадвесьнікі адраджэньня» (1918). Або калі Луцкевіч вызначае этапы творчае эвалюцыі Купалы ад зборніка да зборніка («Жалейка» — «Нічлаг» — «Шляхам жыцьця»), то гэтая ягоная думка будзе шматкроць паўтораная, і нават аўтарства яе згубіцца. Ягонае разуменьне сутнасці творчае індывідуальнасьці Багдановіча («пясняр чыстай красы») і Купалы («прарок адраджэньня») таксама стала агульнапрынятым. Ня кожны літаратуразнаўца можа пахваліцца такімі дасягненьнямі.

Дарэчы будзе сказаць, што Луцкевіч працаваў у агульным рэчышчы з літаратуразнаўцамі ў БССР. Ён ня толькі удзельнічаў у зборніку «Якуб Колас у літаратурнай крытыцы» (1926) або ў падрыхтоўцы 2-томніка Багдановіча (1927—1928). Разглядаючы разьвіцьцё беларускае літаратуры ў эўрапейскім кантэксьце, ён калі ня першы, дык адзін зь першых пачаў стасаваць да яе такія паняцьці, як «імпрэсіянізм», «рамантызм», «рэалізм», «нэарамантызм», «сымбалізм», «мадэрнізм» і г. д. (гл. артыкул «На новых шляхах»). У тым жа ключы працавалі і аўтары, напрыклад, зборніка «Янка Купала ў літаратурнай крытыцы» (1927). Калі ў канцы 1920-х гг. у БССР навуковае літаратуразнаўства было здушана, калі вучоным прапанавалі кіравацца нібыта марксісцкім мэтадам, марксіст Луцкевіч у Заходняй Беларусі, падводзячы вынікі сваіх назіраньняў і вылучыўшы этапы мастацкае эвалюцыі Купалы (натуралізм—рамантызм—нэарамантызм) і нават называючы яго тыповым нэарамантыкам, паказаў, што тыя ж этапы прайшла і ўся наша літаратура. Ён жа зрабіў выснову, што, нягледзячы на натуралізм, які запанаваў у канцы XIX — пачатку XX ст., «тыя ці іншыя рысы і элементы рамантызму выяўляюцца ў нашай літаратуры ўсцяж — ажно да... панаваньня *нэарамантызму*» («Галоўныя кірункі ў беларускай паэзіі»). І калі згвалчанае беларускае савецкае літаратуразнаўства, якое змусілі 50 гадоў займацца праблемамі «народнасьці», «партыйнасьці», «сацыялістычнага рэалізму» ды клясавай барацьбы ў літаратуры, раптам зноў убачыла рамантызм і нават нэарамантызм пачатку XX ст., яно не палічыла патрэбным прызнаць, што пэўныя высновы на гэты конт ужо даўно зрабіў Луцкевіч.

Чытаючы гэтую кнігу, спэцыяліст міжволі адзначыць, што ў савецкім літаратура- і мастацтвазнаўстве не лічылі патрэбным спасылацца на Луцкевіча (зрэшты, як і на Максіма Гарэцкага, Уладзіміра Самойлу, Адама Станкевіча) і тады, калі гаворка ішла пра станаўленьне беларускай драматургіі і беларускага тэатру, і тады, калі высвятлялі: а хто ж увёў тэрмін «беларускае мастацтва»? І гэтая практыка доўжыцца да нашых дзён. Яшчэ нядаўна адзін кандыдат патраціў не адну старонку ў сваёй кнізе на параўнаньне «Дзвюх душаў» Максіма Гарэцкага ды «Przedwiońnia» Стэфана Жаромскага (чамусьці ў расейскім перакладзе), але так і не дадумаўся нагадаць, што задоўга да яго такое параўнаньне рабіў

¹⁵ Лісты У. Жылкі да А. Луцкевіча цяпер даступныя ўсім аматарам літаратуры. Аб творчым саюзе Луцкевіча і Арсеньневай гл.: Сідарэвіч А. Вучаніца і настаўнік: супраца // Дзеяслоў. 2003. № 7.

Луцкевіч. Калі кандыдат навук ня ведае ўсяе літаратуры па тэме, гэта кепска, але калі ведае і замоўчае яе, — гэта не наука, а нешта іншае.

Дарэчы, Луцкевічава параўнаньне «Дзвюх душаў» і «Przedwioŋnia» я б параіў кожнаму, хто пачынае свой шлях у кампаратывістыцы, у літаратуразнаўстве.

А як жа, скажучь мне, наконт таго, што «Луцкевіч быў больш ідэолягам літаратуры, чым крытыкам», і наконт таго, што «для крытыка яму не хапала эмацыянальнай уражлівасьці, сілы эстэтычнай інтуіцыі і палётнасьці ўяўленьня»?

Уладзімер Калесьнік напісаў гэтыя словы ў траўні 1991 г., аднак у яго знайшліся апанэнты. Дый сам прафэсар сустрэўся з фактамі, якія аніяк ня клаліся ў ягоную канцэпцыю. Ён, прыкладам, ня мог растлумачыць, як жа так сталася, што Луцкевіч захапляўся паэзіяй «эстэта» Багдановіча, што з Луцкевічам сябравалі «эстэты» Жылка ды Арсеньнева, або як пры такім падыходзе да літаратуры і пры такой эмацыянальнай тупасьці аднаго з рэдактараў «Нашае Нівы» магла нарадзіцца і прабіць сабе ў дарогу ў сьвет высокая клясыка пачатку XX ст. У кнізе «Усё чалавечае» (1993) У. Калесьнік паспрабаваў знайсці выйсьце з гэтае далікатнае сытуацыі: «...ужо сам факт, што паэт такой велічыні, як Жылка, з карысьцю для сябе раіўся зь ім [Луцкевічам] па творчых праблемах, пацьвярджае, з аднаго боку тое, што літаратура беларускага адраджэньня была ў тую пару прасолена ідэалёгіяй ды насіла ў сабе ўтылітарны характар, а з другога боку, А. Луцкевіч аказаўся дастаткова далікатным, каб не падыходзіць да літаратурнага працэсу рыгарыстычна».

Цяпер, калі тая дыскусія У. Калесьнікі і ягоных апанэнтаў стала ўжо гісторыяй, прадметам дасьледаваньня¹⁶, чытачы гэтае кнігі змогуць пераканацца, што Луцкевіч меней за ўсё падыходзіў да літаратуры ўтылітарна, як да «часткі агульнапартыйнай справы». Наадварот, яму давялося бараніць паэзію ад бальшавіцкага ўтылітарызму (гл. артыкул «Крытычныя мамэнты ў жыцьці Купалы і Коласа...»).

І хоць слова «ідэалёгія», паводле назіраньня У. Калесьнікі, сустракаецца ў працах Луцкевіча не радзей, чым словы «рух» і «адраджэньне» ў лістох Жылкі, сам Луцкевіч нікому не навязваў ніякай абавязковай ідэалёгіі. Ён аналізаваў ідэалёгію мастакоў — і ня больш за тое. А наагул цікава было б пакарыстацца статыстычным мэтадам і падлічыць, колькі разоў у творах Луцкевіча сустракаецца слова «ідэалёгія» і колькі — «краса», а таксама тое, яму «хараство» (іншы раз гэтыя словы пішуцца праз злучок) і прыметнік «прыгожы». Тэма «Катэгорыя «краса-хараство» ў творчасьці Луцкевіча» заслугоўвае, па-мойму, дысэртацыі. «Краса прыроды», «духовая краса», «краса парываў чалавечае душы», «шуканьне красы», «тварэньне красы», «пачуцьцё красы», «мера красы» — вось далёка ня поўны пералік паняцьцяў, якія мы сустрэнем на старонках дадзенай кнігі.

Гэта можа здацца парадаксальным, але гэта факт: у 1914 г. сябар ЦК падпольнай партыі выступіў як апалягет чыстае красы. Зьвяртаючы ўвагу на гэты вонкавы парадокс, А. Бяляцкі, па-мойму, павінен быў нагадаць, што пісаў пра партыйную арганізацыю і партыйную літаратуру сябар ЦК іншае падпольнае партыі. Не грэх было б згадаць, што і сам «пясняр чыстае красы» быў сябрам нелегальнае партыі.

І зноў: калі карыстацца статыстычным мэтадам, цікава было б падлічыць, колькі разоў згадваецца той ці іншы мастак. Тут значэньне мае і тое, пра каго Луцкевіч ня піша або піша мала ці адным-двума словамі. Мае значэньне і тое, пра каго спачатку напісаў шмат, а потым стаў пісаць мала (напрыклад, Цішка Гартны, Канстанцыя Буйло або нават Зьмітрок Бядуля). І мы ўбачым, што Луцкевіч праводзіць эстэтычны адбор. Хоць тут ня выключаныя суб'ектывізм ды іншыя моманты, ня можа ня кінуцца ў вочы такая статыстыка: Янку Купалу прысьвечана 14 пазыцыяў у гэтай кнізе, Максіму Багдановічу — 11, Якубу Коласу — 10, Вінцэнту Дуніну-Марцінкевічу — 6, Францішку Багушэвічу — 5, Цётцы і Максіму

¹⁶ Гл.: Гетман І. Постаць А. Луцкевіча ў творчай спадчыне У. Калесьнікі // Сучасныя праблемы беларускі...

Гарэцкаму — па чатыры (Цётцы — два нэкралёгі).

На ўзоры Багдановіча, піша А. Бяляцкі, Луцкевіч вывеў ідэал мастака. І творам такога мастака ўласцівыя недыдактычнасьць і нетэндэнцыйнасьць. Так і хочацца выгукнуць: а ці не пра тое пісаў і стары Фрыдрых Энгельс? Настойваючы на неабходнасьці праўдзівасьці дэталю ў творах, на праўдзівым узнаўленьні тыповых характараў у тыповых абставінах, папличнік Карла Маркса адначасна агаворваў: нельга вінаваціць чалавека за тое, што ён ня піша тэндэнцыйныя творы. Наадварот: «Чым больш схаванья погляды аўтара, тым лепш для твору мастацтва»¹⁷.

Вось гэтая — марксісцкая — эстэтыка ўласцівая і Луцкевічу: ня выяўленая тэндэнцыя, а «сіла ілюзіі, якую нам дае аўтар у сваіх творах, зьяўляецца сапраўднай мерай мастацкасьці іх».

Прадметам гонару крытыка стала тое, што супрацоўніцтва ў «Нашай Ніве», «злучаючы маладых аўтараў на грунце адраджэнскае ідэалёгіі, зусім не зацірала індыўідуальных рысаў і ўласцівасьцяў кожнага зь іх і не вытварыла нейкага адзінага з фармальнага боку літаратурнага цяжэньня». У сям'і нашаніўцаў, — адзначаў Луцкевіч, — «дужа добра ўжываліся побач прадстаўнікі народніцкага натуралізму і рамантызму, рацыяналізму і містыцызму, пралетарскай барацьбы і эстэтызму, канчаючы разнароднымі плынямі нэарамантызму».

Як бачым, Луцкевіч аднолькава роўна ставіўся да асноўных кірункаў у беларускай літаратуры, не падзяляў іх на «рэакцыйныя» і «прагрэсіўныя». У лекцыі «Антон Лявіцкі (Ядвігін Ш.)» ён «разводзіў» палітыка Лявіцкага і мастака Ядвігіна Ш., ідэалёгію Лявіцкага і мастацтва Ядвігіна Ш. Ён не пераносіў аўтаматычна законы палітычнае сфэры ў сфэру мастацкага, бо гэта розныя формы грамадзкае сьвядомасьці. І зблытаць гэтыя формы маглі толькі нібыта-марксісты. Таму ён са скепсісам ставіўся да намеру маладнякоўцаў «ідэі матэрыялізму, марксізму й ленінізму ажыцьцёвіць у беларускай мастацкай творчасьці».

Луцкевіч памятаў, што мастацкая творчасьць ёсьць ня толькі адлюстраваньне рэальнасьці, але і спосаб самавыяўленьня мастака. Ён выразна адрозьніваў грамадзкае, палітычнае і ўласна мастацкае. Ён ведаў, што надзённыя грамадзкія і палітычныя клопаты праходзяць, але «не ўмірае праўдзівая краса», што мастацкаму ўласцівыя свае адмысловыя законы, а таму лічыў, што «грамадзкія матывы, заклікі, ідэалы могуць складаць ЗЬМЕСТ мастацкага творства, могуць служыць магутным ПАБУДЖЭНЬНЕМ да тварэньня, але *ня могуць дыктаваць сваіх законаў КРАСЕ*». Лепш ня скажаш.

Вось такая была, калі падводзіць вынік, ідэалёгія крытыка і літаратуразнаўцы Антона Луцкевіча.

Анатоль СІДАРЭВІЧ.

¹⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. Т. 37. С 36.

АРТЫКУЛЫ, ЛЕКЦЫІ, РЭЦЭНЗІІ, НАТАТКІ

«МАЛАДАЯ БЕЛАРУСЬ»

Калі беларускі нацыянальны рух толькі пачынаўся, гэта быў рух чыста сялянскі: васьмімільённая мужыцкая грамада першы раз падала свой голас, пачала сама гаварыць аб сабе і сваіх справах, выказваючы свае думкі так, як было найлягчэй, — у роднай беларускай мове.

За наш народ лішне доўга гаварылі другія: або зусім чужыя пюдзі, або тыя сыны беларускай вёскі, каторыя выйшлі «ў людзі» і на сваіх сярмяжных братоў глядзелі зверху ўніз. Ведама, ні адны не маглі пераказаць таго, што думае і чаго хоча народ: яны або ніколі ня зналі беларускага сялянства як ніжэйшага, «простага» стану, або так ад яго далёка адышліся, што перасталі разумець людзей, між каторымі ўзрасталі змалку. Затое усе шчырыя дэмакраты горача віталі прабуджэньне вёскі і сталі працаваць над тым, каб ей лягчэй было выказваць усе, што праз доўгія гады было зачынена ў галовах сялянства цемнатой і бяспраўным палажэньнем. Пачалася работа над разьвіцьцём «простай» мовы, каб беларус мог гаварыць аб усім па-беларуску: гэта — найлепшы спосаб выказваць свае думкі.

І паліліся мужычыя думкі ў вершах-песнях, гутарках-казках, у пісьмах і карэспандэнцыях, друкаваных у беларускай газэце і кніжцы. Простыя, шчырыя словы народу прамовілі да душы і сэрца ўсіх, хто не загубіў здольнасьці разумець чужы боль і гора. Загнаная, абкіданая пагардай і асьмеяная родная мова разам зрабілася дарагой і мілай сэрцу ня толькі селяніну-землеробу, але і яго сыну інтэлігенту. І вось на нашых вачах родзіцца *беларуская інтэлігенцыя*: беларус, каторы зразумеў, хто ён такі, калі йшчэ хадзіў у сярмязе, ужо ня можа перастаць быць беларусам, хаця сярмягу замяніў на сурдут ці мундзір.

Ёсьць, праўда, людзі, каторыя даводзяць, быццам лічыць сябе беларусам і гаварыць па-беларуску можна толькі датуль, дакуль жывеш у мужыцкай хаце, у холадзе і голадзе, з жывёлай, парасятамі, курамі і т. д. Так думаюць розныя Саланевічы, каторым няўсмак пайшло нават тое, што ў беларускім тэатры і па-беларуску іграюць п'есы з жыцця не мужыкоў, а шляхты! Калі ты інтэлігент, — кажуць яны, — дык будзь расейцам, палякам або чым толькі хочаш, але не беларусам!

Жыцьцё разьбівае ўсе хітрыя выдумкі ворагаў беларускага народу: спачатку зусім малая жменя народных інтэлігентаў з кожным днём расьце і здабывае большую сілу.

Ужо даўно падымаліся галасы гэтых інтэлігентаў і ў «Нашай Ніве», і шмат гдзе яшчэ, што трэба чым барджэй узяцца за выдаваньне мясячніка ці іншага журнала, каб здаволіць патрэбы нацыянальна сьвядомых інтэлігентных беларусаў, каб яны маглі шырэй і свабодней выказваць свае думкі, разьбіраць і разьвіваць нашы

нацыянальныя і агульнакраёвыя пытанні¹ і т. д., каб было гдзе друкаваць вялікшыя і больш сур'ёзныя літаратурныя творы. Аб гэтым многа гутарылі, многа думалі. Але неяк не маглі зь сіламі сабрацца.

Урэшце такі сабраліся: гэтымі днямі мы дасталі дужа радасную вестку зь Пецярбурга, што тамака справа наладзілася і з канца гэтага году пачнуць выдаваць беларускія зборнікі, каторыя павінны пакуль што замяніць дужа патрэбны беларускі мясячнік. Вось, што нам пішуць:

«Сучасная беларуская мысль выліваецца на паперу у «Нашай Ніве», календарох і беларускіх кніжках. З гэтых выданьняў кожнае мае сваю вядомую мэту; да гэтай мэты нагібаецца і іх істота. Аднак усё болей і болей знаходзіцца між прабудзіўшыміся беларусамі думак і твораў, для каторых з розных прычын няма мейсца ў сучасных беларускіх выданьнях, і многа ёсьць такіх людзей, каторых сучасныя беларускія выданьні мала здавальваюць. Вось, з гэтай-то прычыны ўжо даўно чуюцца патрэба такога выданьня, дзе бы маглі знайсці прыпынак дасюль бяздомныя творы, дзе бы магла падзяліцца сваімі думкамі ўся Маладая Беларусь². Такім выданьнем быў бы найбарджэй мясячнік, ці часопісь. Але сягоньня мы можам пачаць толькі ад зборніка. Хрысьцім яго — «Маладая Беларусь».

«Маладая Беларусь» будзе выхадзіць кнігамі ў 160 стр., фармату 14x21 сант. Кніжкі будуць выхадзіць адна за адной як толькі набярэцца матар'ял. Ідучы да сваёй мэты, «Маладая Беларусь» будзе мець аддзелы: 1) грамадзянскі, дзе будзем разбіраць неадложныя для ўсяго беларускага грамадзянства пытанні; 2) навучны — з асаблівай увагай на навучнае пазнаньне Беларусі; 3) аддзел прыгожага пісьменства».

Усё выданьне будзе вясці выдаўніцкая беларуская суполка «Загляне сонца і ў наша ваконца», вядомая ўжо тым, што пусьціла ў сьвет багата беларускіх кніжоч. Работа, за каторую суполка цяпер узялася, дужа важная і патрэбная, і мы ад усей душы шчыра вітаем яе думку. Хай жыве і разьвіваецца «Маладая Беларусь»!

МАЕ ЎВАГІ

Ляжыць перада мною новая беларуская кніжка — «Апавяданьні» Тараса Гушчы. Якія гэта апавяданьні, чытачы «Нашай Нівы» пэўна добра памятаюць, бо творы Тараса Гушчы друкаваліся ў нашай газэце, а цяпер адбіты ў адной кніжцы.

Прайшло пяць год, як аўтар пісаў тыя рэчы, што так добра і артыстычна аддаюць тагачаснае жыцьцё. Здавалася б, што жыцьцё ідзе наперад і што мінулае, аб каторым чытаем у «Апавяданьнях», не павінна ўжо вярнуцца. Але, прыглядаючыся да некаторых бакоў цяперашняга жыцьця, бачым за гэты час надта мала перамен у вёсцы, бачым ізноў усё тое, што лічылі мінулым. Каб мінулае было добрым, карысным для народу, тады маглі б мы толькі цешыцца, што яно варочаецца. Але бяда ў тым, што варочаецца ня добрае, а благое.

Вось хаця б узяць апавяданьне «Кірмаш». Ці і цяпер не бывае, што жонка з плачам просіць свайго мужыка вярнуцца цьвярозым з кірмашу, прыехаць «хоць раз як чалавек»? І хоць мужык, акуратна падумаўшы, прызнае, што жонка кажа праўду, бо «ці ж добра... прапіваць грошы?» — хоць дакляруе больш ня піць, але, сустрэціўшы шчырага сябра, каторы што-колечы купіў або прадаў, як жа ня выпіць адну-адносьнюю чарку? — І заходзіць у карчму. А там як было — няма ведама. Толькі ведама, што адтуль выходзіць надта вясёлым, прыпяваючы:

Што мне жонка, што мне дзеці!
Напляваць мне на падатак...

Лейба! торбу на ў задатак,
Дай мне крэпкага віна!

Ці ж ня так вядзецца і цяпер? Ізноў жа, чытаючы «Андрэя выбаршчыка», боязна робіцца, што і цяпер падчас новых выбараў можа паўтарыцца тое самае, што было падчас выбараў у трэцюю Думу. Выбіраюць сяляне выбаршчыка да воласці ды загадваюць, выпраўляючы ў павет, падаць голас за такога дэпутата, каторы будзе шчыра стаяць за народ. — «Глядзі ж, Андрэй, трымайся! Ведай, за каго падаць голас. Не ганіся тамака за гарбатаю!..»² І хоць Андрэй цвёрда адказвае: «Што мне іх гарбата! Я і сваю скарынку хлеба зьём... не такі я дурань, каб прадацца за гарбату», — усё ж такі, што выходзіць з выбараў? Выбіраюць нейкіх чарнасоценцаў, каторыя рознымі пачастункамі, праўдамі і няпраўдамі затуманілі галовы сялянам, і дэпутатамі аказаліся акурат тыя людзі, каторых народ зусім не хацеў выбіраць. А прыпомнім, што так было: у Мінскай, і ў Віленскай, і ў Віцебскай, і ў Гродзенскай, і ў Магілёўскай губэрні... А што з гэтага выйшла? Выйшла тое, што беларускі народ ня меў ніводнага дэпутата, каторы б моцна стаяў за яго, за родны край, за матчыну мову сваю. «Ніхто не гаварыў аб цяжкай долі нашай»³...

Гэтае апавяданьне павінна быць прыкладам для сялян падчас новых выбараў як ня трэба выбіраць. Выбраць трэба спаміж сябе такіх людзей, каторыя не адракаюцца сваёй мовы, сваіх звычаяў, сваёй вёскі, каторыя не пагоняцца за «гарбатаю», а будуць падаваць галасы за праўдзівых сыноў Беларускай зямлі, шчырых зашчгтнікаў нашага сельскага народу. Інакш і ў чацьвёртай Думе будзе тое самае, што было ў трэцяй.

Іншыя апавяданьні, каторыя, як ужо казаў, дужа добра аддаюць нашае жыцьцё, таксама паказваюць добрыя і благія бакі сялянскага быту.

Новая кніжка павінна знайсціся пад кожнай сельскай стрэхай, бо толькі пазнаньне і крытыка самых сябе можа навучыць, што ў нас благое, што добрае, і падбіць народ парупіцца, каб зьвязаць усё злое, усе балячкі нашы дазваньня. Толькі тады блага мінущына ня будзе ўваскрасаць на кожным кроку, а вёска хутка пачне інакш выглядаць і прыме облік поступу і культуры.

«ШЛЯХАМ ЖЫЦЬЦЯ»

Выйшла з друку новая беларуская кніжка, выданая вельмі артыстычна, — «Шляхам жыцьця» — зборнік вершаў нашага песьняра Янкі Купалы.

Кніжка цешыць душу кожнага шчырага беларуса. Гэта ужо сур'ёзны здабытак беларускай літаратуры. У аб'ёмістым зборніку (260 стр. вялікага фармату) лепей, як у асобных¹ творах, выяўляецца творчаская сіла і талент Купалы, і мы можам сьмела казаць, што пясняр Маладой Беларусі займець пачэснае месца ў гісторыі беларускага адраджэньня.

«Шляхам жыцьця» — гэтае названьне дужа добра падходзіць да кніжкі. У пекных, зычных, шчыра і з размахам напісаных вершах адбіваецца жыцьцё нашага народу, шэрай беларускай вёскі, захаванай негдзе між лясоў і балот. Многа гора, многа бед, крыўды. Многа смутку і жалю, што так цяжка, так дрэнна жывецца народу, каторы нічым не заслужыў на гэтую долю. Але ўжо нейкая новая сіла пачала разварачываць той стары лад, пры каторым дыхаць нельга. Хваля чыстага, сьвежага паветра пракацілася па ўсёй старане. Народ будзіцца ад сну. Пачынаецца новае жыцьцё. І вось у вершах Купалы ўсё часьцей і часьцей — поруч з сумнымі настраеньнямі — зьвініць нотка бойкая, жывая; відаць, што сіла кіпіць і рвецца да дзела. Чуваць радасьць жыцьця — радасьць, каторая абыймае душу здаровага сільна-

га чалавека. Даючы сумныя абразы гора і нядолі народнай, кніжка Купалы родзіць веру, што будзе лепей, што папраўдзе блізка ўжо часіна адраджэння забытых і забітых беларусаў. І самі сабой успамінаюцца тыя моцныя, быццам з граніту выкаваныя словы Купалы:

К свабодзе, роўнасці і знанню
Мы працярэбім сабе сьлед!
І будзе ўнукаў панаваньне
Там, дзе сягонья плача дзед!

«Шляхам жыцця» ідзе Купала, але ў кніжцы яго відаць, што той шлях цягнецца далёка-далёка ў будучыну, і пясняр прарочым словам прымушае верыць, што, ідучы сваёй дарогай, мы дойдзем урэшце да лепшай долі.

ПЯСНЯР ЧЫСТАЙ КРАСЫ

У канцы краю Расейскай зямлі — здалёк ад роднай старонкі — сплятаў пясняр свой «Вянок» са «шчырых думак і чуццяў»¹.

Захаваў ён у сваёй чулай на ўсялякае характава душы «краскі, сьвежыя калісьці»; зь іх тварыў прыгожыя абразы далёкай Бацькаўшчыны і ўліваў пачуццё і душу ў тое, што жыло калісь і замёрла, ды толькі сьлед у гутарках-легендах народных пакінула, у творах даўных майстроў-артыстаў адбіваецца.

Нездарма на першай старонцы сваёй кніжкі зьвяртаецца Максім Багдановіч да чытачоў сваіх з гэтакімі словамі:

Вы, хто любіце натрапіць
Між староніц старых, пажоўклых
Кнігі, ўжо даўно забытай,
Блеклы, высахшы лісток, —
Праглядзіце гэты томік...

Запраўды: чытаць вершы Багдановіча павінны толькі тыя, хто разумее музыку слова, чья душа бачыць характава ў чыстай паэзіі.

Багдановіч любіць родную старонку, любіць свой народ беларускі. Здалёк глядзіць ён на родныя вёскі і ўсюды бачыць панаваньне гора і бяды: «хвалай шырокай» разьлілося гора па ўсей зямлі, «родны наш край затапіла». І з грудзей песьняра рвецца крык-кліч: «Брацьця! Ці зможам грамадзкае гора?! Брацьця! Ці хваце нам сілы?!» Сілы хваце — пясняр верыць у гэта. Ён глядзіць у мінуўшчыну, як «нашых дзедаў душлілі абшары лясоў», як «яны тыя пушчы звадзілі агнём», і радзіць браць прыклад «з гэтых дзедаў суворых»², «не хіліцца зь бяды, не пужацца агня». Ён верыць, што і ў нас усплывуць з дна захаванья тамака пэрлы, і, раўнуючы народ да мора, кліча:

Удар, цыклон, удар на мора,
Цалуй яго ў глухое дно,
Ўсплясьні ваду — і пэрлаў горы
На бераг выкіне яно.

Але не грамадзкія тэмы займаюць глаўным чынам паэта: ён перш за ўсё шукае чыстай красы і ў гэтай дзяўчынцы васьмілетняй, што, пахіліўшыся з трывогаю над плачучым брацікам, выяўляе песьняру тайну Мадонны Рафаэля («Мадонны»), і ў народнай веры ў лесуноў і русалак ды вадзянікоў («У зачарованым царстве»), і ў абразох роднай прыроды, і ў старонках мінуўшчыны («Старая Беларусь»).

Багдановіч — сьведамы паэт: ён ня толькі пачувае красу, — ён яе разумее. І — каб пераказаць нам яе — падбірае такія словы і абразы, што папраўдзе выклікаюць у нашай душы шчырыя адказы. Усё ў яго выходзіць ў такіх мяккіх тонах, быццам на старых тканінах-габэленах; усё сагрэта шчырым пачуццём ды ўсё гэта жыве, выдаецца рэальным.

Лясун калышацца на тонкаствольных соснах, і здаецца, быццам чутно яго граньне... У срэбных праменьнях месяца купаюцца русалкі і расплятаюць свае косы, — на дне ракі — у ціне, у вечнай цішы — сьпіць сівавуся, згорблены вадзянік адвечным сном: аб ім ужо ніхто ня помніць... Чуецца шэлест вужоў, што на Ўзьвіжаньне — у цёмну васенную ночку — з царом зьмяіным паперадзе паўзуць празь лясы і палі «на зімовыя цёплыя вырай»... З далёкай мінуўшчыны паўстаюць жывыя абразы «Летапісца» і «Перапішчыка»; вясковыя дзяўчаты, у панскі двор узятая «ткаць залатыя паясы», кідаюць праз шыбы сумны, тужлівы пагляд за вакно — туды, «дзе расцьвіла вясна, дзе блішча збожжа ў яснай далі, сінеюць міла васількі», — і «тэ, забыўшыся, рука заміж пэрсідзкага узора цвяток радзімы васілька»...

Багдановіч умее ўсё ажывіць, ператварыўшы па-свойму. І лёгка ліюцца яго вершы кунштоўнай, філіграннай работы, а кожны формай падходзіць да думкі. Думак тых — багата, і вось бачым у «Вянку» вершы такой формы, такой будовы — часта вельмі рэдкай, якой могуць пахваліцца толькі найбольш культурныя народы з найвышэй развітай літаратурнай мовай, здаецца, калі б наш «пясьняр красы» меў толькі адну мэту: паказаць, што беларуская мова можа разьвівацца, як мова літаратурная, — дык ён гэтай мэты дайшоў.

«Вянок» — гэта праўдзівая пэрла ў беларускай паэзіі. Раўнаваць Багдановіча ні з кім ня будзем: не затым, што няма лепшых за яго паэтаў (бо такія ёсьць), але затым, што ён ні да каго не падобны. Яго душа замкнёная ў сабе, жыве ў нейкім іншым, асаблівым сьвеце — у сьвеце чыстай красы і шчырай паэзіі, ды толькі празь яе глядзіць на нашае жыцьцё — рэальнае, цяжкае, поўнае змаганьня³ і безупыннай працы. І як у летні гарачы дзень у крыстальна чыстай крынічнай вадзе асьвяжаецца нашае цела, так асьвяжае душу паэзія Максіма Багдановіча.

НА МЯЖЫ ДВУХ ГАДОЎ

Вайна, быццам навалніца, замуціла, разварушыла спакойны ход жыцьця нашага краю. І нядзіва: у нас пад бокам ідзе страшэннае змаганьне; цяжар вайны лёг перш-наперш на плечы нашага народу; з пагранічных краёў бягуць грамадамі да нас людзі, страціўшыя ўсё, што мелі, і вынесшыя з-пад куль і бомб адно толькі свае галовы...

Цяпер, аглядаючыся назад — на ўвесь год, што дажывае апошнія мінуты, — дужа цяжка зрабіць падрахунак здабыткаў і страт нашага грамадзянскага жыцьця. Спорная творчаская работа трывала толькі поўгода і спынілася зь першымі стрэламі гармат, — а пасья пайшлі толькі ахвяры бязь ліку — і людзьмі, і добром. Усё ж такі, павэдлуг старога звычаю, ня будзем лічыць цяпер страт сваіх: яны йшчэ шмат узрастуць — а глянем на той прыбытак, які даў 1914 год беларускаму народу.

Пачатак году суліў добры канец: гэтак усё пачынала ладзіцца ў беларусаў. Ня тое выйшла, — а ўсё ж такі зроблена нямала.

Асабліва ўзрос і разьвіўся беларускі выдавецкі рух, — і гэта найлепшы знак, як узрастае нацыянальная сьвядомасьць нашага народу, як ён рвецца да роднай кніжкі, роднай газэты.

З года ў год узрастае патрэба чытаць беларускае друкаванае слова. Гэта ўжо не

забава — не дзеля пацехі або цікавасці. — Гэта патрэба душы і сэрца. Чытаюць усё шырэйшыя і шырэйшыя кругі. А хто прачытаў усё, што дагэтуль здабыла беларуская літаратура, той жадае болей — новага.

Поруч з гэтым расьце і патрэба пісаць. Узрост нацыянальнай сьвядомасці паклікаў да працы вялікую грамаду людзей. Адны працуюць на грунце прасьветы народу, эканамічнага падняцця яго, палітыкі; другія аддаюць свае сілы беларускай літаратуры, паэзіі. І ў гэтай працы выяўляюць сваю душу, свае думкі-ідэалы, свае перажываньні. Чым багацей душа песьняра-паэта, чым болей ён можа сказаць сваім братам, — тым вастрэй чуе ён патрэбу пісаць. Расьце доўгі сьпісак імён беларускіх пісьменьнікаў, расьце лік іх твораў, — але яны толькі тады даходзяць да народу, калі яны надрукаваны, калі іх кожны можа купіць за колькі капеек.

І беларускае грамадзянства зразумела, што справа беларускіх выдавецтваў — гэта самая пільная цяпер справа. Беларускае выдавецкае таварыства ў Вільні¹, петраградзкае «Загляне сонца і ў наша ваконца»², «Саха»³ і «Лучынка»⁴ ў Мінску, каталіцкая суполка «Віеіагус»⁵, — урэшце, прыватныя асобы, як А. Грыневіч⁶ і інш., выпускалі ў пачатку 1914 г. колькі дзясяткаў новых беларускіх кніжак⁷. Адкрылася й новае выдавецтва студэнтаў-беларусаў «Раніца»⁸. Ладзіцца яшчэ адно — у Мінску⁹.

Выдаваліся розныя кніжкі: і літаратурныя творы, і паэзіі, і практычныя кніжкі, і рэлігійныя. Не хватала аднаго: кніжак для навукі ў школе. Гэткіх кніг блізка йшчэ зусім у нас няма, апроча пачатковага навучаньня чытаць. Не прыдбалі мы іх і сёлета: хаця некаторыя зь іх ужо апрацоўваліся ў рукапісах, аднак пачатак вайны прымусіў спыніць гэту работу, адлажыць да лепшых часоў.

Але і выдрукаваць кніжку — гэта йшчэ ня ўсё: трэба парупіцца, каб яна дайшла да народу. Вось, сёлета багата было зроблена дзеля пашырэння беларускага друкаванага слова: сьледам за Беларускай Кнігарняй у Вільні адкрыліся гэтка ж кнігарні ў Полацку і Мінску і намечаны ў другіх гарадох Беларусі¹⁰.

Нельга абмінуць моўчкі тых праяў, што паўсталі з узростам беларускага пісьменства. На першым месцы адзначым перамену ў паглядах нашых сялян на беларускую кніжку: яны цэнюць яе, яны шукаюць яе, яна — іх. Нікога ўжо ня дзівіць, што кніжкі друкуюцца і па-беларуску: беларуская мова заваявала сабе пачэснае месца ў сьвядомасьці ня толькі інтэлігентаў, але і найменш асьвечаных людзей. Яе прымаюць як роўную другім.

Гэтага мала. Беларуская мова пачынае ўбівацца памалу і туды, куды яе дагэтуль не пусkali¹¹. З таго часу, як зьявіліся рэлігійныя кніжкі па-беларуску (— каталіцкія): катэхізмы, сьвятая гісторыя, выясьненне абрадаў касьцельных ды іншыя¹², — тыя ксяндзы-беларусы, каторыя не адракаліся ад свайго народу, пачалі вучыць дзяцей асноў веры па-беларуску. Гэта — вялікі крок уперод на дарозе да здабыцця правоў нашай мовы ў каталіцкім касьцеле. Трэба сказаць, што і агульнае навучаньне ў прыватных пачатковых школах (у «камплектах») людзі пачынаюць вясці па-беларуску, — прынамсі тлумачаць дзеям усё ў іх роднай мове. Хоць гэта — кропля ў моры, мяркуючы да таго, колькі нашых дзяцей вучаць чужыя людзі ў чужой мове...

Ня будзем гаварыць аб іншых баках нашага грамадзянскага жыцьця: аб адных цяпер гаварыць нельга, іншыя, здавалася, што павінны шыбка разьвівацца, замёрлі з пачаткам ваеннай завірухі.

Затое сьвядомая частка беларускага грамадзянства, ня могучы працаваць дзеля культурна-нацыянальнага і эканамічнага адраджэньня народу нашага, усё часцей выступае ў агульнакраёвым жыцьці як паметная сіла.

Багата нашых таварышоў у працы адарвала вайна ад роднай нівы, — але тыя, што асталіся, ахвотне аддаюць свае сілы на падмогу пацярпеўшым ад вайны бліжнім.

Беларусы поруч з прадстаўнікамі ўсіх тутэйшых нацый працуюць у камітэтах і таварыствах дзеля апекі над сем’ямі запасных, дзеля помачы паўцякаўшым з родных месц, зруйнаваных у часе бітв. Беларускае грамадзянства шчыра адклікаецца на ўсе патрэбы народу і краю, сяляне дзеляцца сваім дабром і памагаюць працай сваёй у гаспадарках, дзе не асталося і рабочых рук, на’т слалі грошы братам — польскім сялянам.

У агульнакраёвай працы мы спатыкаемся зь людзьмі іншых нацый, з каторымі жывем ад вякоў, але былі мала знаёмы. Цяпер адны адных пачынаюць лепей пазнаваць, пачынаюць адны адных цаніць і лічыцца з чужымі думкамі і жаданнямі. Гэта відаць хаця бы з таго, што ва ўсіх грамадзкіх справах усялякія абвесткі, афішкі ды іншыя выданьня друкуюцца ў нас у пяці краёвых мовах, — у тым ліку па-беларуску.

Цяжкі, сумны час перажывае наш народ і ўвесь край. Але поруч з гэтым выяўляецца моц нашага народу, каторы не апускае ўжо рук ад першай бяды, выяўляецца і тое, што ўсе нацыі краю могуць, калі захочуць, працаваць у згодзе і аднасьці — дзеля карысьці супольнай бацькоўшчыны нашай, нашага краю. І на гэтым апіраецца наша надзея, што мінецца час ліхалецьця і ясная зорка ўсім нам ярка засьвеціць.

ЧАРОДНАЯ ЗАДАЧА

Спадзеючыся на лепшае *заўтра*, нельга сядзець злажыўшы рукі *сягоньня*.

І што б ні прынесла з сабой вайна, што б яна ні суліла нам у будучыні, мы павінны ўжо *цяпер* прыгатаўляцца да гэтай будучыні, думаць аб ёй, шукаць дарог да яе.

Адна думка злучае ўсіх грамадзян нашага краю: гэта — дайсьці таго, каб шкоды, якія робіць нам вайна, як найменш адбіліся на нашым жыцьці. А дзеля гэтага трэба, каб народ, спазнаўшы сваю моц, спазнаўшы, якую сілу ён можа мець, калі ўсе пойдучь разам да адной мэты, — устаў да вялікай культурнай працы дзеля вызвалення сябе з путаў цемнаты, беднасьці і паняверкі.

Праз вайну счэзла адна бяда: страшэнная ўласць гарэлкі. Гарэлкі няма, — і калі дзе-нідзе людзі, лася да гэтай атруты, гоняць яе з палітуры ці дэнатурату, дык гэта невялікі страх. Горшы страх, што з канцом вайны можа йзноў вярнуцца п’янства, што народ, прывучаны да яго праз сотні гадоў, мо йшчэ не здалее забыцца аб гарэлцы, ня знойдзе, якой уцехаі замяніць гэтую «весьялуху», што за момант вясельля губіла часта-густа ўсё жыцьцё чалавека. І ўжо цяпер трэба панатужыць свае сілы, каб народ знайшоў новыя — культурныя спосабы цешыць душу і сэрца.

У ліку культурных уцех першае месца займае тэатар. Харакство думкі, харакство ідэі ён злучае з харакством слова, песьні, абразоў. Ён у шэрыя будні жыцьця нясе з сабою новыя, моцныя перажываньні, дае можнасьць перажыць такія цудоўныя мамэнты, аб якіх адно ў сьне даводзіцца сьніць «шэрым людзям»... Ён будзіць у нас сьведамасьць жыцьця, сьведамасьць, што мы жывём.

Даць гэткую ўцеху вёсцы — гэта значыць збудзіць у ей новае жыцьцё, падняць уверх — на цэльнае неба! Разумеючы гэта, усе культурныя работнікі ўжо пачалі працаваць, каб ня толькі вялікія гарады мелі тэатры, але каб і наша вёска пазнаёмілася зь ім.

Цяжкая гэта работа. Многа працы, многа сіл вымагае. Тым болей трэба рупіцца аб тое, каб яе зразу жа добра, акуратна наладзіць, каб праца грамадзянства не змарнавалася.

Каб *народны* тэатар быў праўдзівай школай жыцьця, каб клікаў людзі на сьветлую дарогу да вялікіх сусьветных ідэалаў, ён павінен быць *родным* для народу. Гэта

значыць: іграць у ім трэба ў роднай мове нашых сялян, трэба ставіць драматычныя творы, каторыя адбіваюць блізкае, зразумелае для вёскі жыцьцё. На гэтым павінны і мы будаваць наш народны тэатар¹.

ЗБЛІЗКА І ЗДАЛЁКУ

Як жа часта людзі бачуць рэчы далёкія, а ня ўмеюць прыкмеціць таго, што робіцца каля іх!

Ёсьць і ў нашай старонцы йшчэ багата такіх, што, жывучы між беларусамі, зусім ня бачуць таго, чым жыве наш народ, чаго жадае, што робіць. Гэтак ня ўбачылі яны і той вялікай перамены, што зрабілася ў ім за апошнія дзесяць год: не прыкмецілі, як грамада цёмных хлебаробаў разам збудзілася ад векавога сну і стала змяняцца ў сьвядомы свайго я народ, пачала тварыць сваю нацыянальную культуру, будаваць новае жыцьцё. Шмат для каго беларускі народ — гэта нешта незнаёмае, аб чым ён ня мог бы двух слоў расказаць другім. Шмат хто ня чуе, як б'юцца мільёны сэрц беларускіх, каторыя ўжо працуюць ясьнейшую будучыну...

«Ня бачуць» беларускага адраджэньня і тутэйшыя расейскія і польскія нацыяналісты. Мала цікавілася ім да апошніх дзён жыдоўскае грамадзянства нашага краю. А тым часам кожная новая песьня-верш, што вырываецца з грудзей беларускіх песьняроў, кожная новая карэспандэнцыя, напісаная мазалістай рукой селяніна ў «сваю» беларускую газэту, кожная кніжка, кожнае таварыста беларускае — усё гэта жывы знак, што *«жыве Беларусь» і жыць будзе!*

З суседняй з намі Польшчы ідзе кліч да згоды між палякамі і беларусамі¹: там бачуць і справядліва ацэніваюць народны рух. «Тутэйшыя» палякі адказваюць на гэты кліч... зьдзекам над намі!²

«Тутэйшыя» расейцы, што гуртуюцца каля «Виленского Вестника» і «Сев.-Западной Жизни», і ім падобныя — таксама ня маюць ніякай пашаны да тэй працы над стварэньнем беларускай нацыянальнай культуры, каторую пачаў наш народ. Зусім іначай глядзяць на гэту справу расейцы ў Расеі: далёк яны могуць абхапіць вокам усю шыр беларускага руху і ацаніць яго як трэба.

Дзеля прыкладу цікава пазнаёміцца з тым, што кажа аб нашай рабоце вядомы расейскі пісьменьнік *Максім Горкі*.

Гэтымі днямі выйшла ў сьвет кніжка М. Горкага «О писателях самоучках» (Петраград, изд. «Жизнь и Знание», 1915). У кніжцы надрукованы стацьці, пісанья колькі год таму назад і друкаваныя ў расейскіх журналах. Вось што кажа вялікі пісьменьнік аб беларускім адраджэньні:

«Я звяртаю ўвагу недавяркаў на маладую літаратуру беларусаў — самага забітага народу ў Расеі, — на работу людзей, што згуртаваліся каля газэты «Наша Ніва». Я пазваляю сабе прывесць песьню, нядаўна выданую «Нашай Нівай»; словы да яе напісаны беларускім паэтам Янкай Купалай:

А хто там ідзе, а хто там ідзе
У вагromністай такой грамадзе?

— Беларусы.

А што яны нясуць на худых плячах,
На ў лапцях нагах, на ў крыві руках?

— Сваю крыўду?

А каму нясуць гэту крыўду ўсю?

А куды нясуць на паказ сваю?
— На сьвет цэлы.
А хто гэта іх, не адзін мільён,
Крыўду несць наўчыў, разбудзіў іх сон?
— Бяда, гора.
А чаго ж, чаго захацелася ім,
Пагарджаным век, ім сьляпым, глухім?
— Людзьмі звацца.

Каб растлумачыць сабе глыбокае значэньне гэтай песьні, — каторая мо на нейкі час зробіцца народным гімнам беларусаў, — чытачу трэба было б паглядзець «Нашу Ніву»: яна многа цікавага скажа яму».

Так глядзіць на беларускі рух Максім Горкі: глыбокі сэнс, вялікую вагу знайшоў ён у культурнай рабоце беларусаў, збудзіўшыся да сьвядомага жыцьця...

Таго сэнсу, тэй вагі не здалелі ўбачыць тыя, што жывуць побач з намі — на Зямлі Беларускай!

Занятая толькі сабой, дбаючы толькі аб сваю карысьць, яны ня йдуць разам з жыцьцём, — і жыцьцё абміне іх.

НА ЗВАРОТНЫМ ПУНКЦЕ

Беларусы, Літвіны, Украінцы — гэтыя тры народы былі калісь зьвязаны гісторыяй, а пасля, калі гасударственная зьвязь разарвалася, іх заўсёды збліжаў к сабе супольны ўціск, супольная нядоля. І для ўсіх трох зорка ясьнейшай будучыны, зорка нацыянальнага адраджэньня і вызваленьня засьвяціла бязмала ў той самы час.

Толькі няроўныя былі варункі, у каторых кожны народ пачаў здабываць сабе новую долю. І трэба адзначыць, што палажэньне беларусаў, збудзіўшыся да культурна-нацыянальнай працы апошнімі, было найгоршае.

Літвіны і Украінцы ня ўсе жылі ў межах Расейскай дзяржавы. Некалькі мільёнаў Украінцаў апынулася ў Галіччыне пад аўстрыяцкім панаваньнем і там мелі волю для разьвіцьця сваёй культуры, сваёй мовы, мелі школы з украінскай навукай, захавалі свой нацыянальны Ўніяцкі касьцёл. Дык нядзіва, што ўкраінскі народ скора — бо праз колькідзсят гадоў — дайшоў да тэй вышыні культурнага разьвіцьця, на якой стаяць другія народы, палажыў аснову ўкраінскай навукі, артыстычнага творчства і самабытнага грамадзкага жыцьця. Украінцы ў Галіччыне — гэта вялікая палітычная сіла, і зь ёю лічацца і ў міжнароднай палітыцы. Вось, дзякуючы гэтым здабычам Украінцаў у вольнай Галіччыне шывка разьвівалася ўкраінская справа і пад маскоўскім панаваньнем, нягледзячы на тое, што тут яшчэ трывала забарона друку, забарона вольнага слова і ўкраінскай школы, уціск веры і т. д. — Гэтаксама пашанцавала і братам нашым Літвінам, хаця ў меншай меры: частка іх, праўда — невялікая, жыла ў Прусах, і тут у часе маскоўскага ўціску, у часе найвялікшага гнібеньня літоўскай мовы Літвіны залажылі сваю першую газету, друкавалі літоўскія кніжкі ды ўсё гэта цішком, кантрабандаю прывозілі ў Літву і шырылі між народамі. І гэткая работа, гэткая сяўба літоўскай нацыянальнай сьвядомасьці пры помачы загранічных друкаў дала багаты ўраджай: калі ўрэшце настала і пад Расеяй свабода друку¹, літоўскі народ быў ужо падгатаваны да таго, каб з тэй свабоды скарыстаць і пачаць шырокую, усенародную культурную працу.

Яшчэ і другі варунак літоўскага і ўкраінскага жыцьця прынёс вялікую карысьць гэтым двом народам: гэта — еднасьць веры. Літвіны, за малым усе каталікі; Украі-

нцы ў Галічыне — уніаты, ды толькі пад Расеяй — праваслаўныя. З гэтай прычыны тамака ўсё духавенства ішло разам з народамі, балела яго болей, цешылася яго радасцю. Уніяцкія ксяндзы ў Галічыне і каталіцкія ксяндзы-Літвіны² ў Літве аказалі вялікія заслугі³ сваім народам.

Зьвяргаем вочы да беларусаў, — і тут палажэнне зусім змяняецца. Не было ў нас кузьні вольнай думкі і вольнага слова беларускага, як у Украінаў і Літвінаў: не было ніводнага кусочка зямлі Беларускай за межамі Расеі, ды ўся яна, увесь народ Беларускай гібеў пад маскоўскім панаваннем. А поруч з гэтым ня мелі мы і тэй вялікай помачы ад свайго духавенства, якую мелі і маюць Украінцы і Літвіны: народ наш разьдзелен на дзве часці паводлуг веры, ды гэтак жа разьдзелена і духавенства, між абедзвымі часьцямі каторага здаўна ішло змаганьне на рэлігійным грунце, дык аб народзе ніхто ня думаў, не клапаціўся...

Цяпер часьць Беларускай зямлі апынулася за межамі Расеі, і тут мы можам і павінны залажыць урэшце кузьню беларускай вольнай думкі, беларускай навукі. Вось паадкрываліся ўрэшце беларускія народныя школы, каторыя так сурова забаранялі маскалі, — і хоць у цяжкіх варунках ідзе наша культурная праца, бо мала рук да яе, а ўсё ж такі ідзе, разьвіваецца. Толькі не хватае нам яшчэ і цяпер таго другога варунку для нацыянальнага адраджэньня, які мелі і маюць Літвіны і Украінцы: мы ня маема помачы ад духавенства, каторае ў нас, на Беларускай зямлі, займалася заўсёды працай: праваслаўнае — для Масквы, каталіцкае — для Варшавы...

Гэтак далей быць не павінна, і — мы верыма — ня будзе. З канцом маскоўскага панаваньня духавенства ўсходняга абраду (а яго асталося надта мала)⁴ павінна будзе працаваць ня дзеля Сыноду, а дзеля Народу. А поруч з тым, як скончыўся і маскоўскі ўціск каталіцтва, як ня трэба ўжо напружаць усіх сіл дзеля абароны яго ад напасьцей царавых слуг, — каталіцкае духавенства хіба таксама зьверне ўвагу на нацыянальныя патрэбы Беларускага народу, катораму яно мае мэту служыць.

І хоць цяжкі час перажываем мы цяпер, хоць мала ў нас рупных рабочых рук, шмат каторых вывезьлі з сабой маскалі, — ды весялей робіцца на душы, калі падумаеш, што ўрэшце мінаюць ненармальныя варункі, у каторых народ наш дагэтуль жыў. Даждаўшыся волі, народ Беларускай шпаркімі крокамі пойдзе за братамі Украінцамі і Літвінамі па тэй дарозе, на якую варункі жыцьця яго дагэтуль не пускалі.

ТВОРЧАСЬЦЬ КРАЮ

Паднятая ў апошніх часах думка аб патрэбе адкрыць у Вільні пастаянную выстаўку народных вырабаў, асабліва вырабаў артыстычных, дзе тыя вырабы можна было бы і купляць, мае для нашага Краю вялікую вагу. Гэткая выстаўка павінна паказаць, што творыць наш Край, што народ умее рабіць, якое ў яго артыстычнае пачуцьцё, якія пануюць матывы. Многа дзеля гэтай справы зрабіла ў сваім часе Літоўскае артыстычнае таварыства, каторае перад вайной на штогодных артыстычных выстаўках завяло аддзел літоўскіх народных вырабаў. Таксама колькі год таму назад у Вільні была ўстроена вялікая краёвая выстаўка, на каторай былі сабраны вырабы народныя з усяе Літвы і Беларусі — паводлуг губэрній. Былі тут вырабы беларусаў, літвінаў, жыдоў ды іншых народаў, што жывуць на нашай зямлі. Багаты гэта быў збор і ярка выявіў артыстычныя нахлоннасьці і задаткі тутэйшых жыхароў.

Вось падобную выстаўку, толькі ўжо пастаянную, і трэба было б¹ цяпер у нас наладзіць: народу патрэбны новыя заробкі, бо звычайнай даўнейшай работы няма. Такую выстаўку можна было бы назваць *Народным музэем Літвы і Беларусі*, і

няма споркі, што дзеля разьвіцця хатніх промыслаў зь яе была бы вялікая карысьць.

Гэткі музэй мне давалося бачыць у Тыльжы, гдзе сабраны багатыя зборы вырабаў мыйсцовага насяленьня. Музэй той памяшчаецца ў мястowym садзе — у стыльвым дамку, дзе кожны, хто прыяжджае ў Тыльжу, можа аглядаць і купляць народныя вырабы.

Само сабой разумеецца, што дзеля таго, каб з такой выстаўкі была карысьць, нельга карыстацца такімі ці ськімі *палітычнымі* мэтамі, але трэба апірацца на *этнаграфіі*, выстаўляючы тое, што папраўдзе створана *тутэйшым* народам. Ёсьць у нашым горадзе і ў Краю розныя варштаты і фабрыкі, заложаныя палякамі і імі кіраваныя; але і ў іх працуе той жа беларускі і літоўскі работнік, пакідаючы на сваіх вырабах сьлед свайго нацыянальнага індывідуалізму. Вось, усе вырабы гэтых варштатаў, а таксама калекцыі краёвых вырабаў, незалежна ад нацыі гаспадароў варштатаў і калекцыяў, і становяць агульнакраёвы здабытак і павінны зьліцца на выстаўцы ў адно цэлае з вырабамі асобных работнікаў і работніц беларусаў і літвінаў.

ГУТАРКА І ШРЫФТ

Цяпер, калі крышацца старыя асновы жыцьця, калі трэба яшчэ гэтак многа зрабіць дзеля таго, каб збудаваць новае жыцьцё, — не пара занімацца пытаньнямі аб тым, якая гутарка беларускай мовы будзе будзе станавіць аснову разьвіваючайся літаратурнай мовы нашай. І мы бы не закранулі гэтай справы, калі б не прачыталі даволі цікавай стацьці ўроцлаўскага прафэсара Абіхта.

Гледзячы здалёку на беларусаў, гэты нямецкі філёляг-славіст акурат затрымаўся на гэтым пытаньні, каторае для нас не было дагэтуль такім пільным. Само сабой разумеецца, што яно для нас мае вялікую вагу, і пагляды прафэсара і зробленая ім работа — цэнны і патрэбны. Можам толькі цешыцца з гэтага і, пакуль ня прыйдзе час зрабіць аканчацельны выбар тэй ці іншай гутаркі, пазнаёмім чытачоў з вывадамі прафэсара. Вось, разьбіраючы першыя спробы беларускай літаратуры і яе навейшыя творы, прафэсар даходзіць да пераконаньня, што яна мае найбольш характэрных асобеннасьцей, супольных з ваўкавыскай гутаркай, ды на гэтым грунце выводзіць думку, што *ваўкавыская гутарка* ляжыць у аснове беларускай літаратурнай мовы, каторая далей і будзе разьвівацца, карыстаючыся найбольш ёю.

Як мы ўжо казалі, цяпер яшчэ беларусам трудна зрабіць аканчацельны выбар тэй ці іншай гутаркі, — гэтаксама трудна, як выбраць тыя або іншыя літары. І мы, адзначыўшы толькі, што дагэтуль у беларускай літаратуры пераважываў *слуцкі кірунак*, затрымаемся на другім пытаньні — больш блізкім, больш сучасным для нас, таксама закранутым уроцлаўскім прафэсарам.

Справа ідзе аб літары — аб шрыфт, якім павінны пісаць беларусы. Тут ёсьць два або нават і тры выхады: два — калі будзем рабіць выбар між старабеларускім шрыфтам («рускімі» літарамі) і шрыфтам лацінскім; тры — калі яшчэ затрымаемся на пытаньні, ці ў лацінскім шрыфце апірацца на польскім ці на чэскім правопісьме¹.

Беларусы ўстроенай «Нашай Нівай» анкетай² выказалі свой пагляд на першую часць пытаньня. Апіраючыся на гістарычнай традыцыі, на тым факце, што беларусаў-праваслаўных, каторыя знаюць «рускія» літары, утрая больш за каталікоў, чытаючых пераважна лацінскімі літарамі, — урэшце, што расейская школа не дае праваслаўным магчымасьці надалей знаёміцца з лацінскім шрыфтам³, аграмадная большасьць галасоў была пададзена за «рускія літары», каторымі «Наша Ніва» з таго часу і друкавалася. Але гэта яшчэ зусім не разьвязала пытаньня, і ўсялякія

кніжкі — як да чытаньня, так і да навукі — друкаваліся найбольш і такімі, і сякімі літарамі. Поруч з гэтым і «лаціністы» дзеляцца на два кірункі: адны пішуць гэтаксама, як палякі, апіраючыся на тым, што многа нашых беларусаў-каталікоў, каб маліцца з польскіх малітвеннікаў (беларускіх ажно да апошняга часу не было), вучыліся чытаць сьпяраша па-польску; другія, уважаючы, што пры навуцы чытаньня вымова дваіных літар *cz* і *sz* — гэта чыстае мучэньне для дзяцей, што наагул з пэдагагічнага пагляду кожнаму зыку павінен адпавядаць свой асобны знак, пішуць правопісмом чэскім, — значыць, замест *cz* ужываюць *u*, замест *sz* — *ľ*. Гэтае апошняе пытаньне — чэхізмы чы палянізмы — часьцю ўжо разьвязана: усе кніжкі для школы, значыць, для тых, каго трэба *навучыць* чытаць, друкуюцца чэскім правопісмом, ды гэтаксама літаратурныя творы; затое *публіцыстыка*, каторая мае мэту дайсьці да тых, хто ўжо ўмее чытаць, ды пры гэтым да людзей сталых, карыстаецца найбольш польскім правопісмом⁴. Але асноўнае пытаньне: латыніка ці «гражданка», хаця ў занятых землях землях апошня забаронена, не разьвязываецца так лёгка.

Трэба думаць, што забарона друку рускімі літарамі скончыцца разам з вайной⁵, і тады пытаньне аб шрыфце прыйдзецца так ці гэтак разьвязаць. Але нават і тады яшчэ ня будзе пэўнасьці, што зроблены выбар будзе пацьверджан жыцьцём.

Цікавы прыклад дае нам Румынія. І там, як у нас, здаўна былі два шрыфты. Каля палавіны мінуўшага сталецьця пераважыў шрыфт «рускі», і ўсё ў Румыніі друкавалі «кірыліцай»⁶. Але за апошнія 50—60 гадоў «кірыліцу» выціснула зусім латыніка, — і здавалася, што гэтак ужо будзе на вечныя часы. Ажно вось цяпер — у часе вайны — у Румыніі ізноў робяцца спробы вярнуць «кірыліцу», і ўжо адна газэта друкуецца «рускімі» літарамі.

Гэты прыклад паказвае найлепей, якое цяжкое пытаньне стаіць перад беларусамі. І як бы мы ні разьвязалі яго цяпер, разьвязка будзе вымагаць зацьверджаньня жыцьцём, каторае паправіць абмылку, калі яна зроблена.

НА ВЫСТАЎЦЫ

Душа народу выяўляецца ў творах рук чалавечых. Старая гэта праўда, прызнаная безь ніякай споркі ўсімі, хто занімаўся фальклёрам, хто працаваў над пазнаньнем, што творыць народ словам — музыкай або рукамі сваімі з рэчай матэрыяльных. І з гэтага пагляду многа цікавых вывадаў можна зрабіць з наладжанай у Вільні выстаўкі вырабаў работных дамоў.

Выстаўка падзелена на чатыры адзелы: беларускі, літоўскі, польскі і жыдоўскі. Само сабой разумеецца, што апошні мае выразныя, характэрныя жыдоўскія нацыянальныя адзнакі, бо жыдоўскі народ з сваёй асабенай культураю рэзка выдзяляецца між народамі нашага Краю. Затое варта бліжэй прыгледзіцца да аддзелаў: літоўскага, польскага і беларускага.

Калі будзем іх аглядаць у вышэйпісаным парадку і зь літоўскага адзелу — першага ад уходу — прайдзем праз польскі да беларускага, дык найлепшае вока між выстаўленымі ў польскім адзеле рэчамі ня знойдзе нічога, што паказывала бы на яго польскасць, — апроч надпісу! Тыя ж тканіны пакрываюць сьцены, што і ў беларускім ды літоўскім. На вельмі пекна вытканых і вышытых заслонах для вокан і дзвярэй — узоры з старых, беларускай работы, слукіх паясоў, арыгіналы каторых бачым побач у адзеле беларускім. А ўсе вышыўкі, усе аздобы на розных дробных рэчах — гэта ўсё ўзята зь беларускіх і літоўскіх ручнікоў і паяскоў, якія гэтыя два народы носяць і сягонья ды якіх многа выстаўлена ў беларускім і літоўскім аддзелах.

І нядзіва: апрача часьці рэчай, зробленых рукамі высяленцаў з Польшчы, усё гэта выраблена рукамі сыноў тых жа беларусаў і літоўцаў, толькі зроблена ў работных дамох, наладжаных тутэйшымі палякамі. І ўсё гэта магло бы быць роўна добра расстаўлена ў абодвых суседніх аддзелах.

Адзначыўшы, што кіраўніком польскіх работных дамоў належыцца шчырая падзяка за тое, што яны з такой пашанай адносяцца да індывідуалізму аснаўных народаў Краю, выяўленага ў народных вырабах, ды што не пайшлі па слядох тых дзікіх нацыяналістаў, каторыя хочуць нішчыць усё тутэйшае — пачынаючы ад роднай мовы народу, — мы праройдем далей да аддзелаў літоўскага і беларускага.

І тут знойдем вельмі многа супольнага. Праўда, ёсьць адна даволі значная розніца: гэта — у колерах. У беларусаў пераважываюць колеры: белы, чырвоны, чорны; у літвіноў — белы, чырвоны і зялёны. Таксама і ў арнамэнтах: беларускі васілёк і гваздзіка, каторыя ў розных стылізацыях бачым на старых тканінах — случкіх паясох і інш., у літвіноў замяніў туліпан. Але, апрача гэтых адмен, усе ўзоры — геамэтрычныя і іншыя, як на паяскох сялянскіх, так і на гуньках, дарожках і т. п., зусім аднастайныя. Відаць, доўгае супольнае жыццё ў супольнай дзяржаве — Вялікім Княстве Літоўскім, моцная звязь эканамічная і адзінакавыя гістарычныя варункі гэтак збліжылі культурна беларускі і літоўскі народы, што збліжыліся іх душы, і, хоць рознымі мовамі гавораць, гэта блізкасьць выяўляецца там, дзе працуе вока і рука.

Само сабой разумеецца, што тут вялікую вагу мае аднастайнасьць матэрыялу і струмэнтаў, каторымі вырабляюцца беларускія і літоўскія народныя вырабы. Ды ёсьць многа ў душах беларусаў і літвінаў такога, што разьдзяляе іх як асобныя індывідуальнасьці. Але ўсё ж такі, судзячы паводлуг даных выстаўкі, каторая сягоньня адкрываецца, судзячы і паводлуг усіх даўнейшых, можна сказаць, што беларусы і літвіны — гэта найбольш блізкія да сябе народы Краю і што ўся творчасць Краю аснована на індывідуальнасьці гэтых народаў.

АДГАЛОСКІ ЖЫЦЦЯ

З густога туману, у якім яшчэ нядаўна толькі чуць-чуць блішчэла зорка адраджэньня беларускага народу, пачынае ўсё ясьней і ясьней вырысывацца наша будучына. Народ-мучанік, народ-гаротнік, бяспраўны, забіты, прыніжаны доўгай няволяй, скідае старыя пугы і бачыць перад сабой тое, аб чым дагэтуль адно ў думках сукромных мог думаць. І, здзіўлены, бачыць, як «простая» мова яго здабывае сабе крок за крокам, дзень за днём шырэйшае мейсца ў грамадзкім жыцці, — бачыць, што яго стаўляюць нараўне з другімі народамі Краю, каторыя яшчэ ўчора ўважалі сябе за яго паноў.

Як прынімае гэту навіну наш народ? — Толькі глухія весткі даходзяць да нас аб гэтым. Толькі з слоў абурэньня нашых ворагаў, панаваньню каторых прыходзіць канец, мы даведываемся, што ў вёсцы беларускай расьце нейкае новае, нязнанае дагэтуль настраеньне. Але яснага адказу даць на пытаньне яшчэ нельга: паштовыя правілы, труднасьць зносін зь месцам — усё гэта не дапускае да нас голасу вёскі.

Беларускі народ любіць выказваць свае перажываньні, сваю радасьць, жаль, гора, надзею — у песьні, вершу. Затым-то ад пачатку беларускай прэсы — ад 1916 году¹ — нарадзілася нялічанае чысло беларускіх народных паэтаў, каторыя ў творах сваіх найлепей выяўлялі стан душы народу. Яшчэ ў часе расейскай рэвалюцыі ўкладалі яны свае вершы — часта няўмела, але заўсёды шчыра. А калі сталі выхадзіць

беларускія газеты, журналы, кніжкі, гэтыя маладыя сілы пачалі шыбка разьвівацца, даўшы рад выдатных імён.

Цяпер, калі сьвядомая беларуская маладзёж пралівае сваю кроў, прыняволеная біцца ў радах расейскай арміі за чужую для яе справу, — гэтакіх пяўцоў-песьняроў думкі народнай трудна напаткаць. Але мінуты, каторыя перажывае наш народ, лішне важныя для яго, лішне яркія, каб беларус мог прынімаць іх моўчкі. І ён адзываецца — мо не зусім складна, але шчыра, гарача выказваючы сваю душу. Выступаюць новыя паэты з народу — нават тут, у Вільні, на мястовым бруку.

Беларусь ты мая,
Даражэнька зямля!
У агонь, у ваду
За цябе я пайду.
Беларусь, за цябе
І за волю табе
Лепей жыцьце аддам,
А цябе не прадам!
Ці ў вастрог я пайду,
Ці загіну ў баю, —
За свабоду тваю
За усё пацярплю...

Гэтак піша малады хлапец-беларус, і відаць, што словы гэтыя — шчырыя, што рвуцца з душы і сэрца.

І гэтакі верш — не адзін: іх штораз болей. Яркія абразы, якія паказвае нам будучына, вызываюць гарачы отклік у нашай маладзёжы, і ў сваіх песьнях — часта прымітыўных і наіўных — яна дае знак, што для свайго народу папраўдзе гатова на ўсе ахвяры, абы толькі міраж стаўся рэальнасьцю.

БЕЛАРУСКІ ТЭАТАР

Нацыянальны тэатар — гэта адна з найбольш красачных праяў духа народу. І гэтым тлумачыцца тое, што тэатар займае надта выдатнае месца ў народаў, каторыя толькі цяпер будзяцца да самабытнага культурна-нацыянальнага жыцьця. Чэхі, украінцы, літвіны, латышы, эсты — усе яны многа сіл і працы аддалі дзеля стварэньня свайго тэатру, і іншыя зь іх, асабліва чэхі і ўкраінцы, на гэтай дарозе пайшлі вельмі далёка ўпярод.

Такое ж месца павінен заняць і беларускі тэатар у руху нашага народу да ўсестароннага адраджэньня. І хоць беларусы тут стаўляюць толькі першыя крокі, аднак і зь іх відаць, што грунт пад сабой наш тэатар мае добры.

Тэатральныя прадстаўленьні ў беларусаў вядомы з даўных часоў: да нас дайшлі памятнікі беларускай камэдыі з XVII і XVIII сталеццаў. У Гродні, Мінску, Полацку і іншых мястках Беларусі ў езуіцкіх школах, а таксама ў праваслаўных і ўніяцкіх духоўных школах пад той час разыгрывалі беларускія інтэрмэдыі, або інтэрлюдыі, у каторых на сцэне выступалі «людзі простыя» і пацешнымі дыялёгамі-гутаркамі забаўлялі публіку. У адрывках інтэрмэдый і цэлых беларускіх камэдый, каторыя апублікаваны Марозавым, Брукнэрам, Ператцам¹, Сычэўскай і інш., ёсць многа забаўных сцэн з народага быту, а нават і зь біблейнай гісторыі (грэх Адама і Евы і інш.).

Ад канца XVIII стагоддзя і да палавіны XIX а беларускіх прадстаўленнях нічога не чуно. Толькі каля 50-х гадоў мінуўшага стагоддзя можа адзначыць спробу палажыць аснову для беларускага тэатру, і дзеля гэтай справы працавалі дзве такія сілы, як вядомы беларускі паэт Вінцук Дунін-Марцінкевіч і слаўны кампазітар Манюшка. Першы напісаў словы, а другі — музыку да беларускай «камедыі оперы» пад названнем «Сялянка». «Сялянку» ставілі раз у Мінску, ды ад яе астаўся толькі тэкст: ноты нет ведама дзе запрапалі, і ўсе спробы як беларусаў, так і наагул паклоннікаў Манюшкі адшукаць іх былі дарэмны.

Прайшло яшчэ паўвеку, і думка стварыць беларускі тэатар ізноў зышла на задні плян. Дый ня дзіва: у 1865 гаду расейскае правіцельства забараніла друкаваць штоколечы ў беларускай мове², а тым больш выступаць з жывым беларускім словам на сцэне. Толькі дзе-нідзе, цішком, у прыватных гасподах маладзёж прабавала ставіць па-беларуску дробныя камедыі, перакладаныя глаўным чынам з украінскай мовы. У 90-х гадах была ператлумачана на беларускую мову камедыя Крапіўніцкага «Парэвізіі». У тым жа часе беларускі пісьменьнік Ядвігін Ш. напісаў арыгінальную п'есу з сялянскага быту, і яе маніліся іграць у Вілейскім павеце, у ваколіцах Радашковіч; але, нягледзячы на тое, што іграць мелі нават мясцовыя паны і што ў творы Ядвігіна Ш. быў прадстаўлены «ідэальны» пан і «нікчэмны» мужык, «нядрэмлючае вока» начальства перашкодзіла давясці гэты праект да канца.

Больш сур'ёзная работа дзеля наладжання беларускага тэатру пачалася толькі пасля рэвалюцыі ў Расеі 1905—[190]6 гадоў, калі счэзла забарона беларускага друку. Ад 1910 году ў Вільні, Гродні, Мінску, Слуцку, Капылі, Полацку, Дзясне, Давыд-Гарадку, Радашковічах, Празароках і інш., у Пецярбурзе і ў Варшаве, ды ажно у Ніжне-Дняпроўску адкрываюцца музыкальна- драматычныя кружкі, хоры і т. п., каторыя ладзяць свае канцэрты і драматычныя вечары. У 1911 гаду злажыўся першы рухомы — аб'язны беларускі тэатар³, каторы за адно лета аб'ехаў быў 15 мястэчак у Віленскай, Віцебскай і Мінскай губэрнях. Адна за адной выходзяць у сьвет п'есы беларускія, побач з перакладамі з украінскай (Крапіўніцкага «Пашыліся ў дурні», «Парэвізіі», Валодзьскага «Як яны жаніліся»), польскай (Ажашковай «Хам») і расейскай мовы (Чэхава «Сватаньне») — арыгінальныя «Паўлінка» Янкі Купалы, «Модны шляхцюк» К. Каганца і інш. І з кожным годам справа тэатру ўсё болей разьвіваецца — ажно да сумнага году вайны, калі гэтулькі маладых беларускіх сіл былі адарваны ад роднай нівы і ўзяты ў армію.

У Вільні першае беларускае тэатральнае прадстаўленьне адбылося 12 лютага 1910 году⁴. І з таго часу работа тутэйшага музыкальна-драматычнага кружка⁵ ўсё пашыраецца, збірае болей сіл. Нават нягледзячы на ваенны час работа віленскай драматычнай дружыны не спынілася: зімой з 1914 на 1915 г. у Вільні была пастаўлена апэра «Залёты»⁶ (словы Дуніна-Марцінкевіча, музыка Марыі Кімант). Але пасля гэтага выступленьня наступіў даўжэйшы перарыв, і толькі ўвосені 1916 году аднавілася праца дружыны, каторая пад кірункам першага рэжысёра беларускага тэатру ў Вільні, Ф. Аляхновіча, выступае сыстэматычна, стаўляючы як старыя, так і новыя беларускія сцэнічныя творы, напісаныя ў апошнім часе*. Гэтаксама і ў ваколіцах Вільні мы бачылі спробы наладзіць вясковы тэатар: увосені 1916 г. сяляне каля Падбродзьдзя ігралі сваімі сіламі напісаную адным з мясцовых жыхароў п'есу «Праклённае зельле» — маральнага характару (проці п'янства).

У Вільні разьвіваецца, між іншым, і дзіцячы тэатар, і гэта мае вялікае значэнне для дзяцей беларускіх школ. Варта было бы, каб за гэтым прыкладам пайшлі і другія беларускія школы, асабліва па вёсках.

10-ЛЕТНІ ЮБІЛЕЙ БЕЛАРУСКАЙ ПРЭСЫ

14 верасня (па старому стылю — 1-га) 1916 г. мінула роўна дзесяць гадоў, як на вуліцах Вільні паявіўся першы нумар першай беларускай легальнай газеты — «Нашай Доля».

«Наша Доля» была першай яркай праявай беларускага нацыянальнага руху. Свабоду друку народ ужо быў здабыў тады, і нельга было не пазволіць на выдаваньне беларускай газеты. Затое мясцовыя ўласьці знайшлі даволі спосабаў, каб ня даць ходу газэце: спаміж 6 выйшаўшых нумароў яе ажно 5 былі сканфіскаваны паліцыяй (некаторыя нават яшчэ ў друкарні — перш, чым іх закончылі друкаваць). «Афіцыйны» рэдактар¹ быў арыштован, аддадзен пад суд і цяжка засуджан, ды адкруціўся ад кары толькі ўцёкшы за граніцу. Многа штрафаў было наложана на рэдакцыю, і гурток асноўцаў, каторыя выдавалі газэту за свае цяжка запрацаваныя грошы, прымушан быў аддаць на іх апошкі. Затое ж выхад «Нашай Доля» зрабіў незвычайна сільнае ўражаньне на грамадзянства: на вуліцах места ўсюды відаць было беларускую газэту, каторую бралі нарасхват. Дзьверы рэдакцыі не зачыняліся ні на мінуту, а праз колькі дзён, як першыя нумары дайшлі да вёскі, адтуль паплылі нялічаныя пісьмы, у каторых чуваць было сьлёзы радасьці «простых, шэрых» людзей — людзей, каторыя наканец даждаліся, што іхняй «простай» мовай друкуюць газэту!

Пасьля выхаду чацьвёртага нумару «Нашай Доля» наступіў разгром супрацоўнікаў яе: большая часць іх ужо даўно працавала, укрываючыся ад арышту за старую работу на беларускай ніве, і гэта прымусіла іх на мамэнт «счэзнуць», калі пачаліся рэпрэсіі проці ўчасьнікаў газеты. №№ 5 і 6 выйшлі ўжо пад новай рэдакцыяй², але і іх спаткала ліхая доля папярэдніх: яны былі сканфіскаваны, а выдавецтва «Нашай Доля» прыгаворам суда спынена назаўсёды.

Гэткая была гісторыя першай *легальнай* беларускай часопісі. Але, наагул, яна першай у беларусаў не была: яе папярэдзіў у канцы 80-тых гадоў патайны «Гоман», выдаваны ў Мінску, і ў 1903 гаду — «Свабода», таксама выйшаўшая патайна, як орган Беларускай Рэвалюцыйнай Грамады³. Але «Наша Доля» адкрыла сабой эру шырокай нацыянальнай беларускай работы, каторая з таго часу і шырылася з году ў год ажно да нашых дзён.

Сьледам за «Нашай Доляй» — яшчэ перад закрыцьцём яе — тут жа ў Вільні пачала выходзіць «Наша Ніва». Гэта газета выходзіла да часу адходу зь Вільні расейцаў, зьбіраючы навакол сябе ўсе найболей жывыя дэмакратычныя беларускія сілы. Празь нейкі час нарадзіўся орган клерыкальнай групы «Беларус»⁴; далей — сельскагаспадарскі мясячнік «Саха»⁵, кварталнік «Маладая Беларусь»⁶, мясячнік для маладзежы «Лучынка»⁷, студэнцкая часопісь «Раніца»⁸, — а цяпер новы «Гоман»⁹.

Дзесяць гадоў жыцьця беларускай прэсы зрабілі вельмі многа: народ беларускі — як сяляне і работнікі, так і інтэлігенты, знайшлі ўрэшце спосаб голасна на ўвесь свой Край падняць свой голас, загаварыць аб сваіх крыўдах, сваіх патрэбах і жаданьнях. Даволі пераглядзець гадавікі ўсіх памянёных часопісей, і мы ўбачым тысячы імён, тысячы ваколіц, скульп ішлі карэспандэнцыі, заметкі, стацьці, вершы, аповесці¹⁰ і т. п. Беларуска прэса — гэта не катэдра, з каторай жменя ідэалістаў абвяшчае новыя думкі: гэта голас тых мільёнаў гарапашнікаў, каторых заўсёды гналі, уціскалі, каторых дзяржалі ў цемнаце і бяспраўнасьці, каторымі пагарджалі, над каторымі зьдзекаваліся і сьмяяліся... І хлебароб, і работнік, і іх сын — інтэлігент, і нават той шляхціц, у

* «На Антокалі», п'еса ў 3 актах зь песьнямі і танцамі Ф. Аляхновіча, і інш.

каторага разам збудзілася нацыянальнае сумленне, — усе ўзяліся дружна за работу, і на тых фундамэнтах, каторыя яны збудавалі, апіраецца цяперашняя шырокая культурная праца, беларуская школа, раўнапраўнасьць беларускага народу і мовы яго з другімі народамі нашай роднай зямліцы.

«У ЗІМОВЫ ВЕЧАР»

Другі ў гэту восень спэтакль¹, уладжаны беларускай драматычнай дружнай у Вільні 5 лістапада, складаўся зь дзвёвх п'ес: Э. Ажашковай «У зімовы вечар» і камэдыі «Міхалка».

Першая — поўны настраеньня і з глыбокай думкай драматычны абразок з жыцьця нашай вёскі. Сын гаспадара Сымона Мікулы, баронячы сваю вёску ад зьдзеку расейскіх чыноў, папаў за гэта ў вастрог. Вастрожнае жыцьцё згубіла яго: яно здэмаралізавала маладога хлопца, навучыла яго благіх рэчай. І, вярнуўшыся дадому, ён доўга там не астаўся: за розныя благія паступкі бацька пачаў яго неміласэрна біць, і Янка — так яго звалі — уцёк з роднай хаты і пачаў вясьці разбойніцкае жыцьцё. Ды ўсё ж лепшая частка душы ў яго захавалася, і гэты вядомы сьвету разбойнік Рысь захачеў вярнуцца да справядлівага жыцьця, пабачыць родну старонку. Так і зрабіў: прыстаў на работу недзе ў суседняй вёсцы і там укрываўся ад пагоні людзкой справядлівасьці. Але нехта пазнаў яго, — і зноў яму прыйшлося ўцякаць. Перад тым, як кінуць сваю бацькаўшчыну, яго пацягнула пабачыць апошні раз бацькаву хату, — і вось ён заходзіць туды як падарожны падчас вечарніцы.

На сэне якраз адбываецца вечарніца ў хаце Мікулы. Тут сабралася ўся сям'я і госьці — хлопцы і дзяўчыны. Пяюць песьні, гутараць, Апавядаюць аб слаўным разбойніку Рысю, каторага паліцыя загадала лавіць. І вось зьяўляецца падарожны — той самы Рысь. На яго робіць страшэнна сільнае ўражаньне родная хата, від блізкіх людзей, каторыя яго не пазнаюць. Але бацька такі пазнаў, — да сам веры сабе даць ня хоча. А Рысь, забыўшыся аб тым, што яго могуць пазнаць, раскрывае перад бацькай сваю душу, вылівае горыч жыцьця, выказвае жаль з прычыны таго, што зблудзіў, што многа благіх дзел учыніў. І калі хлопцы, западозрыўшы зь яго слоў, хто ён, нападаюць на яго, каб зьвязаць і аддаць у рукі паліцыі, — стары Мікула вызваляе яго і выпраўляе з хаты з благаслаўленьнем: «Ідзі — і больш не грашы».

На фоне звычайнага хатняга жыцьця на сцэне фігура Рыся выдзялялася вельмі ярка. Тып Рыся быў схоплен артыстам правільна і праведзен натуральна ад пачатку да канца. Толькі прыпадковыя недахваткі пастаноўкі аслаблялі ўражаньне: так, у самы глыбокі, самы сільны момэнт, калі бацька пазнае блуднага сына, хор пяю лішне голасна і глушыў гутарку, ведзеную між бацькам і сынам цішком. Іншыя артысты справіліся са сваімі ролямі даволі ўдачна: і поўны задору Аляксей, і Наста, каторая пекна расказала казку, і характарыстычны на пагляд дзед — Мікула, і другія. І хоць відаць было, што іншыя з артыстаў на сцэне — людзі новыя, быт беларускай хаты яны адтварылі добра.

Спэтакль закончыўся вясёлай камэдыяй «Міхалка», каторая вызывала нямоўк-нуўшыі сьмех у салі. Бо ж і ўсе чацьвёра іграўшых патрапілі даць жывыя тыпы: як вяртлявая Юлька, так пастрэўшая ў дзеўках Адэля, хлапатлівы бацька яе — Язэп Карыта і наіўна-хітры Міхалка Багдалеўчык. Ігралі жыва, безь ніякіх замінак.

Спэтакль пацвярдзіў яшчэ раз тую думку, якую вызвала пастаноўка «Хама»: беларуская драматычная дружина мае грунт дзеля разьвіцьця, патрэбна толькі праца, праца, праца.

НАШЫ СТРАТЫ

Колькі нашых братоў-беларусаў, адарваных ад роднай нівы, злажыла свае галовы на палёх бітв — у змаганні за чужую для іх справу, мы ня ведаем. Толькі пасья вайны будзем мы лічыць нашы страты, аплакваць тых, хто зышоў са сьвету як ахвяра расейскага панаванья на нашай зямлі. Але і апрыч ахвяр вайны гэты мінуўшы ўжо 1916 год быў для беларусаў дужа цяжкі: ён вырваў спаміж нас двое людзей, каторыя ў беларускім руху зацікавалі надта выдатнае становішча.

Першы удар быў з гэтага боку ваеннага фронту: у ноч 4 на 5 лютага 1916 году памерла вядомая пісьменьніца-паэтка і грамадзкая работніца на беларускай ніве — Алёйзія з Пашкевічаў Кейрысавая, шырока знаная пад прозьвішчам Цётка.

Зь імем Цёткі злучаюцца першыя зачаткі беларускай работы ў Вільні — у 1904—1905 гадах, калі, поруч з рэвалюцыйным рухам па ўсёй Расеі, пачаўся у шырокіх масах народных рух беларусаў. Пад той час у Вільні пачалі ладзіцца беларускія работніцкія арганізацыі — кружкі Беларускай Сацыялістычнай Грамады, і тут Цётка выказала свае арганізатарскія здольнасьці. Яе можна было бачыць на ўсіх вялікіх работніцкіх сходах, — а калі настаў час вялікіх публічных мітынгаў, Цётка выступала ўсюды, будзячы агульны спогад сваімі шчырымі, гарачымі беларускімі прамовамі. Асаблівую энэргію выявіла Цётка ў часе сваёй нядоўгай працы ў новавілейскай бальніцы: яна была тут у самым цэнтры работніцкіх арганізацый Нова-Вілейска.

Ужо пад самы канец рэвалюцыйнага пэрыяду ў Вільні пачала выходзіць першая беларуская легальная газэта «Наша Доля», і Цётка прыняла ў ёй гарачае учасьце. Маючы вялікія пісарскія здольнасьці, яна друкавала тут свае творы, каторыя станавілі прадоўжаньне яе першых паэтыцкіх спроб на сучасныя тэмы, выпусканых нелегальна ў дзясятках тысяч лятучых лісткоў.

Калі рэакцыя пачала шырыцца ўсё болей і Цётку пацягнулі пад суд, яна прымушана была выехаць за граніцу. Яна знайшла сабе прыпынак у Львове — між братамі ўкраінцамі. Тут хадзіла ў унівэрсытэт — на гістарычна-філялягічны факультэт¹ і спецыяльна працавала над беларушчынай. Як тэму для дактарату выбрала беларускіе батлейкі і сабрала багаты матэрыял да гэтага.

Выйшаўшы замуж і зьмяніўшы гэтак імя, Цётка вярнулася назад у родны Край², каб далей працаваць між сваімі. Тут, у Вільні, яна была пры закладзінах беларускага тэатру³, беларускіх грамадзкіх арганізацый. Працавала дзеля школьнай справы, падгатаўляючы кніжкі для пачатковых школ, і выпусьціла ў сьвет сваё «Першае чытаньне»⁴. Нейкі час была ў Пецяярбурзе, дзе працавала ў беларускай калёніі, пісала і памяшчала свае творы у «Маладой Беларусі». Пасья наладзіла ў Мінску месячнік для маладзёжы — «Лучынку» і была там глаўнай літаратурнай кіраўнічкай⁵.

Калі настала вайна, Цётка запісалася ў сёстры міласэрдыя і пад кулямі на палёх бітв аказвала помач раненым, не зьвяргаючы ўвагі на небасьпечнасьць. Пасья, каб быць у Вільні, паступіла ў тутэйшы тыфусовы барак і працавала блізка да апошніх дзён расейскага панаванья. І тут, спатыкаючы хворых салдатаў-беларусаў, Цётка вяла між імі сваю беларускую работу. Толькі перад самым адходам расейцаў, баючыся, каб яе ня вывезлі разам з адступаўшым войскам, Цётка папрасіла даць ёй на нейкі час адпуск.

Калі — пасья прыходу немцаў — пачалася шырокая беларуская работа дзеля наладжанья беларускіх школ, Цётка была тут першая: яна вышуківала вучыцельскія сілы, збірала дзяцей, сама кіравала школьнай работай. Гэтаксама яе стараньнем былі ўрэшце адкрыты беларускія вучыцельскія курсы ў Вільні, на каторых Цётка выкладала пэдагогіку, гігіену і інш. Поруч з тым знаходзіла яшчэ час і дзеля таго, каб вясці работу між сваімі старымі знаёмымі — віленскімі работнікамі.

У часе гэтай працы Цётку спаткаў цяжкі ўдар: у роднай вёсцы — у Лідчыне — памёр яе бацька. Паехаўшы хаваць бацьку, Цётка і там не ўсядзела без работы: яна аб'яджала вёскі, дзе панаваў пад той час тыфус, каб даць справаздачу ў Вільні і прасіць помачы для зруйнаваных вайной сялян, — ды тут заразілася на тую хваробу, каторая яе не чапіла ў часе працы ў тыфусовым бараку. Аслабеўшыя ад надмернай грамадзкай працы сілы былі прычынай таго, што Цётка не перанесла хваробы і ў ноч з 4 на 5 лютага аддала Богу душу. Яе пахавалі на вясковых могілках — між тымі шэрымі гаротнікамі, для каторых яна працавала ўсё сваё жыццё.

Віленскае дэмакратычнае грамадзянства горача адгукнулася на цяжкую ўтрату, якую паняслі беларусы ў асобе сьв. п. Алёйзіі Кейрысвай. Каб выказаць сваю пашану памёршай без пары грамадзкай працаўніцы, прадстаўнікі дэмакратычных груп спамяж беларусаў, літвінаў, палякаў і жыдоў пачалі складаць чысьленыя ахвяры на найдаражэйшую для памёршай справу — на заложаныя ёю беларускія школы ў Вільні.

Другая цяжкая ўтрата беларусоў за 1916 год — гэта сьмерць Аляксандра Ельскага, каторы памёр 27 жніўня ў Міншчыне, у сваім дварэ Замосьці.

У яго асобе зышоў у магілу апошні прадстаўнік таго кірунку, да каторага ў сваім часе прыналежаў Марцінкевіч, Тапчэўскі, Дыбоўскі, а яшчэ раней — Рыпінскі, Чачот і іншыя. Усе яны — ідэолягі «шляхецкага дэмакратызму», каторы, хоць і на свой асаблівы спосаб, прызнаваў сваю павіннасьць працаваць для беларускага народу, апекавацца «меншымі братамі», вясці іх па дарозе цноты і боязьні Божай. У чысьленых выданьнях сваіх, друкаваных па-беларуску прозай і вершам, Ельскі за апошнія некалькі дзясяткаў гадоў зьвяртаўся да народу з гарачым прызывам пазбыцца благіх наклоннасьцей, асабліва ж найгоршага ворага нашага — п'янства («Слова аб праклятай гарэлцы» і інш.). Паўчаючы народ у сваіх беларускіх брашурках, ён не зыходзіў з клясавага становішча і ў гэтым быў блізкі Марцінкевічу. Але ў сваёй ідэалёгіі заўсёды стараўся апірацца на хрысьціянскай навуцы, і гэта давала яму магчымасьць крытычным вокам глядзець на свой уласны стан, каторы Ельскі пазнаў быў лішне добра і даволі цёмнымі фарбамі адмаляваў у сваёй «Гісторыі шляхты». Крытыкуючы, Ельскі рабіў гэта з болем сэрца; асабліва балела яму душа, гледзючы на тое, як апалячаная шляхта адыходзіла ўсё далей і далей ад беларускага сялянства, як між ёю і нашым народам вырастае штораз вышэйшы мур, узмацовываецца змаганьне: шчыры хрысьціянін, ён жадаў брацкіх адносін між вёскай і дваром і верыў, што яны могуць запанавать толькі на грунце збліжэньня шляхты да сялянства, прамаўляючы да «меншых братоў» у іх роднай мове.

Ельскі шчыра кахаў родны край і лічыў, што павінасьць жыхароў нашай зямліцы — працаваць дзеля лепшай долі гэтай апошняй. Яшчэ ў 80-х і 90-х гадох ён пісаў аб гэтым у стацыях, друкаваных у пецярбургскай польскай газэце «Кгај».

Сьв. п. Аляксандар Ельскі — гэта быў жывы мост, які злучаў нашу цяперашнюю працу і цяперашні рух з цэлай пляядай даўнейшых працаўнікоў на роднай ніве. Баючыся радыкалізму «маладых», ён, аднак, разумеў іх і шчыра спагадаў ім, зыходзячыся зь імі на ацэнцы сучаснай палітыкі дэнацыяналізаванай краёвай інтэлігенцыі. Стаўляючы перад усім праўду і справядлівасьць, ён ня мог згадзіцца з тым, што гэта інтэлігенцыя за крошкі навукі забірае ў нашага народу яго нацыянальную душу, забірае яго матчыну мову і гэтак абкрадвае з найдаражэйшых скарбаў, і ня маючы прылучыць свае слабеючыя сілы да работы «маладых», ён у пастаяннай перапісцы зь імі пасылаў ім сваё ўвагі і рады, прызываючы да асьцярожнасьці, разважлівасьці і хрысьціянскага мілаваньня нават сваіх ворагаў. Калі ж для грамадкі беларускіх працаўнікоў наступалі цяжкія мамэнты, ён сьпяшаўся і з матэрыяльнай помаччу, давяраючы ім свае зьберажоныя грошы.

У адным зь пісем, пісаных колькі год таму, Ельскі выказваў шчыры жал з прычыны таго, што расейскія законы не даюць яму споўніць старую яго думку: усе свае грошы памясьціць такім спосабам, каб за іх пасья яго сьмерці можна было наладзіць карысную для акалічных беларускіх вёсак установу — ратунковы камітэт, бальніцу ці іншае. Ці ўдалося яму знайсці на гэта спосаб, нет ведама...

Невядома таксама, ці ўцалелі яго багатыя зборы памятак мінуўшчыны Беларусі, каторыя ён хаваў у сваім дварэ і спадзяваўся знайсці для іх адпаведнае месца ў сталіцы краю — Вільні.

Шчыры сын Зямлі Беларускай, ён ішоў заўсёды простаю дарогай, выказваючы адкрыта, свае пагляды, сваю любоў да народу беларускага, — і нават найгоршыя ворагі беларускага адраджэньня ня сьмелі кідаць каменьнямі на яго работу, а пасья сьмерці ўспамянулі яго добрым словам як заслужанага грамадзяніна Краю.

«НА АНТОКАЛІ»

(Да першай пастаноўкі 26—XII—1916)

«На Антокалі» — гэта абразок з запраўднага жыцця віленскага дробнага мяшчанаства, нарысаваны аўтарам з поўнай псыхалягічнай праўдай, з захаваньнем мяйсцовага калярыту.

У гэтай першай ды бясспорна удачнай «пробе п'яра» п. Ф. Аляхновіча разыграваецца старая, як сьвет, але вечна новая гісторыя. Дзяўчына, дачка шавецкага майстра Вінцэнтага Сьліжыка пагналася за грашыма і, забыўшыся аб шчыра любіўшым яе Язэпе Жалейцы, работніку ў бацькаўскім варштаце, маладым і гоным хлопцу, не задумываючыся гатова выйсьці замуж за паджылага, брыдкага і скупага чыноўніка з пошты, катораму быццам-то яго «амэрыканскі дзядзька» адпісаў паўмільёна даляраў. Калі ж аказалася, што той памершы «дзядзька» зусім не радня Ігнату Радзівіловічу, Зоська (так завецца дачка Сьліжыка) зразу адварачываецца ад няўдачлівага «багатыра» і вяртаецца да свайго пакінутага Язэпа.

Гісторыя гэта нарысавана жывымі красачнымі колерамі, і здаецца, быццам усе асобы п'есы: Сьліжык, жонка яго, Зоська, адаратар! апошняя Язэп, Ігнат Радзівіловіч і доўгі рад іншых — усё гэта жывыя тыпы, недзе ўжо бачаныя, спатыканыя. Але ўдачу п'есы дапоўнілі артысты, іграючы жыва, вельмі натуральна, з тэмпэрамантам.

Вінцэнтага Сьліжыка — старога п'яніцу — знамяніта іграў сам аўтар і рэжысэр п'есы Ф. Аляхновіч, ужо даволі знаны са сцэны. Ён зразу ўзяў правільны тон і абдуманая, бяз шаржу правёў сваю роль ад пачатку да канца, вызваўшы гарачыя оплескі ўжо самым сваім выходам на сцэну. Дужа добры быў і Ігнат Радзівіловіч (Ф. Жукоўскі) — тып акуратнага да пэдантызму служакі, скупага, ды ня злога чалавека, каторы, атрымаўшы вестку аб мільённай спадчыне, не дзярэ носа ўверх, а хоча ажаніцца зь беднай дзяўчынай і гатоў памагчы іншым сваімі грашыма, хоць прыродная скупасьць вызывае ў душы яго ўнутранае змаганьне. Трэцію з глаўных мужчынскіх ролей — Язэпа Жалейкі — іграў П. Бароўскі. Тут, апроч сцэнічных здольнасьцей, патрэбен быў добры голас, і з гэтага боку п. Бароўскі заслужыў шчырай пахвалы. Дый голас яго ўжо шмат каму ў Вільні знаёмы, і мы сваімі пахваламі толькі будзем паўтараць агульны пагляд на яго.

Добрай партнэркай Язэпа была ў ролі Зоські п. Ляля Мэнке. Яе ігра адзначывалася поўнай свабодай і натуральнасьцю, хоць гэта было першае выступленьне яе на сцэне. Дуэты, адспяваньня ёю разам з п. Бароўскім, публіка наградзіла доўгімі оплескамі. Шкада толькі, што ў часе сьпеву трудна было дачуцца слоў, каторыя

становяць часьць акцыі. — Другі жанокі тып: пані майстравой Міхаліны Сьліжыкавай — іграла п. К. Стафанавічанка. Артыстка выявіла незвычайны тэмпэрамент і свабоду, стварыўшы як іграй, так і характарызацыяй вельмі жывы і характэрны тып. Добра іграла сястру Міхаліны, Барбару, каторая ў канцы выходзіць замуж за Ігната, п. А. Сакавічанка. Мы ўжо ня раз бачылі яе ў ролях старых баб, каторыя ей заўсёды ўдаюцца, — і тут ігра яе магла кожнага здаволіць. Але трэба шчыра сказаць, што Барбара была залішне маладая.

Апрыч гэтых глаўных асоб п'есы, на сцэне прайшоў доўгі рад вельмі характэрных эпізадычных тыпаў. Тут была і язычлівая крамніца Мацяёвая (п. С. Камінская), зьверхны выгляд каторай так добра адпавядаў яе характару; і спрытны гандляр Арон (п. Г. Кодзь), і рэпартэр мястовай газеты (п. Пуоджунас), і зарубач Ануфры (п. Я. Валаховіч), і іншыя болей ці меней удачныя другарадныя фігуры — лікам больш 20. Усе яны стварылі ўдачную цэласць, ды толькі статысты не адпавядалі стаўляным ім вымогам.

У трэцім акце, каторы разыгрываецца ў Вэрках — у рэстараным садочку, былі дзьве вельмі сымпатычныя атракцыі. Першая — гэта характарыстычная полька, якую танцавалі 4 пары; гэты танец артысты на жаданьне публікі павінны былі танцаваць два разы, вызываючы доўга нямоўкнучыя оплескі. Другая — то была пара жабракоў, акурат такіх, якіх можна ў нас бачыць на фэстах у Кальварыі (пп. К. Юхневіч і Э. Блажавічанка). Пры знамянтай характарызацыі і ігры жабракі, аднак, сыпявалі крыху задоўга, ды лішнім шаржам жабрачкі паменшылі сымпатычнае наагул уражаньне.

Аркестр споўніў сваю задачу як сьлед. Музыка, наагул, мэлядыйна, аснованая на знаёмых матывах, вельмі ажыўляла акцыю. І цэласць — пры ўдачным даборы сіл і пад добрым кірункам самога аўтара — дала адзін з найлепшых беларускіх драматычных вечароў, якія мы бачылі дагэтуль у Вільні.

Цырк быў повен публікі, каторая гарача вітала артыстаў і заслужанага аўтара-рэжысэра. Апошняму былі пададзены: вялікі кош з кветкамі і цэнны падарунак.

Разыходзіліся ўсе з поўным здавольнем і з надзеяй, што «На Антокалі» ня скоро зойдзе са сцэны беларускага тэатру. Як мы чулі, у часе сьвят п'есу гэту будучь іграць другі раз (на Новы год).

«У КУПАЛЬСКЮЮ НОЧ»

У Беларускім клюбе ў нядзелю, 15.IV, быў пастаўлен вельмі сымпатычны сцэнічны абразок «У Купальскую ноч» Янкі Купалы.

Гэта — усцэнізаваная байка-легенда аб кветцы папараці, каторая быццам-то зацьвітае на Купальле і дае цудоўную моц і шчасьце таму, хто яе знойдзе.

У байцы Купалы многа сымвалізму. Дзяцюк, каторы шукае цудоўнай кветкі, — гэта сымвал агульналюдзкага жаданьня здабыць шчасьце і волю. Але дарогу да кветкі заступае яму «Дух пушчы», каторы хавае ад людзкога вока гэтае шчасьце. Дарма дзяцюк усей душой рвецца к яму, нягледзячы на ўсе страхі, што бароняць доступу да нетры лясоў, дарэмна яго сардэчная ахвяра, — і дарма ў сьне кружацца над ім русалкі і напяваюць думкі аб яснай будучыні: калі зацьвіла папараць і дзяцюк працягнуў ужо руку, каб сарваць жаданую кветку, — «Дух пушчы» стануў яму на дарозе, кінуў у душу атручаныя зярняты безнадзейнасьці, — і прад вачыма дзецюка разьвеелася мара шчасьця, і, як падкошаны сноп жыта, падае ён на зямлю з распачлівым крыкам «Дайце кветку! Дайце сонца!»

Інсцэнізацыя была вельмі ўдачная. Нягледзячы на маленькую сцэну, на труднасьць

пастаноўкі на ёй адпаведных дэкарацый, як сцэны спатканьня дзецюка з «Духам пушчы», так і карагод русалак прайшлі надта добра, пакідаючы па сабе эстэтычнае ўражаньне. Шчырая падзяка належыцца як нашым артыстам, так і рэжысэру — п. Аляхновічу, бо супольнымі сіламі стварылі папраўдзе пекную рэч.

Ня шкодзіла б паставіць «У Купальскую ноч» яшчэ раз.

* * *

У гэту нядзелю, 22 красавіка, у Беларускім клюбе быў пастаўлен ўсцэнізаваны абразок «Дзед і Баба» — зь пяньнем паводлуг музыкі Манюшкі. Музыка вельмі характарыстычная, аснованая на вядомых «дзедаўскіх матывах».

Адыгралі п'еску вельмі міла, дый пялі добра.

Апрацаваў яе і рэжысэраваў п. Ф. Аляхновіч. Ігралі сілы беларускай драматычнай дружыны.

Саля Клюб, як заўсёды, была поўная.

ЯКУБ КОЛАС

Якуб Колас (праўдзівае імя — Канстанцін Міцкевіч) — сын селяніна з в. Мікалаеўшчыны Слуцкага павету¹ Мінскай губ., радзіўся ў пачатку [18]80-х гадоў. Вёска яго славілася з даўных часоў тым, што імя сваё атрымала ад імя князя Мікалая Радзівіла, знамянітага ў Беларусі і Літве ў XVI сталецьці прыхільніка рэформы², па загаду каторага ў заложанай упраўляючым яго, Кавячынскім, у Нясьвіжы друкарні друкаваліся беларускія кніжкі, у тым ліку «Катэхізм» 1562 году³. Але і цяпер Мікалаеўшчына вядома далёка навакол, бо зь яе вельмі многа маладзёжы ішло на народных вучыццалёў, і больш за 30 мікалаеўцаў прайшлі навукі ў Нясьвіскай вучыцельскай сэмінарыі. За імі сьледам пайшоў і малады Міцкевіч. Хоць і суровыя парадкі панавалі ў Нясьвіжы, дзе беларускую маладзёж адукавалі ў чарнасоценна-абрусіцельным духу, аднак грамадка мікалаеўцаў ня надта паддавалася сваім кіраўнікам: у іх цьвёрда дзяржалася сьвядомасьць, што яны — беларусы, што яны павінны захаваць тую жывую зьвязь з роднай вёскай і братамі сваімі, якую становіць родная мова. Скончыўшы сэмінарыю, Канстанцін Міцкевіч дастаў месца народнага вучыцеля ў урадовай школе, дзе быў прымушан вучыць дзяцей па-расейску. Хоць і аддзелены ад школьных таварышоў і таварышоў працы, ён спатыкаўся зь імі ў часе сьвят у сваёй Мікалаеўшчыне, дзе ўсе сябры з году ў год зьбіраліся разам. Зь імі ён і абдумываў мучыўшае яго, як пэдагога і беларуса, пытаньне, чаму дзецям беларускім дзеецца гэтка крыўда, чаму іх прымушаюць змалку дзеён вучыцца ў чужой мове і забываць усё сваё — роднае? Пад той час (у канцы 1906 г.) у Вільні пачала ўжо выхадзіць першая беларуская легальная часопісь «Наша Доля». І Міцкевіч, з раньніх лет прабаваўшы ўкладаць вершы, завязаў з рэдакцыяй жывыя зносіны, а ў № 3 «Нашай Доля» мы ўжо чытаем першы друкаваны верш яго «Беларусам»⁴:

Устаньце, хлопцы, устаньце, браткі!

Устань ты, наша старана!

Ужо глядзіць к нам на палаткі

Жыцьця новага вясна.

Чы ж мы, хлопцы, рук ня маем?

Чы ж нам сілы Бог ня даў?

Ці над родным нашым краем

Луч свабоды не блішчаў?

Выйдзем разам да работы,
Дружна станем, як сьцяна,
І прачнецца ад дрымоты
З намі наша старана!

Гэты першы верш, падпісаны добра вядомым псеўдонімам «Якуб Колас» (як народны вучыцель, Міцкевіч быў прымушан укрываць сваё супрацоўніцтва ў «крамольнай» газэце), найлепей характарызуе кірунак, у каторым разьвівалася далейшая паэтыцкая творчасць маладога *песьняра-народніка*. Горача мілуючы родны край і сваіх братоў-беларусаў, Якуб Колас карыстаў са свайго таленту, каб будзіць народ да новай долі замест тэй няволі, у якой беларусы пакутавалі. А здарэньні 1905—1906 гадоў прыдалі грамадзкаму кірунку паэзіі Коласа адценак рэвалюцыйны. Гэты адценак асабліва выяўляецца ў «вастрожных» творах паэта. За арганізацыю патайнага «Беларускага саюза народных вучыцялёў», меўшага на мэце, між іншым, дабіцца для беларусаў нацыянальнай школы, Міцкевіч разам зь некалькімі сябрамі быў у 1907 гаду засуджан на тры гады ў вастрог і кару адбываў у Мінску⁵.

Але Якуб Колас не абмежываўся толькі тэмамі грамадзкімі. Яго патрыятызм абнімаў увесь родны край і праявы яго, а перш за ўсё родную прыроду, каторая дала душы яго бязьмерны спакой. Ён дае верныя абразы гэтай прыроды, каторую адчувае і разумее так, як сапраўдны сын вёскі. У выпушчаным у 1910 г. зборніку «Песьні жалбы» (Вільня, 16⁰, 123 стр.) Колас у прадмове ўдарыў у сумныя струны:

Не пытайце, не прасіце
Сьветлых песень у мяне,
Бо як песьню засьпяваю,
Жаль ўсю душу скалыхне.

Я б сьмяяўся, жартаваў бы,
Каб вас чуць разьвесяліць,
Ды на жыцьце як паглянеш,
Сэрца болем зашчыміць.

Нешчасьліва наша доля:
Нам нічога не дала.
Не шукайце кветак ў полі,
Як вясна к нам не прыйшла!

Але характава прыроды захоплівае душу паэта болей і глыбей, чым яму здаецца. Колас шчыра прызнаецца:

Я ня знаю, чым мне дораг
Від палёў блэгенькіх,
Нудны воклік ў родных горах, —
Вербаў рад крывенькіх,

Лесу гоман, гул нястройны,
Шум лазы ў балоце
І пудлівы, неспакойны
Шэлест у чароце.

Маё сэрца, маё вока
Цягне хвоя тая,
Што у лузе адзінока

Сохне, замірае,
Дуб жарстлівы, дуб высокі,
Колісь поўны сілы, —
І той крыжык адзінокі, —
Вартаўнік магілы,
Дзе так сумна ветры веюць,
Точаць дол пяшчаны;
Дзе чыесь-то косьці тлеюць,
Чый-то прах схаваны...
Я ня знаю, я ня знаю,
Чым я так прыкуты
Да тваіх, мой родны краю,
Абразоў пакуты.

(«Я ня знаю...»)

Тым часам адказ на гэтае нязнаньне вельмі просты: Коласа вабіць краса роднай прыроды, і від яе родзіць у душы ясныя думкі, дае яму радаснае настраеньне:

На усходзе неба грае
Дзіўным блескам жару,
Залацісты сноп купае
Ў полімі пажару.
Чуць-чуць дрогне, прыліецца
Чэрвень на усходзе;
Гэта неба усьміхнецца
Людзям і прыродзе.

І ўбірае залатую
Сонейку дарогу,
Паліць сьвечку дарагую
Прад аўтарам Бога.

Над палямі змрок прарваўся,
Па нізу расплыўся;
Лес туманам заснаваўся,
Луч расой абмыўся,

Чыстых хмарак валаконцы
Сталі у кружочак
Вышай лесу, проці сонца
І сплялі вяночак. —

Як жа добра пахне збожжа, —
А кругом спакойна!
Эх, як слаўна, як прыгожа,
Хораша, прыстойна!

І сабрала неба ясна
Блеск усіх калёраў
Стройна, дзіўна, сагалосна,
Як бы песня хораў!

(«Усход сонца»)

Такую гармонію, «як бы песня хораў», бачыць Колас у прыродзе; гармоніі тэй не парушаюць нават такія сумныя, беспаваротныя ў жыцці чалавека рэчы, як сама сьмерць. Ціхім спакоем вее ад апісанья вясковага магільніка:

Круглае поле. Горы каменьня;
Лес на краёх, як сьцяна.
Ціха усюды. Нудна на сэрцы...
Птушка ня крыкне нідзе ні адна.

Могілка ў полі адны-адзінюткі.
Праслы гнілыя на землю ляглі.
Крыж пахінуўся, як кветка ў бору...
Многа іх, многа ляжыць на зямлі!

Кучка бярозак, вярба ды хваінка...
Вецер разьвееў іх, дождж спаласкаў...
Вось дзе ад гора мужык адпачыне!
Вось дзе ён думкі і сьлёзы схаваў!

(«Могілка»)

Прырода разьвьяе нуду паэта і ў востры. Сколькі радасьці дае яму кветка, нейкім прыпадкам расьцьвіўшая ў вострых сьценах!

За агароджаю, перад астрагам,
У ціхім куточку адна
Кветка красуе на грунце убогім,
Хораша зьяе яна.
Двор непрытульны і глеба пясчана,
Грунт весь убіты, як ток.
Сонца ня сьвеціць скрозь шчылін паркана,
Выдзьмухаў вецер весь сок...
Белая крошка роскаю божай
Чыста абмые, зіхціць.
Рад любаватца я кветкай прыгожай, —
Міла яна так глядзіць.
Мне ўспамінаюцца вобразы мілыя
Роднага краю, палёў,
Бедныя вёскі, хаты пахілыя,
Песьні залёных гаёў;
Вузкія стужкі меж зеляненькіх,
Жыта палоска, лянок...
Рэчы пявучыя нівы благенькай,
Узгорак, курганчык, лясок,
Толькі ж мне шкода кветкі: сіроткай
Ціха схілілась яна
За агароджаю, як за рашоткай,
Сонцу, людзям не відна...
Мілая кветка, дзіцятка поля,
Межы зялёнай убор!
Як ты папалася з волі ў няволю?
Як занялася на двор?..

(«Кветка»)

Успаміны з роднай вёскі праз увесь час вострнага жыцця весялілі душу паэ-

та, дадалі яму бодрасці і сілы даждаць канца пакуты. Тут воля і прырода зліваюцца для яго ў адно:

Як лёгкі дым, як тонкі пар,
Расталі ў небе кучы хмар...
О, неба гладзь далёкая,
Крыштальная, глыбокая!
Як моцны гук, прызыў вясны
З тваей пачуўся вышыны!
Прастор, прастор і воля там,
Але ня нам яны, ня нам!
Запёрты мы, прыдаўлены,
Рашоткі нам пастаўлены.
Высок, высок паркан-сьцяна,
Нам песьня волі не чутна,
Ня нам вясны прастор, лучы...
Ня біся, сэрца, і маўчы.
Ў няволі годы адцвітуць...
Ня плач, душа! ня рвіся, грудзь!

(«Песьня няволі»)

Вярнулася, аднак, і для Коласа воля, і ён — ужо вольны — вітае вясну:

Ты прыйдзі, вясна жаданая, прыйдзі!
Гукам жыцця, песьняй працы загудзі,
На узгоркі, на нізіначкі зірні,
Сон трывожны, сон наш цяжкі разгані.
Ты нясі нам радасьць, сілачку нясі,
Нашу ленасьць і нядбаласьць атрасі.
Ты ляці на крыльях вырая скарэй,
Абмахні цяплом пахілых, абагрэй;
Наша жыцьце, нашу долечку пабач,
Над жытамі цёплым дожджыкам заплач,
Пакаціся громам-музыкай ўгары;
Ты ідзі, нясі цудоўныя дары,
Каб узбагацеў добрым засевам край,
Ты прыйдзі, ў адзін тон з намі засьпявай,
Ўсклыхні ты струны сэрданька жывей,
Каб было нам жыць на сьвеце весялей.
Ты прыйдзі да нас, жаданая, прыйдзі,
Раскатурхай нашу дрэму, абудзі!

(«Вясне». — «НН». 1913. № 8)

Зь вялікага ўмілавання прыроды выплывае ўвесь лірызм Якуба Коласа і абнімае роўна і прыроду, і людзей. Але лірызм не разьбівае сілы Коласа, не аслабляе гарту яго душы. І калі справа зачпляе вялікае і сьвятое ўсенароднае дзела, голас песьняра становіцца ёмкі, гучны і заве і кліча братоў да работы:

Што вы, хлопцы, пахмурнелі,
Як каго вы пахавалі?
Ці няшчасці вас здалелі,
Ці вас думкі спанавалі?

Плюньце, хлопцы, засьпявайма,
 Аж каб вокны задрыжалі!
 Ва ўсе грудзі загукайма,
 Каб усе думкі паўцякалі!
 Ці ж мы будзем вечна гнуцца,
 Апускаць ў нядолі рукі? —
 Няхай сьлёзы больш ня льюца!
 Няхай нас ня знаюць мукі!

За работу жыва, жыва!
 Каб нас доля не кідала,
 Каб ня сохла наша ніва,
 Каб нуда нас не чапала!

(***)

Колас глядзіць на ўсё цвярозым вокам і вельмі правільна малое быт свайго народу, не ўкрываючы праўды і выстаўляючы на сьмех тыя староны вясковага жыцьця, каторыя на гэта заслужылі. Спакойны гумар — гэта характэрная адзнака чысьленых аповесьцей Коласа⁶, пісаных прозай пад некалькімі псеўдонімамі (Тарас Гушча, Тамаш Булава і інш.). Многа твораў яго было друкована ў «Нашай Долі», «Нашай Ніве», «Маладой Беларусі», а, пачынаючы ад [1]910 году, яны выходзяць адзін за адным асобнымі томікамі пад псеўдонімам Якуба Коласа — «Песьні жалбы», «Батрак». — «Як Юрка збагацеў»⁷, «Прапаў чалавек» і пад псеўданімам Тараса Гушчы — «Родныя зьявы», «Апавяданьні», «Нёманаў дар», «Тоўстае палена».

Як просты, бяз патасу вершы Якуба Коласа, так проста, але заўсёды жывая і абразовая проза яго. Піша ён лёгка — от, быццам у прыяцельскай гутарцы апавядае сябрам то аб жыцьці-быцьці роднай вёскі, то аб сьмяхотных здарэньнях зь вясковым «начальствам», а то і ў алегарычным, пераносным значэньні казкі расказвае. Сваей прастатой Колас чаруе чытача, робіцца нейкім блізкім, родным. Глыбокае чуцьцё прабіваецца ў першай друкаванай яго рэчы прозай, каторай пачынаецца супрацоўніцтва Коласа ў «Нашай Ніве» пад прозьвішчам Тамаша Булавы («Дудар». №4, 1906 г.):

«Тром родным братом Бог даў адзінакі розум, адзінакія мысьлі і думкі, — толькі не адзінакая доля спаткала кожнага брата ў жыцьці. Хоць усім братом ня вельмі салодка жылося, але Меншаму Брату выпала самая горшая доля. Прысудзіла яна яму самы горшы куток, кінула між мхоў і балот. Кепска жылося Меншаму Брату. Плакаў ён, і ніхто ня бачыў яго сьлёз, чы не хацеў бачыць. Сьпяваў ён і песьні, доўгія, нудныя песьні, песьні нядолі. Гаварыў і казкі і толькі ў казках ён бачыў сябе шчаслівым. Яго сьлёзы капалі разам з расою на зямлю. Грэла сонца, і сьлёзы, зьмешаныя разам з Божаю расою, падымаліся к небу і адтуль кідаліся назад на зямлю чыстымі капелькамі. І так яны вечна кружацца зь зямлі да неба, зь неба на зямлю. І ніколі не высыхалі вочы Меншага Брата. Тоўсты, высокі лес адзін толькі слухаў яго песьні і сам памагаў яму сьпяваць сваім доўгім шумам. Выхадзіў Меншы Брат увечар на двор, браў сваю дудку, садзіўся на прызьбе сваёй хаты і граў. Месячык каціўся па небе, плылі белыя хмаркі. Божыя зоркі, як сарамлівыя дзяўчаткі, пазіралі на зямлю празь белыя, тонкія хмаркі і слухалі Меншага Брата, як граў ён на дудцы. І ціха было на сэрцы, як ціха была сама ночка. І думкі, як тыя хмаркі, лёгка радзіліся ў сэрцы, і плылі яны Бог знае куды, далёка-далёка, уміралі ціха-ціха, як паволі раставалі і белыя хмаркі ў небе. Толькі пугач і сава злым крыкам сваім будзілі ад шчаслівых думак Меншага Брата. Ён прачынаўся, як ад сну, і думкі другія, думкі нядолі, як нажом, калолі яму ў сэрца.

Ні думак, ні песень яго ніхто ня знаў і ня чуў, чы не хацеў знаць і чуць. Яго скарга прападала, як прападаў туман з усходам сонца, што вісеў над балотам. Разьбіраў яго адзін толькі лес, і лесу адкрываў Меншы Брат свае думкі, бо людзі сьмяяліся зь яго слоў і песень. А зь лесам жылося вальней: лес не давіў яго, ня гнаў, як гналі і давілі яго людзі. І Меншы Брат зрабіўся ціхі, спакойны, асьцярожны і нікому ня адкрываў сваей душы. Меншы Брат адзічаў. Лес і балоты адгарадзілі яго ад Богага сьвету.

Прайшло многа часу.

Усе тры браты сустрэліся.

Старшы Брат пазіраў сьмела. Ён быў у ботах, крамных портках і кашулі, а паверх кашулі — камізэлька. Гаварыў Старшы Брат сора, яго мова была адметна, і Меншы Брат ледзьве мог разьбіраць яго.

На Сярэднім Брату была высокая шапка, шырокія белыя порткі, боты. У зубах — круглая люлька на кароткім цыбуку. Гаварыў ён мала.

Меншы Брат выглядаў старэйшым за іх абодвух. Барада яго была сівая, рукі дрыжалі. Сам ён быў тонкі, худы. Яму як бы брыдка было прад братамі, што на ім сівая рваная сьвітка, круглая шапка-кучомка, на нагах лапці, а каравыя анучы абві-валі худыя ногі.

Гаварылі браты аб усём: а горкай сваей долі, а праўдзе, а жыцьцю.

Меншы Брат маўчаў. Яму не давалі гаварыць на тэй мове, на каторай гаварыў ён сам з сабою, са сваімі думкамі, зь лесам. Зь яго мовы сьмяяліся старшыя браты.

— Гавары ты так, як гавару я, — кажа Старшы Брат, — і не страхай ты мову людзкую. Твая мова — нямая мова. Што сказаў ты сьвету на сваім языку? Дзе песьні твае? Хто чытаў твае думкі, работу твайго розуму і сэрца? Дзе песьняры твае? Чым ты пахвалішся?

— Лепшай мовы я ня чуў. Гавару, як знаю. Брат! Хто доўга маўчаў, таму хочацца многа гаварыць. А я маўчаў усё жыцьцё, і мне хочацца гаварыць; не адбірай ты ад мяне хоць гэтага права. Спытайся ў хваёвых крыжоў. Яны табе скажуць пра мае думкі. Мае думкі напісаны сьлязьмі, а сьлёзы разам з думкамі расплыліся ў рэчцы. Вецер — пясняр мой. Гора і болі радзілі мае песьні, і слухаў іх лес. Спытайся ў леса — ён скажа пра песьні мае.

Скажу табе казку. Пасадзіў пан дудара ў глыбокім склепе, за каменныя сьцены. Кажы яму пан: «Грай мне на дудцы, каб я чуў твае песьні, і тагды я пазволю табе сьпяваць людзям песьні, дарую права расказваць сьвету пра думкі твае».

Праз каменныя сьцены ня выбілася песьня дудара, і ніхто яго не пачуў. «Ты павінен маўчаць, — кажа пан дудару, — бо песьня твая нічога не сказала майму сэрцу. Няхай астаюцца ў табе твае думкі і песьні». І дудара з таго часу слухала пустое поле, балота і лес...

Брат! Усе мы шукалі шчасьця, толькі шлі мы не адзінакімі дарогамі. Табе хоць трохі сьвяціла сонца, а я шоў як уночы. Запалім жа мы лучыны і пойдзем яшчэ шукаць долі, будзем памагаць адзін другому, а як заблудзіць хто з нас, падамо яму голас. Ня сьмейцеся ж, браты, і не адбірайце ў мяне таго, што можа адабраць толькі Бог!

І сьлёзы блішчалі на вачах Меншага Брата».

Побач са сваей чыста літаратурнай працай, паставіўшай Якуба Коласа на адным зь першых месц у беларускай літаратуры часу адраджэньня, малады пясняр-вучыцель не пакідаў сваей прафэсіянальнай работы. Маючы глыбокую веру, апраўданую апошнімі двама гадамі⁸, што раней ці пазьней беларусы здабудуць нацыянальную школу, Якуб Колас апрацовываў і школьныя кніжкі, адна з каторых пад загалоўкам «Другое чытаньне»⁹ і была выдана ў 1910 гаду. Кніжка гэта, як і ўсе творы Коласа,

поўна гарачай любові да роднага краю і становіць хутчэй паэтыцкі твор, чым работу пэдагога, ды гэтак дапаўняе сабой літаратурны здабытак песьняра.

Выйшаўшы з вастрогу, Колас некалькі гадоў туляўся з кута ў кут, ня могучы дастаць ніякай пастаяннай работы з прычыны сваёй палітычнай «неблаганадзёжнасьці». Толькі незадоўга перад вайной яму ўдалося атрымаць месца вучыцеля ў мястовай школе ў Пінску. Але, калі пачалася вайна, яго ўзялі ў салдаты. Разам з другімі яго паслалі ў Вільню, дзе ён замятаў вуліцы як салдат. Зь вялікімі труднасьцямі яму, аднак, удалося вызваліцца, і ён чым скарэй выехаў адгэтуль у глыб Беларусі¹⁰.

ЯНКА КУПАЛА

Янка Купала (Іван Луцэвіч) радзіўся ў 1883 гаду ў ваколіцы Акопы, пад Мінскам, у хаце бацькі свайго — хлебароба¹. Яшчэ дзецюком ён прыстаў на службу ў суседнім дворным бровары і там, стоючы пры машыне, у рытм яе грукату чыркаў на паперы свае думкі, зусім *несьвядома* выліваючыся ў форме вершаў.

Думкі, думкі весялушкі!
Скуль вы узяліся,
Што у мыслях, нібы птушкі?
Песьняй азваліся?

— пытаецца паэт у вершу «Да сваіх думак» і не знаходзіць на сваё пытаньне адказу. Бо Купала запраўды пясняр «з волі Божай», і вершы яго — гэта адгалоскі ўсяго, што ён бачыць навакол, што перажывае з дня на дзень. Купала піша, бо ня можа не пісаць, бо словы самі вырываюцца з душы, прыбіраючы думкі паэта ў артыстычную форму.

Зь неспакоем думкі роюм
Верцяцца ў душы,
На сьвет божы, сьвет прыгожы
Рвешся ўвесь з глушы.

(«Думкі»)

Пачаў пісаць Купала перад рэвалюцыяй 1905 году, калі рух беларускі толькі-толькі пачынаўся, укрываючыся ад вострых вачэй расійскіх жандараў, калі яшчэ ў поўнай меры трывала забарона беларускага друку³. Можна з поўнай пэўнасьцю сказаць, што пачатак творчасці Купалы — зусім самабытны, ня звязаны з гэтым рухам⁴. Купала пісаў свае вершы незалежна ад ідэй, будзіўшыхся ў беларускім грамадзянстве. І першыя пробы пярэ яго — гэта апісаньні чыста асабістых думак і перажываньняў, гэта абразкі з жыцьця беларускай вёскі і роднай прыроды.

Ужо першыя вершы Купалы, нягледзячы на нявырабленасьць, адзначаюцца абразовасьцю, лёгкасьцю і музыкальнасьцю, хаця матэрыял, каторым карыстаецца паэт, яшчэ вельмі просты. Такімі простымі словамі апісвае ён свой край:

Не вясёлая старонка
Наша Беларусь,
Людзі: Янка ды Сымонка,
Птушкі: дрозд ды гусь.
Поле: горы ды каменьне,
Потам зьліта ўсё,
Сенажаць — адны карэньні,

Сівец ды куп'ё.
Родзе шнур несамавіта,
Сколькі б працы ўнёс:
Ячмень з сажай, з званцом жыта,
Зь сьвірэпкай авёс.
Не багатыя і вёскі —
Садоў у іх ня знаць;
Толькі часам дзе бярозкі,
Як тычкі стаяць.
А па вёсках люд убогі,
Век бяда ў крук гне...

(«Зь песьняў аб сваей старонцы»)

Купала любіць гэту сваю Бацькаўшчыну, любіць гэты «люд убогі», бо ўсё гэта — роднае для яго, блізкае яго сэрцу. Ён таксама проста, але заўсёды маляўніча і жыва дае апісаньні нашых дрэў, палёў і сенажатак, сваей сошкі і касы. Як жыва апісан у вершыку «Пры скаціне» мамэнт, калі на першы гук пастырскай трубы будзіцца раніцай вясковае жыцьцё:

Яшчэ і сонца не ўзышло
Людзей на днеўны труд будзіць,
Тру-гу! тру-гу! на ўсё сяло
Труба пастырская гудзіць.
Тру-гу! тру-гу! ўставай,
Хто жыў, адзін, другі,
Вароты адчыняй,
Тру-гі, тру-гі, тру-гі!
Устае сяло на трубны гук,
Сьпяшыць к жывёліне сваей,
І вот раздаўся рык і грук
Кароў авечак і сьвіней.

Тру-гу! тру-гу! ідзі
На поле, на лугі,
Скацінка, і глядзі,
Друг дружку не бадзі.
Тру-гі, тру-гі, тру-гі!

Вершы Купалы — гэта часта запраўдныя песьні: толькі музыкі да іх нехватае! Да чысла гэтых вершаў-песень адносіцца перш за ўсё яго «Песьня жнеяў», напісаная ў 1906 гаду:

Пагнуўшы ў крук худыя сьпіны,
Сярпом махаючы крывым,
Мы, жонкі, ўдовы і дзяўчыны,
Пры доўгай постаці стаім.
І дружна жнём
І паддаём
Адна адной
Ахвоты больш,
І песьню жаласна пяём...

у каторай паўтараючыся пасьяля кожнай строфкі прыпеў так і просіцца на ноты. Гэтаксама і вершык «Касцу», толькі напісаны ў іншым рытме і іншага характару —

больш жывы, бойкі:

Стук, стук, стук, малаток,
Кляпі коску, мужычок,
Кляпі востранька сваю,
А я песеньку сьпяю
Гоп, гоп, гоп!
Я табе сьпяю...

Яркія здарэньні 1905 году прыдаюць вершам Купалы больш грамадзкі характар,
і мы бачым у яго першыя праявы збудзіўшайся чалавечай гордасьці:

Я мужык-беларус, —
Пан сахі і касы;
Цёмен сам, белы вус,
Пядзі дзьве валасы.
Бацькам голад мне быў, —
Гадаваў і карміў;
Бяда маткай была,
Праца сілу дала.
Хоць пагарду цярплю,
Мушу быць глух і нем,
Хоць сьвет хлебам кармлю,
Сам мякіначку ем...
Зь цяжкай працы маеі
Карыстаюць усе,
Толькі мне за яе
Няма дзякуй нідзе...

.....
Эх, каб цёмны ня быў,
Чытаць ксёнжкі умеў, —
Я бы долю здабыў,
Я бы песенькі пеў!
Я б патрапіў сказаць,
Што і я — чалавек,
Што і мне гараваць
Надаела ўвесь век!

(***)

Апрыч гордасьці, Купала выяўляе і пачуцьцё сваёй моцы — моцы сына зямлі,
каторы зразумеў, на што ён здолен:

Я багач, я магнат! —
Усім рад, усім сыт! —
Што мне пан, што мне кат!? —
Цэлы сьвет мне адкрыт!
Я усё заклану,
Усё сілай папру, —
З гор зраблю даліну,
А з далінкі гару!
Затрымаю ваду,
Цёмны бор павалю,
А як з сошкай пайду, —
Увесь сьвет накармлю!

(«Зь песень беларускага мужыка»)

Але найбольш яркае выражэнне пачуцця моцы народнай даў Купала ў сваім вершу «А хто там ідзе?», напісаным у 1906 гаду і заняўшым месца беларускага нацыянальнага гімну:

А хто там ідзе, а хто там ідзе
У вагromністай такой грамадзе?
— Беларусы.
А што яны нясуць на худых плячах,
На ў лапцях нагах, на ў крыві руках?⁶
— Сваю крыўду?
А каму нясуць⁷ гэту крыўду ўсю?
А куды нясуць на паказ сваю?
— На сьвет цэлы.
А хто гэта іх, не адзін мільён,
Крыўду несць наўчыў, разбудзіў іх сон?
— Бяда, гора.
А чаго ж, чаго захацелася ім,
Пагарджаным век, ім сьляпым, глухім?
— Людзьмі звацца.

* * *

Усе вершы, аб каторых мы тут гаварылі, адносяцца да 1905—1906 гадоў і выйшлі ў асобным зборніку пад названьнем «Жалейка» ў 1908 гаду (Пецяярбург. Выд. су-полкі «Зягляне сонца і ў наша ваконца» 8⁰ 160 стр.). Усё гэта — разам зь вершамі, друкаванымі ў 1906 г. у «Нашай Долі» (у Вільні)⁸, а таксама ў пачатку існаваньня «Нашай Нівы»⁹, — замыкае сабой *першы пэрыяд творчасьці Купалы*, пэрыяд, у каторым наш пясняр, сідзючы на вёсцы, жыў толькі вельмі вузкім кругам спраў і інтарэсаў, калі ўся яго псыхіка зьлівалася з псыхікай масы. Новыя варункі жыцьця, у якіх Купала апынуўся хутка пасля рэвалюцыі ў Расеі, вызвалі глыбокія зьмены ў яго душы і адкрылі перад яго вачыма новыя кругазоры, новыя дарогі. Жыцьцё ў Вільні, а пасля ў Пецяярбурзе, дзе малады паэт некалькі гадоў слухаў лекцыі на агульнаасьвятовых курсах, першы раз пазнаёміўшыся з сыстэматычнай навукай, дало новы кірунак духоваму разьвіцьцю Купалы: ён пачаў глыбей ўглядацца ў жыцьцёвыя справы, пачаў *сьвядома* выбіраць тэмы для сваіх работ. Але ані атмасфэра вялікіх мест, ані новыя варункі, ані новыя людзі, акружаўшыя Купалу, не забілі ў яго душы дзіўнай сьвежасьці і беспасрэднасьці перажываньняў. Купала як быў, так і астаўся песьняром вёскі, але пры гэтым усё ярчэй пачынае выступаць індывідуальнасьць яго: ён ужо не зьліваецца з тэй сярмяжнай народнай масай, каторая жыве адным жыцьцём, а даходзіць сьвядомасьці свайго *я* і глядзіць на ўсё навакол іншымі вачыма.

Сьледам за «Жалейкай» выходзіць рад як вялікіх твораў Купалы, так і новых зборнікаў. У 1910 гаду надрукована яго «Адвечная песьня», абраз вершам у XII зьявах (Пецяярбург. 8⁰ . 32 стр.), дзе перад намі праходзіць усё жыцьцё чалавека ад калыскі да магілы, і чалавек той — беларускі селянін-хлеббароб, засуджаны доляй на вечнае змаганьне за кусок хлеба, на вечную пакуту. Твор гэты, апроч сваей літаратурнай вартасьці, цікавы апісаньнямі быту нашай вёскі. У тым жа 1910 гаду з друку выйшаў другі зборнік Купалы — «Нульга» (Пецяярбург. 8⁰ . 80 стр.), у 1912 — драматычная паэма ў абразох «Сон на кургане» (Пецяярбург. 8⁰ . 100 стр.), а ў 1913 — вялікі том вершаў пад агульным загалюкам «Шляхам жыцьця» (Пецяярбург. 8⁰ . 264

стр.) і напісаная прозай «Паўлінка», сцэнічны твор у 2 актах са шляхоцкага жыцця, заняўшы пачэснае месца на сцэне беларускага тэатру.

Раўнуючы «Ницьлага» да «Жалейкі», мы бачым у ім вялікі крок уперод. Калі ў прадмове да «Жалейкі» Купала ня меў яшчэ сьмеласьці назваць сябе паэтам («Я не паэта, о крыў мяне Божа!»), дык у «Гусьляры» ён зь незвычайным размахам сьмелай рукой ударае ў струны сваіх гусьляў, і словы яго зьвіняць моцна, гучна:

Гэй, гусьляр, гусьляр!
Ты удар, удар
Па струнах-званах,
Дай нам зь песень дар,
Дум вялікіх чар,
К сонцу зорны шлях
Дай, гусьляр, гусьляр!

Дзе залёг абшар
Курганоў-ахвяр,
Сей, засеі прасьвет.
Ты, слуга і цар,
Ты дудар-званар, —
Чуе, знае сьвет...
Эй, гусьляр, гусьляр!

Перавалы хмар,
Цемру, зводы мар
Выжый звонам струн;
Як вялік і стар
Сьвет, зямлі папар,
Ты ад гумн да гумн
Запануй, гусьляр!

Дай паходням жар,
Лінь жыцьцё ў бор-яр,
Не мінай вакон;
Строй ваякаў шар,
Кроў сагрэй, як вар,
Сказам новых дзён...
Грай, будзі, гусьляр!

(«Гусьляр»)

Як рэзка розьніцца гэты верш ад усіх ранейшых, з каторымі мы тут пазнаёміліся! Зборнік «Ницьлаг», нягледзячы на вялікі поступ у свабодзе ўладаньня словам і ў панаваньні над вершам, становіць яшчэ ня «каз новых дзён», а толькі запаведзь іх. Бо тут спатыкаемся ўсё з тымі ж матывамі і перапевамі, якія бачылі ў «Жалейцы». Папраўдзе «каз новых дзён» становіць літаратурны прыбытак Купалы, сабраны ў зборніку «Шляхам жыцця».

Тут верш Купалы — яшчэ гучней, яшчэ больш музыкальны. Гэтаксама і ў паэме «Сон на кургане» русалчыны песьні — то чыстая музыка зыкаў. Словы слухаюцца думкі песьняра і пакорна ўкладаюцца так, каб мысль і форма яе выражэньня захоўвалі роўную гармонію. А гэта гармонія асабліваю вагу мае з таго часу, як Купала пачаў шукаць тэм для сваіх твораў у гэтых багатых беларускіх павер'ях, легендах, старых сказах, як ад дзён сягоньяшніх зьвярнуўся да мінуўшчыны. «Сон на кургане», «На Куцьцю», «У Купальскую ноч» і т. д. адкрываюць зусім новы цыкл твораў

— легенд, якія зацікаўляюць у беларускай літаратуры асабліва выдатнае месца.

Пашыраючы з кожным годам свой кругазор, углядаючыся на ўсё прасвятлеўшымі вачыма, Купала, маючы ў сваіх вершах умілаваныя родныя абразы («Шляхам жыцця»), апявае красу прыроды не ў фатаграфіях зь яе, а ў натхнёных гімнах сонцу і зямлі:

Вольным гоманам хвоек высокіх,
Туманамі санлівых нізін,
Казкай векаў блізкіх і далёкіх
Клічам, сонца, цябе як адзін!
Распусьці залацістыя косы,
Схаладзелы загон ацяплі,
Асьвяці лугавыя пакосы,
Ўсходы новыя сей на зямлі.
Зь непатульнай пакорнай зямліцай
Заручыся, шлюб вечны вазьмі,
Разьлівайся люстранай крыніцай
Між даламі, гарамі, людзьмі...
Рассыпайся па сёлах, па нівах,
Брыльянцістай, ажыўчай расой;
У вясклах купайся цвятлівых,
Ласкай сэрца, душу супакой...
Як у сьвята Купальскае, сонца,
Свой жывы абнаўляеш пагляд,
Аднаві славу нашай старонцы,
Аднаві яе сумны народ!
Хай нам явары вечныя думы,
Думы-байкі шасьцяць, шаласьцяць,
І нясуцца хай гэтыя шумы,
Па бел-сьвету ляцяць, хай ляцяць!..
Дык глянь з хорамаў вольных, высокіх
Да Крывіцкіх туманых нізін...
Казкай векаў блізкіх і далёкіх
Клічам, сонца, цябе, як адзін!

(«Песьня сонцу»)

Зь якой — быццам рэлігійнай — павагай малое наш пясняр абраз жніва ў вершу «Жніво»:

Насьпелая постаць шчаслівых пасеваў
За вёскай, на сонным лясоў рубяжы,
Сьсівелы ўжо колас схінула к мяжы
У сумным шаптаньні: «дзе, жнеі мае, вы?»
І жнеі зышліся. — Направа, налева,
Кладучы ў снапы каласы-старажы,
Зашасталі глуха сярпы, як нажы,
Пад жніўныя, вечна-старыя напеды.
Спагадная, нудная песьня плыве,
Губляючы ў пушчы свае пералівы
У шэлёстах белага коласу нівы.

Плыве гэта песьня ка мне і заве,
І ў сэрцы зьвініць, як каса у траве:
«Ты такжа, брат, сееш... А дзе тваё жніва?»

У гэтых вершах выяўляецца ўжо сур’ёзны, глыбокі, шчыры артыста. А адна з характэрных рыс яго — гэта пладавітасьць і лёгкасьць вершаваньня. Да вайны ў некалькіх томіках Купалы і ў часопісах надрукована толькі частка твораў яго, а рэшта, узрастаючы з кожным годам, жджэ на свой чарод. Купала мала працуе над сваімі вершамі: яны ў яго ад першых творчаскіх праяў родзяцца неяк самі. Праўда, у іншых зь іх ёсьць з гэтай прычыны розныя недахваткі; але нават імправізацыі яго не губляюць ад гэтага сваёй цэннасьці. Вось адна зь імправізацый Купалы, напісаная ім у часе бяседы ў кружку прыяцеляў:

Залягла, як пасьцель,
Лебядзіная бель
На загон, на курган.
І кажан, і груган
Занямеў не на сьмех:
Гэта сьнег, толькі сьнег..
За старухай зямлёй
Ты пасьцель, дружа мой,
Узваліў на душу,
Як бы крыж на мяжу,
І ўжо рад не на сьмех:
Гэта сьнег, толькі сьнег..
Думкі, сэрца, паглёд
Абліў лёд, скаваў лёд.
Так спавіў, спавіў сам,
Каб лягчэй было там,
Ды жыцьцё не на сьмех:
Гэта сьнег, толькі сьнег..
Ты і жыў, і любіў,
Ты ня ўмёр і забыў,
Каб нічога ня дбаць,
Сьмела ў даль паглядаць,
Быць самым не на сьмех..
Гэта сьнег, толькі сьнег..
Хтось — сваяк, не сваяк —
Як жыў, скончыўся так.
Прагудзеў поп і звон;
Ідзі з памяці вон:
Бой за хлеб не на сьмех!
Гэта сьнег, толькі сьнег..
Мо і лёгкія дні..
Не зачэпяць ані
Ні бяда, ні нуда,
Ні агонь, ні вада..
Само шчасьце, сам сьмех!
Гэта сьнег, толькі сьнег..

(«Сьнег» на Пшыбышэўскім)

У сваіх творах Янка Купала ў апошнім пэрыядзе творчасьці дае яркае выражэнь-

не тым думкам і ідэалам, якія родзяцца ў душы толькі што збудзіўшага ад векавога сну беларускага народу. Купала — адзін з найбольш яркіх ідэолягаў беларускага адраджэньня, і гэта — яго «сказ новых дзён». У цыклах вершаў «Бацькаўшчыне», «Сваім і чужым» і інш. («Шляхам жыцьця») Купала кліча свой народ да новага жыцьця, да вольнай творчай працы, да будаваньня будучыны. Паэт гарачымі славамі стараецца будзіць у беларусаў тую гордасьць чалавечу, каторая напаўняе яго ўласную душу жаданьнем волі; стараецца ўліць у сэрцы сваіх сярмяжных братоў веру ў ясьнейшую долю, каторая ўжо йдзе да нас. Душа песьняра вычувае той пераварот, які адбываецца ў самай глыбі народных мас, і гэта Купала высказвае ў сымбалічнай «Песьні-байцы», па сваёй форме напамінаючай нейкія таёмныя заклінаньні:

З-за далёку із усходу
Віхар мчыцца ў неполаду,
Байкі сее маладыя;
Думка чуе, думка ные...
...Ціха. — Бачце: штось віднее,
Льецца нейкая надзея,
Штосьці едзе з новым сватам,
З новым шлюбом з хаты ў хату...

Скінь лахманец непазорны,
Пыл згані з ваконцаў чорны,
Пыл згані хутчэй з ваконца, —
Шапні-клікні: сонца! сонца!..
Быццам зь песьняй, быццам з ласкай,
З чараўніцкай нейкай казкай,
З-за далёку із усходу
Віхар мчыцца ў неполаду...

З поўнай верай, што пачуцьцё яго споўніцца, з поўнай верай у сьветлую будучыну Купала кліча:

Гэй, наперад, покi сэрца
Б'ецца, рвецца на прастор,
Годзе млеці ў паняверцы;
Гэй да сонца! гэi да зор!
Хай бацькі стагналі ўчора,
Йшлі на той сьвет без пары;
Сёньня ў нашай моцы гора,
Мы жыцьця гаспадары!

(«Гэй наперад»)

Гнеўна кідае пясняр вострыя словы тым, хто сіліцца ўдзяржаць прачнуўшыся народ у старой няволі («Ворагам Беларушчыны»), з гораччу вылічае старыя крыўды, учыненыя беларусам «чужымі»:

Людзі чужыя! Хтось калі зьліча
Вашу нам шкоду:
Зьліча праступкі... к суду пакліча
Крыўда народу¹⁰.

* * *

Хаця творчасць Купалы толькі нядаўна дайшла свайго расьцьвету, ужо і цяпер трэба зусім шчыра прызнаць, што Купала мае бяспорнае права насіць імя *беларус-*

кага нацыянальнага песьняра: ён папраўдзе заслужыў на гэта.

Незалежна ад гэтага, трэба адзначыць яшчэ адну заслугу Купалы перад беларускім народам, каторая выдзяляе яго з доўгага сыягу беларускіх паэтаў і пісьменьнікаў. Поруч з тым, як творчасць яго узбачывалася ўсё новымі тэмамі і новымі перажываньнямі, той запас слоў, які Купала вынес з роднай хаты, аказваўся лішне бедным. І вось, знамяніта вычуваючы дух беларускай мовы, Купала сьмела пачаў тварыць зусім новыя словы, каторыя, выражаючы найбольш тонкія адценкі, незвычайна ўзбагачалі беларускі славар, прысвайваючы беларусам масу новых паняццяў. У гэтым — адна з найбольш сур'ёзных заслуг гэтай бясспорна найвялікашай сілы ў беларускай літаратуры, і зусім справядліва крытыкі называюць Купалу «беларускім Шаўчэнкай». Багацьце слоў і дае Купале магчымасьць дайсьці тэй музыкальнасьці верша, каторая яшчэ болей услівае красачнасьць абразоў, дае ілюзію, быццам у гарачы летні дзень мы чуем запраўды, як «нудна ў полі зьвініць авадзень», чуем «звон сярпоў і сьпеў жняі».

Імя Янкі Купалы запісана ў беларускім руху ня толькі як імя паэта: у апошнія гады ён заняў выдатнае становішча ў грамадзянскім жыцьці беларусаў як рэдактар часопісі «Наша Ніва», каторую вёў у 1914 і 1915 гадох ажно да таго часу, калі пры адступленьні расейцаў зь Вільні яго прымусілі адгэтуль выехаць як ваеннаабавязанага.

ЦІШКА ГАРТНЫ

Між песьнярамі «Маладой Беларусі» пераважае ідэалёгія сялянская: найбольш паэтаў і пісьменьнікаў дае беларуская вёска. І Купала, і Колас, і цэлы рад песьняроў меншай меры апяваюць родную вёску, у каторай яны радзіліся, узрасталі і праводзілі вялікую часць свайго жыцьця, — і ўсе іх ідэалы зьвязаны зь зямлёй. Але, нарадзіўшыся на вёсцы, беларускі рух да адраджэньня скоры захапіў і мястовыя элемэнты — работнікаў, рамесьнікаў, інтэлігентаў. І ў маладой беларускай літаратуры знаходзім такжа даволі выдатных прадстаўнікоў работніцкай ідэалёгіі.

Спаміж апошніх зьвяртае на сябе ўвагу пясьняр-работнік Цішка Гартны.

«Я, — пісаў ён у сваёй аўтабіяграфіі ў 1912 гаду*, — ядзіны сын бедных мужыкоў з м. Капыля (Мінскай губ.), быўшых мяшчан, праваслаўны, радзіўся ў 1887 г. Раньняе дзедства правёў дома на руках бабкі па матцы і двох дзядоў — па бацьку і матцы, каторыя мяне дужа любілі. Калі меў 12 г., бацька аддаў мяне за пастуха ў сваё мястэчка, дзе я праслужыў пяць год. Летам ганяў у поле, а зімой вучыўся: спачатку ў «дарэктара», а потым ў народным і двухклясным вучылішчах¹. Скончыў гэтыя школы, маючы гадоў 17, і, не захацеўшы гатовіцца ў сэмінарыю, я схадзіў у Кіеў, скуль калі вярнуўся, быў захоплен асвабодзіцельным рухам, каторы вырабіў у мяне такі пагляд на жыцьцё: чалавек, калі не працуе, ня можа быць праўдзівым чалавекам, як пэўны насьледнік будучага лепшага жыцьця. З гэтым паглядам я і пайшоў вучыцца на гарбара (што скуру на боты вырабляе); выбраў гэта рамясло затым, што ў той час рамесьнікі-гарбары лічыліся ў нашым мястэчку «перадавымі людзьмі». Потым, у 1908 г., пробаваў паступіць у вучыцельскую сэмінарыю ў Нясьвіжы², і толькі не прынялі мяне там дзеля таго, што не прадставіў «сьвідзецельства а блананадзэжнасьці». Такім спосабам, згубіўшы можнасьць вучыцца далей, я астаўся гарбаром і пачаў чытаньнем дапаўняць сваю прасьвету. У канцы 1908 г. пазнаўся з беларускім рухам і пранікнуўся ім усей душой. Пісаць меў нахільнасьць з маладых год і шмат напісаў вершаў і апавяданьняў па-расійску. У «Нашай Ніве» пачаў друкавацца ў канцы 1908 г.

Цяпер працую ў гарбарні і зарабляю шэсьць рублёў на тыдзень пры дзесяцігадзінным рабочым дню і гадкіх варунках працы».

Аўтабіяграфія гэта была напісана ў часах панавання ў Расіі самадзяржавія, і Цішка Гартны ня мог успамянуць аб некаторых асабліва характэрных момэнтах свайго жыцця. Ня мог успамянуць аб тым, што быў адным з найбольш чынных членаў сацыял-дэмакратычнай работніцкай арганізацыі ў родным Капылі, што веў тамака патайны рукапісны работніцкі журнал «Голас ніза», зьявруўшы асаблівую ўвагу Максіма Горкага, а пасья — гэтаксама рукапісную «Вольную думку»³. Ня мог успамянуць, што, карыстаючы зь вялікай павагі між таварышамі-работнікамі, ён здалеў і іх прыцягнуць да беларускай справы, і ў рэзультате Капыльская сацыял-дэмакратычная работніцкая арганізацыя паслала ў сац.-дэм. фракцыю Трэцяй Дзяржаўнай Думы дэкларацыю, дамагаючыся прызнання нацыянальных правоў беларускага народу, нацыяналізацыі школы і т. п. Дый шмат аб чым ня мог пісаць Цішка Гартны пад тыя часы рэакцыі, і толькі цяпер можа прыадкрыць некаторыя момэнтны зь яго жыцця, каторыя характарызуюць яго ідэалёгію шмат ярчэй, чым яго кароткая аўтабіяграфія.

Цішка Гартны — гэта пясняр працы:

Я рабочы-гарбар,
Рыцар працы цяжкой
Із жалезнай душой,
З сэрцам зыркiм, як жар.

Ў вачах іскры маіх,
А жалеза ў руках,
Скура гнецца ад іх
Ў адзiн мiг, адзiн мах.

.....

Я здружыўся з трудом,
Я ў iм рос, я ў iм крэп;
Запрацованы хлеб
Люблю мець за сталом.

Не хачу, не прывык
Склаўшы рукі хадзiць:
Я гарбар-працаўнiк,
Я жыву, каб рабiць!

— піша ён аб сабе ў вязанцы вершаў, надрукованых у 2[-м] сшытку «Маладой Беларусі».

Пачуцьцё сваей сілы — сілы ўсяе рабочай сям’і, каторая сваімі мазалістымі рукамі творыць скарбы сьвету, — гэта асноўны матыў песень Цішкі Гартнага. У тых песьнях («Песьня гарбара» і інш.) жыцьцё бурліць жывой крыніцай. У яго вачах і

...любоў, то ня зык
Ад пустога слаўца,
А любоў — сьвяты крык
Маладога жыцця.

І ў каханьні ён бачыць поўнае злучэньне душ на аснове еднасьці ідэй і супольнай

* Гл. «Маладая Беларусь», сшытак 2, 1912 г.

працы для сьвятой справы:

Ой, дзяўчынка, ты любка мая,
Ты мой анел ад Бога сьвяты,
Ўжо на векі тваім стаўся я,
А на векі маю ўжо ты!

Я, як друга, цябе пакахаў
І таварыша маю ў табе,
Бо ў любоў да цябе я ўліваў
Свой гарачы прызыў к барацьбе.

Я у думках гарачых гадаў
Аб нядолі краіны свае
І цябе я каханьнем прываў
Са мной жыцьце аддаць за яе.

Вось, дзяўчынка, ты любка мая,
Будзь таварышам вечна ты мне,
І хай праца з маю твая
Йдзе на шчасьце маея старане!

(«Дзяўчыне-таварышу»)

Душа песьняра востра адчувае ўціск путаў, у якіх жыве ўвесь рабочы народ і сам пясняр, і яго

Сэрца сьвету хоча,
Яму волі трэба,
Песень, шчасьця, красак,
Шырокага неба.

І запраўды, выбраў Цішка сабе добры псэўданім «Гартнага»: жыцьцё, з каторым ён спазнаўся, здабываючы кусок буднага хлеба, было вельмі цяжкое. Цішка Гартны дае нам абразкі яго:

Дожджык пакапляе,
Дзень стаіць халодны;
Шпаламі махае
Ў пуць гарбар галодны.

Ногі чуць кльпаюць
І грабуць няўмела;
Вочы пазіраюць сумна, асавела.

Апусьцілісь рукі
Ад цяжкой утомы...
Дзе ж сканчэньне мукі
Яго, невядома.

.....

Поўны ўвесь клопотаў
Гарбар йдзе, сьпяшыцца...
Дзе ж то на работу
Ён прыстанавіцца?!

(«Гарбар на вандроўцы»)

А вось сумная «Песьня гرابара»:

Бачу шчасьця свайго ў завяданьні вясну.

.....
Я ўсё жыцьце сваё, дзень у дзень, год у год,
Землю цяжкай лапатай капаю, як крот,
І як многа яе я ужо пракапаў!
Што ж за працу сваю я ў вадплату дастаў?
Што за плён мне зямля за труды прынясла,
За той пот і за кроў, што сабе узяла,
За бурліваю рэчку гарачых тых сьлёз,
Што ўсё жыцьце мае паабмыў імі лёс?..

О, дала яна мне, ой, за працу дала:
З калючковых расьлін мне вяночак спляла,
Зь медзі звонкай, цяжкай даравала шнурок,
А дарогу жыцьця ухарошыла ў мрок,
Каб я шоў, як сьляпы, каб бясконца ішоў,
Зямлю вечна капаў і дабра не знашоў!..

Нядзіва, што паэт ня можа знайсці шчасьця ў жыцьці паднявольнага чалавека;
ён рвецца да барацьбы, да змаганьня за волю:

Не прашу спакою, не прашу забыцьця, —
Бо жыцьцё заўсёды ў сьцішы замірае, —
А прашу я буры, бо із буры жыцьце
Зь сілай магучай біцца пачынае!

Усё ж такі цяжкія варункі бытаваньня зусім натуральна забівалі ў Цішкі Гартнага
многа жывых парываў і прынасілі яму шмат горкіх мінут упадку энэргіі, сумлявань-
ня; вось у іншых вершах ён горка жаліцца на труднасьць правясьці ў жыцьцё яго
ідэалы («Я — нішто» і інш.), на расчараваньне ў жыцьці:

Дзе вы, гады маладыя,
Дзе тое шчасьце мае?
Жду я вас часы даўгія,
Жду наяву і у сьне.

Дзе ж тыя рожы, вяргіні
Вашых салодкіх надзей,
Неба высокія сіні,
Сьвежасьць зялёных палей?

Дзе вашы шчасныя мары,
Гэй, маладыя гады!
Што вас закрыла ўсё хмара
Цяжкага гора й бяды?

Буйныя ветры раздулі
Ваш недажданы прыход...
Землю ў сьнягі апранулі,
Жыцьце скавалі у лёд.

Краскі цьвісьці не сумелі —
Воля баіцца палёў!
Збоку мяне праляцелі

Краскі шчаслівых гадоў⁵.

Але агульны тон паэзіі яго — жывы, бодры, дый гэтаму адпавядае будова вершу — найбольш кароткага, з рытмам, напамінаючым шыбкія ўдары молата ці рух гарбарскага скрэбла.

Папаўшы ў атмасфэру работніцкага жыцця, Цішка Гартны, аднак не забыўся аб вёсцы. Ён любіць родную прыроду, апявае яе ў вершах і апісвае прозай (апісаньні вандроўкі «Па твару Беларусі» і інш.). Але ідэалы яго ня ўкладваюцца ў рамкі жаданьня зямлі, якое становіць адзнаку песьняроў вёскі: Цішка Гартны — перш за ўсё *пралетарый*, сьвядомы сваіх клясавых інтарэсаў і гатовы аддаць усе сілы свае за вызваленне працы ад панаваньня капіталу.

МАКСІМ БАГДАНОВІЧ

Колас, Купала, Цішка Гартны і доўгі рад чысленых імён сучасных беларускіх паэтаў — гэта ўсё прадстаўнікі першага пакаленьня народнай інтэлігенцыі. Гэта — сыны народу, узрастаўшыя ў мужыцкай хаце, і ўсе яны беспасрэдна выяўляюць народную душу. Іх творчэства — найбольш несьвядомае, «з волі Божай». Тэмы і матэрыялы для іх артыстычных твораў — гэта перажываньні і думкі, якімі жыве маса, гэта — тое, што акружала іх змалку дзён, чым перапоўнены іх мысьлі і сэрцы, што што становіць інтэгральную часць іх душы. Сьляды гэтага можна заўважыць нават і тады, калі — у меру разьвіцьця свайго — гэтыя народныя песьняры даходзяць сьвядомасьці сваей індывідуальнасьці, калі апаноўваюць сваю творчасьць.

Зусім асобнае месца ў новай беларускай паэзіі занімае Максім Багдановіч. Гэта ўжо інтэлігент у шырокім значэньні слова. Гэта — артыста, каторы ад самага пачатку ідзе сьвядома сваей дарогай, паэт-індывідуаліст, раўнуючы да ўсей грамады народных песьняроў.

Максім Багдановіч радзіўся ў 1892 гаду ў Гродзеншчыне, дзе яго бацька быў народным вучыцелем. Калі нашаму песьняру было ўсяго 2 гады, сям'я Багдановічаў перабралася ў Расею — у Ніжні Ноўгарад¹. Гэтак, ад малых гадоў Максім рос у далёкай чужыне і ня бачыў сваей Бацькаўшчыны, аб каторай чуў адно толькі ад бацькі, чалавека інтэлігентнага і шчыра любіўшага родны край, хаця ўжываўшага дома расейскай мовы. Як апавядаў Максім Багдановіч, гэтая далёкая нязнаная Бацькаўшчына — Беларусь неяк дзіўна чаравала яго і вабіла к сабе ад таго часу, як ён пачаў жыць сьвядомым жыцьцём: самае імя яе будзіла ў душы паэта дзіўны стан, і здавалася яму, што вось-вось брызнуць сьлёзы зь яго вачэй. Ужо будучы ў старшых клясах гімназіі, ён неяк дастаў колькі беларускіх кніжак². І гэта вызвала ў ім станоўчы паварот: ён збудзіўся нацыянальна, і праца дзеля свайго далёкага, цёмнага забытага ўсімі народу сталася глаўнай мэтай яго жыцця. Скора, навучыўшыся тэарэтычна — з кніжак і газэт — беларускай мовы, ён пачынае пісаць па-беларуску вершы, каторыя шлець у Вільню — у рэдакцыю «Нашай Нівы». Тут аказаліся людзі, зразу ацаніўшыя паэтыцкі талент Багдановіча. У завязаўшайся перапісцы малады паэт знайшоў паддзержку у сваей працы і з узрастаючай верай у карысьць сваей літаратурнай работы даваў усё новыя і новыя творы.

Узгадаваны на прымерніках найлепшых твораў сусьветнай літаратуры, з каторымі яшчэ ў гімназіі, а пасля ў унівэрсытэце³ знаёміўся найбольш у арыгіналах, Багдановіч мае незвычайна сільнае пачуцьцё красы, гармоніі. З гэтай прычыны кожны зь яго вершаў, найчасцей зусім кароценькіх, адзначаецца бясспорна артыстычнай формай: гэта — пэрлы беларускай паэзіі.

Упалі з грудзей Пана Бога,
Парваўшыся, пацеркі зор.
Яны раскаціліся ў небе,
Усыпалі сіні прастор.

І стуль так маркотна і пільна
На край мой радзімы глядзяць...
Што там яны, ясныя, бачаць?
Чаго ўсё дрыжаць і дрыжаць?

У гэтых васьмі радках — цэлы багаты абраз! А ці ж ня жыва рысуецца нам
ясная, месячная ноч над возерам у вершу «Над возерам»:

Сонца ціха скацілася з горкі;
Месяц белы заплаканы сьвеціць,
Аглядае бахматыя зоркі,
Цягне з возера срэбныя сеці.

У іх русалкі заблуталі косы,
Рвуць і блугаюць срэбныя ніці.
Ноч плыве над зямлёй, сее росы,
Ноч шапоча русалкам: «Засьніце».

Плястычнае, хоць кароценькае апісаньне навалніцы дае Багдановіч у вершу «Бура»:

Панурая, вялізная жывёла
Па шыры неба ў даль марудна праплывае.
Усё сьціхла. Але вось паветра расьсяжае
Агністы меч і зіхаціць вясёла.
Ударыў ён, — і грукат пракаціўся;
Мігае грозны меч, удары не змаўкаюць,
І ўніз халодныя бічы крыві сьцякаюць,
А людзі кажуць: гэта дождж праліўся!

Калі Купала сваімі творамі вельмі ўзбагаціў беларускі слоўнік, дык заслуга Багдановіча — прысваеньне беларусам новых форм верша. Побач з чысьленымі санэ-
тамі, адпавядаючымі найбольш пэдантычным вымогам прасодыі, у выпушчаным у
сьвет томіку вершаў Багдановіча («Вянок», Вільня, 1913 г.) бачым цэлы рад старых,
мала ўжываных пэнтамэтраў, зграбныя трыялеты, вельмі музыкальныя ронда, актаву,
тэрцыны і т. п. Здаецца, быццам гэтак паэт хацеў давясці гібкасьці і багацьця роднай
мовы, дый гэтага знамяніта давёў.

Вось некалькі прыкладаў:

ПЭНТАМЭТРЫ:

Чыстыя сьлёзы з вачэй пакаціліся нізкай парванай,
Але, упаўшы у пыл, брудам зрабіліся там.

* * *

Зь нізкага берагу дно акіяна вачам недаступна, —
Глуха укрыла яго сіняя цемень вады.
Але ўзьбярыся ўгару, на вяршыню прыбрэжнай

страмніны, —

Кожны каменьчык, пэўна, пабачыш, ты стуль.

ТРЫЯЛЕТ:

Калісь глядзеў на сонца я,
Мне сонца асьляпіла вочы.
Ды што мне цемень вечнай ночы.
Калісь глядзеў на сонца я.

Няхай усе зь мяне рагочуць,
Адповедзь вось для іх мая:
Калісь глядзеў на сонца я,
Мне *сонца* асьляпіла вочы.

РОНДА:

Узор прыгожы пекных зор
Гарыць у цемні небасхіла:
Вада стаўкоў, балот, азёр
Яго ў глыбі сваей адбіла.
І гімн сьпявае жабаў хор
Красе, каторую зьявіла
Гразь луж; напоўніць мгла прастор,
І ўстане зь іх, гарачы міла
Узор.

І сонца далыш клянучь, што скрыла
Луж зоры днём. І чуе бор,
І чуе поле крэхат хілы,
Ды жаб ня ўчуць вышэй ад гор
Там, дзе чыясь рука зрабіла
Узор.

АКТАВА:

Як моцны рэактыў, каторы выклікае
Між строк ліста, маўляў нябожчыкаў з магіл,
Рад раньш нявідных слоў, — так цемень залівае
Зялёны, быццам лёд, халодны небасхіл,
І празь імглу яго патроху выступае
Маленькіх, мілых зор дрыжачы срэбны пыл.
Здароў, радзімыя! Мацней, ясьней гарыце
І сэрцу аб красе прыроды гаварыце!

А вось адзін з САНЭТАЎ:

Паміж пяскоў Эгіпецкай зямлі,
Над хвалямі сінеючага Ніла
Ужо колькі тысяч год стаіць магіла;
У гаршчку насеньня жменю там знайшлі.
Хоць зернейкі засохшымі былі,
Усё ж такі жыцьцёвая іх сіла
Збудзілася і буйна ўскаласіла
Парой вясьнянай збожжа на ральлі.

Вось сімвал твой, забыты краю родны!
Зварушаны нарэшце дух народны,
Я верую, бясплодна не засьне,
А ўперад рынецца, маўляў крыніца,
Каторая магутна, гучна мкне,

Здалейшы з глебы на прастор прабіцца.

Аднак багацьце форм верша Багдановіча становіць ня толькі мэту, але і патрэбу: яно адпаведнае багацьцю перажываньняў, каторыя, пры сваёй глыбіні, маюць характар агульналюдзкі. Гэта нічога, што паэт зь любасьцю выбірае матывы родныя — беларускія: у іх ён заўсёды ўмее знайсці аснаўны агульналюдзкі мамэнт. Яго верш гэтаксама гаворыць беларусу, як і чужынцу, — падобна, як музыка вялікага маскоўскага кампазытара Чайкоўскага, карыстаўшагася матывамі свайго народу, роўна прамаўляе да душы кожнага чалавека, незалежна ад яго нацыянальнасьці. Бо Максім Багдановіч не фатаграфуе жыцьця, а нанова ператварае яго ў сваёй чуткай, далікатнай і асабліва інтэлігентнай душы.

Варункі жыцьця Багдановіча, закінутага ў далёкую чужыну, а ў першы чарод — хвароба (зачаткі сухотаў), нішчучая яго малады арганізм, прыдалі асаблівы тон паэзіі яго.

Не кувай⁴ ты, шэрая зязюля,
Сумным гукам у бары;
Мо і скажаш, што я жыці буду,
Але лепш не гавары:
Бо ня тое сьведчыць маё сэрца,
Грудзі хворыя мае;
Боль у іх мне душу агартае,
Думцы голас падае.
Кажа, што нядоўга пажыву⁵ я,
Што загіну без пары...
Прыляці ж тады ты на магілу,
Закувай, як у бары.

Так прамаўляе ў ім слабасьць, хвароба. Сільных, моцных тонаў не пачуеш у яго. Наадварот: Багдановіч любуецца ў тонах далікатных, габэленавых; ён ловіць трудна ўлавімыя, але заўсёды красамоўныя адценкі (гл. «Мадонны»), міма каторых людзі з грубай, чорствай душой праходзяць не зьвяртаючы ніякай увагі.

Вы, што любіце натрапіць
Між страніц старых, пажоўклых
Кнігі, ўжо даўно забытай,
Блеклы, высахшы лісток, —
Праглядзіце гэты томік:
Засушыў я на паперы
Краскі, сьвежыя калісьці,
Думак шчырых і чуцьця!

— такімі славамі характарызуе пясняр свой «Вянок» у прадмове да яго.

Наагул, творы Багдановіча — гэта чыстая паэзія, без жаданьня каго-колечы навучаць, безь якіх-будзь староньніх тэндэнцый. Пясняр самае сваё творчства ўважае за службу роднаму народу. Выбіраючы беларускія матывы, ён затрымліваецца на іх не затым, што яны — родныя, а затым, што ў іх ёсьць не адкрытыя дагэтуль скарбы хараства. Хараства гэтае паэт знаходзіць асабліва ў народнай веры ў «зачарованае царства» — асобны сьвет вядзянікоў, русалак, лесуноў; знаходзіць яго і ў даўнай, прызабытай мінуўшчыне беларусаў, прыадкрываючы старыя пісьмёны летапісей і псалтыроў, жывымі хварбамі малюючы мамэнты даўно памёршых дзён.

Нельга прайсці моўчкі міма верша Багдановіча «Слуцкія ткачыхі» з цыклу «Старая Беларусь»:

Ад родных ніў, ад роднай хаты
 У панскі двор дзеля красы
 Яны, бяздольныя, узяты
 Ткаць залатыя паясы.
 І цягам доўгія часіны,
 Дзявочыя забыўшы сны,
 Свае шырокія тканіны
 На лад пэрсідзкі ткуць яны.
 А за сьцяной сьмяецца поле,
 Зіе неба з-за вакна, —
 І думкі мкнуцца мімаволі
 Туды, дзе расьцьвіла вясна,
 Дзе блішча збожжа ў яснай далі,
 Сінеюць міла васількі,
 Халодным срэбрам зьзяюць хвалі
 Між гор ліючайся ракі,
 Цямнее край зубчаты бору...
 І тчэ, забыўшыся, рука
 Замест пэрсідзкага узору
 Цьвяток радзімы васілька⁶.

Багдановіч — першы між беларусамі пясняр места, каторае дае яму натхненьне ня менш, чым жывая прырода. У сваім «Вянку» ён уплёў цэлы цыкл вершаў пад агульным загатоўкам «Места», паяўленьне каторых тлумачыць у уступе:

Зьвярнуў калісь Пегас на вулкі
 З прывольных палявых дарог, —
 І пакаціўся топат гулкі,
 І іскры сыпнулі з-пад ног.
 У грудзі кволья запала,
 Дачка каменяў, места мне,
 Пачуў я тэй іскры джала,
 І верш аб месце з сэрца мкне.

І мкнуць вершы адзін за адным са зьменных мястоўных уражань і настраеньняў, а між імі на першае месца выбіваюцца вершы аб першай сталіцы зямлі Беларускай — старой Вільні, каторая зрабіла на песьняра незвычайна сільнае ўражаньне сваімі памяткамі старыны, чысьленымі высокай красы касьцэламі, вузкімі вулкамі, якія не зьмяніліся ад трохсот гадоў.

Вулкі Вільні зіяюць і гулка грымяць!
 Вір людзкі скрозь заліў паясы тратуараў,
 Блішчаць вокны, ліхтарні ўгары зіхацяць,
 І гараць аганьком вочы змучаных твараў!
 А завернеш ў завулак — ён цесны, крывы;
 Цёмны шыбы глухіх старасьвецкіх будынкаў;
 Між каменямі — мох і сьцяблінкі травы,
 І на вежы, як круглае вока савы,
 Цыфэрблят — пільны сьведка мінулых учынкаў.
 Ціха тут. Маўчаліва усталі — і сьпяць⁷
 У небе копулы, брамы, байніцы і сьпічы;

Грук хады адзінокай здалёку чуваць,
Часам мерныя ўдары звана задрыжаць
І замоўкнуць, памкнуўшы ад старай званіцы...

Ўспамяні, маё сэрца, даўнейшыя дні!
Па загаду бурмістра усе, як належа,
Зачынілі ўжо вокны, загасілі агні...
Варта вулкай прайшла... І ня сьпім мы адны —
Я ды чорны кажан, што шнуруе ля вежы...

Цікавы пагляд Максіма Багдановіча на кірунак яго творчства. Пагляд гэты наш паэт выявіў у вельмі цікавай форме — форме вершаванай эпістолы да п. В.Ластоўскага ў Вільні, гаворачы аб драме Пушкіна «Моцарт Сальеры»:

Ня Мэры

Ня Фаўст, ня цар Барыс, а Моцарт і Сальеры
Варушаць мозаг мой. Здаецца мне, што тут
Сальеры атрымаў несправядлівы суд.

Халодным розумам праняўшыся, натхненне
Ён мусіў тым губіць, — так кажа абвіненне.
Сальеры ў творчасці усё хацеў паняць,
Ва ўсім упэўніцца, усё абмеркаваць,
Абдумаць спосабы, і матар'ял, і мэту, —
І гарача любіў сваю сьвядомасьць гэту.
У творчасці яго раптоўнага няма.
Аснова да яе — спакойная дума.
Але, але... Аднак, што шкодзіць тут натхненню?
Прыемнае дае Сальеры уражэньне.
Падобны зьнічцы ён: у іскрах над зямлёй
Яна ўзрае змрок лукою залатой,
Гарыць, бліскучая, уся ў агню нясецца,
А ў глыбіні сваёй халоднай астаецца.

Уменьне да ігры Сальеры здабываў
Празь мерны, нудны труд; ці спраўдзі забіваў
Ён гэтым талент свой, як бачна з думак драмы?
Адкажа йскрыпка нам. Стаката, фугі, гамы
Шмат год калісь на ёй Сальеры вывадзіў
І моцна йграньнем тым іскрыпкі зык зьмяніў.
Ямчэй яна гудзіць. Пявучых згукаў сіла
Праз доўгія гады яе перарабіла,
І тымі сьпевамі уся напоена
Навекі чулаю зрабілася яна.
Няўжо ж душы жывой маглі бы зыкі сьпева
Ў Сальеры не зьмяніць, калі зьмянілі дрэва?

Не, працай гэтаю сябе ён разьвіваў.
Сальеры — верны раб, каторы не схаваў
Свой талент у зямлю. Хай судны час настане, —
Спакойна Музе ён і проста ў вочы гляне,
І будзе за любоў да здольнасьці сваёй
Апраўдан Музаю і ўласнаю душой.

Па такой дарозе ішоў Багдановіч. Ён не выяўляў таго шырокага творчага размаху, як, напр., Купала, але апрацоўваў, шліфаваў, быццам дымэнт, кожны свой верш, кожны радок, і яны блішчаць разнацветнымі блікамі, як праўдзівыя брыльянты, каторыя свой блеск бяруць ад прывычнай рукі шліфоўшчыка. Вядома, каб шліф даў тую цудоўную ігру сьвету, каторая так вабіць наша вока, трэба, каб брыльянт быў праўдзівы, чыстай вады. Гэтаксама і артыстычная форма вершаў Багдановіча чаруе нас ня толькі ўкладам слоў і зыкаў, але і ўлітым у яе натхненнем шчырага паэта.

Апрыч дробных вершаў, праўдзівых жывых красак, зь якіх сплецен яго «Вяноч», Максім Багдановіч у апошніх перад вайной часах пачаў пісаць вялікія рэчы — паэмы. Але з гэтай стараной творчасці яго мы яшчэ мала знаёмы. Нячысьлены спробы Багдановіча пісаць такжа прозай, спаміж каторых зьвяртаюць на сябе асаблівую ўвагу яго «Музыка», «Над морам» і інш. Вось проба яго паэтыцкай прозы — «Над морам» («Наша Ніва» № 42—910 г.):

«Учора йшчэ буры раскаты гримелі, выў вецер салёны, насіліся чайкі над морам, як белыя сьнежныя ком'я, і цёмна-зялёныя хвалі у вышу ўзмывалі сьцяною, рассыпаўшы белыя кудры; ўзмывалі, каціліся ў моры, адна за адной набягалі на дзікі, абрывісты бераг, — і бурныя скалы трасьліся пад вагай іх цяжкіх удараў, сваімі грудзямі на брызгі вады разьбіваючы глыбы. Паветра стагнала, і хвалі пад грохат і гул пагібалі так горда, вясёла і вольна, пакінуўшы думкі аб сьмерці!

І я быў вясёлы і горды. І мне пачуцьця волі хваля, налюнуўшы, ўпалыя грудзі высока ўгару падымала, змываючы з сэрца ўсю ціну. І ўсё, што ў ім спала глыбока, тады прабудзілася разам, зрабілася цэльным, магутным. І чуў я, свабодны і моцны, так, чуў, што і я чалавек!

.....
Мінулася грозная бура, а мора дасюль яшчэ б'ецца. Ў бязмежным сьвінцовым абшары ўздымаюцца дзе-нідзе хвалі, ідуць без надзеі, бяз волі, панура да берага люнуць, аб скалы ўдараць бясьсільна і згінучь з глухою нудою.

Шкада мне вас, шэрыя хвалі, шкада ўсёй душой надарванай, ўсім сэрцам, ужо апусьцелым: вы ж — родныя сёстры мае!»

* * *

Ужо пасья таго, як гэты нарыс быў напісан, у Вільню прыйшла вельмі сумная вестка: Максім Багдановіч зышоў з гэтага сьвету⁸.

Споўнілася тое, што прачувала душа песьняра...

Гэта — страшэнная ўтрата для беларусаў, тым болей цяжкая, што між песьнярамі Маладой Беларусі няма нікога, хто быў бы хоць крыху блізак да Багдановіча, хто замяніў бы яго. Цяжкая, бо тое, што гэты «пясьняр чыстай красы» даў свайму народу ў першыя гады сваёй творчай працы, становіць толькі малую частку таго, чаго можна было жадаць і жадаць ад яго. І ўсё ж такі літаратурныя здабыткі Максіма Багдановіча, зь якімі мы пазнаёміліся да пачатку вайны, стаўляюць імя яго ў гісторыі разьвіцця беларускай літаратуры на адно з найбольш пачэсных месц.

ПРАДВЕСЬНІКІ АДРАДЖЭНЬНЯ

Пасья доўгіх мук і здзеку і заняпаду Беларускі Народ уваскрос.

Запраўды, іначай нельга назваць таго, што адбываецца на нашых вачах.

Бо ў беларусаў былі часы высокага расьцьвету, калі ў Вялікім Княстве Літоўскім

Народ Беларускі будаваў асновы дзяржаўнага жыцця беларуска-літоўскіх зямель, калі па-беларуску гутарыла між сабой краёвая інтэлігенцыя, усе станы, усе ўраднікі і вялікія князі. Беларуская мова была мовай пануючай, мовай гасударственай. Статут Літоўскі, уложаны і выданы па-беларуску, загадваў, каб усе дакумэнты афіцыйнага характару пісаліся беларускім языком. І ў часах незалежнасці Вялікага Княства Літоўскага беларусы могуць пахваліцца найбагацейшай між славянскімі народамі літаратурай. Ня лічачы вялізарнага чысла пісаных памятнаў беларускай старой літаратуры, да нас дайшла друкаваная ўжо ў 1517 гаду першая беларуская Біблія Францішка Скарыны, і гэтак на 1917 год прыпадаў юбілей беларускага друку.

Але пасля гэтакага сьветлага пэрыяду расьцьвету беларускай нацыянальнай культуры для Беларусі, увайшоўшай разам з усею Літвой у склад Польскай Рэчы Паспалітай¹, насталі ліхія дні. Нешчаслівыя для нашага народу варункі жыцця зрабілі тое, што памалу — крок за крокам — беларускую мову пачала выціскаць зусюль польская, «вархі» народу — яго вышэйшыя станы — апалячваліся і разрывалі тую жывую звязь з народнымі масамі, якую становіць еднасьць мовы. І калі прабіла гадзіна разьдзелу Рэчы Паспалітай, калі наша Бацькаўшчына апынулася пад панаваньнем расейскіх цароў, дык на Зямлі Беларускай беларускім асталося толькі сялянства, часцю — дробнае мяшчанства ды работнікі па мястох². Не было нацыянальнай інтэлігенцыі, не было каму бараніць правы нашага народу перад чужынцамі.

На «патак і разграбленьне» быў выдан маскалём народ беларускі. І з горкім болям трэба сказаць, што ў той час як царскія чыноўнікі гвалтам абярталі беларусаў у маскалёў, сыны нашага народу, косьць з косьці і кроў з крыві яго, прыняўшы польскую мову і культуру, наносілі яму ўдары ззаду, стараючыся пераварочваць нашых братоў на палякаў...

Мы ня будзем затрымлівацца на панурых старонках гісторыі беларусаў у XIX стагодзьдзі, калі народ сялянскі стагнаў пад цяжкім прыгонам. Скажам толькі, што і тут ужо пачынае лунаць над Зямлёй Беларускай думка аб свабодзе сацыяльнай, палітычнай і нацыянальнай. А кожын раз, як узмацоўваўся тут дэмакратычны рух, разам зь ім узнімалася пытаньне і аб справе беларускай: у часах расьцьвету дэмакратычнага кірунку ў Віленскім унівэрсытэце, у рэвалюцыйным 1848 гаду, у часах перад паўстаньнем 1863 г. і падчас паўстаньня. Але грубая сіла царскага самадзяржавія разьбівала ўсе праявы дэмакратызму, а разам з тым нішчыла першыя беларускія расткі. У 1865 гаду было забаронена друкаваць у межах Расеі беларускія кніжкі, і гэта забарона трывала 40 гадоў³ — ажно да вялікай расейскай рэвалюцыі. Як найвышэйшая праява дэмакратычнага руху, рэвалюцыя збудзіла ўрэшце прыспаннае масы беларускага сялянства, і вось першыя пакаленьні беларусаў, радзіўшыся і ўзгадаваныя пасля скасаваньня паншчыны, як вольныя людзі, прыступаюць да адбудовы сваёй нацыянальнай культуры, працуюць дзеля духовага вызваленьня свайго народу — дзеля нацыянальнага адраджэньня.

Беларускі народны рух, каторы гэтак шырока разьвіваецца нават цяпер — у часе вайны — наабапал ваеннага фронту, меў сваіх прадвесьнікаў яшчэ перад рэвалюцыяй 1905 году. Пробы беларускага пісьменства сьцягаюць нават канца XVIII ст., калі Манькоўскі напісаў сваю «Энэіду»⁴, дайшоўшую да нас толькі ў адрывках. У даўгой чвэрці XIX ст. выходзяць зборнікі народных вершаў з дадаткам арыгінальных (Ян Чачот), побач з тым аповесці маральнага характару (Баршчэўскі, Рypінскі і інш.). Між апошнімі багаты ўклад у беларускую літаратуру ўнёс Вінцук Дунін-Марцінкевіч, даўшы цэлы рад вялікіх паэтычных твораў, пісаных добрай беларускай мовай, але больш цікавых з бытавога пагляду, чым з артыстычнага, — у тым ліку «Гапон», «Купальле», «Шчароўскія дажынкi», сцэнічныя творы «Залёты» і «Сялянка», да каторай напісаў музыку вядомы кампазытар зямлі нашай, Станіслаў Манюшка, і каторую

ігралі ў 50-х гадах на мінскай сцэне⁵. Ды ўсе творы папярэднікаў Марцінкевіча і яго самога па свайму характару вельмі далёкі ад новай беларускай ідэалёгіі: памянёныя аўтары стаяць над народам, гэта — паны, каторыя пішуць дзеля навучання «простых» людзей. І хоць са шляхоцкай сям’і выйшаў такжа Мацей Бурачок (Францішак Багушэвіч — з Ашмяншчыны), ён першы ўнёс у беларускую літаратуру народны характар і гэтак заняў месца першага песьняра Маладой Беларусі.

Мацей Бурачок — гэта запраўды беларускі нацыянальны паэт: ён так добра разумеў наш народ, быў так блізка да яго душой, што яго творы — заўсёды высокай артыстычнай цаны, нягледзячы на забарону расейскага ўраду, даходзілі да самых глухіх беларускіх вёсак то перадаванымі вусна, то ў заграначных выданнях (зборнікі «Dudka bieiaruskaja» і «Smyk bieiaruski», друкаваныя ў [18]90-х гадах), дастаўляўшыхся кантрабандай. Вершы Багушэвіча сталіся скоро агульнанародным меньнем: іх вучыліся на памяць зусім таксама, як арыгінальных народных песень. Мацей Бурачок — гэта інтэлігент, узгадаваны ў апалячанай шляхоцкай сям’і — у традыцыях барацьбы за палітычную волю, вучыўшыся пасяля ў маскоўскім унівэрсытэце⁶ і вынесшы адтуль дэмакратычныя ідэі расейскіх радыкалаў [18]80-х гадоў. Ён знамятніта вычуваў біцьцё пульсу народнага, балеў яго болям, цешыўся яго радасьцямі, усей душой абурываўся з прычыны ганебнага рабства, сьляды каторага надоўга забілі ў беларускіх сялянах пачуцьцё чалавечай гордасьці. Ён горача зваў наш народ скінуць путы духовага рабства, горда падняць галаву і сьмела — на ўвесь сьвет — заявіць, што ён толькі спаў, а цяпер збудзіўся і трэбуе для сябе належнага месца ў сям’і братніх народаў. У першых творах сваіх Багушэвіч кліча беларусаў не кідаць роднай мовы — «опраткі душы»⁷. У сільных словах, уложаных у вусты мужыка-беларуса, ён узьвялічвае тую мазолістую руку, на каторай «няма сказы»⁸. Ён зь незвычайным гумарам высьмейвае тое, што давала «павагу», «бляск» паном у вачах цёмных хлебарабаў, высьмейвае сельскую адміністрацыю, каторая лічыць сябе перад «простымі» людзьмі за «важнае начальства» (— «А што ж то ураднік за велькі індык?»⁹). Няма, бадай, ніводнага болей-меней сьвядомага беларуса, каторы ня чэрпаў бы поўнымі жменьмі ідэі «Dudki» і «Smyka».

Між прадвесьнікамі адраджэньня беларускага пісьменства ёсьць яшчэ другое імя, сучаснае Мацею Бурачку і блізкае яму па духу. Гэта — Янка Лучына (Неслухоўскі — зь Мінска), каторы, як і Багушэвіч, не даждаў плёну са свайго ідэйнага пасеву. Янка Лучына — гэта таксама інтэлігент-народнік, і творы ягоносяць на сабе сьляды ўплыву Багушэвіча. Зь вялікімі клопатамі ужо пасяля сьмерці песьняра ўдалося атрымаць пазваленьне цензуры на друк зборніка вершаў яго («Вязанка», 1913¹⁰, Пецябург). Многа твораў яго пагібла і да нас не дайшло, ды толькі мінскія старажылы з памяці дэкліруюць адрывкі іх. Можна было б налічыць многа імён, пісаўшых у канцы XIX ст., творах каторых доля не судзіла выйсьці на сьвет Божы ў друкаванай постаці. Толькі адзін Ядвігін Ш. (Антон Лявіцкі), сучасны Багушэвічу і Неслухоўскаму, прыждаў таго мамэнту, калі забарона беларускага друку счэзла, калі пачалі выходзіць беларускія газеты і кніжкі, калі і яго творы, заўсёды поўныя глыбокага, шчырага чуцьця, выйшлі ў сьвет.

Само сабой разумеецца, што забарона беларускага друку надоўга працягнула пэрыяд летаргічнага сну нашага народу. Наагул, да 1905 году ня толькі беларуская, але і ўсякая іншая кніжка толькі зь вялікім трудом пранікала ў вёску. Але не дарма XIX век лічыцца векам адраджэньня нацыянальнасьцей: тая сіла, каторая адраджэла чэхаў, украінцаў, літвінаў, латышоў, эстаў і іншых, у канцы сагнала сон і з вачэй беларусаў, — і беларускі народ, пераступаючы парог XX стагодзьдзя, меў у душы сваёй вялікі запас творчай энэргіі, каторая ждала толькі адпаведнага мамэнту, каб выбіцца наверх.

Ждаць давялося нядоўга: такім момэнтам паслужыў рэвалюцыйны рух 1905—[190]6 гадоў.

Той магутны парыў, каторы тады захапіў народныя масы, прымушаў і беларусаў даць свой голас, высказацца да канца, выявіць душу сваю. І народ беларускі высказаўся, — але ня гэтулькі ў палітычных клічах і партыйных праграмах, сколькі ў песьні — вершу, твораных вустамі сапраўдных сыноў беларускай вёскі: тых жа сярмяжных хлебарабаў, толькі з больш чуткай душой. Так нарадзілася тая *новая* беларуская паэзія і літаратура, прадвесьнікаў каторай мы ўжо назвалі.

Мы даем тутака рад кароткіх, толькі згруба напісаных, літаратурна-сацыяльных нарысаў найбольш характэрных навейшых песьняроў Маладой Беларусі. Сучасныя варункі працы не даюць магчымасьці абняць чысленых беларускіх паэтаў і літаратараў, каторыя зусім справядліва заслужваюць на самую сур’эзную ўвагу, — і выбар тых, а ня іншых зь іх тлумачыцца толькі бліжэйшым зь імі знаёмствам пішучага гэтыя строкі. Характарызуючы іх, мы карысталіся пераважна толькі творами зь перадваеннага часу, бо вайна, бясспорна, павінна адзначыць у іх творчасьці асобны пэрыяд, аб каторым можна будзе гаварыць яшчэ ня скоро.

АЛЁЙЗІЯ З ПАШКЕВІЧАЎ КЕЙРЫСОВАЯ (ЦЁТКА)

Зь імем Цёткі злучаюцца першыя зачаткі беларускай работы ў Вільні — у 1904—1905 гадох, калі, поруч з рэвалюцыйным рухам па ўсёй Расеі, пачаўся ў шырокіх масах народных рух беларускі. Пад той час у Вільні пачалі ладзіцца беларускія работніцкія арганізацыі — кружкі Беларускай Сацыялістычнай Грамады, і тут Цётка выказала свае арганізатарскія здольнасьці. Яе можна было бачыць на ўсіх вялікіх работніцкіх сходах, — а калі настаў час вялікіх публічных мітынгаў, Цётка выступала ўсюды, будзячы агульны спогад сваімі шчырымі, гарачымі беларускімі прамовамі. Асабліваю энэргію выявіла Цётка ў часе сваёй нядоўгай працы ў Новавілейскай бальніцы: яна была тут у самым цэнтры работніцкіх арганізацый Нова-Вілейска¹.

Ужо пад самы канец рэвалюцыйнага пэрыяду ў Вільні пачала выходзіць першая беларуская легальная газэта «Наша Доля», і Цётка прыняла ў ёй гарачае ўчасьце. Маючы вялікія пісарскія здольнасьці, яна друкавала тут свае творы, каторыя станавілі прадоўжаньне яе першых паэтыцкіх спроб на сучасныя палітычныя тэмы.

Калі рэакцыя пачала шырыцца ўсё болей і Цётку пацягнулі пад суд, яна прымушана была выехаць за граніцу. Яна знайшла сабе прыпынак у Львове — між братамі-ўкраінцамі. Тут хадзіла ва ўнівэрсытэт — на гістарычна-філялягічны факультэт² і спэцыяльна працавала над беларушчынай. Як тэму для дактарату выбрала беларускія батлейкі і сабрала багаты матэрыял да гэтага.

Выйшаўшы замуж і зьмяніўшы гэтак імя, Цётка вярнулася назад у родны Край³, каб далей працаваць між сваімі. Тут, у Вільні, яна была пры закладзінах беларускага тэатру⁴, беларускіх грамадзкіх арганізацый. Працавала дзеля школьнай справы, падгатаваўшы кніжкі для пачатковых школ і выпусьціла ў сьвет сваё «Першае чытаньне»⁵. Нейкі час была ў Пецярбурзе, дзе працавала ў беларускай калёніі, пісала і памяшчала свае творы ў «Маладой Беларусі». Пасьля наладзіла ў Мінску месячнік для маладзёжы — «Лучынку»⁶ і была там глаўнай літаратурнай кіраўнічкай.

Калі пачалася вайна, Цётка запісалася ў сёстры міласэрдыя і пад кулямі на палёх бітв аказвала помач раненым, не зьвяртаючы ўвагі на небясьпечнасьць. Пасьля, каб быць у Вільні, паступіла ў тутэйшы тыфусовы барак і працавала блізка да апошніх дзён расейскага панаваньня. І тут, спатыкаючы хворых салдатаў-беларусаў, Цётка

вяла між імі сваю беларускую работу. Толькі перад самым адходам расейцаў, баючыся, каб яе ня вывезлі разам з адступаючым войскам, Цётка папрасіла даць ей на нейкі час отпуск.

Калі — пасля прыходу немцаў — пачалася шырокая беларуская работа дзеля наладжання беларускіх школ, Цётка была тут першая: яна вышуквала вучыцельскія сілы, збірала дзяцей, сама кіравала школьнай работай. Гэтаксама яе стараньнем былі ўрэшце адкрыты беларускія вучыцельскія курсы ў Вільні, на каторых Цётка выкладала пэдагогіку, гігіену і інш. Поруч з тым яна знаходзіла яшчэ час і дзеля таго, каб вясці работу між сваімі старымі знаёмымі — віленскімі работнікамі.

У часе гэткай працы Цётку спаткаў цяжкі ўдар: у роднай вёсцы — у Лідчыне — памёр яе бацька. Паехаўшы хаваць бацьку, Цётка і там не ўсядзела без работы: яна аб'яджала вёскі, дзе панавалі пад той час тыфус, каб даць справаздачу ў Вільні і прасіць помачы для зруйнаваных вайной сялян, — ды тут заразілася на тую хваробу, каторая яе не чапіла ў часе працы ў тыфусовым бараку. Аслабеўшыя ад надмернай працы сілы былі прычынай таго, што Цётка не перанесла хваробы і ў ноч з 4 на 5 лютага 1916 году аддала Богу душу. Яе пахавалі на вясковых могілках — між тымі шэрымі гаротнікамі, для каторых яна працавала ўсё сваё жыццё.

* * *

Незвычайная разнароднасьць грамадзкай працы, жаданьне ўсюды прылажыць руку да сьвятой справы адраджэньня беларускага народу і авочнасьць⁷ работы сьведчаць найлепей аб духовым багацьці гэтай першай беларускай паэткі і пісьменьніцы. Ды гэта выяўляецца і ў творах яе, дзе дух пясняркі бунтуецца проці тых путаў, у якія закавалі наш народ, закавалі вольную волю чалавека. Гэты бунтаўнічы дух то шыбае ў недасяжную вышу, то ізноў, змучаны няўстаннай барацьбой, прынікае да зямлі і расплываецца ў горкіх сьлёзах...

Першы пэрыяд паэтыцкай творчасьці Цёткі — гэта вершы на палітычныя тэмы, пісанья ў 1905—[190]6 гадах. Яркія прадвеснікі расейскай рэвалюцыі — вялізарныя работніцкія дэманстрацыі, безь міласэрдыя расстрэліваньня царскім урадам, тэрарыстычныя акты і, наагул, уся расейская рэвалюцыя вызываюць у душы Цёткі жывыя адгалоскі, каторыя выліваюцца ў цыкл вершаў: «Мора» (народная рэвалюцыя)⁸, «Хрэст на свабоду», выдаваных у Вільні нелегальна ў дзясятках тысяч экзэмпляраў на асобных лістках (1905—[190]6 гг.), ды іншых, сабраных у зборнічку пад агульным загалоўкам «Хрэст на свабоду», друкаваным у Кракаве ў 1906 гаду⁹. У бойкай, жывой вершаванай форме апавядае Цётка аб здарэньнях дня:

Бомба трах! Сяргей¹⁰ у шматы!
Мірскі¹¹ бяжыць аж да хаты.
Цар у страху, сэнат млее,
Беданосцаў аж хварэе.¹²

(«Хрэст на свабоду»).

Страшэнная палітычная рэакцыя, пачаўшаяся пасля выбуху рэвалюцыі, пакіравала творчасць Цёткі на новую дарогу — на дарогу індывидуальных перажываньняў, звязаных вельмі крэпка з усім беларускім рухам. І гэта звязь — лёгка зразумела: для тэй невялікай жмені людзей, каторыя *тварылі* беларускую ідэю, справа беларуская станавіла быццам інтэгральную, неаддзялімую частку іх душы.

Як усе натуры, каторыя працуюць парывамі — выбухова, Цётка *пачынала* пісаць многа, але *давадзіла да канца* толькі нязначную частку распчатых прац. Ды ў гэтым адыграла сур'ёзную роль яе хвароба — сухоты, з каторай нашай пяснярцы даводзілася змагацца пры вельмі цяжкіх варунках. Нядзіва, што і аб сыстэматычнай

працы ў сваёй Бацькаўшчыне Цётка не магла думаць, і найбольш плодны пэрыяд яе творчасьці прыпадае на час пражываньня за граніцай — у Кракаве і Львове. Тут разлука з родным краем служыла за магутны чыннік у паэтыцкай працы Цёткі. Адгэтуль яны пісала сваім таварышам у Вільню:

І душна, і цесна, і сэрца самлела
Мне тут на чужыне, здалёк ад сваіх...
Як птушка, на скрыдлах ляцець бы хацела,
Як хваля па моры, плыла бы да іх!

Зьнялася б, здаецца, расінкай на хмары,
А хмары бы ветрам казалі я гнаць
Далёка, далёка, гдзе сьняцца мне чары,
Гдзе боры густыя над Нёмнам шумяць,

Гдзе пацеркай белаю Вільля прабягае,
Гдзе Вільня між бораў гняздо сабе ўе,
Гдзе кожна дарога і крыж мяне знае,
Гдзе ўсё, усё чыста вярнуцца заве!

Там я нарадзілася і вырасла ў волю,
Там першыя словы вучылася казаць...
Затое сягоньня ляцела б стралою
Там зь імі, з усімі Год Новы спаткаць!

О, мілыя, мілыя, сьнегам пакрыты
Загоны, лясочкі, дарожкі мае!
Эх, як вы у сэрцы маім забыты,
Як часта абраз ваш у думцы ўстае!

А вы, бледны твары, панураны ў працы,
І ты, друг мой смутак зь іх сьлёзных вачэй,
Прыміце сягоньня прывет мой гарачы,
Каб жыць нам было ў гэтым годзе лягчэй!..

(«З чужыны»)

Вачыма душы сваёй бачыла Цётка з далёкай чужыны родны край, сваіх землякоў, і шчыры спогад бядзе і нядолі кратаў струны яе ліры. Сколькі шчырасьці і спогаду хоць бы ў гэтым вершыку, ахвяраваным «Вясковым кабетам»:

Ой, сястронкі, ой, вясковы,
Ой, вы кветкі прызавяты!
Вашы твары, як васковы,
Вашы шчокі сьлязьмі зьмяты...

Як каліну град страшае,
Як пярун каменне крышыць,
Так лёс рана вас ламае,
Так жыцьцё красу вам нішчыць.

Сколькі болно ў вачах хмурных,
Сколькі скаргі з губ зьбялелых,
Сколькі срэбра ў косах густых,
Сколькі поту з рук абмлелых...

А за гэта вам дзьве дошкі

І крыж з хвоек ледзьве зьбіты,
І у памяць плачуць дочкі,
Бо й яны, як вы, забіты.

Ой, кабеты, ой, вясковы,
Ой, вы кветкі прызавяты!
Ой, лілейкі вы бяз мовы,
Ой, вы птушкі бескрыдлаты!..

Бунтуецца душа пясняркі, глядзячы на гора і пакуту нашага народу. Яна мае адно жаданьне: хоць самым скромным спосабам быць карыснай сваім братам і роднай зямлі:

Хацела б быць зярном пшаніцы,
Упасць на ніўкі вёскі,
Зазалаціцца без мятліцы,
Даць хлеб смачнейшы трошкі.
Хацела б быць я рэчкай быстрой,
Абегчы родны край!
Гдзе нападць, а гдзе — скупаць,
А гдзе — ўтуліцца ў гай.
То зашумець, то зашаптаць,
То стаць ў салодкім сьне,
То зноў сарвацца, зноў гуляць,
Агнём кіпець у дне.
Ды так разгрэцца і сьпяніцца,
Каб у неба хваляй здаць,
Украсьць сонца, зноў спусьціцца,
І больш сьвету людзям даць.
Прыгарнуць усё ў дарозе,
І каплю шчасьця, долі ўліць,
Думаць ўсюды аб народзе,
Родны край усюды сьніць.
То рассыпацца расою
Па галінках, па лістках;
То абняцца так зь зямлёю,
Каб нас ніхто разьняць ня мог.

Але гэтае жаданьне пясняркі — далёка ад спаўненьня. І Цётка зьмяняе рытм верша, а словы яе звучачь цвёрда, як баявы кліч:

Альбо ветрам абярнуся
Ды над сьветам пралячу,
Цёмным віхрам закручуся,
Ўверх на месяц заскачу.
З усей сілы і размаху
Горкай скаргаю ў зьвёзды здам¹³.
Сыпнуць іскрай сноп ад страху,
Задрывыць аж месяц сам:
«Хто ты? Скуль ты? Чаго хочаш?
Чаго выеш і шуміш?
То празь сьлёзы нам рагочаш,
То гарыш ўвесь і дрыжыш?»

— Я — пасланец, вецер буйны,
Прыляцеў на суд вас зваць:
У нас цёмна, край наш хмурны,
Як замёршы, людзі сьпяць.
Я там віўся, я там біўся¹⁴,
Я ім хаты паламаў,
Але ўсё ж я не дабіўся¹⁵,
Каб народ свой голас даў.

(«Я хацела б...»¹⁶)

Праз усё сваё жыццё Цётка папраўдзе гарэла, і шывка таялі яе сілы, каторыя так шчодро аддавала беларускай справе. І, шыбаючы ўверх — да сонца і да зор, яна разам чула сваю слабасьць, бясьсільнасьць. Яна жаліцца на гэта ў вершу «Грайка», падпісаным ужываным часам паэткай псэўданімам Мацей Крапіўка¹⁷:

Граў бы я многа, ды сіл не хватае,
І рвецца за стрункаю струнка,
Хоць песьня яшчэ не замерла ўдалая,
Хоць родзіцца думка за думкай.

Граў бы я многа, ды сьмерць кажа: «годзе!»
Ў магілку мне ладзіцца кажа...
Эй, рвецца струны, што гэта мне шкодзе?
Ў магілку супольна мы ляжам!

Можа з тэй ліры вырасьце іва,
З парваных струн — белыя кветкі;
Можа вясною будуць ігрыва
У дрэўца цяню гуляць дзеткі;

Можа хто зь дзетак скруце жалейку,
Ўнучку паломанай ліры,
І так заіграе, што ўсенька зямелька
Пачуе мой водгалас шчыры!

Дзедавы струны, рана парванья,
Зноў громка азвучца, як званы,
Песьня, за жыцця яго недаграная,
У сэрцы ўнука дасьць плёны.

А на задушкі пад цёмнаю івай
Жывое пачуецца слова,
Што песьня ўстала з статысячнай сілай,
Жыве мая ліра нанова!

Аднак ня страх сьмерці, не баязьнь утраты ўцех жыцця становіць трагедыю душы Цёткі: яе бурны тэмпэрамент кіруецца толькі ў чыста грамадзкім кірунку, выяўляецца ў творчай працы, і сьмерць, і хвароба мучаць пяснярку затым, што яна чуе ўтрату сіл да працы, што ў мамэнты адмогі чуецца непатрэбнай, лішняй. А тады наступае жаль па зьнішчаным жыцці, — жаль, што ў няўстаннай рабоце дзеля ідэалу так мала было ясных праменьняў асабістага шчасьця, шчасьця для сябе і празь сябе. Слабее гарт душы, і панаваць хоча цела, — але цела ўжо бясьсільнае... Безьмяжовы сум і безнадзейнасьць вее ад кароценькіх імпрэсій Цёткі, як «Лішнія»¹⁸, «Асеннія лісты» («Маладая Беларусь», сшытак 1, 1912 г.) і інш. пісаных прозай. І ажно ня

хочацца верыць, што 5—6 гадоў перад гэтым тая ж Цётка вуснамі работніка, селяніна і салдата («Сон над крывавымі разорамі»¹⁹ — «Наша Доля» № 1 — 1906) кідала быццам каванья са сталі прарочыя словы:

«Мы сіла! Мы права!»

што з тых жа грудзей з вулканічнай сілай вырываўся кіпучы верш:

Цяпер, брацьця, мы з граніту!
Душа наша — з дынаміту!
Рука — цвёрда, грудзь — акута,
Пара, брацьця, парваць пуга!²⁰

(«Скрыпка беларуская»²¹)

Цётка пакінула даволі багатую літаратурную спадчыну ў рукапісах, але ў ваенным часе нельга было ні пазнаёміцца зь імі, ні выкарыстаць іх. Гэта праца — для будучыны, каторая мо адкрые новыя староны ў душы і творчасці без пары зышоўшай са сьвету выдатнай грамадзкай работніцы і пясняркі.

КАНСТАНЦЫЯ БУЙЛО

Цётка і Буйло — бясспорна, найбольш выдатныя жаночкія сілы ў беларускай паэзіі, але якія ж гэта розныя тыпы!

Цётка — уся адзін парыў у выш, да вялікіх ідэалаў. Яна б'ецца са злыбедамі жыцьця, надрываючы свае сілы, яна змагаецца зь нядоляй і няволяй свайго народу, а шчасьце асабістае — гэта толькі ціхае, таёмнае жаданьне збалелай душы. Буйло — маладая, поўная сіл і ахвоты да жыцьця дзяўчына, каторая глядзіць на сьвет такімі вачыма, як павінна глядзець дзяўчына з гарачым сэрцам і чыстай душой, маючы 18—20 гадоў. І ня дзіва, што на першым месцы ў яе стаіць асабістае шчасьце, што ў яе вершах чуюцца гарачыя словы каханьня, што яна ждзэ тэй любові, якую бачыць толькі ў марах-снах, якую душа яе працувае.

Ўжо сьвечка пагасла, ўжо ноч за вакном...
У пасьцелі мне душна, ня сьпіцца...
О сон! Ты самкні мае вочы скарэй,
Мо мілы сягонья прысьніцца!

(«Дзяўчына»)

І сны прыносяць ей абразы мілага — ніколі ня бачанага, незнаёмага:

Я шукала цябе, мілы мой, ужо даўно, —
Я шукала цябе, выглядала
Вось такога, як сьніўся ў дзівочых мне снах,
Хоць тагды я цябе йшчэ ня знала!

Хоць ніколі цябе йшчэ ня бачыла я, —
Ты мне сьніўся штоноч такі самы,
Як цяпер вась стаіш, поўны дзіўнай красы,
З прамяністымі ўзгляду лучамі.

Ты мне сьніўся штоноч — такі пекны, як бог,
Твае вочы так мякка ясьнелі,
І здавалася мне, што то анял сьвяты
Прыбыў сон мой сьцяргч у пасьцелі...

(«Я шукала...»)

Сіла працування ў Канстанцыі Буйло — гэтка, што яна напярод перажывае і радасьць спатканьня невядомага «мілага», і мукі любові без адказу, і жаль за мінулымі сьветлымі мамэнтамі:

Адна, ізноў адна, як колас той у полі,
Ня сыцаты ў час жніва нагостраным сярпом,
Зламаны ветрамі, гулячымі на волі
Між апусьцелых ніў, спалосканых дажджом.

Адна, ізноў адна... Тужліва сэрца ные.
Наўкола пуста, глуш... Ноч цёмная стаіць.
А за вакном віхор так жаласьліва вые,
Як бы сканаць ня мог, ня хочучы больш жыць.

І сумна, сумна мне... Дзе ж той, каго любіла?
Дзе ж тыя, што мяне любілі так даўней?..
Адны забыліся, другіх ўзяла магіла..
І жаль мне прошлых мар, шчасьлівых шкода дней.

Адна, ізноў адна... А вецер думцы ўторыць
І стогнамі мяне ўцяшае ён сваймі:
— Я — брат табе, я — друг, — мне стогнучы гаворыць, —
Адзін нас ломіць боль — дык плачма ж разам мы!..

(«Адна»)

Эратычная інтуіцыя — гэта характэрная адзнака творчасьці Канстанцыі Буйло, і з гэтага пагляду мы маглі б назваць «песьнямі каханьня» вершы яе, сабраныя ў томіку пад загалоўкам «Курганная кветка» (Вільня, 1914). Але гэтым не абмежываюцца тэмы яе вершаў, бо, пры яе інтэлектуальным разьвіцьці, жыцьцё вабіць яе ўсёмі сваімі праявамі — вабіць і ідэйная работа:

О, не кажы ты мне, што жыцьце надаела
І што на сьвеце жыць ня хочаш болей ты,
Бо ўжо ад мук жыцьця душа твая збалела,
А ў сьвеце столькі ёсьць гразі і цемнаты!

.....
Нам сьветачамі быць! У цемнаце ніводнай
Ня бачна зорачкі?.. Мы будзем распаляць!
Да працы час, браты! Ніхто няхай ня сьмее
Магутную руку бяссьільна апускаць.

Да працы час, браты! Мы туманы разьвеем:
Бо, як у пялёнках, ў іх наш сумны край ляжыць;
Каханьнем маладым мы дух яго сагрэем, —
Нізіны кіне ён і вышай узяляціць.

(«Да працы»)

Буйло горача любіць свой край і народ, бо ня можа не любіць: каханьнем сагрэта ў яе ўсё, што яна робіць, што піша. Адгэтуль — шчыры спогад чужому няшчасьцю, спогад усім, каго гоніць і прасьледуе сьвет:

Каб я крыльце лёгкай птушкі
Салавейкі мела,
Ў гай вясёлы, гай зялёны
Я б не паляцела.

Каб я мела голас звонкі,
 Голас салаўіны,
 Я б сьпяваці не ляцела
 На дрэўцаў вяршыны.
 Я бы зь песьняй паляцела
 Ё горад той далёкі:
 Там ёсьць дом пануры, сумны,
 Цёмны і высокі.
 На вакне закратаваным
 Зь песьняй бы я села
 І вастрожнікам няшчасным
 Сваю песьню б пела.
 Я пяяла б аб свабодзе,
 Аб шчаслівай долі
 І забыліся б пры песьні
 Яны аб няволі.
 Галасамі дзіўных чараў
 Я бы залівалась,
 Лясоў нашых, ніў прывольле
 Ёспомніць ім старалась.
 І пад песьню маю думкі
 Іх бы прасьвятлелі,
 Твары радасным бы сьмехам,
 Шчасьцем заясьнелі.
 І ня цяжкая была бы
 Ім тады няволя.
 Бо пад песьню яны б сьнілі
 Аб шчаслівай долі.

(«Каб я мела...»)

Жаласьць да ўсіх нешчаслівых глыбока пранікае ў сэрца пясняркі, вызываючы ў ім востры боль. Гэты боль лечыць толькі хараство прыроды:

Як я лесам іду — на душы лёгка мне:
 Я адна у лясной цішыне;
 Аддыхаю душой. Тут, між елак, бяроз,
 Не чуваць ані енкаў, ні сьлёз;
 Тут між іх я люблю так хадзіць і хадзіць
 Слухаць толькі, што лес гаманіць.
 Часам хочацца птушкай у высь узляцець,
 Між зялёных галінак запець,
 І шчасліва пажыць, і ня відзець бяды,
 Што пануе ў людзей заўсяды¹.
 Тут люблю я глядзець, як дубочак з сасной
 Ціха шэпты вядуць між сабой;
 Як з расою-сьлязінай бярозка адна,
 Як бы мужа схаваўшы жана,
 Да зямлі валасы апусьціўшы стаіць,

Чагось сумна і нудна шуміць...

(«У лесе»)

Любіць Буйло і старыя народныя легенды-казкі, любіць адкрываць староніцы мінуўшчыны, аб каторай ей апавядае вечна жывая прырода:

Ціхім гоманам гордых вяршын,
Шапатаньнем зялёных галін
Лес адвечную казку казаў;
Казкі той зразумець не маглі
Птушкі, што у ём гнёзды вілі,
Ані вецер, што там пралятаў.

Казку ту зразумеў чалавек:
Лес казаў пра даўнейшы той век —
Ён гісторыю пеў старыны,
Што была таму сотні гадоў,
Аб жыцьці-быцьці нашых дзядоў —
Як і дзе пражывалі яны.

Ён аб войнах крывавых казаў —
З кім і дзе прадзед наш ваяваў, —
Пеў аб долі-нядолі яго;
Ён аб веры яго гаварыў:
Ў што той верыў, каго другам быў
І за ворага меў ён каго.

Ціхім гоманам гордых вяршын,
Шапатаньнем зялёных галін
Лес казаў пра аджыты ўжо век,
І хоць казкі спазнаць не маглі
Птушкі, што у ём гнёзды вілі,
Яе ўсю зразумеў чалавек.

(* * *)

Пасьля такога пекнага ўступу Буйло дае нам некалькі легенд, напісаных вельмі ўдачна. Да лепшых твораў яе можна залічыць такжа напісаны белым вершам «Русалкі» — з добра вытрыманай рытмікай. Прабуе яна пісаць і фантастычныя сцэнічныя абразкі («Кветка папараці»), і драматычныя рэчы («Сягоньяшнія і даўнейшыя», драма ў 3 дзях, вершам). Але з гэтых спроб, зь літаратурнага пагляду цэнных, яшчэ нельга судзіць аб нашай паэтцы: гэта — яшчэ маладая сіла, каторая можа даць многа, залежна ад таго, куды завядзе яе толькі што пачаўшаеся жыцьцё.

ЗЬМІТРОК БЯДУЛЯ

Няма, здаецца, такой літаратуры на сьвеце, у каторую не ўлажыў бы свайго ўкладу народ жыдоўскі. Жыды, распыленыя па ўсенькім зямным абшары, да самых апошніх часаў вельмі лёгка прынімалі мову і культуру народаў, між каторымі доля судзіла ім жыць. У чужую вопратку прыбіралі яны сваю творчасць, — але выкаваная сталецьцямі індывідуальнасьць жыдоўскага народу не магла змяніцца так лёгка, як мова яго. І ў творах жыдоўскіх паэтаў, пісьменьнікаў, працаваўшых дзеля

чужых літаратур, нацыянальная індывідуальнасць іх выяўлялася вельмі ярка, хаця і прынімала зачаткі чужой нацыянальнасці.

Немцы, французы, расейцы, палякі ды многа-многа іншых нацыянальнасцей могуць шчыра хваліцца літаратурнымі здабычамі «сваіх» жыдоў. Беларусь не становіць у гэтым выключэння: і на Беларусі аказаліся жыды, каторыя так зрадніліся з народамі нашымі, што свае творчыя сілы ахвяравалі дзеля працы над адбудовай беларускай культуры. Між імі першае месца занімае наш пясняр, укрываючыся пад выдуманым прозвішчам Зьмітрок Бядуля (праўдзівае прозвішча яго — Плаўнік).

Сын ляснога купца ў малым мястэчку Пасадзец Ашмянскага павету, з малых дзён рабіў многа клопотаў бацьком сваім: ня меў ніякага нахілу да гандлю, быў неякі няўдалы ў практычных справах, лішне любіў удавацца ў гутаркі з «простымі» сялянамі, слухаць іх аповесцей і казак, ды ўсё нешта думаў і думаў. А ў тых думках тварыў нейкі свой асобны сьвет, дзе душа яго знаходзіла тое шчасьце, каторага не магла даць непрыхільна глядзеўшая на гэтага дзіўнага хлопца сям'я. І ня мог малы Плаўнік уцяміць, за што гэтак скрыва на яго дома паглядаюць.

«Думы, дзеці душы маея, мне супакою не дадуць», — жаліцца ён у аднэй са сваіх імпрэсій («Ці я вінават?» — «Маладая Беларусь», сшытак 3, 1913 г.). — Ці ўжо пад гэткай плянэтай дзяцюк радзіўся?..

Ці мо я сам вінават у нядбаласці сваеяй?..

Саху я ў рукі не бяру; сякера вышчарбілася, нават і лучыну рашчапаць ахвоты нямашака. Суседзі сьмяюцца, што мазалёў як бы не было на руках маіх.

От пазіраў бы, як сонейка на балоце заходзіць і стагі залаціць... Як канюх плача над яварам... Цягаўся б начамі па хвойніку, апусьціўшы галаву на грудзі, заламаўшы рукі на плечы... Заўсёды ад маладзіка да ветаха гэтак рабіў бы...

Ці я вінават, што неяк люблю пазіраць, як жудасны лес моўчкі калышацца пад зіяньнем зорак паўночных? Ці я вінават, што люблю на чоўне па шырокай плёсе плыці... Над маеяй галавой дзікая качка кружыцца, і салодкі смутак напаўняець душу маю, нібы келіх чыстай крынічнай вадою... Ці я вінават?..»

Зьмітрок Бядуля ўжо ўрадзіўся паэтам.

«Як толькі вырас я з сваеяй зрэбнай кашулі, майму сэрцу цесна зрабілася ў грудзях, і душы — у цэле. Здаецца, лётаў бы вышэй гаю зялёнага, далей рэчкі блакітнай, туды, дзе сонейка ўсходзіць, дзе фарбай пурпурнай яно хмаркі фарбуець. Здаецца, абхапіў бы ўвесь сьвет Божы і зліўся ў вадно зь ветрам лёгкім, каб нешта цікавае, патрэбнае казаць убогім вёскам, каторыя, нібы апенкі на пасецы, расьсеяныя па ўсяму вялікаму абшару беларускіх раўнін і балот» («У досьвітку» — там жа). Ён сам ня знае, скуль у яго душы бяруцца такія неспадзяваныя парывы і жаданьні, для якіх не магло быць грунту ў бацькаўскім доме, — скуль гэта любоў да вясковага жыцьця і ўцех яго, аб каторых Бядуля апавядае ў іншай імпрэсіі сваеяй («З апошнімі праменьнямі»):

«Цямнеець. Зоркі паказываюцца над вёскай. Вароты скрыпяць. Па дзядзінцах бабы доюць кароў, хлопцы адзяваюць цёплыя кажухі і выбіраюцца на начлег...

Ой, злавіў бы я на выгане самага найлепшага жарабца старасты багатага, разьбіў бы каменем пугу жалезныя, не закілаў бы яго, а ўскочыў бы і пусьціў пабрыківаць па абшырным полі, бо тутака, дома, усё клінам зышлося для мяне, бо тутака сабе месца не знайду...»

Тое, чаго ня мог зразумець Бядуля, узіраючыся задзіўленымі вачыма на акружачую яго прыроду, лёгка вытлумачыць, гледзячы збоку: бо ўсё гэта — адгалоскі жыцьця народу беларускага, каторае ўрываецца ў душу Бядулі і, ламаючы ўсе хатнія традыцыі яго, заве на новую дарогу. Гэта — сьляды ўплыву блізкасці беларускай

прыроды, каторая пануе над чулай душой жыдоўскага хлопчыка і вызывае ў апошняй тэа ж перажываньні, як і ў душы вясковага беларуса. І плача ён разам з пралескамі, «дзяцьмі вясны», і тая нуда, якая веець ад шэрага, буднага вясковага жыцьця, «прырасла к яму, нібы смоўж да апенькі»¹, і ведае Бядуля, што душа яго і па сьмерці не разарве тэй жывой зьвязі, каторая злучае яго з жыцьцём вёскі:

«Як памру, хай асінавы кол у курган мой доўбняй дубовай загоняць, бо душа мая людзям па вёсках супакою ня дасьць. Яна будзе шаптаць ім па начах аб нездавольнасьці, аб сумнасьці недасьціглага далёкага сьвета. Людзі замарнеюць, не пазнаюць, з чаго марнеюць яны... Нешта захочацца ім — не даведаюцца, чаго ім хочацца... Пастух раней, як заўсёды, у трубу затрубіць. Гаспадар малаціць пойдзе без пары... Бабуля будзе чакаць цуду якога-та, на паўночнае неба пазіраючы...

І душа мая не супакоіцца, пакуль расінкі па кветках не заплачуць, пакуль пажарышча ўсхода не зачырванеець над борам... Пакуль людзі сьвятла не ўбачуць...»

Гэтак выяўляецца адна старана душы Зьмітрака Бядулі — тая старана, каторая носіць рысы псыхалёгіі беларускай. Але разам з тым у творах яго, асабліва ў імпрэсіях, друкаваных у «Маладой Беларусі», бачым праявы і жыдоўскай нацыянальнай душы.

На першы плян высоўваюцца адгалоскі тэй вандроўкі, якую народ жыдоўскі адбываў вякамі:

«...Хадзі!.. Маці старая завець цябе дамоў у родны куток... Яна сьлязьмі сваімі абмыець твае крывавыя раны... Сівымі валасамі прыкрыець апухшыя ногі твае і прытуліць цябе...» («Маці»).

Незвычайная чуласьць, тклівасьць і разьлеўнасьць душы пры гарачым тэмпэрамэнце — гэта таксама нацыянальныя адзнакі, унасьледаваныя ад старога, перажыўшага тысячаляецці, перацярпеўшага страшэнныя мукі жыдоўскага народу. Тэмпэрамэнт Бядулі, аднак, ня мае тэй магутнай моцы, якую выяўляе, напрыклад, Купала: ён ярка выбухае, але ўраз жа і тухне, пакідаючы па сабе адблеск, быццам падаючая зорка.

Найбольш ясна, найбольш поўна выяўляецца духовы аблік Зьмітрака Бядулі ў памянёных ужо кароценькіх абразках-імпрэсіях, друкаваных у «Маладой Беларусі» (3[-і] сшытак — 1913 г.), а таксама ў расказах, друкаваных у 1914—1915 гг. у «Нашай Ніве». «Малітва малога Габрусіка»² — гэта адна з пэрлаў творчасці яго, а «Пяць лыжак заціркі» — набольш яркі зь яго абразкоў вясковага жыцьця. Трэба, наагул, сказаць, што ў прозе Бядуля найбольш беспасрэдні, — пад той час, як у вершах, зьвяргаючых на сябе ўвагу формай і жывасьцю, багацьцем мовы, беспасрэднасьць чэзьне, аслабляецца нахілам да містыцызму — бадай, таксама адной з нацыянальных жыдоўскіх адзнак песьняра.

Схінуўшысь да крыжа ў цішы
Дзіця недасьціглага рая,
Бо як бы у чарах трымала яго³
Прыгожая песьня зямная.

Нядаўна зусім ад вясеньнай зямлі
На неба яна паляцела,
Сарваная кветка жыцьця без пары
Завянуць яшчэ не пасьпела...

І быццам у вопратку ночных цяней
Душа гэта была адзета:
...Дзесь плакаў арган... нежк раптам заціх —

Занік сумны кант недапеты...

Анёлы чыталі герогліфы зор
І хвілі апошняй загадку⁴,
Анёлы ад нізкай зямлі да нябёс
Праводзілі дзіўную кладку...

Ўвакруг была ноч; яе цемра жыла,
Жыла яе ціхасьць нямая;
Сон сном астаецца, — ганебна і ён,
Як раніцай цень, прападае...⁵

.....
Цяпер яшчэ большая мука жыве
Ў душы песьняра маладога,
Бо тайны магільнай раскрыць ня мог
У замшчышчы царства зямнога...

Гэткім вершам адкрывае Зьмітрок Бядуля сваё супрацоўніцтва ў «Нашай Ніве» (№3 — 1914 г.) пад псеўданімам Ясакар⁶.

У падобны ж тон удэрыў Бядуля і ў вершу «Сэрца прароча» (№20 — 1914). Вось канцавы адрываек верша:

У самым сэрцы маім чараўніца трывога,
У самым сэрцы маім царства Чорнага Бога
Расьсявае атручаны мак..
І, здаецца, ўсё сьпіць пад цяжарам магілы,
І, здаецца, жыцьцё нецікава, няміла,
Смокча кроў мне з грудзей ваўклак.

Сэрца нешта благое прароча,
І з грудзей яно вырвацца хоча...⁷

У Бядулі пераважаюць матывы сумныя. Ён сам кажа аб сваім творчэстве:

На горне душы я жывы верш каваў.
Мне молатам гора служыла;
Зык песьні цудоўнай у сэрцы хаваў⁸,
І сэрца свой боль гаварыла...

На струнах душы жывы верш я заграў,
Насіліся рэхі далёка,
Ратай пры іх шнур свой глыбей заараў,
І сьлёзы туманілі вока...⁹

(«НН», 13—1914)

Але ўсемагучая прырода дае яму надзею на шчасьце і радасьць, і ён кажа да плачучай дзяўчыны:

О, сонейка так яснае...
Так весела пьецца...
Чаму табе, дзяўчыначка,
Так благанька живецца?

Ты будзь, як тая яблынька,
Што, вун, цвіце на волі...
Ты будзь, як тая рэчанька,

Што, вун, блішчыць на полі.

Глядзі, як летні ветрычак
Закалыхаў бярозкі.
Чаму, мая дзяўчыначка,
Ліеш гарачы сьлёзкі?

(«Песьня» — «НН», 21—22, 1914)

Дый сум Бядулі — не безнадзейны. Ён верыць у ясную будучыну, ён працуе праход яе і кліча тых, хто прызван будоваць новае жыццё:

Прыйдзіце ж вы, добрыя... Вечна кахаючы,
Шчасьце вы сьвету даруйце!
І гора-нуду, і пракляцьці — ахвяраю
Вашай руйнуйце!..

Прыйдзіце ж вы, сьветлыя... Днём сямісонечным
Наша жыццё атуляйце!
І цені магільныя з ночнай паганшчынай
Ветрам пускайце!

Прыйдзіце вы, шчырыя, сэрцам адкрытыя...
Праўда хай служыць вам мэтай!
І гніль фарысеяў, і хітрасьць распусьнікаў
Счэзнуць са сьвету!..

Прыйдзіце вы, моцныя, бурамі званья...
Ворагам гібель грыміце!
І з нашай дарогі зьйдуць злыя шкоднікі!..
Хутка прыйдзіце!

(«Прыйдзіце...» — «НН», 25, 1914)

На вельмі уражлівай, чулай душы Зьмітрака Бядулі вельмі востра адбілася ўзьняўшаяся неўспадзеўкі вайна. Яна закрунула нейкія новыя — бурлівыя струны ў яго душы. У яго вершах бачым небывалы размах, нязнаную раней сілу. Але мы ня будзем судзіць аб тым, у які бок пакіруецца творчасць Бядулі за час вайны: мы маем дзеля гэтага лішне мала матэрыялу. Толькі дзеля паўнейшай характарыстыкі паэтыцкай працы гэтага бясспорна арыгінальнага маладога песьняра нашага мы закончым наш нарыс вершам, навеяным вайной, у каторым паэт у постаці волата апявае самую вайну:

Сьмерць... Бура... Трывога...
Ня йдзі, ой, ня йдзі ты, асілак юначы!
Ляжыць прад табою страшная дарога:
Пагінеш, пагінеш... найначы!
Чырвоныя коні пад небам нясуцца,
Пярун і грымоты вакол раздаюцца,
І страх і атрута ўвесь сьвет абляглі...
І нішчыцца ўсё на зямлі...
І кроў... І руіны...
Ой, горкая будзе, дзяцюк, твая доля!
Сьмерць зрэжыць касою, бы кветку-расьліну,
Груган зьнясець косьці па полю.
«Пайду! Я жадаю п'янец, загарэцца!

Ёсім сьветам магу кіраваць я, здаецца,
 І пушчанай Богам імпэтнай стралой
 Паймчуся ўгару над зямлёй!..
 Мне полымя! Сілу!
 Люблю я лунаць, бы арол, па абшары...
 Віхор нясець гібель, капаець магілу,
 І цемрай абхоплены хмары...
 І пруща, і рвуща, і пеняцца хвалі,
 І плачуць, і скачуць. — О, волю ім далі! —
 А мора шалёнае — брацейка мне!
 А бура — ў грудзях у мяне!
 Я — цар уладарны!
 Я — сьмерці таварыш! Я славай кірую!
 Я — сонца адвечнага сын сьветазорны!
 Я зь сілай сьмяротнай ваюю...
 Я волю з жалезных зубоў вырываю!
 Свой гнеў празь мяне Бог на сьвет прысылае!
 Я — помста за мора няшчасьця і сьлёз!
 Мне шаг ад зямлі да нябёс!..»

 Памчаўся далёка...
 Прапаў!.. І ня вернецца, сьмелы, ніколі...
 Яго ня ўбача ўжо матчына вока...
 І грудзі парвуща ад болю... —
 Яму пахвалы за адвагу ня трэба¹⁰:
 Яму шлях агністы — зарніца у небе,
 Ён — шчасьце, дыханьне адважных людзей,
 Ён — песьня старых і дзяцей...

(«Волат» — «НН», 38, 1914)

«ДЗЬВЕ ДУШЫ» М. ГАРЭЦКАГА

Першая беларуская повесьць — беларуская ня толькі па мове, але і па зьмес-
 ту¹ — гэта ў нашай маладой літаратуры праўдзівая і радасная навіна. Яна — знак
 таго, што беларускае жыцьцё гэтак разьвінулася і ўзбагацела, што дае ўжо даволі
 матэрыялу для напісаньня повесьці на сучасную тэму, — а разам з тым знак, што
 нашае пісьменства прыждала мастакоў, каторыя патрапяць ня толькі выяўляць у слове
 паасобныя перажываньні, настраеньні і тыя ці іншыя бакі нашага жыцьця, але і здольны
 шырокім паглядам абняць усё гэнае жыцьцё — у яго цэльнасьці, даць абраз душы
 чалавека — сучаснага беларуса, даць аналіз таго, як тая душа сфармавалася, як яна
 разьвіваецца, чым жыве, чаго жадае... Повесьць — гэта поўнае і мнагабочнае
 выяўленьне жыцьця, і дзеля гэтага аўтар яе павінен сам дайсьці высокага духовага
 разьвіцьця, быць мнагабочным і ўмець аддзяліць усё няважнае, мімалётнае ў жыцьці
 ад самае істоты жыцьця.

У новай працы М. Гарэцкага мы і шукалі перш за ўсё тае цэльнасьці жыцьця —
 шукалі разьвязкі праблем, якія перад аўтарам паставіла жыцьцё. Бо жыцьцё, стаўля-
 ючы нейкую праблему, заўсёды дае і разьвязку яе. Ці Гарэцкі яе даў?

Самая завязка повесьці — гэта ўжо ёсьць дужа цікаўная праблема, хоць наагул у

літаратуры ня новая. Мамка-сялянка, кормячы ў двары панскае дзіця, хоча даць свайму роднаму сыну «шчасьліваю» будучыну, замяняе ў калысцы дзяцей, і гэтак сялянскі сын ўзгадоўваецца на «пана», пад той час як паніч расьце на «мужыка». Якая цікаўная і ўдзячная задача для аўтара: прасачыць, як адаб'ецца на душах абодвых дзяцей перамена іх сацыяльнага палажэньня, якія плады дадуць асаблівыя зачаткі іх духовага ўкладу на чужой глебе? Аднак, гэту праблему М. Гарэцкі разьвязвае толькі напалавіну: ён аналізуе і абрысоўвае больш выразнымі штрыхамі толькі «мужыка ў панох», Абдзіраловіча, прапускаючы гэткую добрую магчымасьць разьвінуць псыхалёгію Васіля — «пана ў мужыкох», і абмежаваецца адно некалькімі мамэнтамі.

«Дзьве душы», аб якіх чытаем у загалюку кніжкі, — гэта «двудушнасьць» га-лоўнага героя повесьці, Абдзіраловіча (між іншым, характэрнае прозьвішча яго зусім не характарызуе ні старога Абдзіраловіча-бацьку, ні яго роднага ні падмененага сына!²) Узгадаваны на «пана» вясковы хлопец ня можа знайсці цвёрдага грунту, на каторым мог бы стануць. Яго прыцягвае да сябе і ўсенародны выбух рэвалюцыі — барацьба за волю тых мас, зь якімі ён зьвязаны крывёй, хоць спачатку сам аб гэтым ня ведае; прыцягваюць і белагвардзейцы з такімі страшэнна сільнымі, але панурымі і агіднымі тыпамі, як Гарэшка, — і буржуазнае грамадзянства з такімі праўдзівымі красачкамі, як Аля, ды з усімі сваімі хібама і недахваткамі, добра вядомымі Абдзіраловічу. Але ні на адзін, ні на другі бок ён «самавызначыцца» ня можа: ён так духова расхлябаны, што ня мае ні сілы, ні ахвоты зрабіць нейкі выбар. Ня можа яго захапіць да канца й той новы элемент дэмакратычнага, народнага руху, які становіць беларускае нацыянальнае адраджэньне, — хаця аўтар прымушае ўвесь час ждаць якогась пералому ў нацыянальным кірунку (думкі ў дарозе едучы ў вёску). Да такога пералому Абдзіраловіч не дайшоў, і, нягледзячы на ўсю тую завіруху, у якой ён жыве, нягледзячы на прызывы і крыві, і ўсіх лепшых элемэнтаў, зь якімі яму даводзіцца сустракацца, і так мілай яму дзяўчыны (Іра), ён так і астаецца да канца чалавекам калекім, расхлябаным, нікчэмным, ня маючы пад сабой ніякага грунту, ні ідэі. Сам аўтар на апошніх старонках дае яму суровы прысуд вустамі вучня-агітатара Сухавая (у гутарцы з вучыцелькай Ірай): «Што? ён казаў вам, што мае «дзьве душы»?.. І вы яго бароніце? Дарма! Гэта ня «дзьве душы», а гэта... гэта...³ гэта расхрыстанасьць, разьлезласьць, мяккацеласьць... нешта для мяне гідкае, сьлізкае. Гэтыя вырадкі губяць бацькаўшчыну, як і ўсякія ворагі-чужынцы... Эт, дрэнь...» Нават прызнаньне паміраючай мамкі, што ён — ня панскі сын, а яе роднае дзіця, ня здолела вывесці героя повесьці з апатычнага, як быццам вегетацыйнага стану. І, закрываючы апошнюю старонку кніжкі, у душы родзіцца некая незадаволенасьць: повесьць як бы ня мае канца, бо завязаны рукой аўтара вузел грамадзянскіх і асабістых абставін, у якія ўблутаўся яго герой, так і застаўся неразьвязаным... Але разьвязка праблемы прышчэпкі «мужыцкага» дзічка на «панскім» дрэве больш чым ясная: дзічок завяў.

Разьвязка праблемы ёсьць. Але, каб правільна ацаніць повесьць М. Гарэцкага, мы павінны пераканацца, у якой меры гэта разьвязка адпавядае жыцьцёвай праўдзе і вынікае з экспэрымэнту «прышчэпкі», а не зь якіх-колечы іншых прычын.

З боку жыцьцёвае праўды, з боку нацыянальнага характару беларуса [такая?] разьвязка повесьці зусім магчыма і да праўды падобна. Але трэба шчыра сказаць, што абсалютна нішто не дае права ўважаць, што яна — рэзультат тае «прышчэпкі». Абдзіраловіч *быў* некалі жывым чалавекам: у сваёй раньняй моладасьці з прычыны дэмакратычных паглядаў ён пасварыўся з старым Абдзіраловічам і разарваў усялякія зь ім зносіны. Аднак аб тым пэрыядзе жыцьця Абдзіраловіча мы нічога ад аўтара не даведаліся: мы знаёмімся з героем повесьці акурат у той мамэнт, калі ён, перанесшы ўсе страшэнствы вайны, выходзіць пасля цяжкае хваробы з бальніцы. Вайна і хвароба

— ці ж гэта не дастаточныя прычыны, каб маладога, поўнага сіл і энэргіі чалавека, здольнага за свае ідэйныя перакананьні кінуць дом таго, каго лічыў сваім бацькам, — каб гэтыя прычыны абярнулі яго ў інваліда, няздатнага да актыўнае працы, няздольнага зрабіць той ці іншы выбар жыцьцёвае дарогі?..

Вось тут і ёсьць слабое месца повесьці Гарэцкага: псыхалягічны стан яго героя не вынікае з «прышчэпкі» на чужы грунт і мае тысячу і адну прычыну зусім іншага характару. Сам жа Абдзіраловіч у апошняй гутарцы з Васілём прызнаецца: «Я за вайну так атупеў, што да ўсякай фальшы прызвычаіўся».

Затое сільны Гарэцкі, калі дае абразы жыцьця краю ў той час, як валіліся фундамэнты старое Расеі. Сільны, калі апісвае вёску і тыя настраенні, што агартаюць душу чалавека варочаючыся ў родную старану, — калі малое гэтак яскрава вясковья тыпы — такія жывыя і праўдзівыя. Калі ўрэшце падыходзіць да тых сяўцоў беларускае нацыянальнае ідэі, што для яе аддаюць усе свае сілы, сваё шчасьце, сваю волю. І Мікола Канцавы, і горы-горацкі вучань-агітатар Сухавей, і вучыцелька Іра Сакавічанка — гэта зусім жывыя, здаровыя і затым такія сьветлыя, і такія мілыя тыпы, што мімаволі вызываюць шчыры спогад іх перажываньням, іх гору і працы. Яны — антыгэза духоўна калекаму Абдзіраловічу; яны нясуць той штандар, на службу катораму аўтар дарэмна заклікае Абдзіраловіча. Яны — гэта сіла і будучына народу. Яны ні перад чым не ўстрымаюцца і дойдучь туды, куды рвуцца ўсімі сіламі свае душы! На іх з такой шчырай прыемнасьцю затрымліваецца думка і як быццам купаецца ў чыстай, халоднай крыніцы!..

Даволі цікаўны тып Гаршчка: ён праведзены пасьледавацельна, лягічна і жыцьцёва праўдзіва.

І глядзячы на тое, як аўтар можа пісаць, мімаволі робіцца крыўдна за Васіля: гэта такі ўдзячны тып — тып чалавека з чыстай і праўдзівай душой, каторы страшэнна востра і балюча адчувае ўвесь фальш і бруд тых, што пад штандарам вызваленьня народу даюць поўны прастор сваім дзікім, зьвярыным інстынктам і толькі ганьбачь гэты штандар, плямючы яго бязьвінна праліванай крывёй... Апрача гэнае аднае рысы характару Васіля, мы ў кніжцы нічога больш знайсьці аб ім ня можам...

Повесьць Гарэцкага, нягледзячы на яе недахваткі, цікавая і варта ўвагі. Цікавая глаўным чынам як адбіцьце беларускага жыцьця ў пачатку бальшавіцкага перавароту. Яна першы раз раскрывае багацьце гэтага жыцьця, раскрывае духовае хараство барцоў за беларускую нацыянальную ідэю, аб каторых шырэйшае грамадзянства йшчэ так страшэнна мала ведае і мо такжа мала іх цэніць... І вась за гэта аўтару яе належыцца шчырае дзякуй!

У канцы — колькі слоў аб мове Гарэцкага. Мова яго — бясспорна жывая, багатая і абразовая, — але мамэнтамі яна здаецца цяжкой: як быццам самы працэс чытаньня адцягвае ўвагу ад зместу чытанага. Гэная цяжкаватасьць вынікае, трэба думаць, з таго, што Гарэцкі ў сваёй апошняй повесьці, таксама, як і ў ранейшых працах, ужывае — мо і несьведома — вельмі многа правінцыялізмаў — слоў і зваротаў роднае яму магілёўскае гутаркі. Яно добра дый трэба ўзбагачваць нашу літаратурную мову няўстанным прытокам жывога народнага слова — ядынае крыніцы нашае мовы. Але тут гожа зрабіць адну ўвагу для ўсіх нашых пісьменьнікаў агулам: беларуская літаратурная мова, якая мае за сабой пару дзясяткаў гадоў, зрабіла ўжо значныя крокі ўпярод у сваім разьвіцьці, і ўжываньне ў літаратуры правінцыяльнай гутаркі, хоць бы і найчысьцешае і найхарашэйшае, зусім не пасоўвае далей разьвіцьця літаратурнае мовы. Як нявычарпаная крыніца мовы народнай служаць нашы незвычайна багатыя творы народнае паэзіі, народныя казкі і легенды, аповесьці і прыказкі, сабраныя ў цэлы рад зборнікаў і ў значнай меры захоўваныя народам у памяці і па сягоньяшні дзень. Зь іх і можна і трэба нашым літаратарам чарпаць

абема рукома, але не залішне насьледаваць якуюсь адну гутарку, а ўлаўліваць агульны дух беларускае мовы. Беларускіх гутарак — многа дый усе яны роўна цэнныя; літаратурная ж мова павінна і можа быць толькі адна, хоць і зь індыўідуальнымі асобеннасьцямі ў кожнага аўтара.

«ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЕ ЛІТАРАТУРЫ»

...Ёсьць гэткая японская забаўка, —
Кідаюць дробныя аскёпкі дрэва
У ваду — і робяцца яны цвьятамі.
М. Багдановіч.¹

Мне ўспомніўся гэты адрывак вершу Максіма Багдановіча, напісанага з прычыны крытычнае стацьці аб яго «Вянку» — зборніку выбраных вершаў. Як з паасобных вершыкаў паэта, пісаных у розным часе і ў розных настраеньнях, можна ўлажыць абраз душы аўтара іх, — так з працы сыноў народу, жыўшых у розныя эпохі, можна ўлажыць абраз душы гэтага народу, гісторыю яе фармаваньня і разьвіцьця. Дзеля апошняе мэты служыць гісторыя літаратуры народу.

Гісторык літаратуры суміруе працу цэлых пакаленьняў, цэлых эпох, вылаўлівае аснаўныя элемэнтны яе і дае сынтэз — абраз таго, што становіць істоту нацыянальнае душы. Пад яго дазнанай рукой, быццам у гэнай японскай забаўцы, вырастаюць цудоўныя краскі творчасьці народнай, увабіраючы ў сябе ўсе шматфарбныя калёры і формы індыўідуальнасьці народу.

Такую працу ўзяўся выпайніць для беларусаў наш выдатны пісьменьнік і знаўца беларускае літаратуры, Максім Гарэцкі. Працу сваю ён ужо закончыў і выпусьціў у сьвет. Гэта — даволі грубы том «Гісторыі беларускае літаратуры» (Вільня, 1920, — коштам У.Знамяроўскага і Э. Будзькі, друкарня каап. т-ва «Друк», — 208 стр.).

Перад намі праходзіць доўгі-доўгі сыяг імён беларускіх пісьменьнікаў і паэтаў. Іх так многа. Ажно дзіўна: дзіўна, бо гісторыкі «братніх» народаў — расейскага і польскага, ад каторых да самага апошняга часу мы бралі ведамасьці аб нашай мінуўшчыне, вельмі пільна ўкрывалі ўсё тое, што сьведчыць аб жыцьцёвай сіле беларусаў, аб эпосе расьцьвету іх культуры ў прошлым — асновы сучаснага нашага адраджэньня. І вось мы бачым першых пачынальнікаў беларускае культурнае працы, пачынаючы ад нашай першай «фэміністкі» — полацкай княжны Прадславы (сьв. Афрасіньні Полацкай), працаваўшай дзеля прасьветы народу ў 12 ст. Чытаем аб нарадзінах беларускага друку і першым друкару д-ру Францішку Скарыне «з слаўнага места Полацку», аб гарачым патрыёце беларускім Васілю Цяпінскім, аб дзясчох эпохі расьцьвету, — «залатое пары» нашае літаратуры ў 16 ст., так цесна зьвязанай з нашым незалежным дзяржаўным бытам таго часу. А далей — пачынаецца пара «сходу», калі рэлігійная і нацыянальная барацьба ў Беларусі забірае ўсе жывыя творчыя сілы нашага народу, і яны ў ёй марнуюцца, гібеюць. Вось 18 век — век упадку старога беларускае літаратуры, але праз сумны абраз нацыянальнага ўпадку нашай інтэлігенцыі пачынае ўжо сьвяціцца слабенькі праменьчык нацыянальнага прабуджэньня народных нізоў — народнае масы. А далей — пара «несьвядомага адраджэньня» пачатку 19 ст., адраджэньня «панскага», йшчэ далёкага ад таго магутнага творчага руху, сьведкамі каторага нам даводзіцца быць. А ў нізах народных штось бурліць, штось насьпявае, штось творацца — зусім новае, зусім самабытнае. Нашы народнікі канца 19 сталецьця зыходзяць з тых сацыяльных вяршын, на якіх увесь час стаялі нашы шляхоцкія пісьменьнікі мінулага сталецьця. І ўрэшце народ

збудзіўся, народ прамовіў — прамовіў вустамі дзясяткаў народных паэтаў, літаратараў, вучоных, — усё сыноў беларускай вёскі. Гэты апошні аддзел «найнавейшае літаратуры» напісаны найжывей, найляпей і найпаўней апрацаваны і найбольш ярка выяўляе багатую, прымітыўна чыстую душу толькі што збудзіўшага да новага жыцця народу. Праўда, пішучы сваю «Гісторыю беларускае літаратуры», Максім Гарэцкі меў на мэце даць *учэбнік* для беларускай сярэдняй школы. З гэтага вынікае схэматычнасьць выкладу, каторая часамі зацямяе сучэльны абраз нашага літаратурнага творства. Але ў межах нарысаў паадзіночых пісьменьнікаў Максім Гарэцкі выявіў сябе здольным крытыкам, лёгка ўлаўліваючым індывідуальныя рысы душы і творчасці беларускіх аўтараў. Побач зь ведамасьцямі біяграфічнымі і бібліяграфічнымі, наш гісторык літаратуры разьбірае і ацэнівае важнейшыя беларускія творы кожнага аўтара. І прысуд яго заўсёды справядлівы, хоць часам лішне прасталініны, — глыбокі, хоць высказаны ў некалькіх словах.

Даўно ўжо вычувалася патрэба такой кніжкі. Патрэбу гэту стараліся хоць у часьці здаволіць і Ант. Навіна («Наўл ріеьліагу», *litatarurna-sacyjalnyja narysy, Wilnia 1918*), і Лявон Леуш («Дыямэнтны беларускага прыгожага пісьменства» Кіеў, 1919) і Я. Фарботка («Беларусь у песьнях»², Менск, 1920), — але ўсё гэта былі працы няпоўныя, або характарызаваўшыя толькі найбольш тыповых песьняроў ці толькі адзін бок творства іх (пераважна сацыяльны). Зьяўляліся і вялікшыя стацьці і с. п. Максіма Багдановіча, і нябожчыка Сяргея Палуяна, і таго ж Гарэцкага, даваўшыя кароткія нарысы літаратуры эпохі адраджэньня. Але толькі «Гісторыя беларускае літаратуры», якая толькі што выйшла ў сьвет, запоўніла, як след, пустуючае месца.

Мы горача вітаем працу М. Гарэцкага. Яна бясспорна мае вагу ня толькі як учэбнік, але і як адзін з фактараў усьведамленьня «маладых» беларусаў, каторыя так мала ведаюць аб сваім народзе, аб яго гісторыі і літаратуры. Яна пакажа і нашым суседзям, якія культурныя скарбы меў і мае беларускі народ.

Кніжка, надрукованая «кірыліцай»³, як на ваенны час, становіць люксусовае выданьне — на мелавай паперы, з чысьленымі партрэтамі беларускіх пісьменьнікаў, зьнімкамі з старых граматаў, кніг, «Літоўскага Статуту»⁴ і т. п. Яна павінна апынуцца ў руках кожнага сьвядомага беларуса, у кожнай беларускай бібліятэцы.

ПУЦЯВОДНЫЯ ІДЭІ БЕЛАРУСКАЕ ЛІТАРАТУРЫ

Старая беларуская літаратура — тая літаратура, якая ў пэрыяд свайго расьцьвету можа пахваліцца чысьленымі слаўнымі імёнамі, як першы друкар беларускі, доктар Францішак Скарына з «слаўнага места Полацка», — гэта літаратура аджыла свой век, — сваю пару нарадзін, расьцьвету і ўвяданьня і замерла, гаворачы нам аб высокім культурным разьвіцьці нашых дзядоў, але не даючы нам нічога, апрача гістарычнае памяткі.

Многа было прычын, якія давялі яе да поўнага заняпаду. Былі між імі і сацыяльна-палітычныя, і рэлігійна-нацыянальныя, але перадусім — адна, якая была закладзена ў самой аснове — пры нарадзінах нашае старога літаратурнае мовы.

Пачатак у нас пісьменства наагул адносіцца да X—XI стагоддзя, калі разам з хрысьціянствам дайшлі да нас першыя пісанья духоўныя кнігі ў так званай царкоўна-славянскай мове. Трэба думаць, што легенда аб вандроўцы нашых *дрыгвічоў* ажно пад Салонікі і аб аселасьці іх тамака пад імем *друзьвітаў* мае ў сабе крыху праўды, — або мо ў тыя часы славянскія пляменьні так зване заходнярускае групы, так мала розьніліся ад другіх славянаў, адно толькі ясна, што першыя старабаўгарскія

(другувіцкія?) кнігі, копіі гэтых кніг, якія пісалі сьвятыя браты Кірыл і Мяфод¹, даходзячы да нас, былі для нашага народу зразумелыя. Ведама, язык гэтых кніг ня быў жывым языком нашага народу, на што паказвае хаця бы розніца ў языку старых царкоўных кніг, сьпісваных у нас з старабаўгарскіх, і кніг сьвецкіх, пісаных на месцы, як, напр., слаўнае «Слова аб палку Ігаравым». Але быў ён нам блізкі, быў языком кніжным, быў узорам для нашых кніжнікаў, выкладаўшых думкі свае на паперы, і гэтак лёг у аснову ўсяго нашага пісьменства. У меру разьвіцьця беларускае літаратурнае мовы гэта мова ўсё далей і далей адыходзілася ад царкоўнаславяншчыны, — а ўсё ж такі традыцый царкоўнаславяншчыны не кідала. Не кідала і кірылічнага шрыфту, каторы ў нас значна ўпрасьціўся, раўнуючы да старабаўгарскіх кніг (загінулі «юсы» і т. п.), але, трымаючыся старое традыцыі, іншых гукаў нашае жывое мовы зусім не выражаў, ня маючы адпаведных знакаў, або выражаў іх умоўна. Так ня бачым у ім характэрнага для нас «аканьня» і «дзеканьня», а замест характэрнага для беларусаў «цеканьня» («ц») замест мяккога «т») сустракаем усьцяж ужыванае «т»). Ня бачым, хаця, як казаў адкрыты с. п. Іванам Луцкевічам беларускі рукапіс «Ай-Кітаб», пісаны больш багатай у знакі арабістыкай, ужо на мяжы XVI і XVII ст. сказаныя асобеннасьці нашае мовы ярка выяўляліся і ў запісах арабскімі літарамі акуратна адзначаны.

Як «кірыліца»² адбівалася на правільнасьці выражэньня знакамі гукаў беларускае мовы, так царкоўнаславянскія граматычныя правілы, скоўвалі разьвіцьцё самае гэтае мовы, праводзячы рэзкую розніцу паміж жывой і пісанай, кніжнай мовай. Праўда, у меру разьвіцьця нашага пісьменства, мова наша значна вызваляецца ад царкоўнаславянства, але зусім вызваліцца ад царкоўнаславянскай спадчыны ёй не ўдалося.

І ў гэтым-та і крыеца прычына упадку беларускага пісьменства ў XVIII ст. — мо не адзіная, але адна з галоўных. Маючы ў аснове царкоўнаславяншчыну і толькі ўвабраўшы ў царкоўнаславянскія рамкі элементы народнае мовы, наша старая кніжная мова мала-памалу *на духу свайму* станавілася *чужой народным масам*, асабліва тады, як пасья збліжэньня з Польшчай у яе папала многа лацінізмаў і паляннізмаў. Яна сталася мовай інтэлігенцыі. Жывая народная думка не магла карыстацца ёй дзеля свайго выяўленьня: яна шукала іншых форм, больш блізкіх, родных. І яна, разарваўшы ўсе старыя традыцыі, знайшла гэтыя формы: знайшла ў *жывой беларускай гутарцы*.

Нядзіва, што беларускае нацыянальнае адраджэньне пачынаецца з *адраджэньня мовы*, — справядлівей: з *разьвіцьця народнае гутаркі ў мову літаратурную*. Для новых думак патрэбны новыя формы, а адраджэньне народу, падняцьце шырокіх народных мас на вышэйшую ступеню культурнага і грамадзкага жыцьця — гэта і былі тыя новыя думкі, якія прыйшлі да нас як адгалоскі Вялікае францускае рэвалюцыі.

Першыя спробы жывой народнай мовы прабіцца наверх, першы чынны пратэст проці задушанай царкоўнаславяншчынай, лацінізмамі і паляннізмамі кніжнай мовы мы бачым яшчэ ў XVIII стагодзьці ў постаці так званых інтэрмэдый, або інтэрлюдый, каторыя ўвялі на сцэну народнага тэатру³ «людзей паспалітых» зь іх «простай» гутаркай. А сьледам за гэтым ад самага пачатку XIX ст. гэтая ж «простая» гутарка становіцца ўлюбленым спосабам выяўленьня думкі ў пісаным слове як для нашых рамантычных пісьменьнікаў, так і для тых, хто, захоплены вялікімі ідэямі Волі, Роўнасьці і Брацтва, ішоў да народу, каб будзіць яго ад сну дзеля вялікае справы. І нашы рамантыкі, і дэмакраты, якія паводле сваей ідэалёгіі становяць два розныя кірункі, у адносінах да мовы беларускай заслужыліся роўна: і адны, і другія творчай працай сваей з народнай гутаркі *творцаць новую беларускую літаратурную мову*,

вольную ад перажыткаў старасьветчыны, ад панаваньня замершае старое кніжнае мовы. Тут мэты іх — адны, тут яны йдуць адной дарогай.

Гаворачы аб гэтым тэарэтычна, ня кожнаму ясна тая розьніца, якая існуе паміж нашай старой і новай літаратурнай мовай. Яна стане яснай тады, калі мы адну з апошніх друкаваных кніжак канца XVIII ст. прыраўнуем да мовы першых вершаў Баршчэўскага (1809 г.) або да мовы беларускай «Энэіды», напісанай зараз пасья напалеонаўскага паходу ў Расею, а мо і яшчэ раней*⁴. Насколько вершы Баршчэўскага блізкі да народнай паэзіі, паказвае факт, што сучасны яму А. Рypiнскі, папаўшы, як эмігрант, у [18]30-тых гадах у Парыж, у сваіх лекцыях аб Беларусі дае з памяці прыклады народных песень і, паміж імі, выдае за народны твор «Рабункі мужыкоў» Баршчэўскага.

Як ужо сказана, і першыя прадстаўнікі нашага шляхоцкага рамантызму, і першыя нашыя дэмакраты зышліся на адным: *на тварэньні беларускай літаратурнай мовы з народнае гутаркі*. Паміж іншым, Дунін-Марцінкевіч вельмі ярка давёў гэтага сваім перакладам на беларускую мову «Пана Тадэвуша» Міцкевіча (за яго прыкладам тую ж працу зрабіў і Аляксандар Ельскі). Але ў тых творы, якія пакінулі нам у спадчыну прадстаўнікі абодвух кірункаў, яны ўкладалі зусім розныя ідэі, зусім розны ідэялягічны зьмест. Болей таго: яны зусім рознымі вачыма ўглядаюцца на наш народ, так розна прамаўляюць да яго!

Баршчэўскі, Рypiнскі і Чачот, Дунін-Марцінкевіч, Вярэга-Дарэўскі, Каратынскі і, урэшце, «апошні з магіканаў», дажыўшы да нашых дзён, але перажыўшы свой кірунак, Аляксандар Ельскі, — усё гэта прадстаўнікі так званага «шляхоцкага рамантызму»**. Магутны парыў рэвалюцыі, які, пачаўшыся ў Францыі ў канцы XVIII ст., прайшоў праз усю Эўропу, не сунімаючыся ажно да канца першае паловы XIX ст., прымусяў нават найбольш кансэрватыўныя элементы задумацца аб адносінах пануючых станаў да народных мас. І пад той час, як перадавалі грамадзяне нашага краю: Храптовічы, Манюшкі і інш. — даюць волю сваім «падданым», вярчы, што толькі прабуджэньнем народу-«дэмасу» можна адрадыць і вызваліць з-пад ярма маскоўскага аўтакратызму нашу бацькаўшчыну, — другія, — а ў тым ліку і вышэйпералічаныя пачынальнікі нашага адрадыньня, ня могуць ніяк зысьці з свайго становага становішча, ня могуць вызваліцца з сваёй шляхоцка-становай псыхалёгіі. Яны — гэтыя шляхоцкія пісьменьнікі — любяць свой народ, сваіх «мілых мужычкоў», як іх называе Чачот. Яны хочуць памагчы яму прыняць чалавечы воблік, жыць лепшым жыцьцём у сытасьці, дастатку і чыстасьці. Яны змагаюцца з п'янствам і заклікаюць народ да рупнай працы, якая адна толькі можа даць людзём дабрабыт*. Іх рупіць і справа пашырэньня граматы (хоць Рypiнскі йшчэ думае толькі аб польскай). Дунін-Марцінкевіч нават выводзіць свайго героя («ў людзі» — робіць яго афіцэрам! Але ўсе яны ня мысляць мужыка йначай, як у падданстве, як «на сваім месцы»). Іх грамадзкі ідэал — *патрыярхальныя адносіны* між дваром і вёскай, *апека* двара над сялянамі. Дзеля гэтага яны вымагаюць ад кожнага пана, каб ён быў добры для сваіх падданых, быццам іх «старшы брат», «ацец», — каб ня крыўдзіў, ня лоўжываў сваёй уласці над прыгонным людам.

Добры пан — пакорны мужык. Вось аснова ідэалёгіі шляхоцка-рамантычнага кірунку ў нашай літаратуры XIX сталецця. Захаваньне становага разьдзелу, апека над «недасьпелым» людам — вось што прабіваецца з кожнага іх твору. Яны навуча-

* Некаторыя гісторыкі нашай літаратуры прызначэньні часу напісаньня «Энэіды» пазываюцца на ўжытыя ў ей словы «як ад Кузуза Банапарт». Другія думаюць, што гэтыя словы маглі быць пазнейшай устаўкай, а сама «Энэіда» быццам сягае канца XVIII ст.

** М.Гарэцкі. Гісторыя беларускае літаратуры. Вільня, 1920.

юць народ у гэтым духу, умаўляюць, каб ён баяўся Бога і слухаў пана, і толькі калінікалі захопліваюцца хараством народнае паэзіі, адвечных звычаяў і абрадаў, і тады забываюцца аб дыдактызьме, даючы шчыра паэтычныя творы.

Такая літаратура не магла доўга здаволіваць духоўныя патрэбы нашага народу. Яшчэ пакуль трываў прыгон, творы нашых шляхоцкіх рамантыкаў хоць крыху расьсьвятлялі панурае жыцьцё вёскі, малюючы «ідэальных паноў», якія ня крыўдзяць сваіх падданных. Але як счэзла паншчына, дык і гэта прынада ў вачах народу ўтраціла сваю павабнасьць. І народ, каторы ў памяці, у жывым слове перахоўваў творы пачынальнікаў нашага адраджэньня, захоўвае па сягоньяшні дзень адно толькі некаторыя адрыўкі гэтых твораў, вольныя ад дыдактызму і захопліваючыя сваей красачнасьцю, сакавітасьцю (напр., апісаньне гулянкі ў карчме ў 1 песьні «Гапона» Дуніна-Марцінкевіча і інш.). І ўвесь шляхоцка-рамантычны кірунак зжыўся, не здалеўшы ў душы народу запаліць тэй сьвятой іскры, каторая падняла бы яго да новага, вольнага і сьвядомага жыцьця.

Але на шляхоцкім рамантызьме сьвет клінам для нашага народу не зышоўся. Тыя вялікія, сьветлыя ідэі, каторыя, йдучы на нас з Францыі, натхнулі лепшыя душы нашых паноў адрачыся ад сваіх прывілеяў і правоў над сялянствам, — тыя самыя ідэі пранікаюць і да нізоў народных. Яны будзяць народ зосну. Яны даюць магчымасьць сялянам шырэй глянуць на сьвет, на сучасныя адносіны, на сваё палажэньне. Перад народамі на мамэнт, быццам маланка, праносіцца тая «праўда», якой далейшыя пакаленьні ўжо не кідаюць шукаць, якая трывожыць «добрых паноў» марцінкевічаўскага тыпу. І вось мы бачым нарадзіны першага сьвядомага мужыцкага паэта XIX ст.: Паўлюк Бахрым з Крошына, чатырнаццацігадовы гадунец кс. Магнушэўскага, пачынае пісаць вершы, а зьмест іх такі, што за іх хлопчыка па загаду сэнатара Навасільцава здаюць у салдаты... Вось гэты мала вядомы, поўны глыбокага трагізму вершык загубленага ў маладыя гады песьняра, за які так цяжка яго пакаралі:

Зайграй, зайграй, хлопча малы,
І ў скрыпачку, і ў цымбалы,
А зайграю ў дуду,
Бо ў Крошыне жыць ня буду.

Бо ў Крошыне пан сярдзіты,
Бацька кіямі забіты,
Маці тужыць, сястра плача:
«Дзе ж ты пойдзеш, небарача?..»

Дзе ж я пайду? Мілы Божа!
Пайду ў сьвет, у бездарожжа,
У ваўкалака абярнуся,
З шчасьцем на вас азірнуся.

Будзь здарова, маці міла!
Каб ты мяне не радзіла,
Каб ты мяне не карміла,
Шчасьліўшая ты бы была!

Каб я каршуном радзіўся,
Я бы без паноў абыўся:

* Гл. «Da miłych naszych mužyczkou». Jan Czeczot. «Piosnki wieśniacze znad Niemna i Dźwiny». Wilno, 1846.

У паншчыну б не пагналі,
У рэкруты б не забралі
І ў маскалі не адалі.

Мне пастушком век ня быці,
А ў маскалях трудна жыці,
А я і расьці баюся,
Дзе ж я, бедны, абярнуся?

Ой, кажане, кажане!
Чаму ж ня сеў ты на мяне?
Каб я большы не падрос
Ды ад бацькавых калёс.

(Гл. «Маладая Беларусь», III, 1913).

Песьняра паны і начальства загубілі. Але думкі, якія ён выяўляў у сваіх вершах, не маглі загінуць. І яны далей жылі дзесь падысподам, захаваныя на самым дне душы мужыцкай, і мо ня раз яшчэ выяўляліся ў вершах сярмяжных паэтаў, аб якіх мы ня можам нічога ведаць. Іскра, якая будзіла народ і кіравала да шуканьня свае загубленае «праўды», якая на мамэнт заясьнела ў Паўлюку Бахрыме, ня тухне ў найцяжэйшыя часы.

Пачынаюць гэта разумець і тыя з паноў, якія бліжэй стаяць да народу, да вёскі, якія адчуваюць тое, што думае народ. І вядомы «лірнік вясковы», Сыракомля, у адзіным дайшоўшым да нас яго беларускім вершу, зрываючы ўсялякую сувязь з патрыярхальна-ідылічным тонам сучасных яму шляхоцкіх рамантыкаў, ударае ў новы тон: тон прымірэння вёскі з дваром на новых асновах, як *роўны з роўным*. Верш таксама мала вядомы ў цэласьці. У ім Сыракомля гэтак адклікаецца на рэвалюцыйны рух у Заходняй Эўропе ў 1848 годзе:

ДОБРЫЯ ВЕСЬЦІ

Заходзіць сонца пагоднага лета,
Вее вецер з заходніх нябёс.
Здароў будзь, вецер з далёкага сьвета:
Добрыя ж весты да нас ты прынёс!

Здаровыя ж будзьце, эй, добрыя весты!
Там, на Заходзе, праліваюць кроў,
Б'юцца для славы, свабоды і чэсьці
І робяць вольных людзей з мужыкоў.
Гудзяць вясёла і песьні, і танцы
У добрым жніве на шчаслівы год.
Годзе ж вам, годзе, цары-паганцы,
Таптаць з балотам хрышчоны народ!
Годзе ж вам, годзе ў яснай карэце,
Годзе, чыноўнікі, езьдзіць у двор.
Годзе вам, годзе, мужыцкія дзеці,
З хаткі астаткі даваць на пабор.
І панская дзецка, і хамская юха
З адной кватэркі папіваюць мёд:
І прысягнулі навек да абуха,
Быць сабе вольны і роўны народ.
Мужык і шляхціц засядзе на лаве,

Каб весці раду а сваей зямлі.
 Як трэба думаць а грамадзкай справе,
 На адно мейсца, як браты, прыйшлі —
 А як ўрадзім вайну на грамадзе,
 Бараніць дзеткі, і зямлю, і дом,
 Мужык і шляхціц на каня усядзе
 Касіць касою, рубаць тапаром!
 Эй, згіне вораг, як Бог нам паможа
 За нашу крыўду, за горкі наш жаль.
 Запяём песьню: «Хваліць Цябе, Божа!»
 Лягчэй будзе сэрцу, як згіне маскаль.
 Зямля ты наша, зямля ты сьвятая,
 Радзі нам збожжа ды судзі пажаць, —
 Ня прыйдзе вораг з маскоўскага краю
 На магазын наш зерне браць!
 Ручыць рукою худоба ў хаце.
 Паны мужыцкіх сьлёз не забяруць —
 Мужык і шляхціц стаў за пане браце,
 Рукі за рукі і грудзь за грудзь.
 Пяром на карце, сахой на ніве
 Адзін другому роўнасьць засьцярог.
 Эй, у свабодзе заживём шчасьліве,
 Мы будзем дзеткі, а наш бацька — Бог!..

(«Варта» №1, 1918 г.)

Праўда, тут яшчэ чуюцца адгалоскі шляхоцкага сьветагляду, — дык гэта толькі далёкія адгалоскі. Сыракомля ўжо чуе моц народных мас, верыць у гэту моц і жадае для народу месца, якое яму і ў радзе, і ў вайне па праву прыналежыць. Задоўга да скасаваньня прыгону — у 1848 годзе — Сыракомля прарочыць, што ўжо йдзе той час, калі «паны мужыцкіх сьлёз не забяруць». І тады — ён верыць — настане агульнае шчасьце.

Яшчэ далей ідзе Костусь Каліноўскі, гэты незабыты мучанік за «праўду народную», аддаўшы за яе сваё маладое жыцьцё. Каліноўскі вядомы пад псеўданімам «Яська-гаспадар з-пад Вільні», першы тутэйшы дзеяч, праняўшыся ідэалёгіяй Герцэна, першы ініцыятар беларускае народнае школы*, прымае ўчасьце ў польскім паўстаньні 1863 году, але разам з тым уносіць [ў] яго новы элемент — *элемент шчыра дэмакратычны і нацыянальна беларускі*. Пад яго націскам паўстанчаскі ўрад выдае адозвы да беларускіх сялян па-беларуску, абвяшчаючы народу роўныя правы з шляхтай. Сам Каліноўскі закладае ў Беластоку патайную друкарню і ў ёй друкуе шэсьць нумароў беларускай часопісі «Миўскаја Прауда»⁵. Калі ж праз здраду нягодных людзей яго арыштоўваюць у Вільні жандары і аддаюць пад суд, ад якога ён ня ждзэ нічога, апрача кары сьмерці, — Каліноўскі ў востросе (у сьв.-Янскіх мурах) піша ў прозе і ў вершу пажагнаньне⁶ свайму народу, першы раз надрукаванае ў «Гомане» (№ 1, 1916 г.). Вось адпісы⁷ гэтых перадсьмертных твораў Каліноўскага:⁸ 1) «Беларусы, браты мае родныя! З-пад шыбеніцы маскоўскай прыходзіцца мне да вас пісаці, і можа раз астатні! Горка пакінуць зямельку родную і Цябе, дарагі мой Народзе. Грудзі застогнуць, забаліць сэрца, але ня жаль згінуць за Тваю праўду.

Прымі, Народзе, па шчырасьці маё слова прадсьмертнае, бо яно як бы з таго сьвету, толькі для добра Твайго напісана.

Нямаш, браткі, большага шчасьця на гэтым сьвеце, як калі чалавек мае розум і

навуку. Тагды ён толькі можа быць у радзе, жыць у дастатках і тагды толькі, памаліўшыся Богу, заслужыць Неба, бо, збагаціўшы навукай розум, разаўе сэрца і народ свой цэлы шчыра палюбіць. Але як дзень з ноччу ня ходзіць разам, так і навука праўдзіва ня йдзе разам зь няволяй маскоўскай. А пакуль яна ў нас будзе, у нас нічога ня будзе. Ня будзе праўды, багацтва і ніякай навукі, адно намі, як скацінай, варачаць будуць не для дабра, адно на пагібель нашу.

...ваюй, Народзе, за свае чалавечае і народнае права, за сваю веру, за сваю зямлю родную. Бо я Табе з-пад шыбеніцы кажу, Народзе, што тагды толькі заживеш шчасьліва, калі над Табою Маскаля ўжо ня будзе!

Яська з-пад Вільні»⁹.

II.) Беларуская зямелька, галубка мая,
Гдзе ж ся падзела шчасьце і ясна доля Твая?
Усё прайшло, прайшло, як бы не бывала,
Адна страшэнна горыч у грудзях застала.
Калі за нашу праўду Бог нас стаў караці
Дай ў прадвечнага суду вялеў прападці,
То мы прападзем марна, а праўды ня кінем,
Хутчэй Неба і шчасьце, як праўду, абмінем!
Не наракай, Народзе, на сваю бяздолю,
А прыймі цяжкую кару — Прадвечнага волю,
А калі мяне ўспомніш, шчыра памаліся,
То я з таго сьвету Табе адзавуся.
Бывай здаровы, даражэнькі Народзе,
Жыві у шчасьці, жыві у свабодзе,
І часам спамяні пра Яську Твайго,
Што згінуў за праўду для дабра Твайго.
А калі слова пяройдзе у дзела,
Тады за праўду станавіся сьмела,
Бо адно з праўдай у грамадзе згодна
Дажджэшы, Народзе, старасьці свабодна¹⁰.

Ня будзем гаварыць аб форме вершу. Ня будзем затрымлівацца і на гэй процімаскоўскай тэндэнцыі, якая тады пранікала ўсе свабодалюбівыя элемэнты ў нашым краю. Адзначым затое адну рысу, якой дагэтуль мы ні ў каго з нашых песняроў ранейшае пары не сустрэлі, якую можна знайсці хіба ў аднаго Міцкевіча ў яго імправізацыі ў III часці «Дзядоў», дзе паэт зьвяртаецца з вызовам да Бога. Такі вызаў робіць і Каліноўскі: ён дапускае, што Бог карае народ за «нашу праўду», ён кліча сваіх братоў беларусаў, каб хутчэй зракліся Неба і шчасьця, чым адступіліся ад сваёй праўды. І гэтак стаіць за справу народнага вызвалення чалавек, для каторага на Лукішках¹¹ ужо стаўляюць шыбеніцу, — чалавек, як-ніяк, верачы, бо просіць маліцца за яго.

«За праўду народную» з таго часу йдуць усё новыя і новыя сыны нашага народу. За «праўду» — значыць, за волю, за шчасьце, за ўсё тое, што народ па справядлівасьці павінен мець у жыцьці і чаго ня мае.

Як бачым, беларуская адраджэнская літаратура ад пачатку XIX ст. ажно да 80-ых гадоў выяўляе два ідэалы — і абодва яны не нацыянальнага, а грамадзянскага характару. З аднаго боку стаяць нашы шляхоцкія рамантыкі зь ідэалам патрыярхаль-

* Гл. «Номан» № 1 1916 г.

най гармоніі і згоды вёскі з дваром, ідэалам справялівасьці на грунце і ў рамках прыгоннага ладу; з другога — першыя нашы дэмакраты-народнікі, якія супроць панства выстаўляюць мужыцтва, сялянства, як сілу, роўную паном, сілу, якая павінна атрымаць належнае ёй месца ў жыцьці краю. У прымірэнні гэтых дзвюх сіл — панскай і мужыцкай — ідэал Кандратовіча (Сыракомлі). А Кастусь Каліноўскі, каторага пад шыбеніцай, чытаючы прыговор суда, пракурор назваў «шляхціцам», рэзка пратэстуе проці гэтага назову: «Няпраўда! У маеі Бацькаўшчыне няма шляхты: усе роўныя!» Але і Сыракомля, і Каліноўскі працуюць і пішуць або прад самым скасаваньнем прыгону, або ў часе, калі акт аб волі толькі йшчэ праводзіўся ў жыцьцё, не пранікнуўшы глыбей да сьвядомасьці народу. І гэтак іх грамадзкі ідэал — *гэта йшчэ як быццам кліч да волі, гарачае жаданьне гэтай волі* (аб палітычным ідэале адбудовы Рэчы Паспалітай тут не кажу). Нацыянальнага элементу ў беларускім разуменьні нябачым яшчэ ані ў дэмакратаў, ані тым больш у шляхоцкіх пісьменьнікаў (Рыпінскі нават выразна кажа, што ён хацеў бы, каб яго «мужычкі» навучыліся перш чытаць, а пасья і гаварыць *па-польску!*). Няма гэткага сьвядомага нацыянальнага ідэалу ў іх і адносна да мовы беларускай, у якой яны пішуць: *пішуць яны па-беларуску, бо народ так гаворыць!*

Першы ў сваёй літаратурнай працы выступае зь беларускім нацыянальным ідэалам — ужо сьвядома нацыянальным — Мацей Бурачок (Францішк Багушэвіч). Грунт яго ідэалёгіі — бадай, той самы, што і ў Каліноўскага: як і Каліноўскі, ён быў захоплены, з аднаго боку, ідэалам палітычнага вызваленьня Бацькаўшчыны ад расейскага панаваньня, а з другога — ідэямі расейскага «народніцтва». Але Мацей Бурачок робіць крок далей: яго захоплівае ідэя ня толькі палітычнага і сацыяльнага вызваленьня «простага» народу, але і нацыянальнага. Яго «праўда» — абшырнейшая, чым «праўда» Яські з-пад Вільні: яна абнімае і элемент сьвядома нацыянальны.

Ужо самыя адносіны Багушэвіча да беларускай мовы — зусім інакшыя, чым адносіны ўсіх папярэднікаў. Ён піша па-беларуску ня толькі затым, што так гаворыць народ. Для яго мова — гэта «адзежа душы» народу. Гэта — адзнака індывідуальнасьці народу. Беларусь — «там..., гдзе наша мова живець: яна ад Вільна да Мазыра, ад Вітэбска за малым не да Чарнігава...» Мова — гэта інтэгральная, неаддзялімая частка народнае душы: безь яе народ жыць ня можа! «Шмат было такіх народаў, што страцілі наперш мову сваю, так як той чалавек прад скананьнем, катораму мову займе, а потым і зусім замёрлі. Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб ня ўмёрлі!» Уся прадмова Багушэвіча да яго «Дудкі беларускай», зь якой мы бярэм прыведзеныя тут думкі, — гэта ж самае яркае выступленьне яго за беларускі нацыянальны ідэал. «Наша мова для нас сьвятая, бо яна нам ад Бога даная, як і другім добрым людцам, і гаворым жа мы ёю шмат і добрага, але так ужо мы самі пусьцілі яе на здзек, не раўнуючы, як і паны вялікія ахотней гаворуць па-француску, як па-свойму». Багушэвіч разумее, што заняпад мовы беларускай, сарамлівасьць саміх беларусаў гаварыць ёю — гэта насьледак агульнага прыгнечаньня народу беларускага, утраты пашаны да сябе. І вось, *каб тую пашану да сябе вярнуць*, Багушэвіч лічыць патрэбным пачаць ад *рэабілітацыі ў вачах народу яго роднае мовы*. А за гэтым ужо пойдзе і пашана да свайго мазаля мужыцкага, да сябе самога.

Паэтычная творчасць Мацея Бурачка і мае на мэце разьвіваць у беларусаў гэну *пашану да сябе*, да свайго вобліку чалавечага. У шуканьне «праўды нашай», аб якім Каліноўскі гаворыць яшчэ вельмі туманна, Багушэвіч укладае зусім канкрэтны зьмест.

Першым чынам Багушэвіч у сваіх вершах яркімі фарбамі малюе той здзек, які наш народ царпеў і церпіць ад паноў і ад начальства. Рэзка крытыкуе ён увесь той

грамадзкі лад, у якім жыве: у вершу «Бог ня роўна дзеле» — яркі кантраст між беднасьцю і багацьцем. А далей у «Песьнях» (у «Смыку»)¹² малюе злую долю мужыцкую, апісвае «Панскую ласку»¹³, паказвае ўсе благія бакі нашага «панства» — безь ніякіх прыкрас, так як ёсьць; урэшце выстаўляе ў сьмешным відзе «Панскае ігрышча»¹⁴ — «панскія задушкі», бо паны «ўжо сталі чыста гніць». Так брыдзіць ён тым гніючым панствам, што просіць бабульку маліцца да Бога, каб ён панам ніколі ня быў («Ахвяра» ў «Дудцы»¹⁵). А абрыдзіўшы тое, на што з падзівам і пашанай прывык углядацца наш мужык, Багушэвіч дае антытэзу панства — пазытыўны ідэал:

Не цурайся мяне, панічок,
Што далонь пакрываюць мазолі;
Мазоль працавітых значок,
Не заразе цябе ён ніколі.
То мадаць за труды і за муку,
Не хвароба якая з заразы.
Не стыдайся падаць ты мне руку,
Бо на гэтай руцэ няма сказы!

(«Не цурайся»¹⁶)

Гэтай мазалістай рукой створана ўсё багацьце сьвету:

Глядзі, касьцёл аж да неба,
Воласьць бляхамі пакрыта!
Срэбрам скрые, калі трэба,
Бо за гэта яго біта,
А сам жывець у мокрай яме,
Дзьверы заткнуў анучамі!

.....
Глядзі! горы паразрыты,
А чутункай сьвет абвіты:
Усё з мужыцкай цяжкай працы...

(«Дурны мужык, як варона»)

Ідэю вызваленьня мужыка Багушэвіч разумее вельмі шырока: ён да крытыкі панства далучае вострую крытыку палітычнага ладу, крытыку прадстаўнікоў улады («У вострое»), пратэст проці ўрадовага гвалту над сумленьнем людзкім, проці наварачваньня на «казённую веру» розгамі і катаваньнем («Хрэсьбіны Мацюка»). А ўрэшце будзіць у народзе гарачае ўмілаваньне да роднай зямлі («Свая зямля»), да яе характа, якое глыбака захоплівае паэта.

Мы затрымаліся крыху даўжэй на Багушэвічу, бо ён першы разьвярнуў у сваіх творах гэткую шырокую праграму, паставіўшы сабе галоўнымі мэтамі: *прабуджэньне ў мужыка самапашаны, пачуцьця сваей чалавечай і нацыянальнай годнасьці і вартасьці. Бо ён першы абвяшчае самацэннасьць нацыянальнасьці і мовы беларускай*. І па гэтай дарозе йдзе доўгі сыцяг яго духовых насьледнікаў (з найбліжэйшым яму па духу Янкам Лучынай), — і ўсе тыя беларускія дзеячы, што паклалі падваліны сучаснага адраджэнчэскага руху, кшталтавалі сваю ідэалёгію на ідэалах і лёзунгах Мацея Бурачка. Ён — прадвесьнік таго магутнага нацыянальнага руху, каторага яму прыждаць не давлялося, але каторы пераняў яго духовыя элемэнты і, апіраючыся на іх, пайшоў далей — да новых кругазораў.

Як ні добра знае Багушэвіч душу беларускага народу, як ні адчувае ўсе яго беды і гора, — усё ж голас яго гэта йшчэ ня голас самога народу. Багушэвіч — інтэлігент, узросшы і ўзгадаваны ў шляхоцкай сям'і, стаіць яшчэ над народам. Ён будзіць

цёмную, забітую, бяспраўную народную масу да новага жыцця, ён хоча, *каб народ сам свой голас даў*.

І народ дае гэты голас. Дае яго¹⁷ ў дні ўсенароднага бунту проці старога ўлады маскоўскіх цароў. У рэвалюцыйным катле кіпіць душа беларуса. Агульны размах і гон цягне яго з сабой уперод, а разам з гэтым творыцца новая народная псыхалёгія, кштальцецца новы сьветагляд і разьвіваюцца запраўды народныя ідэалы, якія беларускі народ высказвае вустамі лепшых сваіх сыноў — песьняроў. У словах гэтых песьняроў выяўляецца бунт проці ўсялякага гвалту, чуваць прызыў да барацьбы, магутны кліч «наперад — па шчасьце!» (Купала). Песьняры рэвалюцыйнае пары (1905—[190]6 гг.) ужо не павучаюць народу, чаму ён павінен шанаваць і сябе, і ўсё сваё. Не: іх голас — гэта крык набалеўшае душы самога народу, — тых сыноў вёскі, якія падняліся сваім талентам на недасьцігную вышыню, і перад вачыма іх раскрыліся новыя, нябачаныя шырачэнныя кругазоры.

Што ж яны нам весьцяць?

Іх многа: і Купала, і Колас, і Цётка, і многа, многа другіх песьняроў часоў першае рэвалюцыі, але мы ня будзем затрымлівацца на кожным зь іх асобна, бо ўсе яны йдуць *да аднае мэты*. Яны паглябляюць старыя ідэалы Багушэвіча, захопліваюць усё шырэйшыя кругі жыцця, зачэпляюць новыя тэмы. Яны выходзяць з рамак антытэзы: «панства—мужыцтва». У іх і мужык, і работнік жывуць сваім асобным самабытным і мнагабочным жыцьцём, будуць ідэал будучыны, не зьвяртаючы ўвагі ні на панства, ні на сучасны лад: яны разрываюць усялякую сувязь з старым сьветам. Работнік, мужык і жаўнер падаюць адзін аднаму руку і кідаюць сьвету цьвёрдыя, быццам каваныя із сталі словы: «мы — сіла, мы — права»¹⁸ («Сон над крывавымі разорами»¹⁹ Цёткі — «Наша Доля», № 1, 1906). І ўжо няма гутаркі аб вызваленьні з цяжкіх путаў няволі *аднаго толькі мужыцкага стану*, аб чым думаў Бурачок: маладая рэвалюцыйная паэзія пашырае багушэвічаўскі ідэал на ўсю *беларускую нацыю*. Выкоўваецца новы — *нацыянальны ідэал*. Аб такім нацыянальным ідэале першы пая напярэдадні рэвалюцыі 1905 году Казімір Кастравіцкі (К. Каганец), і яму рысуюцца абразы мінулае волі і славы беларускага народу («Прамова» — у «Каляднай Чытанцы» 1903 г.²⁰). І калі Якуб Колас усё яшчэ астаецца перш за ўсё песьняром вёскі, зачарованы яе характам; калі Купала, таксама верны сын вёскі беларускай, пачынае скромна з жаданьня толькі «людзьмі звацца», калі Цётка з матчынай тклівасьцю апявае сваіх «вясковых сястролак», — дык яны сваёй творчасцю *абнімаюць і ўсе праявы беларускага нацыянальнага жыцця*, жыцця беларуса як такога, незалежна ад яго стану, ад сацыяльнага палажэньня. Далёкая мінуўшчына зьліваецца ў іх зь сягонняшнім днём і працягваецца ў далёкую будучыню. У іх выяўляецца *цэльнасьць гістарычнага існаваньня* беларускага народу.

Асабліва ярка вырэзваецца па фоне сучаснай беларускай літаратуры Янка Купала, як *нацыянальны прарок* у шырокім разуменьні гэтага слова. Сілай свайго таленту ён так жыва, так праўдзіва і так па-мастацку малюе поўню нашага нацыянальнага жыцця ва ўсіх яго мінулых і сучасных праявах. Ён сягае і да пацямнеўшых ужо і зацэртых абразоў князёў і вояў старадаўных, і да нявычарпанай крыніцы народнае паэзіі. Багацьце адценкаў перажываньняў і настраеньняў у Купалы — незвычайнае. У яго асобе найбольш поўна выявіліся ўсе тыя думкі і ідэалы, якія творыць працэс адраджэньня нашага народу.

Але не даволі любіць і тварыць абразы свайго нацыянальнага жыцця і яго праяваў: шчыры артыста-мастак ня ведае, што такое вузкі нацыяналізм, — для яго нацыянальнасьць становіць адну з праяваў *чалавечнасьці*. Вось беларуская адраджэнская літаратура, уся абвешаная незвычайна сільным умілаваньнем сваёй бацькаўшчыны і свайго народу (напр., у Алеся Гаруна і др.), аказваецца зусім вольнай ад

усялякага сьледу нацыянальнага шавінізму, нацыянальнай нянавісьці (чым грашылі часамі нашы прадвесьнікі адраджэньня зь сярэдзіны XIX ст.!). Вольнай нават тады, калі Каганец гаворыць аб нашай загубленай старой волі, калі Купала вылічае праступкі «чужых людзей» і грозіць ім народным судом, калі Цётка жаліцца «суседзям у няволі» на страшэнны ўціск маскоўскі, які беларусы цярпелі пад расейскай уладай.

Лёгка зразумець, чаму беларуская літаратура вольна ад нацыяналізму: яна ж творыцца сынамі, бадай, самага найдэмакратычнайшага з адраджаючыхся народаў. Ідэал вызваленьня беларускага народу цесна лучыцца з агульналюдзкім ідэалам *вызваленьня працы з-пад улады капіталу*. Гэты сацыяльны элемент і гамуе²¹ развіцьцё нацыяналізму як у беларускіх масах, так і ў іх прарокаў. Нездарма ў «гімне» Купалы падняўшыся народныя масы, несучы «на сьвет цэлы» — «сваю крыўду», гавораць аб адным жаданьні: «людзьмі звацца». «Нацыянальнае» ў беларускай літаратуры зьліваецца з агульначалавечым, знаходзіцца ў поўнай гармоніі зь ім.

Сілу, моц сваю беларусы чарпаюць *толькі ў сваёй працы*. Яны сваімі рукамі будуць сваю Бацькаўшчыну. Працай сваёй яны кормяць увесь сьвет і саміх сябе (гл. Купала). Апатэоза працы ва ўсіх яе відах — гэта агульная рыса ўсіх беларускіх адраджэнцаў, ці то песьняроў вёскі (Колас, Купала, Алесь Гарун і інш.), ці то ідэолягаў пралетарыяту (Цішка Гартны). Няма, бадай, ніводнага паэта, каторы ня зваў бы свой народ да працы — ці то дзеля хлеба буднага, ці то для агульнае справы. Абраз такой жывой, ахвярнай працы для свайго народу, працы да апошніх сіл, да апошняга дыханьня, як антыгэзу «сьлямазарнасьці», бязьдзейнасьці, кволасьці, дае Максім Гарэцкі («Дзьве душы»). Але праца немагчыма бязь веры ў сябе, у свае сілы, у пабеду ідэі. І нашы песьняры будзяць у нас гэту веру:

Гэй, наперад, покі сэрца
Б'еца, рвецца на прастор,
Годзе млеці ў паняверцы;
Гэй да сонца! гэі да зор!

Хай бацькі стагналі ўчора,
Йшлі на той сьвет без пары;
Сёньня ў нашай моцы гора,
Мы жыцьця гаспадары!

Так піша Купала. І ў тон яму Якуб Колас («Што вы, хлопцы, спяхмурнелі...») кліча да працы, бо толькі ў ёй ратунак ад мук, ад сьлёз, ад зьянамогі і распачы:

За работу жыва, жыва!
Каб нас доля не кідала,
Каб ня сохла наша ніва,
Каб нуда нас не чапала!

Творчай працай сваёй заваюем мы сабе і волю, і долю, і шчасьце. Гэтай дарогай вядуць нас нашы ідэйныя павадыры, нашы нацыянальныя прарокі. Гэтым яны і дапаўняюць ідэалы, аб каторых першы прамаўляў Багушэвіч і каторыя яны *паглыбляюць* у меру прабуджэньня народных мас.

Але жыцьцё і патрэбы культурнага беларуса вымагаюць такжа *пашырэньня* іх. Наша найнавейшая літаратура і выпאўняе гэту задачу: яна дае патрэбную кожнаму інтэлігенту духоўную страву і ад спраў зямных ірвецца ў вышу — да шырокіх кругазораў адарванай мысьлі і красы, да містыцызму (М. Гарэцкі, Бядуля). У нацыянальным яна знаходзіць агульналюдзкі элемент і прымушае нас любаватца чыстай красой парываў чалавечае душы («Мадонны» Багдановіча, «Малітва малога Габрусіка» Бядулі), красой прыроды (усе без выключэньня), красой формы і слова

(найвялікшы стыліст — Купала, найвышэйшы мастак формы і абразовасьці — Максім Багдановіч).

Вось тут мы даходзім да таго, што беларускую літаратуру *звязвае з сусьветнай літаратурай*: нацыянальнае вырасла ў ёй у агульналюдзкае, зраднілася з усей людзкой сям’ёю, мае вартасьць ня толькі для беларуса, але для кожнага чалавека. А ў гэтым кірунку, бадай, найбольш заслужыўся «пясьняр чыстае красы» Максім Багдановіч.

Гэтак разьвівалася і расла, такімі пуцяводнымі ідэямі кіравалася беларуская адраджэнская літаратура. Пачаўшыся несьвядома, яна ўсьведамляецца ў меру свайго разьвіцьця, твораць перш вузкія, становыя, а пасля шырокія грамадзкія і нацыянальныя ідэалы і ўрэшце гэтак іх пашырае і паглыбляе, што становіцца часткай сусьветнага творства. І вось незалежна ад прызнаньня ці непрызнаньня «вялікімі і можнымі» гэтага сьвету права беларускага народу на жыцьцё, — ён, наш народ, сваёй творчай працай заваёўвае сабе належнае месца ў сям’і культурных народаў, і гэтага месца ніхто і нішто ў яго адабраць не здолее!

ЛІТАРАТУРНА-ВЫДАВЕЦКАЯ ПРАЦА Ў 1920 ГОДЗЕ

Нягледзячы на тое, што навокал праз увесь 1920 год ішла вайна, што хвалі чужацкіх войск перакатываліся з краю да краю праз усю нашу зямлю, што кожная зьмена ўлады разьбівала толькі што наладжанае грамадзкае і культурнае жыцьцё, — беларуская культурная праца аказалася гэткай моцнай, абапертай на такіх крэпкіх падвалах, што не спынялася ні на адзін мамэнт. А гэта выяўлялася асабліва ярка ў літаратурна-выдавецкай працы.

Пад гук стрэлаў беларускія пісьменьнікі, беларускія літаратары, паэты, журналісты робілі сваё дзела, тварыліся высокае вартасьці літаратурныя цэннасьці. Выходзіла гэтулькі газэт і часопісеў у беларускай мове, як, бадай, ніколі раней не бывала.

Яно так у нас злажылася, што часопісі беларускія ня толькі даюць асьвятленьне сучаснага жыцьця і інфармацыі, але выдзяляюць шмат месца і для літаратуры. Пры малых матэрыяльных засобах нашых выдавецтваў толькі найбольш выдатныя пісьменьнікі прыждалі выданьня іх твораў у асобных кніжках, — а большасьць сіл, асабліва маладых, толькі-толькі пачынаючых пісаць, знаходзяць прыпынак для сваіх прац у часопісах. Вось чаму разглядаючы наш літаратурны прыбытак за мінулы год, мы павінны асабліваю ўвагу звараць на часопісі. І мы пяройдзем да іх, разгледзіўшы сьпярша важнейшыя выйшаўшыя ў 1920 годзе кніжкі.

Тут на першым пляне стаіць кніжка Максіма Гарэцкага «Дзьве душы», надрукаваная на рубяжы 1919 і 1920 году. Кніжка гэтая становіць важны этап у разьвіцьці беларускага краснага пісьменства: гэта — першая беларуская арыгінальная повесьць¹, беларуская ня толькі па мове, але і па зьместу: яна дае шырокі і мнагабочны абраз нашага жыцьця, — а жыцьцё гэтае настолькі багатае, настолькі цікаўнае, што першы крок у кірунку повесьці, зроблены Гарэцкім, напэўна пабудзіць і другіх нашых пісьменьнікаў працаваць на тым жа грунце.

Спаміж драматычных твораў, якія выйшлі ў асобных кніжках, трэба адзначыць перш за ўсё «Цені», драму ў 3 актах Ф. Аляхновіча. Ня першы гэта твор нашага бясспорна здольнага драматычнага аўтара, і з боку тэхнікі і формы мае сваю цану. Але зьмест — нейкі хворы, маральна ўгнятаючы. Гэта — не жыцьцё, а расклад, гніцьцё, сьмерць. Людзі-няўдачнікі, загнаныя жыцьцём, лішнія на гэтым сьвеце гінуць, паміраюць, як тыя лісьці, што ўвосені вецер з галін зрывае. Мо ў душы іх ёсьць

сьветлыя іскры, сьветлыя парывы: дарма, жыцьцё іх загубіць, бо яны да жыцьця не дапасованы... І, нягледзячы на сцэнічную вартасьць, апошні твор Аляхновіча нічога не дае для душы, а толькі б'ець па нэрвах і пакідае па сабе цяжкое, панурае ўражаньне.

Затое яснымі, радаснымі тонамі звучаць апошнія, напісаныя як быццам на разьвітаньне перад сьмерцю — на памятку дзеткам беларускім, «Жывыя казкі» Алеся Гаруна. Гэта — тры п'ескі для дзіцячага тэатру («Хлопчык у лесе», «Шчасьлівы чырвонец», «Дзіўны лапаць»). Шчырай паэзіяй веець ад гэтых дзіцячых п'есак. І заслуга Алеся Гаруна — у тым, што ён у мастацкай форме прамаўляе да дзяцей. Мо аўдыторыя і чытачы не дадуць яму славы, але мо не ў адну дзіцячую душу зароняць творы яго тую іскрачку, якая, узросшы, разгарыцца ў вялізарны агонь любові да хараства, да мастацтва і паэзіі. Ня шкодзіла б і іншым нашым паэтам даць нешта для нашых дзяцей — нашай будучыны!

Зь вершаў ў асобных выданьнях не прыбыло нічога, калі не лічыць вершаванага апавяданьня А. Сумнага «Мае Коляды». З мастацкага боку гэта маленькая кніжачка ня мае цаны. Затое зварочае на сябе ўвагу кніжка «Беларусь у песьнях» Я. Фарботкі (Менск, 1920)², каторая маніцца даць агляд беларускае адраджэнскае літаратуры за час ад 1809 да 1919 г. Мэта аўтара — шырокая, але выпаўнена ў вельмі вузкіх рамках: хаця не віна яго, што грамадзкі і палітычны элемэнт ў беларускай новай паэзіі занімае першае месца, усё ж нельга абмежавацца толькі адным бокам нашае паэзіі, нельга часьці выдаваць за ўсё, — а гэта якраз і зрабіў грам. Фарботка. Як «літаратурна-гістарычны нарыс» праца гэта не дае глыбокага аналізу творчасьці нашых пісьменьнікаў, але становіць хутчэй спробу даць літаратурную хрэстаматыю, даць выпісы паэтычных твораў, падабраных так, каб яны самі гаварылі за беларускую ідэю. І «Беларусь у песьнях» мае вялікую вагу з боку палітычнага і нацыянальнага асьведамленьня, чым зь літаратурнага боку.

«Беларусь у песьнях» мае цану як спроба запоўніць нястачу гісторыі беларускае літаратуры. Зусім запоўніў яе, аднак, толькі Максім Гарэцкі: ён напісаў поўную «Гісторыю беларускае літаратуры» (Вільня, 1920), сабраўшы ў ёй каротка ўсё, што датыча нашых пісьменьнікаў з усіх часоў. Гэта — вельмі пекна выданая, грубая кніжка, багата ілюстраваная, — назьдзіў каштоўная на ваенныя часы. Як *першая* гісторыя літаратуры, яна мае свае хібы і нястачы; але яна дала ўрэшце поўны і ўсестаронны абраз беларускага пісьменства ад найдаўнейшых часоў, абхоплівае ўсе віды літаратурнае творчасьці старога і новага пэрыяду. Напісаная дзеля здаваленьня перш-наперш патрэб беларускае сярэдняе школы, кніга Гарэцкага мо лішне схэматычна, лішне сухая. Але гэта забываецца, калі яе прагледзіш усю да канца, тады ўва усей сваёй моцы і красачнасьці вырысоўваецца творчасць нашага народу, багацьце яго душы і сэрца.

Побач з гісторыяй літаратуры, на якую мы ўрэшце разжыліся, трэба паставіць кніжку, пасьвячоную памяці таго, хто палажыў першыя падваліны сучаснага беларускага адраджэнскага руху і праз усё сваё працавітае жыцьцё гэтым рухам ідэйна кіраваў. Гэта — зборная кніжка «*Памяці Івана Луцкевіча — у першыя ўгодкі сьмерці Яго (19.VIII.1919 — 20.VII.1920)*»³. Таксама багата выданая, яна дае сьпісаньне жыцьця і працы Ів. Луцкевіча, яго апошніх дзён, а такжа жменю ўспамінаў таварышаў. Паміж іншым зварочае на сябе ўвагу верш Юрыя Янкоўскага, польскага песьняра, напісаны па-польску і перакладзены на беларускую мову.

Не затрымліваючыся на дробных друках, часамі памфлетнага характару (як «Міністар — рэальны палітык» і інш.), мы адзначым працу А. Грыневіча на грунце выдавецтва музыкальных твораў. Гэта — яго «Народны сьпеўнік» на 1—3 галасы і «Школьны сьпеўнік» (абодва друкаваны ў Вільні ў 1920 г.). Нельга не адзначыць такжа жывой выдавецкай дзейнасьці ў адносінах да школьных падручнікаў наагул,

у тым ліку выдання навуковай тэрміналогіі дзеля матэматычных і прыродных навук, апрацаванай пад кіраўніцтвам Беларускае Галоўнае Школы (б. Пэдагагічны інстытут), часцю гэтаграфаванай, часцю друкаванай (Л. Більдзюкевіч. Праграма сыстэматычнага курсу арытмэтыкі. Тэрміналогія. — Менск, 1920; і інш.).

Да цікавейшых палітычных друкаў належаць: «Польская акупацыя ў Беларусі» А. Луцкевіча (Вільня, 1920), «Праграма Беларускае сацыял-дэмакратычнае партыі»⁵ (Менск, 1920) і Я. Варонкі «Беларускі рух ад 1916 да 1920 г.»⁶ (на жаль, апошняя брашура носіць памфлетны характар).

Цяпер пяройдем да прэсы. Тут на першым месцы з пагляду *літаратурнага* трэба паставіць выдаваную ў Менску штодзённую газету «Беларусь» (рэд. Я. Лёсік), якая багата месца аддавала літаратуры. Аб літаратуры многа піша ў ёй праф. Карскі. Друкуюць свае творы нашы старыя пісьменьнікі, як Янка Купала, Алесь Гарун, Зьмітрок Бядуля (Ясакар), Паўловіч, Стары Ёлас, Гарэцкі, Ядвігін Ш., Лёсік, адзначаваючы далейшыя этапы свайго разьвіцьця. А побач зь імі выбіваюцца новыя іменьні. У прозе: В. Бруевіч (вялікія апавяданьні: «Чарніца Антонія». «Макар і Параска», «Сябры», Антось Галіна («Дзядзька Какоўскі»), Максім Радзіміч, К. Паджарскі, М. Р. і інш., — і трэба асабліва адзначыць разьвіцьцё мастацкае прозы. У паэзіі: Міхась Кудзелька, напісаўшы вялікую рэч вершам «Незнаёмы», Ст. Шыманоўскі, М. Р. — аўтары дробных вершаў. Як драматычны аўтар побач з Ф. Аляхновічам друкуе свае дробныя рэчы Л. Радзевіч («Пасланец», «Блуднікі»). Купала і Ясакар пішуць пераважна вялікія паэтычныя творы («Зімою», «Магіла лева», «Яна і я»⁷ — Купалы; «Абмылка», «Сьмяртэльная сьвечка», «Беларускія легенды», «Ваяцкія песьні» — Ясакара); сільныя рэчы дае Алесь Гарун («Самсон»). Але асабліва многа выпрацоўваецца публіцыстаў.

Апрача «Беларусі», гуртавалі літаратурныя сілы «Беларускае Жыцьцё»⁸ пад рэд. Ф. Аляхновіча, а пасья тыднёвік «Рунь» (у Менску), які выходзіў пад рэдакцыяй Купалы. «Рунь» пасьвячона спэцыяльна справам беларускае літаратуры і мастацтва. Сюды і пераходзіць часць аўтараў зь «Беларусі», як у сваю хату. За нядоўгі час існаваньня «Руні» мы не сустракаем тут асабліва цікаўных новых іменьняў.

А далей — доўгі сыяг газэт і часопісяў, болей або меней абслужываючых літаратуру. Наперадзе адноўленая «Наша Ніва», далей «Незалежная Думка», «Кругіса», «Наша думка» (усе ў Вільні), у якіх сустракаем рэчы Дварчаніна, Сяргея Чараўніка, Натальлі Арсеньневай — усё маладыя, пачынаючыя пісьменьнікі, ня кажучы аб даўнейшых, як М. Гарэцкі, К. Сваяк і інш. У Горадні выходзіць штодзённае «Беларускае Слова», але яно літаратурай не займаецца: гэта чыста палітычнае выдавецтва. У Менску ж выходзіць спэцыяльныя часопісі «Саха» (сельскагасп.) пад рэд. А. Уласава, «Падарунак беларускаму жаўнеру»⁹ — пры палякох, «Савецкая Беларусь», «Работніцка-сялянская Беларусь», «Змаганьне» (орган беларускіх сац.—рэв.) — пры бальшавікох. Недзе паміж Пінскам і Мозырам пачаў выходзіць орган Балаховіча «Зьвястун» (нешта дужа мізэрнае — рэклімнага характару). У чужыне: «Пагоня», тыдн., і «Часопісь», месячн., у Коўне, «На Чужыне»¹⁰ (мес.) — у Рызе, «Варта Бацькаўшчыны» — бел. вайсковая часопісь на літоўскім фронце, і ўрэшце — «Чырвоны Шлях»¹¹ і «Дзяньніца»¹² ў Маскве.

Гэткі абраз друкаванага беларускага слова (ня лічачы чысьленых выданняў і перадрукаў школьных падручнікаў) дае 1920 год. І калі прыпомнім, у якіх варунках прыходзілася жыць гэты год беларусам, падзеленым некалькімі фронтамі, дык трэба з задаваленьнем сказаць, што мы выявілі значную жывучасьць і творчую сілу.

НАШ КУЛЬТУРНЫ СТАН

За колькідзсят год працы, распачатае зусім малой жменькай людзей, беларуская справа разьвівалася зь незвычайнай, неспадзяванай навет для яе пачынальнікаў шыбкасьцю. Даволі сказаць, што за гэты час народ беларускі — яшчэ ўчора народ безгалосых, бяспраўных рабоў, — народ гэты перажыў цэлую вялікую палітычную эвалюцыю і дасьпеў палітычна да таго, што падняў штандар Беларускае Народнае Рэспублікі і пачаў вялізарную, шырачэнную творчую дзяржаўную работу.

Будуецца незалежная Беларусь. Калі і як яна збудуецца — ня будзем пакуль што шукаць адказу на гэтае пытаньне. Вядома, што дзяржавы творацца і гінуць дзякуючы дзьвюм сілам: з аднаго боку іх кліча да жыцьця ўклад палітычных варункаў — і ўнутраных, і замежных; з другога — іх будзе сам народ, калі мае ў сабе даволі творчых сіл. Як уложатца палітычныя варункі, ад каторых залежыць наш дзяржаўны быт, — мы ня ведаем. Затое ведаем вельмі добра, якія сілы захаваны ў нашым народзе, з чым ён прыступае да свайго дзяржаўнага будаўніцтва.

Гаворачы аб сілах народу, трэба перш за ўсё сказаць, аб якіх сілах ідзе гутарка. Вось, кожнаму вядома, што сіл чыста фізычных у нас хватае: то ж нашых братоў не малая жменя — дванаццаць мільёнаў зь лішкам! Але пры ўсёй нашай фізычнай моцы мы ўсё ж жылі соткі год у няволі, служачы чужынцам, — і толькі тады прыждалі волі, калі збудзілася ў нас чалавечая і нацыянальная сьвядомасьць, калі пачалося ў нас культурна-нацыянальнае творства. Вось жа, наш культурны стан і ёсьць тая сіла, якая можа збудаваць вольную, ні ад каго незалежную Беларусь. Аб гэтай сіле мы й гаворым і яе хочам падлічыць.

Найлепшы паказчык культурнага стану народу, паказчык багацьця яго душы і творчае моцы — гэта яго *літаратура*. Найлягчэйшым, найбольш разьвітым спосабам выяўленьня дум, пачуцьця і перажываньняў чалавека зьяўляецца слова — жывое або пісанае, — і вось літаратура словам пераказвае ўсе тое, што захавана ў душы чалавечай. Дый пераказвае не абы-як, а ў форме мастацкай, артыстычнай. Такім парадкам, выяўляючы абраз душы народу, літаратура сьведчыць аб разьвіцьці ў яго пачуцьця хараства-красы.

У якім жа стане знаходзіцца наша літаратура?

Ня будзем сягаць да тых першых спроб пісаць па-беларуску рэчы дыдактычныя, павучаць «народ просты» ў яго «гутарцы», чым зацікаліліся ў сярэдзіне першае паловы XIX стагодзьця і Баршчэўскі, і Рыпінскі, і Чачот: лішне мала ў іх мастацкага элемэнту, каб яны заслугоўвалі на імя літаратуры. Але ўжо ад Дуніна-Марцінкевіча пачынаецца запраўдная беларуская адраджэньская літаратура, — літаратура, твораная сьвядомымі мастакамі. І гэта літаратура, пачынаючы ад пераказваньня ў мастацкай форме народнага жыцьця, у меру свайго разьвіцьця шукае для сябе новых мэт: ужо Багушэвіч уносіць у яе сацыяльны і сьвядома-нацыянальны элемэнт, ужо Карусь Каганец зварочвае свае вочы да нашай слаўнай мінуўшчыны, за ім Цётка (Алёйзія з Пашкевічаў Кейрысова) выяўляе ў творах сваіх гарачае дыханьне рэвалюцыі, Колас шукае красы ў шэрых вёсках беларускіх, Цішка Гартны — «пясьняр працы» — адбівае псыхалёгію беларускага пралетарыя, Ясакар (Бядуля) захапляецца містычнымі настроямі, Алесь Гарун чаруе музыкальнасьцю свайго вершу, а ўрэшце ў доўгім-доўгім сьцягу паэтаў адраджэньня разгараюцца два сьветачы: Купала — запраўдны прарок нацыянальнае ідэі, паглыбляючы яе да агульналюдзкіх асноў, і «пясьняр чыстае красы» — Максім Багдановіч. А побач разьвіваецца *мастацкая* проза: падкупляючыя прастатой свае формы дробныя апавяданьні Тараса Гушчы (другі псеўдонім Коласа), непараўнаныя па шчырасьці пачуцьця творы Ядвігіна Ш., поўныя глыбокага настраеньня рэчы Бядулі, мастацкія легенды і невялікія аповесці¹

Власта, апавяданьні Лёсіка і ўрэшце творства Максіма Гарэцкага. Далей творыцца беларуская драма і камедыя, і творы Купалы, Аляхновіча, Галубка, Алесь Гаруна (для дзяцей) кладуць фундамэнт, на якім будзецца беларускі нацыянальны тэатр, занямаючы ў сэрцы Беларусі — у Менску — першае месца сярод тэатраў другіх нацыянальнасьцяў. І калі мы пазнаёмімся з усенькім нашым дабыткам у сфэры літаратуры, калі ўнікнем у глыбіню яе ідэй і праймемся яе характвам, дык зразу стане нам ясна: Беларускі народ — гэта вялікі тварэц, бо сыны яго ў некалькі дзесяткоў год здалелі зь нічога стварыць сваю літаратуру, каторая мае вялікія і нацыянальныя, і агульналюдзкія культурныя цэннасьці, каторая перакладаецца на чужыя мовы*, і пэрлы яе ў чужацкай вопратцы не губляюць сваей цаны, свайго характва і сваей глыбіні. Можам з зусім справядлівай гордасьцю сказаць: беларуская літаратура дае ўжо багатую духоўную страву ня толькі «простама» чалавеку, узбагачываючы і разьвіваючы яго мосьль, здавальваючы яго жаданьне красы-характва, але і беларускаму інтэлігэнтэ, каторы ўзгадаваўся на найвялікшых творах сусьветнае літаратуры.

Другое, па чым судзяць аб культурным стане народу, гэта *навука*. І на грунце навукі беларусы не астаюцца ззаду за другімі славянскімі народамі. Праўда, нашы вучоныя, нашы рабачаі на навуковай ніве ажно да апошніх часоў пісалі свае навуковыя творы пераважна ў чужых мовах: расейскай або польскай. Але, нягледзячы на тое, што яны гэтак узбагачывалі чужацкую навуковую літаратуру, яны служылі сваей Бацькаўшчыне, распрацовываючы родную гісторыю, этнаграфію, філялёгію, літаратуру. Нашы гісторыкі: Даўнар-Запольскі, Лапо-Данілеўскі, Любаўскі, Пічэта і т. д. — гэта прафэсары расейскіх унівэрсытэтаў, працуючыя спэцыяльна над гісторыяй Беларусі. Іх іменьні вядомы ўсей Расеі, усяму культурнаму сьвету. А побач — знамяніты знаўца старой беларускай мовы, аўтар трохтомнай навуковай граматыкі беларускай³ акадэмік-праф. Я. Карскі, беларус, друкаваўшы ў апошнія гады свае багатыя матэрыялы да беларускай літаратуры па-беларуску. Далей — этнографы, як аўтар «Беларускага слоўніка» Насовіч, працу каторага ў 1870 годзе надрукавала Пецярбургская Акадэмія Навук (больш за 30 000 слоў), Раманаў, Шэйн, Фэдароўскі (працы яго «Lud Białoruski» надрукованы часьцю Кракаўскай Акадэміяй Навук). Вядомы знаўца царкоўнага права праф. Завітневіч — павага ў вачах усяе праваслаўнае царквы. Выдатны хімік праф. В. Іваноўскі. І ў якую б галіну навукі мы ні заглянулі, усюды знойдем нашых беларусаў. Дык ня дзіва, што калі ў Менску ў 1917—1918 гг. беларусы маніліся адкрыць свой унівэрсытэт, — дык на кліч праф. Даўнара-Запольскага адгукнулася гэтулькі прафэсароў-беларусаў, што іх хваціла бы не на адзін, а на два унівэрсытэты. І ў тым жа Менску у 1919—20 гг. бачым закладзіны першай вышэйшай беларускай школы — Пэдагагічнага Інстытуту⁴, які працай праф. Іваноўскага быў перастроены ў Галоўную Беларускаю Школу — першы беларускі унівэрсытэт. І хоць прыход у Менск бальшавіцкае ўлады часова спыніў гэту работу, усё ж такі і бальшавікі будууюць цяпер тамака беларускі унівэрсытэт і палітэхнікум.

Факт існаваньня некалькіх сот беларускіх пачатковых школ, некалькіх прагімназіяў і вучыцельскіх сэмінарыяў, 6—7 гімназіяў (у Вільні, Менску, Горадні, Будславе, Сьвіры і т. д. — дзьве апошнія зачынены польскай уладай) — гэта знак таго, што кожны беларус можа ўсю навуку — ад пачаткаў граматы да ўнівэрсытэцкага курсу — прайсьці ў сваей роднай мове. І гэта — адна з галоўных падвалін нашага нацыянальнага існаваньня.

* Напр., творы Купалы перакладалі на расейскую мову такія карыфэі расейскае літаратуры, як Валерыі Брусаў, Бальмонт², Карыньскі і др.

Трэба прызнацца, што музыкальнае творства, малярства і другія віды мастацтва ў нас яшчэ слаба разьвіты раўнуючы да літаратуры. Але для іх грунт ёсьць: на гэта паказвае багацтва народных мэлёдый, багацтва арнамэнтаў у тканінах хатняга вырабу, існаваньне асаблівага беларускага стылю ў архітэктуры нашых драўляных царквоў, касьцёлаў і т. д. Яны пачнуць шыбка разьвівацца ў меру агульнага нашага культурнага жыцьця, — а што можна зрабіць з нашых народных мэлёдый, аб гэтым сьведчыць «Літоўская рапсодыя» Карловіча*, «Беларуская сюіта» Рагоўскага, а ўрэшце і гэтакія блізкія нам па духу творы Манюшкі, поўнай жменяй чарпаўшага свае матывы з багатай скарбніцы беларускай народнай музыкі.

У пэрыяд, калі на першым месцы жыцьцё стаўляе справы палітычныя, зусім натуральна разьвіцьцё публіцыстыкі, прэсы. І ў беларусаў палітычная мысль выяўляецца ў вельмі чысьленых часопісах (тыднёвых, месячных) і газэтах (штодзённыя беларускія газэты «Беларускі Шлях», «Звон», «Беларусь», «Савецкая Беларусь» — у Менску, «Беларускае Слова» ў Горадні і др.). Хватае ў беларусаў сіл і на сур'ёзную журнальную працу (зборнікі «Маладая Беларусь» у Пецярбурзе — 1913 г.⁵, «Варта» ў Менску — 1918, зборнік «Наша Ніва» ў Вільні — 1920). Выходзяць і розныя спэцыяльныя часопісі: сельскагаспадарская «Саха»⁶, для моладзі — «Лучынка»⁷ (у Менску), студэнцкая «Раніца»⁸ (у Пецярбурзе) і інш. Разам з заграничнымі выданьнямі мы за апошнія гады мелі да 50 розных пэрыядычных выданьняў ў беларускай мове, ня лічачы некалькіх штодзённых газэт (расейскай, польскай⁹) і часопісей (францускай, нямецкай), праводзіўшых беларускія палітычныя ідэі. Значыць, публіцыстычных сіл у нас хватае: іх было б даволі, каб асьвятляць справы беларускага дзяржаўнага жыцьця з розных бакоў і з розных паглядаў.

Урэшце мерай нашай культурнага стану можа служыць арганізаванасьць нашага грамадзянства. Чысьленыя палітычныя партыі (сац.-дэм., сац.-рэв., камуністы, народнікі, хрысьціянскія дэмакраты, нацыяналісты і т. п.), прафэсіянальныя арганізацыі (вучыцельскія саюзы, саюзы журналістаў, працаўнікоў сцэны і мастацтва і інш.), навуковыя таварыствы, выдавецкія арганізацыі, дабрачынныя, канфэсіянальныя — усё гэта знак існаваньня арганізавана беларускага грамадзянства, здыфэрэнцыраванага ўжо і паводле сацыяльных, клясавых інтарэсаў розных яго груп. Але асаблівую ўвагу мы павінны зьвярнуць на нашу эканамічную арганізацыю. У беларусаў няма свайго нацыянальнага купецкага стану, і затым-та ў іх вельмі шыбка разьвіваецца *каапэрацыя*. Даволі адзначыць, што менскі «Цэнтрабелсаюз» («Цэнтральны Саюз Каапэратываў Беларусі») злучаў у часе свайго расьцьвету тысячы вясковых каапэратываў, што такі ж саюз у Вільні (хоць і не спэцыяльна беларускі) складаецца з многіх дзесяткаў каапэратываў чыста беларускіх, пазакладаных нашымі сялянамі ў Віленшчыне і Горадзеншчыне. Побач стаяць сельскагаспадарскія арганізацыі беларускага сялянства, аб'яднаныя каля «Цэнтральнага Сельскагаспадарскага Саюзу» ў Менску. І ўсё гэта — пры чужацкіх акупацыях, замяняўшых адна адну і руйнаваўшых усё эканамічна-гаспадарчае жыцьцё краю і ўсю яго арганізаваную гаспадарку.

Праўда, што шмат чаго нам яшчэ не хватае, але шмат чаго ў нас і не магло стварыцца, пакуль у нас не пачалося дзяржаўнае жыцьцё. Калі ж праб'е і для Беларусі часіна будаваньня свае дзяржавы, — тады да таго, што ў нас ёсьць, прыложыцца і рэшта. А будаваць мы маем ужо на чым: гэта — тая творчая моц, тое багацьце

* Карловіч называе сваю рапсодыю «літоўскай», памятаючы на стары назоў «Літва», супольны для ўсіх літоўска-беларускіх зямель. Свае матывы Карловіч чарпаў зь беларускіх песень у Горадзеншчыне, запісваючы іх з Фэдараўскім.

душы, якое выявілі беларусы ў розных галінах культурна-нацыянальнае працы. А той факт, што нашае нацыянальнае адраджэньне пачалося гэтак нядаўна, што яно разьвівалася ў стане няволі — пад усьцяжным панаваньнем над намі чужацкае дзяржаўнае ўлады, — гэты факт дае меру таго, як шыбка пайшлі бы мы ўпярод па дарозе культурнага разьвіцьця пры поўнай незалежнасьці — у незалежнай Беларускай Рэспубліцы.

АДКРЫТАЕ ПІСЬМО ПАНУ Ч. ЯНКОЎСКАМУ І ІНШЫМ

У маеі стацьці «Наш культурны стан» я даў, як умеў, згруба нарысаваны абраз нашага культурнага стану.

Факты, пададзеныя мной, самі за сябе гавораць. А гавораць яны вельмі красамоўна, што вынікі культурна-нацыянальнае працы беларускага народу за колькінаццаць год перараслі ўсялякае спадзяваньне пачынальнікаў беларускага адраджэньня і служаць парукай сьветлай будучыны нашага народу.

Вам, панове, гэты яркі доказ, што *жыве Беларусь*, вельмі ня ў смак. Але фактаў адкідаць вы ня можаце. І спорку прынцыповую: чы будзе жыць народ беларускі, вы пераносіце на грунт звычайнае газэтнае палемікі.

Усіх выдатнейшых нашых дзеячоў з с. п. Іванам Луцкевічам — запраўдным тварцом сучаснага беларускага руху на чале вы «анэктавалі» да польскай ці маскоўскай нацыянальнасьці. Каталік — значыць паляк, праваслаўны — маскаль. А калі йшчэ бацькі дома гаварылі па-польску ці па-маскоўску, — дык і пагатоў таго!

Старыя гэта песьні і даўно ўтраціўшыя ўсялякую вагу. Над імі пасьмяецца кожын таксама, як пасьмяяўся б ірляндзкі сін-фэйнэр¹, калі б яму напамнілі, што ў малыя гады ён гукаў з бацькамі па-англіцку. Пан Янкоўскі вольным часам сягнуў, мусіць, да арсэналу «аргумэнтаў» «Kur. Lit.» з-прад дзесяцёх год. І не лічу патрэбным на іх адказваць, бо ў іх хіба сур'эзна ня можа верыць і сам аўтар.

Ня буду вясці палемікі і з панам Л. Шчукай, каторы ў «Siowie Ćoin.» вінаваціць мяне ў «анэктаваньні» на карысьць беларусаў польскага кампазытара Рагоўскага. Відаць, пан Шчука вельмі слаба разумее беларускую мову і ня сьцяміў таго, што я пісаў аб Рагоўскім і Карловічу. Але калі ня дуж, не бярыся за гуж! — кажа наш народ. І пану Пічуцы я бы радзіў пазнаёміцца зь беларускай мовай настолькі, каб разумець, што ён чытае.

Дый ня ў тым справа. А справа вось у чым.

Вы, панове, рупячыся аб карысьць польскага народу, каторы лічыце «сваім», благаю ўслугу робіце гэтаму народу: вы бачыце, як нарастае з дня на дзень новая сіла ў нашым краі — сіла беларуская, вас зьнімае страх перад ёю, але замест таго, каб папярэдзваць аб гэтым «сваім», вы, быццам страўс-птушка, хаваеце свае галовы, заплюшчваеце вочы і крычыць: «Нічога няма, бо мы ня бачым!» Замест таго, каб загадзя датарнавацца да новага ўкладу сіл у нашай Бацькаўшчыне і не дапусьціць да такога абвастрэньня беларуска-польскіх адносін, да якога дайшлі літоўска-польскія, — вы, панове, самі спараджаеце ў беларусаў злосьць да тае польшчыны, якую вы «бароніце». І на вас ляжа адказ за тыя абмылкі, якія вашае грамадзянства можа зрабіць у вадносінах да беларусаў, апіраючыся на вашым асьвятленьні беларускага руху.

ЭВАЛЮЦЫЯ КРАЁВАЕ КУЛЬТУРЫ

Калі паўзіраемся на культурнае жыццё нашага краю ў XIX стагоддзі — асабліва ў першай палове яго, калі ўнікнем у яго істоту і прыраўнуем да цяперашняга, дык убачым у ім вялізарныя перамены. Перамены гэтыя цесна звязаны з пераменамі сацыяльнага характару, якія зрабіліся ў нас, пачынаючы ад другой паловы мінулага стагоддзя, такжа з вырасшымі на гэтым грунце новымі праявамі: нацыянальным адраджэннем беларускага і літоўскага народаў.

Паводле *зверху* адзнак, нашае краёвае культурнае жыццё мела ў першай палове XIX ст. характар *польскі*: наша мысьль — мысьль інтэлігенцыі краю — прыбіралася, бадай, выключна ў польскую опратку, якую становіць *польская мова*. Гэтай мовай карыстаюцца дзеля сваіх навуковых прац нашы вучоныя; у ёй пішуць першыя беларускія адраджэнцы, жадаючы зацікавіць беларускім народам і пазнаёміць з яго творчасцю шырокія грамадзкія кругі (Баршчэўскі, Рыпінскі, Чачот); па-польску піша і найвялікшы пясняр нашае Зямлі Адам Міцкевіч, гарачы патрыёт «Літвы» — не выключна Літвы этнаграфічнай, а ўсяго Беларускага краю, колішняга Вялікага Княства Літоўскага; урэшце польскім па мове стаўся і Віленскі ўнівэрсытэт — гэтая вялікая кузня краёвае культуры. І гэта было зусім зразумела: бо ад часу Люблінскай уніі ў нашым краю адбываўся працэс дэнацыяналізацыі беларускай і літоўскай інтэлігенцыі, нашы культурныя элементы апалячываліся, прынімаючы польскую мову і ужо ў ёй разьвіваючы далей сваю культуру, а беларуская і літоўская мовы сталіся выключна мовамі народных мас¹: сялянства, работнікаў, дробнага мяшчанства, значыць, ня мелі магчымасьці разьвівацца.

Аднак, хоць прыадзетая ў польскія зверхуны шаты, наша краёвая культура таго часу *на свайму ўнутраннаму зьместу, на свайму духу была вельмі далёкай ад культуры Польшчы*. І нездарма, не дзеля прыпадковага капрызу ці вузкага правінцыяльнага патрыятызму пісаў Адам Міцкевіч свой гарачы, з шчырага сэрца зварот да бацькаўшчыны: «Літва — родна Зямелька! Ты маўляў здароўе!»² Нездарма, бо вялікі паэта адчуваў усеі сваёй істотай духоўную сувязь сваю іменна з гэтым краем, а ня з Польшчай, каторая яму была духова чужой³, не разумела яго і не здалела ацаніць: першыя свае творы Міцкевіч друкаваў не ў Цураўшайся яго Варшаве, а ў Маскве, дзе ён знайшоў братоў па духу між маскалямі! Але Міцкевіч — толькі адна з яркіх праяваў той духовай розьніцы, якая існавала ў сярэдзіне XIX стагоддзя паміж нашай *краёвай* культурай, падфарбаванай польскай мовай, і запраўднай польскай *нацыянальнай* культурай там — у Польшчы. Каб пранікнуць да істоты гэтай розьніцы, пагледзімо, зь якіх аснаўных элемэнтаў складалася наша культура і хто яе тварыў.

Што б ні пісалі сучасныя прадстаўнікі польскага ваяўнічага нацыяналізму аб польскасці тутэйшае шляхты, гісторыя ясна нам гаворыць, што ўжо пры нарадзінах Беларуска-Літоўскага гаспадарства мы мелі свае так званыя вышэйшыя станы: сваіх магнатаў, сваё баярства, ня кажучы аб князёўскіх радах. Тышкевічы, Сапегі і многа-многа другіх магнацкіх радоў былі косьць з косьці і кроў з крыві беларусы, іншыя зь іх слаўна заслужыліся перад нашай Бацькаўшчынай і нашым народам, — не далёка шукаючы, як той канцлер В. Кн. Літоўскага Леў Сапега, што звязаў сваё імя з знамянітым памятнікам нашага правадаўства, вядомым пад назовам «Літоўскага Статуту»⁴. Вось гэтыя магнацкія і баярскія рады Беларусі і Літвы пасьяла злучэньня з Польшчай зраўнаваліся з польскай шляхтай сьпярша сваімі правамі і прывілеямі, а з ходам часу такжа і мовай. Але асталіся яны на сваёй зямлі, лічылі гэту зямлю сваёй бацькаўшчынай, захавалі ўсе свае духовыя асаблівасьці, і ўвесь час нашага супольнага жыцця з Польшчай між шляхтай «z Litwy» і шляхтай «z Kogony» існавала ня толькі духовая роўніца, але навет нейкая непрыязнь, антаганізм. Праўда, пасьяла

Люблінскай уніі счэзла забарона польскай шляхце купляць зямлю і асядаць у Беларусі і Літве, і вось пачынае памалу наплываць да нас польскі шляхоцкі элемент. Але яго ня так ужо многа⁵, што лёгка можа прасачыць кожны, хто хоць крыху знаёмы з нашай гэральдыкай, — і мы маем поўнае права сказаць, што *аснаўная маса тутэйшае шляхты становіць элемент нацыянальна беларускі і літоўскі, толькі ужываючы польскае мовы*.

Мы адзначываем гэта не дзеля таго, каб прысвоіць сабе шляхоцкі стан: адраджэнне беларускага, а таксама літоўскага народу ня так ужо яго патрабуе, бо апіраецца перш за ўсё *на народных масах, на дэмасе*, каторы гэная самая шляхта, хоць і блізкая яму па крыві, уціскала соткі гадоў. Мы толькі хочам паказаць, што *той стан*, каторы, дзякуючы сацыяльнай структуры нашай Бацькаўшчыны ў першай палове мінулага веку, быў, бадай, адзіным тварцом краёвай культуры, *унасіў у гэту культуру духовыя зачаткі ня польскія, а беларуска-літоўскія*. А ў гэтым яму памагала мястовая інтэлігенцыя — *вялікамяшчанства*, каторая становіць дзіўную сынтэзу заходніх наплываў і беларуска-літоўскай духовай асновы. Урэшце, да супольнай працы над тварэннем краёвае культуры станавілася поплич і нашае *духавенства*, і тыя сыны вёскі, якім — хоць і вельмі рэдка — удавалася прабіць акружаючы іх мур сацыяльнага прыніжэння і выбіцца, як кажучь, «у людзі», — і яны то йшчэ больш узмацавалі *беларуска-літоўскі нацыянальны элемент у агульнакраёвай культуры*.

Вось мы і дайшлі да аснаўной, найбольш характэрнай рысы тэй культуры, якая панавала ў нашым краю бязмала праз увесь XIX век: маючы — з прычыны ўжыванай польскай мовы — зверхны характар польскі, *яна была па зместу і духу адбіццём жыцця ўсяго краю і ўсіх нацыянальнасцяў яго* — прынамся тых рознаплямённых інтэлігенцкіх кругоў, якія жылі ўжо тады культурным жыццём. Яна была супольнай для нас усіх: і для беларусаў, і для ліцьвінаў, і для *тутэйшых* палякаў, і ў значнай меры для *тутэйшых жа* жыдоў. І польскія нацыяналісты зусім без патрэбы кідаюцца на беларусаў і ліцьвінаў, калі тыя лічаць Адама Міцкевіча сваім: ён для ўсіх «тутэйшых» запраўды «наш». І нас усіх — усе нацыянальнасці ўмілаванай ім «Літвы» — ён лічыў «сваімі» як тады, калі папраўляў Яну Чачоту яго беларускія вершы, калі разам з Марыляй паяў беларускую тужлівую песьню («Ой да цераз мой двор цяцера ляцела»), так і тады, калі жыў у Коўне сярод братаў ліцьвінаў.

І ўсё ж такі у самай аснове гэнай культуры было нешта, што *на парозе XX сталяцця вызвала глыбокую эвалюцыю у ёй*. Гэтае «нешта» крылася ў яе аднабокасці: пры тагачасных сацыяльных адносінах народ — «дэмас» — прынімаў у тварэнні і развіцці культурнага жыцця лішне малое ўчасыце. Вось жа, калі пасля ўпадку прыгону наступіла змена нашага сацыяльнага ладу, — дык беларуская і літоўская народная маса, збудзіўшыся нацыянальна, пачала з размахам, адпавядаючым укрытым не зужылым творчым сілам яе, будаваць сваё асаблівае, індывідуальнае культурнае жыццё ад самых фундаментаў. З разбудзіўшы[м]ся народам пачынаюць ісьці разам і тыя спаміж «краёвых інтэлігентаў», каторыя, нягледзячы на ўжываньне дагэтуль польскай (а часыцю і маскоўскай) мовы, пачулі сваю аднасьць з сваімі братамі беларусамі ці ліцьвінамі, — і яны для выражэння сваіх думак, сваіх поглядаў, для сваіх літаратурных, публіцыстычных і навуковых прац ужываюць ужо беларускай (эвэнтуальна літоўскай) мовы. Гэта *сынтэза краёвае культуры*, якая існавала дзякуючы панаванню польскае мовы, *рассыпаецца на свае інтэгральныя часткі*, а кожная частка пачынае выяўляць усё вялікшы індывідуалізм, пачынае ў сваім развіцці ісьці асобнай дарогай.

З гэтага мамэнту мы бачым вялікі пералом ў тым, што цяпер называецца польскай культурай у нашым краю. Як раней усе, хто ўжываў польскае мовы і тварыў у ёй

свае культурныя цэннасці, жылі самабытным духовым жыццём, вельмі мала або і зусім не аглядаючыся на Варшаву (Варшава ж тады многа карысталася з працы «тутэйшае інтэлігенцыі!»), — так цяпер тутэйшыя палякі, выдзеліўшыся ў зусім замкнёную духова групу, жывуць пазычаным з Польшчы святлом культуры. «Літва» (у старым разуменні) нічога ня твораць для Польшчы: толькі тутэйшае польскае грамадзянства аддае Варшаве сваіх найлепшых сыноў, каторыя губляюць усю сваю «краёвую» індывідуальнасць, зліваючыся з агульнапольскім нацыянальным морам...

Так на нашай зямлі нарадзілася навапольская культура, пазычаная з Польшчы, вузканацыянальная. І чым цясьней яна зліваецца з культурай польскага народу там — у Польшчы, чым далей адыходзіць ад агульнакраёвага пня, з каторага вырасла, тым больш чужой становіцца для беларусаў, ліцьвінаў, жыдоў. А побач узрастаюць нацыянальныя культуры: беларуская, літоўская, жыдоўская.

Ці добра гэта для краю?

У аднаго боку — прынамся ў першы час — блага, бо аслабляе культурную сілу краю як цэлага. Але гэта толькі на нейкі час. Бо разрастаньне культуры другіх нацыянальнасцяў краю, маючы ў аснове вялізарную, многамільённую масу незужыўшага яшчэ сваіх сіл «простага» народу, суліць у будучыні такія пэрспектывы, каторыя з навязкай пакрыюць адход у Польшчу значнай часьці старой краёвай інтэлігенцыі. Не ў аднароднасці, не ў упадабленьні ўсяго жывога выяўляецца сусьветны поступ, а, наадварот, у гарманійнай разнароднасці, размавітнасці. І разнароднасць праяўленьня духу рознаплямённага насяленьня нашае Бацькаўшчыны становіць заруку новага расьцьвету яго культурнай моцы, абы толькі гармонія не была расстроена праявамі дзікага нацыяналізму і жаданьнем адной нацыянальнай групы панявольць усе другія і навязаць ім гвалтам свой язык і блеск імпартаваных з-за мяжы чужых нам культурных цэннасцяў.

АДРАДЖЭНЬНЕ БЕЛАРУСКАГА МАСТАЦТВА

Беларусы маюць ужо высока развітую гісторыю (Даўнар-Запольскі, Лапо-Данілеўскі, Любаўскі), філялёгію (акадэмік Карскі), этнаграфію (Фэдароўскі, Раманаў, Нікіфароўскі). Цэлы сыяг навуковых прац дае нам магчымасьць прасачыць нашу палітычную гісторыю, пазнаёміцца з нашай старой літаратурай, з гісторыяй разьвіцьця нашае мовы, з народным творствам. Але, каб прадставіць сабе поўны абраз нашае старога культуры, не хватае аднаго: няма ў нас яшчэ акуратна распрацаванай гісторыі таго, у чым найбольш ярка, бо беспасрэдна выяўляецца душа народу, — *гісторыі беларускага мастацтва*. Ажно дзіўна робіцца: чаму ніхто з вучоных, каторыя стараліся пранікнуць думкай да ўсіх куткоў нашага даўнага жыцця, не задаўся ідэяй даць гісторыю нашага мастацтва, каторае ў часы расьцьвету нашае культуры (у пэрыяд дзяржаўнае незалежнасці) напэўна стаяла вельмі высока, як аб тым сьведчыць хаця бы архэалёгія, калі нам мала тэрэтычнага пераконаньня, што яно не магло не існаваць. Вось што гаворыць аб гэтым выдатны беларускі вучоны-архэоляг, с. п. Іван Луцкевіч, пасьвяціўшы ўсе сваё жыццё архэалёгічным досьледам. З прычыны краёвай выстаўкі старажытнасцей, якая адбылася ў 1918 годзе Менску, ён пісаў у беларускай часопісі «Гоман»¹:

«Як і ўсюды ў нас, мастацтва прыйшло да беларусаў разам з хрысьціянствам з Усходу. У першых часох хрысьціянства яно было ў нас скрозь бізантыцкае, але наплывы з Поўначы праз знамянітую тарговую дарогу «з варагаў у грэкі» прынеслі

вялікі дадатак культуры паўночнаскандынаўскай, што выяўляецца ў узорах сярэднявечага мастацтва.

Каб схэматычна пазнаёміць зь мясцовым стылем, трэба было б апісаць гісторыю краёвых цэхаў, каторыя выраблялі ня толькі рэчы першай патрэбы, але і збыткоўныя кунштоўныя вырабы. Найбольш характэрна для беларускага мастацтва праца малярскага цэха, каторы разам з цэхам пазалотніцкім здавён-даўна, бо ўжо пры жыцці сьв. княгіні Еўфрасіньні Полацкай² (— XII ст! — *А. Н.*), вырабляў артыстычныя рэчы (— гл. полацкі крыж сьв. Еўфрасіньні, зроблены ў Полацку). Спачатку малярскі цэх ў Полацку, Смаленску і іншых культурных цэнтрах Беларусі працаваў, узіраючыся на бізантыцкія арыгіналы, але пазьней, перайшоўшы да Вільні, завязаў адносіны з Поўначчу і Заходам праз крыжакаў, праз Рыгу і Каралевец (— работы віленскіх маляроў з датаю XV сталецця бачым у Ягелонскай капліцы ў Кракаве). Гэтыя зносіны з Заходам даюць ужо ў XV і XVI веку знамяніты рэзультат: беларускае малярства, *злучаючы старабізантыцкія ўплывы з заходнім мастацтвам, уліло да гэтага мясцовыя матывы ў аздобах, рэчах, опратках і асаблівых, хоць і наіўных, рысы беларускага народу ды гэтак вытварыліся [знамянітыя] прымернікі прымітыўнай беларускай малярскай школы, — «рытаў па золату», як ясна пішуць і называюць яе старыя інвэнтары цэркваў і манастыроў (напр., слуцкіх). Гэты «куншт малярскі, па золату рыты» дзержыцца ў беларускім цэхавым малярстве праз увесь XVII і XVIII век у прымерніках слуцкіх абразоў з XVI і XVII вякоў, і нават у XVIII веку у вельмі пекных абразох з Магілёўшчыны³.*

У арнамэнтах на рызах⁴, а такжа на вырабах залаткацкага цэха, ганчарных (кераміка) і графічных бачым улюбленья беларускія кветкі. Пазьней гэта ж самае сустракаем у ткацтве (хаця бы слуцкія паясы), арнамэнтах, росьпісах царкоўных, у мініятурах старых эвангэлій, у фрэсках старасьвецкіх замкаў (успомню толькі Троцкі замак).

Усё гэта дае багаты матар’ял для гісторыі беларускага мастацтва. Маладыя беларускія мастакі-артысты павінны ў гэтым, таксама як у архітэктуры — будаўніцтве цэркваў і званічак, шукаць прымернікаў дзеля новага творства; нашы маляры павінны браць усё, што ёсьць добрае і арыгінальнае ў малярскім куншце старых беларускіх «па золату рытых» абразоў, у творстве нашай старой Бацькаўшчыны».

Гэтак пісаў Ів. Луцкевіч. І словы яго павінны заахваціць да працы над бліжэйшым пазнаньнем нашага старога мастацтва як нашых мастакоў, так і нашых вучоных. На жаль, цяперашнія ненармальныя варункі становяць вялікую першкоду ў працы адных і другіх. З вучоных адгукнуўся толькі малады бэрлінскі архэоляг д-р Іпэль, каторы надрукаваў невялічкую, але багата ілюстраваную расправу⁵ аб беларускім мастацтве ў зборніку «Weissruthenien»⁶ (Berlin 1919).

Здаецца, што падобна таму, як наша старадаўняя літаратура, зжыўшыся, уступіла месца новай — адраджэнскай літаратуры, — таксама на месцы старадаўняга мастацтва ўва ўсіх яго галінах павінна нарадзіцца новае. Аднак апроч краснага пісьменства, апроч куншту драматычнага, мы як быццам нічога больш на ніве мастацтва ня бачым. Чаму так? Чаму няма ў нас, беларусаў, мастакоў малярства, архітэктуры, разьбярства? Чаму нічога не чуваць аб беларускім музыкальным творстве, хаця наша народная музыка — незвычайна багатая песеннымі матывамі?

Адказу на гэта трэба шукаць у варунках беларускага грамадзкага жыцця. Беларускі пясняр, беларускі пісьменьнік ведае, што яго кніжка пойдзе шырока і глыбока ў народ і дасьць яму кусок хлеба. Беларускі тэатр можа існаваць і разьвівацца, бо беларускае грамадзянства, шырокія беларускія народныя масы патрабуюць яго таксама, як патрабуюць друкаванага слова. Адным словам: гэтыя дзьве галіны мастацтва могуць разьвівацца затым, што беларускае грамадзянства *ўжо ў сілах іх*

утрымаць. На болей мы сіл ня маем. І вось, нягледзячы на нашае музыкальнае багацьце, наш выдатны кампазытар Станіслаў Казура, высока шанаваны за граніцай, прымушаны працаваць на палякаў як дырэктар Варшаўскае кансэрваторыі, хаця ўсемі сіламі сваёй гарачай душы рвецца да роднай Беларусі, хаця ў творах сваіх выяўляе душу беларускага народу, сум і тугу яго зямлі, гоман яго лясоў і цішу сьмяротную яго балот... Творы Казуры — наскрозь беларускія, — аднак яны трапляюць да скарбаў польскае культурнае скарбніцы, бо *беларусы яшчэ не пасьпелі разьвінуць у сябе музыкальнага жыцьця!* А вазьмеце архітэктур-будаўніцтва. Каму не знаёмы гэтакі нам блізкі, родны стыль нашых старэнькіх цэркваў і званічак, нашых драўляных дамоў, сьвірнаў і т. д.? Багацьце нашага будаўніцтва з дрэва напэўна ня меншае, чым багацьце так званага закапанскага стылю⁷. Аднак мы не прыждалі йшчэ беларускага Віткевіча, каторы распрацаваў бы беларускі стыль, паказаўшы ўсяму сьвету характава яго і датарнаваў бы асаблівасьці яго да вымогаў сучаснага будаўніцтва. Чаму? Ізноў жа затым, што *беларускае грамадзянства ня мае заможных людзей, каторыя маглі бы будаваць сабе дамы і гэтак даць матэрыяльную падставу распрацаваньню беларускага стылю*. Дык і выходзіць так, што здольны беларускі мастак-архітэктар Лявон Дубяйкоўскі сядзіць у тэй жа Варшаве і ўсялякімі спосабамі зарабляе на кусок хлеба, ня маючы магчымасьці аддрукаваць распрацаваньня ім ужо практычкі стылёвых беларускіх дамоў — мястowych і вясковых.

Так яно робіцца ў нас і ва ўсім іншым. Нашае грамадзкае жыцьцё толькі йшчэ арганізуецца, мы толькі пачынаем тварыць нацыянальнае мастацтва — і тварыць тое, дзеля чаго ўжо падгатованы грунт. Але ў меру нашага агульнага разьвіцьця, у меру ўзрастаньня духоных патрэб беларускае народнае масы, — урэшце, у меру вытварэньня матэрыяльнае магчымасьці для нас здаволіваць усе патрэбы нашага духа прыйдзе чарод і на разьвіцьцё тых галін беларускага мастацтва, якія дагэтуль не маглі прысягнуць да сябе мастакоў-беларусаў, прымушаных жыцьцём працаваць для чужых нам народаў.

3-ПАД ПЫЛУ АРХІВАЎ

Першую спробу выдаваць беларускую газэту зрабіў вядомы беларускі рэвалюцыянер-паўстанец, пасьледавацель Герцэна Костусь Каліноўскі. Як вядома, у часе паўстаньня 1863 году ён наладзіў у Беластоку патайную друкарню — вельмі прымітыўную, у каторай і выпускаў сваю «*Миўскуіу Прауду*»¹. «Газэтай» яе лічылі затым, што агітацыйныя лістоўкі Каліноўскага з подпісам «*Яська гаспадар 3-пад Вільні*» выходзілі сыстэматычна, і іх налічаем мы шэсьць нумароў². Але да сучаснага тыпу газэты было ёй вельмі далёка³.

Выдавецтва Каліноўскага усё ж такі паказвае, што ўжо ў 1863 годзе вычувалася ў нашых сялянскіх масах патрэба пастаяннага асьведамленьня аб тагачасных падзеях пры помачы друкаванага слова. Аднак ужо ў 1865 годзе расейскі ўрад паводле практычкі ліхой памяці Гільфэрдынга выдае загад аб забароне беларускага друку наагул⁴. Аб легальнай газэце ніякае гутаркі, значыцца, быць не магло. І за тым-то мы праз увесь працяг існаваньня забароны беларускага друку — ад 1865 да 1905 году — бачым спробы ладзіць беларускія часопісы падпольнага характару. Так, у канцы [18]80-х гадоў выходзіць гэктаграфаваны «Гоман», каторага нам ужо і ўбачыць не давялося⁵, а толькі памяць сучасных пераказала нам аб ім. У 1903 годзе бачым спробу выдаваць таксама падпольную «Свабоду» (на цыклястылю) як орган Беларускае Рэвалюцыйнае Грамады, — аднак, хоць гэта было за нашай памяці, і яе мы ня бачылі дзеля тае

простае прычыны, што ўвесь наклад перад жандарскім обыскам быў знішчаны ў канспірацыйным складзе⁶.

Далей, у тым жа 1903 годзе — на Каляды — Беларускі Круг⁷ у Пецярбурзе выпускае (таксама на цыклястылю) сшытак «Kaladnaja Pisanka na 1904 hod». Гэты сшытак, хоць і становіць вялікую рэдкасць, перахаваўся да нашага часу. Складаецца ён з шасціх странічак in 4°, пісаны ўвесь лацінкай. Пад загаловам, які вышэй пададзены, ён мае адрывак з народнае каляднае песьні смяхотнага характару (мо з часаў «жакаў» школьных?):

Ja zaczek, biedny robaczek,
Pa niebie bieha», Susa Chrysta bauu».
Kibiec, kibiec — dajcie bliniec,
Prydatku — aiadku,
Dyj hroszy » akiadku!

Далей ідзе «Da czytacielo» — кароценькая прадмова з подпісам: «Kruh Bieiaruski» (мейсца выхаду дзеля канспірацыі не паказана). Пасля — шэсьць вершаў: «Malitwa» К. К. (К. Каганца), «Rodnaj Staronce» Janki Juczyny, «Muhyckaja Dola» Banadysia Asaki, «Muhyk nie cmiianusia» Ha»ruy z Poiacka (Цёткі), «Chto ja» J. Sta»buna, «Wicier» Dziadzki Pranuka (Franciłka Umiasto»skaha). У канцы — паквітаваньне за грошы, ахвяраваныя рознымі людзьмі на KBOL (Koio Biaioruskiej Ońwiaty Ludowej⁸; — назоў пададзены польскі, бо складкі збіраліся пераважна ад краёвае інтэлігенцыі з польскай культуры).

У 1904 годзе на Вялікдзень выйшла падобная «Wialikodnaja Pisanka». Гэта таксама літаратурны зборнічак, але падрабнасьцей аб ім даць ня можам, бо ў віленскіх архівах няма ніводнага экзэмпляру яго.

Рэвалюцыя 1905 году прынесла беларусам скасаваньне забароны друку. Увосені 1906 году выходзіць у Вільні першая *легальная* беларуская часопісь рэвалюцыйнага характару — тыднёвік «Наша Доля» (зачыненая ўладамі на 6-м нумары), а ўслед за ёю «Наша Ніва»⁹. З таго часу беларуская прэса разьвіваецца болей-меней нармальна, узбагачываючыся ўсё новымі і новымі выданьнямі — штодзённымі газэтамі, тыднёвікамі, мясячнікамі, кварталнікамі рознага кірунку і спэцыяльнасьці. І ўсё ж такі мы бачым цікавую праяву: нягледзячы на існаваньне ў вялікіх цэнтрах легальнае прэсы, якая запаўняецца працамі сыноў беларускае вёскі, на правінцыі наша моладзь прабуе сваіх літаратурных сіл на старонках сваіх *рукапісных* або *гэктаграфаваных* «часопісяў». У 1911 г. у мястэчку Капылі Менскае губэрні залажыўся гурток сацыялістычнае моладзі, на чале каторга стаяў беларус-работнік (гарбар) Зьміцер Жылуновіч, вядомы ў беларускай літаратуры пад псеўданімам Цішкі Гартнага. Гурток знаходзіўся пад уплывам Расейскае сац.-дэм. партыі, і вось гэтым тлумачыцца факт, што ён пачаў выдаваць свой рукапісны журнал (ведама, нелегальны, бо ў партыйным духу!) пад назовам «Голос Низа». У журнале зьмяшчаліся артыкулы палітычнага і сацыяльнага зьместу, а такжа аповесьці¹⁰ і вершы. Але хутка — пад уплывам «Нашае Нівы — паміж капыльскімі работнікамі пачынае пераважываць беларускі дух¹¹ і ў рэзультате капыляне даюць — побач зь Цішкам Гартным — цэлы сыяг паэтаў і пісьменьнікаў рознае меры (Гурло¹², Чарнышэвіч і другія). Замест расейшчыны яны даюць літаратурныя творы ў беларускай мове, каторыя часьцю друкуюцца ў «Нашай Ніве», часьцю ў «Маладой Беларусі». Але капыльская моладзь гэтым не абмежываецца — і вось побач зь «Гол. Низа» пачынае выхадзіць таксама рукапісная «Вольная Думка» па-беларуску, зьмяшчаючы пераважна матэрыялы літаратурныя. Яна мае характар літаратурнага дадатку да «Гол. Низа».

У 1913 годзе беларуская моладзь у Горадні¹³ выпускае гэктаграфаваную аднаднёўку «Koias Bieiaruskaj Niwu» (лацінкай) фарматам у паўпісчага аркушу. Аднад-

нёўка мае ў сабе чыста літаратурны матэрыял, апрача прадмовы з прызывам да нацыянальнае працы, карэспандэнцыі «З Горадзеншчыны» і перадруку (на канцы) адовы «Нашае Нівы» да беларускай інтэлігенцыі ў справе запісывання народнай тэрміналогіі. У ей знаходзім верш «Wiasna», аповесьць¹⁴ «U maroznu poi», вершы «Nia da» mnie bajka...», «Madlitwa», успамін «Spatkacnie wiasny», верш «Nad Niomanam», пераклад з польскага «Rybki» — усё бяз подпісаў, вершы «Pa Kraju» і «Ріеьпіа» (подп. Dziaduka), «Bahataja Tu...» (подп. Љага рталька), сьмяхотны расказ «Љтоьсі» (подп. Nasta), верш бяз подпісу «Chruьcinnaja ріеьпіа» і сьмяхотнае апавяданьне «Papaia kasa na kamіес» (подп. Міхань Bohdalewiіuk). — Літаратурная вартасць гэтых твораў зусім малая.

Асабліваю ахвоту бачым мы ў нашай моладзі да ўкладаньня сатырычных журналаў, якіх, аднак, мо і *не* на жаль, ніхто ня браўся друкаваць. У нашаніўскіх архівах, якія перайшлі цяпер да Беларускага навуковага т-ва, мы знайшлі ажно тры такія рукапісныя журналы: «Чэмер» — 1910 г., «Пялун» (Пальн) — 1912 г. і «Direwinski Czartok». Найлепшы зь іх — «Пялун» як з боку зместу, так і рысункаў («ілюстраваны» ўсе тры). Судзячы паводле ініцыялаў і закранутых спраў, трэба думаць, што «Пялун» ёсьць твор беларусаў — вучняў Хіміка-тэхнічнай школы ў Вільні. Тут бачым карыкатуры на некаторых тагачасных дзеячоў, слабыя староны каторых маладзёж даволі ўдачна заўважала. І толькі аб «Пялуна» можам пашкадаваць, што ён у свой час ня быў надрукаваны.

Цікава ўвага аўтара «Direw. Czart.» Для рэдактара «Н. Н.»: ён кажа, што ўжо піша дзесяць гадоў, але нідзе не падаваў да друку, і што «Direwinski Czartok» (галоўны твор журналу, пісаны вершам) складаецца ажно... з 48 часьцін! На жаль, верш такі, што ў друку яго хіба ўбачыць не давядзецца...

Магчыма, што, апрача тут апісаных, існавалі і іншыя рукапісныя, гэктаграфаваныя і т. п. выданьні, аб якіх мала хто ведае¹⁵. Вось было б вельмі цікава сабраць іх усё і згуртаваць у віленскім Белар. Навуков. Таварыстве. Нягледзячы на пераважна малую літаратурную цэннасьць сказаных выданьняў, яны цікавыя як матэрыял для будучых гісторыкаў нашага адраджэнскага руху.

ЖЫДОЎСКАЕ ПЫТАНЬНЕ Ў НАШЫМ ПІСЬМЕНСТВЕ

Беларуская адраджэнская літаратура — гэта найлепшае, найпаўнейшае адбіцьцё настройў і поглядаў беларускіх народных масаў. Яна вельмі добра адбівае погляды беларусаў на гэткае вострае, гэткае балючае пытаньне, як *пытаньне нацыянальнае*.

Народ наш, каторы соткі гадоў гэтак цяжка пакутаваў пад чужацкім панаваньнем і толькі на нашых вачох паўстае дзеля самабытнага і вольнага жыцьця, лішне добра пазнаў на сабе самым усю гарчынню нацыянальнае няволі, каб самому думаць аб паняволенні другіх нацыянальнасьцяў. Да таго ж беларускі адраджэнскі рух — гэта рух шчыра дэмакратычны, і ўжо з гэтае прычыны ў ім нямашака месца для нацыянальнага шавінізму, для нацыянальнай нянавісьці. Само сабой разумеецца, што гэта не выключае пачуцьця дазнаных крыўдаў і варожых адносін да тых, хто зьяўляецца вінавайцам усіх нашых бед у мінуўшчыне і працягвае свае прагавітыя рукі на Беларускаю зямлю — на будучыню. Вось, на гэныя старыя і новыя крыўды нашы паэты горка скардзяцца і вострымі, гнеўнымі словамі ўпікаюць крыўдзіцелям, грозячы ім народным судом. Найвялікшы беларускі нацыянальны паэта, Янка Купала, найбольш ярка выяўляе агульны настрой і ў сваім магутным вершу «Чужым», паказаўшы той зьдзек, які наш народ дагэтуль цярэў, гэтак зварочваецца да нашых нядаўных валадароў:

Людзі чужыя! Хтось калісь зьліча
Вашу нам шкоду:
Зьліча праступкі... к суду пакліча
Крыўда народу.

Затое вельмі добра разумеюць беларусы ўсё тое, што перажывалі і перажываюць у чужацкай няволі другія народы, асабліва ж тыя, што жывуць побач з намі. Гарачы спогад таварышам па няволі чуецца ў кожным слове, калі нашы пісьменьнікі гавораць аб барацьбе за вызваленне нашых братоў украінцаў, літвінаў, латышоў, чэхаў і нават гэтых далёкіх, але затое ідэйна блізкіх ірляндцаў. Але на найвялікшую ўвагу заслугоўваюць адносіны беларусаў да жыдоў: жывучы на адной зямлі ў працягу некалькіх сот лет, беларусы ў адносінах да жыдоў мелі магчымасьць вытварыць зусім ясны погляд, абапёрты на жыцьцёвай практыцы і на нашай нацыянальнай псыхалёгіі.

З XVIII стагоддзя, пасля дэнацыяналізацыі блізка ўсей нашай інтэлігенцыі, *наш народ* заняў на сваёй роднай зямлі найніжэйшае сацыяльнае становішча: *становішча працоўнай масы* — сялянскае і работніцкае. Пад той жа час, з прычыны слабога разьвіцця беларускага мяшчанства¹, месца *тарговага, купецкага стану* занялі бадай выключна жыды. Спаўняючы гэтак вельмі важную грамадскую чыннасьць, стаўшыся неаддзялімай, інтэгральнай часткай нашае Бацькаўшчыны, жыды, аднак, выдавалі спаміж сябе і элементы благія, эксплёататарскія, бязбожна карыстаўшыся з народнай цемнаты дзеля свае матэрыяльнае карысьці. Ведама, такія благія і шкодныя элементы мы можам знайсці паміж купецтвам кожнай нацыянальнасьці і кожнага краю: яны — вытвар ня нацыі, а стану, прафэсіі. Але ў Беларусі яны, дзякуючы сваёй нацыянальнай прыналежнасьці, «слова *жыд* зрабілі для мужыка-беларуса сінонімам эксплёататарства, ці таго, што ў Маскоўшчыне самі маскоўцы выявілі пад словам *кулачэства*»*, — ведама, кулачэства свайго «роднага», нацыянальна-маскоўскага, бо ж жыдоў тамака не было. На гэтым грунце — і толькі выключна на гэтым — і ўзьнімаліся калізіі і сваркі паміж беларусамі і жыдамі-гандлярамі, не пашыраючыся аднак на ўвесь аб'ём беларуска-жыдоўскіх адносін.

Калі беларускі народ і мае благое пачуцьцё да жыдоў, дык адносіць яго пераважна да адзінак, да запраўдных эксплёататараў вёскі. Гэтае пачуцьцё асабліва ярка выяўляе найвыдатнейшы прадстаўнік шляхоцкага рамантызму ў беларускай літаратуры, В. Дунін-Марцінкевіч, рысуючы ў сваёй оперы «Сялянка»* тып шынкараруццяля. Праўда, Шпілеўскі, пад уплывам расейскага юдафобства, у сваім драматычным абразку «Дажынкi» (плягіят на «Сялянку»!)² і прадмове да яго выступае проці жыдоў у дужа рэзкай форме, але і той грунтуецца ня гэтулькі на нацыянальным мамэнце, сколькі на эканамічным. Таксама, як Марцінкевіч, да жыдоўскага пытаньня падыходзілі і такія прадстаўнікі беларускіх народнікаў, як Мацей Бурачок і Янка Лучына. Справу гэту Бурачок закрануў ужо ў сваім адказе Юрцы (Гурыновічу) на яго верш «Панскае ігрышча»³, але больш поўна асьвятляе яе ў сатырычным вершу «Жыдок». «Тут, — кажа М. Гарэцкі ў сваёй «Літаратуры», — пясняр апісаў тып «жыдка» (не ў нацыянальным значэньні слова), каторы,

... сеўшы ў вёсцы,⁴
пры гасьцінцы, пры дарожцы,
цераз тры гадкі робіцца
панам на ўсю вёску.

Галота зьнімаець перад ім шапку і цалуець яму ў рукі. Ён заводзіць знаёмства і

* М. Гарэцкі. Гісторыя беларускае літаратуры. Вільня, 1920 г. — Стр. 116—117.

дружбу з усякім начальствам, ён пазычае грошы, і пясняр сьмяецца і зь яго, і з пана разам:

каб такі нам пан зыскаўся,
то б сьвятым ён называўся,
бо ён ня тое, што пан, ён
... хоць грошы любе,
а згубіць зусім — ня згубе.

Зусім таксама асьвятляюць гэту справу Янка Лучына ў сваім незакончаным вершу «Каршун» ды сучасны яму, найстарэйшы з прадстаўнікоў нашаніўскага кірунку, Ядвігін Ш. (драма «Злодзей»).

Тут гожа адзначыць, што пад тыя часы, калі пісалі і Марцінкевіч, і Бурачок, і Лучына, і Ядвігін Ш. — гэта значыцца ад 1840-вых да пачатку 90-ых гадоў, — у Беларусі яшчэ ніхто не паднімаў жыдоўскага пытання як нацыянальнага, бо ж і беларускае пытаньне яшчэ толькі-толькі пачынала ўзьнімацца. Над жыдоўскім нацыянальным пытаньнем, у шырокім разуменьні гэтага слова, беларусы пачалі задумвацца толькі тады, калі, самі ўсьведаміўшыся нацыянальна, й былі прымушаны знайсці адказ на пытаньне аб нацыянальных адносінах у Беларусі наагул. І яны разьвязалі яго так, як можа і павінен разьвязаць народ, каторы ў аснову сваёй нацыянальнай ідэалёгіі палажыў прынцыпы праўдзівага дэмакратызму, прынцыпы волі, роўнасьці і брацтва ўсіх народаў. Беларускія адраджэнцы далі доказ свайго дэмакратычнага сьветапагляду на жывым дзеле: яны ўсімі сіламі змагаліся зь дзікім, агідным пасавам антысэмітызму і з пагромнай агітацыяй, скуль бы яна ні выходзіла; яны ў часе рэвалюцыі 1905 году і пасьля пры выбарах у Дзяржаўную думу йшлі ўпоруч з жыдоўскімі дэмакратычнымі партыямі, супольна стараліся даць адпор засільлю маскоўскага чынавенства і польскага панства, — а калі пачалося (пасля апошняга перавароту ў Расеі) беларускае дзяржаўнае будаўніцтва, Рада Беларускае Народнае Рэспублікі забясьпечыла жыдоўскаму народу ўсе нацыянальныя і грамадзкія правы ў Беларусі і паклікала жыдоў да супольнае дзяржаўнае працы (у Радзе Рэспублікі і ў Урадзе). Вось жа, найнавейшая беларуская літаратура вельмі ярка адбіла ў сабе пануючыя ў беларускім грамадзянстве настроі адносна да жыдоўскай справы, і мы затрымаемся на двух мамэнтах — найбольш карасамоўных.

У 1913 годзе ў беларускім журнале «Малаяя Беларусь» (сшытак III) надрукована апавяданьне вядомай беларускай грамадзкай дзячкі і пісьменьніцы, Алёйзіі (з Пашкевічаў) Кейрысвай, якая ўкрывала праўдзівае імя пад псеўданімам Цёткі. Апавяданьне гэнае азаглаўлена «Зялёнка» і апісвае жыцьцё галоднай беларускай курсісткі, хвораі на сухоты, даючы многа аўтабіяграфічнага матэрыялу аб самой без пары памершай пісьменьніцы. Зь якім шчырым спогадам, зь якой задушэўнасьцю рысуе тут Цётка абраз жыдоўскага дзецюка, Шмулькі, каторы, як і Зялёнка, завандраваў дзеля навукі аж у далёкі-далёкі Пецяярбург! Мы ня будзем пераказваць Цётчынага апісаньня: мы проста возьмем яго жыўцом, бо яно гэтага варта!

Рэч дзеецца ў халодным і цесным студэнцкім пакойчыку, дзе ляжыць крэпка занядужаўшая Зялёнка. Вестка аб безнадзейным палажэньні яе сабрала тут усіх прыяцеляў і прыяцелек хвораі.

«Найпазьней прышоў Шмулька.

— Як маецця?

Шмулькі струкавата галава, як лахмата вольха, матляхаецца ў паклонах ва ўсе

* Да тэксту Марцінкевіча музыку напісаў С. Манюшка.

староны:

— Ці жывы, ці здаровы?

— Што ж так позна? — азваецца прыязліва рознагалосае пытаньне.

— Ня меў часу!

— Шмулечка, я хвора, я ўміраю, а ты вачэй ня кажаш, — прыміліваецца Зялёнка да Шмулькі.

— Выбіраўся, ды ўсё работа стрымвае, і сёння пільную кінуў, каб вам білет прынесці. У панядзелак пойдзем у Дварранскую.

— Шмулька, на гэты канцэрт? Маніш, грэшніку... Я ўжо два тыдні таму назад была ў касе; пайшла толькі так, для пацехі, што нібы на такі канцэрт магу пайсьці я — Зялёнка — курсістка. Ведама, аказалася такая цана білетаў, што нам, вучашчымся, на'т грэшна туды свой нос ткнуць.

— Во-во! Гэта вам, але ня мне. — Шмулька важна ўлажыў рукі ў кішэні і прайшоўся па станцыі, надуты, як індэк. — Што вы, то ня я! Я, Шмулька, толькі за пачотным білетам згадзіўся пайсьці паслухаць.

— Пхы! — рагатнулі.

А Шмулька няздатна далей круціць, махное, каб Зялёнка не дагадалася, што для пацяшэньня яе, хвораі, Шмулька эканоміў доўга, покi сабраў, каб купіць білеты на гэты канцэрт.

— Не пытайце! Не дуррыце галавы!

— За што вам пачотны? — прыстае Зялёнка.

— А хоць бы за тое, што мой бацька Мэеррр, бацькі бацька Ёсель!

— Шмулька, твая прапаганда штось забыстра йдзе.

Праўда, то праўда, што яго бацька пэўна Мэер, альбо Ёсель, але вялікаму артысьце зручней прызнацца да нямецкай нацыі, ніж да рассыпаных па сьвеце жыдоў.

Трэба ведаць, што Шмулька вельмі гардзіцца тым, што ён завецца Шмулькай, тым, што мае гарбаты нос, што «р» выгаварывае, як «ррр». Шмулькі манія — гэта прапаганда музыкай, літаратурай, народным тэатрам паміж жыдоў. Шмулька сьвята верыць, што жыды хутка зразумеюць сваю ганьбу, каторая няволіць іх запірацца ўсяго свайго роднага і падшывацца пад вопраткі чужых сільнейшых культураў. — «Прыйдзе час, — Шмулька амаль прысягае сваім натхнёным голасам, — што жыды зьвернуць з дарогі асіміляцыі!!!» — Сам Шмулька, так сказаць, стаіць яшчэ толькі-толькі ў дзьверах храміны кампазыцыі, а ўжо задзівіў прафэсароў арыгінальным узяцьцем біблейнага гла для сваіх твораў».

.....

Вось і ўсё аб Шмульцы. Але як многа сказана ў гэтых колькінаццаціх радках! Як прадстаўніца народу, каторы з напружаньнем усіх сваіх творчых сіл паўстае дзеля самабытнага нацыянальнага жыцьця, Цётка разумее, што такой самай дарогай, як беларусы, павінен пайсьці і народ жыдоўскі, скінуўшы пугы культурнай залежнасьці ад «пануючых нацыяў».

Мы ня будзем затрымлівацца на менш яркіх праявах адносін беларусаў да жыдоў, як яны выяўляюцца ў беларускай літаратуры. Іх многа, але ўсе яны ўступаюць па сіле і яркасьці выражэньня гэтаму адрыўку Цёткі. Затое мы ня можам моўчкі прайсьці міма магутнага, яркага выступленьня беларускага нацыянальнага песняра-прарока Янкі Купалы на староніцах беларускай штодзённай газэты «Беларусь» (у Менску), у каторай у 1919 годзе⁵ надрукованы быў яго верш пад загалоўкам «Жыды»...

Жыды! «Хрыстапрадаўцы і прыблуды!»

пачынае Купала свой верш такім рэзкім дысанансам, узятым з буднага ўжытку чорнае сонні, а ўслед за гэтым зварочваецца да жыдоўскага народу з гэткімі гарачымі словамі:

О, слава вам, ўсебеларускія жыды!
Я веру вам, хоць чорнай гразьзю ўсюды
Плюе вам цар і раб, стары і мадады.

Нявольнікі вы сёння з намі разам
На беларускай змучанай зямлі,
Дзе чорны зьдзек пасьвенчаным абразам
Гняце вас разам, як зьвяр'ё, у крутой пятлі.

Вы ўскрэсьнеце, жыды, услед за Беларусяй, —
Сьцяг ваш і нашая паходня будуць жыць,
Хоць наш магільнік кветкай апрануўся,
Хоць згубны мор над намі гібелей імжыць!

А далей пясняр у яркіх абразох малюе гісторыю жыдоў і той зьдзек і пакуту, якую яны цяпелі тысячу год, адзначаючы, што Беларусь адна была для іх запраўднай маткай:

Калі ў Гішпані ўзбунтаваны людзі
З сваёй краіны выгналі вас напасьмех,
На беларускім полі вашы грудзі
Навек знайшлі дняваньне, страву і начлег.

І далей апісвае тую супольную няволю, у якую папалі разам і беларусы, і жыды:

Шлі дні. І вас у ланцугі скавалі
Бязбожны каралі і дэспаты-цары.
Адны вас беларусы шанавалі,
Як блізкіх родных — да сьвятлейшае пары.

Масква й Варшава аплюлі вам імя
І ў дзікай чэрні ненавісьць збудзілі к вам,
А Беларусь пад крыльлямі сваімі
Вас грэла й вашым нянькаю была дзяцям.

Але прарок беларускага адраджэньня ня можа не ўпікнуць жыдом тых благіх рысаў, якія ў іх узгадала доўгая няволя, ня можа ім выбачыць адступніцтва ад беларускага народу дзеля службы тым, хто і над намі, і над жыдамі мае ўладу:

Пасьля, жыды, вы зрэкліся народу,
Які вам шчыра даў багацьце і прыпын;
Пайшлі прыдбаць сабе чэсьць і выгоду
Да сільных тых, хто даў вам вісельню і чын!

Ды ўсё ж такі гэта рыса, як вытвар няволі, не адпіхае беларусаў ад жыдоў: лішне многа бачылі мы адступнікаў ад нашага народу паміж самымі беларусамі... І Купала кажа:

Раскіданья гібнуць па ўсім сьвеце.
Вы Мэсіі чакаеце яшчэ, жыды, —
Тэй Мэсіі ждуць Беларусі дзеці
І з вамі пойдучь, як вы з намі, ўсе тады.

Ваш ясны сьветач там, дзе Палестына!
Наш ясны сьветач — Маці-Беларусь адна;

Спадзе ланцуг ваш у сьляпым загіну,
Спадзе ланцуг наш і зазьязе ўсім вясна!

Але дзеля таго, каб нашы дарогі не разышліся ў розныя бакі (— а выхваляная ідэя сьянізму якраз суліць такое разыходжаньне!), Купала стаўляе жыдом цьвёрдае дамаганьне: у гэты гістарычны мамэнт, калі вырашаецца пытаньне аб будучыні Беларусі мо на доўгія часы, яны павінны сплаціць беларускаму народу стары доўг і падтрымаць яго ў барацьбе за волю і незалежнасьць:

Цяпер за вамі слова ў буру гэту:
Пайці ці не, з народам нашым да сьвятла...
Пара, жыды, паны усёга сьвету,
Сплаціці доўг, які вам Беларусь дала!

Адбіваючы правільна настроі беларускіх масаў у адносінах да жыдоў і жыдоўскага пытаньня ў пэрыяд нашых парываньняў да стварэньня сваёй незалежнай дзяржавы, Купала, аднак, памыліўся ў адным: ня тыя жыды — «паны ўсяго сьвету», што ўвасабляюць жыдоўскую буржуазію і жыдоўскую фінансавую моц, пайшлі на супрацоўніўтва зь беларусамі, а тыя, што, як і наш народ працоўны, самі церпяць ад уціску сілы сусьветнага капіталу. *З намі пайшлі жыдоўскія работнікі*, якія там — на Усходзе — супольна зь беларускімі работнікамі і сялянамі будуць Беларусь.

ЛІТАРАТУРНА-ВЫДАВЕЦКАЯ ПРАЦА Ў 1921 ГОДЗЕ

Мінулы год — гэта, з боку выдавецкага, год школьнае кнігі.

За шэсьць гадоў існаваньня беларускіх пачаткавых школ апошнія былі болей-меней поўна забясьпечаны падручнікамі ў беларускай мове. Але, побач з пачаткавымі, ад канца 1918 году існуюць і беларускія сярэднія школы — гімназіі¹, ці, кажучы па-савецку, школы другой ступені. Вось тут справа беларускіх падручнікаў увесь час стаяла блага: паскольку ніжэйшыя клясы мелі кніжку ў роднай мове, пастольку старшыя былі прымушаны карыстацца і чужымі падручнікамі, і — дзеля некаторых прадметаў — чужой выкладовай мовай.

З гэтай балячкай трэба было энэргічна змагацца. Беларускае арганізаванае грамадзянства ўжо ад пачатку году пачало гуртаваць сілы дзеля стварэньня беларускіх падручнікаў для ўсіх клясаў гімназіі. Да работы былі прыцягнены лепшыя нашы пісьменьнікі. Забясьпечаньне сярэдняй школы кнігай сталася «ўдарнай» задачай.

Канец году даў багаты плён гэтае працы. Галоўная ўвага была зьвернена на матэматычныя і гістарычныя падручнікі. І вось увосені выйшла з друку альгэбра ў дзвюх часьцінах (апрацавана паводле Кісялёва А. Луцкевічам); за ей сьледам пачала друкавацца фізыка А. Гурэнкі, выйшла з друку тэрміналёгія па геамэтрыі, распачата апрацаваньне падручнікаў геамэтрыі і трыганамэтрыі. Далей надрукованы або друкуюцца падручнікі па гісторыі Беларусі Ігнатоўскага, па сусьветнай гісторыі (сярэдняя вякі ў апрацаваньні А. Луцкевіча — надрукована, навейшыя часы ў апрацаваў Я. Станкевіча і А. Смоліча — друкуецца). Урэшце надрукованы першыя геаграфічныя карты (паўкулі). Апрача таго, прыгатаўляюцца да друку падручнікі па прыродазнаўству, арытмэтыцы (І часьць у апрацаваў Я. Станкевіча ўжо ў друку), гісторыі Каталіцкае і Праваслаўнае Царквы, літаратурная хрыстаматыя М. Гарэцкага і др., якія павінны дапоўніць лічбу падручнікаў усіх клясаў гімназіі.

Для пачаткавых школ зроблена багата перадрукаў з даўней выдадзеных падручнікаў і надрукованы новыя, як «Родны край», ч. III і IV, Л. Гарэцкай, беларуская правапісь з практыкаваньнямі Я. Станкевіча і др. Друкуецца пераробленая аўтаркай

«Зорка», І ч., А. Смолічыхі.

Як бачым, зроблена вялізарная работа — работа не на адзін год, а для цэлых пакаленняў! Загое ж з боку чыстае літаратуры мінулы год не багаты. У асобных выданнях выходзілі, бадай, выключна сцэнічныя творы, як Аляхновіча «Заручыны Паўлінкі», «Птушка шчасыця» і «Няскончаная драма» (апошнія дзье так-такі запраўды ня скончаны!), ды невялічкія зборнічкі п'ес Л. Родзевіча. Перадрукаваны быў «Снапок» А. Паўловіча. Урэшце, выйшаў «Мутэрка» М. Гарэцкага і чатыры зборныя кніжачкі літаратурных твораў (проза і паэзія), друкаваных у «Беларускіх Ведамасьцях». Вось блізу ўсё: школьная кніга адсунула на задні плян усе другія справы.

З кніжак грамадзкага значэння і літаратурнай крытыкі адзначым тут «Адвечным шляхам» Ігната Абдзіраловіча, «Клясавае, нацыянальнае і рэлігійнае змаганьне на Беларусі» Канчара (перадрук)², «Пуцяводныя ідэі беларускае літаратуры» і «Жыдоўскае пытаньне ў беларускай літаратуры» А. Навіны.

З другіх галін адзначым яшчэ выхад кніжак «Niadzielalnija Ewanhelii» ks. Pdefonsa Bobiia, «Lakarskija zioiki» d-ra Krasko»skaha і др.

Праглядаючы нумары газэт, якія ў мінулым годзе змяшчалі літаратурны матэрыял («Наша Думка», «Беларускі Звон», «Беларускія Ведамасьці»), мы сустракаем тут пераважна старыя знаёмыя імёны з М. Гарэцкім на чале. Вітаем нанова паяўленьне і доўга маўчаўшага Пётры Простага. На творстве нашых пісьменьнікаў відаць сыяды таго цяжкага палітычнага палажэння, таго нечуванага ўціску, пад якім пакутуе наш народ. Але на гэтым сумным фоне тым ярчэй пачынае выдзяляцца новы паэтыцкі талент, зь якім мы першы раз пазнаёміліся ў друку на старонках «Нашае Нівы» (1920 г.). Мы маем на думцы маладзенькую пяснярку нашу Наталю Арсеньеву. Ужо зь першых вершаў яе, пісаных пераважна пад уплывам Максіма Багдановіча і Канстанцыі Буйло, веець глыбокім пачуцьцём красы, відаць багата абдораную ад прыроды душу, якой даводзілася пэўне ўжо многа злыбедаў перацярапец за нядоўгі век. Мо затым, што навокал нас усё так шэра і сумна, яна рвецца да той чыстае красы, якую найлепш уявіў у нас Багдановіч, яна паддаецца настройм чыста індывідуальнага характару, супольным з Буйлянкай. Цяжка ўлавіць істоту яе індывідуальнасьці, бо сваей, індывідуальнай дарогі ў творстве Арсеньева йшчэ ня выявіла. Але ўжо зусім пэўна можам суліць маладой пяснярцы сьветлую будучыну ў беларускай паэзіі.

Не затрымліваючыся на другіх імёнах, якія яшчэ не далі даволі матэрыялу дзеля іх ацэнкі, мы прыойдем да нашае прэсы за 1920 год.

Пасья таго, як адноўленая ў 1920 годзе «Наша Ніва» была прымушана прыпыніцца з прычыны немагчымых адносін да яе ваеннае цензуры, як штадзенная беларуская газэта ў Горадні «Беларускае Слова» была безь ніякае прычыны зачынена польскаю ўладаю, лепшыя публіцыстычныя сілы гуртуюцца ў «Нашай Думцы», а пасья зачынення яе — у «Беларускім Звоне», «Кругісу» і «Беларускіх Ведамасьцях». Ведама, ненармальныя палітычныя варункі вельмі абмежавалі магчымасьць свабоднага выяўленьня думак і настройў грамадзянства («Кругіса» зачынена ў канцы году). Усё ж у публіцыстыцы прыбыло вельмі многа новых іменьняў. Асабліва гарача адгукнулася вёска: лічба карэспандэнцый зь вёскі ўва ўсіх названых часопісах надта вялікая. Немагчымасьць вольна пісаць аб сучаснасьці прымушала нашых публіцыстаў шукаць тэмаў у нядаўнай нашай палітычнай мінуўшчыне, у жыцьці эканамічным (каапэрацыя) і т. п. Зьяўляецца і доўгі сыяг прац, якія стараюцца аналізаваць і паглыбляць самую беларускую ідэю, займаюцца дасьледамі ў розных галінах нашае культуры (асабліва «Наша Думка»).

Мы тут гаворым аб беларускіх ідэйных часопісах: аднак дзеля паўнаты абраза трэба адзначыць і тыя часопісі ў беларускай мове, якія служаць чужым багом і

беларускімі зьяўляюцца толькі па мове. Да такіх належыць тыдзень «Jednaŭж», памершая пасля некалькіх нумараў ад бяскроўнасьці, «Родная Страха» і пачаўшая надовічы выхадзіць штатзенная «Раніца», якая становіць агітацыйны лістак за выбары ў Віленскі Сойм³. З гэтай прэсай чыста служэбнага характару немагчыма лічыцца як з голасам грамадзянства, а выключна як з мамэнтам барацьбы польскае ўлады з арганізаванай беларускай грамадзкасьцю.

Патрэба даваць адпор гэтай прэсе, варажай беларускай справе, выклікала да жыцьця новы тып выданьняў: гэта — палітычныя аднаднёўкі, якія, не баючыся рэпрэсій з боку ўлады і зачыненьня, выкрываюць ўвесь бруд так званай алексюкоўшчыны (— ад імя Алексюка, каторы зьяўляецца арганізатарам гэнае прадажнае, «служачай» прэсы).

ІДЭОЛЯГ НАРОДНАЕ ІНТЭЛІГЕНЦЫ (Максім Гарэцкі)

ПУБЛІЧНАЯ ЛЕКЦЫЯ

Пакуль беларусы прадстаўлялі, бадай, выключна сялянскую масу, пакуль доступ да навукі і культуры адкрываўся адно толькі «вышэйшым» станам, пакуль не вытварылася блізкая да вёскі новая народная інтэлігенцыя, — датуль вялікія думкі-ідэі, якія тварыліся лепшымі культурнымі людзьмі ўсяго сьвету, не маглі знайсці для сябе дарогі да народных масаў.

Такі стан трываў доўга — ажно да другой палавіны XIX стагодзьця, калі ўрэшце і на зямлі Беларускай апалі з рук народных пугы рабства. Толькі ад часу скасаваньня прыгону, калі і для сялянства расчыніліся дзьверы школы і вольны доступ да мест — адзіных у нас культурных цэнтраў, — толькі тады пачынае і ў беларусаў нараджацца свая народная інтэлігенцыя, якая, маючы магчымасьць зазіраць да сусьветнай культурнай скарбніцы, дзеліцца сваімі здабыткамі культуры з роднай вёскай, з каторай не згубіла сувязі.

Аднак у першых пакаленьнях нашае народнае інтэлігенцыі, узрослых на волі, мы бачым яшчэ вельмі мала элемэнтаў, якія выпаўняюць сваё натуральнае назначэньне як праваднікі ў вёску вышэйшае культуры. Вялізарная большасьць за тое, што атрымлівала ад чужой — пераважна расейскай — школы (аб роднай школе тады йшчэ ня было і гутаркі!), разам з роднай мовай губляла, як і «вышэйшыя» станы, лучнасьць з сваім народам і пераважна абярталася ў безьдэйных эгаістаў — чыноўнікаў, якія сьлепа служылі свайму «начальству», радыя, што з «мужыцкага» стану перайшлі на «панскае» палажэньне...

Сярод агульнага кар'ерызму і самалюбства гэтых «новых інтэлігентаў» бачым першыя бліскі ідэйнага прабуджэньня як адгалосак так званых «народніцкага» руху, агарнуўшага пад тыя часы ўсе лепшыя культурныя элемэнтны Расеі. І нашы «новыя інтэлігенты» пачынаюць працаваць для народу, і яны аддаюць свае сілы дзеля грамадзкае справы — дзеля таго «паспалітага добрага», аб якім гэтак гарача пісаў яшчэ ў пачатку XVI стагодзьця Францішк Скарына. Але тыя перашкоды, якія яны сустракаюць на сваей ідэйнай дарозе, тое перасьледаваньне расейскім царскім урадам, які так часта і так безьміласэрна разьбіваў асабістае жыцьцё і шчасьце гэтых «злачынцаў», — усё гэта расхаладжывала нашых народнікаў, тушыла ў іх самую веру ў магчымасьць карыснае працы для грамадзкае ідэі.

Наша інтэлігентная моладзь, яшчэ не пасьпеўшая акрэпнуць у сваім грамадзкім пачуцьці, але ўжо больш і больш пранікнутая ідэйнасьцю, шукае тады новых дарог.

Адны йдуць у кірунку самапагыблення, задумваюцца над вялікімі агульналюдзкімі пытаннямі, пытаннямі аб *жыццці*, — яго сэнсе, істоце і мэтах, і пытаннямі аб *сьмерці*. Другія знаходзяць новую дарогу, злучаючы грамадзкасьць з нацыянальнасьцю, і становяцца ў рады байцоў ня толькі за сацыяльнае і палітычнае, але і за нацыянальнае вызваленьне *свайго* Беларускага народу. Іншыя, не знайшоўшы адказу на балючыя, вечныя, глыбінныя пытаньні чалавецтва, або зачыняюцца ў вузкіх рамках асабістых інтарэсаў і шукаюць здавальненьня ў асабістым шчасці, або пераходзяць да тэй другой групы, якая йдзе пад нацыянальным сьцягам. А ход жыцьця ўсё больш і больш пацвярджае справядлівасьць нацыянальнае ідэалёгіі, і ўсё больш і больш жывых сіл гуртуецца каля нашых адраджэнцаў.

Да апошніх належыць і найглыбейшы зь ідэолягаў беларускае адраджэнскае народнае інтэлігенцыі *Максім Гарэцкі*.

Перад усім — жменя фактычных даных аб Гарэцкім. Радзіўся ён 6 лютага 1893 году (ст. ст.) у в. Малой Багацькаўцы Шамаўскай вол. Мсьціслаўскага павету Магілёўскае губэрні ў сям’і праваслаўных беларусаў-сялян. Вучыўся ў школе граматы ў в. Большой Багацькаўцы, скончыў вучыцельскую школу ў с. Вольшы¹ Аршанскага пав., пасля — каморніцка-агранаміцкае вучылішча ў Горы-Горках (1909—1913) ды Паўлаўскае вайсковае вучылішча ў Пецярбурзе (1916 г.) і некалькі месяцаў быў слухачом Архэалёгічнага інстытуту ў Смаленску (1918 г.). У 1914 г., пабыўшы ўсяго адзін год каморнікам, пайшоў на вайну, перажыў з сваёй батарэяй страшэнныя бітвы ў Усходніх Прусах, быў цяжка ранены і доўга лячыўся, нейкі час жыў у Іркуцку, потым ізноў быў на пазыцыі — спачатку ў артылерыі, а пасля ў пяхоте (298 Мсьціслаўскі полк), але ў 1917 годзе моцна захварэў і, пасля доўгага лячэньня, быў адпушчаны як поўны інвалід. Жыў потым у Багацькаўцы, то Смаленску, то ў Менску; зь вясны 1919 году жыў у Вільні, дзе працаваў як пэдагог, выкладаючы беларускую мову ў 1-ай Віленскай беларускай гімназіі, у Праваслаўнай духоўнай сэмінарыі і на розных курсах, а такжа працаваў на літаратурнай і публіцыстычнай ніве. Зь Вільні Гарэцкі разам з другімі беларускімі дзеячамі быў высланы польскаю ўладаю «Сярэдняе Літвы» ў Коўну. Стуль паехаў у Латвію і працаваў у Бел. гімназіі ў Дзьвінску, вярнуўся ізноў у Вільню, ды з прычыны забароны польскай уладай працаваць у Бел. гімназіі перабраўся ў Менск, дзе жыў і працуе й цяпер. На шлях беларускай сьвядомасьці ўзышоў зусім самастойна, пачаўшы, яшчэ ў Вольшы (1907 г.), зь перапісваньня «Панскага ігрышча», дэклываваньня «Тараса на Парнасе» і наўмыснага ўжываньня ў школе «мужыцкае» мовы. Аб «Нашай Ніве» пачуў першы раз у Горы-Горках у 1912 годзе ад таварыша-вучня, паляка зь Вільні; выпісаў пробныя нумары, наўчыўся чытаць, пісаць, стаў пасылаць карэспандэнцыі, а потым апавяданьні, зь якіх першае — «У лязьні» (канец 1912 году).

Вось тое, што мы даведаліся ад самога пісьменьніка. З гэтага бачым, што Гарэцкі сам прайшоў усе этапы, празь якія болей ці меней ідэнтычна праходзіла ўся наша моладзь. Як натура багата абдараная, чуткая і адзыўчывая на ўсё, што робіцца навакол, Гарэцкі асабліва востра перажывае і шуканьне грамадзкага ідэалу, і захапленне агульналюдзкімі пытаннямі, і містычныя настроі, і ўрэшце даходзіць да яснага нацыянальнага ідэалу. А як мастак слова, ён у яркіх абразох, заўсёды поўных жыцьцёвае праўды, па-мастацку пераказвае нам свае і сваіх сучасьнікаў ідэйныя блуканьні і шуканьні, стараючыся ў кожным прыпадку дайсьці да самае істоты закранутага пытаньня.

* * *

«Адкуль ўсё і што яно?» — вось пытаньне, якое паўстае перад Гарэцкім і яго героямі, выведзенымі ўжо ў першых ягоных апавяданьнях, надрукованых у зборнічку

«Рунь» (Вільня, 1914 г.). Гэтае пытаньне ўжыта Гарэцкім як заглавак вязанкі настройў «Што яно?». А настроі гэныя — такія характэрныя для таго «новага чалавека» ў нашай вёсцы, якога ўжо кранула цывілізацыя...

Адвечнае пытаньне аб жыцьці і сьмерці... Вось на магіле любага — у ночнай цемры — яна, няўцешная, адзінокая, пакінутая. Жыцьцё было поўна шчасьця і радасьці, яно суліла радасьць бяз канца, ды сьмерць разьбіла ўсё... «І адкуль яно ўсё? І чаму яно ўсё?»

«Дзе душа яго, дзе дух яго?»

«А ў яго труне? Ён... Не такі, не жывы, страшны... Мёртвае цела, ня ён... Паракно, труп... Як тады, на хаўтурах, цяжкае паветра...»

«Як жа гэта, невядомы Навышні? Як яно? жыў, хадзіў, любіў... Пакінуў, памёр, няма духу, няма яго... Трухляціна... Косткі, чэрап, попел...»

А вось другое — загадкавае, таёмнае. Нейкая дзіўная сіла прыроды — прыцягваючая сіла месяца, які «з адвечнай маўклівасьцю цягне да сябе маленькую, сінявочную Антосю, падывае яе, малютку, узводзіць на высокую страху»². Дзіўное зьявішча лунатызму... А колькі дзіўных дум і настройў будзіць сьвятло месіка ў нашай душы?

«Думаецца нешта ціхае, а неспакойнае...

Як прыгожа, як чудоўна-люба, якое вялікае мастацтва ў кожнай драбязінцы з творчасьці Вялікай Непазнаванай Сілы!

Прыемна, любя, ня страшна, а неспакойна...

— Адылі ж падажды!.. У тваім ціхамір'і няма спакою... Ты адбіраеш спакой... Нашто цягнеш к сабе, цягнеш, маўчыш?»

І, змучаны гэтым маўчаньнем без адказу на ўсе думкі-пытаньні, прабуджаны дзіўным месячным сьвятлом, чалавек кідаецца ў распачы на зямлю і, «пачуваючы цёплыя, сьмешныя сьлёзы на вачох, зламаны нясходнымі сіламі»³, шэпча:

«— Што тама? А? Што тама?»

«— Вума арашуся, розум страчу, галовачка мая бедная, ломіць жа яна, баліць, памуцілася ў ёй, гняты з сажалкі там, дзеўбаіць ў віскох, гарыць...»

«— Пуста на сэрцы... і нічога ня ведаю... І няма ўжо чаго рабіць... Думкі мае, летуценьні мае, ідэалы мае... Скончылася дарога, няма куды бегчы-хапацца. Куды ісьці далі? Нічога й нікога няма ў мяне...»

А далей — нейкая «чартоўшчына», чары, чарнакніжства... ,

Вось куды заводзіць магутная, нічым нястрымная патрэба першабытнага чалавека, толькі што збудзіўшагася культурна, усё разьведаць, усё пазнаць! Раней яму хватала ведаць аб Богу і Чорце, верыць у розных духаў і страху, паважаць таёмную сілу ведзьмароў... А цяпер? Старая вера памерла, а культурныя здабыткі чалавецтва не далі дагэтуль разумнага, здавольваючага адказу на ўсе «праклённыя пытаньні». І вырываецца з душы новага народнага інтэлігента балючы крык-стогн:

«Чараўнікі сучасныя! Скажыце, як нячысьцікам душу прадаць, каб толькі спытацца нешта?»

«Вера, вера! Вера малая! Няма веры ні ў тое, ні ў гэта, а жудасны кірунак ёсьць, ёсьць ён, пракляты... Нашто мне далі яго, нашто?»

А быў жа я некалі вясёлы, сьмяяўся ж я...»

Поўны праўдзівага болю і пакуты, поўны шчырага трагізму гэтыя думкі-настроі Гарэцкага. А мастацкае ўняцьце яшчэ ўзмацоўвае ўражаньне ад іх.

Тыя ж матывы, толькі ў інакшай форме, зачэпляе Гарэцкі і ў апавяданьні «Роднае карэньне», апавяданьні бытавога характару. І там студэнт Архіп, папаўшы ў родную вёску пасья колькігадовага жыцьця ў горадзе, шукае адказу на вечнае пытаньне: «адкуль ўсё і што яно?» Тое ж параскідана і шмат дзе па другіх творах Гарэцкага

(«Таёмнае»⁴ — «Зборнік Наша Ніва», 1920).

Але Гарэцкі — лішне моцны, лішне жывы чалавек, каб паддацца такім адчайным, безнадзейным настраям. Жывое жыццё голасна кліча яго, яго кліча жывая праца людзей.

«О, досыць мне, досыць мне, даволі ўжо... — так канчае ён рагледжаную ўжо вязанку імпрэсіі «Што яно». — Што я пішу? Людзі сьмяяцца будуць. Усе будуць сьмяяцца зь пісаньня майго: і таварышы-студэнты, што беларусам з-пад пушчы завуць мяне, і таварышы хлопцы-шахцёры, што прыйдуць к Міколе Вясеньяму зь Юзаўкі і, пачуўшы ад мяне песьню маю адвечную, скажуць мне: «Ці ня ходзіш ты часам і маліцца за асець? Заплесьнеў ты ў Багацькаўцы... Пойдзем увосень да Юзаўкі, пабудзеш паўвярсты пад зямлёю, паламаеш каменья — забудзешся троху на чартаўню сваю, радзенькі будзеш выпіць, закусіць ды на кірмаш пайсьці. Вясёлы будзеш...»

А дзед Яхім, запраўдны Сын Зямлі, вуснамі народу дае Архіпу-студэнту на разьвітаньне такі наказ («Роднае карэньне»):

«Бачу я, крэпка ў табе роднае карэньне наша. (...) Першае, што скажу я табе, гэта — чытай, галубец, у кніжках і ў разумных людзей пытайся, як жылі даўней нашы тутэйшыя людзі... Споўніш гэты загад — у жыцці не ашукаешся, будзеш ведаць, што рабіць трэба. І ніякая, братка, чартаўня, ніякія думы чорныя ня змогуць цябе. А другое: часьцей у роднае гнязьдзечка залятай, дык ня будзе яно здавацца табе страшным, і не пабяжыш ты, спужаўшыся, уцякаць ад яго, калі часам пачуеш ад каго дурнога або цёмнага і скрыўджанага нараканьні няправедныя, нахабшчыну на справу і працу тваю. А яшчэ дадам: не забывай ты ў горадзе, дайжа ў добрай таварыскай бяседзе за салодкімі напіткамі ды смашнымі дарагімі стравамі, не забывайся ты запытаць у сябе: «А можа, цяпер у каго скарынкі хлеба няма?» І ведай тады, што адным енкам ды стаганьнем бядзе людзкой не дапаможаш... Помні, што каб другога вызваляць, трэба самому крэпкім быць, на сілы не ўпадаць, а то і самага затопчуць...»

Гарэцкі вельмі добра адчувае, што значыць адарвацца ад «роднага карэньня». Гэта ж нацыянальная сьмерць, а мо і сьмерць духовая! «Добра ж і студэнту забыцца на думы гарадзкія — сівія, паэзіяй народу роднага пачаставацца, душу засмучоную ажывіць»⁵, — кажаць Архіп. А ў гутарцы паміж бацькам Архіпавым і старым дзедам Яхімам разьвіваецца шырока народны пагляд на тое ж «роднае карэньне», на тую сілу, якую апошняе даець сялянскай моладзі ў жыцці ў месце.

Гарэцкі з поўнай сьвядомасьцю дзяржыцца за роднае карэньне, але не заплюшчавае вачэй і на тое, як трудна выйшаўшаму з народу інтэлігенту захаваць лучнасьць з роднай вёскай. Ён, ведама, ня кажа аб тых прычынах, якія вядуць на разрыў з усім родным людзей безьдэйных, самалюбных кар'ерыстаў. Не: і для людзей ідэйных, і для каморніка Кліма Шамоўскага («У ласьні») ня лёгка пагадзіць свае шырокія тэорыі і ідэалы зь цёмнай народнай, ня лёгка ім, людзям болей або меней цывілізаваным, датарнавацца да сялянскага быту, ад якога яны пасьпелі адвыкнуць. — «Запанеў», — так кажуць сяляне, бачучы ўсё гэта. Такія несправядлівыя закіды балюча б'юць Кліма, ён горка жаліцца на іх, але ўраз жа знаходзіць апраўданьне сваім вясковым братом:

«Скуль жа ведаць гэтаму старому вяскоўцу, «прыгоньніку» Мікіце, што ён, Клім, вучыўся не дзеля таго, каб «заграбаць» грошы, што ён іншы, што ён жа не чураецца вёскі, любіць яе і шануець як родны сын, што ён хоча кіравацца ўсімі сіламі, каб бачыць яе цвярозай, сьветлай, здаволенай жыццём ды сумленьнай, што ён «запанеў», але зусім ня так, як думаець Мікіта... І лацьвей ім, — думаў Клім далей, — страляць у вочы «запанеў», ведаючы вагу свае векавечнае працы мужыцкае, а хай бы яны пабачылі боль сэрца і смутак душы ў мяне, прымача ў «панстве» і пасынка

вёскі, і яны лепей паехалі б з сахою на родныя палеткі, чымся, адарваўшыся ад дзядоўскіх сяліб, вісець у новым і невыразным паветры...»

Гарэцкі, дзякуючы сваёй духовай сіле, пабедна выходзіць з усіх спроб, якія стаўляюць яму жыццё і яго злыбеды, — выходзіць пабедна і ў літаратуры, і ў сваім асабістым жыцці: ён не адрываецца ад роднага карэньня, хоць брат-мужык часта і крыўдзіць яго, і бывае несымпатычны...

* * *

Народ беларускі, як народ зь вельмі прымітыўнай, захаваўшай усю чыстату сваю душой, перажывае ўсе пачуваньні вельмі глыбока і востра, аддаецца і нянавісьці, і любові ўсёй сваёй істотай. Але той, хто пераходзіць у стан інтэлігенцкі, той у гэтым ужо не падобен да народу. Гарэцкі вельмі добра прыкмеціў гэта і даў гэтаму мастацкае выражэньне. З гэтага боку заслуге на асаблівую ўвагу галоўнае апавяданьне зборніка «Рунь» пад тым жа назовам.

Уладзімір З. піша да самога сябе:

«Ад маткі ў песьнях, у сьлёзах, у стагнаньні; ад бацькі ў рабскай маўклівасьці, у злых словах, у кляцьбе дзяцёнак ўбіраець у душу нянавісьць і страшэнную імсьцівасьць да паноў... Ах! Што б зрабіў ён, сын мужыцкі, усім!

Добра.

Ты, Уладзька, сын народу. Колькі ты змалку бедаваў!⁶ Колькі ты ўсякага ліха мысьліў, колькі краў сэрцам ад зласьлівасьці на паноў!⁷ Ах, каб меў сілу над панамі! У порах, у пылі..

Тады шчэ не чытаў ты кніжак, недалужка Уладзімірка, і не хварэў хваробамі інтэлігента⁸.

Добра, і вось ты цяпер — інтэлігент. А! Рука твая не паднімаецца на заклітых ворагаў тваіх. Ты баішся дайжа, каб людзі не даведаліся аб думках маленства твайго. Ты пішаш толькі «да самога сябе». Крыў Божа — даведаюцца «інтэлігенты», што на душы ў цябе! Стыднёнка табе!⁹ Стыднёнка, што пакляўся са сьлязьмі сам сабе зарэзаць, як вырасьцеш, аб'ездчыка за тое, што ня толькі садраў у ляску хустку ў маткі твае за ягады¹⁰, але і бізуном даў, і гідкім, страшным словам зьняважыў яе, маму, пры табе, дзіцёнку сінявокім...»

Тое ж, што і зь нянавісьцяй, робіцца ў інтэлігента зь вёскі і з каханьнем: яно нейкае мляўкае, неглыбокае («Красаваў язьмін», «У чым яго крыўда»), а часамі робіцца нечым чыста скацінным, робіцца прадметам куплі-прадажы, найбольш паганым відам распусты (прыкл., «Мутэрка» — «Наша думка», 1921). Гэта — агульнае зьявішча. Вялікая любоў можа нарадзіцца толькі ў вялікай душы, толькі ў душы таго «новага чалавека», якога Гарэцкі стараецца нарысаваць нам у пастаці таго ж Уладзіміра З., якога любоў адраджае, падывае з стану зьнемажэньня, нецікавасьці да жыцця, зьняверья ў ідэю і свой народ. У заметках «да самога сябе» Уладзімір гаворыць аб самагубстве, хоча кінуць усялякую ідэйную працу, піша горкія словы зьняверья ў беларускую справу. Але вось ён сустракае дзяўчыну — дачку багатых і ганорных паноў, Ядзю, каторая гарача палюбіла яго, палюбіла і яго справу, яго ідэю. Яна, апалячаная ад некалькіх пакаленьняў, узгадаваная ў пагардзе да беларускага «мужыцкага» народу, разам празь любоў адрадзілася — і духова, скінуўшы з душы путы становах забабонаў, і нацыянальна, пачуўшы ў сабе кроў дзядоў-беларусаў. І Уладзімір пад гарачым дыханьнем гэтае вялікае любові сам адраджаецца, стаецца запраўды «новым чалавекам» і разам зь Ядзю кідае родны край, каб недзе за морам долю кваць. «К жыцьцю!» — вось кліч гэтага «новага чалавека».

На вялікі жаль, Гарэцкі тут нічога ня кажа аб «новым чалавеку». Ён толькі падыходзіць да яго, яшчэ сам яго шукае і думае, што Уладзімір — ягоны ідэал — *станеца*

такім. Але бліжэйшых рысаў яго мы ня бачым: можам толькі дагадацца, што Уладзімір і Ядзя будуць каваць долю ня толькі сабе, але і свайму народу (— хоць і няведама, чаму дзеля гэтага трэба было ўцякаць ажно ў Амэрыку!!!).

Мы зачалі ўрэшце і *беларускую справу*, — тую справу, для якой жыве і працуе сам Гарэцкі, якой шчыра аддае свае сілы, свае здольнасьці, свой талент. На ёй, на адносінах да яе мы затрымаемся ў канцы, а цяпер разгледзім два вялікія творы Гарэцкага: «Антон» і «Дзьве душы».

* * *

Абодва — гэта повесці¹¹. І з гэтага боку яны асабліва для нас цікавыя: пад той час, як у дробных апавяданьнях Гарэцкі дае нам паасобныя рысы характару сваіх герояў, повесць павінна абрысаваць суцэльныя тыпы, прадстаўленыя ўсестаронна, павінна вывясці гэтыя тыпы так, як іх вытварае жыццё, — значыць, у прычыннай сувязі з жыццёвымі варункамі. У повесці больш, чым дзе, можа і павінен выявіцца агульны сьветапагляд аўтара, яго пагляды і ідэалы — да канца.

«Антон» напісаны ў пачатку 1914 г., але выйшаў з друку ў 1919 годзе. Гэта — гісторыя жыцця і сьмерці селяніна з глухой вёскай, Антона Жабона, у якім сабраны як быццам усе містычныя настроі і перажываньні беларускага сялянства. Гэта зборнасьць робіць з Антона тып хваравіты, зусім няздольны да жыцця і змаганьня за свой быт. Але тып сам па сабе жыццёвы, апраўданы варункамі свайго разьвіцця. Справа ў тым, што бацька Антона, Аўтух Жабон, — гэта адзін з найбольш нягодных тыпаў, якія сустракаюцца ў народзе: тып панскага слугі (ён — ляснік), каторы крыўдай людзкой выслугоўваецца свайму гаспадару ды сам таго ж гаспадара абкрадае. Аўтух — п'яніца, чалавек без сумленьня і бяз сэрца. Яго кляне ўся вёска. Усе пагарджаюць ім, адварочваюцца ад яго, як ад ліхога сабакі. І вось, сын яго, Антон, узросшы ў такой атмасфэры п'янства, бязглуздасьці і зьдзеку над сваім жа братам-мужыком, выяўляе сабой поўную процілежнасьць бацьку. Ён — гэта ува-сабленьне рэакцыі проці ўсіх злачынстваў Аўтуха. Ён змалку дзён хворы на гіпэртэрафію, перарост маральнага пачуцьця і рэлігійнасьці. Антон — глыбока веручы чалавек, але на кожным кроку сустракаецца зь недаўменнымі пытаньнямі, якіх ні царква, ні вера ня можа разьвязаць. Ён хоча быць добрым да бацькі як да таго, хто даў яму жыццё і каго царква кажа любіць і шанаваць. Але ў яго душы няма пашаны для нягодніка Аўтуха. І Антон мучыцца гэтым і пачынае прост ненавідзець бацьку свайго. На дабро, на ласкавае слова праведніка Антона Аўтух адказвае насмешкамі і зьдзекам. І вось прыходзіць крытычны момэнт: у царкве на пропаведзі Антон чуе, што дзед і ўнукі алькаголікаў — гэта людзі, як быццам напярод засуджаныя жыццём, што яны ўжо родзяцца няўдалымі і нікчэмнымі, што іх жыццё — адна пакута... Яго схаліў жах за сваіх двое дзетак: гэта ж унукі Аўтуха — п'яніцы і нягодніка! Значыць, яны, ні ў чым невінаватыя, маюць пакутаваць за грахі дзед?! Не! Лепей ужо сьмерць, чымся такое жыццё! І праведнік Антон даходзіць у сваёй багабойнасьці да рэлігійнага ізуверства: ён, каб не памнажаць грэху празь дзетак сваіх, перарэзвае горла сыну свайму, маленькаму Іваньцы, і сабе самому. А жонка Антонава, загнаная і забітая цесьцем, ад гора вар'яецца. Крывавае ахвяра Антона прабудзіла і закамьянеўшае сэрца Аўтуха: ён кідае старое жыццё, каецца і з маленькай унучкай-сіроткай ідзе ў старцы, каб замаліваць свае цяжкія грахі...

У повесці «Антон» Гарэцкаму ўдалося вельмі добра нарысаваць тыя варункі, у якіх жыве беларускі селянін. Рысунак верны, праўдзівы, а ілюзія праўды становіць меру мастацкага пачуцьця аўтара. Добра схарактарызаваны і адносіны паноў да нашага сялянства: яны ніяк ня могуць убачыць у мужыку *чалавека*, роўнага ім, здольнага да такіх перажываньняў, якія знаёмы інтэлігенту. І, судзячы з апошніх

сцэнак (повесьць напісана часьцю ў форме драматычнага твору), аўтар як быццам паставіў сабе спэцыяльную мэту: паказаць, якія глыбокія, якія зложныя перажываньні гнязьдзяцца часамі пад шэрай сялянскай сьвіткай беларуса.

Паскольку першая повесьць Гарэцкага раскрывае перад намі толькі адзін бок народнае душы: яе містычныя перажываньні, пастольку другая — «Дзьве душы», якая выйшла у сьвет цераз два гады пасля «Антана» (у 1920 годзе)¹², уваходзіць у другую сфэру жыцьця: нацыянальна-грамадскую.

Самая завязка повесьці — гэта дужа цікаўная праблема, хоць наагул у літаратуры ня новая. Мамка-сялянка, кормячы ў двары панскае дзіця, хоча даць свайму роднаму сыну «шчасьліваю» будучыну, замяняе ў калысцы дзяцей, і гэтак сялянскі сын узгадоўваецца на «пана», пад той час як паніч расьце на «мужыка». Якая цікаўная і ўдзячная задача для аўтара: прасачыць, як адаб'ецца на душах абодвых дзяцей перамена іх сацыяльнага палажэньня, якія плады дадуць асаблівыя зачаткі іх духовага ўкладу на чужой глебе? Аднак гэту праблему Гарэцкі разьвязвае толькі напалавіну: ён аналізуе і абрысоўвае больш выразнымі штрыхамі толькі «мужыка ў панох», Абдзіраловіча, прапускаючы гэткую добрую магчымасьць разьвіць псыхалёгію Васіля — «пана ў мужыкох», і абмяжоўваецца адно некалькімі мамэнтамі.

«Дзьве душы», аб якіх чытаем у загалюўку кніжкі, — гэта «двудушнасьць» галоўнага героя повесьці, Абдзіраловіча. Узгадаваны на «пана» вясковы хлопец ня можа знайсці цвёрдага грунту, на каторым мог бы стануць. Яго прыцягвае да сябе і ўсенародны выбух Рэвалюцыі — барацьба за волю тых мас, зь якімі ён звязаны крывёй, хоць спачатку сам аб тым ня ведае; прыцягваюць і белагвардзейцы з такімі страшэнна сільнымі, але панурымі і агіднымі тыпамі, як Гарэшка, — і буржуазнае грамадзянства з такімі праўдзівымі красачкамі, як Аля, ды з усімі сваімі хібама і недахваткамі, лішне добра вядомымі Абдзіраловічу. Але ні на адзін, ні на другі бок ён «самавызначыцца» ня можа: ён так духова расхлябаны, што ня мае ні сілы, ні ахвоты зрабіць нейкі выбар. Ня можа яго захапіць да канца і той новы элемент народнага руху, які становіць беларускае нацыянальнае адраджэньне, — хаця аўтар прымушае ўвесь час ждаць якогась пералому ў нацыянальным кірунку (думкі ў дарозе едучы, на вёску). Да такога пералому Абдзіраловіч не дайшоў і, нягледзячы на ўсю тую завіруху, у якой ён жыве, нягледзячы на прызывы і крыві, і ўсіх лепшых элементаў, зь якімі яму даводзіцца сустракацца, і так мілай яму дзяўчыны (Іра), ён так і астаецца да канца чалавекам калекім, расхлябаным, нікчэмным, ня маючы пад сабой ніякага грунту, ні ідэі. Сам аўтар на апошніх старонках дае яму суровы прысуд вуснамі вучня-агітатара Сухавея (у гутарцы з вучыцелькай Ірай): «Што? Ён казаў вам, што мае «дзьве душы»?.. І вы яго бароніце? Дарма! Гэта ня «дзьве душы», а гэта... гэта...¹³ гэта расхрыстанасьць, разьлезласьць, мяккацеласьць... нешта для мяне гідкае, сьлізкае. Гэтыя вырадкі губяць бацькаўшчыну, як і ўсякія ворагі-чужынцы... Эт, дрэнь...» Нават прызнаньне паміраючай мамкі, што ён — ня панскі сын, а яе роднае дзіця, ня здолела вывесці героя повесьці з апатычнага, як быццам эгэтацыйнага стану. Разьвязка праблемы прышчэпкі «мужыцкага» дзічка на «панскім» дрэве больш чым ясная: гвалтоўна адарваная ад «роднага караня» душа Абдзіраловіча абясьсілела ад інтэлігенцкіх хваробаў, і — дзічок завяў.

Побач зь ідэйнымі блуканьнямі галоўнага свайго героя Гарэцкі дае абразы жыцьця краю ў той час, як валіліся фундамэнты старое Расеі, і падыходзіць да тых сяўцоў беларускае нацыянальнае ідэі, што для яе аддаюць усе свае сілы, сваё шчасьце, сваю волю. І Мікола Канцавы, і горы-горацкі вучань-агітатар Сухавей, і вучыцелька Іра Сакавічанка — гэта зусім жывыя, здаровыя і затым такія сьветлыя, такія мілыя тыпы, што мімаволі вызываюць шчыры спгад да іх перажываньняў, іх гора і працы. Яны — антытэза духова калекаму Абдзіраловічу; яны нясуць той штандар, на службу

катораму аўтар дарэмна заклікае Абдзіраловіча. Яны — гэта сіла і будучына народу, заповедзь «новага чалавека». Яны ні перад чым не затрымаюцца і дойдучь туды, куды рвуцца ўсімі сіламі свае душы! На іх з такой шчырай прыемнасьцю затрымліваецца думка і як быццам купаецца ў чыстай, халоднай крыніцы!..

Повесьць Гарэцкага, нягледзячы на яе даволі сур'ёзныя недахваткі, цікаўная галоўным чынам як адбіцьцё беларускага жыцця ў пачатку бальшавіцкага перавароту. Яна першы раз раскрывае багацьце гэтага жыцця, раскрывае духовае характар барцоў за беларускую нацыянальную ідэю, аб каторых шырэішае грамадзянства йшчэ так страшэнна мала ведае і мо такжа мала іх цэніць...

* * *

Хаця пасья повесьці «Дзьве душы» Гарэцкі напісаў яшчэ шмат апавяданьняў, ён у іх (прынамся у тых, якія нам ведамы), бадай, што нічога новага ня ўнёс. І можам на гэтым закончыць агляд яго твораў і перайсьці да таго пытаньня, якое мы раней толькі мімаходам закранулі: да пытаньня нацыянальнага.

Беларуская нацыянальная справа, справа нацыянальнага адраджэньня беларускага народу — гэта найважнейшы догмат грамадзкае рэлігіі Гарэцкага. Мы ўжо бачылі, як у асобах герояў дробных апавяданьняў Гарэцкі падыходзіў да гэтага пытаньня; мы бачылі, якімі нязвычайна сьветлымі выходзяць у яго тыпы байцоў за беларускую справу ў ягоных «Дзьвюх душах». Мы бачылі ўрэшце, што Абдзіраловіч, якому жыцьцё давала вельмі шырокі прастор да творчае працы, гібее як нешта лішняе, непатрэбнае, бо не дасьпеў да ўразуменьня беларускае ідэі, бо не здалеў захапіцца ёю. А побач Антон Жабон, які ўзьбіўся на аднабок, нежыцьцёвы шлях містыцызму, плаціць за гэта сваей крывёй і крывёй свайго сына. І мы бачылі, што той, хто, паводле Гарэцкага, можа стацца «новым чалавекам», — Уладзімер З., — у аснову свайго адноўленага жыцця кладзе працу для беларускай справы. *Ідэя аб «новым чалавеку» і аб справе беларускай у Гарэцкага зьліваюцца ў вадно.* І гэта, бадай, адзіная канкрэтная рыса, якой наш пісьменьнік надзяляе свайго «новага чалавека»; побач з клічам «к жыцьцю!» — гэта вычэрпвае ўсю канцэпцыю «новага чалавека». Тыпы Гарэцкага, якія запраўды падбліжаюцца да «новага чалавека», заўсёды ледзьве-ледзьве абрысаваны некалькімі штрыхамі. Паўторым: Гарэцкі *шуквае* «новага чалавека», толькі *нашчупвае* яго, але да яснага прадстаўленьня аб ім дагэтуль не дайшоў. Паадзінокія рысы не даюць цэласьці сынтэзу «новага чалавека».

Тут гожа адзначыць, што сувязь паміж беларускай адраджэнскай ідэяй і ідэяй «новага чалавека» ў Гарэцкага абаперта на тым, што Гарэцкі сам вырастаў духова адначасна з ростам у яго душы нацыянальнае сьвядомасьці. Ён, як сам кажа, усьведаміўся *самастойна*, разьвіўшы падсьвядомае пачуцьцё сваей нацыянальнай прыналежнасьці (— а яно безумоўна было падсьвядомым у часе дэклімаваньня «Тараса на Парнасе» і ўжываньня «мужыцкае» мовы!) да поўнага ўразуменьня ідэі і актыўнай працы для яе. Праходзячы ўсе этапы культурнага росту, Гарэцкі разам з тым перажыў і ўсе этапы разьвіцьця беларускае ідэі.

Але рост духовае культуры не канчаецца з уяўленьнем сабе нацыянальнае ці якое іншае вялікае Ідэі. І сам Гарэцкі, а зь ім і ягоныя героі, будуць яшчэ далей расьці і разьвівацца духова, хоць беларускай ідэяй яны праняліся да канца, хоць мо ў ёй ужо мала для сябе новага здалеюць выкрыць. Безумоўна, да «новага чалавека» дарога йдзе праз паглыбленьне свайго духовага Я, праз узбагачваньне сваей душы. А з скарбаў ДУХА, калі не нарадзіўся, дык народзіцца і шуканы Гарэцкім, ды і не адным толькі ім, запраўды *новы чалавек-беларус*, аблічча якога знойдзе закончаны абраз у творах нашых мастакоў слова.

ПЕСЬНЯРУ ЗЯМЛІ НАШАЙ

19 верасня места Вільня памянула вялікага песьняра нашае Зямлі, кампазытара Станіслава Манюшкі: яму паставілі памятник — на скверы каля касцёлу сьв. Кацярыны.

Справай пабудаваньня памятніка занялася рада места Вільні. А як у гэтай радзе пераважаюць палякі — і то палякі-нацыяналісты, дык і памінаньню Манюшкі быў дадзены від польскага нацыянальнага дзела.

Вялікія душы, вялікія таленты заўсёды бываюць далёкія ад нацыянальнае выключнасьці, іх сьветагляд сягае шмат далей, чым на тое пазваляюць вузкія рамкі мяшчанскага нацыяналізму. Такім быў і Станіслаў Манюшка: верны сын нашага краю, ён рос пад гукі роднай беларускай песьні, чарпаў поўнай жменяй з скарбніцы беларускага народнага творства матэрыялы і настроі дзеля свайго ўласнага творства і, творучы новыя музыкальныя цэннасьці, ніколі не забываўся аб народзе, які яго ўзгадаваў. І Манюшка працай сваёй адзякаваў беларусам: гэты песьняр, абвешчаны цяпер польскім нацыянальным кампазытарам, быў *тварцом першае беларускае оперы*¹.

Манюшка, родам зь Меншчыны, быў у блізкіх адносінах зь першымі беларускімі адраджэнцамі сярэдзіны мінулага веку. Асаблівая дружба злучала яго з нашым выдатным паэтам Вінцуком Дуніным-Марцінкевічам, да творчае працы якога Манюшка адносіўся з шчырым спогадам. І вось два прыяцелі супольнымі сіламі робяць вялікае дзела: Манюшка піша музыку, а Марцінкевіч дае лібрэта (словы) оперы «Сялянка». У пяцідзясятых гадох мінулага сталецьця гэту оперу некалькі разоў ігралі на сцэне менскага тэатру².

На вялікі жаль, да нас дайшлі толькі словы «Сялянкі», толькі афішы аб спектаклях: ноты манюшкаўскага твору недзе запрапалі. Але ўдзячная памяць аб Манюшцы ў беларускім грамадзянстве не запрапала: беларусы места Вільні горача прынялі да сэрца справу ўшанаваньня Манюшкі 19 верасня і грамадой зьявіліся на адкрыцьце памятніка. Былі тут прадстаўнікі беларускага тэатру, культурных устаноў, беларускае гімназіі. Найстарэйшаму працаўніку беларускае сцэны, грам. Аляхновічу, было даручана ў прамове выразіць глыбокую пашану беларусаў для творца першае беларускае оперы.

Аднак апошняга зрабіць не ўдалося: прэзыдэнт места Вільні, пан Банькоўскі, ня даў беларусам голасу...

Зьмяніліся часы, зьмяніліся людзі. Але нашы адносіны да вялікага песьняра нашае Зямлі не зьмяніліся і ня зьменяцца, — і мы хоць на гэтым месцы памінаем яго.

НЯЗНАНЫЯ ТВОРЫ М. БАГДАНОВІЧА

Па «Вянку» і па тых вершах, што друкаваліся ў разных часопісах, мы знаёмы з арыгінальнай творчасьцю нашага «песьняра чыстае красы» Максіма Багдановіча. Але ведама, што Багдановіч перш, чым пачаў пісаць, прайшоў добрую школу мастацтва, знаёмлючыся зь лепшымі творамі сусьветнае літаратуры. Асабліва захопліваўся ён вершамі Вэрлена, якія пазнаў у арыгінале. Вэрлен быў для Багдановіча вялікім вучыцелем, быў узорам музыкальнасьці, лёгкасьці і дасканаласьці форм верша. Ня дзіва, што, стаўляючы першыя крокі на літаратурнай дарозе, Максім Багдановіч пачаў перакладаць на беларускую мову творы свайго ўлюбленага паэта-вучыцеля, паслужыўшы яму як узорам мастацкае формы, годныя насьледаваньня.

Як сьведчыць пісьмо Максіма Багдановіча, прысланае ў рэдакцыю «Нашае Нівы» 31 ліпня 1912 году¹, наш пясняр пераклаў з Вэрлена (з французскіх арыгіналаў) дваццаць адзін верш²: 1) Лыцар Няшчасьце, 2) Трэ́ нам, бачыш... 3) Ціхі і сіні³, 4) О, сум, засьні...⁴ 5) Сон цёмны, 6) Асенняя песня, 7) Плач сэрца майго, 8) Захад, 9) Бач — месяц белы, 10) Пакуль, зорка⁵, 11) Раяль цалуе тонкая рука, 12) У полі мрок, 13) Малюнак мора, 14) У полі дзікім, 15) Ракаўкі, 16) Душа твая, 17) Рака срэдзь вулкі, 18) Шынок, 19) Гул вулічных шынкаў, 20) Трэск дроў, 21) Ноч. Дождж. Гэтыя вершы былі перасланы ў Пецярбург — суполцы «Загляне сонца і ў наша ваконца»⁶. Аднак у часе друкаваньня зборніку «Вянок» Багдановічу зажадалася зьмясьціць у ім і гэныя пераклады з Вэрлена. Насколькі цаніў аўтар сваю працу, відаць з слоў пісьма:

«Пераклады да арыгінала блізкія і, калі я магу іх справядліва ацаніць, — добрыя. Калі піцеры іх Вам надашлюць, дык Вы выкіньце дваццаць памянёных мною ў лісту (папярэднім — *А. Н.*) вершаў, і тады зборнік не павялічыцца. Ва ўсякім разе пераклады з Вэрлена больш варгыя друку, чым тыя трафарэты, да ліку каторых трэба прыпісаць і в.⁷ «Шмат у нашым жыцьці ёсьць дарог»... Ізноў прашу: друкуйце замест⁸ тэй⁹ дрэнні, заклінаючы п. Антонія (Луцкевіча — *А. Н.*) іменем эўрапейства¹⁰, культурнасьці і т. д., а п. Ластоўскага іменем мадэрнізма і т. д.».

У канцы пісьма прыпіска:

«Пасылаю Вам колькі вершаў з Вэрлена, каторыя друкуйце толькі тады, калі піцеры прышлюць рэшту».

Як відаць, піцеры рэшты не прыслалі, ды і цытованае пісьмо зь вершамі, папаўшы ў рукі тагачаснага сакратара рэдакцыі п. Ластоўскага, да ведама рэдакцыі «Н. Н.» не дайшло. Яно і вершы былі знойдзены нядаўна ў падвале памяшчэньня, дзе была рэдакцыя «Н. Н.», сярод рознага хламу, затапаня, струхлеўшыя ад вільгаці... І толькі цяпер перакладам з Вэрлена даводзіцца пабачыць божы сьвет¹¹.

Вершаў усяго сем, і мы іх усе тут друкуем¹². Пісаньня ў першы — найранейшы — пэрыяд творчасьці Багдановіча, яны маюць сур’ёзны недадаткі з боку мовы, часта нячыстай, з чысьленымі русіцызмамі. У цытованых вышэй пісьме Багдановіч сам заўважыў некаторыя з русіцызмаў і прасіў іх паправіць, што мы і спаўняем. Усё ж значэньне іх для нашай гісторыі літаратуры ад гэтага не зьмяншаецца: гэта — узоры, на якія ўглядаўся наш пясняр, гэта — разьвязка пытання аб чужых літаратурных уплывах на творчасць Максіма Багдановіча*.

«СТРОМА» — УЛАДЗІМЕР ДУБОЎКА

Сярод беларускіх лірычных паэтаў устанавіўся звычай заўсёды браць дужа сумны, тужлівы, безнадзейны тон. Гэта сталася як быццам традыцыяй. Дый яно зразумела: адбіваючы параважна тыя настроі, якія родзіць акружаючая сучаснасьць, нашы лірыкі не знаходзяць другіх тонаў.

Тым вялікую ўвагу зварочае на сябе кожны твор, у якім чуецца новы, сьвежы павеў, новыя тоны. Не стагнаць нам трэба, не пяць аб нашай бядзе і горы, а будзіць сілу жыцьцёвую, шукаць у жыцьці якраз таго, што ў нас адбіраецца. Нельга жыць аднабока, вечно ў адным настроі. Жыцьцё гэтага не цяпіць, яно лішне мнагаграннае, лішне багатае ў фарбы і тоны, каб здаволівацца вечно шэрым, бязрадасным.

Невялікі зборнічак вершаў «Строма» Уладзімера Дубоўкі якраз зрывае сувязь з традыцыйным стагнаньнем. На вялікі жаль, нам няведама, дзе жыве новы аўтар беларускі, — але той дух, якім пранікнуты яго вершы, прымушае думаць, што піса-

ны яны не пад цяжкім ярмом чужацкае ўлады. Столькі тут размаху, столькі моцы і веры ў сваю сілу і сілу народную! Паэт верыць у сьветлую будучыну Бацькаўшчыны і «не жальбуе, тых дзянькоў не шкадуе, што жыцьцё даўно разьвеяла, як дым»¹. У ім чуецца маладая нарастаючая сіла, ня звязаная з старымі перажыткамі, ён звярочаецца да адраджэнскае моладзі з закліканьнем:

Маладое пакаленьне,
Прачынайся, час прыйшоў.
Залатое Адраджэньне
Кліча ўсіх пад родны схоў.

Нешта сьвежае, запраўды новае нясе пясняр. І калі маладое пакаленьне беларусаў будзе такім, якім прадстаўляецца аўтар «Стромы», дык можна яго толькі шчыра прывітаць.

«Строма» выдана вельмі пекна, вонкавы выгляд адпавядае зьместу. Праўда, часамі верш крыху кульгае, але нет ведама, ці то віна аўтара, ці недагляд рэдактара. Затрымлівае на сабе ўвагу мілазычнасьць верша ды такія гукавыя эфэкты, як, прыкладам, у вершы на стр. 24:

Мітусіцца лістота мяцеліцай —
Мітульжынная, быццам дзьвіна.
Па аселіцы лёнам пасьцеліцца,
Завіхрыцца квяціста яна.

Шмат сьмелых зваротаў, сьмелых сукладаў слоў, у чым безумоўна адбівае псыхалёгія аўтара. А ўсё гэта робіць зборнічак Уладзімера Дубоўкі цэнным і годным увагі.

У зборнічку ўсяго васьмнаццаць вершыкаў. Жменя невялічкая. А ўсё ж ужо па гэтай першай спробе можна судзіць, што новы паэт можа даць шмат яшчэ цэннага нашай літаратуры.

ВЯЗЬНІЦА АДАМА МІЦКЕВІЧА*

У 1920 годзе на адным з засяданьняў віленскае Мястовае Рады сябра яе Вацлаў Студніцкі падаў сьпешную прапазыцыю, у якой дамагаўся, каб Базыльянскія мury (Вастрабрамская, 9), дзе зьмяшчаюцца беларускія культурна-прасьветныя ўстановы (гімназія, навуковае т-ва, музэй і т. п.), былі адабраны ад беларусаў і перададзены ў рукі польскага грамадзянства. Радны Студніцкі заявіў, што расейская ўлада зьбясчэсьціла вязьніцу Адама Міцкевіча, якая знаходзіцца ў гэтых муроў, абярнуўшы яе ў клязэты, а беларускае грамадзянства, хаця аб гэтым добра ведае, усё ж захоўвае вязьніцу вялікага песьняра ў такім стане і далей.

Трэба адзначыць, што п. Студніцкі не падаў Мястовай Радзе ніякіх доказаў таго, што гэта — праўда. Наадварот: незадоўга перад тым — у часе агляду Базыльянскіх муроў групай прафэсароў Віленскага ўнівэрсытэту — ён пры многіх сьведках адкрыта прызнаваўся, што ня ведае, дзе мог сядзець Міцкевіч. Аднак на засяданьні Рады п. Студніцкі гаварыў аб сваім «адкрыцьці» з такой пэўнасьцяй, што радныя, чуўшыя аб падобнай прафанацыі камэры Траўгута ў варшаўскай цытадэлі, паверылі

* У тым жа пісьме, зь якім Багдановіч прыслаў друкаваньня тут пераклады з Вэрлена, ён кажа, што мае пераклады такжа з Гарацыя і Авідзія. Дзе яны апынуліся, няма ведама¹³. — А. Н.

яму на слова і прапазыцыню ўхвалілі, не пытаючыся аб довады.

Падобную пастанову зрабіла і Towarzystwo Miłośników Wilna¹, на чале якога стаіць праф. Ф. Рушчыц. Факт, які п. Студніцкі падаваў, як бясспорны, быў такога роду, што нават зусім паважных людзей збіваў з толку і пазбаўляў магчымасці спакойна і крытычна аднясьціся да справы.

Затое істотай гэтае справы сур'ёзна занялося беларускае грамадзянства. Ужо даўно (1907—[190]8 гг.) найвялікшы дзеяч беларускага адраджэння і выдатны архэолаг, с. п. Иван Луцкевіч разам зь цяперашнім старшынёй польскага T-wa Przejściu Nauk³ д-рам Ул. Загорскім, распачаў быў крокі дзеля выясьнення пытаньня аб «celi Konrada»⁴. Давясьці сваю працу да канца яму тады не ўдалося з прычыны варожых адносін і ўсялякіх перашкод з боку расейскае ўлады. Цяпер, калі старыя перашкоды адпалі, беларускае грамадзянства, абуранае абсалютна няслушнымі польскімі закідамі, робленымі з зусім выразнай палітычнай тэндэнцыяй, з асаблівай энэргіяй аднавіла старыя досьледы ў справе «celi Konrada», ведзеныя цяпер ужо не паадзінокімі асобамі, а Беларuskім навуковым таварыствам. І гэтыя досьледы, як далей убачым, давялі да пажаданых вынікаў.

Аднак, лічучы, што пытаньне аб вязьніцы Міцкевіча датыкае ў роўнай меры як беларусаў, так і палякаў, і што дзеля гэтага ўсе досьледы ў гэтай справе павінны быць ведзены супольнымі сіламі абодвух грамадзянстваў, Беларускае навуковае таварыства звярнулася да дэпартаменту асьветы б. Сярэдняе Літвы і прасіла апошні ўзяць на сябе ініцыятыву стварэння мяшанае беларуска-польскае камісіі дзеля вядзеньня досьледаў аб «celi Konrada». Камісія была зложена з васьм гэткіх асоб: ад палякаў — старшыня камісіі па даручэньню дэпартаменту, начальнік аддзелу культуры і мастацтва, аргыста-маляр Веруш-Кавальскі, праф. Клос, праф. Рушчыц, д-р Ул. Загорскі, Міхал Брэнштэйн, арт. Вазьніцкі, Вацлаў Студніцкі і інж. Пегуткоўскі, ад беларусаў — праф. Браніслаў Тарашкевіч, інж. Антон Неканда-Трэпка і аўтар гэтае стацьці. Праца камісіі дала дужа цікаўныя вынікі.

Збіваючы думкі праф. Піганя, каторы ў сваей брашуры «Cela Konrada» (Wilno, 1921 г.) чыста тэарэтычнымі разважаньнямі стараўся пацьвярдзіць «адкрыцьце» п. Студніцкага, камісія, апіраючыся на досьледаў на месцы, кіраваных праф. Клосам, і карыстаючыся мястовымі плянамі з 1814 і 1846 гадоў (значыць, з часоў перад і пасья арышту Міцкевіча), цьвёрда даказала, што *памышчэньне, у якім цяпер знаходзяцца клязеты, у часох Міцкевіча зусім не існавала* (на плянах яго няма!), што гэта — зусім новая дабудоўка зь зьлезна-бэтоннымі сталяваньнямі на ўсіх паверхах, што сыцены яе нават канструкцыйна ня звязаны з галоўнай будоўляй. Камісія ўстанавіла, што «cela Konrada», на якую паказуюць пп. Студніцкі і Пігань, *да царкоўных муроў зусім не датыкаецца*, а тым часам сам Міцкевіч асабліва падчыркываў у «Dziadach» гэнную акалічнасьць, кажучы аб «celi» вустамі Фрэнда:

Ostatnia jest, przylegia do murów kościoła:
Nie siychaj stamtędz, choj kto ńpiewa albo woia.
Муык дзін гюньно гадаж і чск ńpiewаж wiele;
W mieńsie potуылё, ie to ńpiewajё w коьściele⁵.

(III ч., сцэна I, верш. 17-20).

Пасья таго, як першая палова задачы камісіі — палова чыста нэгатыўная — была закончана, як фантастычныя «адкрыцьці» пп. Студніцкага і Піганя былі ўшчэнт

* Гэтая праца з малымі зьменамі ў форме была ў польскай мове перададзена дзеля надрукаваньня ў рэдакцыю польскага тыднёвіка «Tygodnik Ilustrowany», які некалі надрукаваў фантастычнае «адкрыцьце» праф. Піганя. Прадзяржаўшы рукапіс з плянамі і рысункамі 4 месяцы, рэдакцыя «Tyg. Ilustr.» адмовілася друкаваць яго. (Рэд.)².

разьбіты аб'ектыўнымі довадамі, — думкі сяброў камісіі падзяліліся, калі прыступілі да выпאўнення другога часці задачы: устанавлення месца вязьніцы Міцкевіча.

Праф. Клос, згаджаючыся з агульнай аргументацыяй праф. Піганя, думаў, што, раз у часох Міцкевіча памяшчэнне з сучаснымі клязэтамі не існавала, дык «*cela Konrada*» павінна была быць у суседнім з клязэтамі пакоі, апошнім (перад дабудоўкай) у паўдзённым крыле гмаху. Праф. Клос паказваў нават выкрытыя ім сляды каміна, аб якім ёсць успамін у «*Dziadach*»...

Другія сябры камісіі энэргічна выступілі проці такога дапушчэння. Ужо самая форма, якую, паводле праф. Клоса, павінна была мець гэная «*cela Konrada*», выклікала сур'ёзныя сумляваньні: у аднэй палове яна мусіла быць шмат шырэй, чымся ў другой, ды адна сыяна з гэтае прычыны мелася быць ламаная. Камісія, не магла так лёгка адкінуць заяву самога Міцкевіча, адкіданую без ніякае асновы панамі Студніцкім, Піганем і Клосам, аб тым, што «*cela Konrada*» прылягала да царкоўных муроў. Цяпер ніводнае памяшчэнне абодвух скрыдлаў кляштара ня мае сутычнасці з царквой, адзеленай абшырным цвiнтаром (гл. плян № 1)⁶. На гэтай аснове пп. Студніцкі, Пігань і Клос зрабілі вывад, што Міцкевіч... памыліўся! Камісія была больш асьцярожна ў сваім вывадах. Было паднята пытаньне: *а ці ў часох Міцкевіча таксама не было памяшчэння, якое бы адпавядала дадзенаму ў «Dziadach» апісанню? Аб'ектыўныя досьледы далі пацьвярджаючы адказ на гэтае пытаньне.*

Запраўды, на ўспомненых ужо плянах з 1814 і 1846 гг. мы бачым, што *паўдзённае манастырскаяе крыло злучала з царквой шырокая будыніна* (гл. пляны №№ 2 і 3), каторая цяпер не існуе. Агляд на месцы пацьвярдзіў, што ў прыземнай часці яе быў праход з манастыра проста ў царкву. Гэткі самы праход, шырыня якога роўна прыблізна траціне шырыні гэнае будыніны, існуе і цяпер у тым месцы пад зямлёй, злучаючы склепы манастыра з падземным склепам закрытыя. Аднак Камісія ня мела магчымасці дазнацца, ці гэная будыніна была толькі прыземная, ці мела верхні этаж, які мог быць жылы? Прымаючы пад увагу, што, згодна з тэкстам «*Dziadyw*», «*cela Konrada*» была на «другім этажы», камісія прызнала толькі адно: што *адказ на апошняе пытаньне можа аканчальна развязаць усю справу аб «celi Konrada».*

На жаль, калі дэпартамент асьветы быў зліквідаваны, спынілася і праца мяшанае Камісіі. Беларускае навуковае таварыства некалькі разоў зварачалася да сяброў Камісіі — палякаў, заклікаючы супольна закончыць распачатыя досьледы. На жаль, нічога дабіцца ў тым кірунку не ўдалося: прадстаўнікі польскага грамадзянства не захачелі далей працаваць. З гэтае прычыны беларускае грамадзянства было прымушана вясці далейшыя досьледы самастойна. І вось удалося выкрыць новыя матэрыялы, якія ня толькі раз назаўсёды разьбіваюць легенду аб «прафанацыі «*celi Konrada*», але і даюць аканчальны адказ на пытаньне аб месцы вязьніцы Міцкевіча.

Перадусім Беларускае навуковае т-ва выкрыла інвэнтар Базыльянскага кляштара, сьпісаны 23 красавіка 1841 году, значыцца, *пасья* бытнасці тут Міцкевіча. У ім знаходзім падрабнае апісаньне муроў і кожнага памяшчэння ў іх. З апісаньня выяўляецца, што *ня толькі дабудоўка зь цяперашнімі клязэтамі («cela» праф. Піганя) у тыя часы яшчэ не існавала, але што і «cela» праф. Клоса ніколі не была жылая, бо ў ей ад вякоў былі клязэты, адзіныя для усяго манастыра, на ўсіх паверхах**.

Другое адкрыцьце Белар. навук. т-ва дало магчымасьць ня толькі ўстанавіць характар неіснуючае цяпер будыніны, але і паказаць, як гэная будыніна звонку выглядала. Гэта — літаграфія праф. Трутнева, зробленая ім для альбому Бацюшкава «Замечательности Северо-Западнаго края», выдадзенага ў 1868—70 гг. Зьменшаная адбітка літаграфіі зьмешчана такжа ў кнізе таго ж Бацюшкава «Белоруссия и Литва» (Пецябург, 1890) на стр. 89. На літаграфіі, якую мы тут даем перарысаваную,

прадстаўлена якраз тая будыніна, аб якой мы вышэй казалі, і зусім ясна відаць, што была яна *двухэтажная, з жылымі памяшчэньнямі на верхнім этажы* (аб гэтым сьведчыць комін на страсе), *шырокімі ўсходамі, вёўшымі на верхні этаж проста зь цьвінтара*.

Судзячы паводле рысунку, гэная будыніна, на пагляд расейскае ўлады, павінна была прадстаўляць ідэальнае месца дзеля вязьніцы: верхні этаж, як устаноўлена аглядам на месцы, зусім ня меў лучнасьці з манастыром, уваход таксама быў зусім абасоблены. Наадварот, у самым кляштары, як паказвае інвентар з 1841 году, быў толькі адзін уваход проста зь цьвінтара — на самым пачатку заходняга крыла (на супраць званіцы), і з гэтае прычыны, каб празь яго папасьці да «сели» праф. Піганя і праф. Клоса (на самым канцы палудзеннага крыла), «палітычных праступнікаў» улада павінна была бы вадзіць праз усю даўжыню калідору і на вачох усіх жыўшых тамака манахаў. Апошняе, напэўна, было для ўлады непажадана. Дый дзеля выгоды тых жа «праступнікаў» улада напэўна не выкідала бы манахаў зь іх вялізарных пакояў. Пацьвярджае гэта і сам Міцкевіч: з тэксту «Dziadyw» відаць, што таварышы Міцкевіча па вязьніцы сядзелі ў вельмі цесных каморачках, якіх, згодна зь інвэнтаром 1841 г., у галоўным гмаху зусім не было, і дзеля гэтага зьбіраліся ў «seli Kongrada» як найвялікшай. А іх жа самых была малая жменя! — Вось мы з поўным перакананьнем і можам цяпер сказаць, што расейская ўлада магла выбраць дзеля памяшчэньня палітычных арыштантаў адно толькі гэную непаказную, цесную, але зусім абасобленую будыніну паміж манастыром і царквой.

Гэтак, апіраючыся па бясспрэчных аб'ектыўных даных і на лягічных разважаньнях, *за месца вязьніцы Адама Міцкевіча трэба прызнаць неіснуючую цяпер будыніну, адзіную, што прылягала да царквы* і дзеля гэтае самае прычыны была разабрана: яе разбурылі, каб даць магчымасьць адбываць працэсіі навакол царквы.

Такая разьвязка пытаньня зусім згодна з тэкстам «Dziadyw» — адзінай крыніцай і пуцяводнай зоркай для бесстаронных і сумленных досьледаў.

Справа «seli Kongrada» выясьнена аканчальна: з жалем трэба прызнаць, што *муры, у якіх найвялікшы пясняр нашае Зямлі перажываў найвышэйшыя мамэнты творчасьці, перасталі існаваць...*

НА НОВЫХ ШЛЯХОХ

I.

У паэзіі форма і зьмест — неразьдзельны.

Неразьдзельны яны затым, што кожнае пачуцьцё, кожнае перажываньне і настрой паэты, выліваючыся зь ягонае душы, мімаволі прымаюць тую адзіную ўласьцівую для іх форму, той рытм, які адпавядае, калі так можна сказаць, рытміцы самога перажываньня і настрою аўтара.

Жыцьцё мае незвычайнае багацьце рытму. На гэтым аснована багацьце формы паэтычных твораў, складанае вякамі.

Усім вядома, што, прыкладам, старагрэцкі гексамэтар знаходзіцца ў самай цеснай сувязі зь біцьцём чалавечага сэрца. Вядома такжа, якія рэзкія перамены ў рытме сэрца адбываюцца ў залежнасьці ад перажываньняў чалавека. Дык зусім натуральна, чаму, прыкладам, дзеля ўрачыстага настрою адпавядае паважная актава, чаму выглядала бы нечым дзікім, калі б гэную форму верша мы ўжылі дзеля нейкага

* Спраўджана на месцы камісіяй Белар. навук. т-ва⁷.

гумарыстычнага апісаньня.

Як нічым не абмяжована разнароднасьць перажываньняў живога чалавека, так не абмяжована і разнароднасьць формы ў паэтычнай творчасьці. Праўда, кожная эпоха мела свае погляды на тое, што дапусьціма і што недапусьціма ў паэзіі. І кожная чародная эпоха, у сувязі з зьменай настрояў і агульных поглядаў грамадзянства, ламала старыя формы і тварыла нешта новае, засуджанае ў свой чарод на ломку новым пакаленьнем.

З гэтага погляду можна сьмела сказаць, што гісторыя літаратуры — гісторыя разьвіцьця форм літаратурнае творчасьці — гэта найбольш поўнае адбіцьцё гісторыі культуры народаў; тут найлепш выяўляюцца самыя глыбокія, самыя праўдзівыя настроі і погляды грамадзянства, якое тварыла даную літаратуру.

Усё гэта вельмі ярка выяўляецца пры досьледах над разьвіцьцём беларускае адраджэнскае літаратуры, якая ў зусім кароткі час перажыла тое самае, што другія, старыя літаратуры перажывалі сталецьцямі. Болей таго: як у жыцьці жывое прыроды антагенія і філіягенія¹ ідуць тым самым шляхам, таксама ў творчасьці паадзінокіх паэтаў нашых мы бачым паўтарэньне лініі разьвіцьця ўсяе літаратуры народу.

Якімі беднымі па зьместу прадстаўляюцца нам цяпер першыя творы беларускіх адраджэнцаў пачатку XIX сталецьця! І якая ж бедная форма іх твораў — твораў Баршчэўскіх, Рыпінскіх, Чачогаў! Хаця ўсе яны ўглядаліся на нашу народную паэзію як на ўзор, але ніхто зь іх не зраўняўся з народнымі песьнямі ні па сіле, ні па шчырасьці пачуцьця і настрою. І не відаць у іх творчае іскры, а толькі малавартая «работа».

Першым пісьменьнікам, які заслугоуе на імя паэты-мастака, быў Дунін-Марцінкевіч. І мы бачым у яго значны поступ у форме, раўнуючы да папярэднікаў. Але жыцьцё, якое ён малюе ў сваіх творах, яшчэ вельмі беднае. Яно ня можа глыбей захапіць аўтара, ня можа зьмяніць сваей сілай біцьця ягонага сэрца. І паміма апісаўчае здольнасьці паэты, паміма мастацкіх абразоў у «Гапоне», форма верша яго астаецца прымітыўнай — сылябічнай, — такой, дзе для выяўленьня рытму сэрца нямашака месца.

На верш танічны пераходзіць Багушэвіч. Гэты паэта незвычайна гарача перажывае тое, аб чым піша: гора, бяду, крыўды народныя. Яго настроі — шчырыя, яго перажываньні — заўсёды глыбокія і запраўды прымушаюць біцца мацней сэрца паэты — ці то калі ён іграе на «Дудцы» — «над народу сконам»², ці калі апісвае «Хрэсьбіны Мацюка», або апавядае пра тугу па Бацькаўшчыне беларуса, закінутага доляй у чужыну, — тугу, так добра знаёмую аўтару з асабістага жыцьця. У Багушэвіча бачым і больш разнароднасьці ў вершаваньні. Але трэба сказаць, што Мацей Бурачок — гэта не селянін, а толькі здэмакратызаваны шляхціц, сябра «вышэйшага» круга грамадзянства. Яго славамі гаворыць не народ, а далёка адышоўшая ад народнае масы інтэлігенцыя, узгадаваная пад усё нівэлюючым уплывам эўрапейскае цывілізацыі, хоць і спачуваючая народу і разумеючая яго.

Пачатак XX сталецьця дае нам цэлы рад іменьняў беларускіх паэтаў — запраўдных сыноў вёскі. А наперадзе ўсіх — Якуб Колас і Янка Купала. Гэта ўжо непадробленыя выразіцелі настрояў і думак беларускае народнае масы. Яны — паэты з так званай «іскрай божай». Пачуцьцё ў іх выліваецца з душы бурным патокам і шукае для сябе адпаведнае формы. Іх духовае багацьце — вялізарнае. І форма ў іх адпавядае гэтаму багацьцю — асабліва ў Купалы. Рытміка — незвычайна разнародная, як разнародны і адценкі іх настрояў і перажываньняў. Пачынаючы ад вельмі прымітыўных насьледаваньняў, з боку формы, расейскіх і польскіх паэтаў, яны крок за крокам вырастаюць усё вышэй, прысвойваюць сабе найдасканальшыя формы верша сучаснасьці. І ім усё яшчэ гэтага мала: яны разнаабразыць свой верш зусім самастойна

і арыгінальна, бо ў створаньня другімі формы нельга ўліць свайго індывідуальнага, выключнага, бо чыста нацыянальнага, беларускага зьместу.

Даўгую дарогу прысваеньня формаў сусьветнае паэтычнае творчасьці праходзяць нашы песьняры. Чым вышэй узьнімаецца іх уласны дух, тым лягчэй для іх гэная дарога, тым лягчэй вялікія мастацкія дасяганьні. Асабліва яскравы прыклад дае тут Якуб Колас.

Успомнім перадваенную коласаўскую музу. Гэта — адбіцьцё душы беларускага сялянства, толькі адбіцьцё, як у павелічаючым люстры. Гэта — ідэальная гармонія прыроды, быццам «песьня хораў»³. І рытміка, і форма вершаваньня — у поўнай меры адпавядаюць гэтаму зьместу. А заглянем да апошняга зборніку Коласа «Водгульле» (Менск 1922 г.), перачытаем яго найнавейшыя, апошнія вершы, і шчырае здзіўленьне абхопіць душу: ад сялянскае лірыкі Колас дайшоў да настрою сучаснага нэрвовага, зь незвычайна зложанай псыхічнай арганізацыяй, «цывілізаванага» эўрапейца. Штось нязьведанае дагэтуль творыцца ў яго душы:

Зь цёмных шчылін хтось нязнаны
Цені-страхі выклікае,
Штось ім шэпча, штось ківае,
Ды таемна, няўчытана.

Сьмех вясёлы зьбег няждана...

.....
Цені-страхі выпаўзаюць,
Іх ня бачыш, прачуваеш.
Штось чаруюць, заклінаюць
І таемна пагражаюць, —
Чым? У тым сіла, што ня знаеш.

(«Цені-страхі», 1921 г.)

Яму ў начной цішы звоняць нейкія дзіўныя песьні шклянныя шыбіны ў вокнах — песьні чыста імпрэсіяністычнага характару:

Няма ветру, усюды ціха;
Шыбы ж звоняць — што за ліха?
Хто ў іх стукнуў? Хто чапае?
Ці то знак хто хоча даць,
Што згубілі мы дарогу,
Б'е трывогу,
Ходзіць, ўсіх прасьцерагае
І накладвае пячаць
На шляхі, дарогі тья,
Дзе крыжы згнілі старыя,
Ці зумыслу пазьнімалі,
Як аджыўшыя свой час.
Хто такі ён? Невядомы,
Незнаёмы,
А мо дзе і сустракалі,
Мо зь ім бачылісь ня раз...

(«Звон шыбаў», 1921)

Так ад народнага песьнярства Колас даходзіць да імпрэсіянізму. Ведама, гэта знаходзіцца ў цеснай сувязі зь яго асабістымі перажываньнямі апошніх гадоў. А разам з новымі матывамі, што родзяцца ў душы песьняра, ён — мо несьвядома — знаходзіць і новыя формы, прыкладам якіх служаць прыведзеныя адрывкі.

Колас, а ў яшчэ вялікшай меры Купала, Багдановіч — гэта ўсё людзі, узгадаваныя агульнаэўрапейскай культурай. Яны, праўда, чуюць па-своему, «па-народнаму», але свае думкі і пачуцці высказваюць агульнай для ўсіх «эўрапейцаў» мовай. Сваё, народнае яны прапускаюць праз нівелюючую прызму агульнаэўрапейскае цывілізацыі. І праз рамантызм, рэалізм яны разам з усёй эўрапейскай паэзіяй даходзяць урэшце да тых новых кірункаў, якія маюць агульнае імя «нэарамантызму»: да сымбалізму, мадэрнізму і г. д.

На гэтым яны і затрымліваюцца.

Але не затрымліваецца праца новых пакаленняў паэтаў, якія ўсцяж ламаюць старое і на руінах працы папярэднікаў будуць нешта новае. На эўрапейскім Парнасе мы сустракаем цэлы рад такіх кірункаў, якія выяўляюць шуканьне новае будучыны: гэта — футурызм.

Адкідаюцца старыя, прывычныя формы. Запаноўваець поўная свабода для рытму, ня звязанага старым штучным падзелам на абмежаны лік строф. Ігра гукаў, вольнасьці рытмікі — вось закон творчасці футурыстычных кірункаў.

Новая літаратурная хваля, як рэакцыя проці ўсяго старога, пракацілася праз усю Эўропу. Дакацілася яна і да Беларусі. А тут якраз зрабіліся вялікія перамены.

Беларусь (апрача Віленшчыны і Горадзеншчыны з старым віленскім цэнтрам культурнага жыцця і адраджэнскага будаўніцтва) перажыла Рэвалюцыю 1917 году, перажыла дзяржаўны і сацыяльны пераварот, абаперты на дыктатуры пралетарыяту. У Савецкай Беларусі ўтварыліся зусім новыя варункі жыцця, парваўшыя ўсякую сувязь з старой эвалюцыйнай дарогай, на якой адбывалася раней разв'іццё здарэнняў. Новыя варункі, прызваўшыя да творчае працы самыя шырокія масы нашага працоўнага народу, паставіўшыя гэтыя масы на кіраўнічае становішча, зусім натуральна павінны былі вытварыць новую псыхіку ў народзе, зачапіць новыя струны ў душах людзей.

Дзень новы, новыя ночы,
Век новы: агню, дыму, попелу...

(«Босыя на вогнішчы»)

І век новых настройў, новых перажыванняў і імкненняў.

Новая псыхіка, «новая душа» народу павінна была знайсці для сябе і новыя формы выражэння ў літаратуры. Сьвядомы разрыў з традыцыямі мінуўшчыны павінен быў пакіраваць нашых новых народных пісьменьнікаў на той шлях, на якім і літаратура адкінула ўсё старое, ужо перажытае.

Уплыў футурыстычных кірункаў у расейскай пралетарскай паэзіі вельмі сільны. Уплыву гэтага не магла абмінуць і маладая беларуская пралетарская паэзія, але ён тутакі выяўляецца адно толькі ў разрыве з старымі традыцыямі і ў шуканьні новых форм — больш свабодных, адпавядаючых новым духавым настройам і імкненням беларускае масы. Шукаць у беларускіх «наймалодшых» песьняроў сьляпога насьледаваньня нечага гатовага, створанага футурыстамі другіх нацыянальнасьцей, — пакуль што не прыходзіцца.

II.

Каб выявіць усё тое новае, што можна знайсці у нашых «наймалодшых» парнасьнікаў, трэба было б акуратна сачыць за ўсім, што друкуецца наабапал гранічнае мяжы, падзяліўшае Беларусь на «Савецкую» і «Польскую». На жаль, гэта пры сучасных палітычных адносінах невыпаўніма. Да нас толькі час ад часу прыпадкам даходзіць нейкая кніжка або газэта, друкаваная ў Усходняй Беларусі. Вось жа мы і падойдем да выяўленьня «новага» ў нашай паэзіі на аснове трох кніжчак: «Строма» Уладзімера Дубоўкі (Вільня, 1923), «Босыя на вогнішчы» — паэма — Міхася Чарота

(Менск, 1922) і «Уяўленьне» Уладзімера Жылкі. Першыя дзье напісаны на Ўсходзе, трэцяя — на Захадзе Беларусі.

Ужо першы зборнічак робіць дужа прыемнае ўражаньне тым, што ў ім не сустрэнеш традыцыйнае ў беларускай паэзіі маркотнасьці, суму, тугі, безнадзейнасьці. Наадварот: тут чуецца новы, сьвежы павеў, новыя тоны. Мы ўжо ня бачым перад сабой таго забітага, загнанага, утраціўшага сваю чалавечую сьведомасьць лапатніка-селяніна, які толькі й мог стагнаць, плакаць, наракаць на сваю долю, але ня быў здольны сваімі рукамі каваць сабе лепшую будучыну. Бо з лапатнікаў-сялян ужо стварыўся, вырас у шырокім разуменьні гэтага слова *народ*, каторы ня можа жыць так аднабока, як жыву дагэтуль, ня можа праводзіць дні свае вечна ў адным настроі.

Уладзімер Дубоўка радыкальна разарваў сувязь з традыцыйным стагнаньнем. Той дух, якім пранікнуты ўсе яго вершы, найлепей сьведчыць аб тым, што аўтар пісаў іх не пад цяжкім ярмом чужацкае ўлады, а на волі, у варунках вольнага жыцьця. Столькі тут размаху, столькі моцы й веры ў сваю сілу і сілу народную! Паэта ані не «жалюе», не шкадуе «тых дзянькоў, што жыцьцё даўно разьвеяла, як дым»⁴. У ім чуецца маладая нарастаючая сіла, ня зьвязаная з старымі перажыткамі, і ён зварачаецца да адраджэнскае моладзі з закліканьнем:

Маладое пакаленьне,
Прачынайся, час прыйшоў.
Залатое Адраджэньне
Кліча ўсіх пад родны сьхоў!

А моладзь Дубоўкі, як і ён сам, жыве ўсімі ўласьцівымі моладасьці настроймі і перажываньнямі. Які характэрны з гэтага боку хаця бы вершык «Зданьні»:

Вечар... П'яны вечар сваволі-траўня...
Вецер косы ночы расплёў, дуронік...
Салавей пяе над ракой, як слаўна!..
Сны сьніць сасоньнік...

Гукі тыя, зданьні той цёмнай ночы
Кроў крынічаць... Млосьць захапляець волю...

Але ад гэнае «млосьці» сіла моладзі ня чэзьне: то — адно мімалётны⁵ настрой, які хутка замяняецца другімі. І Дубоўка, папаўшы ў чужыну, захапляецца быццам рэлігійным настроем, што мае сваім прадметам Бацькаўшчыну:

У песьнях я — на Беларусь маюся,
Як моліцца ля возера трысьцё.
.....
О, Беларусь! Я на цябе маюся,
Тваім шляхам — прыйду ў шырокі сьвет,
Паміж людзей, народаў разьліюся,
Бы вецер-зых у жыце, у аўсе...

І за ночай маёвай у яго наступае дзень, у якім ужо нямашака і сьледу мляўкасьці:

Сьнег зьнікае... Сустракаюць маладу вясну,
сонца грэе, абуджае сьвет увесь ад сну.
Птушкі ймкнуцца супроць волі да сваіх краін.
«Час дахаты, час». —
Сьпеў чуваць адзін.

Кіну смутак я й маркоту аж на ніцы лозы
ў вечар гэты, вечар траўня, вечар нецьвярозы.
Вольны вецер я паклічу, як пяюць наўкола:

«Час да хаты, час —
жыцця майго золак»...

Зь ветрам, яснай бліскавіцай — ў небе паляцім,
Думкі, сэрца, кроў у жылах — ўсё мы адрадім.
Толькі крыльле мне патрэбна, крыльле мне, хутчэй!
«Час да хаты, час», —
рвецца гук з грудзей...

Гэта — характэрныя рысы ў зьмесьце. Новае тут не ў самым зьмесьце, а ў тым, як апрацаваны тэмы, які настрой пануе ў душы паэты: новае — у рытміцы перажываньняў. Да апошняе аўтар дапасоўвае і форму, хаця йшчэ пераважна ня выйшаў за межы старых форм верша: усё яшчэ ўжывае старога трыялету, каторы ў яго сам па сабе нічога не гавора, — усё яшчэ ня вызваліўся да канца ад старога спадчыны. Затое многа вольнасьці ў яго ў словатварэньні, многа цікавых гукавых эфэктаў. Прыкладам:

Мітусіцца лістота мяцеліцай —
Мітульжынная, быццам дзьвіна.
Па аселіцы лёнам пасьцеліцца,
Завіхрыцца квяціста яна.

Слова «завіхрыцца» сустракаецца ў «Строме», здаецца, ажно тры разы. І «віхрыстасьць» зьяўляецца асноўным тонам вершаў Уладзімера Дубоўкі.

Усё ж трэба адзначыць, што і гукавыя эфэкты, і словатварэньне ў Дубоўкі даволі ўдачныя. Верш яго — мілазычны, музыкальны. Тут «старая спадчына» якраз аказвае вельмі добры ўплыў на аўтара: яна не дае яму ўтраціць пачуцьця меры, не дае і нарушыць гармонію грубымі дысанансамі, ці то ў гуках, ці то ў словах.

Новы дух яшчэ ярчэй выяўляецца ў паэме Міхася Чарота «Босыя на вогнішчы». Гэта абраз народных настройў у часоў сацыяльнае рэвалюцыі і зьмяняўшых адна адну чужаземных акупацыяў. Яшчэ лепш: гэта — *гісторыя апошніх гадоў у настроях*, так часта зьмяняўшыхся.

І гэты твор вызначаецца сілай парываньняў, магутным размахам, уласьцівым падняўшамуся на барацьбу народу. Розьніцца ён ад папярэдняга незвычайна ярка выражанай пралетарскай ідэалёгіяй. Савецкая беларуская прэса нездарма адзначыла выхад паэмы «Босыя на вогнішчы» як пачатак запраўднае беларускае пралетарскае паэзіі. Ды так яно й ёсьць: пісьменьнікі, якія ў гэты мамэнт выяўляюць пралетарскую ідэалёгію, бадай, усе вырасьлі да пачатку сацыяльнае рэвалюцыі, і ў іх творчасьці відаць яшчэ вельмі многа «старога спадчыны». Міхась Чарот ад гэнае спадчыны зусім вызваліўся. Ён б'ець словам, быццам молатам, а незвычайна элястычная форма яго верша нічым ня зьвязвае лёту думкі. І здаецца часамі, што паэта вярнуўся да тае нявырабленае формы народнага верша, якая пануе ў большай частцы пісаных народных вершаў-гутарак. Але гэта толькі здаецца: бо заўсёды рытм выводзіць песьняра на належны шлях, не даючы яму ўпасці да роўня гэных найўных вершаваных гутарак. Вось, дзеля прыкладу, другая песьня паэмы:

— Пажар на Усходзе!
Таварышы, ур-р-ра!
— Што вы, шалёныя, годзе!
Што вам ня шкода дабра?
Усё, што зьбіралі вякамі,
Сёньня марнее ў агні...
— Маўчы! Мы цябе кулакамі,

Чуеш?! Ні-ні!
 Цэрквы, палацы, харомы —
 Памяць мінулага — з дымам!
 Што не запалім мы — зломім!
 Зьнізу наверх усё падымем!
 Страшна вам? страшна?
 Пажару агонь ломіць вочы?
 Затое нам відна ўночы...⁶
 Маліцеся, грэшныя, небу,
 Рукі угору узьняўшы.
 Вас не паслухаюць хмары.
 Таварышы!
 Што нам трэба?
 — Пажа-ары!

Мы падалі гэты адрывак як незвычайна характэрны для психалёгіі масаў паў-стаўшага народу — «збунтаваных рабоў». Жаданьне зьнішчэньня, імкненьне зламаць, пусьціць з дымам усё, што напамінае аб старой няволі... У такі мамэнт маса не памятае — што яна нішчыць твор яе ж уласнае працы. У гэтым зьменным рытме, у няроўным вершу чуецца рытм перажываньняў збунтаванае масы, народнага натоўпу, зь якога падаюць перуны і бліскавіцы рэвалюцыі.

Такое адчуваньне душы масы робіць тое, што вершы Міхася Чарота становяцца незвычайна блізкімі, бо лёгка зразумелымі, для таго чытача-пралетара, для якога пісаны. Рытміка яго вершаў зусім адпавядае рытміцы перажываньняў і паэты, і масы. А рытміка ў кожнай песьні зьмяняецца, у кожнай песьні новая: то апісваецца мамэнт трыюмфу «босых», то пабеда «чорнага арла» — нямецкага мілітарызму, то ізноў на сцэну зьяўляюцца чырвоныя сьцягі, каб уступіць месца белаю каню ўлана...

Хмары, дзе заход,
 Падняліся...
 — Што? зноў непагода?
 — Вецер! — крычыць народ, —
 Вецер, уздыміся!..
 Вецер адказвае: «Згода!»
 Хто слабы — дзяржыся!..

Змаганьне йдзе ўсё далей. Ліецца кроў. Бягуць людзі. «Іх рукі, ногі ў крыві»... А ўсё ж паэта верыць у канчальную перамогу свае ідэі і заканчвае паэму клічам:

Іграйце песьню, трубачы!
 Тру-ру-ру, тра-та-та!
 Гэй, за намі, бедната!
 На дарозе макрата...⁷
 Тухне вогнішча ў крыві.
 Песьню йграйце: «дзінь-дзі-ві!»
 Каго зловіш — разарві,
 Хто ня наш — таго даві...
 Босы хто — за намі ўсьлед,
 Хто убогі, хто разьдзет...
 Гэй, за намі — ў новы сьвет!..
 Цёпла там і там прастор,
 Небасхіл там повен зор...

Сонца тчэ жыцця узор!..
Там спачынеш, бедната...
Тру-ру-ру, тра-та-та!

Ня дзіва, што паэма мае вялікі посьпех у народзе. Літаратурны крытык У. Ігнатоўскі у сваёй стацыі, далучанай да першага выдання паэмы, кажа паміж іншым: «Магчыма лічыць, што паэма «Босыя на вогнішчы» для выяўленьня сутнасці вялікай рэвалюцыі на Беларусі зрабіла тое самае, што зрабілі паэмы А.Блока «Дванадцать» і «Скіфы» для выяўленьня сутнасці агульнарускай рэвалюцыі».

Паскольку Міхась Чарот выяўляе ў сваёй паэме духоўную сутнасць рэвалюцыі *сацыяльнай*, пастольку Уладзімер Жылка ў «Уяўленьні» адтварае псыхалогічны бок *нацыянальнае* рэвалюцыі. Запраўды, Беларусь усё яшчэ перажывае незакончаную нацыянальную рэвалюцыю, калі так гожа назваць той вялікі працэс прабуджэння ўсіх духоўных сіл нашага народу, што адбываецца на нашых вачох. Гэта ўжо не эвалюцыйнае ўсвядомленне сваёй нацыянальнай прыналежнасці: гэта — бурны творчы парыв, выяўленне ад якоў збіраўшыхся сіл у нашым народзе. І не дарма свой твор аўтар назваў «Уяўленьнем»: бо працэс прабуджэння нацыянальнае сьвядомасці за апошнія гады пайшоў такім шпаркім тэмпам, што ў ім дзеець не рэфлексія, не разважаньне, а іменна *ўяўленьне* ўсяе велічы нацыянальнае ідэі, уяўленае ў *адзін момэнт*.

І Жылка таксама, як Міхась Чарот, разрывае сувязь з «старой спадчынай» і шукае для свайго «Уяўленьня» новае формы. Форму гэту ён знаходзіць у найнавейшых расейскіх паэтаў з Андрэем Белым на чале. Ламаньне традыцыяў мінулага становіць галоўную рысу ў вершаваньні Жылкі.

Радасьць мая велікодная
Сына, пазнаўшага Маць!
Песьняй прадвесьня лагоднаю
Ўсіх я пачну абдараць.

— так пачынае аўтар першую песьню «Уяўленьня». І — песьня за песьняй — дае абраз таго, як адбылося ў яго душы ўяўленьне вялікага Адраджэння народу беларускага.

Для прыкладу даем тутак пачатак другой песьні:

Запраўды,
Радасьць — рацыя: —
Бацькаўшчына Беларусь
Ёсьць
Наймалодшая Нацыя.
З будняў блядых
Чорная косьць
Разьдзьмухала Рух
Стараны
Вёсак і сёлаў.
Перуны завірух
Ў захапленьні
Грымяць аб адным: —
Паўнагучна Адраджэньне!

і т. д.

Нельга сказаць, каб гэта было найлепшае месца ў творы Жылкі: яно, бадай, найслабейшае з сваёй «рацыяй» і «нацыяй». Але і ў гэтай жа форме могуць быць мастацкія абразы, ды яны запраўды ёсьць, — узяць хоць бы песьню чацьвертую,

якая канчаецца сільнымі радкамі:

... наш Дух,
Даючы рух,
Жыцьцё,
Праз крыўду, зьдзекі
І забыцьцё,
З прадвеку,
З гадоў старых
Быў захаваны.
І вось — нязнаны —
Сягнуў тварыць.
І зь першых дзён
Змог сну палон
І ночы глуш,
Мужычых душ
Зьявіў красу
І бель.

Асабліва пекныя адрывкі, дзе Жылка ўдарае ў народны тон — тон народнае песьні (п. ⁸ X). Дый усюды многа мілазычных, музыкальных сукладаў, такіх сьпеўных, што як бы просяцца, каб іх пяць. Цікаўная з гэтага боку п. III, у якой у рыфмованых канчатках націскі стаяць па трэцім складзе ад канца і прыдаюць асаблівае харавство вершу:

А было пагана як: —
Ветры дзьмулі лютыя,
Спалі паслухмяныя
Вёскі, сьцюжай скутыя...⁹

Кожная песня, выражаючы іншы мамэнт «уяўленьня» нацыянальнага адраджэньня, напісана другой формай і другой рытмікай, што дае твору асаблівую жы-васьць. І хоць бы з гэтага толькі боку рэч гэта зьяўляецца дужа цікаўнай: «новае» ў ёй выяўляецца мо найбольш поўна, найбольш усестаронна — і з боку зместу, і з боку формы.

Усе тры разгледжаныя аўтары *шукваюць* новых дарог у сваёй творчасці. Яны даюць новыя формы для новых настройў і перажываньняў, але трудна сказаць, як далёка зайдучь яны ў сваіх шуканьнях. Пакуль што нічога закончанага, ясна сфармуляванага вывесці з гэтых спроб нельга: яны ў значнай меры не арыгінальны, а пазычаны — насльдаваны. Аднак ужо самы факт шуканьня новых дарог сьведчыць аб агульным поступе ў разьвіцьці нашае паэзіі «наймаладзейшых»: працай творчай і пачуцьцём красы яны здолеюць знайсці тую лінію разьвіцьця, якая, не абніжаючы іх твораў з мастацкага боку, будзе найбольш, найпэўней адпавядаць новым настройам і новым імкненьням «*новага беларуса*».

НЯЗНАНЫ ВЕРШ ВІНЦУКА ДУНІНА-МАРЦІНКЕВІЧА

Заўтра Спаса, кажуць людзе,
У Тарасэвічах кермаш будзе:
Трэба ехаць, падзівіцца,
У цэркві Богу памаліцца;

Потым шмыгнуць да двара
Павіншаваць Гаспадара. —

— «Паночку Яночку! дай табе Божа
За год даждаці сьвятога Спаса,
Каб як лес расло усякае збожжа,
Дык будуць пірагі і густая каша;
Не купляй мяса, а з сваей гавяды,
Здаровай, маладой і тлустай, як лані,
Кармі сямейку, гасьцей і чаляды,
Дык ўжо ж тады будзеш Панам на ўсе сані!
У бочках, яндоўках і усякай пасудзе
Каб не выбіралась гарэлка, мёд, піва,
Няхай п'юць удоваль добры і злы людзі,
На завясыць непрямцялям і усім на дзіва.
Кінь жыцьцё бурлацкае, а пашукай жынкі,
Маладой, прыгожай і любяшчай тебе,
Каб усі зайздравалі і глыталі сьлінкі.
Тады будзеш шчасліў, жывучы як у небе.
А за такое, хоць дурное, мае павітаньне
Дай чарку гарэлка ды палюбі шчыра, — то зь мяне і стане».

Віцук Дунін-Марцінкевіч.

5 серпня 1868 року
Корытна.

Гэты верш Марцінкевіча быў надрукаваны бяз прозьвішча аўтара ў газэце «Минский Листок» у № 165, старніца 2, у 1902 годзе. Тарасэвічы, вёска і маёнтак, знаходзяцца ў Бабруйскім павеце, гміна Гарадок. Вёска знаходзіцца ў 25 вярстах ад Бабруйска і ў 13 вярстах ад станцыі чыгункі Ясень. Вёска Тарасэвічы мае царкву пад ваззваньнем Праабражэньня, збудаваную у 1818 годзе памешчыкамі Асьвяцімскімі. Тарасэвічы — уласнасьць паноў Вайніловічаў так, як і Корытна. Корытна таксама Бабруйскага павету. Арыгінал верша знаходзіцца ў багатым беларускім архіве інж. Рамуальда Зямкевіча¹ ў Варшаве, а перайшоў туды ад пана Ксавэрага Вайніловіча, уласьніка маёнтку Корытна. Пан Ксавэры Вайніловіч, вялікі любіцель беларушчыны, памёр сёлета ў Варшаве.

Рэдакцыі «Зах. Беларусі» ўдалося ўстанавіць, што гэты верш быў напісаны Дунін-Марцінкевічам да Яна Луцкевіча, бацькі вядомых беларускіх дзеячоў Ів. і Ант. Луцкевічаў, які ў канцы [18]60-х гадоў арандаваў успомнены ў вершу двор Тарасэвічы ў Бабруйшчыне, ня быў яшчэ жанаты ў 1868 г. і знаходзіўся ў блізкіх адносінах з нашым пісьменьнікам. Ян Луцкевіч радзіўся ў 1831 годзе і памёр у 1895 г. Сыны яго добра памятаюць, што такі ж рукапіс знаходзіўся ў паперах бацькі.

«БУНТ ПРОЦІ БОГА»

Запраўды, «бунтам проці Бога» можам назваць той процірэлігійны рух, які шырокай хваляй разьліўся па ўсёй Савецкай Беларусі.

Рух гэты зьяўляецца не самастойным, а узьняўся як адзін з мамэнтаў у агульна-савецкім паходзе проці старых рэлігійных традыцыяў. Ён у роўнай меры выступае проці ўсіх рэлігійных кірункаў, зачыняючы і аддаючы да ўжытку культурных устаноў і работніцкіх клубаў і праваслаўных цэрквы, і каталіцкая касьцёлы, і жыдоўскія

сынагогі.

Сацыяльная рэвалюцыя, як і некалі Вялікая французская рэвалюцыя, разьбівае ўсе аўтарытэты, усе перажыткі старога ладу. Старарэжымнае дзяржаўнае сужыццё, так сама, як у гэты мамэнт жыццё Польшчы, цесна звязана з царкоўнасьцяй. І гэта ў свой чарод выклікае у тварцоў новага ладу асабліва варожыя адносіны да царквы наагул, а разам з тым і да таго, на чыё імя пазываецца царква: да ідэі Бога.

Савецкая ўлада стараецца выкараніць старую ідэю Бога з узгадаваньня новых пакаленьняў, з школаў, з учебнікаў. Нас паведамляюць аб такіх фактах рупнасьці цэнзуры, як канфіскацыя дужа пекнага выданьня школьнае кніжкі да чытаньня за тое, што тамака адзін раз успомнена імя Бога — і то ў народнай прыказцы: «праўда хоць груба, ды Богу любя»...¹

Побач з антырэлігійнымі працэсіямі, з карыкатурамі на сьвятых творыцца спэцыяльная літаратура, якая мае на мэце разьбіваць аўтарытэт Бога. І гэта выклікае ў нашай памяці некалькі мамэнтаў з нашае старога, даваеннага літаратуры.

Дый ня толькі з нашага, беларускага: нам успамінаецца «бунт проці Бога» ў найвялікшым па сваёй сіле творы Адама Міцкевіча — імправізацыі яго ў III часьці «Дзядоў», калі паэта, узбураны тымі крыўдамі, што Бог судзіў быць польскаму народу, адкідае справядлівасьць і міласэрдзе Бога і кліча:

То мана, што крыніца Любві — у Табе:

Ты — толькі Мудрасць адна!..

Такое ж «бунтарства» бачым у творах найвялікшага польскага паэты сучаснасьці, Высьпянскага, а Ян Каспровіч кідае горкія словы ўпекі валадару сьвету, што «пыл зорак перасыпае ў сваёй залатой клепсыдры» і невядома на што «плодзіць жыцьцё», якое павінна клясьці стварыцеля...

Бунт проці крыўды, якая пануе на сьвеце, даводзіць і цэлы рад беларускіх паэтаў да «бунту проці Бога», каторы ня хоча ці ня можа зьніштожыць, перамагчы зло.

* * *

Храналягічна першым у гэтым радзе зьяўляецца беларускі рэвалюцыянэр-паўстанец Костусь Каліноўскі, дзеляў 1863 году. З агульнага тону яго пісаньняў можна судзіць, што Каліноўскі быў чалавекам веручым у Бога. Але яго перадсьмертныя перажываньні у востры, тая кара сьмерці, якую прысудзілі яму за незвычайна сільную любоў да свайго сярмяжнага беларускага народу, тая цяжкая пакута, каторую безь ніякае віны цягнуў гэты народ і каторай перамагчы ня здолелі ўсе высілкі лепшых людзей нашага краю, — усё гэта выклікае ў апошні перад сьмерцю мамэнт страшэнна горкі, безнадзейны настрой у Каліноўскага. Бог пакінуў яго, яўна адварнуўся ад тае справы, за якую Каліноўскі і тысячы другіх ідэалістаў аддалі сваё жыцьцё... Бог «за нашу Праўду» стаў нас караць... Бог спрадвеку судзіў нам згінуць... Але вера ў «нашу Праўду», у справядлівасьць вызваленае ідэі у Каліноўскага такая магутная, такая глыбокая, так яго захоплівае, што ён у перадсьмертным вершун разьвітаньні гаворыць:

Калі за нашу Праўду Бог нас стаў караці
Дый ў прадвечнага суду вялеў прападзіці, —
То мы прападем марна, а праўды ня кінем,
Хутчэй Неба і шчасьце, як Праўду абмінем!

Так чалавек веручы, зьяняверыўшыся ў перавазе добра над злом, праўды над крыўдай, гатоў у мінуту сьмерці адрачыся збаўленьня душы, гатоў адрачыся шчасьця вечнага і самога Бога — дзеля трыюмфу «нашага Праўды»...

Вуснамі Каліноўскага прамаўляе ўчыцьцё нацыянальнае — патрыятычнае. Другі

з чароду паэта-«бунтар», Мацей Бурачок, стаіць на чыста сацыяльным грунце, калі наракае на Бога, што той «ня роўна дзеле» (у «Дудцы беларускай»), калі ад імя беларускага селяніна кідае Богу горкі жаль свой: ён шкадуе, што яму дадзены дар слова, бо слова праўды астаецца пустым гукам, — шкадуе, што яму дадзены вочы, «каб душа балела, гледзючы на долю, каб сэрца шчымела і рвалася з болю, каб было чым плакаць і ўдзень, і ўночы»², — шкадуе, што мае вушы, «каб чуць, як зьвякаюць ланцугі на людцах»... Шчырым трагізмам вець ад слоў гэтага безумоўна веручага «бунтара», калі ён кажа:

Ня здзекуйся ж, Божа, нада мной, над імі:
Парабі усіх нас, як камень, глухімі!
Вазьмі усе змыслы, покі прыйдзе Праўда,
Бо жыць безь яе нам невяліка наўда!

І ён проці свае волі бачыць сябе прымушаным «біцца з Богам» — усё за тую ж самую «нашу Праўду», аб якой гаварыў Каліноўскі напярэдадні расстрэлу³:

Прасіў я суседзяў са мной падзяліцца,
Памагчы крыж несці, як «з Богам ня біцца».
Абсьмяялі людзі мяне, як дурнога,
Да цябе паслалі, да самага Бога:
Там, казалі, праўда, тут тыкеле сіла!
Даўней, кажуць, праўда па сьвеце хадзіла,
Жабруючы ж зьмёрла, а людцы схавалі,
Каменем накрылі, зямлю пааралі,
Каб ня чуць, ні ведаць аб ёй ані весці.
Ды цяпер і кажуць: «Праўда ў небе гдзесьці»...

(«Праўда»)

Хоць у канцы аўтар і просіць Бога, каб паслаў Праўду зь неба назад на зямлю, — ды ўва ўсіх падобных зваротах Мацей Бурачка да Бога чуецца той самы «бунт», за які некалі лішне руплівыя прадстаўнікі кліру гатовы былі выклінаць вялікага Адама⁴...

Чвэрць веку прайшло паміж сьмерццямі Каліноўскага і напісаньнем «Дудкі беларускай». А яшчэ праз чвэрць веку пачуўся магутны голас найвялікшага беларускага волата слова — Янкі Купалы, найбліжэйшага да нас, найбольш сучаснага.

Янка Купала — запраўдны павадыр беларускага народу. Ён — прарок адраджэньня і вызваленьня беларусаў з эканамічнае, палітычнае і духовае няволі. Голас яго — то ўжо ня голас забітага, загнанага селяніна-гаротніка: ён прамаўляе ад імя ўсяго многамільённага, цяжка пакрыўджанага беларускага народу. Голас гэты грывіць, быццам гром, — у ім чуецца крык мільёнаў — востры, рэзкі пратэст проці нічым не заслужаных крыўд і здзекаў. То голас бунту ня толькі проці валадароў дачасных на зямлі, але і проці спрадвечнага валадара «і неба, і зямлі».

Мы маем на думцы верш Купалы «Цару неба й зямлі», поўны горкае ўпекі Богу, каторы, пры ўсёй сваёй магутнасці, ня можа вызваліць народу беларускага ад Ім жа створанай бяды і цьмы, каторы «прадаў на глум і годным і нягодным усё, што ёсьць сьвятым для нас і ў нас». Купала па-мастацку малюе абраз народнае нядолі, за якую вінаваціць Бога, і канчае свой твор поўным трагізму крыкам:

І ты глядзіш на гэта усё з патоляй,
Глядзіш, маўчыш, як падзямельля мур;
Мальбы няшчасных: «праўды! шчасьця! долі!»
Ты глух паняць, паслаць маланкі бур!
Паймі! Пачуй! Сон наш і свой стрывожы!

Закон і суд свой праведны пашлі...
Вярні нам Бацькаўшчыну, Божа,
Калі ты цар і неба, і зямлі!..⁵

* * *

Усе вышэйпералічаныя нашыя песьняры — людзі сьвецкія, для якіх жыцьцё і шчасьце народу на гэтым сьвеце — першая і найважнейшая справа. І гэта — для нікога ня дзіўна, гэта — зусім зразумелая рэч. Затое зусім асаблівае месца сярод гэтых асаблівых «бунтароў проці Бога» займае беларускі паэта — *ксьндз каталіцкі*. Над ім і трэба нам супыніцца з адпаведнай уважлівасьцяй.

Гэта — кс. Стаповіч, мянюшка — Казімір Сваяк, які без пары зышоў у магілу ў 1926 годзе⁶.

Кс. Стаповіч, яшчэ дзецюком быўшы, вельмі горача і балюча адчуваў сваей незвычайна чуткай душой вялікую *драму працоўных*. Лішне добра прыгледзеўся ён з малых гадоў да ўсіх нягод і зьдзекаў, якія церпіць сялянская маса — тут, у Беларусі. Прыгледзеўся і да мук мястовага работніка, бачыў, як у вялізарнай сталіцы царскае Расеі — Пецярбурзе — з мазаля работнікаў тварылася і расло ўсялякае багацьце, як працу беднаты пажыралі дармаеды. І ўсё гэтае запісваў у сваім штодзённіку, і на ўсё гэтае шукаў рады-леку.

Узгадаваны ў каталіцкім духу, сам прадстаўнік каталіцкае царквы, кс. Стаповіч ува ўсім гэтым *павінен быў* бачыць «*Найвышэйшую Волю*». Але тая рэлігія, у якой ён шукаў адказу на ўсе жыцьцёвыя пытаньні, загадвала яму верыць, што гэтая «*Найвышэйшая Воля*» разам з тым зьяўляецца і «*Найвышэйшай Справядлівасьцяй*». Тым часам жыцьцё яму на кожным кроку паказвала, што не справядлівасьць, а *сіла дужэйшага* пануе над сьветам і дыктуе яму свае законы. Шчыры беларус, гарачы адраджэнец, — кс. Стаповіч бачыў, што народ беларускі пакутуе ў падвойнай няволі: і сацыяльнай, і нацыянальнай — духовай, а віны гэтага паняволенага народу, якая апраўдала бы «*Найвышэйшую Справядлівасьць*», ніяк знайсці ня мог. Дык, падобна да таго, як некалі беларускі рэвалюцыянэр-паўстанец Костусь Каліноўскі, і наш Сваяк *утраціў веру ў гэную «Найвышэйшую Справядлівасьць»*, якая ня хоча ці ня можа скрышыць перунамі свайго гневу ўсю крыўду і ўсё злое на сьвеце...

Для каталіцкага ксяндза — гэта ж вялікая трагэдыя. І тым больш вялікая, што ён нават ня мог ні зь кім з сваіх таварышоў дзяліцца сваімі думкамі аб гэтым, што наагул *хацеў* шчыра верыць у Моц і Справядлівасьць Бога! Можа, гэта і пабуджала яго шукаць выхаду для сваіх думак у паэзіі, дзе — пад мянюшкай Казіміра Сваяка — толькі і мог шчыра боль душы сваей высказаць.

Праглядаючы томік яго вершаў «*Мая ліра*», выданы Беларускім выдавецкім таварыствам у 1924 годзе ў Вільні, мы і бачым усюды *крык распачы* «душы збалелай, з мук ашалелай», бачым страшэнную духовую драму паэты-ксяндза, *утраціўшага веру ў Найвышэйшую Справядлівасьць*. Сваяк незвычайна балюча адчувае гора і няволю беларускага працоўнага народу, усею душой любіць сваю Бацькаўшчыну Беларусь, сумуе, што слабыя сілы яго не даюць яму магчымасьці стануць у рады актыўных барацьбітоў за вызваленьне яе, бо «*з рук божага Даўцы*» ён *ужо не чакае «збаўленьня з долі апяванай»*⁷, бо «збаўленьне» гэтае вымагае — *барацьбы!*

І толькі ў самым бяздоньні няверы
Іскра надзеі у попеле тлее:
Іскра надзеі, што рана бязь меры
Долі народнай душы разагрэе.

Искра надзеі пажарышчам стане,
Аж твар схаваюць нябесныя зоры,
І дух народны адважна паўстане:
Раўняці будзе даліны і горы⁸.

Сваяк вачыма душы шукае «сільных між браці паганай» і верыць, што вось нарасьце пакаленьне, якое:

Будаваць будзе на зломах Айчыны
Рукой магутнай з агнём Прамэтэя,
А сам, як згіне, дасьць тастамант сыну,
Каб не змалела Айчыны ідэя...

Як маглі зьмясьціцца такія думкі і імкненьні пад чорнай ксяндзоўскай сутанай?! Вось у гэтым і трагэдыя Сваяка, якая пэўне ж ня ў меншай меры, чым сухоты, нішчыла яго кwoлы арганізм. Душна і цесна было яму ў тых путах, якімі скаваў яго духоўны стан. А разарваць гэтыя пугі не было ўжо сілы: ані фізічнай, бо цела ўсьцяж слабела, ані духовай, бо *патрэба* верыць, вытвараная⁹ ў ім усенькім *узгадаваньнем*, не пазваляла яму фармальна адкінуць тое, што фактычна ў ім замерла.

Дык цяжкім сумам і адчаем веець ад усей паэзіі Сваяка. І адзінай аддушынай, адзінай пацехай у ягоным жыцьці, поўным трагізму, была тая *новая вера*, якая патроху пачала замяняць Сваяку старую веру ў Бога: гэта — *вера ў свой народ*. І ў сваім «Тастаманце» Сваяк адказвае гэту веру і прыцяляем сваім, а ворагам народу кажа:

А тым, што як вужак асьліняць нас ядліва,
То жартам панскім, то замовай агідлівай,
Скажу, што будзе час, калі, прытоптаны нагой,
Вы скажаце: «Вось Беларусь пайшла аднак гарой!»

* * *

Разглядаючы гэтыя выступленьні нашых песьняроў, мы павінны ўсё ж такі адзначаць, што іх «бунт проці Бога» яшчэ даволі далёк ад сучаснага «паходу проці Бога» ў Савецкай Беларусі. Гэта ўсё яшчэ бунт *ня проці ідэі Бога*, а проці бяссьільля гэтае ідэі перавярнуць, перастроіць чалавечае жыцьцё на асновах праўды, справядлівасьці. Гэта бунт проці таго, што прадстаўленьне аб Богу як аб ідэале на кожным кроку сустракаецца з фактамі, якія прырачаць атрыбутам божства. Гэта выяўленьне страшэннага болю душы, якая мучыцца ад расчараваньня, ад немагчымасьці знайсці ў жыцьці апраўданьне для свайго ідэалу божства.

Зусім другое бачым мы ў новай беларускай пралетарскай паэзіі. Тут ужо яўнае адкіданьне ідэі Бога, тут барацьба з гэтай ідэяй:

Цэрквы, палацы, харомы —
Памяць мінулага — з дымам!

кліча Міхась Чарот у сваёй паэме «Босыя на вогнішчы».

Тут «бунт проці Бога» *ня веры, а — бязьверыя*. І на гэты шлях узышоў у апошні час і Янка Купала, які заместа веры ў Бога стварыў сабе, як і Сваяк, новую веру — веру «ў свой народ, свой край і самаго сябе» («Спадчына»¹⁰)¹¹.

У СПРАВЕ ЗВАРОТУ БЕЛАРУСКАЕ КУЛЬТУРНАЕ МАЕМАСЬЦІ

У Менску — сэрцы Ўсходняе Беларусі — стварыўся магутны цэнтар творчае беларускае культурнае працы.

Пачатковыя і сярэднія беларускія школы (школы першае і другое ступені), універсітэт, у якім, апрача прадметаў беларусказнаўства, па-беларуску пачынаюць ужо выкладаць і такія прадметы, як агульная тэорыя права і др., цэлы рад беларускіх культурных устаноў зь Інстытутам беларускае культуры на чале — вось тыя кузні, у якіх выковываецца Новая Беларусь.

Сярод гэтых устаноў зварачае на сябе ўвагу, паміж іншым, Беларускі нацыянальны музэй.

Зь вялікім напружаньнем, зь вялікай затратай энэргіі і працы зьбіраюць тамака беларускія культурныя працаўнікі ўсё тое, што дае прадстаўленьне аб творчай сіле і духовай індывідуальнасьці Беларускага народу. І нядзіва: гэта ж трэба прыпомніць, што расейскі царскі ўрад у працягу сотні гадоў стараўся зьнішчыць у Беларусі ўсе сьляды яе даўнае самабытнасьці, што гэты ўрад павывозіў зь Вільні і другіх местаў нашае Бацькаўшчыны найбольш цэнныя культурныя памяткі, што гэты вываз у часе сусьветнае вайны зрабіўся масавым, а шмат з таго, што не паспелі вывезьці расейцы, згінула ў часе ваенных падзеяў, якія разыгрываліся на беларускай тэрыторыі ў працягу сямёх гадоў.

Вось чаму зьбіраньне менскага музэю сустракаецца зь вялікімі труднасьцямі, калі справа йдзе аб згуртаваньні тамака памятак нашае дзяржаўнае мінуўшчыны і старадаўнае культуры. Сучасныя вырабы нашага народу, як паказалі экспанаты беларускага аддзелу на сельскагаспадарскай выстаўцы ў Маскве, яшчэ можна знайсці ў нашай вёсцы. Але гістарычныя памяткі трэба шукаць далёка па-за межамі Беларусі: у вялікіх музэях Пецярбурга і Масквы, а таксама і на Захадзе — у Варшаве і Кракаве, куды іх ад нас вывозіла польская інтэлігенцыя, манючыся гэтак ня даць забраць іх у расейскія сабраньні.

Неяк у рукі пішучага гэтыя радкі папаў нумар выдаванае ў Менску беларускае газэты, у якім успамінаецца аб ахвяры Беларускаму Музэю адным з расейскіх музэяў нейкіх фігураў ці чагось падобнага. Ведама, кожная ахвяра — рэч добрая. Толькі ж менскім беларусам няма патрэбы аглядацца на ахвяры: яны маюць поўнае права — і з гэтага права павінны скарыстаць! — на *наварот у Беларусь усіх тых беларускіх гістарычных і культурных памятак, што апынуліся ў расейскіх музэях*.

Бяз сумліву, памятак гэтых — незвычайна многа. І хаця шмат чаго вывезена ўжо ў Польшчу пад відам *польскіх* рэчы (быццам затым, што ўсё гэта адносіцца да часоў прыналежнасьці Беларусі да Польшчы!), аднак, пашукаўшы добра ў Пецярбурзе і Маскве, можна было бы напоўніць Беларускі Музэй у Менску прост бясцэннымі для беларусаў прадметамі.

Права беларусаў на тое, што імі створана, — *бяспрэчнае*. Трэба бы толькі, каб гэтым занялася адна з паважнейшых беларускіх навуковых устаноў, каб была створана адумыслена камісія з спэцыялістаў, якая б і занялася вышукваньнем і рэвіндыкацыяй беларускіх гістарычных і культурных цэннасьцяў.

Цікава толькі, ці Беларуская Сацыялістычная Радавая Рэспубліка акажацца настолькі «важкай» установай, каб да голасу яе прыслухаліся «старэйшыя браты», што запраўды кіруюць усенькім «Саюзам Сацыялістычных Радавых Рэспублік»?

НАШ КУЛЬТУРНЫ РОСТ

Аб моцы народу гаворыць ня гэтулькі яго вонкавае жыцьцё, сколькі сіла ягонага духа, сколькі захаваны ў яго душы запас творчае энэргіі, выяўленьнем якое і зьяўляюцца гэтыя вонкавыя формы грамадзкага жыцьця. Бо гэтыя формы народ творыць у *барацьбе*, і яны ня зразу стаюцца ідэальнымі, ня зразу аказваюцца зусім прытарнаванымі да ўнутранага жыцьця народнае душы.

З боем тварылася наша народная школа ў Заходняй Беларусі. І хаця ў гэтай барацьбе перавага на мамэнт аказалася на старане варожае нам сілы, але факт існаваньня тут за апошнія гады каля 400 беларускіх народных школ¹ і дзвюх вучыцельскіх сэмінарыяў² не прайшоў бяз сьледу нават пасья прымусовага закрыцьця гэтых школ: тыя чатыры сотні сьвядомых беларускіх культурных працаўнікоў, прымушаных цяпер да бязьдзейнасьці, — гэта ж запас нашае нацыянальнае творчае сілы, які знойдзе для сябе выхад пры першай перамене вонкавых абставінаў. З боем вядуць сваю працу нашыя беларускія гімназіі, але і працаўнікі ў іх, і моладзь, бачучы гэту барацьбу нашага народу за існаваньне і права на культуру, узгадовываюць у сабе веру толькі ў свае ўласныя сілы, прывучаюцца спадзявацца толькі на сябе і гартуюць свае душы. А з гэтай моладзі, што кожны год канчае беларускія сярэднія школы, складаюцца новыя сотні нацыянальна сьвядомых інтэлігентаў, расьце грамада дзячоў, што далей будуць вясці творчую працу над будаваньнем нацыянальнае культуры, над будаваньнем духовае Беларусі. Лічба студэнтаў-беларусаў з Зах. Беларусі ў Праскім унівэрсытэце пераступіла у 1923 годзе за сотню.

Тое ж бачым у Ўсходняй Беларусі. Там лічба беларускіх працаўнікоў на ніве прасьветы на роднай мове і ў родным духу лічыцца ўжо тысячамі. Там тыя культурныя цэннасьці, якія ў пастаці кніжак, журналаў і г. д. з такім трудом творым мы на Захадзе, — там яны творацца ў дзяржаўных установах, як Беларускі дзяржаўны ўнівэрсытэт, як Інстытут беларускае культуры, як сэкцыя беларускае музыкі ў Маскоўскай кансэрваторыі і г. д. Там, на Ўсходзе³, творацца *беларуская навука* — тая духовае страва, якой будзе карміцца ўся наша нарастаючая інтэлігенцыя, дзелючыся ёю ў свой чарод з народнымі масамі. І гэтая беларуская навука абыймае з кожным годам усё новыя галіны знаньня: за 1923 год у Менску пачалі вясці па-беларуску ўнівэрсітэцкія выклады ўсіх прадметаў беларусазнаўства (мова, літаратура, родная гісторыя, геаграфія і краязнаўства, этнаграфія і др.), некаторых юрыдычных і грамадзянскіх навук, а так жа па прыродзе. А слухала гэтых выкладаў некалькі сот беларускіх студэнтаў. А ў меру гэтага разьвіцьця беларускае навукі прыбываюць патрэбныя беларускія ўчэбнікі, якія ўжо зусім забясьпечылі нашу пачатковую і сярэднюю школу, і творацца беларускія навуковыя працы і дасьледы, якія будуць служыць учэбнымі дапамогамі для студэнтаў унівэрсытэтаў.

Усё ярчэй і мацней выяўляецца і фармуецца беларуская *грамадзкая думка*, паглыбляецца беларускі сьветапагляд у тых грубых журналах, якія пачалі выходзіць у 1923 годзе: на Ўсходзе — мясачнік «Польмя» і «Адраджэньне»⁴; на Захадзе — зборнікі «Заходняе Беларусі», першая кніга якое выйшла ў сьвет у самым канцы году⁵; у Коўне — мясачнік «Крывіч»⁶; у Празе — «Беларускі студэнт»⁷. Асабліва буйна расьцьвіла за леташні год беларуская прэса ў Заходняй Беларусі: пад той час, як на Ўсходзе выходзіла бадай адна толькі штодзённая «Савецкая Беларусь», на Захадзе мы бачылі дзевяць беларускіх часопісяў (ад 1 да 3 разоў у тыдзень): «Беларускі Звон», «Наша Будучына», «Новае Жыцьцё», «Нашае Жыцьцё», «Наш Сьцяг», «Вольны Сьцяг», «Воля Народу», «Змаганьне» — друкаваныя кірыліцай і «Крыніца» — друкаваная лацініцай (— ня лічучы дзясятай часопісі ў беларускай мове паўурадовага характару «Сялянская Гутарка» ў Горадні, якая выпусьціла 3—4

нумары, поўныя брахні і зьвязгі на ўсё беларускае). Праўда, з гэтых дзевяціх часопісяў пяць былі зачынены ўладай. Апрача таго, выйшла 10 аднаднёвак (сканфіскаваны 4), а паіменна: «Беларускі Гоман», «Крык Праўды», «У 5-ыя ўгодкі абвешчання незалежнасці Беларусі», «Беларуская Доля», «Зарава», «Новае Наше Жыццё», «Падняты Сьцяг», «Сьцяг», «Сьцяг Народу», «Сьцяг Волі».

Урэшце, буйна расьце найярчэйшае выяўленьне нацыянальнае культуры, нацыянальнае душы ў мастацкай форме — наша *літаратура*. Узбагачываецца найбольш дагэтуль бедная у нас *беларуская повесьць*⁸, характэрны паказчык росту беларускага нацыянальнага жыцця наагул. Выходзяць «Сокі цаліны»* (ч. I: «Бацькава воля») Цішка Гартнага, вядомага ўжо ў беларускай літаратуры сваёй лірычнай творчасцю. Дае арыгінальную повесьць Язэп Нарцызаў — «Вялікая шышка». Урэшце чаруе чытача сваёй глыбокай паэзіяй Тарас Гушча (Якуб Колас) такімі творами, як найнавейшая яго повесьць «У палескай глушы», як пачатыя даўно, але закончаныя толькі летась дзьве яго вершаваныя паэмы «Сымон Музыка» і «Новая зямля». А насколькі моцна выяўляецца ў нашым грамадзянстве *патрэба* ў повесьці, сьведчыць такжа выхад у сьвет перакладных твораў, прыкладам «Алеся» Купрына (пераклаў Краўцоў Макара) і інш. Выйшаў і дужа пекны зборнік дробных апавяданьняў Зьмітрака Бядулі «На зачарованых гонях».

Расьце творчасць старых, заслужаных беларускіх лірыкаў: Купала выпускае ў сьвет новы вялікі том «Спадчына» і ў другім выданьні «Шляхам жыцця», Якуб Колас — «Водгульле», Цішка Гартны — «Песьні працы і змаганьня». А да грамады старых іменьняў далучаецца рад новых, якія безумоўна займаць пачэснае месца у нашай літаратуры: Міхась Чарот, Л. Родзевіч, Уладзімір Жылка, Уладзімір Дубоўка ды Наталья Арсеньнева, якія за мінулы год асабліва адзначыліся сваімі творами.

Нельга прайсьці моўчкі і міма працы нашых мастакоў-пісьменьнікаў як на ніве беларускае сцэны, так і на ніве беларускае музыкі. Фр. Аляхновіч, Сучасны, Галубок і шмат іншых узбагацілі даволі цэннымі творами наш тэатральны рэпэртуар. З музыкаў Тэраўскі даў свой вельмі багаты па зьместу «Беларускі лірнік», М. Равенскі — «Зборнік песьняў з нотамі», А. Грыневіч — «Навуку сьпеву» і надрукаваны яшчэ дзіцячы сьпеўнік⁹.

Уся гэтая культурная праца, увесь гэты здабытак нашае творчае мысьлі — гэта знак, што пры ўсякіх абставінах, нягледзячы на няўстанную барацьбу за самае існаваньне нашага народу, наш культурны рост не спыняецца ні на адзін момэнт. Чаго мы пазбаўлены на Захадзе, тое дапаўняе Усход, — і наадварот. І Беларусь расьце — расьце ў сэрцах і душах збудзіўшыхся зосну старых інтэлігентаў, нарастаючай новай народнай інтэлігенцыі, працоўных сялянскіх і работніцкіх масаў. А росту яе ніякая сіла, ніякі гвалт зламаць ня здолее.

З ПРЫЧЫНЫ СПРЭЧКІ ПРА «КАМЭРУ КОНРАДА»

(Ліст у рэдакцыю)

З прычыны нападкаў на мяне праф. Піганя на тле спрэчак наконт месцазнаходжаньня камэры А. Міцкевіча ў пабазыльянскіх мурах, учыненых на старонках «Dziennika Wileckiego» ў артыкуле пад назовам «Няпраўда і праўда пра камэру Конрада. Баламуцтва А. Луцкевіча», — нападак, калі гаварыць пра форму, абса-

* Гэты твор і некалькі другіх, хоць і надрукаваны ў Менску і Бэрліне ў канцы 1922 г., ды да нас дайшлі толькі летась, і затым уваходзяць у наш агляд.

лютна недапушчальных, а што да зместу — цалкам няслушных, а для мяне асабіста крыўдных, гэтым лістом маю гонар прасіць Шаноўную Рэдакцыю змясьціць у сваім тыднёвіку ніжэйпададзеныя звесткі і заўвагі, якія абвяргаюць цьверджанні п. Піганя і датычаць *meritum*¹ справы.

Ужо сам спосаб вядзеньня спрэчкі, ужыты п. Піганем, пераносіць справу з вобласці навуковых даследаванняў на грунт палемікі з асабоваю і нацыянальнаю афарбоўкаю. П. Пігань з абурэннем адзначае выступ «зусім неспадзяванага» апанэнта — беларуса, нягледзячы на тое, што ўжо за 15 гадоў перад зьяўленьнем п. Піганя на віленскім грунце ўласна беларусы разам з мясцовымі польскімі даследчыкамі распачалі працу дзеля пошуку «камэры Конрада» (с. п. Ян Луцкевіч і д-р Ул. Загорскі). Таксама толькі дзякуючы далейшай ініцыятыве беларускага грамадзянства паўстала зьмешаная польска-беларуская камісія пры дэпартаменце асьветы б. Сярэдняе Літвы, якая — згодна з прадстаўленьнямі беларусаў — здэмакавала п. Піганя як апалыгета выдуманая п. Студніцкім вэрсіі аб «прафанацыі» камэры Конрада расейцамі і беларусамі. *Inde irae!*² А з увагі на тое, што вынікі даследавання, праведзенага камісіяй, а таксама высновы Беларускага навуковага таварыства падаў да ведама грамадзянства ніжэйпадпісаны, п. Пігань стараецца перадусім дыскрэдытаваць мяне асабіста з дапамогаю паклёпу аб нібыта ўчыненым мною «фальшаваньні».

Гэтага закіду было б дастаткова, каб пасеяць недавер да маіх словаў, аднак ён мае такую ж вартасць, як і напады п. Піганя на беларускае грамадзянства ў ягонай брашуры 1921 г., напады, якія цяпер ён мусіў адклікаць. П. Пігань вінаваціць мяне, што нібыта я ў маёй брашурцы («*Prawda o celi Konrada*», Wilno 1923) на с. 5 падаў сытуацыйны плян пабазыльянскай пасэсіі³, «выкананы названай камісіяй» (Т-ва замілаваных Вільняю), на якім дарабіў «неіснуючыя ў рэальнасці шырэішыя сьцены разбуранага крыла, хоць такіх сьлядоў у грунце абсалютна няма», што я «мэтанакіравана, наўмысна» падрабляю « доказы на карысьць сваёй тэзы», што «плян на с. 5 брашурцы фальшывы, што абазначаных на ім лічбаў III так званых сьлядоў разбуранага крыла камісія пры раскопках ня выявіла». А перад гэтым п. Пігань з усёй станоўчасцю сьцьвярджае, што сьлед даху разбуранай будоўлі паказвае, што была была яна аднапавярховаю (*parterow№*), была толькі калідорам, які служыць пераходам з манастыра ў царкву, «а значыць жыльлёвых кельляў мець не магла».

Гэтае абвінавачаньне ў яго цэласьці я мушу вярнуць п. Піганю. Бо няпраўда, быццам я сытуацыйны плян на с. 5 маёй брашурцы падаваў як плян камісіі Т-ва замілаваных Вільняю або спасылаўся на яго аўтарытэт. Каб навочна пераканацца, што п. Пігань разыходзіцца тут з праўдаю, дастаткова зазірнуць у цытаваную маю брашуру. У ёй на пляне я крэскамі падаў (пад выключную маю адказнасць!) *контур разбуранага крыла, які сьцісла адпавядае сьлядам даху, столі і прыляганьня сьценаў*, відочных на паўднёвым крыле панастаньскага гмаху. *Шырыня разбуранага крыла*, паводле таго ж сьледу, складае 11,70 мэтра, а вышыня, пачынаючы ад сцяпеньня падземнага калідору да столі — 4,9 м. Падземны калідор, як сьцьвярджае п. Пігань, мае ледзь 1,80 м шырыні. Калі ж такі быў праход і на партэры, або нават удвая шырэішы, то *застаецца яшчэ вольная прастора на 8—9 мэтраў шырыні*. І пра гэтую прастору п. Пігань мае адвагу сьцьвярджаць, што месца на кельлі тут не было, што «можна было б у крайнім выпадку дапусьціць, што было з таго боку нейкае шырэішае, можа, нешта накшталт павеці, якое служыла, можа, для захаваньня ад дажджу якога інвэнтару ці да т. п.».

О-ля-ля, п. Пігань! Гэта аж занадта, бо так «нацягваць» праўду можна, толькі маючы пэўнасць, што ніхто на месцы не правярць памераў калідору і разбуранага крыла. Але і самы некрытычны чытач з супастаўленьня тых памераў зробіць выснову, што архітэктурным дзівам было б узьвядзеньне даху і столі над калідорам у такі

спосаб, каб па-за калідорам знаходзілася прынамсі ўдвая шырэйшая за яго пустая прастора! «Павець» на 8—9 мэтраў шырыні можа існаваць хіба толькі ў фантазіі самога п. Піганя. З поўным правам я магу сьцьвярджаць, што п. Пігань дасканала сабе ўсведамляў, якім далёкім ад праўды зьяўляецца ягонае цьверджаньне аб памерах разбуранага крыла, а таксама аб маім гэтак званым фальшаваньні: таму *ён не падаў ніякіх лічбавых зьвестак*, хоць яны лёгкадступныя! *Не падаў, бо яны для яго забойчыя!*

П. Пігань хутка распраўляецца з адкрытаю мною літаграфіяй праф. Трутнева, якога «абвінавчвае» ў тым, што ён дарабіў сходы на паверх разбуранага крыла і комін. Ці ня годзе жартаваць? Ня лепш ён абыходзіцца і са сьведчаньнем самога Міцкевіча пра тое, што ягоная кельля прылягала да муроў царквы: узяў і зьмясьціў «новую» турэмную камэру аўтара «Дзядоў» такім чынам, што ня толькі ад царквы Сьв. Тройцы, але і ад разбуранага крыла (якое п. Пігань лічыць «мурамі царквы»!) яна адзелена манастырскім калідорам. У такім разе ўказаньне Міцкевіча, што ягоная турэмная камэра прылягала да царквы Сьв. Тройцы, траціць усякі сэнс, бо толькі пры *беспасярэднім суседстве* кельлі з «царкоўнымі мурамі», а не калідору, «у горадзе» сьпевы вязьняў маглі прыняць за сьпевы царкоўныя». З вокнаў «новай» кельлі сьпевы вязьняў маглі чуць (і тое слаба!) толькі жыхары вул. Конскай, куды *царкоўныя сьпевы наагул не далятаюць!* Так п. Пігань, далікатна кажучы, мадыфікаваў указаньне найболей верагоднага навочнага сьведкі, адкідваючы заадно сьцьвярджаньне Міцкевіча, што ён бачыў браму...

Пп. Пігань і Клос ужо трэцяе памяшканьне падаюць за «камэру Конрада»: першыя два адпалі, бо ўстаноўлена (і ўласна ў гэтым заслуга «неспадзяванага» апанэнта — беларусаў), што адно ўяўляе сабою зусім новую прыбудовку, а ў другім адвеку былі «паспалітыя месцы» для манахаў. Новая супазыцыя п. Піганя нічым ня лепшая. Для абвяржэньня яе дастаткова адзначанай вышэй калізіі з тапаграфіяй «Дзядоў». А да таго ж паўстае клопат з вызначэньнем паверху: манастырскі гмах — з прычыны пахіласьці грунту — з боку саду (поўдзень), паводле тэрміналёгіі інвэнтару 1841 г., *чатырохпавярховы*, і «камэра» п. Піганя, паводле тае ж тэрміналёгіі, знаходзіцца на *трэцім паверху*, а не на другім⁴. Міцкевіч (калі верыць п. Піганю, што вокны выходзілі на сад) павінен быў бачыць перад сабою *два рады вокнаў* і, такім чынам, ён ня мог бы гаварыць аб *другім паверсе*, бо ён, як сьцьвярджае той самы п. Пігань, ужываў віленскую тэрміналёгію, ужытую і ў інвэнтары.

На некарысьць маёй тэзы аб месцы «камэры Конрада» (у разбураным крыле) п. Пігань выстаўляе інвэнтары, у якіх няма мовы пра іншыя памяшканьні, апрача калідора. Але ж пры складаньні інвэнтароў іх аўтары апісвалі памяшканьні, празь якія яны пачаргова праходзілі, пачынаючы ад уваходу і кельлі брамніка і канчаючы царквою. Паколькі ж, згодна з гравюраю праф. Трутнева, памяшканьні ў разбураным крыле мелі асобны ўваход па сходах наўпрост зь цьвінтара, яны не ляжалі на гэтай дарозе. Мажліва таксама, што ў 1841 г., а можа ўжо і ў 1823 г., гэтыя памяшканьні ўжо не былі жылымі і сталі пустыя (гэта таксама магло навесьці на думку выкарыстаць іх як вязьніцу) — значыць, нішто тут ужо не падлягала рээстраваньню.

П. Пігань сьцьвярджае таксама, што паколькі пп. Сакалоўскі і Краснапольскі не знайшлі *падмурку* разбуранага крыла, дык ён не існаваў. Супроць такога цьверджаньня нават камяні лямантуюць, бо сьляды сьцен гэтага крыла на галоўным гмаху сьведчаць, што разбураная пабудова не належала да тыпу фундамэнтальных, а лёгкая пабудова не патрабуе падмурку, закладзенага ня менш як на 1,80 м, што, мабыць, разумеюць нават архітэктары! Трэба дадаць, што з прычыны падняцьця грунту ва ўсходнім напрамку (да вул. Вастрабрамскай) разбуранае крыло мусіла быць ва ўсходняй сваёй частцы аднапавярховым (*parterowe*) і толькі ў заходняй частцы (той,

якую бачыў і нарысаваў праф. Трутнеў) — двухпавярховым.

У час свайго побыту ў Вільні праф. Каленбах асабліваю ўвагу зьвярнуў на тое, што вязьні бачылі браму. Ён дапускаў, што такая брама магла існаваць з боку вул. Вастрабрамскай. Можа, у гарадзкіх архівах існуюць адпаведныя доказы, пільна хаваныя зацікаўленымі асобамі, якія ўжо раз скампрамэтавалі сябе надуманай «сэнсацыяй», маючы пад рукою доказы, што абвяргаюць яе. Калі б такая брама існавала, то з усходніх вокнаў разбуранага крыла *яе можна было бачыць*.

Пра віленскія «традыцыі», на якія спасылаецца п. Пігань, ня буду гаварыць. Але ўказаньне Адынца, што ў «*пэўныя гадзіны*» бачыў Міцкевіча ў вокнах з боку «бульварчыка за Вострай брамай», не ідзе карысьць п. Піганя: магчымае дапушчэньне, што «ў пэўныя гадзіны» вязьні маглі прыходзіць у манастырскі «музэй», бо не на працягу ўсяго дня яны карысталіся з найбольшае для кожнага вязьня пацехі — сузіраньня вольных людзей, хоць бы й чужых.

Нарэшце, пара словаў пра дакумэнт, пра які згадаў п. Пігань, цытуючы яго за п. Масьціцкім. У ім ідзе гаворка пра тое, што губэрнатар Рымскі-Корсакаў загадаў паліцмайстру Шлыкаву заняць пад вязьніцу «па адным паверсе» ў шасьці кляштаррах, у тым ліку і ў базэльянскім. Слова «паверх» наводзіць п. Піганя на думку пра нешта нязьмерна шырокае: ён сьцьвярджае, што ня можа быць гаворкі пра паверх, які складаецца з пары пакойчыкаў. Ды гэта ўжо рэч адносная, і было б вельмі рызыкаўна на такім дапушчэньні нешта будаваць. Да таго ж п. Пігань праўдападобна ня ведае расейскае мовы, у якой быў напісаны загад губэрнатара, і ня можа сабе ўявіць, што расейскае слова «этаж» ахоплівае нават паняцце... партэру!

Скончу, яшчэ раз горача пратэстуючы супроць палемічных мэтадаў п. Піганя, пераймаць якія я ня маю намеру. Зазначу толькі, што на падставе «сэнсацыі» п. Піганя аб «прафанаваньні» камэры Конрада гарадзкая рада і Т-ва замілаваных Вільню ўчынілі крокі, каб забраць у беларусаў пабазэльянскія муры, і ўлады гэтыя жаданьні выканалі. Цяпер п. Пігань адклікае свае цьверджаньні, але факт крыўды, учыненай беларусам, застаецца. А таму ягоныя словы пра «супольнае будаваньне» музэю мартыралёгіі ствараюць уражаньне крывадушнасьці: *наша* мартыралёгія ня скончылася. А заклік да беларусаў, каб узялі пад апеку «новуую» камэру Міцкевіча, спазьніўся: беларусы гэтаю прыбіральню не карыстаюцца. Пра гэта п. Піганю мог бы нешта паведаміць Віленскі кураторыюм...

ЯШЧЭ АДЗІН НАПАД

(Ліст у рэдакцыю)

Ужо пасья завяршэньня вёрсткі нумару «PrzełNodu Wileckiego», у якім рэдакцыя зьмясьціла мой адказ п. Піганю з прычыны спрэчкі пра месца «камэры Конрада», на старонках «Dzennika Wil.» я прачытаў выступ у гэтай справе яшчэ аднаго няўдалага «адкрывальніка» «камэры Конрада»... у манастрыскім месцы агульнага карыстаньня — праф. Клоса, дэмакаванага мною ў брашуры «Prawda o celi Konrada».

Выступ п. Клоса зьяўляецца працягам нападаў на мяне п. Піганя і ўтрымлівае паўтор і далейшае разьвіцьцё хлусьлівых і несумленных закідаў на мой адрас, на якія я даю тут адказ.

1. Няпраўда, што — як сьцьвярджае п. Клос — аднаўленьне працы польска-беларускай камісіі, сарванай пасья *беларускіх сэнсацыяў*, стала немагчымым з прычыны «прапажы» актаў камісіі і немагчымасьці ўстанавіць лік сябраў камісіі. Колькасьць сябраў камісіі (*дзесяць*) гэтак нязначная, што сам п. Клос пры добрай

волі мог бы высветліць і паведаміць п. Рэмэру прозьвішчы сябраў камісіі гэтак, як я зрабіў у маёй брашуры: з памяці.

2. Няпраўда, што я нібыта выкарыстаў матэрыялы п. Клоса, ня маючы на тое права. Найкатэгарычней сьцьвярджаю (зрэшты, і сам п. Клос гэта прызнае), што зьмешчаныя ў маёй брашуры пляны 1814 і 1845 гг. былі адкрытыя п. Клосам, які праводзіў дасьледаваньне ў гэтай справе не па сваёй ахвоце, а па даручэньні названай польска-беларускай камісіі і гэтай камісіі вышэйменаваныя пляны прадставіў. Як сябар камісіі, праца якое польскім бокам была сарваная, лічу сябе цалкам правамоцным карыстацца ўсімі выяўленымі камісіяй матэрыяламі нароўні з п. Клосам ды іншымі. На паходжаньне плянаў я ўказаў у маёй брашуры на с. 4, таму закід п. Клоса, што я падаў пляны нібыта без указаньня крыніцы, зьяўляецца злосьнаю выдумкаю.

3. Няпраўда, што я нібыта падступна атрымаў гэтыя пляны і парушыў неіснуючае аўтарскае права п. Клоса. Праўда тое, што я пазычыў пляны для рэфэрату ў Беларускам навуковым таварыстве і даклад там прачытаў. Аднак я не лічыў і не лічу патрэбным каго-небудзь, а тым болей п. Клоса, прасіць, каб ён ласкава дазволіў мне... надрукаваць мой рэфэрат!

4. Няпраўда, што быццам у польска-беларускай камісіі «справа наткнулася на супраціў беларусаў». Супазыцці праф. Клоса, які, як потым высветлілася (*vide*¹ маю брашуру і твор (*elaborat*) п. Піганя ў «Dzenniku Wil.»), «навукова» зьмясьціў «камэру Конрада» ў манастырскім клязэце, выклікалі ў бесстаронных дасьледчыкаў справы — беларусаў, а ў тым ліку і ў мяне, сур'ёзныя сумненьні ўжо з прычыны дзіўнага кшталту гэтак званае камэры (гл. с. 6 маёй брашуры). «Супраціў» беларусаў, на шчасьце, ахаваў камісію ад кампраматацыі, пад якую яе мог бы падвесці п. Клос, калі б не крытычная пазыцыя беларусаў.

5. Пацвярджаю, што цесных кельляў у кляштары — у галоўным гмаху — не было. Пазьнейшыя зьмены сьценаў нічога не даводзяць і не абвяргаюць, бо вокны засталіся ўсюды нечাপаныя (глядзі інвэнтары!) і паказваюць, што нават аднавакonnныя кельлі былі вельмі прасторныя. Пан Клос ня мог пра тое ня ведаць, таму і гэты ягоны закід наўмысна непраўдзiвы.

6. Няпраўда, што я нібыта паказаў галоўны ўваход у кляштар не ў адпаведнасьці зь інвэнтаром. У інвэнтары 1814 г. апісаньне кляштару пачынаецца словамі: «Уваход у гэты Кляштар зь Цьвінтара ад Званіцы, у самым канцы заходняй лініі». Пан Клос гэтага інвэнтару ня бачыў, а таму і закід зьяўляецца зласьліваю выдумкаю.

На іншыя закіды я ўжо даў адказ у папярэднім лісьце. Закід наконт таго, што факты падганяюцца пад загадзя ўзятую тэзу, трэба скіраваць ўласна супроць пп. Піганя і Клоса, якія прагнуць, каб «камэра Конрада» абавязкова існавала яшчэ і сёньня, і гэта з мэтай стварэньня ў ёй музэю мартыралёгіі.

Становішча пп. прафэсароў, якія так ганебна скампраматавалі сябе сваімі псэўданавуковымі дасьледаваньнямі, прымусіла іх, каб затушаваць уражаньне уласнай кампраматацыі, перайсьці ад самаабароны да нападу. Але калі п. Пігань прадэманстраваў пэўную грамадзянскую сьмеласьць, прызнаючыся, што ў сваёй брашуры 1921 году пра «камэру Конрада» істотна напракудзіў, то п. Клос у сваім апошнім творы (*elaboracie*) робіць выгляд, быццам ягонае сэнсацыя не была пастаўленая прынамсі пад пытаньне, і зь незвычайнаю самаўпэўненасьцю гаворыць аб сваім удзеле ў разьвязаньні спрэчкі пра «камэру Конрада». Для гэтага ўжо трэба «*nie mieć szoia*»². Таму нічога дзіўнага няма ў тым, што для нападу на мяне ён, як і п. Пігань, абраў старонкі газэты п. Обста: маральны ўзровень «Dzien. Wil.» цалкам адпавядае маральнаму ўзроўню аўтараў нападу на мяне.

АБ БЕЛАРУСКАЙ ДРАМЕ

У нядзелю, 17 лютага, у Драматычнай майстроўні адбылася першая лекцыя з абвешчанага цыкля. Чытаў А. Луцкевіч *аб беларускай драме*.

Лектар, адзначыўшы, у чым істота драматычнае творчасці наагул і ў кароткіх словах намеціўшы два шляхі развіцця сусветнае драмы: адзін — ад антычнае грэцкае драмы — праз Шэкспіра да нашых часоў, другі — драма царкоўная, створаная ў сярэдніх вяках, — паказаў, як гэтыя шляхі адбіваліся на гістарычным развіцці беларускае драмы.

Драма сярэднявечная царкоўная зместу (містэрыі) прыйшла да нас у XVII—XVIII стагоддзях. З тых часоў вядомы ў нас такія духоўныя драмы, як драма раж-ственская, як «Восіп, сын Ізраілеў», «Жаласьлівая камэдыя аб Адаме і Еве», «Аляксей, чалавек божы» і др. Але побач з тым бачым у гэныя даўныя часы як быццам зачатка і беларускае сьвецкае драмы: гэта — інтэрмэдыі, ці дробныя бытавыя сцэнікі з жыцця «простых людзей», пераважна камічнага зместу, якія ўстаўляліся паміж актамі духоўнае драмы дзеля разьвесяленьня публікі. Аднак з гэтых зачаткаў нічога тады ня вырасла: дзеля таго, каб драма сьвецкая магла разьвівацца, патрэбна разьвітае грамадзянскае жыццё, — а беларускае грамадзянскае жыццё якраз у XVII ст. пачынае занепадаць і зусім заняпала ў XVIII ст. Уся інтэлігенцыя была дэнацыяналізавана, далёка адышла ад свайго роднага караня, і не было каму разьвіваць гэную галіну беларускае мастацкае творчасці. Дык уся астача ў нас ад нашае старога драмы, створаная пад уплывам духоўнае драмы, гэта — народная батлейка.

Наша сучасная драма ёсьць адбіццё заходнеўрапейскае сьвецкае драмы. Пача-так ей паклаў у сярэдзіне XIX ст. Вінцук Дунін-Марцінкевіч, які напісаў оперу «Сялянка»¹ (музыку да яе даў Ст. Манюшка) ды камэдыі «Залётъ» і «Пінская шляхта». Усё гэта — драмы бытавыя, неглыбокія, бо за часоў Марцінкевіча не было йшчэ шырэйшага беларускага грамадзянскага жыцця. Блізкая да марцінкевічаўскіх і драма Ядвігіна Ш. «Злодзей», напісаная ў 90-х гадох мінулага стагоддзя, праз паўвеку пасля Марцінкевіча. Запраўднае развіццё беларускае драмы пачынаецца ў сувязі з магутным узростам нашага адраджэнскага руху. Праўда, і Каганец, і Купала, і Аляхновіч — тварэц мяшчанскае драмы, і Альбэрт Паўловіч — усе яны йшчэ даюць дань бытавой драме. Але адначасна вырастае і драма ідэйная, у якой адбіваюцца ўсе праявы нашага нацыянальнага жыцця. І тут закрануты глыбокія агульналюдзкія сацыяльныя праблемы (Купала «Адвечная песня» і «Сон на кургане», Аляхновіча «Цені»), і барацьба народу за сацыяльнае, палітычнае і нацыянальнае вызваленне (Купала «Раскіданае гняздо»; Аляхновіча «Калісь», «Няскончаная драма»; Галубка «Апошнія спатканьне», «Бязьвінная кроў» і др.; Міровіча «Костусь Каліноўскі»; Гарбацэвіча — драма на фоне польскае акупацыі ў Меншчыне; Цішкі Гартнага «На хвалях жыцця»; Дылы — драма з паўстаньня беларускага сялянства проці панскага прыгону; Якуба Коласа — з часоў імперыялістычнае вайны і г. д.). Урэшце бачым нарадзіны і палітычнае сатыры (Аляхновіча «Пан Міністар», Сучаснага «П. С. Х.»). Ды шмат дробных рэчаў даюць і Родзевіч, і Гарэцкі, і многа-многа іншых. Урэшце творыцца спэцыяльна дзіцячая драматычная літаратура (Лейкі «Снатворны мак», Алеся Гаруна «Дзіўны лапаць», «Шчасьлівы чырвонец» і др.).

Усе гэта вырасла на грунце іменна нашага грамадзка-нацыянальнага і культурна-га росту, і ёсьць у нас запраўдныя цэннасьці ў драматычнай літаратуры, ёсьць запраўдныя таленты з Аляхновічам наперадзе. Тэатр стаўся ў беларускім жыцці ўжо неабходнай патрэбай, і гэтая патрэба — раз існуюць магчымасьці тварэньня беларускае драматычнае літаратуры — будзе зьяўляцца для нашых пісьменьнікаў магутным пабудзіцелем да працы. Ды ў гэтым — залог развіцця і расцвету беларускае драмы.

Хаця публіка на гэту лекцыю (пасля ішоў канцэртны адзел і скокі) дапускалася толькі па запросінам дырэкцыі «Драматычнае Майстроўні», саля была поўная. Спадзяемся, што добры пачатак «Майстроўні» будзе мець успех і далей. Чародная лекцыя (у нядзелю, 24 лютага) будзе дапаўненнем першае: чытаць будзе Ф. Аляхновіч *аб гісторыі беларускага тэатру*.

Трэба прывітаць навіну, якую ўвяла дырэкцыя «Др. Майстроўні»: лекцыя пачалася, як і было абвешчана, роўна ў 7 гадзін.

ЛІТАРАТУРНЫ ПЛЯГІЯТ

Сярод беларускіх пісьменьнікаў 40—50-х гадоў мінулага сталецьця бачым дзве групы, якія розняцца міжы сабой адбіцьцём на іх двух розных культурных уплываў: польскага і маскоўскага. Пераважаюць пісьменьнікі, узгадаваныя ў польскай культуры, — і гэта зусім зразумела: польскім уплывам падлягала вялізарная большасьць краёвае шляхоцкае інтэлігенцыі, зь якое рэкрутаваліся нашыя першыя аўтары; да таго ж высокаразьвітае ў палякаў нацыянальнае пачуцьцё прабуджала такое ж пачуцьцё ў беларусаў, хоць і ўзрослых пад чужацкімі ўплывамі, пад той час як для нашай абмаскоўленай інтэлігенцыі, прадстаўляўшай меншасьць, нацыянальныя пытаньні блізу не існавалі, як не існавалі яны для «дзяржаўнай» маскоўскай нацыянальнасьці, не адчуваўшай, што такое нацыянальны ўціск.

У «Гісторыі беларускае літаратуры» Максіма Гарэцкага пісьменьнікам нашым з польскай культурай і адводзіцца шмат больш месца, чым пісьменьнікам, узгадаваным пад маскоўскімі ўплывамі і пісаўшым пераважна па-расейску. Спасярод апошніх разгледжана творчасць адно толькі *Паўлы Шпілеўскага*, у якім, паводле характарыстыкі Гарэцкага, «пастаянна змагаўся этнограф з бэлетрыстам» — заўсёды з шкодай і для этнаграфіі, і для бэлетрыстыкі.

Але і агляд твораў П. М. Шпілеўскага ў Гарэцкага — далёка ня поўны. Наш паважаны гісторык роднае літаратуры ўспамінае адзін толькі твор Шпілеўскага: «Падарожу па Палесьсю і Беларускаму Краю», надрукаваны ў журнале «Современник» за 1853, [185]4 і [185]5 гг. і выпушчаны ў 1858 годзе асобнай кніжкай. Затое Гарэцкаму невядома «спроба пяра» Шпілеўскага на грунце драматычнае творчасці, якую прадстаўляе кніжачка *«Дожинки. Белорусский народный обычай. Сценическое представление в двух действиях, с хорами, песнями, хороводами и плясками белорусскими. Соч. П. М. Шпилевского. Санкт-Петербург, 1857 г.»* — з прадмовай, X і 60 стр. in 16°. А іменна гэты твор найлепш і пацвярджае пагляд Гарэцкага на творчасць Шпілеўскага.

Дый Шпілеўскі ня гоніцца за славай паэта-драматурга: у прадмове сваей да «Дажынак» аўтар кажа, што «назваўшы твор свой сцэнічным прадстаўленьнем, а ня драмаю ці камэдыяй», ён «ужо гэтым самым абазначыў змест яго, які, безь ніякіх пасяганьняў на драматызм ці камізм, зьмяшчае нарыс народнага жніўнага сьвята ў форме сцэнічнага твору». Пісаў ён гэты твор дзеля таго, каб пазнаёміць расейскае грамадзянства (твор напісаны мяшанай мовай — беларускай, зь перакладамі на расейскую, і расейскай) зь Беларусьсю. «А ў нас, — кажа ён у вынасцы на 1-ай старонцы, — так мала ведаюць аб Беларусі (для многіх яна terra incognita), нягледзячы на тое, што яна становіць значную паласу нашае айчызны і да таго паласу першапачатнае старадаўнае *племянное* Русі».

Прадмова Шпілеўскага, пасьвячоная пытаньню аб паходжаньні беларускіх дажынак, мо зьяўляецца найбольш цэннай часткай кніжкі, а гэта затым, што самыя «Дажынкi» як «сцэнічнае прадстаўленьне», коратка кажучы, *сьпісаны зь «Сялянкі»*

В. Дуніна-Марцінкевіча!

Ужо самы замысел «Дажынак» з пераадзяваньнем паненкі Веры Палескай за сялянку ўзяты жывцом у Марцінкевіча. Розьніца толькі ў тым, што Вера Шпілеўскага, пераадзеўшыся за сялянку, ідзе жаць на дажынках у свайго жаніха Пётры Драўлянскага, проста, каб зрабіць апошняму сюрпрыз, — а Юлія Марцінкевіча робіць свой маскарад зь ідэйнай мэтай: каб прывабіць прыехаўшага з падарожы па Эўропе свайго кузэна Кароля Лятальскага да беларускага сялянства і гэтак удзяржаць яго ў ягоным сямейным гнязьдзе, ды і даць сялянам добрага гаспадара і апекуна.

Але асабліва ярка кідаецца ў вочы «запазычаньне» ў Марцінкевіча, калі пачнем чытаць твор Шпілеўскага ад першае сцэны. Як і ў «Сялянцы», рэч дзеецца перад карчмой, куды *войт Навум* (той самы, што і ў Марцінкевіча, бо таксама сыпле прыгаворкамі!) загадаў сялянам сабрацца, каб выслухаць панскі прыказ. Зьяўляецца сярод сялян і марцінкевічаўскі *Ціт*. Як у «Сялянцы», сабраўшыся робяць розныя дагадкі аб прычыне войтаўскага загаду ды кажуць аб *камэце*, — так і Ціт у Шпілеўскага, пачуўшы, што войт Навум сядзіць у карчме, кажа: «Ну, дык пойдзем туды да яго... што ж ён за *камэта* гэтка?»

Арандар панскае карчмы Янкель — гэта ў «Дажынках» двойнік Марцінкевічаўскага арандатары Іцкі. — Шпілеўскі паўтарыў навет выведзены Марцінкевічам эпізод зь мелям, на канцы раздвоеным: пры запісаньні на дошцы доўгу за выпітую гарэлку — Навум, пацягнуўшы мелям раз, сам робіць дзьве рыскі...

Аднак у трактоўцы выведзенага жыда ў Марцінкевіча і Шпілеўскага ёсьць вялікая розьніца. Марцінкевіч — далёкі ад усякага антысэмітызму і малое свайго Іцку безь ніякае злосьнае тэндэнцыі: проста, як бытавы абразок. І адносіны паміж сялянамі і жыдом пазбаўлены ў Марцінкевіча і ценю варожасьці, нацыянальнае нянавісьці. Ня тое ў Шпілеўскага: ён ужо ў прадмове гаворыць, што аднэй зь яго мэт зьяўляецца, па магчымасьці, адмаляваць адносіны сялян да жыдоў і наадварот, і адносіны гэтыя — злосьныя, грубыя, з узаемнымі лаянкамі, пракляцьцямі, выражэньнямі ўзаемнае пагарды...

Затое «мілых беларускіх мужычкоў», аб якіх з такім захопленьнем гаворыць Вера ў «Дажынках», Шпілеўскі ідэалізуе на ўзор Марцінкевіча. Таксама і пань яго наскрозь пранікнуты марцінкевічаўскай патрыярхальнасьцяй, айцоўскімі адносінамі да «мілых мужычкоў».

З боку чыста мастацкага «Дажынкi» шмат уступаюць творах Марцінкевіча. Тут запраўды не прыходзіцца шукаць «ані драматызму, ані камізму», як папярэдзіў у сваёй прадмове сам Шпілеўскі.

З боку этнаграфічнага — цікаўныя песьні беларускіх сялян, сьпяваньня ў часе дажынак, пры сьпятаньні вянка, пры аддачы яго пану і т. п. (усяго 8 нумароў). Хаця беларускія тэксты пісаны паводле расейскага правапісу, але ўсё ж такі запісаны з боку вымовы даволі правільна, з захаваньнем аканьня. Цікава такжа імя «Талака», даванае дзяўчыне, якая нясе пану вянок і сноп жыта наперадзе грамады жней. На жаль, — і тут якраз выяўляецца дылетантызм у этнаграфічнай працы Шпілеўскага! — аўтар ані ў прадмове, ані ў п'есе не выясьняе, зь якіх ваколiц Беларусі ўзята апісаньне дажынак. Толькі паходжаньне Шпілеўскага зь Меншчыны, «у глухіх кутках якое прайшло яго маленства» (гл. Гарэцкага), дае аснову думаць, што Шпілеўскі апісуе звычай зь сваёй, бліжэй не азначанай, бацькаўшчыны.

Мо ў каго ўзьнімецца пытаньне: з чаго ж відаць, што плягіят зрабіў іменна Шпілеўскі, а не Марцінкевіч? Вось жа на гэта перш-наперш паказуюць даты выхаду ў сьвет памянёных двух твораў Марцінкевіча і Шпілеўскага: «Сялянка» надрукавана ў 1846 годзе*, «Дажынкi» — у 1857. Дый паміма таго даволі ўчытацца ў адзін і другі твор, каб пераканацца, каторы зь іх — арыгінал.

Чым жа можна вытлумачыць тую сьмеласьць, зь якой Шпілеўскі «запазычыў»

гэтак многа ў Марцінкевіча? І на гэта лёгка знайсці адказ: абодва пісьменьнікі належалі да дзвюх розных па культурных уплывах груп, і пад той час, як Марцінкевіч пісаў «Сялянку» мяшанай мовай *польскай* і беларускай, прызначаючы яе пераважна для краёвае спольшчанае інтэлігенцыі, — Шпілеўскі пісаў *па-расейску* і па беларуску, разлічаючы на расейскае грамадзянства, меўшае вельмі мала стычнасці з краёвымі «палякамі» (— «палякамі» па мове). Дык і вялікае рызыкі не было, што «пазыка» можа выкрыцца. Ды яна, відаць, і ня выкрылася пры жыцці абодвух аўтараў, з каторых адзін, *Шпілеўскі, быў безумоўна пад уплывам свайго земляка Марцінкевіча*. Плягіят выявіўся толькі сяньня, калі мо ўжо не захаваўся і сьлед ад магілы яго аўтара...

УСПАМІН АБ МАЦЕЮ БУРАЧКУ

Мусіць, мала хто з нашых пісьменьнікаў пакінуў сярод нашых сялян, зь якімі жыў поплец, такую сьветлую памяць, як аўтар «Дудкі» і «Смыка» Францішк Багушэвіч. З шчырымі сьлязамі на вачох апавядаюць аб ім тыя, хто яго памятае.

Вось прости ўспамін некалі «любіміцы» Мацея Бурачка Гэлі Каспаравічанкі (па мужу Горыт) з Наздрачнаў Сольскае гміны (Ашмяншчына) — суседкі Кушлянскага двара.

«Цяпер мне ўжо сорок гадоў, а помню, як бы ўчора, тыя часы, калі была йшчэ малой дзяўчынкай, і Ён часта заглядаў у нашу хату. Бывала, прыйдзе, сядзе на зэдлі і гутарыць аб усіх нашых бедах. Шмат каму і ў бядзе памагаў, ды і за вушы ў людзі павыцягіваў. Часта чытаў нам вершы беларускія, а раз прынёс і падараваў мне кніжачку зь вершамі, «Дудку Беларускаю». Пыталіся мы: хто ж гэта ўсё так хораша напісаў? — «Гэта, — казаў, — пісаў акурат такі самы чалавек, як і вы ўсе. Вось, вучыся добра, Гэля, дык мо і ты некалі пісаць будзеш!» Але ніколі не сказаў, што гэта ж ён сам піша. Меў ён грубы сшытак з рознымі беларускімі вершамі — апрача друкаваных у «Дудцы» і «Смыку»: памятаю, што між імі былі вершы «Шаршуну ўлетку, шаршуну ўзімку», «Вясковая баба» і шмат іншых.

З народам жыў як самы блізкі да нас чалавек, як свой. Бывала, на імяніны прыходзілі мы да яго, дык вядзе у хату і з усімі знаёміць. Сям'я яго яму не спагадала і гэтага вельмі не любіла... Весела гулялі ў яго на дажынкі; сам з нашымі дзяўчатамі скакаў, ды песні нашыя любіў пяць. Асабліва ж любіў сьпяваць сваю уласную песеньку «Ой, калючы ялавец, ягадкі салодкія».

Любіў ён часта хадзіць на гару, што называецца Лысая Гара. Нейкія там паперы закапываў, хаваючы іх. Быў тамака вялікі камень, які сяньня ляжыць на сваім месцы, толькі надпіс на ім высечаны — у памяць аб ім. Сюды мы часта ходзім успамінаць і паплакаць па ім.

Да самае ягонае сьмерці мы так ня ведалі, чые гэта вершыкі ён нам усё чытаў. І толькі на пахаронах з надпісаў на ўстужках пры вянках даведаліся мы, каго хавалі.

Крэпка дзержыцца памяць аб ім сярод нашых сялян.

Давялося мне цяперака прыехаць у Вільню, дык хачу купіць усе яго кніжачкі, якія друкаваліся: гасьцінца дзецям завязу!»

Трывалы памятник пабудаваў сабе Мацей Бурачок — у сэрцах нашага народу!

* Напісана «Сялянка» не пазьней пачатку 1844 году, бо на друкаваным экзэмпляры ёсьць дзьве даты: дазвол цэнзуры на друкаваньне — 5 мая 1844 г. і «адабрэньне» дзеля прадстаўленьня — 27 студня 1845 г. Надрукаваная ж у Вільні (друк. Завадзкага) у 1846 г.

ВОДГУКІ ВЯЛІКАЕ ВАЙНЫ

Літаратура народу — гэта быццам найбольш чулая фатаграфічная плітка, якая адбівае ў сабе ўсе праявы нашага жыцця. Але гэтае адбіваньне жыцця ў літаратуры мае свае асаблівыя законы.

Нейкае яркае здарэньне, нейкая незвычайная праява, якая паражае нашае выябражэньне і пачуцьцё, якая крэпка, балюча б'ець па нашых нэрвах, — у першы чарод адбіваецца ў *лірычнай творчасьці*. І гэта зусім натуральна: паэта-лірык, як і кожны чалавек, патрабуе нечым выявіць, неяк высказаць тое, што адчувае і перажывае, высказаць тое, што перапоўніла ягоную душу, — мо нават не аналізуючы, не разважаючы. Лірыка і дае нам гэтакія першыя *адрухі пачуцьця*. Але ў меру таго, як здарэньне адыходзіць ад нас у часе ўсё далей і далей, на сцэну выступае не пачуцьцё, а крытычная мысль і аналіз, развага. Вось чаму *эпас* адклікаецца на жыцьцё шмат пазьней, і часта толькі далейшыя пакаленьні даюць магутны абраз жыцця дзядоў у сваіх эпічных творах.

Гэтае самае бачым мы і ў беларускай літаратуры ў адносінах да сусьветнае вайны. Лірыка наша адгукнулася на яе ў першыя ж дні пасля выбуху вайны, пасля першых крываваў баёў. Эпас (а таксама і драма) яшчэ толькі пачынаюць выпаўняць сваю натуральную ролю, далёка не апанаваўшы ўсяго багатага ваеннага матэрыялу дзеля творчасьці.

Першыя адгукнуліся на крываваы падзеі Алесь Гарун, Зьмітрок Бядуля, Янка Купала, Якуб Колас. Пераглядаючы цяпер першыя «ваенныя» нумары «Нашае Нівы», насамперш натываемся на верш Гаруна «Праводзіны», напісаны 14.VIII.[19]14. Незвычайнай задушэўнасьцяй і чуласьцяй веець ад гэтых радкоў, у якіх беларускі селянін разьвітваецца з братам, што йдзе на вайну. Паэта наш адчувае вельмі востра цяжар таго прымусу, які гоне яго сярмяжнага брата на крываваю бойню, за чужую справу, — бо ж: «Сорам і ганьба для сьвету вайна, як ні мяркуй, ні судзі». Гарун, як і той запасны салдат-беларус, якога адрываюць ад роднай хаты і малых дзетак, ня мае ніякае злосьці да «ворага». Глыбока гуманітарны, людзкі настрой бачым мы ў радках верша Гаруна:

Будзе праціўнік пабіты ляжаць, —
Ты пашкадуй яго, брат!
Раны завязаш, паможаш устаць, —
Ё ён — чалавек і салдат.

Брат, у далёкай сваей старане
Мае ён дзетак, сям'ю...
Помста ці хцівасьць цябе як штурхне,
Ўспомні сямейку сваю.

Старасьці, цноце ня помні ураз,
Гэтым сумленьня ня плям.
Быў чалавекам ты, браце, у нас,
Будзь чалавекам і там.

Інакш выяўляецца першы одрух на ваенныя падзеі ў Зьмітрака Бядулі (Ясакара), якому вайна прадстаўляецца, як магутны мастацкі абраз волата-юнака. Напісаны ім 15.IX.[19]14 у Вільні верш «Волат» пачынаецца жудасным малюнкам:

Сьмерць... Бура... Трывога...
Ня йдзі, ой, ня йдзі ты, асілак юначы!
Ляжыць прад табою страшая дарога:

Пагінеш, пагінеш... няйнача!
Чырвоныя коні пад небам нясуцца,
Пярун і грымоты вакрыт раздаюцца,
І страх і агрута ўвесь сьвет абляглі...
І нішчыцца ўсё на зямлі...
І кроў... І руіны...
Ой, горкая будзе, дзяцюк, твая доля!
Сьмерць зрэжыць касою, бы кветку-расьліну,
Груган зьнясець косьці па полю¹.

Але вайна збудзіла ўжо ў маладых грудзёх утоены ў іх агонь і буру. І волата-юнака ня стрымлівае намалёваны рукой мастака-паэты жудасны абраз: ужо парыў захапіў яго, ужо ў ім выбухнула жаданьне «п'янец, загарэцца». І магутная сіла волата-народу нясе сама зьнішчэньне і сьмерць...

Памчаўся далёка...
Прапаў!.. І ня вернецца, сьмелы, ніколі...
Яго ня ўбача ўжо матчына вока...
І грудзі парвуцца ад болю...

Больш шырокі падыход да вайны бачым у Янкі Купалы. Купала даў цыкл вершаў пад агульным загаловам «Песьні вайны». Безнадзейна-сумнае motto² ўзяў наш паэта да свайго цыклу — словы песьні народнае:

Вазьмі, маці, пяску жменню,
Пасей, маці, на каменю,
Як прыжджэшся зь пяску ўсходу,
Тады верне сын з паходу...

Недарма ў першым вершу «Варожбы» трывога нейкая ўзьнімаецца сярод людзей:

— Што-то будзе, што-то будзе?
Штось трывожны сьвет і людзі.

І не на дабро паказваюць ягоныя варожбы... Чуецца надыход буры («Перад бурай»):

Сталі ўсюды ўсімі трэсьці
Неспакойства поўны весьці,
Што, забыўшы людзі ўвагі,
Пад крывавы пойдучь сыягі...³

Меч уздыме брат на брата,
Стане брату брат горш ката...
Зуб — за зуб, за вока — вока...
Як і сказана ў прарокаў.

Па краю пранься прызыў у рады войск — на вайну («Склік»):

Ад самагубнасьцей дзікіх,
Ад трупам значаных дарог⁴
Не пастрымалі сэрц людзкіх
Ні права іхняе, ні Бог.

Ударыў гром, завуў пажар,
Склікаюць трубы на паход;
Ўдзе край на край, на цара — цар,

Народ падняўся на народ.

Паэта — сам праціўнік вайны. Але ўжо ў гэтым вершу, пісаным (— пад расейскай ваеннай цензурай!) у 1914 годзе, чуецца так папулярны пазьней кліч «вайна вайне»:

Адважна у бой!.. Вайна вайну
Спладзіла, — хай жа бітва йдзе
За шчасьця лепшага вясну,
За волю вольнай грамадзе!

Мы адзначаем гэты мамэнт, бо ён вельмі характэрны для тагачасных настрояў: так, як прадстаўляе сабе вайну Купала, прадстаўлялі і шырокія народныя масы, веручы, што гэтая вайна паложыць канец усім войнам у будучыні...

Наіўныя! Якое ж горкае было затое пасья расчараваньне...

Але, нягледзячы на ўвесь гэты пачатковы аптымізм, разлука з краем, руйнаваньне бацькаўшчыны, страшэнныя абразы пабоішча — усё гэта пярэчыць спадзяваньням народу (вершы: «Разлука», «Засталіся нівы, сёлы», «Пабоішча»). Жудасьцяй вець ад апісаньняў жыцьця вёскі без кармільцаў, узятых у войска і загубленых на вайне, — ад панурага абразы пабоішча:

І вось жніва, што за жніва!
Бокам, сторчам, проста, крыва —
Труп ля трупа, як калоды...
Што за сон, што за выгоды!
Не на сьмехі, не на жарт,
Ката — брат, кат брата варт...⁵

І замірае ад гэтае жудасьці пачуцьцё радасьці ад дасягнутае страшэннымі ахвярамі пабеды, — а злавешчы груган, выплыўшы ў небе па-над пабоішчам, зь іроніяй кракае аб «пабедзе»:

Кра-кра, кра-кра! То ж пабеда!..
Кра-кра-кра! рыхтуй набой, —
Па пабедзе — зноў у бой!..

Агульны тон вершаў Купалы, пасьвячонах вайне, — жалобны: узяць хоць бы два навагоднія вершы яго — 1914⁶ і 1915⁷ гг. «...жалобу носіць наскі край!» — кажа наш паэта ў апошнім...

Чацьвёрты з нашых паэтаў, які адгукнуўся на вайну крыху пазьней: Якуб Колас — у вершу «Думкі жаўнера» (1916 г.), ізноў жа, варочаецца да глыбокага грамадзкага пытаньня:

Эх, за што, ну, за што, — адкажэце вы мне,
Я павінен другіх зьніштажаць?
Ці калечыць сябе у гэтай дзікай вайне
І пад кулі свой лоб падстаўляць?
Вы, што селі ўгары, як вас, каты, назваць?
Не шкада вам нявінных людцоў;
Самадурства свае вы гатовы купляць
Міліёнамі нашых галоў!..

Ня будзем тут затрымлівацца на другіх нашых паэтах — «меншае велічыні»: іх творы нічога новага не дадаюць. Дый трэба адзначыць, што, пасья гэтых першых водгукі нашых лірыкаў на вайну яны на даўжэйшы час замаўкаюць, праводзячы цэлыя гады на фронце. А з канцом вайны зьвязаны новыя, мо йшчэ больш яркія перажываньні: Рэвалюцыя!⁸ — якія і пануюць над усім іншым. Лірыкі нашыя міма-

волі забываюцца аб тым, што іх так захоплівала йшчэ напярэдадні Рэвалюцыі.

Затое на арэну выступаюць нашы эпікі. Толькі з аддалення, ўпарадкаваўшы ў галаве сваей усё перажытае, можна выразіць сынтэз перажытага ці то ў повесці, ці то ў драме. Зьяўленне апошніх папэраджаюць звычайна дробныя апавяданні і адтварэнне паадзінокіх мамэнтаў перажытага пэрыяду. І вось толькі ў 1919 годзе дае Максім Гарэцкі сваю повесць «Дзёве душы», напісаную на фоне вайны. Але і ён яшчэ толькі ледзьве-ледзьве закрануў Вялікую вайну, толькі папробаваў падысьці да яе! Больш глыбока зачэпляе Гарэцкі вайну ў вялікім апавяданні «За што?», адрываек з каторага пад загалоўкам «Хомчын канец» быў надрукаваны ў І кн. «Заходняе Беларусі» (1923 г.)⁹. Адзін з мамэнтаў вайны — нямецкую акупацыю ў Вільні — зачэпляе Ф. Аляхновіч у драме сваей «Страхі жыцьця» дый падыходзіць да яе ў «Няскончанай драме». З ваеннымі падзеямі зьвязаны і некаторыя творы Галубка, а таксама драма Гарбацэвіча «Чырвоныя кветкі Беларусі». Урэшце, спэцыяльна Вялікай вайне пасьвячае сваю найнавейшую, яшчэ, здаецца, незакончаную драму Якуб Колас¹⁰. І гэта — ня лічачы розных дробных апавяданьняў з ваеннага часу, дзе прадстаўлены тыя ці іншыя выпадкі, — бадай і ўсё, што даў нам пакуль што беларускі эпас.

Паўтараем: эпас вымагае аддалення, вымагае і *аддзяленьня перажытага ад асобы аўтара*. І толькі тады, як — паводле народнага выражэньня — «свет ізноў на адну меру стане», як да мінулага можна будзе падысьці зусім аб'ектыўна, — тады настане пара для буйнай творчасці нашых эпікаў на грунце шуканья *сынтэзу* вайны.

ПАДСЬВЕДАМАЕ І СЬВЕДАМАЕ Ў «ДУШЫ БЕЛАРУСКАЙ» СЫРАКОМЛІ

У сваім юбілейным трактаце аб Сыракомлі*¹ праф. Зьдзяхоўскі за галоўную ўласьцівасьць творчасці «Lirnika Wioskowego» ўзнаў яго «беларускую душу», каторая праявілася ў паэзіі Сыракомлі мо нат бязь веды паэта.

Камэнтатар працы праф. Зьдзяхоўскага, п. Суліма**, аналізу духовых уласьцівасьцяў Сыракомлі папхнуў на крок далей, паставіўшы пункт над і там, дзе *польскі* дасьледчык — асабліва на арэне віленскага, хворага польскага шавінізму — апошніх вывадаў не зрабіў, недаказаў праўды аб народным вобліку Кандратовіча.

З абурэньнем слухала трактат праф. Зьдзяхоўскага «*narodowo tuyn!Nese*»² польскае грамадзянства нашага гораду. З абурэньнем чытала (нат, калі [не] хацела чытаць!) вострую і надзвычайна меткую аналізу беларускага крытыка, які пісаў пад псеўдонімам Сулімы. Аднак ж досыць думкай перакусіць³ толькі гэта, што абодва цьвердзяць, каб згадзіцца зь імі, што Кандратовіч, ужо з паходжанья — зь дзеда і пра-дзеда — зьвязаны з беларускай зямлёй — ня мог, калі б нават хацеў гэтага, вызваліцца ад аграмадных уплываў прыроды, краёвага вобразу і жывога народу беларускага. Ня мог, бо ўплывы штодзённага сутыку пранікаюць да *падсьведамай* духоўнай сфэры чалавека, не пераходзячы праз прызму крытычнай і аналізуючай сьведамасьці.

Аднак можам з праконаньнем сьцьвердзіць, што Сыракомля ня толькі не хацеў вызваліцца ад гэтых беларускіх уплываў, але глыбокім і сардэчным учуцьцём кахаў Беларусь і народ яе, а *сьведамае* становішча яго адносна беларускасьці, якое разумеў як загадку народнага адраджэньня Беларусаў, мала рожнілася ад... поглядаў сучасных нам піянэраў народнага беларускага руху. Прынамся калі йдзець аб самастойнасьць беларускае мовы і літаратуры.

Сьцьвярджаець гэта самы *факт пісанья вершаў па-беларуску*. Апрача знанага

ўсім і цытаванага праф. Зьдзяхоўскім верша, які вітаець «добрыя весткі» з Захаду⁴ — рух рэвалюцыйны 1848 году, асталіся па Сыракомлі і другія беларускія творы. На сьлед гэтых натрапіў нястомны шукач, знатны бібліёграф на полі беларускасьці п. Рамуальд Зямкевіч. П. Зямкевіч, пільна студуючы гадавікі даўнейшых газэт, таксама натрапіў на надзвычайна цікавы *артыкул Сыракомлі адносна беларускасьці*, друкаваны ў № 16 «Gazety Warszawskiej» з году 1857 (бачына 5 і 6), якога копію ласкава пераслаў ніжэй падпісанаму (А. Навіне. — *Рэд.*). Пазволім сабе ўзяць найбалей характэрныя аддзелы з гэнага артыкулу, бо ж гэта ёсьць саўсім сьведамае, глыбока перадуманае высказаньне нашага паэта.

Вось, як бачым з гэнага артыкулу (Гэбдамадалія — Ул. Сыракомлі. Барэйкаўшчына, 17 сьнежня 1856 г.), наш паэт пільна сьледзіць за разьвіцьцём беларускай літаратуры ў творах Вінцука Дуніна-Марцінкевіча. Аб творы гэнага ж «Вечарніцы» выдрукаваў крытычную заметку ў «Gazecie Warszawskiej» (былі ўсё ж такі ў гэтай часопісі і лепшыя, чым сьняньшнія, часы!⁵), якая выклікала палеміку нязнамага аўтара, падпісанага крыптанімам «У». Па выхадзе з друку новай кніжачкі Дуніна-Марцінкевіча «Сіекавуць? Przeczytaj!» (Менск, 1856), у якой знаходзім беларускую повесьць «Купала», аб ёй піша Сыракомля літаратурную справаздачу, а гэтым самым дае адказ на рад пытаньняў, заданых яму панам У:

«Так: у N-ры 138 «Gazety Warszawskiej» за год 1856 пытаецца нас пан «У» вось што: «Ці творы, пісанья ў мове беларусаў, заслугоўваюць на радаснае павітаньне, нягледзячы на вартасьць іх зьместу?» Адказваем: ніводны і не ў вадной мове пісаны твор не заслугоўваець на радаснае павітаньне, калі ня ёсьць пекным або прыдатным; але калі якая мова або дыялект зь нелітаратурнага робіцца літаратурным, кожная выходзячая ў гэтай мове кніжка заслугоўваець на ўвагу, — як факт патрэбы пісаньня ў гэтай мове або дыялекце.

Другое пытаньне: «Ці гэтая мова (беларуская) дасца выгнуць да ўсіх патрэб думкі і стылю і вырабіцца да ступені, заслугоўваючай на назоў мовы асобнай?»

Адказ: Так, таму што мае досыць лёгкасьці, а разам з гэтым сілы, аддае ў паэзіі мяккія і далікатныя ўчуцьці, у мове народнай мае лёгкія звароты і меткія словы. Шмат ёй бракуе слоў дзеля адданьня таго, што не ўваходзіць у склад паняцьцяў і патрэбаў нашага народу, але ў меру поступу самога ж народу і ўлітаратурненьня мовы патрапіць са свайго караня вырабляць словы і выражэньні, якіх сьняня ня мае. Кожная мова пераходзіць эпоху дзяцінства.

Трэцяе пытаньне: «Ці да гэтае мэты варта імкнуцца, у гэтым нат сумніўным дапушчэньні, што дапяцьцё яе было б магчымым?»

Адказ: Варта і трэба, як да ўсяго, што імкнецца да поступу. Занадта агульна багатую мову Славяншчыны расьцяў паважаны апанэнт на чатыры толькі галіны, гэта ёсьць: на расейскую, польскую, чэскую і ілірыйскую⁶ мовы. Не прэрэчым, што гэтыя чатыры мовы стаяць на чале славянскіх дыялектаў дзякуючы сваім літаратурным абробкам, але пашто ж іншыя мовы адсоўваць ад гэтых абробак, за што ў мове Беларусаў дагледжваць толькі мешаніну расейскае і польскае моваў? ці-ж пад гэтае самае азначэньне падцягнуць і ўкраінскую мову? калі гэтак, то чаму паважаны апанэнт чэскую і ілірыйскую мовы падносіць да годнасьці моваў асобных, калі ж у іх таксама знойдуцца расейскія і польскія словы?

* Prof. M. Zdziechowski. Władysław Syrokomla: Pierwiastek litewsko-białoruski w twórczości polskiej. Wilno, 1924 г.

** Суліма. Праф. Зьдзяхоўскі аб беларускай душы. «Змаганьне», № 21 — 1923 г.; таксама асобная кніжачка, Вільня, 1924 г. Гэта ж сама па-польску, «Przegląd Wileński» № 4, 5 і 6 г. 1924.

Найсільней пярэчым гэтаму, што гаворыце далыш, паважаны апанэнт, што «паміж расейскай, а так наз. рускай мовай⁷ толькі тая рожніца, якая ёсьць паміж літаратурна апрацаваным творам і народнай думкай». Але ж таксама і народ расейскі ёсьць яшчэ непісьменны і мае сваю простую мову, далёка ад літаратурнай абробкі; з гэтага выходзіла б, што простая мова расейскага народу будзе саўсім гэтай самай, што мова Русінаў⁸, бо, паводле апанэнта, рожніца месціцца толькі ў абробцы. Гэтак, аднак жа, ня ёсьць. У істоце ўсе славянскія мовы маюць амаль не адныя і тыя самыя словы, гэта ёсьць імёны і дзеясловы, рожніца толькі ў націсках, прасодыі і радзе іменных слоў; адным словам — у духу моваў; дык за што ж гэтыя рожніцы называць *сапсуўцаём*, калі яны ёсьць уласцівасьцямі дыялекту? чаму ж гэткую ўласцівасьць прызнаўшы мове чэскай, адмаўляць яе русінскай мове? Ахвотна згаджаемся толькі на адно з апанэнтам, што абробка ўсякай мовы ня можа быць працай аднаго або некалькіх геніяў, але павінна быць працай усяго грамадзянства, каторае гэтую патрэбу адчувае і стане на пэўную ступень поступу. Але ці ж карыгоднай ёсьць рэч, калі нехта, чуючы ў сабе ахвоту і здольнасьць, захоча гэтаму народу працерабіць дарогу да поступу ягонае мовы? Ці ж мы не ў абавязку з гэтым народам падзяліць наш штодзённы хлеб, а така ж хлеб духа? ці ж сталася што-небудзь благое на полі чыста літаратурным, што ў Расеі Катлярэўскі, а ў нас Падур⁹ пісалі ў мове ўкраінскай? ці ж іхнія песьні не блукаюцца ўжо па вёсках украінскіх і сваёй лепш абробленай нотай не спаўняюць Амфіянавага пасланьня¹⁰?

З глыбокай пашанай вельмі паважанаму апанэнту паўтараем: На гэтым полі працаваць *можна і варта*».

Зьмяшчаючы далыш крытыку твору Дуніна-Марцінкевіча «Купала», Сыракомля так канчае цытаваны намі свой артыкул:

«У гэтым творы п. Марцінкевіча (бедным у зьмесьце, але багатым у вобразы, якія сьведчаць аб таленце імагінацыйным¹¹ аўтара), знаходзім яшчэ адзін доказ аб тым, аб чым ужо казалі, гэта ёсьць, што мова Русінаў мае ў сабе варункі самастойнага поступу. Аўтар ужываў слоў і колераў чужых чыста ўважанай паэзіі народу, аднак жа не сапсуў чыстасьці мовы, не сказаў нічога, чаго б гэты народ не разумеў».

І, даючы беларускаму паэту шэраг парад, як павінен дбаць аб захаваньні свойскіх уласцівасьцяў мовы, таксама фантазіі народу, канчае зовам да Марцінкевіча, каб не закідаў пісаньня па-беларуску дзеля... польскіх вершаў.

«Бог не ўлівае ў галовы і сэрцы нашыя бяз мэты замілаваньня і таленту да нейкай галіны веды. Ён адносна нас і нашага пасланьня мае мэты, якія мы ў абавязку споўніць. Народная паэзія русінская ёсьць арэнай п. Марцінкевіча — хай трывае на ёй як сапраўдны гладыятар».

Гэты гарачы кліч, можа, найясней нам гаворыць аб адносінах *разумовых* Сыракомлі да справы адраджэньня беларускай народнай літаратуры і беларускай літаратурнай мовы. А факт выхваляньня творчасьці Марцінкевіча на шпальтах¹² польскае прэсы — ці ж гэта не маральнае супрацоўніцтва зь беларускім паэтам, мо ня менш цэннае ад супрацоўніцтва Манюшкі, які да камэдыя-опэры Марцінкевіча «Сялянка» напісаў музыку (аб гэтым *сяньняшнія* біёграфы Манюшкі ўспамінаць ня любяць!)? А гэтыя парады, гэтка дбайнасьць аб чыстасьці беларускае мовы? А гэтая крэпкая, неўзварушаная іх вера, што для беларускага адраджэньня «*можна і варта працаваць*»? Усё гэта ў часе першых, слабых яшчэ крокаў на дарозе паэтыцкай творчасьці Беларусі, калі яшчэ мовы не было аб «грамадзянстве» беларускім! Як жа ж дзіўным і... дзікім здасца кожнаму бесстароннаму дасьледчыку беларускае справы становішча ў гэтай справе «*narodowo myslNeciego*» грамадзянства польскага зь *сяньняшняй* «*Gazet№ Warszawsk№*» на чале — сяньня, калі ня толькі

«грамадзянства», але і *дзяржаўнасць* беларуская ёсць фактам даконаным, калі беларускі народ мае свайго Купалу, Коласа, Багдановіча і шмат, шмат іншых паэтаў эўрапейскае меры, пры якіх такі Марцінкевіч губіць усякую вышэйшасць?! Калі ў мове беларускай, якая мае сталую ўжо, на падставах навуковых апёртую граматыку, выходзяць падручнікі для школ ніжэйшых і сярэдніх, адбываюцца выклады цэлага раду прадметаў на Беларускім дзяржаўным універсітэце ў Менску? Калі ў гэтым жа Менску, дзе першы раз і, на жаль, апошні перад 70 гадамі слухалі музыкі Манюшкі пры выстаўленьні «Сялянкі», разьвіваецца памысна беларускі тэатар, які ні ў чым не ўступае як адносна высокай ступені артызму, так і багацьцем рэпэртуару, іншым тэатрам, балей культурных славянскіх народаў?!

Але аб гэтым — толькі мімаходам. Вярнуўшыся да цытаванага артыкулу Сыракомлі, мы ў абавязку яшчэ раз сьцьвердзіць, што ня толькі ў сфэры творчасці паэтыцкай, дзе прым¹³ трымаюць *падсьведамья* чыньнікі і ўплывы, наш паэт даў яркі выраз душы беларускай: але і *саўсім сьведама* — сваімі артыкуламі крытычнымі і адраджаючай сучаснай яму беларускай паэзіі — прычыніўся Сыракомля да ўзмацнення і разьвіцьця беларускай адраджэнскай ідэалёгіі, а гэтым самым — і *да далейшага ўкраплення і разьвіцьця яе душы*.

АБМЫЛКІ Ў ВЫДАНЬНЯХ ТВОРАЎ БАГУШЭВІЧА

У першых загранічных выданьнях твораў Францішка Багушэвіча, сабраных у зборніках «Dudka Bieiaruskaja Macieja Buraczka» (Krakow, 1891) і «Smyk Bieiaruski Szymona Reuki spad Barysawa» (Poznac, 1894), зроблены некаторыя друкарскія абмылкі, якія зьмяняюць і скажаюць сэнс і тлумачацца незнаёмствам карэктароў зь беларускай мовай. Абмылкі гэтыя рэзка кідаюцца кожнаму ў вочы, і іх у новых выданьнях, робленых ужо ў краю пад кіраўніцтвам саміх беларусаў, лёгка было ўсьцерагчыся. Аднак выдаўцы, відаць, не адважыліся на такі рашучы крок, як папраўляньне Багушэвіча, хаця ў гэтых абмылках аўтар, безумоўна, не вінаваты і напэўна сам бы іх паправіў, калі б доля судзіла яму дажыць мамэнту скасаваньня забароны беларускага друку у межах Расеі¹.

Абмылкі гэтыя зроблены ў двух вершах: у «Дудцы» — у вершу «Maja chata» і ў «Смыку» — у вершу «Nia curajsia», бадай што самым папулярным пасля «Chreńbina» Мациука.

У «Маей хаце» ёсць два такія радкі:

Nie pajdu, nia treba, bo kañuc zajedzi
Ad czuńoha chleba drasny absiadajuj...

Вось жа, на канцы першага радка абмылкова пастаўлена коска, а ў другім замест слова «drasny» павінна быць «dziasny», і гэтыя радкі трэба чытаць так:

Не пайду, ня трэба, бо, кажуць, заедзі
Ад чужога хлеба дзясны абсядаюць...

Справа разьвязваецца вельмі проста, бо карэктар лёгка мог не дагледзіць такое, на пагляд, дробнае абмылкі, як «drasny» (слова таксама беларускае) замест «dziasny».

У шостым выданьні «Дудкі», выпушчаным у Менску ў 1922 г., ёсць першая спроба паправіць, скажоны тэкст, але рэдакцыя, не дагадаўшыся, што абмылка датычыць толькі дзвюх літэраў у слове «dziasny» — «zi», замененых на «г», зьмяніла ўсё гэнае слова і паставіла слова «губы»². Па сэнсу замена даволі блізкая, але ня точная, дый фактычна заедзі бываюць на дзёснах, а не на губах.

Другое скажэнне тэксту знаходзім у «Смыку» ў вершу «Ня цурайся», дзе ёсць ажно дзве абмылкі. Тут ува ўсіх выданнях чытаем:

Ej, ńmialej adkrywaj haiawu,
Ja rakion moj tabie da ziamli...

Вось жа гэтыя незразумелыя радкі зрабляцца зразумелымі, калі ў першым радку адкінем канцавую коску, а ў другім у слове «Ja» замест «J» паставім, як і павінна быць, «N». Тады сэнс будзе зусім ясны:

Эй, сьмялей адкрывай галаву
На паклон мой табе да зямлі...³

У тым жа вершу ніжэй ёсць такія радкі:

Kab umieu kirawaj ja piarom, —
Ja by ksionhki⁴ sczyrkau, jak papar,
Ja b tym, jak my siejem arom
I jak kosim i hniom bohy dar.

Вось жа ў пачатку трэцяга радка зроблена такая друкарская абмылка: «Ja b» замест «J ab». Калі яе паправім, дык сэнс ізноў станецца ясным:

Каб умеў кіраваць я пяром, —
Я бы ксёнжку счыркаў, як папар,
Й аб тым, як мы сеем, аром
I як косім і жнём божы дар.

Усе гэтыя скажэнні тэксту праз друкарскія абмылкі былі паўтораны пецяўбургскай выдавецкай суполкай «Загляне сонца і ў наша ваконца» ды зь яе лёгкае рукі іх паўтаралі ўсе пазнейшыя выдаўцы, ды ў скажоным відзе папалі яны і ў вучнёўскія хрэстаматы, стаўляючы ў дужа прыкрае палажэнне як вучняў, якія вучацца гэных вершаў на памяць, не разумеючы іх, так і вучыцляў, якія ня могуць растлумачыць, чаму «драсны» вырастаюць недзе ад «чужога хлеба» і г. д.

Радзім усім, хто вучыць у школах, зрабіць паказаныя тут папраўкі ў сваіх кніжках ды сказаць зрабіць тое ж вучням.

ДАСЬЛЕДЧЫКІ БЕЛАРУСКАГА МАСТАЦТВА

«Сав. Бел.» друкуе цікавую стацьцю М. Каспяровіча аб тым, хто і калі займаўся досьледамі беларускага мастацтва, якое, хаця ў сучасны пэрыяд толькі пачало адраджацца, аднак мела сваю слаўную мінуўшчыну і выявіла сваё арыгінальнае аблічча.

Досьледам гэтым доўга час перашкаджала палітыка расейскага царскага ўраду, якая імкнулася да поўнага зьнішчэння і ў сучаснасьці, і ў мінуўшчыне ўсіх індывідуальных адзнак беларускага народу, канкуруючы ў гэтым з палітыкай польскага грамадзянства.

Але — піша аўтар стацьці — знаходзіліся такія людзі, якія, стараючыся аб'ектыўна зьбіраць матар'ялы і даваць ім навуковае асьвятленьне, разыходзіліся зь імкненьнямі ўрадовае палітыкі. Як адна з такіх працаў, захаваўся альбом мастака Струкава як вынік экспэдыцыі на Беларусь у 1864 годзе. Мастак Струкаў звярнуў вялікую ўвагу на арыгінальныя, самабытныя беларускія помнікі мастацтва з заходнім уплывам. Зразумела, што «пры ўсім жаданні тутака нельга было знайсці ніякіх «істинно-русских» элементаў»*. Альбом Струкава не атрымаў ніякае апрацоўкі і быў закінуты

і ўжо пазней знойдзены вядомым даследчыкам *Раманавым* у Віленскай публічнай бібліятэцы. Аб ім Раманаў і змясьціў у трэцяй кніжцы за 1912 г. «Записок Северо-Западного отдела Императорского русского географического общества» адну з сваіх працаў**. Аб найдаўнейшых помніках мастацтва Раманаў кажа ў другой сваёй працы***.

А далей было шмат працаў да нашых дзён. Часамі, як, напрыклад, праф. Паўлуцкі ў вядомым выданьні *Грабара*****, беларускія помнікі мастацтва адносіліся да ўкраінскіх.

Цікавасьць да беларускіх помнікаў мастацтва нарастае к пачатку 20 стагоддзя і аб іх гавораць *Палтноў* у «Древних храмах Витебска и Полоцка» і «Истории русской архитектуры»; *Іядкоўскі* ў «Древностях», змяшчаючы там працы: «Церкви, приспособленные к обороне, в Литве и Литовской Руси» і «Замок в Мире», а таксама *Кандакоў* і *Талстой* у «Русских древностях» і інш. Гэтыя аўтары ўжо патроху разглядаюць нашы помнікі з спецыяльна гістарычна-мастацкага, а ня толькі архэалягічнага боку.

Вельмі цікавая выстаўка сучаснага беларускага народнага мастацтва, аб якой аўтар стацыі, відаць, ня ведае, адбылася ў Вільні ў 1913 годзе, дзе цікавасьць да беларускай мастацкай творчасці прабуджае *Іван Луцкевіч*, які сабраў бясцэнныя зборы памятак нашае старасьвеччыны, што таксама невядома аўтару стацыі.

Зь цягам часу Беларусь перажыла разам зь іншымі народамі панаваньне царскага самаўладства. Пайшла ў небыцьцё кераншчына. Зь Берасьцейскаю згодаю нямецкая акупацыя апанавала ня толькі Заходнюю, але і Ўсходнюю Беларусь. У процівагу панаваньню расейскага самаўладства ў мірных абставінах, немцы з штыхом у руках робяць вялікую культурную працу па дасьледаваньню прыроды, быту, эканомікі, шляхоў зносін і да таго падобнага. У гэтым кірунку вялікая Беларусь прадстаўляе амаль што непачаты край. Сьстэматычна і плянова над беларускім мастацтвам працуюць (— дзякуючы ініцыятыве Ів. Луцкевіча!) д-ры *Альбэрт Іпэль* і *Гайгалат* і прафэсары: *Швіндрацгэйм* і *Паўль Вэбэр* з 10 арміі. У цяжкіх абставінах вайны і акупацыі яны зрабілі вялікую працу зьбіраньня і распрацоўкі матар'ялу ў галіне беларускага мастацтва. Д-р А. Іпэль (— ізноў жа, дзякуючы ініцыятыве і дапамозе Ів. Луцкевіча*****) арганізаваў дзеве вялікія выстаўкі беларускага мастацтва ў Менску і Вільні. Як вынік дасьледаваньняў нямецкіх вучоных у часе акупацыі, асталіся каштоўныя працы П. Вэбэра аб Вільні, Гайгалата і Швіндрацгэйма аб літоўскіх мастацкіх помніках і А. Іпэля аб беларускім мастацтве***** ды два каталёгі да выставак у Менску і Вільні (уложаныя супольна зь Ів. Луцкевічам). Ня маючы ніякіх вялікадзяржаўных традыцыяў, з патрэбнаю эрудыцыяю і падрыхтоўкаю, нямецкія вучоныя, асабліва Іпэль, ставяць проста і аб'ектыўна пытаньні беларускага мастацтва, яго сувязі з элінскім і г. д., упершыню ўжываючы тэрміны «беларускае мастацтва» і «беларуская школа малярства»*. Іх працы доўгі й доўгі час будуць падмогаю далейшым дасьледчыкам беларускага мастацтва, выстаўкі якога ў Менску й Вільні паказалі, што шляхам правільных адшуканьняў можна яшчэ знайсці шмат выдатных прыкладаў старадаўнага мясцовага мастацтва, якія захаваліся, нягледзячы на безупынныя войны, што праз сотні гадоў адбываліся на Беларусі. Дзякуючы таму, што працы памянёных, а таксама іншых нямецкіх вучоных напісаны ў нямецкай мове, яны, на жаль, да гэтага часу шырокаму грамадзянству Беларусі невядомы.

Далей, у 1921 годзе працаю па вывучэньню беларускага мастацтва пробаваў займацца пададзел «ІЗО» аддзелу мастацтваў Народнага Камітсарыяту Асьветы ў складзе *К. Елісеева*, *М. Станюты* і *М. Касьяровіча*. Зразумела, што ў тагочасных абставінах галіты й безграшоўя шмат што праектаванае так і асталося ў праектах, а як вынік працы «ІЗО» засталіся толькі зарысоўкі й фатаграфіі беларускага арнамэнту

й пэйзажу з Ігуменшчыны і інш. месцаў.

Адзін час у Менску працаваў беларускі мастак Я. Драздовіч. Ня так даўно ён у Вільні чытаў вялікі даклад аб беларускім мастацтве².

Адначасна з працаю «ИЗО» заснавалася ў Менску «Экспэдыцыя па вывучэнню беларускае народнае творчасці» на чале з *Полазавым*. Пэрсанальны склад «экспэдыцыі» спаткаў было апазыцыю сярод некаторай часткі менскіх беларусаў, але ўсё ж была наладжана адна паездка ў Случчыну, у якой прынялі ўдзел мастакі *Малявіна, Елісееў, Полазаў* і інш. Як вынік доўгатэрміновай паездкі ў Случчыну, засталася шмат зарысавак і малюнкаў, частка якіх знаходзіцца ў Беларускаму дзяржаўным музэі, а таксама й манаграфіі^{**}. Але хутка ўдала распачаць працу прышлося спыніць, бо сама экспэдыцыя была зачынена ў часе скарачэння ўстаноў НКА.

У гэтым жа кірунку першапачатковага збірання матар'ялу *Саковічам і Касьянавічам* было зроблена каля 200 зарысавак беларускага будаўнічага і тканага арнамэнта ў Случчыне для ўсесаюзнае сельскагаспадарчае і кустарна-прамысловае выстаўкі 1923 г.

Але ўсё гэта станавіла сабою адно несистэмнае першапачатковае збіранне матар'ялу, без распрацоўкі яго.

І толькі з адчыненнем Беларускага дзяржаўнага ўнівэрсытэту гісторыя беларускага мастацтва, яго вывучэнне заняло пачэснае месца сярод дысцыплінаў, выкладаемых у БДУ. З гэтага часу гісторыя белар. мастацтва пачала належачым чынам распрацоўвацца асыстэнтам, выкладчыкам агульнае гісторыі мастацтва *М. Шчакаціхіным*.

Як вынік працы Шчакаціхіна ў БДУ, з'явіліся «Нарысы гісторыі беларускага мастацтва», якія Белтрэздрук мае ў гэтым годзе выдаць у беларускай мове з патрэбнымі малюнкамі. Пакуль што мы маем цікавыя ўводзіны ў гісторыю беларускага мастацтва, разгляд курганных старажытнасцяў і скарбаў, царкоўнай архітэктуры 12 веку і беларускай готыкі. Адзіна мажлівым параўнаўным мэтадам *М. М. Шчакаціхін* устанаўляе самабытнасць, арыгінальнасць помнікаў беларускага мастацтва, сувязі яго з заходнім, дальняўсходнім, візантыйскім і інш. мастацтвамі.

У другім нумары замежнага «Крывіча» *Ластоўскі* разглядае некаторыя пытанні беларускага мастацтва.

Адначасна цяпер жа беларускі мастак *М. Філіповіч* даў шмат³...налы зарысоўкі беларускіх народных касцюмаў і ілюстрацыі да беларускіх казак, піша працу аб беларускім арнамэнце, карыстаючыся ня толькі ўласным фактычным матар'ялам, але і ранейшых збіральных.

У Віцебску *Брэжга*⁴ працуе над беларускай разьбой і разьбярствам, карыстаючыся матар'ялам Віцебскага і Менскага дзяржаўных музэяў і матар'яламі прыватных асобаў.

Хочацца думаць, што і абедзьве апошнія працы будуць ня менш вартнымі, чым праца *М. Шчакаціхіна*, і таксама пажадана, каб яны хутчэй убачылі сьвет.

* Шчакаціхін. Нарысы гісторыі беларускага мастацтва ў рукапісу¹.

** «Альбом маляра Д. М. Струкава».

*** «Старина доисторическая Северо-Западного края» у «Виленском Календаре» за 1908 г.

**** Грабарь. История русского искусства. Вып. 8.

Шчакаціхін. Нарысы гісторыі беларускага мастацтва.

***** Гл. артыкул Ів. Луцкевіча аб беларускім мастацтве ў «Ztg der 10. Armee».

***** Гл.: Іпэль. Беларускае мастацтва. Пераклад з нямецкага *М. Байкова* ў журнале «Вольны Сьцяг».

Такім чынам, ня толькі праца Струкава і інш. прынята патомкамі зь вялікаю падзякаю, але й прадказаньне Іпэля, што «Беларусь хавае ў сабе яшчэ вельмі шмат скарбаў, якія маюць больш чым толькі гістарычную цікавасьць, і што з надыходам новай эпохі ў жыцьці самае Беларусі прыйдзе ўрэшце час, калі аб гэтых скарбах загавораць»*, збываецца на нашых вачох. «У галіне беларускай культуры ўпершыню, быць можа, адчыняецца прастор для запраўды вольнага навуковага дасьледаваньня і няма, бязумоўна, ніякіх падставаў не падзяляць упэўненасьці таго ж Іпэля, што рана ці позна гісторыя беларускага мастацтва зможа быць створанаю і зможа заняць належачае ёй месца ў радзе іншых гістарычна-мастацкіх дысцыплінаў»**, бо гэтае месца беларускае мастацтва ўжо заняло.

НАРОД САМ САБОЙ

Нашы песьняры — гэта найлепшае люстра, у якім адбіваецца душа нашага народу, усе яго жаданьні, імкненьні, настроі.

«Песьні жалбы» адно толькі ўмеў пяць Колас у часы чорнае расейскае рэакцыі пасля 1905 году. У тон яму іграў на сваёй «Жалейцы» Купала. І ўся наша адраджэнская даваенная паэзія — гэта адна песьня пакуты, у каторай толькі ад часу да часу прарываецца іскра бунту.

Бо ж такі настрой панаваў сярод беларускага народу. Бо ўсё гэта — запраўдныя перажываньні беларускае сярмяжнае масы.

Але прыйшлі іншыя часы: вайна, а пасля вайны — Вялікая Расейская Рэвалюцыя. На вачох нашага народу валяцца сьцены адвечнае «турмы народаў». І ў душы беларуса ціхнуць тоны пакутнае песьні, а замест яе грыміць магутная песьня барацьбы і радасьці вызваленага ўрэшце зь няволі раба!

Гэтыя «новыя мамэнты ў псыхіцы беларускага народу», як слушна заўважыў «Дрыгвіч»¹ у часопісі «Przeźlęd Wilecki», знайшлі сваё яркае адбіцьцё ў сучаснай беларускай паэзіі. «Дрыгвіч» затрымліваецца, аднак, толькі на двух нашых песьнярох: Коласе і Купале, — ды ў іх творчасьці знаходзіць новыя нацыянальна-палітычныя і рэлігійныя (ці хутчэй процірэлігійныя) настроі.

«Вось, — кажа «Дрыгвіч», — Колас у «Водгульлі», зборніку вершаў з 1922 году, зварачаючыся да беларускага люду, гавора аб тым, што ўжо пара змоўкнуць песьні пакутнай, надыходзе час, калі край мае парваць старыя ланцугі, запяць новую песьню. Трэба ўсім згодна, сьвядома станавіцца на барацьбу, бо *шчасьце, воля, вызваленьне самі к нам ня прыйдуць*. Колас заклікае народ, каб пераканаўся, што толькі мы самі здолеем выкаваць новую долю сабе, бо ж ужо мінуў той час, калі нас усе папіхалі, бо ўжо цяпер можам жыць і бяз чужых павадыроў («Беларускаму люду»). А сьледам за гэтым у «Поклічу» Колас кліча, каб усе чым хутчэй уставалі, каб ішлі да народных масаў — пачарпнуць тамака амаладжаючага і ўзмацоўваючага паветра, ды каб там стараліся зразумець новыя патрэбы і жаданьні народу.

«Але йшчэ больш выразна выяўляецца гэты пералом у Купале («Спадчына» з 1922 году). Купала сьвядома гавора і кліча, прамаўляе ад імя мільёнаў, бо церпіць і думае за мільёны. Быццам агнём палаюць словы, калі пяе да народу, ужо паўжывога ад адвечных путаў: «...Паўстань, Народ! Прачніся, Беларусе! Зірні на Бацькаў-

* А. Ippel. Zur weissruthenischen Kunst; Шчакаціхін. Нарысы...

** Полазаў. Слуцкіе древности в памятниках искусства.

Шеляев. Слуцкая старина. «Вестник Наркомпроса», № 2 за 1922.

шчыну, на сябе! Зірні, як вораг хату і зямлю раструсіў, як твой навала злыдняў скарб грабе!»² Паўстань і глядзі на агні наўкола, на гістарычныя перамены, што носяцца, бы віхры; паўстань, народзе, і сам распачні будову, каб сусед так не перашкаджаў, ды памятай, што *тых, хто ўпадзе, сьвет затопча...* Заўсёды памятай, што толькі сіла, сіла ўсялякага роду перамагае, сіла выклікае пашану, — памятай аб гэтым, а мора крыві і сянньняшніх сьлёз хай сьведчыць табе аб праўдзе слоў маіх. Асьлеплены відам гэтага вялізарнасьці няшчасьця, якое яму здаецца ўкрытым у гэтай неахвоце да барацьбы, кліча («Час!»), што й нам трэ брацца за цапы і косы, пакуль «раса» воч ня выела. А дзеля гэтага хай званы зазвоняць магутна, музыка хай загрыміць, а ўвесь народ, як адзін чалавек, хай узьнімецца бараніць Бацькаўшчыну на тым Вялікім Сходзе Народаў. У захапленьні, у вялізарнасьці болю і захвату ад новага віду ён ужо ня думае аб Богу: «Ў народ і край свой толькі веру і веру ў самага сябе»³.

«А нядаўна йшчэ, — кажа «Дрыгвіч», — яшчэ зусім інакш гучэлі струны ліры Купалы. Нядаўна йшчэ Купала спадзяваўся толькі на Бога... Цяпер лічыць толькі на сябе і на фізычную сілу, дык і да сьмеласьці, да адвагі заклікае: адважна скінь ярмо зь сябе, ідзі наперад, ведучы за сабой другіх...»

«Але куды ж пойдзем?» — пытаецца «Дрыгвіч». — На ўсход ці на захад? Якой арыентацыяй кіруецца сянньня беларускі народ?

Адказ на гэтыя пытаньні «Дрыгвіч» знаходзіць у Купалы.

«Паэт і тутакі йдзе новай дарогай, не кіруецца ні на ўсход, ні на захад, бо мы лішне ўжо добра пазнаёмліся з путамі і бізунамі, якімі галубіў нас «ваш Захад і Ўсход»⁴. Дзеля гэтага годзе ўжо і ўсходняе і заходняе культуры, бо дагэтуль вас мы пазналі з аднаго толькі боку, а іменна, што з чужога сэрца вы б хацелі выссаць усю кроў аж да дна. Ізноў жа, народ ужо так далёка зайшоў на сваёй новай дарозе, што назад ужо не паверне, адважна зломе ўсе перашкоды і створыць сабе новыя варункі. І гэтак мусіць быць, бо хваце ўжо нам самых сябе на гэтай дарозе, бо далей ня хочам трымацца за чужую, апякунскую руку, бо мы даволі дужыя, новыя думкі ў нас нарадзіліся і клічуць да змаганьня, да барацьбы за праменнае заўтра, дзе запанавала б ясна без учарашніх стогнаў і сянньняшніх скрыготаў!!!»

Вось што знайшоў «Дрыгвіч» новага ў беларускай паэзіі і, *значыцца*, у псыхіцы беларускага народу. Але ці то ўбаяўся «Дрыгвіч» сваіх уласных вывадаў, ці ня меў магчымасьці пазнаёміцца з творчасьцяй усяго таго новага пакаленьня нашых песьняроў, якое зраділася пад гарачым подыхам Рэвалюцыі і якое йдзе на замену сваіх духовых бацькоў — Коласа і Купалы, даволі толькі таго, што ён стараецца некаторыя з гэтых сваіх вывадаў *аслабіць*. З усей моцай адзначаючы факт, што душа беларускага народу *рэвалюцыянізавалася*, «Дрыгвіч», аднак, у адносінах да рэлігійных паглядаў беларусаў робіць засьцярогі: «паскольку маса рэвалюцыянізуецца з боку актыўнасьці, дык з боку рэлігійнасьці астаецца тэй самай». «Дрыгвіч», відаць, не аглядзеўся на ўвесь ход разьвіцьця беларускае ідэалёгіі, у якой «бунт проці Бога» мае сваю гісторыю⁵, пачынаючы ад Кастуся Каліноўскага, ідучы праз Мацея Бурачка і Купалу ды канчаючы *наймалодшымі* нашымі песьнярамі, як, да прыкладу, Міхась Чарот, каторы ў сваёй паэме «Босыя на вогнішчы» кліча: «Цэрквы, палацы, харомы — памяць мінулага — з дымам! Што не запалім мы — зломім!»... А што пье Сваяк у «Маёй ліры»? Няўжо ж такія настроі родзяцца толькі ў паэтаў? няўжо ж яны магчымы ў іх, калі іх уласны народ, крыніца іх натхненьня і творчых сіл, чуе і думае наадварот?

* Zur weissrussischen Kunst, 96.

** М. Шчакаціхін. Нарысы гісторыі беларускага мастацтва.

Нішто ня творыцца — от, так сабе, зь нічога, бяз дай прычыны. Нават выбух Рэвалюцыі — гэта ж заўсёды толькі завяршэнне глыбокіх унутраных зьмен у душы народу, якія рабіліся памалу і ў працягу доўгага часу, пакуль дайшлі да сьвядомасьці народнае, выліліся ў канкрэтныя абразы і клічы і павялі народ на барыкады. І абмылка «Дрыгвіча» ў тым, што ён не даволі глыбока і яшчэ вузка падышоў да вельмі цікавага пытаньня аб «новых мамэнтах» у беларускай псыхіцы. Бо ён робіць яшчэ і другую абмылку, прыпісваючы Купале адкрыцьце новае дарогі для беларускага народу: ані на захад, ані на ўсход! — Хаця гэтую дарогу ўжо вызначыў акт 25 сакавіка 1918 году: абвешчаныя незалежнасьці Беларусі — безь ніякіх уклонаў ні да Масквы, ні да Варшавы...

Урэшце «Дрыгвіч» — сьвядома ці мо несьвядома — абмінуў яшчэ адзін мамэнт у беларускай псыхіцы: гэта — мамэнт *сацыяльны*. Пераход беларускае масы ад пасыўнага напяваньня «песьняў пакуты» да актыўнасьці абняў ня толькі сфэру культурнае самастойнае творчасьці, ня толькі будаваньне свайго нацыянальна-палітычнага жыцьця, але і жыцьця сацыяльнага. Усе нашы сучасныя песьняры, што адбіваюць у сваіх творах душу *сяньняшняга* беларуса, гэта — сыны сялян і работнікаў. А актыўнасьць нашых працоўных масаў ні на адзін мамэнт ня можа забыцца аб сацыяльным уціску нашага народу. І не дарма Колас у «Поклічу» напамінае аб «мазалёх» беларуса, не дарма Цішка Гартны пяе «песьні *працы* і змаганьня», не дарма ўсе наймаладзейшыя нашы песьняры усьцяж зачпляюць ідэю *сацыяльнага вызваленьня*.

Так, да пералічаных «Дрыгвічом» «новых мамэнтаў» у беларускай народнай псыхіцы, якія ўсе грунтуюцца на актывізацыі баларускае душы, трэба — побач зь ясным вызначэньнем «арыентацыі» *на самога сябе* і ў палітычным, і ў культурным, і ў духовым жыцьці — дадаць яшчэ і вызначэньне сацыяльнае дарогі.

Тады абраз, дадзены «Дрыгвічом», будзе зусім поўны: ува ўсіх галінах жыцьця беларускі народ перайшоў ужо да актыўнасьці пад лёзунгам: *Самі сабой!*

ЗАБЫТАЯ КНІЖКА

Калі пецяярбургская выдавецкая суполка «Загляне сонца і ў наша ваконца» распачынала сваю працу пятнаццаць гадоў назад¹, яна вельмі правільна паставіла на першым месцы выданьне твораў тых нашых аўтараў, на якіх выраслі першыя пакаленьні барацьбітаў за беларускую справу.

Да лічбы такіх аўтараў належыць бясспрэчна і Вінцук Дунін-Марцінкевіч, хаця з боку ідэалогічнага ён нам нічога ня даў, але захаваная ў яго мастацкіх творах краса сама прамаўляла ў роднай мове нашай да нашага сэрца і будзіла ў ім гарачую любоў да Бацькаўшчыны, любоў, гатовую на вялікія ахвяры.

Але пецяярбургская суполка выдала толькі эпічныя творы Марцінкевіча, моўчкі прайшоўшы міма яго драматычных твораў. Тым часам іменна драматычная творчасць Марцінкевіча мае гістарычнае значэньне: ён — тварэц, бацька сучаснага беларускага тэатру — і як аўтар раду п'ес, і як сцэнічны дзеяч.

З трох вядомых нам п'ес Марцінкевіча: «Залёты», «Пінская шляхта» і «Сялянка» — зьявіліся ў друку за апошнія гады толькі дзьве першыя.

«Сялянка» ж*, якая была надрукавана ў Вільні, у друкарні Завадзкага ў 1846 годзе (напісана не пазьней пачатку 1844 году), — прадстаўляе цяпер вялікую бібліяграфічную рэдкасьць і зусім недаступна дасьледчыкам. А тым часам гэта дужа характэрны дзеля марцінкевічаўскае эпохі твор, які адзін толькі — у пяцьдзясятых гадох — і быў пастаўлены на сцэне пры жыцьці аўтара², іграўшага роль войта Навума.

«Сялянка» была пастаўлена як апэрэтка, і музыку да яе напісаў змяляк і прыяцель Марцінкевіча, найвялікшы музыка нашага краю Станіслаў Манюшка.

Ноты арыяў Манюшкі ці прапалі, ці мо пайшлі ў сьвет часткамі як асобныя песьні. Друкаваны ж экзэмпляр «Сялянкi» Марцінкевіча перахоўваецца ў кніжным адзеле Беларускага музэю ім. Івана Луцкевіча ў Вільні.

Гэта — невялікая кніжачка, фармату малой шаснасткі, 109 старонак, аддрукаваная лацінкай. Характэрна ў ёй тое, што, як у тых часы і было на дзеле, па-беларуску гавораць толькі сяляне і жыды, а пані ўжываюць польскае мовы.

Сёлета 30 (а па стараму стылю 17) сьнежня мінае 40 гадоў ад дня сьмерці «бацькі» новага беларускага тэатру. Гожа было б памянуць яго з гэтае нагоды, узнавіўшы пастаноўку на сцэне яго твораў (да «Залётаў» напісала музыку нядаўна памершая ў Вільні Марыя Кімантовая³). А йшчэ лепш было б перадрукаваць першыя напісаны Марцінкевічам, але няведама чаму прызабыты твор яго — «Сялянку».

ДМІТРО ДАРАШЭНКА

(К 25-летняму юбілею яго працы)

16 сьнежня ў Празе адбылося ўрачыстае сьвяткаваньне — 25-лецьця літаратурнае і навуковае працы Дмітра Іванавіча Дарашэнкі, украінскага прафэсара і былага міністра Ўкраінскае Народнае Рэспублікі.

Ня нам ацэньваць ягоную працу і заслугі перад роднай яму Ўкраінай: гэта ўжо зрабіла само ўкраінскае грамадзянства. Мы хочам тут адзначыць толькі адзін маэнт у працы юбіляра: ягоныя *адносiны да беларусаў*.

Сярод украінскага грамадзянства, ад моманту першых праяваў нацыянальнага адраджэньня ў беларусаў, выяўлялася вялікая цікавасьць і спогад да беларускае справы. Яшчэ ў [18]80-ых гадох вядомы ўкраінскі рэвалюцыянэр Драгаманіў перакладае і друкуе па-беларуску першую беларускую рэвалюцыйную брашуру («Пра беднась ды багацтва», Жэнева, 1881 г.). А ў меру таго, як наш адраджэнскі рух крапчэе і набірае больш арганізаванасьці, у ўкраінскіх часопісах зьяўляюцца ўсё часцей стаяці аб беларусах, ды ўрэшце выходзяць асобныя кніжачкі. Блізу адначасна і зусім незалежна адна ад аднае ў 1908 годзе выходзяць дзьве ўкраінскія кніжкі аб беларускім руху: адна — у Львове («Вiдрожене бiлоруськогo пiсьменства»), другая — у Кiеве («Бiлорусы i iх нацiональнe вiдрожене»). Першую напісаў д-р Іларыён Сьвятыцкі, другую — паважаны юбіляр.

Кніжка Дарашэнкі прадстаўляе кароткі нарыс гісторыі беларускага народу і імкнецца вытлумачыць прычыны і абставіны, прабудзіўшыя беларусаў зосну. Яна дае невялікі агляд творчасці некаторых нашых старэйшых паэтаў — Марцінкевіча, Вяртыг-Дарэўскага, а з маладзейшых — толькі што йшчэ выступіўшага тады на беларускую арэну Янкі Купалы.

Сваеі кніжкай Дарашэнка шмат дапамог пашырэнню цікавасьці да братняга беларускага народу сярод украінцаў, а асабістымі зносінамі зь беларускімі дзеячамі падчас сваіх летніх прыездаў у Вільню (перад сусьветнай вайной) асабіста замацаваў шчырыя адносiны паміж правадырамі абодвух народаў. І ня раз голас Дмітра Іванавіча можна было спаткаць у розных часопісах — у абароне беларусаў.

Ажно прыйшоў час, калі Ўкраіна вызвалілася з-пад улады маскоўскіх цароў і распачала самастойнае дзяржаўнае будаўніцтва, шмат апярэдзіўшы у гэтым Беларусь. І вось, мы сустракаемся з Дмітром Іванавічам ужо як зь міністрам загранічных справаў Украінскае Народнае Рэспублікі. І тутакі ён на дзеле выяўляе ўсю

сваю прыхільнасьць да беларусаў, чым мага стараючыся падтрымаць беларускае дзяржаўнае будаўніцтва. Калі ж — зь пераменай палітычнага палажэньня — Дарашэнка апынуўся на эміграцыі (у Празе), беларуская моладзь і тут сустрэла ў ім шчырага прыяцеля.

Шчыры прывет шлем мы паважанаму юбіляру, давёўшаму сваімі паступкамі, што на такіх прыяцеляў беларусы могуць заўсёды спадзявацца.

ВІНЦУК ДУНІН-МАРЦІНКЕВІЧ

У 40-я ўгодкі сьмерці яго

30-га сьнежня — на межах 1884 і 1885 гадоў — памёр адзін з найстарэйшых начальнікаў адраджэньня беларускае літаратуры, бацька беларускага тэатру Вінцук Дунін-Марцінкевіч.

У Ўсходняй Беларусі — у Менску — адбылося ўжо ўрачыстае памінаньне гэтага нашага пісьменьніка ў 40-ыя ўгодкі сьмерці яго. У нас толькі цяпер пастанавіла ўшанаваць ягоную памяць беларуская школьная моладзь, ставючы на сцэне ў мінулую суботу п'есу Марцінкевіча «Пінская шляхта».

Запраўды, варт успаміну гэты «пан, што мужыкоў не цураўся», што прамаўляў ім да сэрца ў іх роднай «простай» мове, — што справядліва лічыў сваей найвялікшай заслугой свае беларускія пісаньні, даступныя і па мове і па зьместу разуменьню беларускае сялянскае масы. Сам жа ён гавора аб сабе ў «Шчароўскіх дажынках»:

Ён і кніжкі піша, песенькі сьпявае
Так вумны, што ўсякі мужык панімае!

Марцінкевіч, родам зь Меншчыны (з Бабруйскага пав.), радзіўся ў 1807 годзе і ўсё сваё жыцьцё правёў у роднай Беларусі. Пісаць па-беларуску пачаў не пазьней як у пачатку [18]40-х гадоў, — значыцца, у той час, калі пачалі друкавацца беларускія зборнічкі песень Яна Чачота — у краю, калі ўжо выйшла за граніцай — у Парыжу — «Віаіогінь» Рыпінскага, калі дэмакратычны рух буйна расьцьвітаў на Захадзе, падгатаўляючы рэвалюцыйны 1848 год, так гарача вітаны ў беларускім вершу Сыракомлі¹. І вось, нягледзячы на пагардліва-варожыя адносіны да «мужыцкае» літаратуры з боку вялізарнае большасьці тагочаснае польскае шляхоцкае інтэлігенцыі, нягледзячы на няласку і нават перасьледаваньні (арышт) з боку расейскае ўлады, нягледзячы, урэшце, на ідэйную спадчыну свайго шляхоцкага стану, — Марцінкевіч працуе ў працягу 30 гадоў на беларускай літаратурнай ніве, пішучы і выпускаючы ў сьвет беларускія паэтычныя творы.

«Гапон», «Вечарніцы», «Купальле», «Шчароўскія дажынкi», а такжа драматычныя творы: «Сялянка», «Пінская шляхта», «Залёты» — усё гэта лішне добра ўсім вядомыя рэчы. Але мала таго, што Марцінкевіч пісаў па-беларуску: ён-жа паклаў фундамент і для сучаснага беларускага нацыянальнага тэатру, ставючы на менскай сцэне сваю «камэдыя-опэру» «Сялянку»² (музыка Ст. Манюшкі), у якой сам іграў ролю вайта Навума Прыгаворкі. І гэты першы крок у будаваньні новага беларускага тэатру — новага, раўнуючы да старадаўніх інтэрмэдыяў і п'есаў XVII і XVIII сталяццяў, — мо шмат важнейшы, чым усе ягоныя вершы, хаця і вельмі папуляр-

* Поўны тытул яе: *Sielanka, opera we dwuch aktach, napisana przez Wincentego Dunina-Marcinkiewicza. Druk Józefa Zawadzkiego. Wilno, 1846.*

ныя ў масах (— асабліва «Гапон»).

Дый сваім прыкладам, сваей асабістай прапагандай беларускае ідэі Марцінкевіч заваёўвае цэлы рад працаўнікоў дзеля гэтае ідэі. Ён — цэнтар усяго беларускага руху ў сярэдзіне XIX стагоддзя, калі можна тагочасныя спробы адраджэння беларускае літаратуры назваць рухам. У яго бываюць сучасныя беларускія паэты, як Каратынскі, Вярыга-Дарэўскі і др.; зь ім у блізкіх зносінах знаходзіцца Сыракомля (Кандратовіч) — паэт па мове польскі, але з душой чыста беларускай, гарачы абаронца ў польскай прэсе беларускіх літаратурных пачынаньняў Марцінкевіча. Урэшце, для яго піша музыку да «Сялянскі» найвялікшы кампазытар зямлі нашае, Станіслаў Манюшка, які, хоць сын Беларусі, залічаў сябе, аднак, да палякаў і сваей творчасьцяй, узгадаванай на ўлоньні беларускае прыроды, вялікую славу прыдбаў Польшчы... Бо ж для тагочаснае *дэмакратыі* справа прабуджэння беларускае сялянскае масы была таксама блізкай і роднай, як і сянняя яна блізка і родна ўсім тым, што найвялікшы ідэал бачаць у вызваленьні чалавека ад матэрыяльнага і духовага рабства.

Нішто ў гісторыі не праходзе бязь сьледу. Не прайшла без уплыву на патомныя пакаленьні і праца Вінцука Дунін-Марцінкевіча. На яго кніжачках цэлыя масы беларусаў вучыліся чытаць па-беларуску. Яго «Гапон» не аднаго падбіў пробаваць насьледаваць Марцінкевіча, а адзін з выдатнейшых паэтаў нашых дзён, Алесь Гарун, сам прызнаваўся, што пачаў пісаць вершы па-беларуску, захапіўшыся прыпадкова напатканай абдзертай, упэцканай кніжачкай, якая аказалася старым выданьнем «Гапона».

Многа даў Марцінкевіч для сваей сучаснасьці, шмат развіў і ўзбагаціў літаратурную мову беларускую і гэты свой багаты скарб пераказаў нам. І мы, патомныя, не закапалі гэты скарб у зямлю, а пабудаваці зь яго ўсю веліч нашае новае літаратуры Адраджэння.

Хай жа нашае грамадзянства добрым словам памяне памяць Вінцука Дуніна-Марцінкевіча, бо ж ён запраўды добра заслужыўся свайму народу.

У 400-Я ЎГОДКІ БЕЛАРУСКАГА ДРУКУ У ВІЛЬНІ

Сёньня, 25 сакавіка, беларускае грамадзянства сьвяткуе вялікі культурны юбілей.

400 гадоў назад найвыдатнейшы беларускі дзеяч старога Рэнэсансу, доктар Францішк Скарына з слаўнага места Полацку, выпусьціў у сьвет з сваей друкарні ў Вільні *першую кнігу, друкаваную на Беларускай Зямлі — па-беларуску*.

Ня будзем тут гаварыць аб значэньні друкарства наагул: гэта ж кожнаму і так ясна. Кніга друкаваная, кніга, *размножаная ў неабмяжованым ліку* і затым *танная і для кожнага даступная* — гэта-ж магутная сіла, якая здольная разьнесьці ў народныя масы сьвятло навукі, знаньня, здольна разбудзіць і прасьвятліць мысьль народу.

І кніга Скарына, незалежна нават свайго зьместу, выпаўніла гэтую ролю ў поўнай меры. Яна далучыла Беларускі народ да таго вялікага руху мысьлі чалавечай, які ў XV і XVI стагоддзі магутнай хваляй разьліўся па ўсёй Заходняй Еўропе. Вялікія ідэі заходнеэўрапейскіх гуманістаў, разьбіваньне панурага панаваньня царквы з часоў сярэднявечча — усё гэта звонкім эхам адбілася ў Беларусі, і ў выніку гэтага на нашай зямлі *распачынаецца слаўны пэрыяд нашага старога Адраджэння* —

Рэнэсансу.

Скарыне слушна належыцца чэсьць ад патомных пакаленьняў, якія цяпер — пасля сталетняга цяжкага сну ў чужацкай няволі — збудзіліся дзеля новага жыцьця і распачалі сваёй працай новы Рэнэсанс — новае ўсенароднае Адраджэньне. Скарына — гэта *ўасобленьне неўміраючага генія жывога народу*. І мы, аддаючы належную Скарыне чэсьць, выпяўняем гэтым акт *народнае самапашаны*, перакідаючы адначасна праз прорву вякоў *залаты мост ад нашага старога да новага, сучаснага Адраджэньня*.

І не здарма нашае грамадзянства ў Заходняй Беларусі выбрала дзеля сьвяткаваньня Скарынінскага юбілею дзень 25 сакавіка: у гэты дзень прыпадаюць сёмыя ўгодкі другога гістарычнага здарэньня ў жыцьці нашага народу — акту абвяшчэньня ў Менску незалежнасьці Беларусі.

Ня будзем ацэньваць гэтага акту з пункту гледжаньня таго ці іншага палітычнага ці сацыяльнага сьветапагляду. Абвяшчэньне незалежнасьці краю, які ў той момэнт таптаў бот нямецкага акупанта, зьяўляецца бясспрэчна самым яркім выяўленьнем прабуджэньня нацыянальнае сьвядомасьці Беларускага народу, зьяўляецца вялікім «дерзанием» — адважнай спробай стацца поўным, не абмяжованым чужой воляй гаспадаром сваёй зямлі. Сьвядомасьць беларускіх масаў хутка выявілася і на дзеле: збуджаныя грымотамі Рэвалюцыі беларускі селянін і работнік жывой творчай працай — пры будаваньні сваёй дзяржавы ў пастаці Беларускае Сацыялістычнае Радавае Рэспублікі — найлепш пацвярдзілі, што гэнае «дерзание» было і ёсьць усенародным, што беларускія масы дарасьлі да таго, *каб сваімі ўласнымі рукамі кавачь сваю долю і волю і шчасьце*.

Вітаючы сёньня Беларускі Народ зь вялікім сьвятам, мы жадаем усім беларусам пранікнуцца глыбокай і нязломнай верай у сьветлую будучыну, бо той *Геній Нацыі*, які дае гэтакія яркія свае выяўленьні, запраўды *несьмяротны і жыць будзе вечна*.

20-ЛЕЦЬЦЕ ПАЭТЫЦКАЕ ПРАЦЫ ЯНКІ КУПАЛЫ

15 гэтага мая ў Менску, дзе жыве найвялікшы беларускі паэт сучаснасьці Янка Купала, адбылося ўрачыстае сьвяткаваньне 20-летняга юбілею яго паэтыцкае творчасьці.

Беларуская прэса (хоць і разгромленая) і беларускае грамадзянства ў Вільні маняцца ў бліжэйшым часе далучыцца да гэтага сьвяткаваньня. Мы з свайго боку шлем нашаму песьняру гарачае прывітаньне і пажаданьне далейшага расьцьвету яго творчасьці, якая ўвяла беларускую адраджэнскую літаратуру на сусьветны Парнас.

АПОШНІ ВЕРШ М. БАГДАНОВІЧА

Надовячы мінуў восьмы год ад сьмерці вялікага беларускага песьняра Максіма Багдановіча.

Пясьняр, хворы на сухоты, адзінока паміраў у Ялце. Відаць, адзіноцтва мучыла яго, але пацеху знаходзіў ён заўсёды ў сваіх думках-песьнях, што ўсьцяж зьвінелі ў яго вушох. Зь імі яму было добра і лёгка.

Багдановіч апошнія дні жыцьця не расставаўся зь першым і дагэтуль адзіным томікам сваіх вершаў («Вянок», Вільня, 19... г.¹). Гэтыя вершы, быццам водгукі мінуўшчыны, напалову спавітай ужо імглою аддаленьня, разьвявалі ягоную самоту. І на гэнай кніжачцы Багдановіч напісаў, здаецца, апошні свой вершык:

У белым доме, дзе я ўміраю,
Над сінім морам, ля самай бухты²,
Я не самотны: я кнігу маю
З друкарні пана Марціна Кухты.

Маленчкі вершык, маленькая кніжка Багдановіча, — а колькі ўспамінаў у іх для старых беларускіх працаўнікоў, для тых, хто з такім трудом выпускалі адну за адной беларускія кніжачкі ў друкарні гэтага самага, так памятнага памершаму паэту, Марціна Кухты! Бадай, усё, што друкавалася ў Вільні ад 1906 да 1918 году, друкавалася ў гэтай літоўскай друкарні, цяпер вывезенай у Коўну. І Багдановіч ведаў аб гэтым, і затым томік «Вянка», незалежна ад свайго зьместу, так многа напамінаў яму з часоў даваенных, калі паэт першы раз папаў у родную Беларусь — у сэрца яе, Вільню...

«БЕЗНАЗОЎНАЕ»

Зборнік вершаў Янкі Купалы

Дваццатыя ўгодкі сваей паэтыцкай творчасці, якія прыпадаюць на сёлетні год, адзначыў Купала выпускам у сьвет новага зборніку вершаў пад загалоўкам «Безназоўнае» (Менск: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1925).

Паскольку ранейшыя назовы зборнікаў твораў Купалы мелі кожнаму зразумелыя назовы: «Жалейка», «Гусляр», «Шляхам жыцьця», «Спадчына», — пастольку апошні назоў вельмі мала гаворыць аб тым, што знойдзем, расчыніўшы хораша надрукаваны томік найнавейшых вершаў нашага юбіляра. І трэба думаць, што Купале трудна было знайсці такі назоў, які выявіў бы вельмі зложны працэс, каторы за апошнія гады адбываецца ў ягонай душы і знаходзе сваё выяўленьне ў найнавейшых вершах Купалы.

Купала перад усім — сын Зямлі, які гэтак вырас духова па-над акружаючую яго масу, што думкай абняў ня толькі сваю ўбожую вёску, але і ўвесь народ — усю беларускую нацыю. Не дарма ж ён лічыцца нацыянальным песьняром-прарокам, які вядзе беларускую масу да духовага і матэрыяльнага вызваленьня. Але пад той час, як у аснове яго ідэалёгіі раней ляжала усё ж такі ідэалёгія сялянская, — цяпер, у сувязі зь пяршыствам беларускага работніка ў будаваньні вольнае Бацькаўшчыны, у Купалы пачынаюць гучэць новыя матывы і тоны — пралетарскія. І мо нідзе ў жыцьці няма такое цеснае «змычкі» між ідэалёгіяй селяніна і работніка, як у гэтым новым зборніку Купалы, для якога аўтар не знайшоў адпаведнага назову.

Хаця Купала ўжо ў сваей вершаванай паэме «Сон на кургане»¹ зачэпляе злыбеды работніцкага жыцьця, але толькі тут — у новым зборніку — ён пачынае гаварыць языком работніка. Вось уступны верш у «Безназоўным»:

...О так! Я — пралетар!..
Яшчэ учорах раб пакутны —
Сягонья я зямлі ўладар
І над царамі цар магутны!
Мне бацькаўшчынай цэлы сьвет,
Ад родных ніў я адварнуўся...
Адно... ня збыў яшчэ ўсіх бед:
Мне сьняцца сны аб Беларусі!

Вось як рашуча, адварачваецца Купала ад старое сялянскае ідэалёгіі! Але і «сусьветнае грамадзянства» яго йшчэ няпоўнае: Купала пераймаецца новай для яго пралетарскай ідэалёгіяй, адварачваецца ад родных ніў, але пры ўсім сваім інтэрнацыяналізьме ня можа пазбыцца таго, што становіць істоту ягонае душы: ня можа пазбыцца любові да сваёй Бацькаўшчыны, ня можа пазбыцца «сноў аб Беларусі».

Купала апынуўся на ростані: з аднаго боку ўсім сваім цяжарам яго ўдзержывае вёска зь яе асаблівым сьветапаглядам, з другога — захоплівае размах і сіла работніцкага руху. А побач з гэтым ідзе барацьба — ці мо шуканьне нейкага кампрамісу, які пагадзіў бы яго гарачую любоў да Беларусі з касмапалітычнай ідэалёгіяй пралетарыя.

Хіба гэтым і тлумачыцца выбар назову зборніку. Дый зьмешчаны ў ім верш «Безназоўнае»² толькі пацьвярджае нашу дагадку аб тэй ідэйнай эвалюцыі, якую перажывае сьняння Янка Купала.

Ня будзем тут затрымлівацца над паасобнымі вершамі Купалы. Яны — непараўнаньня па свайму харакству і сіле — і тады, калі паэт дае цудоўны абраз ляснога возера (асабліва пекная тут рытміка пры рыфмаваных толькі другіх радках!), — і тады, як апісвае далёкі Крым, што даў гэтулькі натхненьня некалі Адаму Міцкевічу, — і тады, як на трывогу б'ець у званы... Купала — мастак слова — выявіў сябе тут ува ўсей сваёй велічы.

На жаль, далёка ня увесь зборнік Купалы складаецца з новых рэчаў. Блізу палова — рэчы ўжо друкаваныя, як, да прыкладу, «На папасе» (гл. «Шляхам жыцьця»), «Хаўтурны марш» з Уейскага (зборнік «Наша Ніва» 1920 г.) і інш. Ёсьць і перапевы старых матываў, як «Адшчапенцам (заходнім)», вельмі нагадуючыя аналягічныя вершы ў зборніку «Шляхам жыцьця».

Усе ж такі «Безназоўнае» — прынамся новая частка яго — гэта йшчэ адзін цэнны ўклад у нашу літаратуру, гэта — новы крок наперад да сфармуляваньня нашае адраджэнскае ідэалёгіі, а разам і мастацкі ўзор для нашае паэтыцкае моладзі.

СПРАВА БЕЛАРУСКАГА ШРЫФТУ

Імкненьне польскага ўраду гвалтам навязаць беларусам, што пад Польшчай, лацінскія літары — мае чыста палітычныя мэты: па думцы пана Станіслава Грабскага¹, лацініка мае служыць пераходнай ступеняй да польшчыны, каб дзеці, навучыўшыся чытаць на беларускім лемантару, надрукаваным лацінікай, не маглі чытаць пасья сваіх беларускіх кніжак, друкаваных кірыліцай, ды каб прымушаны былі карыстацца польскімі кніжкамі. На гэта паказуе факт, што міністэрства асьветы абмяжоўвае сваё беларускае выдавецтва адно толькі букваром і першай чытанкай ды на гэтым супакоіваецца.

У стацьці «Замах на самастойнасьць беларускае культуры», зьмешчанай у гэтай аднаднёўцы, гр. М. Дубоўскі распраўляецца² з гэтым палітычным імкненьнем польска-

га ўраду. Мы ж хочам разглядзець пытаньне аб «лацінізацыі» беларусаў крыху шырэй.

Запраўды, пытаньне аб тым, якімі літарамі павінны карыстацца беларусы, — гэта пытаньне ня новае і паўстала шмат раней за ўваскрашэньне Польскае дзяржавы.

Калі Беларусь і Літва злучыліся з Польшчай, дык ужо тады распачаўся з Польшчы паход на Беларусь (як і на Ўкраіну) *лацінства*. Пачалася барацьба захватніцкіх імкненьняў польшчыны і каталіцтва з старой беларускай і ўкраінскай культурай і ўсходне-візантыйскімі ўплывамі, ішоўшымі праз праваславіе. Барацьба гэтая закончылася для нас вельмі непамысна: наша інтэлігенцыя ўжо ў XVII стагодзьдзі была спольшчана ды значная частка сялянства ў Заходняй Беларусі праз вунію і каталіцтва падпала пад польска-панскія ўплывы.

У канцы XVII ст. ужываная ўва ўсіх ўрадовых актах і дакумэнтах беларуская мова і кірыліца была заменена польскай мовай і лацінскімі літарамі. І цікава тое, што ўрадовыя ўстановы з таго часу нават копіі з старых беларускіх кірылічных дакумэнтаў і актаў выдаюць ужо толькі пісаньня лацінкай. Лацініка сталася як быццам *сімвалам сьмерці беларушчыны*: у ей нічога беларускага ня творыцца³, — пад той час, як толькі кірыліцай друкуюцца ўсе беларускія кніжкі XVII і XVIII стагодзьця⁴.

У пачатку XIX ст., калі некаторыя адзінкі спамяж спольшчанае шляхоцкае інтэлігенцыі пачынаюць варочацца да свайго беларускага народу і пісаць па-беларуску, — дык яны, ведаючы толькі лацінку, пішуць свае творы лацінскімі літарамі. Так робяць Баршчэўскі, Рыпінскі, Чачот, а пасья — Дунін-Марцінкевіч ды Мацей Бурачок. У 1835 годзе выходзе у Вільні каталіцкі катэхізм у беларускай мове, друкаваны лацінкай. А бязглуздая палітыка расейскага ўраду, якая не аддзяляе каталіцтва ад польшчыны, убівае ў галовы беларусаў-каталікоў сьмешную думку, быццам з кірыліцай канечна зьвязана праваславіе і г. д. Так у жывое цела беларускага народу быў убіты клін, які цяпер польская ўлада стараецца заганяць далей, не здавольваючыся тымі калючамі дротамі, што адгарадзілі Заходнюю Беларусь ад Усходняе...

Цікава і характэрна тое, што калі ўжо ня *спольшчаная шляхта, а беларускае сялянства*, збудзіўшыся ад векавога сну, пачало *тварыць беларускае пісьменства*, дык, бадай, цалком у ім *запанавала кірыліца*. Праўда, яшчэ апошнія з прадстаўнікоў навярнуўшаеся да беларушчыны польскае шляхты (цяпер адпаўшыя ад беларускага руху!) пробуюць увадзіць прынцыпова абодва шрыфты. Праўда, што — дзеля практычных мэтаў — першыя беларускія газеты друкуюцца і такімі, і сямі літарамі. Але калі «Наша Ніва» зрабіла анкету ў справе выбару адных літараў — лацінікі ці кірыліцы, дык чытачы яе блізу аднагалосна высказаліся за кірыліцу, нават і каталікі! І бадай усе нашы адраджэнскія паэты — з каталіком Янкай Купалай наперадзе — пішуць свае творы, карыстаючыся кірыліцай і зьяўляючыся мо найбольш перакананымі абаронцамі яе.

Аднак жыцьцё не дало поўнае перамогі староньнікам кірыліцы. Той факт, што значная частка беларусаў-каталікоў ведае *толькі лацінскую*, або, як у нас кажуць, «польскую» грамату, прымушае і сяньня павадыроў беларускага руху сярод каталікоў выдаваць часопісі і кніжкі лацінкай, — асабліва кніжкі рэлігійныя, лічучыся з пашыраным палякамі сярод цяжнейшых сялян страхам, быццам кірыліца нясе з сабой маскоўшчыну і праваславіе! Але ёсьць і ідэйныя староньнікі лацінікі паміж нашай інтэлігенцыі, якія думаюць, быццам ужываньне лацінікі беларусамі зьвязвае іх запраўды з культурай Захаду...

Трэба сказаць, што такі пагляд зьяўляецца слухным толькі пастольку, паскольку пад «Захадам» будзем разумець выключна Польшчу. Запраўды ж: з культурай вялікіх заходніх народаў можа нас зьвязаць *ня той ці іншы шрыфт, а выключна веданьне чужых моваў!* І хіба ж ніхто ня можа паважна падумаць, быццам веданьне лацінскіх

літараў можа даць беларускаму вяскоўцу магчымасьць чытаць у арыгіналах нямецкія, францускія, англійскія і іншыя творы, калі ён перш не навучыцца гэных моваў!!! З усіх заходніх моваў толькі польская мова, як славянская, (ды йшчэ чэская!) можа быць крыху зразумелай беларусу, і гэтак *веданьне аднэй лацінікі без кірыліцы, пазбаўляючы нас магчымасьці карыстацца літаратурай больш блізкіх нам украінцаў і расейцаў, адчыняе доступ, ды і то вельмі цяжкі — толькі да больш далёкай ад нас польскай літаратуры.*

Спробу «лацінізацыі» беларускага пісьменства ў імя тэй жа лучнасьці з культурай Захаду зрабілі былі у Заходняй Беларусі *нямецкія акупацыйныя ўлады*⁵. Яны сьпяраша забаранілі друкаваць па-беларуску кірыліцай і дазвалялі толькі лацінскія друкі. Таксама яны стараліся завадзіць лацінскія падручнікі ў беларускія школы. Але ўжо цераз год прымушаны былі *зрабіць уступкі кірылічным друкам, а ў школах беларускіх, нягледзячы на ўсе забароны, вучыццалі навучалі дзяцей чытаць і пісаць як лацінкай, так і кірыліцай.*

Пытаньнем аб шрыфце пад той час занялася найважнейшая ў Заходняй Беларусі культурная ўстанова — Беларускае навуковае таварыства. Было гэта йшчэ ў 1917 годзе⁶. Прызнаўшы, што аканчальнае вырашэньне гэтага важнага пытаньня аднэй толькі часткай Беларусі, адзеленай ваенным фронтам ад Усходняе Беларусі, абсалютна немагчыма, Т-ва прыняло рэзалюцыю, якая пратэставала проці навязваньня немцамі гвалтам лацінікі і заклікала вучыцельства і асьветныя ўстановы *не выракацца кірыліцы і ўжываць яе раўналежна з вымаганай нямецкімі акупантамі лацінкай.*

З таго часу ў беларускім жыцьці сталася многа вялікіх перамен. У сувязі з стварэньнем Беларускае Сацыялістычнае Радавае Рэспублікі на Ўсходзе — пераважна зусім ня звязаным з лацінкай⁷, а такжа ў сувязі з польскім «культуркамфам» на Захадзе, цэнтр беларускае творчае культурнае працы перайшоў зь Вільні ў Менск. У сувязі з гэтым *узмацаваліся і шансы кірыліцы стацца адзіным беларускім агульнанацыянальным шрыфтам.* Але зусім магчыма, што гэта станецца йшчэ ня скоры — асабліва з увагі на палажэньне Заходняе Беларусі пад уладай Польшчы.

У *нармальных варунках* існаваньне двух шрыфтаў у літаратуры народу не зьяўляецца само па сабе нечым страшным. Вось жа у Нямецчыне народ карыстаецца і старасьвецкай нямецкай нацыянальнай *готыкай*, і *лацінкай*, ды і ёсьць кніжкі і газеты, друкаваныя або адным, або другім шрыфтам. Але там у кожнай школе вучаць дзяцей чытаць і пісаць сьпяраша готыкай, а пасья лацінкай, і ад існаваньня двух шрыфтаў ніякае шкоды нікому ня робіцца.

Не было б шкоды і нам, калі б польскі Урад адносіўся да беларусаў ляяльна і дапусьціў у школу *навучаньне і лацінікі, і кірыліцы.* Але, пакуль гэтага няма, пакуль уводжаньне лацінікі зьяўляецца толькі палітычным крокам польскага ўраду, які мае на мэце паставіць новую загарадку паміж Заходняй і Ўсходняй Беларусяй, — дык *«лацінізацыя» беларускага пісьма і пачаткавае школы зьяўляецца для нас цяжкай крыўдай.*

Прочі шкодных для нашага народу вынікаў сказанага кроку беларускае грамадзянства павінна змагацца дарогай навучаньня беларускіх дзетак — гадунцоў польскіх ці польска-беларускіх «лацінічных» школ — чытаць і пісаць па-беларуску такжа і кірыліцай.

КРАШАНІНА

Душа кожнага народу найлепш, найпаўней выяўляецца ў розных відах мастацтва.

У беларусаў сярод усіх відаў мастацкае творчасьці на першым месцы стаіць музыка — песьня народная. І ў ёй — у тысячах самых разнародных мэлэдыяў — больш, як у чым іншым, — відаць душу беларускага народу, яе тугу бязьмежную, яе імкненьне да красы-хараства, што найлепш залечавае цяжкія раны душы народу, сталецьцямі пакутаваўшага ў прыгоннай няволі.

Народ-нявольнік, народ-раб, закаваны ад вякоў у ланцугі, народ-пралетар, пазбаўлены пладоў сваёй катаржнай працы на роднай, але расхапанай чужынцамі зямлі, — народ беларускі зусім натуральна скіраваў быў свае творчыя здольнасьці перад усім у той бок, дзе ня трэба было ні інструмэнтаў, ні асаблівае навукі. Інструмэнтам для яго служыў яго ўласны голас; навукай была балючая патрэба выліваць у песьні свае гора і боль, а ўзор даваў нямоўкнучы шум лясоў Беларусі і сьпеў ветру ў полі.

Але ёсьць і другія галіны мастацкае творчасьці, якія за апошнія часы крэпка падупалі, але раней былі даволі разьвітыя. Адчуваючы патрэбу красы, народ наш, сваімі ўласнымі рукамі ткучы сабе ўсялякія тканіны на вопратку, прыхарошваў іх прыгожымі ўзорамі, у якіх выяўляюцца мастацкія наклоннасьці і смак беларуса. Прыхарошваў беларус і хату сваю, і дом малітвы — царкву, і рэчы хатняга ўжытку, — і васьмь бачым зачаткі разьбы на дрэве, зачаткі асаблівага беларускага стылю ў драўляным будаўніцтве.

І гэтак далей.

Малярства, разьба, будаўніцтва — усё гэта цяпер выпіраецца з ужытку, бо вёска купляе крамную тканіну і зь места вязе розныя хатнія рэчы, а царквы і іншыя будыніны кожны з часовых валадароў нашага краю стараўся будаваць у сваім — чужым беларусу — стылю. Яшчэ трохі — і народныя вырабы, на якіх відаць сьлед працы народу-мастака, можна будзе аглядаць толькі ў музэях...

Трэба адзначыць, што наша старая мастацкая творчасць, якая выяўляецца праз старыя абразы, тканіну, разьбу і г. п., сьвядома заціралася — дый часта й цяпер заціраецца дужэйшымі за нас культурна суседзямі. Усё, што мы маем у мінулым лепшага, заўсёды прысваівалася ці то расейцамі, ці палякамі. І мала хто рупіўся аб тое, каб з-пад пылу вякоў адкапаць аблічча беларускае душы, выяўленае ў нашым мастацтве. На пачатку другой палавіны XIX ст. працаваў над гэтым мастак Зьм. Струкаў, ды зь яго сьмерцай праца гэтая прыпынілася на 50 гадоў. І толькі праз паўвеку ўзнавіў гэту працу тварэц сучаснага адраджэнскага руху, нябожчык Іван Луцкевіч, які сабраў багаты музэй старой беларускай культуры і мастацтва, ладзіў выстаўкі беларускага мастацтва і народных вырабаў, пісаў аб гэтым у беларускіх і чужаземных часопісах.

Цяпер, калі беларусы прыждалі стварэньня сваёй дзяржавы — БСРР, праца над беларускай культурай і мастацтвам, ведзеная раней адзінкамі, вядзецца ў шырокіх дзяржаўных рамках. Цэнтар гэтае працы — Інстытут беларускае культуры і Беларускі дзяржаўны ўнівэрсытэт у Менску. Але і пры ўсім гэтым ініцыятыва і праца адзінак дае ня менш цэнныя плады, чым праца адуманых дзяржаўных устаноў, якія, манючыся абняць усё, іншыя галіны беларускае народнае творчасьці не даволі поўна і ўсебакова распрацоўваюць.

Мы хочам тут адзначыць працу групы віцебскіх беларускіх дзеячоў, якія зь вялікай руплівасьцяй стараюцца прыадкрыць заслону, якая засланяе нам так мала дасьледжаную галіну беларускага мастацтва. Пасьля перадруку працы нямецкага архэоляга д-ра Іпэля аб беларускім мастацтве¹, пасьля некалькіх брашурак аб тым жа

грам. Касьпяровіча і др. — сьвежа выйшла з друку ў Віцебску кніжачка І. П. Фурмана, пасьвячоная асобнай галіне народнага аздобніцтва — крашаніне*.

Шмат дзе мо ўжо й забыліся, што такое крашаніна. А йшчэ ня так даўно — за людзкое памяці — у нас жанкі і дзяўчаты йнакш і не адзяваліся, як у сваё палатно, фарбаванае хатнім спосабам. Гэта і ёсьць крашаніна. А як гэткага палатна ўсюды зужывалася шмат, бо крамініна да вёскі не даходзіла, дык па ўсей Беларусі фарбаваньне ўзорыстага палатна кустарным спосабам было вельмі разьвіта. І тут адкрывалася шырокае поле для народных мастакоў — у выбары і распрацоўцы рысункаў і аздоб на палатно дзеля вопраткі, на хусткі і інш.

Спосаб друкаваньня ўзораў на тканінах пры дапамозе асобных драўляных дошчак з выпуклым рысункам — у нас дужа стары. Найстарэйшы памятник гэтага мастацтва сягае XII сталецця: гэта — часткі царкоўнага «аблачэньня» Варлаама Хутынскага. Але расьцьвет крашанінных вырабаў прыпадае на XVII—XVIII — пачатак XIX ст. У палове ж XIX ст. крашаніну пачынаюць выціскаць больш таньня фабрычныя вырабы — паркалі і інш.

У Віцебшчыне, як піша аўтар успомненага твору, ужываліся два спосабы друкаваньня крашаніны. Адзін — гэта «набіўка глінаю», другі — алейнымі фарбамі.

Набіваньне адбывалася гэтак. Дошку з рысункам мачылі ў рашчыне белае гліны з купарвасам і клеём ды цукрам сатурам — і намочаным рысункам прыкладалі да палатна, пастукваючы зверху драўляным малатком. Гэтак рабілі датуль, пакуль не «набілі» ўсяе тканіны. Тады палатно з набітым узорам мачылі ў фарбе ды «адквашвалі», каб адсталі гліна, вась там, дзе была набітая гліна, фарба не даходзіла, і аставаўся белы ўзор на зафарбаваным фоне.

Другі спосаб — гэта на пафарбаваным перш фоне адбівалі ўзор дошкай, намазаўшы рысунак на ёй алейнай (маслянай) фарбай. Тут можна рабіць ўзор многакалёрны, толькі на кожын колер трэба асобную дошку.

Што датычыць узораў, дык яны вельмі разнародныя. Найбольш сустракаюцца геамэтрычныя ўзоры**, але ёсьць і ўзоры, узятыя з паяскоў, і кветкі (туліпаны, васількі), і фігуры птушак, і інш.

Матэрыялы, пададзеныя грам. Фурманам, вельмі цікавыя, і кніжачка яго (друкаваная нет ведама чаму толькі у 75 экзэмплярах!) павінна заахваціць нашае грамадзянства да зьбіраньня старога крашаніны і дошчак да набойкі, зарысоўваньня ўзораў, запісваньня вестак аб тым, дзе і як у нас выраблялі крашаніну. Зьбіраныя гэтак матэрыялы трэба перасылаць у віленскі музэй Ів. Луцкевіча — на адрас Беларускага навуковага т-ва (Вастрабрамская, 9).

Вось гэтая нашая заметка і мае на мэце пабудзіць нашу вёску дапамагчы ў зборцы і перахаваньні крашанінных народных вырабаў.

«СЫМОН МУЗЫКА»¹

Сярод беларускіх літаратурных крытыкаў няма згоды у паглядах адносна да пытаньня: каго трэба лічыць найвялікшым нашым паэтам? Галасы дзеляцца паміж двума: Янкай Купалай і Якубам Коласам.

І гэта даволі натуральна: бо ж яны гэтакія розныя, гэтак адзін да аднаго непадобныя, што апрача аб'ектыўнае ацэнкі — тутака уваходзяць у ігру і асабісты густ крытыкаў, і іх упадабаньні і настроі. Адных захоплівае шырыня і размах творчае мысьлі Купалы, яго магутныя парываньні, гучнасьць яго вершу, сьмеласьць абразоў. Другіх чаруе мяккасьць паэзіі Коласа, духовае гармонія і такое поўнае зьліцьцё душы песьняра з прыродай і сваім народам, што між чытачом твораў Коласа і аўтарам іх зразу завязваецца нейкая асаблівае блізкасьць, інтымнасьць. Але ўсе крытыкі

бясспрэчна адводзяць Купале і Коласу першыя месцы на беларускім Парнасе.

Аднак існуе і яшчэ адна аб'ектыўная прычына, якая робіць асабліва трудным вырашэнне пытання: каторы першы? Гэта — тое, што пад той час, як Купала як быццам ужо дайшоў да найвышэйшага пункту сваёй творчай сілы і стуль горда паглядае на сьвет, задзіўляючы магутнасьцяй свайго таленту, але не даючы ўжо нічога неспадзяванага, а рэчы роўнае цаны*, Колас яшчэ не дайшоў да свайго зеніту, і яго апошнія творы ясна паказуюць, што ўзыходжаньне ўверх у яго не спынілася.

У творчасьці Коласа ўсё яшчэ зьяўляюцца рэчы, якія паказуюць, што талент яго далей расьце і ўзбагачаецца. Да такіх твораў належыць і яго апошняя паэма «Сымон Музыка».

Ня ўся гэтая паэма — новая: тры першыя часьціны яе напісаны ўжо даўно і надрукаваны ў 1918 годзе, — а дзьве апошнія часткі выйшлі ў сьвет толькі цяпер — разам з даўнейшымі ў новай апрацоўцы і ў новым мастацкім выданьні Дзяржаўнага выдавецтва Беларусі ў Менску. І вось, стаўляючы побач пачатак «Сымона Музыкі» — у яго першай рэдакцыі зь цяперашнім поўным выданьнем, мы ясна бачым, што Колас запраўды не стаіць на месцы ў разьвіцьці ягонага таленту.

Колас ахвяраваў сваю паэму беларускай моладзі. Да яе паэт і зварачаецца ў вершу, зьмешчаным як уступ да паэмы, і ўжо гэты верш зьяўляецца мерай мастацтва коласаўскае творчасьці. Але, апрача характава формы і глыбокага пачуцьця, Колас гэтым вершам пацьвярджае нашу кароткую характарыстыку істоты яго творчасьці, — іменна тое, што чар паэзіі Коласа — у адбіваньні ёю беларускага жыцьця і беларускае прыроды.

Ад роднае зямлі, ад гоману бароў,
Ад казак вечароў,
Ад песень дудароў,
Ад сьветлых воблікаў закінутых дзяцей,
Ад шолаху начэй,
Ад тысячы ніцей,
Зь якіх аснована і выткана жыцьцё
І злучана быцьцё і небыцьцё, —
Зьбіраўся скарб, струменіўся няспынна,
Вясёлкавым ірдзеньнем мне сьпяваў,
І выхаду шукаў
Адбітак родных зьяў
У словах-вобразах, у песнях вальнаплынных.

Так проста — з чыста мастацкай прастатой — тлумачыць нам Колас зьяўленьне яго твору.

І гэты скарб, пазычаны, адбіты,
У сэрцы перажыты
І росамі абмыты
Дзяньніц маіх, дзяньніц маіх мінулых,
Для вас, душою чужых,
Як доўг, як дар,
Дае пясняр.

* І. П. Фурман. Крашаніна. Матар'ялы да гісторыі яе ў Віцебшчыне. Пад рэд. М. І. Касьяровіча. Выд. Віцебскага акруговага Т-ва кряззнаўства. Віцебск, 1925. — 63 стр, 16°. XV табліц.

** Дзьве дошкі з такімі ўзорамі (здаецца, зь Меншчыны) ёсьць у Вільні, у музэі ім. Ів. Луцкевіча.

Колас зусім справядліва выбраў нашу моладзь, каб абдоруць яе сваей паэмай. Бо ж хіба нідзе ў Коласа не адбілася душа дзіцяці і пэрыяд юнацтва так поўна, як у «Сымоне Музыцы», хоць пасьвяціў ён гэтай справе цэлы рад дробных апавяданьняў вершам і прозай ды многа радкоў сваей «Новай зямлі».

«Звычайная» трагэдыя дзіцячае душы, пераросшае акружаючую яе сфэру, не панятае ёю, не ацэненае і — пагарджанае, нягледзячы на ўкрыты ў ёй вялізарны скарб — талент паэта-мастака і музыкі, — вось зьмест паэмы. «Звычайная», кажам, бо ўжо апрацовываная ў розных літаратурах, не далёка сягаючы — у польскай Сянкевічам, навэла якога «Janko Muzykant», даўно перакладзена на беларускую мову і выдана асобнай кніжкай. Але апрацоўка яе Коласам такая асаблівая, такая мастацкая, такая багатая, што прадстаўляецца зусім арыгінальнай і самастойнай.

У вясковай хаце хлопчык, які зусім не падобны да іншых дзяцей, бо заўсёды заслуханы ў незмаўкаючую песьню вечна жывое ўва ўсялякіх праявах сваіх прыроды, — хлопчык, зь якога ў хатняй гаспадарцы няма ніякае карысьці, — такі хлопчык прадстаўляецца бацьком нейкай «завалай», «няшчасьцем». Яго ніхто ня любіць, яго жыцьцё не сагрэта матчынай ласкай, усе глядзяць на яго крыва. — «Тым нялюбы, што адметны»...

Дык і ён цураецца хаты. Яго жыцьцё працякае ў полі, пасучы статак. Там ён радніцца з прыродай, там прачувае магутны кліч яе да творчасьці. Там разьвіваецца яго фантазія, шукаючы адказу на ўсе недаўменныя пытаньні, якія думка малага стараецца выясьніць сабе — дарэмна. І ён творыць сабе свой уласны сьвет — сьвет фантазіі, выпрацоўвае свой асаблівы — анімістычны — сьветапагляд, уласьцівы беларусу наагул. Там жа ён здабывае і магчымасьць выявіць свой музыкальны талент — пераказаць у гуках свае паэтычныя абразы і настроі: дзед — пастух, які адзін толькі бліжэй зышоўся з Сымонам і зразумеў яго лепш, чым родныя бацькі, падараваў яму перш жалейку, а пасля — перад сьмерцай — адказаў яму ў спадчыне скрыпку.

Калі раз воўк парэзаў хлопцу авечак у полі, бацька ў злосьці выгнаў яго з хаты. І Сымон зь неадступнай іскрыпкай пайшоў у сьвет... Для яго пачалося жыцьцё перш жабрака, які хадзіў з эксплётаваўшым яго дзедам ад хаты да хаты, пасля — музыкі ў карчме, дзе таксама эксплёатуе яго жывод-шынкар. Яго мары-летуценні аб нейкім новым жыцьці аказваюцца вельмі далёкімі ад таго, што яго запраўды спатыкае ў жыцьці...

Але на сваей дарозе ён сустрэў тое, да чаго так магутна ірвалася мо несьвядома душа нікому ня люблага дзіцяці: сустрэў спогад дзяўчынкі-падростка, які з абодвух бакоў ператвараецца ў любоў. І расьце душа ў Сымонкі, сагрэтая гэтай любоўю, разгараецца ў ім яшчэ больш творчы агонь. Вось-вось лёс, здаецца, вывядзе Сымона на шырокі жыцьцёвы шлях, на якім яго талент буйна закрасе!

Калі — пасля расстаньня зь любай дзяўчынкай — Сымон іграй сваей аблягчаў сабе душу ў лясной глушы, яго пачуў паляваўшы тамака пан — князь і зразу ацаніў, які талент крыецца ў гэным «абарванцу». Князь узяў яго ў свой палац, манючыся ўзгадаваць яго на вялікага артыста.

Незвычайна цікавы з псыхалогічнага боку перажываньні Сымона ў панскім палацу. Зь дзяцьмі, узятымі «на кухню» з ласкі паноў, звычайна робіцца тое, што яны вырастаюць на панскіх падлізнікаў, губляючы свой чалавечы абраз і чалавечую душу. Але жыцьцё сярод панскага лякайства не апаганіла Сымонавае душы:

* Найнавейшыя творы Купалы сьведчаць аб эвалюцыі яго ідэалёгіі, але ня творчасьці. — А. Н.

наадварот, тут хлопчык пазнаў і ацаніў сваю былую волю, зьвязаную цяпер чужой воляй, тут ён дасьпеў і сацыяльна, глядзячы на роскаш панскага жыцьця і раўнуючы яго з жыцьцём працоўнага народу. І цесна яму зрабілася ў панскім палацу, дзе сустрэў ён толькі адну спагадную душу ў асобе старога лесьніка, дажываўшага — за ўратаваньне пана ад сьмерці — век свой на «ласкавым хлебе». І малога, і старога ў роўнай меры вабіць вольнае жыцьцё ў палёх і лясох, і абодвух іх давяць панурья муры палацу, у якія, паводле народнае легенды, пры закладзінах іх замуроўвалі жыўцом людзей, каб муры трывалі вечна...

Тры гады пражыў Сымон у панскім палацу. Сьпярша пан быў ласкавы да яго, і Сымону ўжо рысавалася недасяжнае шчасьце: навучыцца нотаў ды іграць з нотаў і замацоўваць пры іх помачы тыя ўласныя імправізацыі, якія Колас пераказвае такімі мастацкімі славамі і абразамі. Але шчасьце гэтае разьвеелася, як дым — як «панская ласка» наагул: раз, калі ў пана былі госьці, і ён, успомніўшы пра Сымонку, задэманстравалі ім нашага вясковага «вундэркінда» (цудоўнае дзіця), — Сымон, на пытаньне, які зьмест мае яго ігра, адказаў такое, што было дужа не да спадабы і пану, і яго гасьцям. Сымон выказаў ўсё гора і тугу свайго народу, а закончыў такім зваротам да пана:

Ой, вяліка воля княжа:
Тое сьвята, што князь скажа.
Князь магутны, асьвячоны,
Скарбы ў князя незьлічоны;
Аднаго ж і князь ня можа,
Хоць казаць пра то нягожа:
Князь ня мае волі-ўлады
Вольнай думцы даць парады.
Думка ходзіць, дзе захоча:
Ад зямлі да зор і сонца
Няма думкам забаронцы.
Думка праўду кажа ў вочы
І вялікім і малому —
Гора будзе твайму дому!
Сьвежы, іншы вецер вее,
Хоць ён вее ціха.
А хто зло-няпраўду сее,
Той жынае ліха.

Словы гэтыя, навеяныя апавяданьнямі старога лесьніка аб розных страшэнных падзеях у княжай сям'і і прароцтвамі аб немінучай расплаце, зрабілі тое, што пан зусім адварнуўся ад свайго гадунца. І калі той зьварнуўся да замковага капэлямэйстра з просьбай навучыць яго чытаць кніжкі і ноты, пан Галыга так яму адказаў:

Справа добрая — навука.
Славу, хлеб яна дае...
Але, хлопча, дзе параўка,
Што ня згінеш празь яе?
Ты разумен без навукі:
Помніш, князю што сказаў?
Ты б язык свой прытрымаў —
За такія, браце, штукі
У мех садзяць, каб ты знаў!
Вось затым сама прырода

Вас пускае сьлепаком,
Каб з вас менша была шкода.
Раз мужык — будзь мужыком.
Маеш хлеб — і жуй цішком,
Будзь даволен сваёй доляй.

Пасья такога адказу хлопец ужо ня мог аставацца ў замку. Да «волі і прастору» ірвалася яго душа. А ўторыла ёй і другая душа: душа старога лесніка — панскага збаўцы, які хоць раз яшчэ перад сьмерццямі хацеў глянуць на пушчы роднага Палесься.

А тут падышлі і ліхія часіны для панскага замку. Споўнілася панурае прароцтва Сымонкі: князь згінуў ад нейкае выпадковае кулі на паляваньні... І пад той час, як і па сьмерці магната ўрачыстыя царкоўныя модлы йшчэ раз падчыркнулі няроўнасьць між людзьмі ня толькі на гэтым, але і на «тым» сьвеце, — Сымонка зь дзедам рушыў у дарогу. Рушылі яны ў буру, і на іх вачох пярун скрушыў гордую вежу палацу...

Апошняя частка паэмы — гэта паварот Сымона да старога волі і — да яе! Але горкі быў першы мамэнт спатканьня...

Ганна ў працягу трох гадоў была верна свайму любаму і горка тужыла па ім, ня маючы ад Сымонкі ніякае вестачкі. З падручка вырасла дзяўчына-красуня. Хлопцы роем хадзілі за ёй. Бацькі націскалі, каб ішла замуж. Але яна была сталая ў сваім каханьні. І вось адзін з хлапцоў, закахавшыся ў ёй прост да шалу, дайшоў да таго, што сілай хацеў заўладаць ёю.. І хоць свайго не дапяў, але дзяўчына ад перапуду і ўзварушэньня звар'яцела.

У непрытомным стане знаходзе яе Сымон. Але сіла любві і вера ў яшчэ вялікую моц мастацтва не даюць яму папасьці ў адчай. Гукамі йскрыпкі сваёй прамаўляе Сымон да сваёй любай, і гукі гэныя будзяць у яе заснуўшую памяць.

І далей гэныя двое маладых ідуць ужо адным шляхам у сваім жыцьці...

* * *

Вось зьмест «Сымона Музыкі». У ім вельмі пасьледавальна і праўдзіва адмяляваў наш паэт перажываньні дзіцяці-мастака, яго творчыя настроі, кшталтаваньне ягонае душы ў меру росту і пазнаваньня жыцьця. Сымонка — адзін з тых, у кім вольны творчы дух не зламаўся ў барацьбе з жыцьцёвымі нягодамі і не спадлеў, калі усё суліла яму такі канец. Нейкай дзіўнай сьвежасьцяй, вялікай моцай духовай і верай у сілу свайго Народу веець з гэтага твору Коласа. А аб велічы творчага пад'ёму красамоўна гаворыць мастацкая форма твору, незвычайнае багацьце абразоў, разнароднасьць рытмікі і будовы вершу ў залежнасьці ад зьменнасьці настрояў паэта. Цудоўныя «лірычныя адступленьні», якімі перасыпана паэма, непараўнальныя па сваёй красе і глыбокім настроям апісаньні прыроды — гэта запраўдныя пэрлы нашае паэзіі.

Але... але пераказаць звычайнымі славамі гэнае хараства, якім вызначаецца паэма Коласа, — рэч немагчымая! І мы, знаёмячы нашых чытачоў з новым творам Коласа, абмяжуемся гэтай жменьнай увагі і ўражаньня: хай кожны сам прачытае яго і ацэніць.

ВІЛЬНЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

*Публічная лекцыя, чытаная ў 1925 годзе,
з пазьнейшымі дапаўненьнямі¹*

О, места роднае, каханае!
Цябе зальле крывіцкі рух!

Што можа быць мілей чалавеку за родны кут, дзе ён радзіўся, узрос, перажыў усе радасці і трывогі дзіцячае і юнацкае пары? І ці дзіва, што думкі паэты, асабліва, калі ён на чужыне, ірвуцца да роднай зямлі зь нязведанай сілай і даюць яму найвышэйшыя мамэнты натхнення і творчасці?

Бо ж звычайна прадметам паэзіі зьяўляецца іменна тое, што найбольш захоплівае пачуццё і выбражэнне паэты. Дык зусім натуральна, што і нашая адраджэнская паэзія, твораная, бадай, выключна сынамі вёскі, захопліваецца перад усім жыццём вёскі, апявае яе красу і... нядолю.

Адраджэнне беларускага народу — гэта адраджэнне, галоўным чынам, беларускае сялянскае масы. І наша новая паэзія на гэтай падставе ня толькі па зместу, але і па сваёй ідэалёгіі, зьяўляецца паэзіяй вясковай. Жыццё места, дзе беларусы займаюць — сярод масы чужацкага насялення (да таго — чужацкае інтэлігенцы) — зусім малы і неадпаведны лічэбнасці іх куточак, ад самага пачатку беларускага руху адбівалася ў нашай паэзіі вельмі слаба.

Навет такі пісьменьнік-інтэлігент, як Вінцук Дунін-Марцінкевіч, хоць і правёў палову жыцця на мястowym бруку, толькі ў двух месцах рысуе жыццё беларускіх мест: Менску (у «Вечарніцах») і Магілёва (у «Гапоне»), ды і то вельмі павярхоўна. Абуховіч² у сваіх мэмуарах пакідае таксама толькі мімалётны абраз Менску, не ўваходзячы ў яго ўнутранае жыццё. А Мацей Бурачок дык адносіцца да места прост непрыхільна, навет варожа, калі гавора (гл. «Дудка беларуская», верш «Немец»):

Не люблю я места (па-расейску — горад).
— Надта там цяснота і вялікі сморад,
А паноў як маку ды сярод гароду,
А проч таго пропасць рознага народу!
Наш брат, як увойдзе, — сам сябе баіцца:
Ці ісьці бяз шапкі, ці гдзе пакланіцца?

Зь месцам збліжае беларускую паэзію толькі рэвалюцыйны 1905 г.: так, найбольш яркая прадстаўніца тагачасных настрояў беларускіх, без пары памёршая Алёйзія з Пашкевічаў Кейрысова (Цётка), дала цэлы рад вершаў, пасьвячонах рэвалюцыйным падзеям 1905 году на мястowym грунце («Хрэст на свабоду», «Чырвоны штандар» і інш.). Але другія пісьменьнікі таго часу, хоць настроены таксама рэвалюцыйна, пераносяць свой рэвалюцыйнізм выключна ў вёску (Купала, Колас і інш.).

Першы ўнікнуў глыбей у жыццё места, захапіўшыся ім да глыбіні душы, і знайшоў у ім дастойную апяваньня красу — Максім Багдановіч. Дый нядзіва: здаецца, ад двух гадоў веку ён жыў у месце³ (Ніжні Ноўгарад, Яраслаўль) і толькі студэнтам убачыў сваімі цялеснымі вачыма беларускую вёску, якую перш аглядаў з аддаленьня толькі вачыма душы. Характэрна, што чужыя месцы, дзе ён жыў, не давалі Максіму Багдановічу натхнення, толькі ў Вільні — духова родным месце — «зьяврунуў яго Пэгас на вулкі з прывольных палявых дарог»⁴, толькі тут да яго душы прамовіла краса, укрытая ў месце.

За Багдановічам ідуць: Колас, Зьмітрок Бядуля, Аляхновіч (драматычныя творы), далей — цэлы рад наймаладзейшых нашых паэтаў, вырасшых на грунце сацыяльнае рэвалюцыі. Адны зь іх, як Якуб Колас, бачаць вонкавае хараство места — вачыма селяніна, якога *паражае* веліч гэтае нябачанае масы гмахаў і вуліц; другім места апавядае аб даўно *мінулых* часох (Багдановіч, Бядуля); трэціх захопліваюць праблемы сучаснага *мяшчанскага жыцця* (Аляхновіч); іншыя бачаць у месце арэну, на якую, кажучы словамі Міхася Чарота («Беларусь лапцюжная»):

Па бруку гораду,

Бач, рухае,
Рухае горда
Лазою падплецены лапаць!.. —

бачаць арэну, дзе творыцца новая беларуская кузьня сацыяльнае працы (А. Гурло: «Званы працы» ў зборніку «Барвенак» і Цішка Гартны: «Слуцак» у зборн. «Урачытасьць»), — куды, як у Мэкку, цягнуцца й вочы беларускіх адраджэнцаў (Ул. Жылка: «Песьні аб Вільні»⁵).

Ды ня кожнае места мае такую прывабную сілу для тварцоў нашае адраджэнскае літаратуры: навет Менск, сучасная сталіца Беларускае Радавае Рэспублікі, прымушаны ўступіць тут месца спрадвечнай сталіцы Беларусі — Вільні. Прымушаны ўступіць месца Вільні, бо ня мае таго, што мае Вільня: ня мае жывое дагэтуль *600-гадовае гістарычнае традыцыі, ня мае відавочных памятнаў даўнае культуры і мастацтва*, а галоўнае — ня мае сваей асаблівай *Душы*, якую мае надвялейская сталіца і якая вызірае з кожнае вулкі старых кварталаў Вільні.

* * *

Хаця храналягічна першым пяўцом Вільні зьяўляецца ў нас бясспрэчна Максім Багдановіч, мы пачнем наш агляд не з яго, а — з Коласа. Справа ў тым, што паэтычныя творы, пасвячоныя Вільні, дзеляцца зусім выразна на дзве групы: тыя, што маюць вонкавае хараство Вільні (— гэтых менш), і тыя, якія захопліваюцца ўнутраным жыццём гэтае нашае адвечнае сталіцы — «душой» места і яго людзьмі. У першай групе перад усім зварачае на сябе ўвагу апісаньне Вільні Коласам паэме «Новая зямля».

Запраўды, дадзены Коласам абраз Вільні — высокамастацкі. Гэта — від места з Замкавае гары, від, які рэдка можна знайсці ў вялікшых местах Эўропы наагул. І тым цікаўнейшым зьяўляецца гэтае апісаньне, што яго робіць верны сын вёскі, які першы раз папаў сюды і здумеўся, глядзячы на незвычайную для яго, запраўды высокую красу Вільні. У сваей ацэнцы Вільні з вонкавага пункту гледжаньня Колас ужывае прыраўнаньняў і абразоў зь вёскі і яе жыцця, якія для яго бясспрэчна прадстаўляюць найвышэйшую меру красы.

А слаўны відак прад сябрамі
З гары высокай раскрываўся!

І зусім нядзіва, што коласаўскі герой, папаўшы сюды з свайго глухога лесу, шчыра залюбаваўся гэтым відам:

Унізу гары вілісь прыгожа,
Як бы дарожкі паміж збожжа,
Дарожкі чыстыя, крывыя;
Над імі дрэўкі маладыя
Свае галінкі раскідалі,
Шалаш зялёны ім спляталі.
Агромны горад, цесна зьбіты,
Увесь блескам сонейка заліты,
Займаў узгоркі і нізіны.
Дамы цягнулісь, як віціны,
То ўздоўж, то ўпоперак радамі,
То закрываючысь садамі
Або узгоркам крутабокім;
А дзе васпанам адзінокім
Стаяў палац, як пан ў касьцёлі

У багатай опратцы між голі.
Будынкі цесна грамадзілісь,
Адзін к другому ўсе схілілісь.
Так часам ў полі ў беспарадку
Дурных авец пудліва стадка
Адна другую націскае,
Як, часам, воўк іх напужае.
А між дамоў, як бы срэдзь горак,
Тых ручаінак сьветлы ворак,
Віліся вулачкі так, гэтак
Густою тканьню шэрых клетак.
Угары, высока над дамамі,
Пазалачонымі крыжамі
Блішчалі цэрквы і касьцёлы,
На сонцы зьзяючы вярхамі,
І гоман іх званоў вясёлы
Гудзеў над горадам магуча,
Прыятна, гучна і пывуча.
Налева, між гор крутабокіх,
У берагох сваіх высокіх
Па камянэх, як тая зьмейка,
Вілась шумлівая Вілейка
І гдзесь-то нікла за гарою,
Кругнуўшысь хораша дугою.
А справа, уніз, свабодным ўзмахам
Лягла другая рэчка шляхам,
Як бы сталёвая пружына:
То Вілія — Літвы дзяціна —
Няслася важна між абрываў
Бліскучай стужкай зграбных зьвіваў,
Як бы жывое срэбра. Хвалі
На сонцы чуць-чуць трапяталі.
Так у майскі дзень дрыжыць лістамі,
Абліты сонейка лучамі,
Раскошны клён і пышна зьзяе,
На сонцы лісьцікі купае.
На левым беразе ў шнуручак
Зялёных дрэў пралёг радочак,
Як стрэлка, роўненька, пад гору,
Як тыя буквы на паперу.
Дамы каменныя — грамады,
Палацы пышныя, пасады
Увесь правы бераг абступалі,
І цені іх ў вадзе дрыжалі.
І адбівалісь, як ў люстэрцы,
У Віліі хмурынак перцы,
Што вісьлі белай чарадою
Высока ў небе над зямлёю.

І ўсё ж сэрца вяскоўца не магло да канца захапіцца гэтым прыгожым абразом:
краса вёскі аказалася для яго больш прывабнай! І растаялі нашы дзядзькі, як той

воск на сонцы, калі з тэй жа Замкавай Гары — за морам дамоў і вуліц — угледзелі яны так знаёмыя і родныя ім абразы ніў, палёў і лясоў:

А там, за горадам, так здатна
І так прыгожа і прыятна
Палоскі нівак шлі абрусам,
Лясы, гаёчкі зграбным вусам
То тут, то там ў палёх чарнелі,
Як бы на сонейку гарэлі,
Заслаўшысь наміткай тумана,
Лучамі сонейка сатканай.
І ў абразох тых самавітых
Палёў, задумаю спавітых,
Пачулісь родныя напевы
І дарагія сэрцу сьпевы
Для мужыкоў, сыноў заўзятых
Палёў, лясоў, лугоў багатых.
Ня горад гэты, не касьцёлы,
Не манастыр, ня сквер вясёлы
Чаруе погляд задумены:⁶
Ралья іх кліча, грунт каменны,
Прастор палёў; іх цягнуць нівы,
Лясоў, гаёў і рэчак зьвівы.
Там іх душа, там ўсе іх думы.
Ім далей хочацца ад шуму
Траскучых вуліц, перавулкаў,
Ад смроду гэтых закавулкаў.
А на гарэ было спакойна,
Чуць далятаў сюды нястройна
Далёкі шум, і той зьмякчаўся,
Сюды нейк боязна ўрываўся.
Гара спакойна пазірала,
Маўчаньне важнае хавала,
Як сьведка тэй вялікай справы,
Што для пустой людзкой забавы
Ніколі уст не раскрывае
І моцна тайну ахраняе.

Запраўды, нейкай тайнай прадстаўлялася Коласу *ўнутранае* жыцьцё ўсіх гэных гмахай і муроў, і яго наш паэта зусім не закрануў... Вільня так і асталася для яго нейкай «*незнаёмай красуняй*».

* * *

Побач з вонкавай красой у Вільні ёсьць шмат такога, што з красой ня мае нічога супольнага ды што, як у кожным іншым вялікім месьце, і тутака б'ець па нэрвах, наводзіць нуду, зьяямогу і выклікае жаданьне — як у Коласаўскіх дзядзькоў — вырвацца некуды на вольны прастор, адпачыць ад аднастайнасьці вуліц і камяніц, ад банальнасьці іх аздоб, ад багацьця крамных вітрын... Адчуў гэта ўжо Колас, але йшчэ лепш — у васьмі толькі радках! — прадставіў Максім Багдановіч у адным зь вершаў «Вянка»⁷:

Ад сьпекі пышуць дахі і асфальт,

На вуліцы ўёцца пыл і грукаціць хурманка,
«Каробушку» п'яе дзіцячы альт
І надрываецца абрыдлая шарманка.
Хаця бы крыху часу адпачыць!
Мо на бульвар пайсьці, сесьць на далёкай лаўцы,
Здрамнуць, газету сьвежую купіць
І прачытаць усё да імені выдаўцы?

Места, наагул, не дае Багдановічу сьветлых настрояў бо ў месьце

...Няма прастору
Дзеля прыроды буйных сіл,

бо яно

Прабіла сьцежку мору гора
Палёў, лясоў, капцоў магіл⁸.

Але Максім Багдановіч ведае дзье Вільні. Адна — гэта тое шаблонна-банальнае
места, падобнае да ўсіх іншых сучасных мест, якое наш пясняр так рысуе ў
пасьвячоным Вільні санэце⁹:

Ліхтарняў сьвет у сіняй вышыне...
Вітрыны... мора вывесак... як плямы,
Анонсы і плякаты на сьцяне.
Кіпіць натоўп на жорсткім вулак дне!
Снуюць хлапцы, суючыя рэклімы...
Разносчыкі крычаць ля кожнай брамы...
Грук, гоман, гул — усё ракой імкне.
А далыш — за радам кас, ламбардаў, банкаў, —
Агні вакзала... павадка хурманкаў...
Віры людзей... сіпяшчы паравоз...
Зялёны сэмафор... пакгаўз... склады...
Заводаў коміны пад цьмой нябёс...
О, горада чароўныя прынады!

А поруч з гэтымі «чароўнымі прынадамі» сучаснага места, аб якіх Багдановіч так
іранічна гаворыць, пясняр наш бачыць і другую Вільню, якой ня ўбачыш пры
мімалётным праездзе з вакзалу і йзноў на вакзал, якой ня бачаць мо й вельмі многія
сталыя жыхары гэтага места. Гэта — *Вільня мінулага*, — Вільня Скарынаў, Бабічаў,
Брагаў і інш., — Вільня, якая на вечныя часы захавала сваё аблічча ў сваіх адвечных
крывых вулках, у старадаўных будоўлях, касьцёлах, царквох... Як хораша
прадстаўлена гэтая другая Вільня ў вершу Багдановіча, навеяным яму першай і,
здаецца, апошняй бытнасьцяй яго ў гэтым месьце ў 1912 годзе¹⁰ і знаёмствам зь
віленскімі памяткамі мінуўшчыны:

Вулкі Вільні зіяюць і гулка грымяць!
Вір людзкі скрозь заліў паясы тратуараў,
Блішчаць вокны, ліхтарні ўгары зіхацяць,
І гараць аганьком вочы змучаных твараў!

А завернеш ў завулак — ён цесны, крывы;
Цёмны шыбы глухіх старасьвецкіх будынкаў;
Між каменямі — мох і сьцяблінкі травы,
І на вежы, як круглае вока савы,
Цыфэрблят — пільны сьведка мінулых учынкаў.

Ціша тут. Маўчаліва усталі — і сьпяць
Ў небе копулы, брамы, байніцы і шпіцы;
Грук хады адзінокай далёка чуваць,
Часам мерныя ўдары звана задрыжаць
І замоўкнуць, памкнуўшы ад старай званіцы.

Успамяні, маё сэрца, даўнейшыя дні!
Па загаду бурмістра усе, як належа,
Зачынілі ўжо вокны, затушылі агні...
Варта вулкай прайшла... І ня сьпім мы адны —
Я ды чорны кажан, што шнуруе ля вежы!¹¹.

Хто не перажываў настрой, якія з такім мастацам адтварае Багдановіч у гэтым вершу, — той ня ведае Вільні і не разумее яе — і *яе Душы...* Багдановіч выкрыў у Вільні гэтую старую яе Душу і зачарпнуў з гэтае крыніцы поўнай жменай натхненне да сваёй творчасьці, калі пісаў знамянітую візію «Пагоні»¹².

* * *

Ад *Вільні мінуўшыны*, якую апявае і Янка Купала ў адзіным, пасьвячоным ей, вершу «Замкавая гара» (гл. зборнік «Гусляр»)¹³, — ад тэй старой Вільні, дух якое йшчэ лунае па-над штодзенным банальным жыцьцём гэтага места, усё больш губляючага сваё арыгінальнае аблічча, — пераходзе да *Вільні сучаснасьці* Францішак Аляхновіч.

Паскольку другія нашы паэты прыходзілі да Вільні, прывабленья яе красой, звонку — з палёў і лясоў неаб’ятнага прастору Беларусі, — пастольку Аляхновіч зьяўляецца наскрозь *віленцам*, неадродным сынам Вільні. Ён — інтэгральная частка віленскага мяшчанства, хоць і рознаязычнага, але псыхалягічна даволі аднароднага. «Знамяніты» віленскі жаргон — так званая «пальшчызна» яе — найлепшы гэтаму доказ. І Аляхновіч, творачы радам сваіх драматычных твораў, узятых зь віленскага жыцьця, як быццам паэму аб *людзях* Вільні — *людзях учорашняга* (даваеннага) дня, знамяніта адтварае індывидуальныя рысы тыповых віленцаў. У «На Антокалі» і ў «Шчасьлівым мужу», у «Маньцы» і ў «Страхах жыцьця», урэшце — у «Няскончанай драме», якая зачпляе і беларускую праблему, — усюды б’ецца пульс віленскага даваеннага жыцьця, прост сьпісаны абразкі і тыпы з натуры! Агульная безыдэйнасьць і маральная нястойкасьць побач зь імкненьнем да матэрыяльных выгад і карысьцяў — вось той агульны фон, на якім гложуць і гібнуць вышэйшыя парываньні душы — да хараства, да творчасьці, да самаахвярнасьці дзеля ідэі. І запраўды, «ценымі» здаюцца тыя ідэйныя адзінкі, якія праходзяць праз гэтае банальнае, пустое жыцьцё таўпы і — гібнуць... А якой праўдзівай прадстаўляецца ў такой атмасфэры тая духовая драма, каторую перажывае беларускі адраджэнец Васіль («Нясконч. драма»), які ўрэшце ўцякае зь Вільні ў Менск!..

Дарма шукалі б мы нейкае духовае красы, хараства ў віленскай таўпе, якую так па-мастацку, так праўдзіва, не ўкрываючы нічога, апісвае Аляхновіч. І як праў быў Багдановіч, стаўляючы, як антытэзу, побач з сучаснай шаблонна-банальнай Вільняй — Вільню старую, поўную дум вялікіх і творчае сілы, аваяную рамантычным туманам, зьвязаную зь вялікімі гістарычнымі падзеямі і традыцыямі!

Але побач з гэтымі дзвюма Вільнямі існуе яшчэ і *трэцяя Вільня*. Вось аб ёй мы спэцыяльна пагаворым.

* * *

Вільня, якую малявалі ўсе разгледжаныя намі песьняры, — гэта ўсё йшчэ сталіца

Беларуска-Літоўскае Дзяржавы, — гэта сэрца абшырнага краю зь яго чатырма нацыянальнымі групамі — беларусамі і літвінамі як аўтахтонамі і жыдамі ды палякамі як прымакамі. Вільня, якую нам дагэтуль прадстаўлялі, — гэта сынтэз культурных і ідэйных уплываў усіх гэтых нацыянальнасьцяў, пакрыты зверху пакостам даваеннае маскоўшчыны. Так прадстаўляецца Вільня і Максіму Гарэцкаму, які ў «Антоне» дае нам кінематаграфічны абразок віленскага жыцьця — на фоне кавярні «Зьлёнага Штраля».

Але Вільня мае сваё *пачэснае месца і ў беларускім руху да адраджэньня*. Як у XVI і XVII стагодзьдзях білася тутака беларускае сэрца, змагаючыся з паланіўшай яго чужой культурай, так б'ецца яно тут і сянья. Тут вырас ідэйна Ян Чачот і Сыракомля, пакінуўшыя ў беларускім пісьменстве значны сьлед у першую пару нашага нацыянальнага адраджэньня; тут працаваў і злажыў сваю галаву паўстанец-беларус Костусь Каліноўскі, «дыктатар Літвы», які мо першы разглядаў Беларусь як палітычную катэгорыю; тут не адзін матыў пэўне зачарпнуў да сваёй творчасьці Мацей Бурачок, тут расьцьвіла і творчасць Цёткі; і, як у часох Скарыны першая кніга¹⁴, так ад 1906 году выходзіць ў Вільні першая беларуская легальная газэта, ды з таго часу Вільня зьяўляецца галоўным цэнтрам беларускага руху, кузьняй беларускай адраджэнскай ідэалёгіі — *сэрцам Новае Беларусі*. І побач з масай чужога нам насяленьня расьце з году ў год лічба сьвядомых беларусаў — актыўных культурных і палітычных беларускіх дзеячоў, якія гуртуюцца ў Вільні, знаходзячы для сябе тутака найлепшыя варункі дзеля працы. Вільня цяпер вабіць беларускіх песьняроў ужо ня толькі беларускай мінуўшчынай ці міжнароднай сучаснасьцяй, але і *сучаснай беларускасьцяй* як месца творчае працы і змаганьня *жывых беларускіх сіл*.

Толькі зьлёгка — і мо, здаецца, не зусім сьвядома — падышоў да гэтага ў сваёй «Няскончанай драме» Францішак Аляхновіч. Затое зусім сьвядома глядзяць на вагу і значэньне беларускага культурна-нацыянальнага цэнтру ў Вільні нашы навейшыя паэты — Зьмітрок Бядуля (ці Ясакар), Лявон Родзевіч і Ўладзімір Жылка.

Бядуля, папаўшы ў Вільню, вельмі добра адчуў Душу гэтага места і даў сваю даніну мінуўшчыне Вільні. Мы маем тут на думцы тья вершы Бядулі, пасьвячоныя Вільні, дзе пясняр наш перапрацоўвае легенду аб зьлезным воўку і заснаваньні места ды інш. Але адначасна Бядуля бачыць і гэтую новую беларускасьць Вільні, захопліваецца жывой творчай працай, якая кіпіць тутака ад 1905 году, схіляе галаву перад тымі жывымі людзьмі, што тут, на віленскім грунце, выкоўвалі першыя беларускія культурныя цэннасьці.

Бядуля будзе *жывы мост паміж Вільняй мінуўшчыны і Вільняй сучаснай*. У 1912 годзе Бядуля, першы раз прыехаўшы ў Вільню і пазнаёміўшыся з галоўным цэнтрам беларускага руху даваенных часоў — рэдакцыяй «Нашае Нівы», перажыў вельмі глыбака навяяныя яму тут уражаньні. Можна сьмела сказаць, што *Вільня аканчальна вызначыла Бядулі яго жыцьцёвы шлях*. Бядулю паразіла тут у роўнай меры як адраджэнская работа, так і тая спадчына па далёкай мінуўшчыне беларускага народу, каторую ён убачыў у пастаці бясэнных збораў памятак старасьвеччыны, хаваных у той час с. п. Іванам Луцкевічам у памяшчэньні рэдакцыі «Нашае Нівы». І сынтэз усяго гэтага прадставіўся Бядулі як «сьвятое месца», якое пясняр наш апісаў у кароценькай імпрэсіі, ахвяраванай Івану Луцкевічу (гл. зборнік у памяць Ів. Луцкевіча, Вільня 1920 г.).

Ноч. Ціха. Аўтар сядзіць у салі Рэдакцыі, абвешанай абразамі, тканінамі, зброяй старасьвецкай, устаўленай шафамі з старымі беларускімі рукапіснымі кнігамі, калекцыямі манэт і т. п. І ў гэтай цішы прад ім паўстае візія тых даўных часоў, калі Вільня йшчэ была наскрозь беларуская, калі тут панавала родная мова беларуская, калі «народ не сароміўся мовы сваёй»¹⁵. А побач рысуецца малюнак «Забранага

Краю» з усім яго трагізмам і заслання сабой слаўную мінуўшчыну. Але «пад старым попелам» Бядуля ўжо бачыць у сэрцах беларусаў «гарачыя іскры». Ён усьведамляе сабе, дзе ён знаходзіцца, удумваецца ў значэньне таго, што творыцца на яго вачох, і — «нейкая жывая хваля абыймае яго ўсяго»¹⁶:

«Божа! гэта ж тут пачатак адраджэньня цэлага народу!..

Гэта ж прамень шчырага парыву беларускіх сыноў!

Гэта ж тут працуець сям'я маладых сіл, каторыя не шкадуюць ахвяраваць сваё жыццё, сваё шчасьце за вялікі Беларускі Народ!..

Сьвятое гэтае месца...»¹⁷

* * *

Тое ж, што і Бядуля, робіць *Лявон Родзевіч* у сваім вершу «Вільня», напісаным у жніўні 1915 году¹⁸ і дагэтуль яшчэ не апублікаваным. Паэта з захапленьнем гаворыць аб Вільні, якая для Беларусі зьяўляецца «скарбніцай мудрасьці і веды», зьяўляецца «калыскай Волі і Адраджэньня». Закрануўшы вялізарную ролю Вільні ў мінуўшчыне Беларусі, аддаўшы належную чэсьць красе гэтага места, у чым ня могуць зь ім раўняцца сталіцы вялікіх дзяржаваў Эўропы, Родзевіч бачыць, чым Вільня прывабіла к сабе — яго:

Юнака мяне дамасада
Вільня звабіла красой, моцай веды.
Пасланцом быў беларускіх палёў —
Заняпаўшых, забраных,
Каб прыдбаці здзяйсньня іх сноў
Аб краю каханым.
Тут пазнаў Беларусь шматпакутную,
Падпольную і творчую,
Душу яе магутную
Сялянска-рабочую.
Тут пачатак пуціны маёй,
Па якой непахісна іду
Не адзін — з грамадой
К вызваленьню,
Адраджэньню,
К свабодзе, суду
Над крывава-кайданным мінулым.

Як бачым, і Родзевічу яго жыццёвы шлях вызначыла Вільня, і ён робіць гэткае шчырае прызнаньне:

Беларусь — Вільня —
Скарына — Наша Ніва — Луцкевіч
Стаяць неразьдзельна, шчыльна.
Як дорагі кожнай душэ вы,
Што ўзрасла на вузкіх гонях,
Што ў мазалістых далонях
Беларушчыну моцна трымае
Для росквіту краю!

Вось чаму — паводле думкі паэты — усе беларускія месцы «ільгнуць к Вільні». Вось чаму зь беларускага цэнтру ў Вільні ідзе вялікае маральнае падтрыманьне для ўсіх сьвядомых беларусаў, чаму

... Катаржна-гаротны час

Край Заходні наш
Так трывала церпіць, змагае:
Бо сталіцаю Вільню мае!

Але найбольш характэрным і — раўнуючы да Бядулі — зусім новым зьяўляецца ў разгляданым вершу Родзевіча тое, што — побач з кузьняй нашай культурна-адраджэнскай тут працы — ён дагледзеў прабуджэньне беларускае сьвядомасьці ў *работніцкіх гушчах Вільні*. І верш свой ён заканчвае прыгаданьнем ведамага факту, што ў дзень агульнарабочніцкага сьвята 1 мая 1925 году Вільня — з Гары Гедыміна — «разьвеяла Чырвоным Сьцягам над усей Краінай», а надпіс на гэтым Сьцягу быў — *беларускі!*

* * *

У часе свайго жыцьця ў Празе Чэскай — у вышэйшай школе — напісаў два вершы аб Вільні й пясьняр нашага нацыянальнага самаўяўленьня — *Уладзімір Жылка*. І ён, як Бядуля і Родзевіч, вырас нацыянальна пад жыватворнымі праменьнямі галоўнага вогнішча беларускасьці ў Вільні. І ён, як тыя абодва, з далечыні летуціць аб гэтым «беларускім Сіёне», па якім «сумее душа» і ў Бядулі, ды апявае характэрнае места. І ён, урэшце, у «Вершах аб Вільні»¹⁹, напісаных у 1925 годзе — бадай, адначасна зь вершам Родзевіча, сьцьвярджае тую вялікую маральную сілу, што плыве да яго — зь Вільні:

Калі сябры нас гльдзяць згубаю,
І ворагі прарочаць скон, —
Тады к Табе, о Вільня любая,
Прыводзяць думкі у палон.

Але Жылка — і гэта ў яго зусім новае, раўнуючы да папярэднікаў, — з поўнай сьвядомасьцяй і вялікай павагай падыходзіць да пытаньня аб *будучыні Вільні*. Чуткім вухам ловіць ён водгукі споркі аб Вільню, якую вядуць сучасныя валадары яе зь беларусамі, літвінамі, жыдамі, што жывуць тут ад вякоў і зьвязалі сваю долю з доляй гэтага места:

... там, па-над мурамі даўнымі,
Дзе места усенькае відно,
Руіна думамі дзяржаўнымі
Гадае нам: чые яно?

На гэтае пытаньне паэта дае рашучы адказ:

...ужо лёс рукой няўхільнаю
Загад вызначае зь вякоў:
*Усё магутней б'е пад Вільняю
Прыбой няўмоўкнучы з палёў.
Усе пераможней нестрыманае
Стыхіі шум і бурны круг..
О, места роднае, каханае,
Цябе зальле крывіцкі рух!*

Але — але не даволі таго, каб нейкая сіла *звонку* напірала на муры адвечнае сталіцы нашага краю: перад Жылкай узьнімаецца пытаньне аб тым, ці гэтая «Беларуская Мэкка» сама гатова ўжо прыняць свайго Прарока, ці ўжо вее «прарокавы сьцяг» над ёй?

Які ж адказ дае на гэта Жылка?

Адказ яго — таксама сымбалічны, як сымбалічны той Чырвоны Сьцяг зь бела-

рускім надпісам на Замкавай Гары, аб якім гаворыць у сваім вершу Родзевіч. *Мэккай* выдаецца нашаму песьняру тая Вільня, зь якое сянняя беларуская Ідэя аказалася прымушанай уцячы ў *Мэдыну* — Менск. І — верыць глыбака Жылка — яна, гэтая Ідэя, як некалі Магамэт у Мэкку, вернецца йзноў у Вільню ўва ўсей сваёй велічы і славе, і залунае тады над адвечным месцам «прарокавы сьцяг», і ў знак трыюмфу беларусаў «бомкне ўрачыстая медзь»...

Гэта ёсьць тая трэцяя Вільня — *Вільня будучыні*.

* * *

У паэзіі — у самай аснове яе — ёсьць бясспрэчна элемент прадбачаньня, вешчаваньня. Паэта — запраўды ў пэўнай меры прарок, і прадбачаньне ім будучыні мае пад сабой моцны грунт. Жыцьцё далёка не заўсёды разьвіваецца *рацыянальна* — згодна зь лягічнымі меркаваньнямі чалавечага розуму, — і вось якраз паэта сваёй чуткай душой умее часам улавіць тое, што, аб'ектыўна разважаючы, звычайныя людзі лічаць немагчымым — *ірацыянальным*.

Мо сянняя такім ірацыянальным будзе здавацца летуценьне Уладзіміра Жылкі і некаторых нашых маладых паэтаў на Ўсходзе (Алесь Дудар, Александровіч і інш.) аб *будучай Вільні*, як аб *месьце беларускім*: запраўды, трудна даць веры таму, каб такія магутныя тут сянняя ўплывы, як польскі і жыдоўскі, уступілі месца беларускім уплывам. Але... але ўся гісторыя Вільні — ірацыянальная: *сталіца Літвы* сталася *галоўным асяродкам беларускае культуры* ад самага свайго заснаваньня²⁰, пасля абярнулася ў *расаднік польшчыны* і — у *«рускую твердыню»*, а цяпер ізноў абярнена ў *«czysto polskie miasto»*²¹! Усе гэтыя зьмены ясна паказваюць, што нішто вечным лічыцца тут ня можа... І хто ведае, ці летуценьні-сны Жылкі не бліжэй да праўды, чым вера сучасных гаспадароў Вільні ў тое, што места, *збудаванае потам і крывёй беларускага і літоўскага народаў*, можа вечна працівіцца і адбіваць *«прыбой зь беларускіх палёў»*?!.

ВІЛЬНЯ ЯК КРЫНІЦА НАТХНЕНЬНЯ

Цікавае параўнаўчае дасьледаваньне можна было б напісаць аб творчасьці польскіх, літоўскіх, беларускіх, а нават жыдоўскіх і расейскіх паэтаў на віленскую тэму. Бо мала гарадоў можа пахваліцца гэтак багатым красным пісьменствам пра сябе.

Пачынаючы ад Сарбеўскага, які лацінскім вершам апяваў хараство сталіцы Літвы, аж да цяперашніх дзён цягнецца доўгі шэраг меней ці больш таленавітых паэтаў, часам нават звычайных вершаплётаў, якія чэрпалі натхненьне ў гістарычнай мінуўшчыне гораду Гедыміна, у яго пашчэрбленых мурах, у шматлікіх віленскіх паданьнях і легендах. Сваім закаханым або тужлівым паглядам яны ахоплівалі яго маляўнічныя закуткі, парослыя барамі ўзгоркі, пяшчаныя стромы над Вялейкай і вузкія, крутыя завулкі сярэдзіны гораду.

Гэты сантымэнт, які ня раз мяжуе з рэлігійным экстазам, выказаў у простых, але вельмі вymoўных словах Сыракомля:

...Stara stolica Gedyminowa,
Wilno, pieszczoto pikkiej natury,
Pomikdzy gaje, pomikdzy gyru
To kwiat, co w dzikiem zielisku sik chowa
Gdy sik na strome wdzierasz urwisko,

Albo brniesz piaskiem drog№ pochyi№,
Nygdybyñ nie zgadi, ïe Wilno blisko,
Gdyby tve serce silniej nie biio.
Gdy przed twojemi mignie oczyma
Szczyt pierwszej wieïy, pierwszego krzyïa,
Czujesz dreszcz ñwikty, yw dreszcz pielgrzyma,
Co sik ku miestu ñwiktemu zbliïa...

І мясцовыя, і прыезджыя паэты ўзносилі тое дзіўнае ўражаньне, той невымоўны чар, які робіць на кожную ўражлівую душу стары надвялейскі грод.

Po twych ulicach biñedzk zadumany
W starych zauikach na kamieniach siadam,
Giosem znajomym mowi№ do mnie ñsiany
I z dusz№ muruw o umariych gadam, —

сьпяваў Ор-От, наведаўшы першы раз Вільню ў 1912 г.

Усім паэтам, незалежна ад нацыянальнасьці, перадусім вымоўным голасам прамаўляе мінуўшчына, якую, зрэшты, кожны ўяўляе па-свойму — у залежнасьці ад сваіх сымпатыяў і перакананьняў.

Інакш яна выглядае ў інтэрпрэтацыі Недзялкоўскай-Дабачэўскай або Слонскага, іначай у Майроніса, яшчэ інакш у Янкі Купалы і М. Багдановіча.

Калі польскія паэты пераважна сягаюць да скарбніцы памятак з філярэцкіх часоў і наагул пасьля падзелаў¹, дык беларусы сваё натхненьне чэрпаюць з эпохі росквіту гораду ў XV і XVI стагодзьдзях, калі тут непадзельна панавала руская культура², а літоўцы заглыбляюцца ў яшчэ далейшую мінуўшчыну, калі Вільня была сталіцаю вялікіх князёў літоўскіх.

Oto spyjrz tylko! Wilno gmachami
Wñgyd gyr tych siadio szeroko.
Noc — ciemna szata, jakby dymami —
Skryio je!.. drzemie gikboko.
I dok№d siawa dzieñ twa sikga?
Gdzie tve proroki i potkga?
Gdzieñ te promienie swe podziaio
Ktyreñ wci№i stαιο
Po Litwie, naszej ojczyñnie? —

выгуквае з пачуцьцём глыбокага жалю Майроніс.

Беларускі ж паэта Багдановіч зь вялікім талентам перадае настрой, які выклікае ў ім старая Вільня і візія даўняга мяшчанскага жыцьця:

Ціша тут. Маўчаліва усталі — і сьняць
Ў небе капулы, брамы, байніцы і шпіцы;
Грук хады адзінокай далёка чуваць,
Часам мерныя ўдары звана задрыжаць
І замоўкнуць, памкнуўшы ад старай званіцы.
Успамяні, маё сэрца, даўнейшыя дні!
Па загаду бурмістра усе, як належа,
Зачынілі ўжо вокны, загасілі³ агні...
Варта вулкай прайшла... І ня сьпім мы адны —
Я ды чорны кажан, што шнуруе ля вежы⁴.

Нават жыдоўскія паэты палаюць шчырым афэктам да Вільні, бачачы ў ім «Ерусалім Галусу»⁵. З. Шнэўр напісаў доўгую паэму п. з. «Вільня», якая пачынаецца

словамі:

Wilno, babuniu Ty wielka, Ty miasto stoieczne iydowskie,
Jerolimio Golusu, pociecho wschodniego Narodu,
Twoja korona iatana, — dach ni to starej boiniczy, —
W oczach Twych wnukyw wznionlejsza niili ziocone kopuiy..

І сучасная Вільня, розныя праявы яе жыцця, розныя момэнты ў гісторыі апошняй пары, рэвалюцыя, вайна, зьмена ўрадаў ўвекавечаныя ў шэрагу паэтычных твораў, якія пераважна з прычыны сваёй актуальнасьці афарбаваныя выразнай тэндэнцыяй.

Грунтоўная апрацоўка ўсяго гэтага багатага і надзвычай разнастайнага матэрыялу была б удзячным заданьнем для гісторыка літаратуры.

У гэтым артыкуле мы не замахваемся нават на павярхоўнае яго дасьледаваньне. Хочам толькі зьвярнуць увагу на цікавую тэму, часткова закранутую ў апублікаваных нядаўна працах: «Вільня ў беларускай літаратуры» А. Навіны (Студэнцкая Думка. 1925. № 5), а таксама «Vilnius lietuviš dainose»⁶ Ё. Б. Бірштонаса (Lietuviš Tauta. 1925).

ЭВАЛЮЦЫЯ БЕЛАРУСКАЕ АДРАДЖЭНСКАЕ ІДЭАЛЁГІ І АДЫЦЬЦЁ ЯЕ Ў ЛІТАРАТУРЫ

Паводле публічнае лекцыі, чытанае у Вільні

Першыя спробы адраджэньня беларускага пісьменства прыпадаюць на самы пачатак XIX стагодзьця. А першымі беларускімі пісьменьнікамі тае пары былі прадстаўнікі краёвае інтэлігенцыі, пераважна з спольшчаных шляхоцкіх колаў, часьцю — спаміж абмаскоўленых урадоўцаў і земляўласнікаў. І можна сьмела сказаць, што ў працягу блізу ўсяго XIX стагодзьця іменна гэтыя элемэнтны і творцаў той скромны беларускі літаратурны прыбытак, які нам пакінула мінулае стагодзьце.

Чым жа тлумачыцца гэтае на першы погляд дзіўнае зьявішча? Як магло стацца, што якраз у тыя часы, калі йшчэ ў поўнай меры панавалі у нашай Бацькаўшчыне прыгон, прадстаўнікі пануючае клясы зацікавіліся сваімі падданымі — хлопамі і раптам пачалі пісаць для іх вершыкі ў «простай», «мужыцкай» мове?!

Каб даць адказ на гэтае пытаньне, трэба глыбей паўзірацца на панавалішыя ў нас тады сярод краёвае інтэлігенцыі настроі, трэба пазнаёміцца з духам эпохі, і тады тое, што на першы погляд можа паказацца дзіўным, акажацца зусім натуральным і ясным.

Пачатак XIX веку адзначаецца наплывам да нас з Захаду новых ідэй — літаратурных і палітычных. Гэта ж той час, калі рамантызм з заходняе літаратуры пачынае пранікаць і на Ўсход, захопліваючы ўсе больш жывыя душы, кіруючы думку да роднае мінуўшчыны, да свайго роднага «гміну»¹ зь ягонымі павер'ямі, легендамі, фантастычнымі казкамі і апавяданьнямі ды з такой багатай у беларусаў песьняй — багатай і з боку літаратурнага, і з боку музыкальнага. Так, адзін з нашых першых песьняроў і дасьледчыкаў народнага быту і творчасьці, палітычны эмігрант 1831 году² Аляксандар Рыпінскі, у выданай ім у Парыжу ў 1840 г. у польскай мове кніжцы «Віаіогуь»* апавядае, што меў цэлы сшытак народных песень беларускіх, запісаных са слоў сялян, ды так гэны скарб цаніў, што ніколі зь ім не расставаўся. А багаты зборнік фантастычных апавяданьняў, перапрацаваных па-польску Баршчэўскім і надрукаваных у ягоным зборніку «Szlachcic Zawalnia, czyli Віаіогуь w fantastycznych opowiadaniach» з 1840-ых гадоў? Урэшце — якою любоўю, якім укаханьнем усяго народнага — беларускага веець ад зборнікаў «Piosnki wieńniacze» з тых жа гадоў, выдаваных Янам Чачотам, які першы спробаваў даць філялягічны нарыс асаблівасьцяў беларускае мовы?!** Да гэтае ж катэгорыі творчасьці трэба аднесці і ананімныя (бо ж аб аўтарстве іх няма дагэтуль поўнае згоды сярод дасьледчыкаў) творы: «Энэіда» па-беларуску і «Тарас на Парнасе», якія паказуюць безумоўную любоў аўтараў іх да беларускае народнае мовы.

Але, побач з навінкай у літаратуры — рамантызмам, які так буйна расьцьвітае на Беларусі, маючы тут такога прадстаўніка, як Адам Міцкевіч, — у пачатку XIX ст. прыходзяць да нас і мо больш важныя па свайму значэньню *палітычныя* ўплывы з Захаду — водгукі Вялікае францускае рэвалюцыі. Прыносяць іх з сабой на сваіх штыхах легіёны Напалеона, на доўгі час стаўшагася кумірам нашай краёвай інтэлігенцыі. Воля, Роўнасьць, Брацтва людзей — гэта ж такія парываючыя па сваей сьмеласьці ідэі, што ў затхлай атмасфэры сярэднявечных перажыткаў з панаваньнем клерыкалізму, пагарды да чалавека і да ўсякае чужога веры не маглі не раскатурахаць лепшых людзей краю.

І вось у 1818 годзе ў Вільні на зьездзе шляхты маршалак Завіша выступае з дамаганьнем скасаваньня паншчыны, і — як гэта ні дзіўна! — сабраныя паны-прыгоншчыкі згаджаюцца з гэтай сьмелай думкай, выклікаўшай абурэньне імператара Аляксандра I, які — за дапушчэньне да такога «бьястакнасьці» — выгнаў са службы тутэйшага губэрнатара... А вось у нейкім глухім кутку Случчыны, у мястэчку Крошыне, каталіцкі ксёндз (Магнушэўскі)³, гарачы паклоньнік новых ідэй, адчыняе школу для сялянскіх дзяцей, каб іх вучыць усяго таго, чаго дагэтуль маглі вучыцца адно толькі дзеці паноў. І з зразумелым абурэньнем гавора аб ім князь Радзівіл зь Нясьвіжа, што гэны ксёндз «спрасьцеў», «змужычэў» і «бунтуе мужыкоў проці паноў».

Падобных прыкладаў можна было б знайсці шмат больш. Але і пададзеных даволі, каб паказаць, як думкі аб волі і правах чалавека адбіваліся сярод краёвае інтэлігенцыі, хаця па свайму паходжаньню яна належала пераважна да шляхоцкага стану. Яны — побач зь цікавасьцяй да беларускае народнае творчасьці, разбуджанай рамантызмам, — паслужылі тым імпульсам, які ў выніку сваім даў нам першыя спробы літаратурнае творчасьці ў беларускай мове.

Але прыналежнасьць да шляхоцкага стану першых беларускіх пісьменьнікаў, пачынаючы ад Баршчэўскага і канчаючы Марцінкевічам, была прычынай таго, што іх ідэалёгія аказалася не даволі шырокай, каб рух беларускі, паскольку аб ім можна гаварыць ужо ў тыя часы, стаўся запраўдным народным рухам. Гэты пэрыяд адзначаецца тым, што *актыўнымі* астаюцца толькі *шляхоцкія вярхі*, якія на свой розум

хочуць (мо на 'т шчыра!) «ашчасьлівіць» сялянства, палепшыць ягоны быт і адносіны да яго з боку паноў. «Новую праўду», абвешчаную Вялікай французкай рэвалюцыяй, яны хаваюць толькі для сябе, *баючыся надзяліцца ёй з народамі*. Яны баяцца «рабункаў мужыкоў», якія апісвае Баршчэўскі. Іх пужае тон песьні, якую запяяў нялетні, загублены бязьвінна царскаю ўладаю, гадунец школы ксяндза Магнушэўскага, Паўлюк Бахрым⁴ («Заграй, заграй, хлопча малы...»), першы вядомы нам сялянскі паэта з канца 20-тых гадоў мінулага стагоддзя. І вось гэтыя шляхоцкія пісьменьнікі *адно думваюць для сябе*, адно прапаведваюць сярод сваёй сфэры, а *другое* кажуць і пішуць «для змiну»: для апошняга яны маюць толькі словы аб здавальненні сялянскім станам, аб любові і пашане да «добрых паноў», якія заўсёды зьяўляюцца справядлівымі, а калі і пакрыўдзяць некага, дык бяз злоснай волі — празь інтрыгі эканоміў («Гапон» Марцінкевіча). Так, той самы Марцінкевіч, які ў «Гапоне» ідэалізуе паноў, у 1861 годзе піша ў газ. «Gazeta Polska»^{*} нешта такое, што прымушае шырока расчыняць вочы! Бо ж пішучы для інтэлігенцыі, ён ужо зусім і ня думае ўкрываць тую Праўду, якую гаварыць народу — баіцца...

Вось тыя прычыны, дзеля якіх беларуская літаратура першае палавіны XIX стагоддзя — страшэнна *бедная на сваёй ідэалёгіі*. Шляхта баіцца актыўнасьці масы, баіцца гаварыць тое, што магло бы гэтую актыўнасьць разбудзіць, выклікаць нейкі народны самастойны рух.

Ня менш бедны ідэйна і той «этнаграфізм», якім захопліваецца ў сярэдзіне XIX ст. абмаскоўленая беларуская інтэлігенцыя — пераважна з чыноўніцкае сфэры.

Першым песьняром, які разглядае беларускую сялянскую масу, як сілу, *актыўнасьць якое можна і трэба разбудзіць*, зьяўляецца Сыракомля. Гэты «вясковы лірнік», глыбока адчуваючы маскоўскую няволю і бачачы, што без учасьця сялянства ў барацьбе за палітычнае вызваленьне з-пад Расеі нічога паважнага нельга дасягнуць, у сваім адзіным вядомым нам пакуль што беларускім вершу вітае рэвалюцыйны рух, які пракаціўся на Захадзе Эўропы ў 1848 годзе, — вітае яго затым, што «там на Заходзе... робяць вольных людзей з мужыкоў», ды заклікае беларускіх сялян, каб *разам з шляхтай*, як роўныя з роўнымі, «вялі раду аб роднай зямлі», каб на гэтай радзе вырашылі вызваліць свой край з-пад расейскае ўлады і разам з панамі «выгнаць маскаля».

Сьледам за Сыракомляй ідзе Костусь Каліноўскі. Гэты «дыктатар Літвы», як яго называлі, ня толькі хоча выкарыстаць беларускую масу як актыўную сілу дзеля вызваленьня ягонае Бацькаўшчыны — Літвы (у гістарычных межах) з палітычнае залежнасьці ад Масквы і ад Варшавы, але і падгатаўляе грунт дзеля так званае «народніцкае» ідэалёгіі, якая ў Беларусі набіраецца нацыянальных рысаў, маючы корні іменна ў паўстанчай ідэалёгіі Каліноўскага. Вось чым можна растлумачыць паварот шляхоцкае інтэлігенцыі да народніцтва, вась якім шляхам гэтая інтэлігенцыя зьліваецца з утоеным недзе ў падпольлі народным вызвольным рухам, мо йшчэ паўсьвядомым, сягаючым да і Паўлюка Бахрыма і ягонае творчасьці.

Буджэньне нацыянальнае сьвядомасьці сярод беларусаў «народнікамі» з найвыдатнейшым іх прадстаўніком Мацеем Бурачком (Францішкам Багушэвічам) на чале злучаецца зусім натуральна зь імкненьнем іх збудзіць да актыўнасьці сялянскую масу, каб павясьці яе па рэвалюцыйным шляху. На *патрыятызьме* апіраюцца нашы народнікі («Мая хатка» Багушэвіча і інш.), але іх нацыянальны ідэал — дужа вузкі, аднабокi: усё зводзіцца да культу роднае мовы, — «каб ня ўмёрлі». Нацыяналь-

* Białoruś, kilka słów o poezji prostego ludu tej naszej polskiej prowincji, o jego muzyce i śpiewie, tancach etc. przez Aleksandra Rypińskiego. Paryż, 1840.

** Piosnki wieśniacze znad Niemna i Dźwiny, niektóre przysłowia i idyotyzmy, w mowie Słowiano-Krewskiej, spostrzeżeniami nad nią się uczynionemi. Wilno, 1846 г.

насьць, паводле Бурачка, зьяўляецца як быццам самаабаронай ад поўнага зьнішчэньня народу чужацкай уладай.

Другой адзнакай народніцкага руху, які расьцьвіў у Беларусі ў апошнія два дзесяцілецьці XIX веку, зьяўляецца тое, што, апроча палітычнага ідэалу, народнікі на сваім сыягу напісалі і ідэал сацыяльны — *працоўны*, ды гэтак нацыянальны і працоўны ідэалы аказаліся, як далей пабачым, зьвязанымі ўжо неразрыўна. Асабліва яркае выяўленьне знайшло гэта ў творах Бурачка: хто ж ня ведае яго вершу «Не цурайся...» — гэтай апотэозы мужыцкага мазаля?!

Вось апошнія слова ў беларускай адраджэнскай ідэалёгіі XIX веку. Вось той ідэйны багаж, зь якім беларускі адраджэнскі рух перайшоў у нашае сталецьце.

* * *

Пачатак XX сталецьця — гэта *рубеж верхаводства шляхоцкае інтэлігенцыі* ў жыцьці беларускага народу. Ужо ад 1861 году — ад скасаваньня прыгону — спадаюць з нашае вёскі адвечныя пугы, якія прыкоўвалі да аднаго месца нарастаючыя ў ёй маладыя сілы. У новых варунках — як вольныя людзі — растуць *новыя пакаленьні* сялянства, — пакаленьні, якія йдуць у школу, ідуць у места, разьвіваюць свой інтэлект і свой кругазор, раней абмежаны вузкім кругам спраў і інтарсаў адно толькі свайго куточка. І з гэтых новых пакаленьняў выраслых на волі людзей выходзяць усё больш і больш чысьленыя народныя інтэлігенты, якім час ад часу ўдаецца пранікнуць і ў гімназію, і ў унівэрсытэт, усё яшчэ прадстаўляюшыя школу пераважна для «вышэйшых» станаў. Краёвая інтэлігенцыя ўзбагачаецца новым сялянскім элемэнтам, які, хоць і распываецца ў клясава і нацыянальна чужым інтэлігенцкім моры, аднак пачынае патроху ўплываць і на тую асярэдзіну, якая яго глытае. Палітычны і сацыяльны радыкалізм унівэрсытэцкае моладзі памагае гэтым новым нашым інтэлігентам захаваць сувязь з роднай вёскай, а сьледам за гэтым — як лягічны вывад — ідзе і беларускае нацыянальнае ўсьведамленьне: не дарма ж у «Забраным краі»⁵ нацыянальнае пытаньне наагул заўсёды выяўлялася ў вельмі вострай форме.

Гэтак у пачатку XX сталецьця — у першых жа беларускіх палітычных арганізацыях (Беларуская Рэвалюцыйная Грамада) — можам адзначыць *чыннае ўчасьце* ўжо ня толькі прадстаўнікоў старога краёвага інтэлігенцыі шляхоцкага паходжаньня, але й *запраўдных сыноў вёскі*, прадстаўнікоў *працоўнае масы*. А ў сувязі з гэтым стары шляхоцкі радыкалізм, які, хоць і апіраўся на сувязі палітычна-нацыянальнае ідэалёгіі зь ідэалам працоўным, ды ня меў яшчэ выразнага аблічча, — пад уплывам новага духу пачынае прымаць зусім выразны праграма кірунак — кірунак *сацыялістычны*.

Адначасна з гэтым *нашыраецца і нацыянальны ідэал*. Добра было беларускім адраджэнцам з спольшчанае ці абмаскоўленае інтэлігенцыі гаварыць *толькі* аб роднай мове: усе свае духоўныя патрэбы яны здавалі з польскай ці расейскай культурнай скарбніцы. Але тыя новыя, нацыянальна сьвядомыя элемэнты, якія вырасталі ў беларускай вёсцы, не маглі абмежыцца адным толькі пытаньнем аб мове: ім *уся духовая трава* павінна была падавацца так, каб яны адчувалі сувязь яе з сваім нацыянальным «Я», каб яна была пранікнута роднай ідэалёгіяй, абапертай на духоўных асаблівасьцях беларускае масы. Ім патрэбна было сваё ўласнае, *нацыянальнае культурнае будаўніцтва* — у усіх галінах культуры.

Урэшце, першая чвэрць XX сталецьця — гэта пэрыяд нарастаньня імкненьня да *палітычнае самастойнасьці* беларускага народу. Ад дамаганьня звычайнага

* Гл. стацыю Рамана Суніцы: «Нацыянальнасьць у Вінцука Дунін-Марцінкевіча» ў зборніку «Заходняя Беларусь» 1923 р., Вільня.

мясцовага самаўрадаваньня, палітычны ідэал беларускіх адраджэнцаў за гэтыя 25 гадоў праходзе праз фазы аўтанамізму, фэдэралізму і — урэшце — дзяржаўнае незалежнасьці⁶. І апошняя — хоць не на ўсім прасторы — рэалізуецца на нашых вачох.

Усе гэтыя праявы ў беларускім адраджэнскім руху аказаліся магчымымі толькі ў сувязі з тым, што рух не абмежыўся адной толькі вёскай, а здалеў *вытварыць сваю кузьню і ў месяце*. Стуль — праз прэсу, праз кніжку, празь інтэлігенцыя і работніцкія арганізацыі — беларуская адраджэнская ідэалёгія пашыралася па ўсенькім краю і глыбока пранікала ў народную душу. А як яна прымалася народам, як пераламвалася ў народнай псыхіцы, аб гэтым нам найбольш можа сказаць наша адраджэнская літаратура, твораная запраўднымі сынамі працоўнае масы.

Лішне многа меў наш народ высказаць — выплакаць з сваёй душы. Мо затым і расьцьвіла так багата перад усім беларуская адраджэнская паэзія, пакінуўшы далёка заду за сабой усе іншыя галіны нацыянальнае творчасці?!

Агартаючы поглядам ўсю нашу дарэвалюцыйную* літаратурную творчасць ХХ ст. і беручы толькі найбольш тыповых песьняроў, мы можам адзначыць тры галоўныя ідэалёгічныя напрамкі ў ёй: чыста *сялянскі* з найвыдатнейшым сваім прадстаўніком у асобе Якуба Коласа, — кірунак найбольш багаты (што зусім натуральна) па ліку песьняроў і твораў; слабенькі напачатку *работніцкі*, які выяўляў сьпяраша ці не адзін толькі Цішка Гартны; урэшце, калі можна так яго назваць, кірунак *сялянска-работніцкі*, кірунак *агульнабеларускі*, які даў сынтэз адраджэнскага руху на агульналюдзкіх падставах і найвыдатнейшым прадстаўніком якога зьяўляецца Янка Купала.

Але гэтую літаратуру да Вялікае Рэвалюцыі 1917 году мы можам назваць яшчэ літаратурай *навадырскаяй*: тварцы яе, хоць і бясспрэчныя сыны працоўнага народу, аднак жа зьяўляюцца як быццам толькі *кветам* гэтага народу, толькі *выбранцамі-прарокамі* нацыянальнага Адраджэньня. Ад рэвалюцыі наша літаратура стаецца больш *«нізавой»*, больш *масавай*: запраўды ж, празь яе гавора сама маса.

Бо ўжо вырасла зусім новае пакаленьне сьвядомых беларусаў, якія розьняцца ад пачынальнікаў і прарокаў Адраджэньня тым, што не праходзілі даўгое і труднае дарогі павольнага росту, эвалюцыі і дасьпяваньня беларускае нацыянальнае ідэі. Яны прыйшлі ўжо як быццам на *гатовае*. Іх усьведамленьне — гэта *ўяўленьне* чыста рэвалюцыйным шляхам таго, да чаго даўгімі гадамі працы й барацьбы даходзілі старэйшыя адраджэнцы. А незвычайна яркі абраз гэтага *ўяўленьня ідэі Адраджэньня* дае наша наймаладзейшая літаратура ў творы Уладзімера Жылкі над назовам *«Уяўленьне»*.

Сярод нашых наймалодшых няма ўжо *выключна* сялянскіх ці *выключна* работніцкіх паэтаў. Ім роўна блізкія і вёска, і места. Ці выхаджэнцы зь вёскі на мястовым бруку, ці сыны места — яны выяўляюць сынтэз ідэалёгіі ўсяго беларускага *працоўнага* народу.

Бо ж ня толькі вёска, але і места, яшчэ ўчора служыўшае расаднікам чужацкае культуры, стаецца *іхнім*. Тое, аб чым толькі йшчэ летуціць Жылка адносна да Вільні («Вершы аб Вільні»), там — на Ўсходзе — заваёвана: *места там — беларускае*⁷. І з гордасьцяй пераможцы-заваявальніка Чарот абвясчае сьвету, што ўжо і па бруку гораду рухае горда «лазою падплецены лапаць», а малады пясьняр Александровіч снуе цэлы цыкл сваіх вершаў на бруку места — у зборніку «Па беларускім бруку». І многа іх гэткіх — «маладнякоўцаў».

Гэтыя новыя нашыя песьняры — гэта ўжо не барацьбіты адно толькі за *магчы-масьць* тварыць сваё жыцьцё сваімі рукамі: яны самі прадстаўляюць гэтае жыцьцё, беспасярэдна твораць яго, *яны — народ*. Яны локцямі і кулакамі здабываюць сабе належнае месца на роднай зямлі («Босыя на вогнішчы» Міхася Чарота). Яны здзяйс-

няюць нашы сны-летуценьні аб тым, каб беларус быў гаспадаром у сябе дома.

Вось псыхалёгія масы, перамогшае ў барацьбе за вызваленне. Маса ўрэшце — сама сабе пан.

Гэтым настроем захапляюцца і нашы старэйшыя паэты. І колькі шчырасьці і глыбокае веры ў сваю моц чуецца ў словах Янкі Купалы, калі ён кліча:

...О так! Я — пралетар!..
Яшчэ учорах раб пакутны —
Сягоньня я зямлі ўладар
І над царамі дар магутны!

Вера ў сябе — і толькі ў сябе — вась тая цудоўная краска, якая на нашых вачох расцьвіла на грунце ўсё ажыўляючае і жывячае *Волі*. Вера гэтая праходзе міма старога веры ў сілу і справядлівасьць Бога, — і вась той самы Купала, які йшчэ так нядаўна маліцьвенна зварачаўся да «Цара неба і зямлі», цяпер кажа:

...ў народ і край свой толькі веру
і веру ў самага сябе!

Вось апошняе і мо найбольш яркае слова сучаснае нам беларускае адраджэнскае ідэалёгіі. Вось апошні вынік перажытага нашым народам за апошнія 25 гадоў.

«ПРАМЕНЬ»

Беларуская эміграцыя ў Чэхаславакіі — гэта пераважна студэнцкая моладзь, сялянскія сыны — ад зямлі і сахі, — моладзь, здаровая і крэпкая духова, поўная веры ў свой народ і ў сябе самую. Апынулася яна за межамі Бацькаўшчыны, шукаючы навукі, доступ да якога дома — ў Заходняй Беларусі — для яе зачынены.

Эмігранцкае жыццё — гэта для моладзі атмасфера зусім неадпаведная. Асабліва ж у Празе: тут сабраліся тысячы расейскіх эмігрантаў, якія пакінулі родны край ня дзеля навукі, а затым, што не маглі пагадзіцца з запанаваўшым у Расеі новым ладам — з уладай працоўных. Усе яны — сыны расейскай буржуазіі, якая апынулася ў рэзкай супярэчнасьці з уласным народам, і жывуць адно толькі летуценьнямі аб павароце да «добрых старых часоў» — часоў панаваньня Мікалая II...

Але беларуская моладзь настолькі далёкая па сваёй ідэалёгіі ад расейскай буржуазнай эміграцыі, што нічога супольнага зь ёй ня мае. І — хоць і ня ўсе — беларускія студэнты ў сваёй большасьці выразна арыентуюцца ў кірунку ідэалу сялянска-работніцкае ўлады. Найлепш выявіўся гэты кірунак у выпушчаным у канцы мая с. г. журнале беларускага паступовага студэнцтва — «Прамень».

Не падыходзім да гэтага першага нумару студэнцкае часопісі з так званай «фаховай»¹ крытыкай: на гэта прыйдзе час, калі выйдзе ўжо некалькі нумароў журнала. Цяпер толькі адзначаем самы факт выяўленьня ідэйнага кірунку нашае паступовае студэнцкае эміграцыі. Кірунак гэты йдзе выразна па лініі *сялянска-работніцкае ідэалёгіі*. І ў кожнай стацьці, у кожным радку відаць глыбокая і гарачая вера ў *будучыну*, жаданьне будаваць гэту будучыну на *новых надставах*.

Для беларускае моладзі *будучына* — *гэта ўсё*: у мінулым у яе, бадай, што нічога не было, апроча дужа сумных успамінаў аб цяжкіх крыўдах і зьдзеках... І тое, што нашы маладыя пакаленьні йдуць наперад, углядаючыся ў будучыну, рэзка выдзяляе іх спасярод буржуазнае расейскае эміграцыі, а таксама спасярод тых сваіх — беларускіх групаў, якія ня бачаць новых творчых сіл у беларускім працоўным на-

* Да Рэвалюцыі 1917 году.

родзе і жывуць адно водгукамі і малпаваньнем струхлеўшае чужацкае буржуазіі.

Тут, у Вільні, бачым мы тых жа расейскіх эмігрантаў, якіх прытуліла Польшча. Ёсьць сярод іх і студэнты. Але ўсе яны жывуць адно мінулым, усе яны ня сьмеюць бачыць новае — для іх, дзяцей буржуазіі, незразумелае будучыны. І нечым затхлым, мёртвым веець ад слоў прадстаўніка гэтае расейскае эмігранцкае моладзі ў Вільні, які ў сваёй прамове ў «День русской культуры» шукаў апоры для гэнае культуры толькі ў памершай без надзеі на ўваскрасеньне *мінуўшычыне*.

Перад намі — два розныя сьветы: сьвет будучыны і сьвет мінуўшычыны. Шчасьлівы будучь тыя, што вызваляюцца ад панаваньня таго, што памерла: *«яны ўнасьледуюць зямлю»*².

АДКАЗ НА АДКАЗ

Калі выйшаў з друку зборнік вершаў без пары памершага паэта нашага К. Сваяка (кс. Стаповіча) пад назовам «Мая ліра», выдатны літаратурны крытык у *пяцёх нумарох «Голасу Беларуса»* (№№ 27—31)¹ зьмясьціў вельмі глыбокі аналіз душы песьняра і выкрыў першы раз тую глыбокую трагэдыю душы паэта-ксяндза, гарачае сэрца якога, поўнае любові да Бацькаўшчыны, не магло пагадзіцца з фармальнай верай у справядлівасьць Бога, дапускаючую ўсе перажываньня нашым народам зьдзекі і няволі. Ксёндз-паэт незвычайна балюча перажываў тую супярэчнасьць, якая існавала паміж тым, што ён бачыў і адчуваў, і тым, у што афіцыйна мусіў верыць, ды больш таго — хацеў верыць... Аналіз гэны быў настолькі правільны і ачывісты, што не запырэчыў яму ані сам паэт, які тады йшчэ жыў і быў у краю, ані блізкія да яго людзі.

Ужо пасля сьмерці паэта мне давалося напісаць невялічкую заметку аб Сваяку ў «Беларускай справе»². Зусім згаджаючыся з аўтарам памянёнае стацьці аб паэце і яго духовых перажываньнях, я толькі дапоўніў дадзенае там асьвятленьне драмы Сваяка, адзначыўшы, што яна паўстала на грунце ня толькі нацыянальнае крыўды Беларускага Народу, але і сацыяльнае*. — І я глыбока перакананы, што аўтар «Маёй ліры», калі б жыў, мог бы толькі пацвярдзіць слухнасьць маіх вывадаў. Дый яе найлепш пацвярджаюць пададзеныя мной адрыўкі зь вершаў Сваяка — тое, чаго ніхто і нішто зьмяняць ці фальшаваць ня можа.

Але ж тыя, што *пры жыцьці* Сваяка не маглі пратэставаць проці стацьці «Голасу Беларуса», — цяпер, пасля сьмерці паэта, узяліся за «работу». Як: каб каталіцкі ксёндз ды мог так думаць і тое перажываць, на што я зьвярнуў увагу ў сваёй стацьці?! Гэта ж «скандал» для ўсяго духоўнага стану!..

І вось знайшоўся «прафэсіянальны» крытык, які выступіў у хадэцкай «Віеіаг. Кругісу» з абшырнай стацьцёй, у якой «*бароніць*» Сваяка ад робленых быццам яму мной «*закідаў*» і прадстаўляе яго як найлепшага, найпакарнейшага сына касьцёлу, які і ня думаў нічога з таго, што гаворыцца ў прыведзеных мною ягоных вершах...

Ня буду спрачацца з «прафэсіяналам»: шкада на гэта часу і энэргіі, бо ж трудна змушаць некага бачыць тое, чаго ён *ня хоча бачыць*. Адкажу толькі на некаторыя пункты выступленьня проці маёй стацьці «Віеіаг. Кругісу».

Перадусім, не пісаў я гэтага, што думаў і думаю аб Сваяку, у мамэнт выхаду «Маёй ліры», бо, як ужо сказаў на пачатку, зрабіў гэта лепшы за мяне знаўца літаратуры і крытык Сваяка. Гэта ж ведама дужа добра і рэдактару «Віеі. Кругісу»! Наадварот, — я *запытаюся* рэдакцыю хадэцкага органу: чаму гэта яна не пратэставала пры жыцьці Сваяка проці артыкулу «Голасу Беларуса», а так рашуча выступае цяпер проці мяне?! Ці няма тут часам крыху асабістае няпрыязні іменьна *да маёй асобы*, а

ня толькі да маіх *думак*?!

Другое: я і ня думаў, і ня думаю рабіць ніякіх *«закідаў»* Сваяку з прычыны яго драмы, паўстаўшае на грунце ўтраты веры ў бога і ягоную найвышэйшую справядлівасць. *Закіды* ў гэтым маглі б рабіць толькі клерыкалы, якія ў сярэднія вякі палілі на агні кожнага, хто *«асьмельваўся»* ня верыць. З клерыкалізмам я ня маю нічога супольнага і ня толькі нічога не закідаю Сваяку, а, наадварот, скланяю перад ім галаву з найвялікшай пашанай за тое, што *не пабаяўся шчыра і адкрыта гаварыць аб тым, што перажываў*. Магла б «Віеі. Кгупіса» нападаць на мяне за маю стацьцю тады якраз, калі б Сваяк жыў і калі б я, паставіўшы ўсе кропкі над «і», мог зашкодзіць яму ў вачох ягонае духоўнае ўлады. А цяпер ужо ніякая ўлада Сваяку ня страшна, і «бараніць» яго ні ад кога ня трэба!

Ня буду рэагаваць на спробы майго грознага крытыка «ператасавец» мае словы і — пасья такое «ператасоўкі» — прызнаць нелягічнымі і пярэчучымі самі сабе. На тое ж ён і «прафэсіянал», каб пабіць мяне, «дасужага» крытыка... Ня буду тлумачыць яму і таго, якая розніца існуе паміж паняццем *фармальнае* веры і *фактычнае*: гэта ён напэўна ведае ня горш за мяне. Скажу толькі, што мушу цешыцца, што ўлада ў нас яшчэ не зусім у руках «чорнага інтэрнацыяналу»³: тады пэўне ж ні «Мая ліра», ні ўсе крытычныя стацьці аб ёй не пабачылі б дзённага сьвятла*.

1906 — 14/IX — 1926

Роўна дваццаць гадоў назад у Вільні, галоўным цэнтры беларускага адраджэнскага руху, беларускі народ першы раз адкрыта і публічна прамовіў на ўвесь сьвет з страціц першае беларускае газэты.

Гэта ня знача, быццам мы свайго голасу датуль зусім не падавалі. Наадварот: народ наш гаварыў аб сваіх патрэбах і жаданьнях чынным учасьцем у вызвольнай барацьбе пад уладай колішняе панскае Польшчы¹ і царскае Расеі, уласнай крывёй упісваючы свае слова на страціцах гісторыі. Гаварыў вуснамі сваіх падпольных арганізацыяў — рэвалюцыйных гурткаў (нарадавольцы, Беларуска-Рэвалюцыйная Грамада, Беларуска-Сацыялістычная Грамада); гаварыў у нелегальных выданьнях, лістоўках і праклямацях. А толькі 14 верасьня 1906 году выйшла ў Вільні першая беларуская легальная часопісь, і толькі з гэнага мамэнту пачала існаваць і ў нас *свая прэса*, у якой адкрыта і публічна мы можам прамаўляць аб сабе і сваіх патрэбах перад усенькім сьветам.

Як і блізу ўва ўсіх важнейшых справах беларускага руху ў тыя часы, ініцыятыва выдаваньня легальнае беларускае часопісі выйшла ад *Івана Луцкевіча*. Улетку 1906 году ў Вільні адбывалася канфэрэнцыя Беларуска-Сацыялістычнае Грамады². І вось тут Іван Луцкевіч выступіў з праектам папробаваць выйсьці з падполья на легальны грунт і распачаць выдаваньне сваей газэты па-беларуску. Праект быў прыняты аднагалосна, хаця ў усіх учасьнікаў канфэрэнцыі было крыху страху: а ці хваце ў нас сілаў на гэта? ці патрапім?!

Сілы знайшліся. Газэту зладзіць патрапілі, хоць і зь вялізарным высілкам. У склад першае рэдакцыі «Нашае Долі» ўвайшлі: Іван Луцкевіч, як галоўны арганізатар і ідэйны кіраўнік часопісі, Ф. Умястоўскі, як літаратурны кіраўнік, Цётка і Ант. Луцкевіч — як сябры рэдакцыі і галоўныя супрацоўнікі. Выхад першага нумару,

* Матэрыялам да выяўленьня сацыяльнага аблічча Сваяка служылі мне выбаркі зь яго днеўніка, прачытанья кс. Станкевічам у казаньні над труною нябожчыка. — *А. Н.*

надрукаванага ў ліку 10 000 экзэмпляраў, разасланага ўсюды, дзе толькі былі сьвядомыя беларусы, — зрабіў незвычайнае ўражаньне: газэта, ярка выявіўшая адраджэнскі ідэал і ўся пранікнутая духам рэвалюцыі, збудзіла ў масах прыгнечаны ўжо пачаўшайся рэакцыяй дух, падняла настрой і на мамэнт ярка асьвяціла сваім блескам увесь край, над якім ужо зьбіраліся чорныя хмары рэакцыі. Цэля масы пісем, карэспандэнцыяў, вершаў пасыпаліся ў рэдакцыю. Пісанья мазалістай рукой селяніна і работніка, яны рысавалі пачуцьці, якія ахапілі чытачоў пры чытаньні *першае газэты ў роднай мове* — газэты, што так зьмела і рашуча гаварыла ім *аб волі*.

Нядоўга існавала «Наша Доля»: з агульнага ліку шасьцёх нумароў пяць былі сканфіскаваны, газэта зачынена прыгаворам суда, адказны рэдактар засуджаны на год крэпасьці³. Але пачатак быў ужо зроблены, шлях працярэблены; — і вось, следам за «Нашай Доляй» выходзе «Наша Ніва»⁴, закладаюцца беларускія журналы, узгадоўваюцца газэтныя работнікі, расьце лічба беларускіх паэтаў і пісьменьнікаў. У працягу дваццаці гадоў зь першае нязьмелае спробы вырастае паважная беларуская прэса — з сотняй назоваў часопісяў рознага тыпу і зьместу.

У жыцьці кожнага народу прэса іграе вялізарную ролю. Але ў беларусаў яна мае асаблівую вагу і значэньне: бо ж доўгі час яна зьяўлялася, бадай, *адзінай праявай заглушанага чужацкім ярмом жыцьця*. Прэса была ў нас тэй *кузьняй*, у якой каваліся нашы *адраджэнскія ідэалы*, і ў гэтай працы магла прымаць учасьце беларуская сялянская і работніцкая маса, пасылаючы ў рэдакцыю свае карэспандэнцыі, адгукаючыся на ўсе выпадкі, на высказанья ў газэце думкі і лёзунгі.

Але цяжкі той шлях, па якім ідзе наша прэса, — і асабліва цяжкім стаўся ён за апошнія гады. Пад той час, як у самадзяржаўнай Расеі *за дзевяць гадоў* было ўсяго *сем канфіскацыяў* (пяць «Нашае Доля» і дзьве «Нашае Нівы») ды ўсяго *два судовыя прысуды* — на 2 месяцы⁵ і на 1 год крэпасьці⁶, — цяпер канфіскацыі налічваюцца *дзясяткамі кожны год*, а за газэтныя стацьці рэдактароў засуджаюць у *катаргу*, быццам нейкіх ліхадзеяў... А адначасна, як паганая скула на целе беларускага народу, вырастае ў Заходняй Беларусі прадажная — безьдэйная прэса ў беларускай мове, каб атручаваць душы нашага народу і засланыць яму правільны шлях да лепшае будучыны — шлях барацьбы за *нацыянальную, палітычную і сацыяльную волю*.

Але ніякія рэпрэсіі, ніякія кары ня могуць прымусіць ідэйную беларускую прэсу змоўкнуць ці вырачыся сваіх сьветлых ідэалаў. Наша ідэйная прэса — гэта ж голас самога народу, голас нашых сялян і работнікаў, магутны *голос мільёнаў*. І сяньня, у дваццатая ўгодкі нарадзін першае беларускае часопісі, мы, насьледнікі ідэалаў «Нашае Доля», можам з усей цьвёрдасьцяй заявіць, што *голос гэты ніколі ня змоўкне!*

* Адзін з фэльетонаў аб «Маёй ліры» ў «Голасе Беларуса» быў сканфіскаваны п. камісарам ураду на м. Вільню, але якраз не за тое, за што крыўдзяцца на мяне кіраўнікі «Bieł. Krynicy». — *A. H.*

ДА 20-ЛЕЦЬЦЯ БЕЛАРУСКАЕ ПРЭСЫ (Жменя цыфр)

У сувязі з 20-летнім юбілеем беларускае прэсы гожа падаць жменю даных аб тым, колькі ж і дзе выходзіла за гэты час часопісяў рознага тыпу ў беларускай мове.

Агульная, лічба часопісяў (газэт, журналаў), ня лічачы некаторых у Радавай Беларусі, якіх нам атрымаць не давялося, — дасягае 119; лічба аднаднёвак — каля 35.

Па тыпу найбольш аказваецца *тыднёвікаў*; далей ідуць часопісі, выдаваныя *двойчы і тройчы ў тыдзень*; пасля — *месячнікі*; урэшце — *штодзённыя*. Лічба штодзённых — 6: у Менску — «Белар. Шлях» (1918), «Сав. Беларусь»; «Раб.-Сял. Беларусь», «Звезда» (у расейскай і беларускай мове); у Вільні — «Белар. Думка» (1919 г.); у Горадні — «Беларускае Слова» (1920 г.). Цяпер выходзяць толькі 3 у Менску.

Найбольшай лічбай часопісяў можа пахваліцца *Вільня*: тут было ажно 56 часопісяў ды 31 аднаднёўка. Чароднае месца займае *Менск* з 25 часопісямі (у тым 4 перанесены з другіх мест). Далей ідуць: Горадня — 7 часопісяў; Пецябург, Прага, Коўна — па 6 часопісяў; Радашкавічы, Дзвінск, Рыга — па 2 часопісі (Радашкавічы і Дзвінск — вучнёўскія); Слуцк, Капыль, Люцын, Варшава, Кіеў, Масква, Лодзь (аднадн.), Бэрлін — па 1, ды 1 часопісь выдавалася пры балахоўскай арміі.

Да вайны лічба часопісяў была вельмі малая: у Вільні — 6, у Менску — 2, у Пецябурзе — 2, у Капылі — 1; усяго разам 11. Шыбкі разрост часопісяў у беларускай мове прыпадае на пэрыяд ад Марцовае рэвалюцыі¹ ў Расеі 1917 году.

Але голыя цыфры не заўсёды могуць даць правільны абраз стану нашае прэсы. Справа выясьніцца, калі прааналізуем гэтыя цыфры, прыкладам, для Вільні.

З усяе лічбы 56 часопісяў, якія выходзілі ў Вільні, у гэты момант бачым тутака толькі 7: «Народная Справа», «Бюлетэнь Бел. Сял.-Раб. Грамады», «Маланка», «Сялянская Ніва», «Віеіагускаја Кгупіса», «Студэнцкая Думка», урэшце — дэфэнзіўнае «Беларускае Слова». Ня лічачы студэнцкага органу і гумарыстычнае «Маланкі», пяць астаўшыся часопісі² выяўляюць зусім розныя ідэалёгіі: «Народная Справа» і «Бюлетэнь» — ідэалёгію Бел. Сял.-Раб. Грамады, «Сялянская Ніва» — так званана Сялянскага Саюзу, «Віеі. Кгупіса» — хадэкаў (клерыкалаў) і «Белар. Слова» — «палянафілаў» дэфэнзіўнага гатунку. Вось жа кірунак «Народнае Справы», які скрысталізаваўся ў апошнія часы ў партыю «Бел. Сял.-Раб. Грамада», быў прадстаўлены дагэтуль 22 органамі, зачыненымі адзін па адным уладай, ды блізу трыццацьма аднаднёўкамі. Толькі ад канца 1922 году былі сканфіскаваны каля 60 нумароў часопісяў гэтага кірунку, не лічучы аднаднёвак, зь якіх блізу палова таксама папала пад канфіскацыю.

У Горадні няма ніводнае беларускае часопісі; дзье [зь] іх былі зачынены польскай уладай («Родны Край» і «Беларускае Слова»), рэшта зьліквідавалася ці то пры зьменах улады, ці дзеля другіх прычын.

Па зьместу пераважаюць палітычныя часопісі: іх — 84 (70 прац.), дый усе аднаднёўкі належаць сюды. Літаратурна-мастацка-грамадскіх — 12 часопісяў; моладзі і для моладзі — 11, студэнцкіх — 5. Гумарыстычныя — 4. Сельскагаспадарскія — 3.

Сярод палітычных часопісяў пераважае кірунак сялянска-работніцкі — радыкальны сацыяльна і палітычна. Клерыкальных часопісяў бачым чатыры (цяпер выходзе адна). З палітычных часопісяў, выдаваных польскімі партыямі, былі 2 («Зорка» ў Менску — «Стражы Крэсовай» і «Вызваленьне» ў Вільні — партыі таго ж назову³). З так званых палянафільскіх у дэфэнзіўным духу (2 у Горадні, 2 Вільні) асталася

толькі адна ў Вільні («Белар. Слова»).

У канцы цікаўна адзначыць існаваньне цэлага раду нелегальных беларускіх часопісяў: да вайны — у Капылі («Вольная Думка»), у апошнія гады — у Заходняй Беларусі («Вясковы Пралетары», «Чырвоны Сьцяг», «Бальшавік» — у 2-х выданнях).

Вучнёўскія часопісі выходзілі пераважна гэктаграфаваныя; сярод гумарыстычных даваеннага часу бачым і рукапісныя («Самасейка» і інш.); пісалася рукой і капыльская «Вольная Думка», рэдагаваная Цішкай Гартным, як самастойны літаратурны дадатак да падпольнага расейскага «Голоса Низа».

ЯКУБ КОЛАС — «НАРОДНЫ ПАЭТ»

1926 год — год цэлага рада радасных і смутных юбіляў — канчаецца юбілеем найвялікшага песьняра беларускае вёскі — ЯКУБА КОЛАСА.

Дваццацілецьце паэтыцкае працы яго, лічучы ад паяўленьня ў друку першага верша Коласа, зыходзіцца з дваццацілецьцем беларускае прэсы: бо ж творы свае пачаў Колас зьмяшчаць у першай беларускай газэце «*Наша Доля*» — ад трэцяга нумару яе¹. За ўсе гэтыя дваццаць гадоў Колас ні на крок не зышоў з таго шляху, па якім пайшло адраджэньне беларускага працоўнага народу — адраджэньне нацыянальнае, палітычнае і сацыяльнае. Як быў, так і астаўся верным сынам беларускае вёскі, нягледзячы на ўсе жыцьцёвыя нягоды, няўхільныя ў жыцьці барацьбітаў за свой народ, — на царскія вастрогі і перасьледаваньні, на беспрытульнасьць, жыцьцё на чужыне, гвалтаваньне і ламаньне яго духовага Я паліцэйскімі спосабамі. Колас змагаўся з жыцьцёвымі бедамі, перамагаў усе нягоды і — *тварыў*.

Багаты той скарб, які ўлажыў Колас у нашу літаратуру. Багаты і думкамі, і мастацкімі цэннасьцямі. Дык — побач з Купалай — ён слушна займае першае месца на беларускім Парнасе.

І беларускі народ патрапіў як сьлед ацаніць нашага вялікага мастака слова, а ўлада работнікаў і сялян ў Радавай Беларусі дала яму — у сувязі зь ягоным юбілеем — пачэсны тытул НАРОДНАГА ПАЭТА, забясьпечыўшы адначасна жыцьцё і магчымасьць далейшае бесклапотнае творчае працы — вызначэньнем дажывотнае² пэнсіі. Так ушанаваў наш народ дагэтуль аднаго толькі Купалу.

Мы шчыра вітаем нашага паважанага Юбіляра — і тым больш шчыра, што ён некалі тут, у Вільні, разам з намі жыў і супольна з намі вёў нашае паўгалоднае бытаваньне, што пакінуў па сабе ў усіх найлепшыя ўспаміны як вельмі скромны, просты, шчыры і прыступны чалавек і добры таварыш.

Дык «многая лета» Яму — дзеля далейшае творчае працы і служэньня свайму народу!..

ЯКУБ КОЛАС

*Жыцьцё і творчасць**

I

Якуб Колас (праўдзівае прозьвішча — Костусь Міцкевіч), сын селяніна з в. Мікалаеўшчыны Менскага павету, радзіўся 22 кастрычніка ст. ст. (4 лістапада — па новаму) 1882 году. Вёска яго славілася з даўных часоў тым, што імя сваё атрымала ад імя князя Мікалая Радзівіла, ведамага ў XVI стагодзьдзі на ўсю Беларусь і Літву прыхільніка Рэфармацыі, па загаду якога ў закладзенай у Нясьвіжы Кавячынскім друкарні друкаваліся беларускія кніжкі, у тым ліку кальвінскі катэхізм 1562 году¹. Але і ў найнавейшыя часы Мікалаеўшчына была шырака вядома навакол дзеля таго, што зь яе вельмі многа моладзі йшло на народных настаўнікаў, і да вайны больш за 30 мікалаеўцаў прайшлі навукі ў Нясьвіскай вучыцельскай сэмінарыі. За імі сьледам пайшоў і малады Костусь Міцкевіч. Хоць і суровыя парадкі панавалі ў Нясьвіжы, дзе беларускую моладзь узгадоўвалі ў чорнасоценна-абрусіцельным духу, — аднак, грамадка мікалаеўцаў ня надта паддавалася сваім кіраўніком: у іх цьвёрда дзяржалася сьвядомасьць, што яны — беларусы, сыны сярмяжнага народу, што яны павінны захаваць жывую сувязь з роднай вёскай і сваімі братамі, якія працуюць на ральлі, — а першым крокам у гэтым кірунку зьяўляецца родная мова, якой яны змалку лет гаварылі ў роднай хаце. Дык, захопліваючыся красой багатай расейскай літаратуры, зь якой іх знаёмлілі, хоць і даволі аднабока, у сэмінарыі, — мікалаеўцы не выракаліся беларушчыны і навет у часе бытнасьці ў сэмінарыі прабавалі на сваіх вечарынах дэкламаваць беларускія вершы, якія перапіваліся і перахоўваліся больш сьвядомымі спасярод сэмінарыстаў. Да ліку апошніх належаў і Міцкевіч, які з 12 гадоў пробаваў і сам пісаць вершы — праўда, спачатку па-расейску.

Пасьля сканчэньня сэмінарыі Костусь Міцкевіч дастаў месца народнага вучыцеля ў урадавай школе (у Піншчыне), дзе быў прымушаны вучыць дзяцей па-расейску. Хоць і разлучаны з школьнымі сябрамі, аддзелены вялікімі прасторамі балот і лясоў ад таварышоў па працы, — Міцкевіч усё ж не губляў зь імі сувязі, спатыкаючыся зь імі ў часе сьвятаў у роднай Мікалаеўшчыне, дзе сябры з году ў год акуратна зьяжджаліся. Зь імі Міцкевіч абгаварваў і мучыўшае яго як пэдагога і беларуса пытаньне: чаму дзецям беларускім дзеецца такая крыўда, чаму іх прымушаюць ад маленства вучыцца ў чужой мове і забываць свае — роднае? А вынікам гэтых супольных гутарак і нарад было тое, што Міцкевіч стануў у рады барацьбітоў за беларускую народную школу, прыняў чыннае ўчасьце ў беларускім адраджэнскім руху.

Пад той час (у канцы 1906 году) у Вільні ўжо пачала выходзіць першая беларуская легальная часопісь «Наша Доля». І Міцкевіч, які ўжо пазнаёміўся быў зь беларускім рухам праз дзеяльнасьць Беларускае Рэвалюцыйнае (пасля — Сацыялістычнае) Грамады, зразу ж адгукнуўся на заклік Рэдакцыі газэты да працы, распачаў перапіску зь ёю і ў № 3 «Н. Д.» надрукаваў свой верш «Беларусам» — першы, які пабачыў сьвет у друку². Верш гэты, дужа характэрны для настрояў маладога паэты, падаем цалком:

Устаньце, хлопцы, ўстаньце, браткі!
Устань ты, наша старана!
Ужо глядзіць к нам на палаткі
Жыцьця новага вясна.

Ці ж мы, хлопцы, рук ня маем?

Ці нам сілы Бог ня даў?
Ці над родным нашым краем
Луч свабоды не блішчаў?

Выйдзем разам да работы.
Дружна станем, як сыцяна,
І прачнецца ад дрымоты
З намі наша старана!

Чалавек, які мог кінуць гэтка моцны заклік, пісаў не на вецер, ня дзеля мімалётнага настрою. Крэпкі быў дух барацьбяны ў *Якуба Коласа* (як сябе Міцкевіч назваў, каб укрыць ад улады «праступную», на яе погляд, сваю паэтыцкую працу), дык ад слоў зразу ж перайшоў да дзела. Захоплены рэвалюцыйным рухам 1905—[190]6 гадоў, Колас, аднак, на першым месцы стаўляе барацьбу за духовае вызваленне беларуса — перадусім праз родную школу. Ён прымае ўчасьце ў першым беларускім настаўніцкім зьездзе, скліканым Грамадой у Вільні ўлетку 1906 году*. Сьледам за гэтым ён арганізуе з сваіх мікалаеўскіх сяброў патайны «Беларускі саюз народных вучыцляў», які ў сваёй праграме ясна паставіў дамаганьне беларускае народнае школы. Але арганізацыі не пашэнціла: яна была выкрыта паліцыяй, і Міцкевіч разам зь некалькімі другімі сябрамі арганізацыі быў засуджаны менскім акружным судом на тры гады крэпасці ды кару адбыў у менскім вастрозе³.

Грамадзкая праца і дазнаньня беды ня толькі не забіваюць у Коласа «іскры божае», але, наадварот, пабуджаюць яго ісьці няўхільна далей па шляху паэтыцкае творчасці. За кратай у песьняра выліваецца цэлы рад цудоўных яго «вастрожных песьняў», перадаваных на волю і перасыланых у рэдакцыю «Нашае Нівы» («Наша Доля» тады ўжо не выходзіла). Пасьля выхаду з вастрогу Колас з новай энэргіяй бярэцца за працу, і вась, пачынаючы ад 1910 году, адна за адной выходзяць у сьвет вялікія і меншыя кніжачкі зь ягонымі вершамі і апавяданьнямі (апошнія пад псеўдонімам Тараса Гушчы). Гэтак выйшлі «Песьні жалбы» (зборнік вершаў), «Батрак», «Як Юрка збагацеў»⁴, «Прапаў чалавек», «Родныя зьявы», «Апавяданьні», «Нёманаў дар», «Тоўстае палена».

Вайна адарвала Коласа ад цэнтраў беларускае працы, перадусім ад Вільні. І ў працягу некалькіх гадоў, жывучы ў Курскай губэрні, ён нічым не напамінае аб сабе⁵ сваім чысьленым і шчырым паклоньнікам. Але за гэтыя гады творчая думка працуе ў Коласа, і вась — з канцом сусьветнае бойні — адзін за адным выходзяць у сьвет новыя — вялікія творы Коласа, сьведчачы аб несупынным росьце ягонага таленту. За гэты час дасьпявае яго цудоўная паэма «Новая зямля», распачатая яшчэ ў 1911 годзе і закончаная ў 1923[-м]. У 1918 годзе друкуюцца першыя тры часткі паэмы Коласа «Сымон Музыка», якую паэта меў закончаную ў рукапісе ўлетку 1924 году, ды яе ў яго, едучы чыгункай, разам з другімі рэчамі нехта ўкраў. Але гэта Коласа не зьнеахвоціла: ён адтварае згубу, перапрацоўвае пачатак і ў 1925 годзе выпускае цэлую паэму, пасьвяціўшы яе беларускай моладзі. Урэшце ў 1924 годзе вышла ў сьвет повесьць Коласа, пісаная ня вершам, а прозай: «У палескай гушчы»⁶. Выйшаў і новы зборнік вершаў — «Водгульле».

Друк апошніх твораў прыпадае на найшчасьлівейшую, здаецца, у жыцьці Коласа пару: ён асеў аканчальна ў Менску, дзе сустрэў вельмі гарачы прыём і дзе перад ім расчынілася магчымасьць цалкам аддацца творчай працы: Рада Народных Камісараў Радавае Беларусі надала яму тытул *Народнага Паэты* і забясьпечыла яму жыцьцё

* Стацыя была напісана к 20-м угодкам творчае працы паэты для часопісі «Народная Справа».

дажывотняй⁷ пэнсіяй. Тут, у Менску, Колас ужо напісаў драму «Забастоўшчыкі», дзе малюецца, як падае Гарэцкі, нелегальны зьезд беларускіх настаўнікаў у часе царскага рэжыму, іх ідэалёгія, жыццё і г. д.

II

Завошта ж мы гэтак высака цэнім Якуба Коласа, што даў ён нам новага ў сваёй творчасці, чым узьнёсся па-над цэлую масу другіх беларускіх паэтаў? — Каб даць адказ на гэтыя пытаньні, трэба глыбей унікнуць і разглядзецца ў творчасці Коласа.

Аглядаючыся на папярэднікаў Коласа і пакінуўшы збоку ягонага равесніка Янку Купалу як першага паэту-павадыра ў адраджэнскім руху, — мы мусім адзначыць, што нашы пісьменьнікі з XIX сталяцья — гэта выключна прадстаўнікі краёвае інтэлігенцыі, крэпка звязанай з народам, але ўсё ж належаўшай да так званае «вышэйшае» сфэры — шляхоцкае, чыноўніцкае. Гэта ўсё — дасьледчыкі народнага жыцця і народнае душы, глядзеўшыя на нашу вёску *зверху* і — зусім натуральна, нягледзячы на ўсю сваю чуткасьць, нязвольныя дайсьці да дна народнае душы. І Марцінкевіч, і такі шчыры народнік, як Багушэвіч, і пазьнейшы нашанівец Ядвігін Ш. (Антон Лявіцкі) — усе яны *анісвалі* народ, падыходзячы да яго болей ці меней блізка. Іх настроі і думкі — гэта йшчэ не беспасярэдняе выяўленьне настройў і думак сялянскае масы, якая высказвалася ў тыя часы, бадай, выключна ў песьні народнай, у казцы-легендзе, творанай ад вякоў і ўсьцяж абнаўлянай.

Якуб Колас — вялікі мастак слова, які сам выйшаў з народнае гушчы, які ніколі ад яе не аддзяляўся і даў запраўднае і поўнае — да канца — *выяўленьне беларускае сялянскае душы**. Празь ягоныя вусны прамовіў *сам народ*. Вось гэты *зьмест* творчасці Коласа разам з мастацкай *формай* яе і складаюць тую вялізарную цэннасьць паэзіі Коласа, якая паставіла яго на першым — побач з Купалай — месцы ў беларускай адраджэнскай літаратуры.

З поўным правам можа наш Міцкевіч тасаваць да сябе словы свайго аднафамільца — вялікага Адама, які «за мільёны кахаў і цярпеў». Душа Коласа — гэта душа беларускага вяскоўца, толькі непамерна ўзросшая па-над вясковы ровень, абняўшая ўсе праявы жыцця і ўсе перажываньні сярмяжнае масы. Яго сэрца б'ецца ў такт зь біцьцём мільёнаў сэрц сялянскіх. Ён глядзіць на сьвет вачыма сваіх братоў-сярмяжнікаў, толькі адразу абыймае вялізарныя прасторы, недаступныя кожнаму зь іх паасобку. І з душы яго вырываецца стогн—крык жалю і крыўды, крык мільёнаў забітых, загнаных і змардаваных жыцьцём людзей, які выліваецца на паперу ў постаці мастацкіх вершаў, апавяданьняў, казак... Не дарма ж першы зборнічак вершаў сваіх назваў Колас «Песьнямі жальбы»: у іх адбіўся ўвесь сум і ўсё гора многапакутнае беларускае вёскі, — той сум, што вее ад нашых ніў і палеткаў.

У коласаўскай лірыцы, дзе паэта заўсёды бывае найбольш беспасярэдні, найлепш і найпаўней выявілася душа беларускага народу. Хоць у Коласа пануе сумны настрой, хоць жалем і скаргай пранікнуты ягоныя «Песьні жальбы», які душа нашага вясковага люду, — аднак сум і туга яго не адчайныя, не безнадзейныя: празь іх прабіваецца пачуцьцё ўласнае сілы, прабіваецца магутнае імкненьне да волі, якую дае жыцьцё на ўлоньні прыроды, прабіваецца вера ў тое, што сучасны стан — гэта нешта дачаснае, што «быць ня можа, каб ня грэла лепей сонца»⁸, што «наша праўда нам паможа — блісьне сьвет і к нам ў ваконца!» І ў меру таго, як ідзе прабуджэньне

* Зьезд гэны, ведама ж, нелегальны, адбыўся ў салі пры літоўскім касьцёле сьв. Мікалая, гасьцінна дадзенай на гэта літвінамі.

ў беларускіх працоўных масах, як вырастае душа народная, як рэалізуюцца імкненні масы да волі і яснаці, — у меру гэтага і настроі Коласа змяняюцца. Праўда, вялізарнае устрасенне, якое перажыў беларускі народ у сувязі з Вялікай вайной і рэвалюцыяй, на момэнт нарушае тую *духовую раўнавагу*, якой ад самага пачатку сваёй творчасці адзначаецца наш пясняр⁹, — таксама, як і апіяваны ім народ. Але сьледам за момэнтам нейкага як быццам недаўменьня, нейкае нэрвовасці і хвараблівае ўражлівасці, выяўленай Коласам у вершах з часоў, калі йшчэ як быццам важыўся лёс яго народу («Звон шыбаў», «Цені-страхі»), — Колас мацнее душой, крапчэе яго вера ў ясьнейшую будучыну, і ў сваіх апошніх творах, зьмешчаных у зборніку «Водгульле», Колас ударае ў новы тон — адпаведна да настрою беларускае вёскі ў вольнай Беларусі: «Змоўкні ты, сьціхні, песьня пакуты!» — кажа паэта і заклікае сьпяваць «новыя песьні» — песьні Волі.

Душа беларускага селяніна неаддзельна ад тае прыроды, зь якой ён ад вякоў жыўся, якая кіталтавала ягоную душу. І гэтая самая прырода, зь якой так хораша станавалася песьня нашага народу, увабраўшы ў сябе і шум нашых бароў, і сьпеў ветру ў полі, — гэтая самая прырода дае Коласу магутнае творчае натхненне, а кожная зьмена ў жыцьці прыроды знаходзе жывы водгалас у коласаўскай паэзіі. Колас — бадай, першы сярод нашых песьняроў іменна ў *галіне маляваньня прыроды*, і паэма яго «Новая зямля» з гэтага погляду ня мае сабе роўнае ў нашай літаратуры.

Выяўляючы ў *лірыцы* душу народу і настроі беларускае прыроды, Колас у сваіх *эпічных* творах дае глыбокі аналіз гэтае душы і роднае прыроды, заўсёды ў яго жывой і такой блізкай да спраў чалавечых («Казкі жыцьця»). Сьледам за цэлым радам невялікіх апавяданьняў, пісаных вершам і прозай («Родныя зьявы»), Колас, у меру ўсё паўнейшага апаноўваньня ім паэтыцкае тэхнікі, пераходзе да вялікіх твораў, сьцьвярджаючы ў іх свой уласны духовы рост. Да гэтых твораў належаць: паэмы вершам «Новая зямля» і «Сымон Музыка» ды аповесьць «У палескай глушы». «Новая зямля» — гэта найпаўнейшы і найбагацейшы малюнак жыцьця сялянскае сям’і і змаганьня безьземельніка-лесніка за свой самастойны варштат да працы — за *зямлю*. А як добра, як глыбака заглядае Колас у душу беларускага дзіцяці — і ў «Новай зямлі», і раней — у дробных апавяданьнях! Дый усю сваю паэму «Сымон Музыка» наш пясняр ахвяроўвае ў цудоўным па харакству вершу — *нашай моладзі*. «Сымон Музыка» — гэта праблема паяўленьня самародкаў-мастакоў у нашым народзе, гэта па-мастацку змаляваны абраз духовага росту і сацыяльнага дасьпяваньня дзіцяці-музыкі, пайшоўшага самапасам у жыцьці. А повесьць Коласа «У палескай глушы» — гэта пабедная песьня моладасьці зь яе высокімі ўзьлётамі ўвышу і вялікімі ідэаламі, — тэй моладасьці, што так лёгка перамагае ўсе нягоды, увесь бруд жыцьця. Гэта — бессумліўна ў значнай меры абраз уласнага жыцьця Коласа зь першых гадоў яго працы, як народнага настаўніка, у глушы Палесься.

Мяккасьць тонаў, якімі малюе Колас родныя абразы, зьяўляецца асноўнай вонкавай рысай яго творчасці, дый яна цалкам вынікае з агульнага характару Коласа. Але Колас умее знайсці і другія тоны, калі яго ахоплівае справядлівы гнеў на крыўдзіцеляў яго народу, і ён вяроўкамі ды асінамі пастрашае тых, каго лічыць ворагам сялянства. З агульным тонам коласаўскае ліры зьвязана і форма яго вершаў — *такіх лёгкіх, мілагучных*, быццам самі яны — безь ніякага высылку з боку аўтара — выліваюцца зь яго душы, творачы запраўдную *музыку словаў*; і калі можна зрабіць Коласу закід, дык гэта будзе хіба тое, што ў ахвяру форме верша ён гатоў прынесці навет чыстату мовы і вымогі правапісу. А побач з мяккасьцю тонаў чаруе нас Колас

* Места заўсёды было і асталося для Коласа чужым і незразумелым.

багацьцем і сакавітасьцяй абразоў, заўсёды такіх жывых, што, здаецца, заплюшчыўшы вочы, убачыш усё тое, што ён апісвае! І сіла ілюзіі, якую нам дае аўтар у сваіх творах, зьяўляецца сапраўднай мерай мастацкасці іх.

Ня будзем тут падробна затрымлівацца на гэі ці іншай галіне творчасці нашага песьняра: абмяжуемся толькі галоўнымі рысамі ў ацэнцы таго скарбу, які прыдбаў Колас для нашай літаратуры, ды і адначым асабліва тое, што ён з поўным правам носе пачэсны тытул «Народнага Паэты»*, бо Колас — гэта як быццам той мэгафон**, празь які голас беларускага сярмяжнага люду разышоўся на ўвесь сьвет і — дзякуючы мастацтву песьняра — быў пачуты ўсімі, каму мова беларуская даступна і зразумела.

НАША НІВА

(2-га лістапада 1906 г. — 2-га лістапада 1926 г.)

Дапаўненьнем да прэсавага юбілею, які мы сьвяткавалі ў сувязі з 20-лецьцем выхаду першае легальнае беларускае часопісі «Нашае Долі», зьяўляецца сьнянняя двадцатая гадавіна закладзінаў «*Нашае Нівы*», замяніўшае сваю папярэдніцу¹. Але ня самы факт выхаду «Нашае Нівы» зварачае на сябе нашу ўвагу, а тая работа, што была зроблена дзякуючы існаваньню газэты ў працягу дзевяці гадоў — без перарыву. «Наша Ніва» дала сваё імя цэламу пэрыяду ў гісторыі нашае адраджэнскае літаратуры: яна была тым адзіным месцам, дзе нашы маладыя паэты мелі магчымасьць выступаць публічна з сваімі вершамі, дзе знаходзілі прыхільную крытыку і добрую раду ды і маральнае падтрыманьне ў працы.

«Нашаніўскі» пэрыяд у беларускай літаратуры абыймае сабой і Коласа, і Купалу, і Цішку Гартнага, і Багдановіча, і Зьмітрака Бядулю, і Гарэцкага, і Гаруна, і цэлы доўгі сьцяг імёнаў, якімі сьняня мы можам справядліва пахваліцца. Тут была галоўная кузья беларускае адраджэнскае ідэалёгіі ажно да выхаду зь Вільні расейцаў у 1915 годзе, калі значная лічба беларускіх працаўнікоў пакінула адвечную сталіцу нашага краю. І затым-та мы сьняня памінаем дзень выхаду першага нумару «Нашае Нівы».

Пасья канфіскацыі трэцяга нумару «Нашае Долі» зрабілася ясным, што газэце царская ўлада жыць ня дасьць. Дый рады працаўнікоў газэты працерабіліся: першы пакінуў рэдакцыю Пранук Умястоўскі і цішком выехаў вучыцца ў Пецяярбург. Сьледам за ім прымушана была выехаць за граніцу Цётка, якую цягнулі пад суд за арганізацыю работнікаў у Нова-Вілейску. За рэштай сяброў рэдакцыі (— пераважна нелегальных) пачалі пільна сачыць шпікі. І вось, Цэнтральны Камітэт Беларускае Сацыялістычнае Грамады пастанаўляе выпусьціць яшчэ толькі адзін — чацьверты — нумар Н. Д., у якім і абвясьціць аб спыненні выдавецтва.

Праўда, выходзяць яшчэ № № 5 і 6 «Нашае Долі», але ўжо без учасьця арганізацыі: іх выдае на сваю руку адказны рэдактар-выдавец Тукеркес, спадзеючыся на магчымы заробтак. Містыфікацыяй аб поўным разгроме Грамады яму ўдаецца прыцягнуць дзеля рэдагаванья газэты ведамага сваей прыхільнасьцяй да беларускага руху пэпэсаўца Адама Гедвілу, які павёў газэту ў яшчэ больш рэзкім тоне, чым ранейшы, дык абодва нумары, якія выйшлі пад яго кіраўніцтвам, былі сканфіскаваны. №№ 5 і 6 з боку мовы былі выданы вельмі блага і апраўдвалі сябе толькі ярка рэвалюцыйным зместам.

Першы нумар «Нашае Нівы» выйшаў паміж 4 і 5 нумарамі яе папярэдніцы. Выдавецтва ўзяў на сябе нейкі безработны ляснічы, абураны на ўладу за звальненьне яго са службы як каталіка, — Зыгмунт Вольскі. Кіравала ім жаданьне закласьці

нейкае даходнае прадпрыемства, якім — судзячы паводле вялізарнае папулярнасці «Нашае Долі» — і магло б быць выдаваньне беларускае газэты. Але жаданьне беларускіх дзеячоў стварыць газэту больш сталую, разьлічаную на даўжэйшае існаваньне ў часе пачаўшаеся палітычнае рэакцыі ў Расеі, — з аднаго боку, ды баязьне адказнага рэдактара караў за кожнае сьмелае слова, — з другога, зрабілі тое, што лічба друкаваных і прадаваных экзэмпляраў «Нашае Нівы», шмат паблеклае раўнуючы з папярэдніцай, зразу паменшала: яе разыходзілася ўсяго толькі каля 3000 — гражданкай і лацінкай разам. Ведама, на паніжэньне тыражу газэты не асталіся без уплыву і рэпрэсіі, якія паліцыя тасавала па вёсках да падпішчыкаў і кальпартэраў² «Нашае Долі». Дык спадзяваных даходаў выдавец ня меў і хутка зрокся гэтага «нявыгоднага прадпрыемства».

У першым складзе рэдакцыі «Нашае Нівы» былі: Іван і Антон Луцкевічы, Людвік Кучэўскі і Зыгмунт Вольскі — як адказны за яе перад уладай. Пры выпуску першага ж нумару газэты выявілася ідэйнае разыходжаньне паміж першымі двума і апошнімі. У перадавіцы пачаткова было напісана, што «мы будзем службыць усяму беларускаму працоўнаму народу». Праці гэтага выступілі непартыйныя сябры рэдакцыі — Кучэўскі і Вольскі, і голас апошняга, як адказнага рэдактара і ўласьніка выдавецтва, пераважыў: перадавіца была перапраўлена, і ў ёй слова «працоўнаму» народу аказалася замененым словам «скрыўджанаму»; адпаведна да гэтага зроблены былі і другія папраўкі. Матывалася гэта патрэбай паказаць перад уладай, што газэта стаіць не на клясавым становішчы, а на агульнанацыянальным, ды так уратаваць яе быт, адмежаваўшыся фармальна ад «Нашае Долі»...

Ідэйныя канфлікты сярод сяброў рэдакцыі з кожным далейшым нумарам газэты завастраліся, — асабліва ж у сувязі з набліжаўшыміся выбарамі ў Дзяржаўную Думу. Дык прадстаўнікі Грамады з радасьцяй прывіталі жаданьне грам. Вольскага разьвязацца з выдавецтвам пад варункам звароту яму зробленых затрат грашмі. Дзякуючы ахвярнасьці Івана Луцкевіча грошы знайшліся. Выдавецтва было перададзена Аляксандру Уласаву, сябру ЦК Грамады, які ўзяў на сябе адказнасьць за газэту такжа і як рэдактар яе, пачынаючы зь пятага нумару (8-га сьнежня 1906 году). Уласаў з гэтай мэтай перабраўся на сталае жыцьцё з сваёй Мігаўкі (каля Радашкавіч) у Вільню, і ў складзе рэдакцыі (Уласаў, Іван і Антон Луцкевічы) ізноў запанаваў адналіты дух. У гэтым складзе рэдакцыя кіравала газэтай у працягу цэлага раду гадоў.

Ведама, без рэпрэсіяў абыйсьціся не магло: у 1907 годзе былі сканфіскаваны №№ 8, 9 і 12. Але дзьве апошнія канфіскацыі былі судом адкінены, і да адказнасьці пацягнулі рэд. Уласава толькі за № 8 — за стацыю «Дума і Народ». За зьмяшчэньне гэтай стацыі, запраўды дужа вострай, Уласаў быў засуджаны на 2 месяцы крэпасці і кару сваю адбыў у віленскім вастрозе — на Лукішках. Больш канфіскацыяў газэты ажно да 1915 году не было.

З кожным годам існаваньня газэты прыбывалі і выпрацоўваліся новыя сілы — паэты і журналісты. У Вільню, як у свой натуральны цэнтар, цягнуцца хоць на колькі дзён усе сьвядомыя беларусы. Сюды прыязджае ў госьці Максім Багдановіч. Праходзяць праз рэдакцыю і Колас, і Цішка Гартны. На даўжэйшы час асядаюць Ядвігін Ш., Ластоўскі, Палуян, Бядуля, Гарэцкі, урэшце — Янка Купала. У апошнія

* Апрача Коласа, такі ж пачэсны тытул мае йшчэ толькі адзін Янка Купала.

** Мэгафонам (гучнагаварыцелем) называецца труба, празь якую гаворачы голас робіцца гучнейшым і чутным на вялікшым прасторы.

гады перад вайной кіруюць газэтай сьпярша Ластоўскі, пасья — Купала³. Выдавецтва фінансуе ад самага пачатку і да канца Іван Луцкевіч.

Каб паўней выявіць тое значэньне, якое мела для прабужэньня беларускага адраджэнскага руху «Наша Ніва», трэба адзначыць тэя тысячы няведаных рэдакцыі асабіста сялян і работнікаў, вучыццалёў, працоўных інтэлігентаў і студэнтаў, якія слалі ей свае карэспандэнцыі, вершы, артыкулы, ды і проста пісьмы — з просьбай аб раду і ідэйнае кіраўніцтва. Трэба адзначыць вялізарны ўплыў газэты на школьную моладзь — вучняў гімназіяў, віленскае хіміка-тэхнічнае школы, праваслаўнае духоўнае сэмінарыі. Трэба адзначыць і тое, што тут атрымаў сваё «беларускае хрышчэньне» цэлы рад больш ці менш выдатных беларускіх дзеячоў, пачэсна запісаўшых сваё імя ў гісторыі беларускага адраджэнскага руху.

У 1920 годзе грам. Ант. Луцкевічам была зроблена спроба ўзнавіць «Нашу Ніву» — сьпярша ў пастаці зборніку⁴, а пасья тыднёвіка, як было да вайны. Але толькі дзевяць нумароў было выпушчана ў гэтым новым выданьні: існаваўшая тады ваенная цэнзура з кожнага нумару выкідала сярэднім лікам чацьвёртую частку матар’ялу, а «чуласьць» яе да адносінаў беларусаў да Польшчы была такая, што слова «Польшча» дапускалася наагул толькі ў сувязі зь нейкімі хвалебнымі эпітэтамі. Выражэньне, што «адны цягнуць Беларусь да Масквы, другія — да Польшчы», лічыліся ў другой сваёй часьці «праступным» і канфіскавалася панамі цэнзарамі, прычым ясна ж, сэнс стацьцей груба скажаўся. Дык на дзвятым нумары выдавецтва было прымушана спыніцца... Так скончылася спроба ўзнавіць старую кашаніўскую працу пры новых палітычных варунках, запанаваўшых у Заходняй Беларусі.

<ДА ГІСТОРЫІ «НАШАЕ ДОЛІ» І «НАШАЕ НІВЫ»> *Паведамленьні А. Шлюбскаму*

№ 1

Тукеркес Ян, сын віленскага фэльчара (жыда-выхрыста), прыяцель Ф. Умястоўскага, быў зарэкамендаваны апошнім майму брату Івану як чалавек, каторы мог бы фінансаваць, як даходнае прадпрыемства, праектаваную намі беларускую часопісь ды ўзяць канцэсію на сваё імя як выдавец і рэдактар. Чалавек гэта быў малады — тыповы «хлышч» і «прожигатель жизни», як кажучь па-расейску, але па натуре не благі, даволі адзыўчывы. Першы нумар «Нашае Доли» выйшаў за яго грошы, якія ўраз жа і вярнуліся з прычыны вялізарнага попыту на газэту: у Вільні было прададзена да 3 000 экз. за адзін дзень. Праца наша была, вядома, бясплатная; памяшканьне пад рэдакцыю — таксама. Але ўжо на другі дзень «Н. Д.» была сканфіскавана, што выклікала ў Тукеркеса прыкрую рэакцыю. Да таго ж у яго ўласныя фінансавыя справы ў сувязі зь ведзеным ім спосабам жыцьця пачалі блытацца, дык ён ужо ня толькі не ўкладаў нічога ў газэту (якая далей выходзіла за грошы майго брата, прадаўшага з гэтай мэтай калекцыю сваіх ордэнаў), але, наадварот, рабіў спробы сёе-тое цягнуць з газэты на сваю карысьць. На гэтым грунце (асабліва пасья неспадзяванага выезду зь Вільні Умястоўскага, захапіўшага з сабой... усю налічнасьць касы!) між намі і Тукеркесам адносіны так папсаваліся, што далейшае вядзэньне газэты пад ягонай фірмай аказалася немагчымым, тым болей, што павыкрываліся і былі раздзьмуханы палякамі нейкія даволі цёмныя справы зь ягонага прошлага. Гэта прымусіла нас зьліквідаваць газэту пасья чацьвертага нумару*.

Вось тут і выплывае асоба Гедвілы. Але трэба перш адзначыць, што брат мой, я і

Цётка — увесь склад рэдакцыі «Н[ашай] Д[олі]» пасля выезду Умяст[оўскага] — былі на нелегальным палажэнні і асабліва мусілі ўкрывацца ў сувязі з сталымі канфіскацыямі газеты і пільным надзорам за ёй паліцыі**.

Адам Гедвіла — дужа сьветлая фігура, ідэйны рэвалюцыянэр (віленец), сябра ППС. З намі ён быў у блізкіх адносінах. Вось жа зь ім у нас пазнаёміўся Тукеркес, і, калі мы зьліквідавалі рэдакцыю «Н[ашай] Д[олі]», Тукеркес, манячыся далей вясці выдавецтва як рэч магчыма даходную, зьвярнуўся да Гедвілы аб супрацоўніцтва, кажучы, што абодва Луцкевічы і Цётка прымушаны ўцякаць, [дык] няма каму вясці працы.

Гэтак выйшлі нумары 5 і 6 «Н[ашай] Д[олі]», зробленыя Гедвілай***. Абодва нумары (як і тры з 4-х папярэдніх) былі скафіскаваны****, газета зачынена. Тукеркеса засудзілі на год крэпасці, дык ён уцёк у Парыж, і з таго часу ніякіх вестак аб ім не было. Гедвіла, сустрэўшыся пазьней з намі, вытлумачыў усю справу. Сам ён хутка памёр ад сухотаў.

№ 2

Магу заверыць, што створаная легенда аб №№ 7 і 8 «Нашае Доли» пабудована на... канцылярскай апісцы віленскае цензуры! Справа ў тым, што дакумэнт, на які Вы пазываецеся, нам ведамы і адносіцца не да «Н[ашай] Д[олі]», а да № 8 «Нашай Нівы», які быў надрукаваны 23 лютага 1907 году з датай 24-І*****. За гэты нумар Уласаў быў засуджаны на два месяцы крэпасці. Цензурная апіска была заўважана ў момант канфіскацыі «Н[ашай] Н[івы]» і тады ж выясьнена. Бачыце, як асьцярожна прыходзіцца адносіцца да гістарычных матэрыялаў — нават афіцыйных актаў!

«Н[аша] Д[оля]», зусім слушна, не магла выйсьці пасля яе зачынення судом. Дый Тукеркес тады знаходзіўся ўжо, здаецца, за граніцай — у Парыжы, як апавядалі.

Адносна да ўдзелу Гедвілы ў 5 і 6 нумарох «Н[ашай] Д[олі]» выясьняю, што ўдзел гэты выявіўся толькі ў працы, і Гедвіла, наколькі памятаю, быў тады ў вельмі незавідным матэрыяльным становішчы.

«Ідэйнасьць» Тукеркеса — міф! Магу гэта сьцьвердзіць з усёй станоўчасцю. Характэрна: калі будзеце пераглядаць «Н[ашу] Д[олю]», дык, здаецца, у № 2 знойдзеце абвестку, каб грошы адрасаваць на імя Е. Сымановіча, гэта затым, каб іх ня мог узяць Тукеркес з пошты, бо яны былі не яго, а пакушэнні на іх былі роблены. Сымановіч жа служыў у Т[укеркеса] за лёкай і быў узяты за экспэдытара ў газэту. З увагі на тое, што лёкай выказваў да сябе больш давер'я, чым ягоны «пан», і была зроблена гэтая абвестка.

«Успаміны» Умястоўскага*, у якіх ён выстаўляе сябе ініцыятарам справы выданьня «Н[ашае] Д[олі]», — далёкі ад праўды. Дый у Вашых артыкулах роля яго як галоўнага арганізатара — лішне раздутая. Ён даваў толькі перадавіцы ў нумары 1, 2 і 3, а такжа рабіў раскладку матэрыялу і карэктур у друкарні як адзіны сярод нас легальны чалавек. Увесь жа матэрыял рабілі мы зь Цёткай. Артыкул «Што будзе?» ў № 1 — гэта мой першы дэбют³. На № 3 праца У[мястоўскага] спынілася, як я Вам ужо пісаў. Spiritus movens⁴ газэты быў, бясспрэчна, Іван Л[уцкевіч] як у сэнсе наданьня кірунку, так і ў сэнсе арганізацыі.

Што датычыцца даных Ігнат[оўскага] аб складзе рэдакцыі «Н[ашае] Д[олі]»**, дык справа ў тым, што ў ЦК Грамады ў 1905—[190]6 г. уваходзілі: два Луцкевічы, Іваноўскі, Уласаў, Бурбіс. Вось Ігн[атоўскі] пэўна ж ведаў аб гэтым і таму іх імёны зьвязаў з газэтай. Іваноўскі жыў тады ў Пецярбурзе і пачаў супрацоўнічаць у «Н[ашай] Н[іве]» ў канцы 1906 г. (ст⁵. «Як правіць сенажаць» — Вацюк Тройца). Уласаў прыехаў у Вільню толькі ў пачатку 1907 году ў «Н[ашу] Н[іву]»⁶. Колас і Купала

жылі на вёсцы і ніякага ўдзелу ў кіраваньні «Н[ашай] Д[оляй]» прымаць не маглі. Чаму Ігн[атоўскі] прапусціў імя Умястоўскага? Ізноў жа, мусіць, дзеля тэй жа прычыны, дзеля якой увёў Іваноўскага і Уласава: апошнія належалі да ЦК, а Умяст[оўскі] — не!..

ПРАБЛЕМЫ КРАСЫ Ў МАСТАЦТВА Ў ТВОРАХ МАКСІМА БАГДАНОВІЧА

Публічная лекцыя

«*Песьняром Чыстае Красы*» назваў аўтар гэтых радкоў Максіма Багдановіча, калі першы спасярод беларускіх крытыкаў наважыўся даць ацэнку ягонага «Вянка» на староніцах «НАШАЕ НІВЫ» 15 гадоў назад¹. І гэтае імя, дадзенае тады нашаму незабытаму *Служцы Красы*, сустрэла агульнае прызнаньне і перайшло ў гісторыю беларускае адраджэнскае літаратуры.

Бо ж і праўда: ніводзін зь беларускіх паэтаў ня выявіў такой сьвядомасьці ў шуканьні КРАСЫ, ня выявіў такога шчырага пакланеньня ёй, як Максім Багдановіч. І, творачы новую КРАСУ сваімі вершамі, Багдановіч у цэлым радзе сваіх твораў фармуляваў свой погляд на асноўныя, ніколі не ўміраючыя, заўсёды актуальныя і жывыя праблемы КРАСЫ І МАСТАЦТВА.

Што ж такое КРАСА, што такое МАСТАЦТВА? — Каб гаварыць аб поглядах Багдановіча на гэтыя праблемы, трэба перш самім сабе здаць справу з таго, як мы глядзім на іх, пад якім кутом гледжаньня будзем аналізаваць думкі нашага пісьменьніка.

* * *

Усё жывое існуе і прадаўжае ў бесканечнасьць існаваньне свайго роду і віду дзякуючы магутнаму інстынкту, які, злучаючы два розныя полы, робіць магчымым РАЗМНАЖЭНЬНЕ. Чым вышэйша ступень разьвіцьця данага віду, тым багацейшыя

* На першай старонцы чацьвертага нумару «Нашае Доля» было выдрукавана: «Аб'яўляем, што дзеля прычын, ад рэдакцыі незалежных, «Наша Доля» больш выходзіць ня будзе».

** Матэрыялы аб нелегальным становішчы братоў Луцкевічаў знаходзяцца ў кнізе: «Памяці Ів. Луцкевіча».

*** Пяты і шосты нумары былі падпісаны Адамам Гедвілай як рэдактарам. Афіцыйна рэдагаваць ён ня меў права, бо рэдактарам афіцыйным быў Ів. Тукеркес. За «незаконнае» рэдагаваньне «Нашай Доля» Гедвіла быў прыцягнуты віленскай цэнзурай да адказнасьці, аб выніках гэтага вестак няма ніякіх.

**** Адносна канфіскацыі шостага нумару афіцыйных даных пакуль што няма ніякіх. У архіве Віленскага цэнзурнага камітэту, дзе захаваліся дакумэнты аб канфіскацыі папярэдніх нумароў, адносна гэтага нумару не захавалася нічога. Толькі Ал. Шлюбскім (у «Савецкай Беларусі» 1926 г. № 208 і «Звезде» 1926 № 210) была выказана думка, што шосты нумар абавязкова павінен быў быць канфіскаваны з прычыны яго ярка рэвалюцыйнага зьместу.

***** На восьмым нумары «Нашай Нівы» адзначана дата 24 лютага. Канфіскацыя гэтага нумару сьцьвярджаецца данымі, якія агалошаны Ал. Шлюбскім ў артыкуле «Да гісторыі канфіскацыі «Нашай Нівы», «Полымя», 1925, № 4.

і тыя формы, у якіх выяўляецца гэны разродчы інстынкт. Да акту, які мае на мэце прадаўжэньне роду чалавечага, пабуджае сучаснага цывілізаванага чалавека незвычайна зложнае, асаблівае пачуцьцё: гэта — ЛЮБОЎ.

Але ЛЮБОЎ далёка перарасла межы свайго пачатнага службовага назначэньня. Яна родзе гэтулькі цудоўных, захопліваючых усю нашу істоту настройў і перажываньняў, што ЛЮБОЎ сталася для нашае сьвядомасьці як быццам САМАМЭТАЙ, нечым непрыраўнальна вышэйшым за самае нашае існаваньне, за нашае жыцьцё — як адзінкі, так і ўсяго роду.

КРАСА, так багата й шчодро рассыпаная ўва ўсёй ПРЫРОДЗЕ, гэта — СТЫМУЛ, ПАБУДЗІЦЕЛЬ да ЛЮБВІ. Шматфарбныя крыльцы матылька, хвост павука, які пераліваецца ўсімі калёрамі вясёлкі, гордая грыва льва, таксама, як песьні салаўіныя і токі глушчовыя, — усё гэта спосабы прывабліваньня другога полу, усё гэта — пабудзіцелі да ЛЮБВІ. Тое ж самае бачым і ў чалавека: хараство цела ён ужо сьвядома стараецца павялічыць штучнымі аздобамі, і гэта сустракаем у найдаўнейшыя пэрыяды існаваньня чалавека на зямлі. Але не адна толькі КРАСА ФІЗЫЧНАЯ іграе гэтую ролю: мо йшчэ больш магутную прывабліваючую сілу паміж рознымі поламі бачым мы ў духовых праявах чалавечага Я — у КРАСЕ ДУХОВАЙ.

У меру таго, як паняцьце КРАСЫ пашыралася і паглыблялася, робячыся ўсё больш і больш зложным, з КРАСОЙ сталася тое самае, што і зь ЛЮБОЎЮ. Бо ж і КРАСА ўтраціла сваю пачатковую ролю — ролю службовую выключна адносна да любві і размнажэньня. Яна абняла ўвесь жывы і нежывы, матэрыяльны і нематэрыяльны сьвет і яго праявы. Чалавек пачаў шукаць і знаходзіць яе ўсюды. Яна сталася для сваіх адэптаў — САМАМЭТАЙ.

Але пачатковая адзнака КРАСЫ: буджэньне расплоднае сілы ўсяго живога — ня счэзла ў сувязі з гэтым. Наадварот: буджэньне нашых творчых сіл выйшла за межы так званае ФІЗЫЧНАЕ ЛЮБВІ, абняло ўсе магчымыя кірункі нашага духовага самавыяўленьня, творчасьці нашага ДУХА, нашае МЫСЬЛІ. Так званая ЭСТЭТЫЧНАЯ ЭМОЦЫЯ, якую выклікае ў нас КРАСА, і ёсьць ня што іншае, як від магутнага ДУХОВАГА ЎЗДЫМУ, аналягічны зь любоўным экстазам, ёсьць перадусім ПАВЫШЭНЬНЕ ў нас так званага ЖЫЦЦЁВАГА ТОНУСУ. І ў гэтым — найбольш істотная і неад’емная рыса КРАСЫ. Што не дае нам гэнага духовага ўздыму, што не павышае нашага жыцьцёвага, тонусу, гэта — *не краса*. Сіла ж павышэньня жыцьцёвага тонусу зьяўляецца запраўднай мерай эстэтычнае эмоцыі ад КРАСЫ.

Такое разуменьне КРАСЫ абыймае і найнавейшую ПРАЦОЎНУЮ ТЭОРЫЮ паходжаньня МАСТАЦТВА: усялякае МАСТАЦТВА, інтэгральную частку якога прадстаўляе КРАСА, запраўды ж мусіла і мусіць нам ПАМАГАЦЬ У ПРАЦЫ, бо эстэтычная эмоцыя, якую дае нам мастацтва, павышаючы ў нас жыцьцёвы тонус, гэтым самым павышае і нашу здольнасьць да ТВАРЭНЬНЯ — да ПРАЦЫ.

Але такі ўплыў робіць КРАСА ня толькі на таго, хто ці то глядзіць на яе, ці іншымі спосабамі яе ў сябе ўбірае: яна дае мо йшчэ больш багатых эстэтычных эмоцыі таму, хто яе ТВОРЫЦЬ. І ўсялякае МАСТАЦТВА — гэта ёсьць такое САМАВЫЯЎЛЕНЬНЕ, у аснове якога ляжыць няўхільна элемент КРАСЫ ды якое дае эстэтычную эмоцыю і ТВАРЦУ, і таму, хто пазнае творства мастака. Дык з поўным правам мы можам паўтарыць словы выдатнага францускага мысьліцеля-эстэта М. ГЮЙО: «Адчуваць у сабе жыцьцё — вось аснова ўсякага мастацтва і ўсякае прыемнасьці. А ў роўнай

* Др¹. Пранук. Аб «Нашай Долі». Беларусь, 1919. № 47—48—214².

** Праф. У. Ігнатоўскі ў «Гісторыі Беларусі ў XIX і ў пачатку XX ст.» кіраўнікамі «Нашае Долі» называе братоў Луцкевічаў і Іваноўскага, а сярод дзейных удзельнікаў называе Уласава.

меры дае здаваленьне і эстэтычна прыемна вонкавае выяўленьне ўнутранага жыцьця».

* * *

Мы вывелі гэтае азначэньне КРАСЫ і МАСТАЦТВА, так сказаць, *генэтычным мэтадам*, як найбольш рацыянальным пры разважаньнях аб зьявішчы, якое тварылася тысячаляццямі. І з гэтым азначэньнем зусім згаджаецца погляд Максіма Багдановіча на асноўныя праблемы КРАСЫ і МАСТАЦТВА.

У першым творы ў прозе «Музыка», надрукаваным у «Нашай Ніве» ў 1907 годзе, Максім Багдановіч дае абраз магутнага ўплыву КРАСЫ на душу чалавека. Як і Гюйо, наш Паэта разглядае эстэтычную эмоцыю як УЗВАРУШЭНЬНЕ ЎСЯЕ ІСТОТЫ ЧАЛАВЕКА. Яно абыймае не якоесь адно чуцьцё, а ўсю душу, ды — залежна ад настрою — пабуждае дзеяльнасьць чалавека ў тым ці іншым кірунку.

«Жыў на сьвеце музыка². Многа хадзіў ён па зямлі ды ўсё граў на скрыпцы. І плакала ў яго руках скрыпка, і такая была у яго граньні нуда, што аж за сэрца хапала...

Плачаць скрыпка, льюць людзі сьлёзы, а музыка стаіць і выводзіць яшчэ жалосьней, яшчэ нудней. І балела сэрца, і падступалі к вачам сьлёзы: так і ўдэрыўся бы грудзьдзю аб зямлю ды ўсё слухаў бы музыку, усё плакаў бы па сваёй долі...

А бывала яшчэ й так, што музыка быццам *вырастаў* у вачох людзей і тады граў моцна, гучна: гудзяць струны, дзваніць рымка, бас, як гром, гудзіць і грозна будзіць ад сну і завець ён народ. І людзі падымалі апушчаныя галовы, і гневам вялікім блішчалі іх вочы...»

Так. Бо ж эстэтычная эмоцыя выклікае «ВЫРАСТАНЬНЕ» як тых, у кім яна збуджана, так і таго, хто гэтую эмоцыю сваім мастацкім творствам выклікае. І затым так гарача адгукаліся на іграньне музыкі людзі, што слухалі яго, і сам ён вырастаў у іх вачох.

У гэтым уплыве на ўсю духовую існасьць чалавека — *сутнасьць* КРАСЫ.

КРАСА рассыпана ўсюды, — трэба толькі быць даволі чуткім на яе, трэба ўмець выкрываць яе. І наш Пясьняр дае яркі доказ гэтага.

...«На цёмнай гладзі сонных луж балота», між пачарнелых каранёў чарота, сярод плесьні і броду, дзе «разводзіць гніль сьпякота», — расьцьвілі за сьнег бялейшыя чашачкі лілей. «Хоць там плыве парою сьлізкі зьмей, і ржаўчына ляжыць, як пазалота», — «а краскі ўсё ж ня робяцца гразьней». — «Цьвятоў расістых чыстую красу» ўздавала «смуроднай жыжкаю» топкае багно...

Вось дзе вырасла краса! І Багдановіч заканчвае свой санэт³, у якім намалюваў гэты абраз, маліцьвенным заклікам,

...каб зь літоўнасьці стрымала

Тут сьмерць сваю нязвонкую касу

— у імя вырасшае з гнілі — *красы*.

У зграбным рандо⁴ ізноў апісвае наш Паэта красу, каторую «зьявіла гразь луж»: «вада балот, стаўкоў, вазёр» адбіла ў сабе частку зорнага неба. І хоць краса гэтая — толькі адбітак запраўднага хараства, якое родзе сьвятло, — Багдановіч ня можа моўчкі прайсьці міма яе, ня можа не ўвабраць у сваю чуткую душу гэты прыгожы абраз.

Але вышэй за гэныя абразы прыроды — КРАСА ДУХОВАЯ, якую носе ў сабе ЧАЛАВЕК. І з асаблівай любасьцяй Багдановіч шукае яе і выкрывае там, дзе мо ніхто іншы і ня пробаваў бы яе шукаць. Тут мы павінны адзначыць два вершы Багдановіча з цыклу «Мадонны».

Праходзячы ўлетку вясковай вулкай, Паэта спудзіў незнарок маленькага хлопчыка, які кінуўся па ратунак да свае нянькі-сястрычкі, дзяўчынкі гадоў васьмёх.

І вось, — апавядае Паэта, — дабраўшыся, ў падолак разам зь ей
З трывожным голасам уткнуўся ён хугчэй,
І як схіляецца ад ветру верх бярозкі,
Дзяўчынка к хлопчыку схілілася і, сьлёзкі
Сьціраючы яму, штось пачала казаць,
Каб заспакоіць плач, — зусім як быццам *маць!*
І саліваліся у жывы абраз ядыны
Той выгляд мацеры ды з облікам дзяўчыны —
Дзіцячым, цененькім; і ў гэты час яна,
Здавалася, была аж да краёў паўна
Якойсь шырокаю, радзімаю красою, —
І, помню, я на міг *пахарашэў душою.*

Багдановіч у вобліку гэнае вясковае дзяўчынкі — «упэцканай, і хілай, і худой» — дагледзеў тую высокую духовую красу,

... што Рафаэль вялікі
Стараўся выявіць праз Маці Божай лікі.

І вось гэты прыпадкама дагледжаны ў вёсцы абразок, гэтая укрытая ў сялянскай дзяўчынцы духовая краса — так узварушылі Паэту, што ён лічыць апісаны прыпадак «лепшай страніцай у штодзёньніку жыцьця»⁵ і верыць, што ў цяжкі час — як *магутная падтрымліваючая сіла* — гляне на яго поўны характава воблік гэнае дзяўчынкі.

Так дзеець запраўдная КРАСА.

Такі ж пробліск духовае красы улаўлівае Багдановіч і ў асобе Вэранікі, маладзенькай гераіні паэмкі, названае яе імем.

Хто ж і як можа выкрываць КРАСУ, якая ўтоена ўва ўсіх, бадай, праявах жыцьця? — На гэта, ведама, трэба быць мастаком, але і мастаку КРАСА не даецца так проста: і мастак можа выявіць КРАСУ толькі СЬВЯДОМАЙ ПРАЦАЙ.

Ведама, запраўдны мастак мусіць мець у сабе — побач з творчымі здольнасьцямі — *вялікае духовае багацьце*, каб было што выяўляць у ягоных творах. «Пекна сьпяваюць і жабы»⁶, — кажа ў адным вершу Багдановіч, гаворачы аб творчасьці паэты; але гэта — ня тая КРАСА, ад якое — як кажуць — *душа расьце ў чалавека*. Сваю ўласную духовую КРАСУ, таксама, як і ўбіраную з вонкавага сьвету, мастак працай сваей узьвялічае. І трэба думаць, што наш Паэта меў наўвече перадусім самога сябе, калі ў ведамай сваей «Эпістоле» да п. Ластоўскага выступіў у абароне Сальеры, прадстаўленага Пушкіным у вельмі блягім сьвятле ў драме «Моцарт і Сальеры».

«... здаецца мне, што тут
Сальеры атрымаў несправядлівы суд»,

— кажа Багдановіч і дае вельмі характэрны для яго самога аналіз творства Сальеры:

Халодным розумам праняўшыся, натхненьне
Ён мусіў тым губіць, — так кажа абвіненьне.
Сальеры ў творчасьці усё хацеў паняць,
Ува ўсім упэўніцца, усё абмеркаваць,
Абдумаць спосабы, і матэр'ял, і мэту, —
І гарача любіў сваю сьвядомасьць гэту.
У творчасьці яго раптоўнага няма.
Аснова да яе — спакойная дума.

Але, але... Аднак, што шкодзіць тут натхненню?
Прыемнае дае Сальеры уражэнне.
Падобны зьнічцы ён: у іскрах, над зямлёй,
Яна ўзрае змрок лукою залатой,
Гарыць, бліскучая, ўся у агню нясецца,
А ў глыбіні сваёй халоднай астаецца.

Уменьне да ігры Сальеры здабываў
Празь *мерны нудны труд*; ці спраўды забіваў
Ён гэтым талент свой, як бачна з думак драмы?
Адказа йскрыпка вам. Стаката, фугі, гамы
Шмат год калісь на ёй Сальеры вывадзіў
І моцна йграньнем тым іскрыпкі зык зьмяніў.
Ямчэй яна гудзіць. Пявучых згукаў сіла
Праз доўгія гады яе перарабіла,
І тымі сьпевамі уся напаена
Навекі чулаю зрабілася яна.
Няўжо ж душы жывой маглі бы зыкі сьпева
Ў Сальеры не зьмяніць, калі зьмянілі дрэва?!

Не! Працай гэтаю сябе ён разьвіваў.
Сальеры — верны раб, каторы не схаваў
Свой талент у зямлю. Хай судны час настане, —
Спакойна Музе ён і проста у вочы гляне,
І будзе за любоў да здольнасьці сваёй
Апраўдан Музаю і ўласнаю душой!

* * *

Так робіш ты, дума, і у паэта
Красьнейшым кожны твор. Привет табе за гэта!

Ня менш выразна выказаў Багдановіч свой погляд на ТВОРЧУЮ ПРАЦУ мастака ў хораша стылізаваным на старадаўны лад «АПАВЯДАНЬНЮ АБ ІКОНЬНІКУ І ЗАЛАТАРУ, ЛЮДЗЯХ МУДРЫХ І КРАСАМОЎНЫХ, КНІГАЛЮБЦАМ НЕЙКІМ ДЗЕЛЯ СЛАВЫ БОЖАЙ ДЫ РАЗМНАЖЭНЬНЯ ДАБРА ПАСПАЛІТАГА ВЫКЛАДЗЕНЫМ». Між Іконьнікам і Залатаром у слаўным месьце Вільні ідзе гутарка аб тых навінах у мастацкай працы, што йдуць у Беларусь з Захаду — у сувязі з маляваньнем Сальваторам Розай фрэскаў на сьценах цэркваў полацкіх, аб чым ужо дайшлі весткі ў сталіцу. Іконьнік стаіць на пункце гледжаньня старое школы, якая маляваньне сьвятых абразоў за службу божую ўважала, не на выкананьне, а на зьмест сьвяты ўвагу зварачаючы. Залатар — паклоньнік поступу ў мастацтве. — «...думку, быццам ікона ўсягды вялікую вартасьць ад іншага маляваньня мае, я за несправядлівую мушу ўважаць, — кажа ён. — Бо ня тое, каго майстар малюе, а толькі тое, як ён гэта робіць, толькі здольнасьць і ўлежнасьць яго могуць малюнку хвалу і каштоўнасьць надаваць». І, дастаўшы із скрыні дзьве срэбныя сьвечніцы⁷, за прыклад іх падаў, гаворачы: «Роўную яны вагу маюць і з таго ж самага срэбра адліты былі, але ўсё ж такі адна зь іх у сямкроць больш⁸ другой каштуе, бо аздоблена з умеласьцю надзвычайнай. Водлуг жа таго, што ўмеласьць і здольнасьць тыя толькі ў выглядзе рэчы, або, як іншыя цяпер кажуць, у форме яе зьявіць можна, прызнаць мы мусім, што каштоўнасьць вырабаў прыгожых адно толькі праз красу іх форм узрастае, і толькі красою форм каштоўнасьць тую мерыць можна».

Так на творчай ПРАЦЫ ўсё мастацтва сваё будаваў і Багдановіч, бо не было ў ім гэтай выбуховай творчай сілы, якой надзяліла прырода мо шчаслівейшых за яго слуг Красы, што занялі першае месца на нашым Парнасе, як Купала і Колас, каторым так назьдзіў лёгка ўсе даецца...

Што ж дае чалавеку ўзамену за ТВОРЧУЮ ПРАЦУ, за ТВОРЧЫ ВЫСІЛАК і МУКІ ТВАРЭНЬНЯ — твораная ім КРАСА?

Максім Багдановіч у гэтым пытаньні рэзка разыходзіцца з англійскай школай эстэтаў другое паловы XIX стагодзьдзя (Спэнсэр, Грант-Ален), якая зачаток красы бачыць у ЗДАВАЛЕНЬНІ ад дасягненае КАРЫСЬЦІ. Паводле думкі Багдановіча, КРАСА па-за эстэтычнай эмоцыяй, якая павышае ў нас жыцьцёвы тонус, не дае ніякае іншае карысьці. Вось як гаворыць аб гэтым сімвалічна наш Паэта ў маленечкім васьмірадкавым вершыку свайго «ВЯНКА»:

Сеў хлопчык з шклянчаккай ля вулічнага ганку
І выдувае з мыла пузыры.
Вясёлкаю гараць яны у зіяньні ранку,
Узьлятаючы ў паветра дагары.

І, заварожаны шматфарбнаю красою,
Са спрытнасьцю і хцівасьцю ката
Хапае хлопчык іх няжорсткаю рукою,
А застаецца ў ёй — адна слата.

Хто не здаволіцца ЗАВАРОЖАНЬНЕМ АД КРАСЫ, хто выцягне руку па нейкую КАРЫСЬЦЬ, той і красу і загубіць, і карысьці не дасягне. Такі сэнс вершыка...

Але йшчэ больш выразна выказвае Багдановіч свой погляд на гэтае пытаньне — некалі такое спрэчнае (спрэчка паміж англійскай школай і францускай) — у сваім «АПОКРЫФЕ», як быццам запраўдным ЭВАНГЕЛЬЛІ МАСТАЦТВА.

...Хадзіў па зямлі Беларускай Хрыстос і зь ім сьвяты Пётра і сьвяты Юры. Было гэта ў час жніва, калі ўсе людзі цяжка працавалі ў полі. Дык ніхто не звараचाў на іх увагі.

«7. Толькі музыка, катораму цяпер не было што рабіць, падышоў да іх і сказаў: сорамна мне, бо сягонья — дзень працы, і ўсе клапочуцца каля яе; адзін я нікчэмны чалавек.

8. І адказаў яму Ісус: не смуціся ў сэрцы сваім. Ці ж не твае песьні сьпяваюць яны цяпер у часе жніва? Таму не схіляй нізка галавы твае⁹ і не хавай твар свой ад вачэй людзкіх.

9. Бо няма праўды ў тым, каторы кажа, што ты — лішні на зямлі. Запраўды кажу я табе: вось надыхне да яго гадзіна горычы — і чым ён разважыць смутак свой, апроч песьні твае¹⁰? Таксама і ў дзень радасьці ён прызавець цябе.

10. І, наўчаючы яго, казаў: пад песьні кладуць чалавека у калыску і са сьпевамі ж апускаюць у магілу яго.

11. Штодзённымі клопатамі поўна людзкое жыцьцё. Але, калі зварухнецца душа чалавека, толькі песьня здолее спатоліць яе. Шануйце ж песьні свае.

12. Бо сьпяваюць нават жабы у багне. А ці ж ня лепшымі будзеце вы ад іх?

13. Так вучыў Хрыстос. Але Пётра, пачуўшы яго словы, сказаў: Вучыцелю, у гэтай старонцы ёсьць людзі, каторым няма чаго есьці. Ці ж ня сыцісьнецца ад сораму сэрца гэтага чалавека, калі ён да іх, шукаючых скарынкі хлеба, прыйдзе зь песьняй сваёй?

14. І, адказываючы яму, сказаў Хрыстос: так, жыцьцё гэтых людзей цяжкае, беднае і прыгнечанае. Чаму ж ты хочаш яшчэ і красу адабраць у іх? Мала дадзена ім — няўжо ж трэба, каб было яшчэ менш?

15. І, звярнуўшыся да музыкі, спытаў яго: калі пяюць песьні ў вас?

16. Музыка ж адказаў: пяюць на Каляды, на запускі, на Вялікдзень, на Тройцу, на Яна Купалы, у Пятроўкі, на зажынках і дажынках.

17. Пяюць на радзінах, і на хрэсьбінах, пяюць, дзіце калыхаючы, і самі дзеці пяюць гуляючы; пяюць на ігрышчах і вечарынках, і на вясельях, і на хаўтурах, і ў бяседзе, і ў працы, і ў маскалі йдучы, і ўва ўсякай іншай прыгодзе. Так скрозь увесь год пяюць.

18. І прамовіў Хрыстос Пятру: ты, шкадуючы долі галодных людзей, асудзіў песьню, але галодныя людзі не асудзілі яе. Жыва яшчэ душа ў народзе гэтым.

19. Тады ізноў сказаў Пётра: але няхай жа у песьнях будуць думкі добрыя і паўчаючыя, каб, апроч красы, меўся у іх і спажытак чалавеку.

20. І адказаў яму Хрыстос: няма красы без спажытку, бо *сама краса і ёсьць той спажытак дзеля душы*.

21. І, наўчаючы іх, прамовіў: аглянiцеся навокал! Ці ж ня ніва калыхаецца каля нас?

22. Цяжка працаваў ля яе гаспадар і васьмь бачыць: паміж збожжа ўзраслі васількі.

23. І сказаў ён у сэрцы сваім: хлеб адбіраюць у мяне гэтыя сiнія кветкі; бо поўныя вагі каласы маглі бы ўзрасці на месцы васількоў.

24. Але яшчэ з маленства краса іх прыйшла мне да душы. Таму я ня вырву з каранём іх, як усякае благое зелье. Няхай растуць і радуюць, як у маленстве, сэрца маё.

25. Так казаў гаспадар у сэрцы сваім і думках сваіх. І не падняў ён рукі на васількі.

26. Я ж гавару вам: добра быць коласам; але шчасліў той, каму давалося быць васільком. Бо нашто каласы, калі няма васількоў?

27. І, кажучы так, пачуў Ён песьню жнеек, і прамовіў: слухайце, што кажуць словы гэтай песьні. Яе складалі людзі, каторыя ведаюць, чаго варты хлеб.

28. Яны ж пачулі, што словы гэтай песьні кажуць: няма лепш цвяточка над васілёчка...

Такім мастацкім абразом высказаў Багдановіч свой погляд на пытаньне аб карысьці ад КРАСЫ.

Ясна, што, маючы задачай быць «СПАЖЫТКАМ ДЗЕЛЯ ДУШЫ», даваць ЭСТЭТЫЧНУЮ ЭМОЦЫЮ і гэтым выклікаць у нас РОСТ ДУШЫ, — КРАСА НЯ МОЖА СЛУЖЫЦЬ ІНШЫМ БАГОМ. І мастаку зусім усё роўна, хто будзе карыстацца яго творам і заклітай у ім КРАСОЙ. Дык добра кажа Багдановіч вуснамі знаёмага ўжо нам залатара АНТОНА КАРЖА: «...я, хрысьціянiн ня згоршы ад iншых, рэчы свае вырабляючы, адно толькі красы формы пільную ды ня думая аб тым, на што нанiзкі залатыя мае пойдуць: ці то на аздобленне фiгуры Маткі Боскай, або пiяка і распусьнік які на пакарасу сваю ужываць іх будзе».

Як жа — мо хто спытаецца — пагадзіць гэтае выключнае служэньне КРАСЕ з тым, што ў творах Багдановiча сустракаем і вельмі яркія грамадзкія — адраджэнскія матывы? — Ды вельмі проста: бо ж мастацтва як спосаб САМАВЫЯЎЛЕНЬНЯ МАСТАКА выяўляе і ўсе ягонныя iМКНЕНЬНІ, ПАРЫВАНЬНІ, iДЭАЛЫ. Грамадзкія матывы, заклікі, iдэалы могуць складаць ЗЬМЕСТ мастацкага творства, могуць служыць магутным ПАБУДЖЭНЬНЕМ да тварэньня, але *ня могуць дыктаваць сваіх законаў КРАСЕ*. І мастацтва, якое — маючы перад сабой тыя ці iншыя грамадзкія мэты — забылася бы хоць на адзiн мамэнт аб тым, што iстотай яго зьяўляецца буджэньне ЭСТЭТЫЧНАЕ ЭМОЦЫI, такое мастацтва ўтраціла бы адразу і ўвесь свой сэнс, і сваю чарадзейскую сілу, што прымушае мацней бiцца сэрцы людзкія, і сваю ўладу над душамі.

* * *

ЧЫСТАЙ КРАСЕ, нікому і нічому не пакараючайся, з поўнай сьвядомасьцяй службы Максім Багдановіч. І за тое, што праз усё сваё жыцьцё верным СЛУЖКАЮ ЯЕ аставаўся, чэсьць і хвала сьветлай памяці яго!

АНТОН ЛЯВІЦКІ (ЯДВІГІН Ш.)

*У пятыя ўгодкі сьмерці Яго**

Кожын пісьменьнік, кожын грамадзкі дзеяч, кожын чалавек агулам — гэта прадукт свае эпохі. Мы, прыходзячы ў сьвет, прыносім з сабой багатую спадчыну ад мінулых пакаленьняў, сьвядома ці несьвядома ўбіраем у сваю душу акружаючую нас сучаснасьць, спляўляем усё гэта на горне нашае індывідуальнасьці і сынтэз мінуўшчыны і сучаснасьці, прапушчаны праз прызму нашага Я, пераказуем БУДУЧЫНІ.

Пісьменьнік-паэта як істота з асабліва чуткай і ўражлівай душой мо ў яшчэ большай меры, чым звычайны чалавек, зьяўляецца адбіцьцём свае эпохі. Дык, падыходзячы да аналізу тае ці іншае індывідуальнасьці, таго ці іншага творства, мы, каб правільна зразумець і справядліва ацаніць яго, павінны добра пазнаць тыя часы, у якіх жыў і тварыў даны пісьменьнік.

Ядвігін Ш. — гэта прадстаўнік перадусім нашае *спольшчанае краёвае інтэлігенцыі*, невялікі земляўласнік з-пад Радашкавіч, дзе быў фальварак бацькоў ягоных Карпілаўка. Ясная рэч, што перажываньні й настроі тае сфэры, у якой жыў і вырастаў Антон Лявіцкі, мусілі пакінуць свой сьлед на душы нашага пісьменьніка. Вось мы і пазнаёмімся перадусім з эпохай *Ядвігіна Ш.*

* * *

Эпоха гэная — другая палова XIX стагодзьця — гэта эпоха глыбокага духовага крызісу, пералому ў настройах і ідэалёгіі нашае шляхоцкае інтэлігенцыі, у масе сваёй — спольшчанай.

Калі паўглядаемся на тое, якой духовай стравой жывілася нашая краёвая інтэлігенцыя ў першай палове мінулага стагодзьця, дык пабачым, што яна жыла пад магутным уплывам РАМАНТЫЗМУ. Рамантызм, як рэакцыя проці клясыцызму, проці панаваньня ў літаратуры тэмаў і сюжэтаў, запазычаных з старога грэцкага й лацінскага літаратуры, з грэцкіх ды рымскіх народных твораў, імкнуўся да ўсяго *свайго* — свае мінуўшчыны, свайго народнага творства, сваіх уласных асаблівасьцяў — духовых і фізычных. Зусім натуральна, што ў межах Беларусі інтэлігенцыя, шукаючы мясцовага калярыту, мусіла зьвярнуць увагу на мову, творства і асаблівыя нацыянальныя адзнакі тутэйшае народнае масы — перадусім беларускага сялянства, прадстаўляючага галоўную масу люднасьці краю. А пры панаваньні ў пачатку XIX стагодзьця адносным лібэралізьме, што меў свае корні ў уплывах высокіх лезунгаў Вялікае францускае рэвалюцыі — аб Свабодзе, Роўнасьці й Брацтве людзей, — побач зь літаратурным зацікаўленьнем беларушчынай мусіла збудзіцца й цікавасьць да беларусаў больш агульнага характару: як да асобнае разнавіднасьці пляменнае, нацыянальнае. Лепшыя людзі таго часу, бачачы, як цяжка жывецца беларускаму сялянству пад панскім прыгонам, шчыра бедавалі над лёсам «мілых мужычкоў»² і стараліся аказваць на сучаснікаў уплыў у кірунку больш людзкіх адносінаў да прыгоннага сялянства. Яны летуцелі аб згодным сужыцьці вёскі з дваром, сялян —

з панамі. Яны стараліся маральна падымаць сялянства, узгадоўваючы яго ў традыцыйх вернасьці і любові да сваіх апекуноў-паноў. І яны, урэшце, думалі, што беларускае сялянства, кажучы славамі Рыпінскага, пры некаторым стараньні і культурнай працы сярод яго, «навучыцца ня толькі гаварыць і чытаць, але й думаць па-польску», узмацоўваючы гэтак «адзіны польскі народ». Дык спаміж краёвае шляхты выходзілі пісьменьнікі, якія пісалі па-беларуску, стараючыся зразумелай сялянам мовай — іх роднай — прышчапляць ім адпаведныя паняцьці маралі й справядлівасьці. На гэтым грунце тварыўся патроху й запраўдны беларускі патрыятызм, закладаліся фундаэнты пад беларускую нацыянальную ідэю. На гэтым грунце вырас і Вінцэты Дунін-Марцінкевіч, і цэлы рад пісьменьнікаў, што папярэдзілі Мацея Бурачка ды падрыхтавалі яму шырокі прастор да працы.

Але ў другой палове XIX стагоддзя здарыліся важныя падзеі, якія вельмі паважна адбіліся на настроях і імкненьнях перадусім шляхоцкае інтэлігенцыі ў Беларусі. У 1863 годзе выбухнула польскае паўстаньне, на якое пайшлі найлепшыя элемэнты сярод гэнае інтэлігенцыі, — пайшла ідэалістычна настроеная моладзь. Сярод паўстанцаў, якія летуцелі аб ускрашэньні Польшчы, апынуліся і такія адзінкі, як Костусь Каліноўкі, каторыя выступілі зь лэзунгамі самастойнасьці Беларусі й Літвы — знача, тых прастораў, што некалі складалі незалежнае беларуска-літоўскае гаспадарства. — Але паўстаньне, за якім не пайшлі народныя масы, удацца не магло: яно й было задушана царскім урадам, каторы жорстка расправіўся з учасьнікамі паўстаньня. Гэтак найлепшыя, ідэалістычна настроеныя элемэнты сярод краёвае шляхоцкае інтэлігенцыі або паляглі на палёх бітваў, або папалі ў Сібір — у катаргу, скуль толькі малая часьціна іх вярнулася дамоў цераз многа год. У выніку ўсяго гэтага сярод тае часткі шляхоцкае інтэлігенцыі, якая ўхілілася ад учасьця ў аружнай барацьбе за вызваленьне Бацькаўшчыны з-пад панаваньня царскае Расеі, запанавалі непадзельна *грубы эгаізм*, запанавала безьдэйнасьць. І польская — ці лепей: спольшчаная — шляхта ў Беларусі з таго часу адкідае ўсе рамантычныя ідэі аб працы для беларускіх сялян ды пачынае арганізоўваць свае сілы з выразнай мэтай *барацьбы выключна за свае клясавыя і нацыянальныя польскія інтарэсы* — проці народнага руху, што тады пачынаўся, выкліканага, з аднаго боку, скасаваньнем прыгону, з другога — вызвольным рухам сярод расейскае дэмакратычнае інтэлігенцыі, ведамым пад назовам «народніцтва».

Трэба адзначыць, што ад 1861 году, калі пала ўрэшце паншчына, калі пачалася сацыяльная перабудова нашае вёскі, — беларускае сялянства пачынае патроху прабіваць сабе дарогу да сьвятла навукі. Нарастаюць новыя пакаленьні, якія зьяўляюцца ўжо вольнымі людзьмі і маюць магчымасьць свабодна йсьці па асьвету ў школы — ня толькі пачатковыя, але і ў сярэднія ды вышэйшыя. Усё часьцей здараецца, што сялянскія сыны пападаюць навет у недаступныя ім перш унівэрсытэты. А там ужо бурляць новыя — вольныя думкі, там ужо нарастаюць рэвалюцыйныя сілы, якія вядуць барацьбу зь існуючым ладам, маючы на мэце здабыцьцё для працоўнага сялянства ўсіх народаў Расеі — «Зямлі і Волі»³. І там — у расейскіх унівэрсытэтах — і наша спольшчаная шляхоцкая інтэлігенцыя пачынае падпадаць пад уплывы бунтарскага настрою, што абхапіў лепшую частку студэнцтва.

Гэтак у другой палове XIX веку сярод краёвае інтэлігенцыі ў Беларусі наагул мы бачым два магутныя ўплывы: адзін — нацыяналістычны польскі і клясава-шляхоцкі, другі — вызвольны-народніцкі, які не абмяжоўваецца барацьбой за волю Польшчы, але імкнецца і да вызваленьня — палітычнага й нацыянальнага — *беларускага*

* Скарочны зьмест лекцыі, прачытанай 25 лютага 1927 г. у Т-ве Беларускае Школы ў Вільні¹.

сялянства. Апошні агартае галоўным чынам новых сялянскіх інтэлігентаў з расейскай культурай, якія й прыступаюць у 1884 годзе да выдаваньня сваёй нелегальнай часопісі ў расейскай мове «ГОМАН»⁴.

* * *

Антон Лявіцкі з малых гадоў навязаў крэпкую сувязь зь беларушчынай. І ня толькі затым, што ён жыў на зямлі Беларускай ды ад маленства чуў мову беларускую навакол сябе ў бацькаўскай Карпілаўцы: Антон Лявіцкі мусіў пераняць беларускія сымпаты ад сям’і Дуніна-Марцінкевіча, блізкага суседа ягоных бацькоў. Бо ж дачка «бацькі беларускае драмы» вучыла Антона Лявіцкага граматы; бо ж у доме яе ён чуў беларускія вершы Дуніна-Марцінкевіча, дышаў тэй жа атмасфэрай, у якой жыў і тварыў аўтар «Сялянкі» й «Гапона». Але, нягледзячы на свой беларускі дух, атмасфэра, у якой узгадаваўся наш паэта, была *наскрозь шляхоцкая і сацыяльна варожая да сялянства*. Ядвігіна Ш. гадавалі на «пана», прышчапляючы яму пачуцьцё «вышэйшасьці» шляхты над «мужыкамі», пачуцьцё пагарды да людзей, якія фізычнай працай здабываюць хлеб будны і сабе, і «паном»... І гэтае пачуцьцё даканца не замерла ў ягонай душы праз усё жыцьцё.

У васьмідзясятых гадох мінулага сталецьця Антон Лявіцкі папаў у Маскву, дзе, як кандыдат на фармацэўта, слухаў лекцыі ў Маскоўскім унівэрсытэце разам з другімі студэнтамі. Моладасьць і ўласьцівы ёй ідэалістычны настрой зрабілі сваё: Ядвігін Ш. зышоўся з радыкальнымі элемэнтамі спасярод студэнтаў, захапіўся рэвалюцыйным настроем і прыняў навет учасьце ў студэнцкіх разрухах⁵, якія закончыліся масавымі арыштамі і высылкай студэнтаў з Масквы. Папаў у Бутыркі (вастрог) і Антон Лявіцкі — разам з групай менчукоў і случакоў. Сярод студэнтаў зь Беларусі аказаліся ўжо і сялянскія сыны. — І вось, сабраўшыся разам — у чужыне ды за кратамі, гэтыя дзеці Беларусі прыпомнілі, адчулі, хто яны. У сваіх «Успамінах» Ядвігін Ш. рысуе той надзвычайна цікаўны з псыхалягічнага боку мамэнт, калі — пасля зборнага інтэрнацыянальнага канцэрту, уладжанага заарыштаванымі студэнтамі, — беларусы апынуліся ў сваёй камэры ды раптам зразумелі, што — пры ўсім сваім харакце — п’яныя на канцэрце расейскія, польскія, украінскія, грузінскія і іншыя песьні былі для іх *роўна чужыя* і не маглі так прамовіць да іхняе душы, як прамаўлялі да душы расейцаў, палякоў, украінцаў, каўказцаў... І ўсплылі ім на памяць песьні родныя — беларускія. Усю ноч п’ялі, прыпамінаючы родны край, прыпамінаючы сваіх сярмяжных братоў... А ў выніку гэтага зацясьнілася сувязь паміж зямлякамі ды стварыўся гурток, які навет распачаў быў друк беларускіх кніжак ды выпусціў у сьвет пераклад апавяданьня Гаршына «Сыгнал» (у 1891 г.).

Мо гэта і папхнула Ядвігіна Ш. да пісаньня па-беларуску? Ведама, што, вярнуўшыся да краю — у родную Карпілаўку, Ядвігін у 1893 годзе піша драму беларускую «Злодзей», зьмест якое вельмі красамоўна гавора аб тым, што навеяны Масквой радыкалізм як быццам не знайшоў у душы паэты глыбейшага ґрунту. У драме «Злодзей» незвычайна ярка выявілася старая шляхоцкая ідэалёгія — ды навет не марцінкевічаўская, а *дамарцінкевічаўская*, ня здольная роўна падысьці навет да літаратурных тыпаў пана й селяніна. Марцінкевіч, жадаючы згоды між дваром і вёскай, сьвядома ідэалізуе *і пана, і мужыка* ды абодвух стараецца пераканаць у магчымасьці й неабходнасьці такое згоды. Наадварот: у Ядвігіна Ш. у драме «Злодзей» мы бачым ідэальнага пана і — лжэжысьціны «чорны характар» мужыка. У душы апусьціўшага ажно да зладзейства п’яніцы-мужыка аўтар не знайшоў ніводнае — ня то сьветлае, але навет проста людзкае рысы!

Так у першым арыгінальным творы Ядвігіна Ш выявілася «шляхоцкая спадчына», зь якой ён і ўвайшоў у жыцьцё. Дый не ў адным толькі гэтым творы бачым

сьляды яе: калі — гадоў цераз дванаццаць — Ядвігін Ш. зьвязаўся з «Нашай Нівай» і пачаў стала працаваць як аўтар беларускіх апавяданьняў і — пазьней — як літаратурны кіраўнік «Нашае Нівы», дык і ў гэты пэрыяд мы бачым у ягоных творах два зусім розныя ідэалгічна элемэнт: *шляхоцкі і народніцкі*.

Разгледзім хаця бы зборнік апавяданьняў Ядвігіна Ш. пад агульным загалоўкам «Васількі». Яркім выяўленьнем шляхоцкае ідэалёгіі тут будзе апавяданьне «Жывы нябожчык».

У «ідэальнага» пана працуе ў двары прыгонны селянін, які, ведама ж, шчыра адданы «добраму пану» і глыбака прывязаны да яго. У пана ёсьць сын і дачка; у «вернага хлопа» — сын. Надыходзе паўстаньне. Пан з сынам уваружаюцца і ў адну цёмную ночку выходзяць з дому, каб ужо ніколі назад не вярнуцца... Але «верны хлоп» у такі мамэнт ня можа пакінуць «свайго пана»: ён разам з панам і панічом ідзе на паўстаньне і накладае галавой за няведаную і чужую для яго справу. Адыходзячы, ён дае свайму сыну-хлапчаныці загад: верна служыць усё жыцьцё паненцы, бараніць яе і яе маемасьці, як свае... І сын — па сьмерці бацькі — спаўняе ягоны загад: паміж верным служкай і паненкай завязваюцца ідылічныя адносіны. Пасьля дзённае працы слуга праводзе вечары з паненкай, п'ючы гарбату і гуляючы зь ёй у карты...

Ідылія, якой *запраўды не бывае!*

Аб спогадзе беларускіх сялян да паўстаньня, якога на дзеле таксама не было, апавядае нам Ядвігін Ш. і ў сваёй адзінай вершаванай рэчы пад назовам «Дзед Завала», — хоць, праўда, у форме даволі туманнай.

Вось з гэтымі праявамі шляхоцчыны і б'ёцца ў творах Ядвігіна Ш. той *народніцкі ўплыў*, які ён вынес з студэнцкага жыцьця. Мала таго: уплыў гэты йдзе да яго і з твораў найвыдатнейшага зь беларускіх народнікаў — Мацея Бурачка, «Дудкі» й «Смыка» якога Ядвігін Ш. ня мог ня ведаць. І можам смела сказаць, што — па-за пералічанымі вышэй творамі ў старашляхоцкім духу — творчасць Ядвігіна Ш. па свайму зьместу зьяўляецца як быццам *пераказам у прозе таго, што даў Бурачок у вершах*. І тут, і там бачым мы абурэньне на панаваньне й зьдзек чалавека над чалавекам. І тут, і там чуецца гарачы пратэст проці паніжэньня працы, якая корме ўсіх на сьвеце, — і тут, і там вострая крытыка на адступнікаў ад свайго народу і на тую клясу, якая жыве дармаедам — з працы селяніна й работніка. І тут, і там бачым пратэст і проці палітычнае няволі, якая тады панавала ў Расеі.

Такія матывы знаходзім у апавяданьнях Ядвігіна Ш. «Зарабляюць», «Цырк», «Рабы», «Падласенькі», дзе — пераважна ў алегарычнай форме — сустракаем пратэст проці пануючай на сьвеце сацыяльнай несправядлівасьці. Абурэньне, пратэст — гэта і ўсё. Але беларускі адраджэнска-вызвольны рух ня мог нешта будаваць адно толькі на пратэстах і нэгацыі: не, гэты магутны рух прадстаўляе *барацьбу* — вострую, непрымірымую — з усімі тымі варожымі нашаму працоўнаму народу сіламі, якія ў прабуджэньні беларускіх масаў бачылі пагрозу свайму панаваньню... Дык беларускія адраджэнцы ня толькі крытыкавалі, ня толькі пратэставалі, але і арганізавалі народныя масы дзеля змаганьня, *клікалі масы да барацьбы*. І тут разышліся дарогі нашых адраджэнцаў і Ядвігіна Ш.

Ядвігін Ш., пры ўсім сваім крытыцызьме, ня мог і не хацеў кінуць рукавіцу той клясе, зь якой ён сам выйшаў ды зь якой быў зьвязаны моцнымі нітамі супольных традыцыяў, супольных інтарэсаў, супольнае псыхалёгіі. Лучылі яго з шляхоцкімі сфэрамі і асабістыя сувязі, якія яму не хацелася зрываць. Вось чаму сярод барацьбітоў за адраджэньне й волю беларускіх сялян і работнікаў Ядвігін Ш. пачуваў сябе *чужым*: ніяк ня мог знайсці зь імі супольнага языка. Дык і ня мог ісьці зь імі поплец да канца, ня мог зьліцца зь імі ў вадну сям'ю. А тыя — у свой чарод — ня мелі да яго поўнае веры...

Ядвігін Ш. востра перажываў гэткае сваё асаблівае палажэнне ў беларускім руху. Ён мог бы добра чуць сябе адно толькі сярод *беларускага панства*, калі б такое існавала. І шукаў гэнага панства, і — здавалася — знаходзіў. Але і тут яго сустракала расчараванне: бо ж *шчырасьці беларускае тамака ён не знаходзіў...* Дык узб'іўся ўрэшце на нейкае палітычнае бездарожжа, якое і давяло яго пад канец жыцця да алексюкоўшчыны⁶ і балахоўшчыны⁷.

* * *

Рамантык у душы, Ядвігін Ш. бачыў, што ягоны рамантызм быў у заўсёднай супярэчнасці з цвёрдай штодзённай барацьбой беларускіх працоўных масаў за сваё нацыянальнае і сацыяльнае вызваленне. І часта крывёй сплывала сэрца ягонае, і раны глыбокія рабіліся на душы яго, якія — паводле ўласных слоў пісьменьніка — «можа залячыць толькі адна сьмерць».

Дый сьмерць залячыла гэтыя раны запраўды. Бо, калі ў 1922 годзе Ядвігін Ш. паміраў у Вільні ад невылячальнае хваробы — сярод чужых людзей, аб ім ня ўспомніў ніхто з тых, з кім ён рабіў «палітыку» — дый палітыку варожую працоўнай Беларусі. Але над магілай яго зышліся ўсе лепшыя прадстаўнікі ідэйнага беларускага грамадзянства: усе яны прыйшлі аддаць апошнюю паслугу вялікаму *Мастаку Слова*.

Бо ж у гэтым Ядвігін Ш. — запраўды вялікая сіла. Мастацтва яго — не ў тэндэнцыйных палітычных пісаньнях і фэльетонах, пісаных сьпяраша па-расейску, а пасья і па-беларуску, ня ў спробах услаўленьня «добрых паноў», а ў тым, што, стуючы як быццам па-над народам, ён здолеў улавіць *біцьцё сэрца гэтага народу* і ў яркіх абразох пераказаць *голас народу*. А голас народу, душа народу чуецца ў роўнай меры як у сьмяхотных апавяданьнях Ядвігіна Ш. («Суд», «Важная фіга», «З маленькім білецкікам»), так і ў бытавых абразках («Гаротная»), і казках («Бярозка», «Дуб-Дзядуля», «Што сказаў певень», «Чортава ласка»), і ў байках-алегорыях, каторыя ён разам з народам асабліва аблюбаваў. Народ гаворыць і тады, калі Ядвігін Ш. зачпляе агульналюдзкія пытаньні й балячкі, хоць і пераказвае падчас чужыя рэчы («Шчаслівая» і інш.), — бо аўтар падыходзіць да свае тэмы *па-свойму* — *па-народнаму* — так, як падышоў бы кожны сын вёскі. Ядвігін Ш. наагул свайго ўласнага, арыгінальнага творыць вельмі мала: ён толькі як быццам падслухаў беларускага селяніна, праняўся духам ягоным і абразамі народнае мыслі выяўляе народную душу. А робіць гэта так добра, што, нягледзячы на глыбока ўтоены ў уласнай душы яго шляхоцкі сьветапагляд, ня чуецца ў яго ані фальшывых нотак, ані ненатуральнасьці. У гэтым — *мера мастацтва* Ядвігіна Ш.; з гэтага вынікае і тая сьвежасьць апавяданьня, і шчырасьць пачуцьця, і лёгкасьць формы, і багацьце мовы, чым так цэнны творы гэтага запраўды ж першага — калі й не па вартасці, дык храналёгічна — беларускага пісьменьніка-празаіка. І пры ўсёй туманнасьці свае ідэалёгіі, далёкай ад ідэалёгіі тварцоў беларускага Адраджэньня, Ядвігін Ш. заўсёды будзе займаць у беларускай літаратуры адно з пачэсных месц, як *мастак слова*, каторы здолеў адчуць і выявіць у прозе дух беларускага народу і беларускае прыроды.

ІСТОТА ЛІТАРАТУРЫ І ЯЕ ГРАМАДЗКАЕ ЗНАЧЭНЬНЕ

Лекцыя, чытаная ў Т-ве Белар. Школы ў Вільні

Што такое мастацтва? што такое літаратура? чаго ў ёй шукаць і чаго спадзявацца? Вось пытаньні, на якія пастараемся даць тутака адказ — перш, чым прыйдзем да разгляду тых ці іншых мамэнтаў нашае адраджэнскае літаратуры.

Перанясемся на адзін мамэнт за шмат тысяч гадоў назад — у тыя старадаўнія

часы, калі продкі нашы вялі жыцьцё, мала чым рознае ад жыцьця ўсялякага зьвяр'я, — калі не гаварылі йшчэ *мовай слоў*, як гаворым цяперака мы. Як жа ў тых часы сьвое даўніны выяўлялі яны свае думкі й перажываньні, як пераказвалі другім тое, што хвалявала іх душы і шыбчэй прымушала біцца іхныя сэрцы?

Вось жа такія моцныя ўражаньні і пачуцьці, як радасьць, гора, боль, страх, гнеў і абурэньне, продкі нашы выяўлялі зусім таксама, як і ўсе іншыя жывыя стварэньні. Найбольш пашыраным спосабам выяўленьня гэтых перажываньняў і пачуцьцяў быў *крык-выцьцё*, якое мы і сягоньня сустракаем у царстве зьвяроў. Крык гэны быў розны ў залежнасьці ад таго, што чалавек хацеў выявіць гэтым спосабам — гукам. Розныя былі па тону, вышыні, тэмбру гукі, што выяўлялі радасьць і перамогу над паваленым ворагам, што гаварылі аб болю ад атрыманых ран, ці аб перажытым паражэньні, або ўтраце некага блізкага, што ўрэшце павінны былі паказаць удзячнасьць, прыхільнасьць, любоў, пажаданьне... З гэнага ж крыку ці *праслова* разьвілася наша сучасная *словараздзельная мова* — з аднаго боку, *песьнясьпеў* — з другога. А калі чалавек дайшоў да таго, што навучыўся выклікаць гукі пры дапамозе інструмэнтаў, — паўстала наша *музыка інструмэнтальная*, такая цяпер багатая ў выражэньні настрою і перажываньняў і тварца яе, і выпаднасьці музычнага твору.

Але мо йшчэ старэйшым спосабам самавыяўленьня чалавека ў найдаўнейшыя часы быў *жэст—рух*. Наскочыўшы на востры камень, чалавек хапаўся за балючае месца і скакаў ад болю. Над забітым зьверам, які на нейкі час забясьпечваў чалавека ад голаду, людзі — пераможцы яго — ізноў жа скакалі ад радасьці. Злосьць, гнеў, абурэньне выяўлялі сьціскаючы кулакі і пагражаючы імі нявіднаму часта ворагу. Калі ў выбражэньні сваім чалавек стварыў багоў, ён выяўляў сваю пакорнасьць ім ізноў жа жэстамі, падаючы перад імі на калені ці прыпадаючы тварам да зямлі... І вось з гэных жэстаў і рухаў паўсталі танцы — паўстала харэаграфія як асобны від мастацтва, які ператрываў і да нашых часоў; толькі цяпер мы ўжо не танцуем перад ахвярным вогнішчам, як скакалі біблейскія цары, а праз танец выяўляем той ці іншы мастацкі абраз або музычны твор.

У меру разьвіцьця чалавечае культуры знаходзіліся і другія *спосабы самавыяўленьня*, толькі ж даступныя ня ўсім, а выключна тым, хто меў адпаведныя здольнасьці. Прадстаўце сабе чалавека, які, прабіраючыся празь лясны гушчар, разам наткнуўся на маманта. Перад чалавекам вырасла гэная страшная зьява, ад якое кроў у жылах ягоных напэўна мусіла застыць! Зь дзікім крыкам уцякае наш дзікун ад страшнага зьвера, і абраз зьвера крэпка запаў у ягоную душу. Абраз гэны перасьледуе яго і на яве, і ў сьне. Чалавеку хочацца пазбыцца яго. І вось ён, калі мае рысавальныя здольнасьці, і вылівае з душы гэны адбітак страху, *рысуючы* абраз маманта. З гэтае патрэбы вызваліць душу ад абраза, які перасьледаваў першабытнага чалавека, і вырасьлі розныя віды сучаснага *графічнага мастацтва*, а побач — і *скульптура*.

Як бачым, усе віды мастацтва маюць адно супольнае жарало: гэта — патрэба самавыяўленьня. Але ж ведама, што ня кожнае самавыяўленьне нашае заслуге на назоў мастацтва. Прырода мастацтва наагул у тым, што яно ўзварушае нашу душу, выклікае духовы ўздых у нас і гэтым самым робіць нас здольнымі да ўвабраньня, адчуцьця і рэальнага прадстаўленьня таго, што мастак нам хоча пераказаць ці намаляваць. Нуднае апавяданьне, кульгавы верш, няўдалая песьня, слабы рысунак, таксама як нейкія карыкатурныя танцы, — ня здолеюць ані ўзварушыць нашу душу, ані даць нам ілюзію бачаньня таго, што аўтар хоча нам паказаць. І самы жудасны факт, ад якога павінны б валасы на галаве дыбком станавіцца, можа выклікаць сьмех, калі *форма* апавяданьня — неадпаведная да зьместу. Пэўне ж кожнаму даводзілася хоць адзін раз у сваім жыцьці пабываць у такім дрэньненькім тэатры, дзе ў найтраг-

ічнейшых мясцох публіка за жываты хапаецца ад сьмеху. Бо ж у мастацкім творы *форма* і *зьмест* мусяць прадстаўляць нешта так *прытарнаванае адно да аднаго*, каб узаемна сябе *дапаўнялі* і *ўзмацоўвалі ўражаньне* ад твору. Чым мацней узварушаецца душа наша, чым большая ілюзія праўды выклікаецца ў нас даным творам, тым вышэй мера ягонае мастацкасці.

Усё сказанае тут аб мастацтве наагул у поўнай меры адносіцца і да *мастацтва ў слове* — да *літаратуры*. Літаратура — гэта самавыяўленьне ў слове, ведама — у мастацкай форме. А дзякуючы некаторым асаблівасцям жывога слова — літаратура займае асаблівае месца сярод усіх іншых мастацтваў.

Запраўды ж: сьпеў і музычныя сугуччы, жэст і танец, малярства і скульптура — усе гэтыя спосабы выяўленьня станаў душы чалавечае зьяўляюцца дужа *суб'ектыўнымі*. Не заўсёды другому чалавеку ўдаецца правільна зразумець ці адчуць той настрой або перажываньне, якое мы хочам выявіць у музыцы ці то іншым спосабам самавыяўленьня. Вазьмеце хаця б тую ж музыку: з тысячаў слухачоў на канцэрце нейкую сімфонію Бэтховэна мо запраўды зразумеюць, запраўды здолеюць уявіць сабе ўсе думкі й пачуцьці вялікага тварца яе адно толькі лічаныя адзінкі. Тое ж можна сказаць аб сучаснай харэаграфіі (балете), аб малярстве — асабліва ў яго апошніх футурыстычных кірунках, ды гэтак далей. Чаму? Ды гэта рэч зусім зразумелая: тут падаваньня нам настроі й пачуцьці ня зьвязаны раз назаўсёды зь нейкім адзіным абразом, калёрам, формай, гукам, які адпавядаў бы нейкаму *аднаму* стану душы ці настрою. Тут пануе плыўкасьць, тут — поўная воля для кожнай індывідуальнасьці характару, упадабаньня — ці то пры ўкладаньні музыкальных фраз, ці эвалюцыяў танцу, ці калёраў на палатне.

Ня гэтак у творстве ў слове дый у жывой мове наагул. Тут кожнае слова — гэта *закамянелы абраз, пачуцьцё, паняцьце*. І кожны з нас, вымаўляючы гэтае слова, заўсёды ўкладае ў яго *той зьмест*, як і ўсе ягоныя аднапляменьнік[і]. Слова — найбольш аб'ектыўны спосаб нашага самавыяўленьня, найлягчэй зразумелы ўсім.

Ясна, што слова — *менш беспасярэдні* спосаб самавыяўленьня, чым крык, гук і г. п. Але затое слова *багацейшае* за ўсе іншыя спосабы выяўленьня нашага духовага Я. Мова чалавеча абыймае ня толькі прымітыўныя настроі й перажываньні, але і найбольш зложныя, абыймае адарваньня паняцьці і матэрыяльныя рэчы, адносіны паміж імі і да іх, змены ў часе і адлежнасьці, наагул — усё, што чалавек пазнае і ўбірае ў сябе пяцьма сваімі чуцьцямі, што абыймае думкай сваёй.

Усе віды мастацтва, дзе матэрыялам зьяўляецца гук і жэст, рух, — нармуюцца сталымі *рытмічнымі* рухамі ў нашым арганізьме. Нармуюць іх: *дыханьне* і *біцьцё сэрца*. У літаратуры — у творчасці ў слове — гэты *рытм жыцьця* цела нашага выяўляецца асабліва ярка. У літаратуры рытм іграе галоўную ролю, калі закранем пытаньне аб *форме*: бо ж і ў творах, пісаных прозай, і ў вершаваных творах бачым зусім натуральны падзел мовы і прыпынкі ў ёй, выкліканья — з аднаго боку — патрэбай «перавесьці дух», з другога — біцьцём нашага сэрца. Стуль — разнароднасьць будовы і верша, і сказаў у прозе, залежныя ад нашага ўласнага ўзварушэньня, ад тэмпу, шыбкасьці біцьця сэрца і дыханьня.

Нядзіва, што літаратура сталася найбольш пашыраным відам творства: яе аб'ектыўнасьць, зразумеласьць для ўсіх, багацьце і неабмяжованы прастор ахоплваньня жыцьця і ягоных праяваў, урэшце — арганічная сувязь з галоўнымі функцыямі нашага цела — усё гэта прычынілася да таго, што гэты від творства стаўся асабліва папулярным, што на шляху літаратуры найбольш людзей шукае магчымасьці самавыяўленьня і тварэньня КРАСЫ. Бо ж КРАСА ў творах мастацтва — гэта і ёсьць тое, што дае нам духовае ўзварушэньне — так званую *эстэтычную эмоцыю*, што прыкоўвае нашу ўвагу да данага твору, захапляе нас у ім і прымушае нашае сэрца

біцца аднолькава з сэрцам тварца.

Гаворачы аб літаратуры наагул, мы павінны перш за ўсё адзначыць дзве дарогі, два кірункі, у якіх выяўляецца наша творчасць у слове. Адзін — гэта той, які кіруецца адно толькі да аб'ектыўнага апісаньня жыцця і ўсіх ягоных праяваў, да выкрываньня праўды аб ім і да выкарыстаньня гэтае праўды дзеля ўжытку людзей. Ні спосаб, ні форма такога адтвараньня праўды ня маюць тутакі вагі. Такое творства ў слове, абыймаючы ўсе навукі, усе справы нашага грамадзкага жыцця, называецца *прозай*. Але ёсць і другое — больш суб'ектыўнае творства ў жывым слове і на пісьме, якое, пранікаючы ў істоту жыцця, адбівае яе ў жывых абразох, дзеець не на наш розум толькі, але перадусім на нашы пачуцьці й выябражэньне ды гэтак дае ілюзію жыцця, захапляючы нашу душу красой і характам абразоў. Гэты від пісьменства, прапускаючы праз прызму нашае душы акружаючае нас жыццё і яго праявы, мае ў аснове сваёй перадусім красу, шукае яе і ў зьмесьце, і ў форме, і ў абразох. Такое творства мы называем *паэзіяй*, або літаратурай у вузкім значэньні гэтага слова — пісьменствам красным, мастацкім.

Ясна само сабой, што ў літаратуры ў гэтым вузкім разуменьні, як і ў пісьменстве наагул, асноўнае значэньне мае ня толькі мастацкая форма, але і *зьмест творанага*. Каб тварыць, трэба ў сваёй уласнай душы мець той скарб, які мы хочам выявіць, трэба *мець што выяўляць*. Могуць быць перажываньні адзінкі, якія ня знойдуць ніякага водкліку сярод іншых людзей. І паэта, духовы зьмест якога — чужы масе, ніколі ня здолее прамовіць да душы і сэрца яе, захапіць яе характам свайго творства, падняць да тае вышыні, на якую сам узняўся. Сіла і ўплывы вялікіх паэтаў усяе людзкасьці — у тым, што яны *абхоплівалі і адтваралі агульныя перажываньні, імкненьні, балячкі*, што яны ўзьнімаюцца па-над масу *сілай і глыбінёй* гэтых перажываньняў, што ўмеюць уласным агнём распаліць такі ж агонь імкненьня й пажаданьня, любові й нянавісьці ў душах звычайных сьмяротнікаў. І затым вялікія паэты — гэта *павадыры-прарокі народаў*, уяўляючы сабе шляхі да лепшае будучыні лягчэй, чым кожны звычайны чалавек, маючыя ў сваім творстве элемент *прадбачаньня, яснавідства*.

У гэтай сувязі між паэтамі і іх народамі — вялізарнае *грамадзкае значэньне паэзіі наагул*. Паэтычнае творства — гэта выяўленьне ня толькі індывідуальнасьці паэты, але і *зборнае душы народу*, які яго ўздаваў. І празь літаратуру, праз краснае пісьменства ўсякая новая ідэя, усякі новы кліч пранікае ў масу шмат лягчэй і хутчэй, чым празь вялікія навуковыя трактаты. Можам смела сказаць, што літаратура — гэта найлепшы *праваднік новых ідэй і поступу ў народную гушчу*, гэта — запраўдная *школа народаў*.

Гісторыя чалавецтва дае нялічаныя доказы гэтага. Але ня будзем шукаць іх у далёкай мінуўшчыне: найбольш іх даюць нам часы да нас найбліжэйшыя, калі — дзякуючы таму, што кніга сталася прадметам масавага ужытку, — літаратурнае творства запраўды ж даступна кожнаму грамадзкому чалавеку.

Возьмем хаця бы Вялікую францускую рэвалюцыю. Безумоўна, яна вырасла й насыпела ў сувязі з глыбокімі зьменамі, якія тварыліся ў сацыяльнай структуры тагачаснае Францыі. Але ж пэўна ніхто ня будзе сумлявацца, што *псыхалягічную* падгатоўку рэвалюцыі зрабілі ў значнай меры творы Жан-Жака Русо, які ў жывых абразох даў відавочнае выяўленьне новых поглядаў на чалавека і месца яго ў грамадзянстве й дзяржаве. А калі прыпомнім, як абарваныя, галодныя масы санкюлатаў з голымі рукамі ішлі «выганяць тырана» з сталіцы Францыі і бурыць муры спрадвечнае вязьніцы Парыжа — Бастыліі — *над гукі й словы несьмяротнае «Марсэльезы»*¹, — дык нам у поўнай меры будзе зразумелым значэньне песьні-верша дзеля падняцьця настрою масы і пакіраваньня яе на сьмяротную барацьбу.

Глянем яшчэ бліжэй — у жыццё больш ведамае нам Расеі. Вось, хоць бы творчасць Льва Талстога. Як гэта ні дзіўна, але ягоныя творы — з сваёй ідэяй аб «непраціўленні злу» — ня менш прыгатавалі психалёгію расейскага грамадзянства да рэвалюцыі, чым у Францыі — творы Русо. Бо Талстой на вялізарную вышыню падняў чалавека наагул, бо ў душах людзей, у іх сьведомасці разбіў путы, якімі самадзяржаўная ўлада была скавала душы і волю мільёнаў грамадзян. І вось, вызваліўшыся духова, народныя масы старога Расеі пад гукі рэвалюцыйнае песьні выходзілі безаружныя пад кулі царскіх наймітаў — каб пратэставаць проці няволі, а пасля — пад тую ж песьню, і сёння хвалюючую нашу кроў, — разбурылі аружнай сілай стары нявольны лад...

Незвычайна магутны ўзгадавальны ўплыў літаратуры на народ мы бачым урэшце ў Польшчы: іменна літаратура, творства польскіх паэтаў-пророкаў падтрымлівала ў масах — у часе няволі² — вольны дух і імкненьне да барацьбы за вызваленне. Іменна ўплыў рамантычнае паэзіі, а не лістоўкі-праклямацыі, падыймаў палякаў на паўстанні, якія так жорстка душыла расейская ўлада. І мо гэты ж самы рамантызм, прышчэплены польскаму грамадзянству яго літаратурай, адыграў рашаючую ролю ў справе ўскрашэння Польшчы як незалежнае дзяржавы...

Ясна, што ўва ўсіх пералічаных намі выпадках уплыў літаратуры на народныя масы мог выявіцца толькі пры такіх варунках: літаратура гэтая і па мове, і па зместу мусіла быць *блізкай і роднай масам*, мусіла быць *даступнай* для ўсіх і ў аснове сваёй мець мо несьведомыя, але глыбака ў *душы масаў захаванья імкненьні й наждаваньні*. Бяз гэтага літаратура ня можа ані выпаўняць сваёй грамадзкай ролі, ані наагул разьвівацца, ды і раней ці пазьней аказваецца засуджанай на сьмерць.

Калі зьвернемся да гісторыі нашага роднага беларускага літаратуры, дык вельмі лёгка пераканаемся ў правільнасьці нашага тэзісу.

Беларуская літаратура дзеліцца на два пэрыяды. Адзін — ад *пачатку пісьменства* ў Беларусі наагул (пасля прыняцьця хрысьціянства) — ажно да канца XVIII стагодзьдзя. Другі — пэрыяд *Адраджэньня*, зачатак якога прыпадае на XIX ст., ды якое так магутна разраслося за апошнія 25 гадоў.

Наша старадаўная пісьменства вырастала на грунце *чужое* нашаму народу старабаўгарскае (так званае царкоўнаславянскае) мовы³. У працягу некалькіх вякоў у царкоўнаславянскую пісьменнасьць урывалася жывая народная мова, і барацьба паміж гэнымі двума элементамі закончылася ў так званую «залатую пару» нашага пісьменства⁴ перамогай беларушчыны. Але — мо якраз у значай меры з прычыны гэтага барацьбы, ня кажучы ўжо аб нізкім культурным роўні народных масаў тых часоў, — у тварэньні нашага старадаўнага пісьменнасьці прымалі ўдзел толькі «*вярхі*» грамадзянства, якія стаялі даволі далёка ад народнага гушчы. Дый па зместу свайму наша старадаўная літаратура пераважна абмежвалася справамі рэлігійнымі, вельмі *слаба адбіваючы жыццё масаў*. І калі — у выніку зьліцьця беларуска-літоўскага гаспадарства з Польшчай — нашы нацыянальныя вярхі апалячыліся, дык яшчэ нейкі час беларускае пісьменства трымалася на мяшчанстве, але і апошнім было канчальна закінена з узмацаваньнем сярод праваслаўных беларусаў маскоўскіх уплываў. Старадаўнае беларускае пісьменства заняпала іменна затым, што і *язык яго быў вельмі занячышчаны чужымі ўплывамі* (сьпярыша — баўгарызмамі, пасля — лацінізмамі і польшчынай), і *па зместу свайму яно стаяла далёка ад найбольш жыццёвых спраў і патрэб народных гушчаў*, папаўшы ў палон царкоўнасьці.

Але — незалежна ад нашага пісьменнасьці, творанае некалі так званымі «вышэйшымі сфэрамі» грамадзянства, — ад найдаўнейшых часоў існавала й разьвівалася ў нас і другая творчасць у слове — *чыста народная, нізавая, масавая*. Той шэры сярмяжны люд вясковы, які жыве сваім асаблівым жыццём, далёкім ад жыцьця

«вярхоў», — гэта *вялікі тварэц-мастак*. Гэная шэрая маса працоўнага сялянства ад няпамятных часоў вылівала сваю душу ў песні, казцы, легендзе, твораных жывым словам — у памяці. У працягу сталеццяў яна гэны скарб свой узбагачвала ўсьцяж усё новымі й новымі мастацкімі творамі... Творы гэныя, хоць твораныя спачатку адзінкамі, гэтак шчыльна звязваліся з духам усяго народу, што ставаліся ўласнасьцяй масы, перапрацоўваліся і дапаўняліся ёю ды пераказваліся ад пакаленьня ў пакаленьне — так, як і тварыліся, жывым словам. З гэтае нашае народнае творчасці поўнай жменнай, як з ажыўчае крыніцы, чарпалі натхненне і ўзоры нашы першыя адраджэнцы, якія ад пачатку XIX сталецця прабавалі *пісаць* па-беларуску.

Але першыя нашыя пісьменьнікі з XIX сталецця — гэта прадстаўнікі краёвае *шляхоцкае інтэлігенцыі*. Далёкія ад жыцця працоўных масаў, ад усіх іх і бед і летуценняў, гэтыя шляхоцкія пісьменьнікі пісалі, бадай, выключна аб тым, што *было цікаўна ім, а не народу*. Пісалі яны дыдактычныя вершы, стараючыся ўздаваць у масе пачуццё любві да паноў як да «натуральных апекуноў» сялянства. Вучылі народ, як павінен жыць і вясьці сябе, каб заслужыць пахвалу ад паноў і прыхільнасьць іхнюю. Мала было ў гэтым таго, што магло бы ўзварушыць, захапіць масу, папхнуць яе да нейкае актыўнасьці. Дык праца першых нашых пісьменьнікаў так і *не кранула душы народу*, ня здолела збудзіць яе зь векавога сну.

Першым будзіцелем нашага народу можна лічыць толькі Мацея Бурачка (Францішка Багушэвіча). Чаму? Бо толькі ў ягоных творах першы раз выяўляюцца мукі й гора народнае, толькі тут народ пачувае сябе чалавекам, роўным другім, толькі творства Багушэвіча блізка нашым працоўным масам ня толькі сваёй мовай, але і сваім *зьместам*, сваім *духам*. Праўда, Мацей Бурачок толькі напалову адпавядае тым вымогам, якія мы паставілі паэтам-павадыром: ён дае вострую крытыку таго, што за ягоных часоў існавала, ён гарача пратэстуе проці зьдзеку над чалавекам у асобе селяніна, ён узвялічвае *працу і мужычы мазоль*, — але не выяўляе таго, *чаго ж хоча народ*, куды ён павінен імкнуцца, чаго жадаць, за што *змагацца*. Мацей Бурачок выявіў толькі *адзін бок* народнае душы, бо, хоць і блізка стаяў да народу, але ўсім сваім асабістым жыццём быў ад яго адзелены, стаяў па-над масаю і *ня здолеў дачуцца таго, што на самым дне душы мужычае пачынала ўжо жыць і бурліць*. Голас беларускае працоўнае масы выявіўся толькі ў запраўды народнай літаратуры найнавейшага часу — часу Адраджэньня, пачынаючы ад пачатку XX сталецця.

Толькі 1905 год вырваў з грудзей народных *запраўдны голас масы*, выявіў *запраўдную волю й летуценні* многамільённае беларускае працоўнае грамады. Толькі рэвалюцыя, узварушыўшы народныя масы, выклікала на паверхню нашага грамадзкага жыцця паэтаў-прарокаў і павадыроў, якія прамовілі да масы — яе ўласнымі словамі, яе ўласным голасам. Толькі такія народныя песьняры, як Купала, Колас і доўгі-доўгі рад другіх, здолелі ў *ўласнай душы сабраць і адбіць усё тое, што тлела пад шэрай сярмагай беларускага селяніна і крайнай бравэркай мястовага работніка*. Толькі яны — гэтыя волаты слова — здолелі выявіць *душу масы*, толькі іх творчасць сталася *запраўды масавай* — *усенароднай*.

Вось-жа, падыходзячы да вывучэньня нашае адраджэнскае літаратуры, мы і будзем шукаць у ёй ня толькі *высокіх мастацкіх цэннасьцяў*, якія паставілі яе на адным роўні зь літаратурамі другіх народаў, — але перадусім выяўленьня *мнагабочнай і зложнай, глыбокай і багатай душы* запраўднага тварца ўсіх культурных і мастацкіх багацьцяў нашых — *беларускага працоўнага народу*.

У гэтым масавым характары беларускага літаратурнага творства — *нявычарпаная крыніца творчае сілы і залог несъмяротнасьці* беларускае літаратуры.

МАКСІМ БАГДАНОВІЧ

У дзясятых угодкі сьмерці Яго

12/25 мая 1917 году памёр у Ялце ад сухотаў вялікі пясняр беларускі Максім Багдановіч.

Кароткі быў шлях жыцця Паэты, ды ліхая доля судзіла Яму і жыць і памерці — на чужыне! Хоць і радзіўся на зямлі Беларускай — у Менску (у 1892 годзе¹), але шуканьне куска хлеба прымусіла бацьку Яго, Адама Багдановіча, беларускага этнографа і народавольца, перабрацца ў Ніжні Ноўгарад, а пасья — у Яраслаўль. Там — у гэтых вялікіх, ды чужых Яму местах расейскіх, сярод чужое атмасфэры, жыў, гадаваўся і вучыўся Максім. Стуль толькі ў 1912 годзе² — ужо як ведамы і прызнаны Паэта — першы раз прыехаў у Бацькаўшчыну, адведаў старую Вільню, пабываў на вёсцы — у Вялейшчыне (каля Краснага)³, сярод беларускіх ніў і гаёчкаў. Толькі пасья сканчэньня Яраслаўскага ліцэю ў 1916 годзе Максім Багдановіч едзе ўрэшце на сталую працу ў Менск. Тут — нягледзячы на вайну — кіпіць беларускае жыцьцё. Яно захоплівае Паэту, які ўвесь аддаецца беларускай грамадзкай працы, пакуль страшная хвароба ня валіць Яго з ног. І толькі тады, як сіл да працы не хапіла, Максім Багдановіч згадзіўся споўніць просьбы сяброў і паехаць лячыцца ў Крым.

Ды было позна: нядоўга тамака «палячыўся»...

За сваё кароткае жыцьцё Максім Багдановіч здолеў, аднак, выбіцца на адно з першых месц у беларускім адраджэнскім руху: як паэта, як пісьменьнік, Ён зьявнуў на сьвеце ўвагу ўсіх сьведомых беларусаў ужо першымі сваімі вершыкамі ў «Нашай Ніве», а пасья — зборнічкам выбраных самім аўтарам твораў пад назовам «Вянок», выданым у Вільні ў 1913 годзе. З таго часу вершы, апавяданьні і крытычныя стацьці Максіма Багдановіча зьяўляліся ў розных беларускіх журналах і газэтах, пападалі і ў украінскую ды расейскую прэсу і захоплівалі ўсіх сваім асаблівым характам і глыбокімі думкамі.

Паміраў Паэта адзін — сярод чужых. Але ня чуў сьвеце самотным — там, над морам, Ён меў заўсёдную усладу ў створанай Ім жа красе. І калі памёр, ля ложка Ягонага была знойдзена кніжачка «Вянка», а на ёй слабеючай ужо рукой Паэты было напісана:

У белым доме, дзе я ўміраю,
Над сінім морам, ля самай бухты⁴,
Я не самотны, я кнігу маю
З друкарні пана Марціна Кухты...*

* * *

Дзесяць гадоў мінула з таго дня, калі сумная вестка аб сьмерці Максіма Багдановіча разышлася па ўсей Беларусі. Многа перажыў-перацярпеў наш народ за гэты час бур-навальніцаў, што зьнішчалі нашу Бацькаўшчыну. Многа яркага — і добрага, а яшчэ больш благога — бачылі мы на роднай зямлі. Ад мамэнтаў вялікай радасьці пры спаўненьні нашых найсьвяцейшых ідэалаў мы ўжо гэтулькі разоў так рэзка, так неспадзявана пераходзілі да поўнае ўтраты веры ў самы ідэал. Білі нас па нэрвах і свае, і чужыя, — білі балюча, безьміласэрна...

Пасья бур, пасья вострых перажываньняў душа шукае супакою, адпачынку. Думка кіруецца ў тыя сфэры, дзе пануе чыстая краса і гармонія. І цяпер больш, чым калі, мы адчуваем патрэбу абмыць душу ў чыстай крыніцы паэзіі, мастацтва. І цяпер лепш, чым калі, мы можам адчуць і зразумець Багдановіча і ацаніць вялізарную утрату ў асобе Яго.

* * *

Хараство паэзіі Багдановіча ня ў сіле, ня ў тым магутным творчым размаху, які выяўляецца, напрыклад, у Купалы, ня ў красачнасьці, сакавітасьці абразоў прыроды, чым так чаруе нас Колас. Багдановіч — *паэта паўтонаў*. Свае фарбы ён бярэ з паблеклых старадаўных тканін, з малюнкаў сьвятых кніг, пісаных многа сот лет таму назад на пэргамэнце, з засохшых красак родных палёў. Яго грудзі ўдыхаюць «воску з ладанам прыемны пах»⁵, якім прасяклі страніцы збуцьвельх ад часу фаліянтаў. Прад Яго вачыма праносяцца празрыстыя, як косы месяца, разьвеўныя і маўклівыя русалкі, Яму грае ў бары лясун, — і вадзянік, пакрыты адвечным ілам, вядзе зь Ім разгавор. Уваскрасаюць «слуцкія ткачыкі» і, захопленыя хараством прыроды, у пэрсіджкія ўзоры паясоў нясьведама ўплятаюць «цвяхотк радзімы васілька». А ў бруднай, упэцканай васьмігадовай дзяўчынцы-няньцы Ён выкрывае цудоўны бліск пачуцьця мацярынства — той самы бліск, каторы вялікі Рафаэль стараўся адмаляваць на ліках сваіх Мадоннаў⁶. *Паўтоны ў фарбах, у гуках, у перажываньнях — вось асноўная рыса творчасьці Максіма Багдановіча.*

У гэтым ён ня мае падобных сабе. Ён стаіць здалёк ад усіх другіх нашых песьняроў. Ён наскрозь індывідуальны, новы, беспадобны. Яго ролю ў беларускай паэзіі можна прыраўнаваць да ролі таго, хто ўвёў у музыку паўтоны, хто на іх збудаваў *новую гармонію*.

У аснову свае гармоніі Багдановіч паклаў *лад мінорны*: Ён іграе на бэмолях. І гэта зусім зразумела: гэта выплывае зь ягонае індывідуальнасьці. Ад маладых гадоў хворы на сухоты, ведаючы, што сьмерць безупынна стаіць у Яго за плячыма, Багдановіч не шукае ў жыцьці сьвету ані радасьці, ані асабістага шчасьця, а, наадварот, як быццам зачыняецца ў самым сабе, услухваецца ў музыку свае назвычайна інтэлігентнае, багатае, чуткае душы і пералівае гэту музыку ў абразы і словы. Згэтуль выплывае і агульны тон паэзіі Багдановіча, які мамэнтамі напамінае сум і тугу бяссьмертных твораў Шапэна.

* * *

Мала можна знайсці ў нашай літаратуры прыкладаў такой поўнай, як у Багдановіча, гармоніі паміж думкай ці пачуцьцём, выяўленым у вершы, і формай яго — будовай і падборам гукаў. Сустрэкаем гэткую гармонію толькі ў найвялікшых нашых песьняроў, ды і то не заўсёды. У Багдановіча — гэта агульнае правіла. Узгаданы на найлепшых узорах сусьветнае літаратуры, захоплены незвычайнай музыкальнасьцю верша Вэрлена, творы якога зь піэтызмам перакладаў на беларускую мову, Багдановіч датуль працаваў над кожным сваім вершам, датуль шліфаваў яго, пакуль не даходзіў да таго, чаго жадаў. А гэты крытык, срогі для другіх, быў асабліва срогім судзьдзёй для сябе самога і вымагаў ад сябе вельмі многа! І затым-та вершы Багдановіча — гэта ідэальныя ўзоры для маладых беларускіх паэтаў. *Багдановіч — вялікі вучыцель*: ён паказаў, як, маючы ў душы іскру божаю, можна выказаць роднай мовай усё, што перажывае, што адчувае ня толькі «народ просты», але і інтэлігент эўрапейскага тыпу. Багдановіч прысвоіў сабе ўсе формы верша, вядомыя ў літаратуры найбольш культурных народаў, даказаўшы гэтым гібкасьць і багацьце беларускае мовы. Бачым у Яго клясычныя пэнтамэтры, зграбныя трыялеты, рандо, паважную актаву, — а Ягонья санэты з боку тэхнікі вышэй усялякай крытыкі. Ён — *мастак формы*: Ён зусім апанаваў тэхніку вершаў, падчыніў сабе матэрыял і

* У друкарні М. Кухты ў Вільні быў адбіты «Вянок».

карыстаўся гэтым зусім сьвядома.

* * *

Праўдзівая краса прамаўляе да душы і сэрца кожнага, хто здолен яе адчуваць, незалежна ад таго, які народ творыць яе. *Нацыянальнае стаецца агульналюдзкім праз укрытую ў ім чыстую красу.* Вось чаму творы Багдановіча, хаця і збудаваныя з нацыянальна-беларускіх элементаў, маюць агульналюдзкую цану: як пясняр чыстае красы, Багдановіч выбірае для свае творчасці беларускія элементы не затым, што яны — родныя Яму, а затым, што ў іх ёсць запраўднае хараство. І ў гэтым вялікая заслуга Яго: бо такім чынам найлепшыя творы беларускай нацыянальнай душы ўзьнімаюцца на тую ступень, на якой стаяць такія ж творы іншых народаў, што здабылі ўжо даўно сусветнае прызнаньне. *Выкрываючы вечную, неўміраючую красу ў нашым родным, беларускім,* Багдановіч уводзіць нас у сям'ю культурных народаў з большай пэўнасьцю, чымся тыя, хто піша вялікія трактаты аб нашым праве на гэта.

Пройдуць гады, зьменяцца варункі нашага жыцця, і многа спаміж твораў тых, хто сягоння жывым мастацкім словам змагаецца за права нашага народу на жыцьцё і волю, хто апісвае нуду і гора беларускай вёскі, хто кляймоць крыўдзіцеляў нашых за зьдзек і гвалты над Беларусамі, — многа спаміж іх будуць забыты, захаваўшы толькі гістарычнае значэньне. Але ўся творчасць Багдановіча не затраціць свае цаны ніколі: бо краса ніколі ня ўмірае, *бо Пясняр Чыстае Красы ніколі ня можа быць забыты* і будзе таксама прамаўляць да душы і сэрца нашых унукаў, як прамаўляе цяпер да нас.

«ПАД СІНІМ НЕБАМ»

*Характарыстыка творчасці Натальі Арсеньневай**

Перад намі прыгожая сваеі скромнасьцяй кніжачка: зборнік вершаў нашай маладой паэткі Натальі Арсеньневай «Пад сінім небам». Кніжачка толькі што выйшла з друку, — йшчэ пахнец друкарскай фарбай і напамінае аб цяжкай працы друкароў, аб удасканаленых машынах і ўсей сучаснай высокай тэхніцы — з цудамі электрыкі й радыя. Але разгорнеш яе — і зразу пераносішся ў нейкі асаблівы край, такі далёкі ад усяе нашае сучаснасьці зь яе цывілізацыйнымі заваяваньнямі, у край фантазіі і хараства, дзе пануе непадзельна *музыка гукаў*.

Наталья Арсеньнева запраўды творыць музыку гукаў. А гэта ж — першы варунак, першая і найбольш істотная адзнака запраўднае паэзіі: толькі праз гэту музыку, толькі на крыльях яе ўліваюцца ў нашу душу і выклікаюць у ёй жывыя водгукі тыя абразы, настроі й перажываньні, якія малюе паэтка!

Дагэтуль мы былі знаёмы з Натальяй Арсеньневай толькі праз паасобныя вершыкі, зьмяшчаныя ў розных беларускіх часопісах. Ужо і з гэных вершыкаў можна было зрабіць вывад, што ў асобе нашай маладой паэткі мы маем дзела з запраўднай *мастачкай слова*. Зборнік, які больш поўна выяўляе аблічча Арсеньневай, толькі пацьвярджае гэты вывад. І выхад у сьвет кніжачкі «Пад сінім небам» мы мусім шчыра прывітаць як новы цэнны ўклад у нашае краснае пісьменства.

Можна сказаць, што сярод песьняроў Заходняе Беларусі выявіліся як быццам тры ідэалыгічныя кірункі. Перадусім бачым групу пісьменьнікаў і паэтаў, якія прадстаўляюць як быццам водгук, ці лепш — *прадоўжаньне даваеннага нашаніўскага кірунку* зь яго жалобамі й стагнаньнем з прычыны ліхое долі нашага народу дый з даволі невыразнымі нацыянальнымі і сацыяльнымі поглядамі, зь нейкім рамантычным чаканьнем на цудоўнае вызваленьне народу з няволі, зь верай, што неяк некалі

доля сама прыйдзе да нас. Другі кірунак — гэта ўжо выразна *барацьбяны* кірунак, які ясна й выразна кажа, што «доля ня прыйдзе сама», што яе трэба здабыць, адваяваць — мо цаною ўласнае крыві й жыцця. Тут гуртуюцца пераважна наймаладзейшыя паэтыцкія сілы. Урэшце — трэці кірунак як быццам адыходзе ад палючых нацыянальных і сацыяльных балячак нашага народу і абмяжоўваецца *шуканьнем красы, хараства* ўва ўсіх праявах нашага жыцця, а перадусім — у прыродзе; апошня і зьяўляецца для гэнага кірунку нявычарпанай крыніцай натхнення, даючы прадстаўніком яго багатыя асабістыя перажываньні — часта яркія й красачныя, але ня зьвязаныя ні з сучаснасьцяй, ні з тэй жорсткай штодзённай барацьбой, якую прымушаны весьці за самы свой быт наш працоўны народ.

Да гэтага трэцяга кірунку мы мусім аднесці і Натальлю Арсеньневу, судзячы па зьместу яе першага зборнічка. Арсеньнева абедзьвема рукама чэрпае фарбы і тоны для сваіх вершаў-малюнкаў з расчыненае для чуткае душы пясняркі кнігі Прыроды, зь якой яна так зраднілася, якую так добра разумее і адчувае ды якая дае Арсеньневай незвычайна цікаўныя настроі й перажываньні. Нагляд над зьявішчамі Прыроды вытварае ў паэткі жыцьцёвую філязофію, характэрную для нашае новае, нарастаючае інтэлігенцыі і абапёртую на магутным *імкненьні да жыцьця*, на веры, што *жыцьцё само й ёсьць шчасьце* (верш «Ты спытайся»), што «мэта жыцьця — захаваньні жыцьцё» («Мэта жыцьця»), што пад праменьнямі сонейка «нярадасных днёў трывогі» мусяць прапасці («Зімовы ранак»)¹. І хаця «доля людзкая — усьцяж цярпець» і «летуець аб яснасьці нязнанага спакою» («Сьнег падаў...»), — але ў сэрцы паэткі ўстае «нейкая дзіўная сіла» і родзе веру ў ёй, што «месяц, здаецца, рукой бы дастала, зоры сарвала бы ў неба прасторы»². Паэтка мае здаровы жыцьцёвы аптымізм, мае *веру ў чалавека*, — хаця ў яе так часта сустракаюцца і мамэнты зьяногі, нейкага хістаньня, імкненьня да нечага няведамага, аб чым сама яна ня можа здаць сабе справы, — хаця ўражлівасьць яе душы гэткая хварабліва-вострая, што, здаецца, «рэзкае слова, увага адна» можа забіць у яе сьветлыя настроі і атуліць душу сумам... («Шчасьце»).

* * *

Калі першыя нашы мастакі слова вырасталі з народнае глебы, як самародкі, як піянеры на цяжкім, мучаніцкім шляху да адраджэньня беларускага Духа і беларускага Слова; калі яны былі прымушаны шукаць для сваей творчасьці ўзораў — апрача народнае паэзіі — у паэтыцкім творстве чужых нам народаў, — дык нашы наймаладзейшыя песьняры знаходзяцца ў шмат лепшых варунках: ім ёсьць *на чым і на кім вучыцца*, ня маючы патрэбы ўзірацца выключна на чужацкія ўзоры. Гэтак і Арсеньнева ў працягу свайго мастацкага вырастаньня мела магчымасьць карыстацца ня толькі чужой літаратурай, але й запраўднымі пэрламі сваей роднай беларускай літаратуры. Перакідаючы бегла зборнічак Арсеньневай, можам зразу ж улавіць у творстве яе болей або меней значныя ўплывы трох нашых паэтаў: Янкі Купалы, Максіма Багдановіча і — адчасці Канстанцыі Буйло.

У Купалы навучылася Арсеньнева карыстацца шматфарбнымі калёрамі, рассыпанымі ува ўсей прыродзе — на зямлі і ў нябёсах, навучылася браць чырвань і золата з пажоўклых лісьцяў асеньніх і з сонечных косаў ды так шчодро раскідаць іх навакол. Купала даў ёй і багатыя ўзоры рытмікі, так сыцісла заўсёды датарнаванае да зьместу і характару верша. За ягоным пачынам і Арсеньнева ўводзе слоўнікавыя наватворы, калі ёй не хапае слоў з нашае будзённае гутаркі. Урэшце, Купалавым

* Натальля Арсеньнева. «Пад снім небам». «Віленскага Выдавецтва» Б.Клецкіна. Формат 8⁰, старніц 144.

уплывам трэ тлумачыць тую сьмеласьць і размах, зь якімі Арсеньнева малое запраўды ж мастацкія абразы прыроды. І іскрацца й пяюць у яе гэтыя словы й гукі, як і ў творах яе вучыцеля. Учытайцеся, прыкладам, у адзін зь лепшых яе асеньніх вершаў без загалюку («Сыплюцца з клёнаў лісты...»), і вам уваччу стане Купалавы верш «Адцьвітаньне»: тут — не сьляпое насьледаваньне, а ўжываньне тых жа гукавых эфэктаў, тых жа спосабаў прыгаданьня гукамі асеньняга настрою, што і ў Купалы. І можам сьмела сказаць, што Арсеньнева *вырасталала на тэхніцы Купалы*.

Інакш выяўляецца ўплыў на Арсеньневу Максіма Багдановіча. Як і Багдановіч, яна з малюнкамі прыроды заўсёды злучае той ці іншы глыбейшы настрой, тое ці іншае асабістае перажываньне, рэфлексію, думку-разважаньне. Толькі ж пад той час, як Багдановіч заўсёды ўдарае ў сумныя тоны, ні на мамэнт не забываючыся, што за плячыма ў яго ўсыцяж стаіць зданьне перадчаснае сьмерці, — тон Арсеньневай, хоць і задумлены, але ж больш жыцьцярадасны, а замест кволых фарбаў, у якіх так любуецца Багдановіч, Арсеньнева поўнымі жменямі кідае чырвань і золата або глыбокую і празрыстую сіль нябёсаў, якая такі дзіўны супакой улівае ў душу чалавека. Але, паскольку Максім Багдановіч у сваіх разважаньнях зачэпляе шырокія *агульналюдзкія* праблемы, пастольку Арсеньнева перадусім зьяўляецца *індыўдуалісткай*: яе цікавяць найбольш яе ўласныя настроі й перажываньні, — праўда, не пазбаўленыя тых жа агульналюдзкіх мамэнтаў. Прыраўнуйце хаця бы найбольш багатыя рэфлексіямі вячорныя разважаньні Арсеньневай да вершаў Багдановіча, і вы зразумеете, як многа чыста свайго асабістага, індывідуальнага ўкладае Арсеньнева ў сваю творчасць.

Злучае ізноў Арсеньневу з Багдановічам нахіл да народнага творства, выкарыстаньне як формаў народнае паэзіі, так і тэмаў з народных легендаў, казак, вераваньняў — асабліва ў найнавейшых вершах яе.

Усё гэта сама паэтка сьцьвярджае ў адным з пачынальных вершаў зборнічка, кажучы аб сваіх вершах:

Сонца вяснянага першыя косы,
Грукат крыніцаў і раннія росы,
Восені жоўта-чырвонай адцені,
Смуткі зьмярканьня, начы летуценні,
Сэрца развагі і сэрца парывы,
Песьні, што ўлетку пльвучуць па-над нівы,
Плач лесуна, карагод русалчыны,
Чары і зводы начное часіны,
Смутнай балогніцы плач-прычытаньне³,
Роднай старонкі ціхое каханьне,
Ўсё, што у сэрцы жыве і пяе, —
Вершы мае...

Калі мамэнты кволасьці Максіма Багдановіча паўстаюць на грунце ягонае хваравітасьці і вечнае пагрозы хуткае сьмерці, дык прычыну выяўленьня такіх жа мамэнтаў у Арсеньневай трэба шукаць у нечым другім: у яе *жаночтве*. Вось у гэтым яна сустракае родную душу ў асобе паэткі нашаніўскае пары Канстанцыі Буйло, і нядзіва, што ў творстве Арсеньневай знаходзім некаторыя сьляды ўплыву і апошняе. Далёкая ад эратызму Буйлы, Арсеньнева, як і тая, знаходзе ў характэве Прыроды лек на ўсе свае болі й сумы (прыраўнуйце верш Арсеньневай «Калі людзі пакрыўдзяць цябе» да Буйлы «У лесе»). У гомане лесу і адна і другая пяснярка чуе нейкія таемныя аповесьці з даўно мінулых год і адтварае іх аднолькава. Але на гэтым, здаецца, аналёгія з Буйлянкай і канчаецца.

Ужо з дадзенага намі вышэй кароткага разгляду ўплываў на Арсеньневу творства Купалы, Багдановіча і Буйлы відаць, што ўплывы гэня адбіліся ня гэтулькі на кшталтаваньні душы нашае паэткі, колькі на яе паэтыцкай тэхніцы і на стылю. Яны далі ёй кірунак у выбары матэрыялу дзеля творства, паказалі, чаго трэба вымагаць ад паэты, які хоча вершамі сваімі нешта сказаць другім, памаглі апанаваць і форму верша, і мову, ды — урэшце — раскрылі перад ёй усе тайны, што з рытмічнага слова робяць запраўдную музыку, — і Арсеньнева з усяго гэтага скарыстала колькі здолела. Але Арсеньнева адначасна захавала цалкам сваю індывідуальнасьць у адносінах да *зьместу* твораных вершаў, захавала сваю *ўласную жыцьцёвую філязофію*, захавала чыста жаночкую *мяккасьць і ўражлівасьць* на праявы жыцьця, на яго сумы і гора. І хоць паэтка ўрадзілася далёка ад Беларусі — пад яркім сонцам палудня, яна — дзякуючы апошняй рысе — так палюбіла Беларусь і народ беларускі, што аддала свае творскія сілы на служэньне яму... Бо ж яркае сонца паўдзённае, блакітнае мора ды вечнае сьвята ў багатай паўдзённай краіне — не ўзварушаюць яе сэрца так, як жыцьцё нашае многапакутнае зямліцы:

...бо ля сьветлага сіняга мора
Вечна аб шчасці ідуць разгаворы,
Вечна там сонца гарыць.

Бо там бяз працы, а родзяць зярняты,
Бо там чужое нам вечнае сьвята,
Тамака сэрца маўчыць.

Тут жа у нас па гайкох, пералесках
Посьле зімы зацьвітаюць пралескі,
Сьцюжу зьмяняе вясна.

Тут пасяля *гора* жыцьця шлях сьвятлее,
Тут пасяля *сьлёз*⁴ расьцьвітаюць надзеі,
Тутка і ў сэрцы вясна!

(«Летуценьні»).

І вось гэтай сваёй *чуткасьцяй на боль і пакуты нашага гаротнага народу*, у жыцьці якога кожную сьветлую часіну — такую рэдкую! — Арсеньнева ўмее цаніць і даражыць ёю, — паэтка нам асабліва блізкая і родная, нягледзячы на індывідуалістычны характар творства яе. Родная яна нам і праз свае *высокагуманітарныя пачуцьці*, праз сваю *любоў да Чалавека*, шчасьце якога заўсёды рупіць яе, а гора й мукі цяжкі сум родзяць у яе душы. Урэшце, творства Арсеньневай мае вельмі многа рысаў — супольных з *народнай паэзіяй*: і па форме, і па зьместу... Асабліва ў апошнія гады паэтка⁵ творыць цэлы рад вельмі ўдалых насьледаваньняў і перапрацовак народных легендаў і апавяданьняў — і ў гэтым кірунку, здаецца, паважна думае йсьці далей, шукаючы тут найдасканалых формаў дзеля выяўленьня свайго таленту.

У дні вострае грамадзкае і палітычнае барацьбы⁶, калі ўсе сілы народу йдуць на актыўнае ці хаця пасіўнае змаганьне за самае свае існаваньне, людзі звычайна праходзяць няўважліва міма ўсяго, што ня мае простых адносінаў да гэтае барацьбы. Дык мо шмат каму здаецца, што выхад кніжкі Арсеньневай ня мае сяньня вялікашага значэньня для беларускага руху. Такі пагляд быў бы безумоўна памылковы: бо ж краса, быццам тыя Багдановічавы васількі ў жыцьце⁷, аздабляе і ўзбагачвае жыцьцё, незалежна ад таго, ці ёй выяўлены нейкія *карысныя* з сучаснага пункту гледжаньня думкі; — бо краса, паводле справядлівага азначэньня Максіма Багдановіча, сама

ўжо ёсьць «спажытак дзеля душы». Такую красу творыць Арсеньнева і такі «спажытак дзеля душы» дае нам у сваіх вершах. І калі йшчэ сягоньня індывідуальнасьць паэтки ня мае сілы аказаць той ці іншы ўплыў на кірунак грамадзкае думкі, дык твораная ёю музыка гукаў робіць душу нашу больш здольнай «зразумеці сусьветныя сумы й жалобы», бо завастрае нашу ўражлівасьць наагул, бо пабуджае глыбей ўглядацца ў самых сябе.

«Добра быць коласам, — кажа Багдановіч у сваім «Апокрыфе», — але шчасліў той, каму давалося быць васільком». Такое шчасьце выпала на долю нашае маладога паэтки: яе творы — гэта запраўды быццам тья сіненькія васілечкі пад нашым сінім небам — сярод жыта, узрашчонага цяжкай працай і барацьбой селяніна. А селянін — як сьцьвярджае Багдановіч — якраз п'яе: «Няма лепш цьвяточка над васілечка» — і гэтай песьняй дае найлепшую ацэнку тварцом красы, да якіх маем поўнае права залічыць Натальлю Арсеньневу.

З УСХОДНІХ ЗАГОНАЎ

(Літаратурны агляд)

Так блізка і так далёка ад нас сягоньня — Менск! Так трудна пераступіць праз той гранічны кардон, якім разрэзана Беларусь на Ўсходнюю і Заходнюю...

Ня дзіва, што да нас гэтак мала даходзіць вестак аб творчай працы нашых усходніх братоў. А праца там — ідзе, творацца новыя цэннасьці навукі й мастацтва, якім нам тут прыходзіцца шчыра пазайздросьціць. Бо ж цэнтрам адраджэнскага руху ўжо даўно — пасьля Вільні — стаўся Менск.

У Менску сяньня працуюць і твораць: і Янка Купала, і Якуб Колас, і Зьмітрок Бядуля, і Цішка Гартны, і Максім Гарэцкі, і Янук Журба, і Гурло, і Чарнышэвіч, і блізу ўсе тья нашы песьняры Адраджэньня, якія да сусьветнае вайны імкнуліся да віленскага цэнтру. Дык ня дзіва, што тамака мы мусім бачыць наш беларускі Парнас, што ён так цікавіць і захоплівае ўсіх, хто цікавіцца роднай літаратурай, — тым болей, што — побач з старымі нашымі пісьменьнікамі — на ўсходніх нашых загонах густа разросься й наш літаратурны «маладняк».

Да нас дайшла жменя выданьняў, твораў маладога пакаленьня беларускіх песьняроў з Усходу. Вось і пастараемся даць хоць зусім беглы агляд гэтых твораў, зьсцерагаючыся, што наш агляд абыйме адно толькі тое, што папала ў нашыя рукі ды выдана было йшчэ ў 1925—[19]26 гг.

Але перш чым прыступіць да разгляду творчасьці кожнага з нашых маладых пісьменьнікаў, трэба прынамся ў некалькіх словах сказаць аб арганізацыі саюзу пад назовам «Маладняк», сябрамі якога — побач з *соткамі* другіх — зьяўляюцца нашы аўтары.

Карыстаючыся справаздачай з паседжаньня пленуму Цэнтральнага Бюро Усебеларускага Аб'яднаньня Паэтаў і Пісьменьнікаў «Маладняк» (21—23 сакавіка 1925 г.), можам тут сьцьвярдзіць, што «Маладняк» заснаваўся з тэй мэтай, каб «ідэі матэрыялізму, марксізму й ленінізму ажыцьцёвіць у беларускай мастацкай творчасьці». Разуменячы, што літаратура, твораная тэй ці іншай клясай, адбівае ідэалёгію гэтае клясы і зьяўляецца магутнай сілай у барацьбе за яе інтарэсы, «Маладняк» імкнецца да таго, каб беларускую літаратуру выкарыстаць дзеля мэтаў рэвалюцыйнага пралетарыяту: «калектывам і праз калектыў, арганізаваным шляхам, пры таварыскай узаемадапамозе» імкнецца ён — «да апанаваньня літаратурай». Ясна, што, маючы на мэце правадзіць празь літаратуру ў жьцьцё ідэі й лёзунгі новага сацыяльнага ладу, створанага на Ўсходзе Рэвалюцыйнай, «маладнякоўцы» мусяць імкнуцца да таго,

каб: 1) пранікнуцца ідэалёгіяй камунізму (і дзеля гэтага пільна прыслушаюцца да клічаў і дырэктываў Камуністычнае Партыі) і 2) каб апрацоўваць формы літаратурных твораў, якія б зрабілі гэтыя творы зразумелымі й даступнымі працоўным масам.

Ня будзем тут гаварыць аб першым «каб»: у нашых варунках жыцця на гэту тэму пісаць даволі трудна. Адзначым толькі, што ў кожным із зборнікаў вершаў «маладнякоўцаў» знойдзем прынамся некалькі вершаў, пасьвячоных Рэвалюцыі і рэвалюцыйным падзеям, — вершаў, зместу якіх ня можам нават пераказаць дзеля цэнзурных прычын... І хоч-ня-хоч мы мусім пакінуць без разгляду добрую палову твораў, якія нам удалося дастаць. Затое больш пэўна можам разгледзець, як выпяўняецца другое «каб».

Сярод атрыманых намі маладнякоўскіх выданьняў у харошанькіх вокладках — на ўзор случкіх паясоў — маем творы Міхася Чарота («Выбраныя вершы»), Уладзімера Дубоўкі («Трысьцё»), Алеся Дудара («Беларусь бунтарская», «І залацісьцей і сталёвей»), А. Александровіча («Па беларускім бруку»¹, «Прозалаць»), Анатоля Вольнага («Чарнакудрая радасьць»), Язэпа Пушчы («Vita»), Язэпа Падабеда («Вершы»), Уладзімера Хадыкі («Суніцы»), Крапівы («Асьцё»), З. Бандарынай, Н. Вішнеўскай² і Я. Пфляўмбаўм («Вершы»). Пачнём — з найвыдатнейшых зь іх, якімі бясспрэчна зьяўляюцца: Чарот і Дубоўка.

Чарот ужо ведамы нашай чытаючай публіцы сваёй паэмай «Босыя на вогнішчы» (гл. аб ёй у ст. Ант. Навіны «Новае ў беларускай паэзіі» ў зборніку «Заходняя Беларусь», Вільня, 1923 г.³). Чарот выяўляе ў творах сваіх перадусім настроі зварухнуўшыхся ў часе Рэвалюцыі і барацьбы за захаваньне дасягненьняў яе народных масаў. У «Выбраных вершах» ён пяе аб адной з найцікаўнейшых праяваў масавага руху — аб руху моладзі. Цэлы рад вершаў пасьвячоны тут «Маладняку» і маладнякоўскім настроям — буйным, бунтарскім, барацьбяным. Бо Чарот правільна ацэньвае ролю моладзі — тэй сілы, ад якое залежыць будучыня народу. Глыбокую веру ў творчыя сілы моладзі высказывае тут Чарот («Маладняк», «Зарунела, зарунела...») і з гэтай верай «плыве к прыгожа-сьветлай далі»⁴. З краіны суму й тугі, якой была калісь Беларусь, яны там — на Усходзе — ужо зрабілі «пералёт у новую краіну»⁵ («Чырвоныя вяснянкі»). І з душой, поўнай радасьці, Чарот агартае вачыма душы родную вёску сваю і ў гэты момэнт забывае аб палітычных лёзунгах ды клічах, пяючы ў тон старэйшым нашым песьняром («Сенажаці і полі асьнежаны», «Балотам сьнежным праз сасоньнік» і інш.), розьнячыся тут ад іх хіба толькі сваім радасным настроём. Чарот — бясспрэчны мастак формы: яна ў яго заўсёды лёгкая, заўсёды жывая і запраўды зразумелая масе, хоць вершы Чарота выдаюцца часамі груба высечанымі, і рытміка ў яго дапускае «вольнасьці», якіх мы не сустракалі ў старэйшага пакаленьня песьняроў беларускіх.

Чарот — распльваецца, расьцярушываецца ў вясэлай, жыццярадаснай грамадзе маладнякоўцаў. Ён — найбольш здольны й найбольш тыповы сярод іх. Ён жыве разам зь імі — супольным жыцьцём, супольнымі імкненьнямі, супольнымі радасьцямі. Не такі — Дубоўка.

Дубоўка не дарма займае асаблівае становішча на ўспомненым паседжаньні пленуму «Маладняка», калі йдуць спрэчкі аб кіраўнічай лініі «Маладняка». Ён — індывідуаліст. Ён пачувае сябе адзінокім («Можаце ляяцца»); ён захоплены йшчэ «тугой і жалобай», ад якой ня здолеў вызваліцца ў жыцьці, і затым і вырываюцца ў паэты такія словы — прызнаньне свайго бяссьільля ў буднай барацьбе:

Буду ў песьнях жыць і гарэць!

(«Кляновыя лісты»)⁶

Чым жа жыве наш пясняр, што складае змест ягоных вершаў?

Быццам пэрлы, што блішчаць сваім белым святлом, перасыпае Дубоўка прыгожыя словы, і яны сыплюцца спамяж пальцаў ягоных у сярэбраную чару і дзылінкаюць нейкую мэлэдыю. Якую? Разабраць трудна. І аб чым пяе паэта — гэтаксама. Гэта спляценьне чыста індыўідуальных настройў — ледзь ухопных, недайшоўшых мо й да паэтавае свядомасьці. Нешта з краіны — *падсвядомага*.

Мімаволі насоўваецца пытаньне: ці маса зразумее яго? Ці мо смакаваць толькі будуць характава ягоных беспрадметных летуценняў-сноў людзі выбраныя — з асабліва чулай душой? — Хутчэй апошняе. Бо і сам аўтар «Трысьця» кажа:

У душы паэты чорт зламае карак!⁷

(«Ты руку сваю забінтавала»)

Скуль жа бярэцца ў Дубоўкі тая «туга й жалоба», якое ня можа перамагчы радаснасьць і сонечнасьць маладнякоўскае братвы? У вершах ягоных чуецца вялікая *туга рабочая*, што з поля йдзе ад цяжкае працы («Пачынаецца з-пад хмар вандроўных»). І туга «душу яго закасала»⁸ («Нават мора зьмяніла свой колер»), калі пабываў на магілцы Максіма Багдановіча, з твораў якога так часта чарпае натхненне. І хоць піша Дубоўка:

Дык журбу — на вір прадонны,
дык тугу — на ніцы лозы!
Шлях наш бойны, шлях наш торны,
і імпэту засталася,

але чуецца ў ім нейкая рэзыгнацыя, калі ў тым жа вершу чытаем:

Будзем думкі рытмам песьціць;
што загіне — то загіне...

(«Абяруч прыціснуў скроні»)

Тое, што мінае, тое, што гіне й ня вернецца ізноў, тое, што ён перажыў, як сон чараўны, — гэта як быццам у няволі дзержыць душу песьнярову. І ўвесь ён расплываецца ў успамінах — з жалем і тугою — аб тым, што мінула ў ягоным асабістым жыцьці («*Што складаць...*»), бо «заўсёды заўтрашняе наша — рэбус» («*Над шляхам пьл*»).

Але гэта ўсё — перажываньні *асабістыя*, індыўідуальныя, якія не перашкаджаюць паэце верыць у светлую будучыню сваей Бацькаўшчыны-Беларусі. Сумны настрой спараджае ў паэты жыцьцё ў чужыне (у Маскве), дзе яго пакідае «чараўнічая песьня». Але, — верыць паэта — як ён «вернецца на Беларусь», дык і — «песьні чараўніцы прылятуць ізноў»⁹ («*Дзяўчына*»). Тыя песьні, што пяюць дзяўчаты на родных загонах; тыя песьні нашага народу, што выяўляюць такі вялікі ўплыў на ўсю творчасць Дубоўкі, каторы ўмее цаніць іхняе характава і пазычаць зь яго скарбаў таксама, як рабіў гэта Максім Багдановіч.

Глыбокай любоўю веець ад радкоў вершаў Дубоўкі кожны раз, як ён успамінае Беларусь. Дзесь — у чужыне — ён адсоўвае ад сябе дзяўчыну-красуню, што «нафарбавала вусны», бо — «дзяўчына ня наша»!¹⁰ І вера ў Беларусь — апраўдваецца: бо здзяйсняецца ўжо на Ўсходзе прароцтва паэтава, што

Прыйдзе некалі гэтакі дзень,
калі ПРАЦА наўкол запануе,
калі будзе НАМ пожня¹¹ ірдзец,

бо там ужо «уніўэрсытэт далі»¹² — жабраку, і «новыя словы, новыя рытмы поўнай жменяй жыцьцё дае» («*Студэнт*»).

Не зачпляючы — дзеля паданых напачатку прычын — вершаў на сацыяльныя

тэмы, адзначыць трэба хараша апрацаваную легенду аб Брагіне («*Бра-гінь*»).

Але пяройдзем да наступных аўтараў, аб якіх у нас, у Заходняй Беларусі, ніхто йшчэ ня чуў. Усіх іх злучаюць адны настроі, адны пачуцьці: бо пазналі яны Радасьць Жыцьця, радасьць ад таго, што яны ёсьць — «*Sumus!*» Мы — ёсьць. Мы — кожны з нас, кожны «Я». Мы — працоўная грамада. Мы — народ Беларускі. Мы — Беларусь, ці то вольная, ці йшчэ пад'ярэмная.

Найбольш тыповы сярод іх, найбольш характэрны — *Алесь Дудар*. І ў ягонай «*Беларусі бунтарскай*» на першым месцы чытаем верш «*Я малады*», які выясьняе прычыну бунтарства: яна — зьмешчана ў двух словах загалюку ўступнага вершу. На гэтай магутнай, жыцьцярадаснай сіле моладасьці і грунтуецца з большай пэўнасьцяй аб'яднаньне маладнякоўскіх сіл, чым на праграмах і партыйных дырэктывах...

Моладасьць больш, чым які іншы век, верыць у заўтрашні дзень, і нашаму аўтару «пазірае з Усходу заўтра»¹³ («*Паўстанец*»). Бо тэй Радасьці, якую родзе ў маладых душах бурлівае жыцьцё, нішто забіць ня можа:

Ня зьвяжаце радасьці путамі!¹⁴

(«*Закуты Захад*»)

кажа Дудар — зусім таксама, як апяваў Уладзімер Жылка «Радасьць велікодную» ў сваім «Уяўленьні».

Дудар цікаўна малюе той мамэнт, калі маладыя беларускія сілы — у выніку перастройкі ўсяго жыцьцёвага ладу на Ўсходзе — цэлай хваляй памкнуліся да места — па навуку:

На навуку пайшлі ў атаку

Дзеці палёў і заводаў.

(***)¹⁵

Але, зь пераходам у места, «дзеці палёў», хоць і зьліліся ў вадну грамаду з «дзяцьмі заводаў», усё ж не забыліся аб вёсцы. І сам паэта ўдзяляе мясьцінку «Вясковаму»¹⁶, і чуецца ў яго шчырая любоў да сялянства й ягонага жыцьця, у якое — «прышлі дзянькі вясёлыя». Глыбокая вера ў сілу працоўных — вось характэрная рыса маладнякоўцаў наагул і Дудара ў гэтым ліку:

Ані ў сон, ані ў чых ня веру я¹⁷,

Толькі веру я ў сваю руку...

— руку працоўную.

Пачэснае месца ў Дударовым першым зборнічку «Беларусь бунтарская» займае вялікая рэч «*3 паэмы 1920 году*». Твор гэты вельмі напамінае Чаротавых «Босых на вогнішчы», толькі тая ж тэма апрацавана ў яго ня гэтак арыгінальна й ня гэтак цікаўна, як у Чарота. Паміж іншым, гожа тут адзначыць летуценьні гэтага сына Ўсходняе Беларусі аб... Вільні!

Другі зборнічак вершаў Ал. Дудара — «*І залацісьцею і сталёвей*» — гэта ўжо пераход ад «пэрыяду бур і навальніц» да спакойнага будаваньня жыцьця роднае краіны, аб якой Дудар у парыве любві да яе пяе:

Старана ты мая, старана!..

Для цябе і жыць і загінуць...

(«*Вецер з поўначы*»)

Запраўды, загінуць — дужа лёгка, але жыць і тварыць — цяжэй. І паэта, назаўтрае пасья перамогі ў барацьбе за новы лад, кліча:

Не спыняцца, а далей ісьці

Да жыцьця, да радасьці і песьні¹⁸.

І хоць мо «сягонья» акажацца для паэты «апошняй мяжой», ён не губляе свайго жыццярадаснага настрою, бо

Заменяць лепшыя заўтра нас!¹⁹

Учтываючыся ў вершы Дудара, прыходзіцца сьцьвярдзіць, што — пры ўсёй ягонай грамадзкасьці — перажываньні і парываньні ў яго маюць ярка выражавы *індыўдуальны* характар. Але гэты індыўдуалізм ня б'ецца з грамадзкасьцяй.

І ў гэтым другім зборнічку — мо йшчэ больш, чым у першым, — вёска бярэць сваё: Дудара заварожылі хараством сваім «сьцежкі васільковыя», аб якіх ня можа ён забыцца і ў горадзе.

Адзін з апошніх вершаў — «Песьня недапетая» — асабліва характэрны для гэтага прадстаўніка «Маладняка»: у ім бачым гатоўнасьць *самазьніштажэньня*, абы толькі

Распыліцца ў радасьці!²⁰

Нягледзячы на высокае падчас хараство Дударовых вершаў, выбраная ім форма неяк мала адпавядае другому «каб» маладнякоўскае праграмы: тут многа непанятнага — перадусім для вёскі. Дый наагул здаецца, што аўтар і сам не здае сабе справы з зместу сваіх настройў, і яны — гэтыя настроі — часта як быццам ператвараюцца ў вершы, абмінаючы сьвядомасьць і крытыцызм тварца вершаў («*Зьвініць прасторамі туга*»).

Цікаўны падыход да творчасці ў аўтара зборнічку вершаў пад загалоўкам «*Vita*» *Яэпа Пушчы*. У прадмове да зборнічку, тлумачачы ягоны вазоў, Пушча піша, што — на ягоны пагляд, падзяляны зь ім і Чарнушэвічам, і Бабарэкай, — чарговае заданьне беларускае літаратуры — даць «сынтэз, стройную сугучнасьць рамантызму жыцця зь яго рэалізмам», і гэта й мае выражаць слова «*Vita*» — жыцьцё — «вітаізм». «Нам думалася, — піша Пушча, — што ў гэтую новую квадру індыўдуальнасьць паэты павінна быць пастаўлена ўспрыяючыя ўмовы разьвіцьця, але разам з тым у ёй павінны жыць ідэалы і імкненьні калектыву і той шлях, які вядзе ў сьветлае заўтра — да сацыялізму».

Нягледзячы на туманнасьць створанага паэтай тэрміну «вітаізм», можна сказаць, што зместам сваім зборнічак не выходзе па-за рамкі маладнякоўскага кірунку, паскольку судзім аб ім не паводле твораў, а — паводле праграмных дэкларацыяў «Маладняка».

Чатыры адзелы ў зборнічку: Жыцьцё, Мэлёдыі, Сугучнасьць, Нашы дні. У «Жыцьці» — задору маладняцкага многа, — гэтак многа, што паэта абвяшчае вайну... жыцьцю — зь ягонымі «суровасьцяй і законам». І зусім паважна заяўляе Пушча, што ягоная «душа ня хоча быць званком» — «і рогату, і плачу» жыцьця. Мо яно й укладаецца ў тэндэнцыю маладнякоўцаў будаваць нешта зусім новае ў жыцьці (згодна зь іх сацыяльнай ідэалёгіяй), — але ж лішне ўжо *не жыцьцёва* выракацца ўплыву жыцьця на душу і творчасць песьнярову!.. І, нягледзячы на заяву Пушчы аб тым, што ягоная душа «ня любіць фальшы камэртонаў», іменна нечым «робленым» веець ад ягоных вершаў. Мала ў іх і «мэлёдыі», і «сугучнасьці». А часта ўжываны Пушчай, як і шмат кім з маладнякоўцаў, трыялет — чужы нашай народнай паэзіі і дагэтуль мала карыстаны нашымі карыфэямі літаратуры, — толькі ўзмацняе ўражаньне «робленасьці» вершаў Пушчы. І толькі лічаныя зь іх — як, да прыкладу, вельмі харошы вершык «Непагодай» — сваёй музыкальнасьцяй прабіваюць сабе дарогу да нашага пачуцьця, выклікаюць ваганьне ў ёй камэртону — у тон паэце.

Шмат цікавейшы — *Анатоль Вольны*, які ў сваім зборнічку пад загалоўкам «*Чарнакудрая радасьць*» — змяшчае на першым месцы свайго «Кастуся Каліноўскага». У чатырнаццаціх песьнях аўтар у даволі прыгожых вершах дае цікаўнае прадстаўленьне духовае істоты Каліноўскага, безумоўна праўдзівае па сутнасьці,

хоць і высказанае чужой Каліноўскаму, сучаснай нам рэвалюцыйнай фразэалёгіяй.

Многа шчырага пачуцця ўлажыў аўтар у верш свой «Мне і тут безь Беларусі цесна», які выяўляе ягоныя думкі на Каўказе, дзе ён лечыцца разам з цэлай дружнай зваленых жыцьцём байцоў. Ужо самы назоў гавора аб настройх паэты, аб ягонай любові да роднага краю. І не дарма канчае свой зборнічак Анатоль Вольны гэтакімі радкамі:

Чарнакудрая радасьць аколiцы,
Васiльковых напеўных палёў

— тых палёў на Беларусі.

Апошні ўспомнены верш свой Анатоль Вольны пасвячае *Андрэю Александровiчу*. Маём у рукох два зборнічкі апошняга, дык з чароду пяройдзем да iх.

«Па беларускім бруку» і — «Прозалаць».

Александровiч бяспрэчна мае талент, які мусiць расьці й разьвівацца. Але й сягонья ён дае рэчы безумоўна цэнныя.

Цiкаўна ў iм перадусiм тое, што ён у сваiх вершах стараецца даць — *рытм места*, рытм жыцьця і працы ў мескіх фабрыках і заводах. І дае яго гэтак, што адгукаецца душа на ягоныя абразкі жыцьця працоўнага места, і ўстаюць уваччу адбiткі нечага знанага, некалі бачанага й перажыванага... А тое ў iм новае, што «брук», па яким ступае паэта, — *ужо беларускі*, якім і быў прад вякамі, і на гэтым беларускім бруку выяўляюцца рэзкія сацыяльныя кантрасты.

Александровiч добра ведае тэхніку вершу й «будуе» яго паводле розных формаў — то ў пастаці шасьцiпраменнае зоркі, то трыкутніка, ды ўзнаўляе розныя старыя, даўно прызабытыя «кунстшцокі».

Маючы ў сабе ўсе характэрныя рысы маладнякоўца, ён выдзяляецца сярод сваiх калегаў шмат больш стараннай апрацоўкай сваiх твораў.

Уладзімер Хадыка даў зборнічак «*Сунiцы*» — ад назову першага вершыку. Яго мо больш, чым iншых таварышоў ягоных, захоплiвае прырода й вёска, і гэтымі ён блiжэй да старэйшага пакаленьня нашых песьняроў. І хоць зборнік канчаецца вершам з такім красамоўным загаловам: «Хлопцы, дуй!», які складае дань новым настройам, усё ж дух у яго — дух вяскоўца, і туга палёў нашых неадступна сьцелецца па сьлядох ягоных.

Наадварот, у *Яэна Падабеда* («Вершы») больш адбiваюцца новыя настроi, але настроi гэтыя менш узварушаюць ягоную душу — пэўне ж гэтаксама зьвязаную неразрыўнымі нiцямі зь вёскай: прынамся ня чуецца ў iм гэткае натхнёнасьцi, як у папярэдніка, і форма вершу не ўзьнiмаецца на вялiкшую вышыню.

Не будзем тут затрымлівацца даўжэй над «*Асьцём*» вострага сатырыка *Крапiвы*: і псэўданiм ягоны, і назоў зборнічку самi за сябе гавораць. Затое адзначым адну вельмі прыемную праяву, якой зьяўляецца зборнічак вершаў трох маладых *пяснярак*: З. Бандарынай, Н. Вiшнеўскай і Я. Пфляўмбаўм.

Наша паэзія мае надта мала жаночкіх iменьняў. Апрача Цёткі ды Буйлянкі — бадай нікога больш з жанок ня бачылі мы на нашым адраджэнскім Парнасе. Дык тым прыямней адзначыць уваход на Парнас беларускі гэтых трох паэтак. Праўда, ад ацэнкі iхняе творчасьцi (ведама, у маладнякоўскім духу) мы мусiм сяньня ўстрымацца, бо лiшне мала маем матэрыялу дзеля гэтага. Але спадзяемся, што яны і самыя пойдучь яшчэ наперад у сваiм мастацкім разьвіцьцi, і павядучь за сабой цэлы рад новых пяснярак.

Заканчываючы гэты наш пабежны агляд паэтыцкае творчасьцi на нашых Усходнiх Загонах, адзначаем яшчэ раз, што матэрыялы нашыя адносяцца выключна да 1926 году, у малой частцы такжа — да 1925. Што зроблена там на гэтай нiве за 1927 і 1928 гг. — ня ведаем*. Але спадзяемся, што той маладняк, які гэтак дзёрзка шыбануў

уверх на задзірванелым за час вялікае вайны полі беларускім, разрасьцецца борзда ў густы гай, шумы якога выспяваюць нам багата песняў, дадуць шмат цэннасьцяў і паважна ўзбагацяць імі нашу літаратуру.

НАПЕВЫ ЛІРЫ ЯНКІ КУПАЛЫ

Публічная лекцыя

Ужо з самае істоты лірычнае творчасьці наагул вынікае незвычайна цесная сувязь між тым, што творыць паэта, і ягоным жыцьцём, ягонымі перажываньнямі. Як народ у сваіх песнях ад якоў выліваў усё тое, што найбольш востра адбываецца ў яго душы, так і паэта ў сваіх лірычных творах выяўляе ўсё, што зьяўляецца найбольш істотным у жыцьці яго — перадусім у ўнутраным, духовым жыцьці. І ў меру таго, як расьце й разьвіваецца духова сам паэта, адбываецца несупыннае ўзбагачваньне творчасьці яго, узьвялічваецца важкасьць і разнабочнасьць твораных ім цэннасьцяў.

Сярод нашых лірыкаў, наагул найбольш чысьленых сярод беларускіх «парнасьнікаў», справядлівасьць вышэйсказанага найбольш ярка выяўляецца у найвялікшага зь іх — у Янкі Купалы, які, трэ тут адзначыць, займае адначасна пачэснае месца і ў нашай драматургіі, і ў эпасе. Вось жа, каб зразумець і растлумачыць сабе правільна характар творчасьці Купалы і незвычайна цікаўную эвалюцыю ў ёй, неабходна пазнаёміцца перад усім з галоўнымі мамэнтамі ягонае біяграфіі.

* * *

Янка Купала (праўдзівае прозьвішча — Іван Луцэвіч) нарадзіўся ў 1882 годзе ў фальварку Вязынцы, каля Радашкавіч, на тэрыторыі былое Менскае губэрні. Бацька яго гаспадарыў як пасэсар¹, на чужой зямлі, і малы Янка рос і разьвіваўся на вёсцы ажно да 1908 году, ня лічачы аднаго году, праведзенага разам з бацькам у Менску, калі быў яшчэ невялікім хлапчуком. Але й жыцьцё на вёсцы ня ўвесь час было аднолькавае. Сьпяраша Янка быў пры бацькох на гаспадарцы. У хаце ён навучыўся чытаць, пасья яго падгатаўляў да гімназіі вандроўны вучыцель — «дырэктар»², але думка аб навуцы ў сярэдняй школе ня здзейсьнілася, і адукацыя яго абмежылася сканчэньнем народнае школы. На 19 годзе жыцьця яго памер ягоны бацька³. І вась Янка кідае працу на ральлі, памятную яму бадзяньнем зь месца на месца па арэндах, памятную цяжкім фізычным трудом усей сям’і і сталым пачуцьцём неабьясьпечанасьці і залежнасьці ад волі «пана» — уласьніка зямлі. З гэтага пэрыяду ў яго асталіся добрыя ўспаміны толькі з часу жыцьця ў ф. Селішчах, у Барысаўшчыне. Тут у суседстве быў двор Бясяды Чаховіча, уласьнік якога прадстаўляў тып рамантыка-рэвалюцыянэра, які за ўчасьце ў паўстаньні 1863 году быў у ссылцы ў Сібіры і, вярнуўшыся, захаваў у поўнасьці свае рэвалюцыйныя ідэалы. У Чаховіча была добрая бібліятэка з падборам кніжак, адпавядаючым ідэалёгіі ўласьніка; былі тут і кніжкі «рэвалюцыйныя», як сьцьвярджае М. Гарэцкі ў сваей «Гісторыі беларускае літаратуры», не даючы, аднак, больш выразнага азначэньня, якога роду была іх рэвалюцыйнасьць. Вось з гэтае бібліятэкі і чарпаў Янка «кніжную мудрасьць»⁴ і новыя думкі-ідэі, сьлед ад якіх захаваўся ў душы яго на ўсё жыцьцё. Пэўне ж і гутаркі з Чаховічам рабілі сваё. А тут давялося Янцы пазнаёміцца і з нашым пісьменьнікам Антонам Лявіцкім (Ядвігін Ш.), у якога першы раз пабачыў беларускія друкі⁵. Дык і з гэтае сустрэчы мусіў вынесці нешта новае, — нешта, што ў далейшым жыцьці ня счэзла, а, наадварот, разьвілося ў зусім новы сьветапагляд.

З такім ідэйным і навуковым багажом Янка кідае саху і займае месца пры машы-

не ў бровары, як практыкант, выпаўняючы ўсе абавязкі броварнага работніка. І тут, пад рытмічны грукат машыны, пачаў хваляваўшыся яго думкі й абразы запісваць на паперы ў форме рытмічнай — вершамі. Сям’я яго была напалову спольшчаная, з дробнашляхоцкімі традыцыямі, дык першыя спробы пісаць вершы былі ў польскай мове, а пасля і ў расейскай⁶. Але вось падыходзяць гады вялікага грамадзкага ўзварушэння: выбухае ў 1904 годзе расейска-японская вайна, выкліканая праступнымі спэкуляцыямі царскае камарыльлі на Далёкім Усходзе. І ўсё, што было чэснага ў Расеі, з абурэннем паўстае проці бязмыснага нішчэння людзей у гэтай наперад засуджанай на няўдачу вайне. З агульнага настрою карыстаюць рэвалюцыйныя партыі, заклікаючы масы да барацьбы з царскай уладай. Выступае на арэну і Беларуская Рэвалюцыйная Грамада, якая да агульнарэвалюцыйных лёзунгаў далучае і беларускія нацыянальныя ідэалы. І вось па вёсках беларускіх пачынаюць пашырацца «доўгенькія паперкі» — праклямацыі ў беларускай мове. Яны даходзяць і да Янкі Луцэвіча, які працуе то ў адным, то ў другім дворным бровары і ўсё больш знаёміцца з работніцкай доляй. Беларускія праклямацыі давяршаюць тое, што йшчэ напачатку вайны таілася ў ягонай душы ад часу першага знаёмства зь беларускай кніжкай. І Янка пачынае пісаць свае вершыкі — «папросту», па-беларуску. А тут яму давалося паказаць свае творы — польскія, расейскія і беларускія — людзям, якія як след ацанілі тыя і другія: і Ўладзімір Самойла ў Менску, і д-р Ян Офэнбэрг у Радашковічах — у вадзін голас кажучь яму, што толькі ў роднай, беларускай стыхіі могуць развіцца зачаткі бясспрэчнага таленту. На тую ж тэму гутарыў з ім і аўтар гэтых радкоў, калі ў 1905 годзе давалося яму першы раз спаткацца з гэтым скромным, вельмі нясьмелым і няпэўным сябе дзецюком у Менску⁷. Дык *Янка Луцэвіч* кідае зусім пісаньне польскіх і расейскіх вершаў, якія — у сувязі зь вельмі слабым веданнем польскае і расейскае мовы — не вытрымлівалі крытыкі, і вось родзіцца беларускі пясьняр *Янка Купала*.

У 1906, 7 і 8 годзе Купала ўжо многа піша па-беларуску, а моцным імпульсам для яго зьяўляецца выхад у Вільні першых легальных беларускіх газэт — «Нашае Долі» і «Нашае Нівы» — у канцы 1906 году⁸. Рэдакцыя зразу ж ацаніла здольнасці паэты і пачала на пачэсным месцы зьяшчаць яго творы — побач з творамі Якуба Коласа. Урэшце рэдакцыя «Нашае Нівы» выклікае Купалу зь вёскі ў Вільню, расцараўшыся для яго працу памоцніка бібліятэкара ў бібліятэцы «Знание», уласнік якое, Барыс Даніловіч, быў вельмі блізкі чалавек да нашаніўскае групы і пасля прымаў чыннае ўчастье ў беларускім руху ажно да часу сусьветнае вайны, якая адарвала яго ад Вільні і закінула — пасля дэмабілізацыі — у Адэсу.

Папрацаваўшы год у Вільні і выкарыстаўшы для сябе — з аднаго боку — кніжныя скарбы бібліятэкі, а з другога — бліжэйшае знаёмства з нашаніўцамі, Купала ўвосені 1909 году перабіраецца ў Пецябург, дзе праф. Эпімах-Шыпіла бярэцца дапамагчы яму здабыць сыстэматычную адукацыю. У працягу чатырох гадоў Купала ходзе на агульнаасветныя курсы Чарняева і працуе ў выдавецкай суполцы «Загляне сонца і ў наша ваконца». Тут, у Пецябурзе, ён жыве супольным жыццём зь беларускай студэнцкай сям’ёй, якая гуртуецца навакол дзвюх асобаў: праф. Эпімаха-Шыпілы і студэнта тэхналегіі Вацлава Іваноўскага⁹ (цяперашняга прафэсара Варшаўскае палітэхнікі). У 1913 годзе Купала ізноў у Вільні, дзе працуе ў Беларускай выдавецкай т-ве ды займае адказнае становішча рэдактара «Нашае Нівы»

* Лічым сваім абавязкам адзначыць утварэнне ў Менску за апошнія гады новага згуртавання паэтаў і пісьменьнікаў — «Узвышша». Сярод сяброў яго — рад паважнейшых працаўнікоў на ніве беларускае паэзіі, але прац іх яшчэ ня маем.

ажно да эвакуацыі Вільні расейцамі ўвосені 1915 году.

Пакінуўшы Вільню, як «бежанец», Купала паехаў сьпярша ў Менск, а стуль — у Арол, дзе жыў сьвядомы беларус Жывапісцаў¹⁰, чалавек даволі заможны, які й угаварыў Купале, каб ехаў у Маскву дапоўніць сваю адукацыю ў вольным унівэрсытэце Шаняўскага. Жывапісцаў на гэта дакляраваў даць дапамогу грашмі. Ды вучыўся там Купала нядоўга, бо ўжо ў 1916 годзе быў узяты ў войска і працаваў у тылавых установах сьпярша ў Менску, пасля ў Полацку, дзе й застала яго разам з жонкай ягонай (у 1916 г. ён ажаніўся зь беларускай вучыцелькай Уладзіславай Станкевічанкай) — рэвалюцыя. З Полацку яго перавялі ў Смаленск, дзе правёў найцяжэйшы пасьярэвалюцыйны час. У 1920 годзе Купала ўрэшце перабіраецца ў Менск¹¹, дзе знаходзе шырокую магчымасьць дзеля сваей літаратурнай працы — асабліва пасля таго, як урад Радавае Беларусі абвясчае яго «Народным Паэтам» і забясьпечвае яму жыцьцё эмэрытурай¹². Там, у Менску, Купала жыве й творыць і сьгоньня.

Вось жа ўсе гэтыя жыцьцёвыя зьмены, гэты выхад ізь вескі ў места і ўсё перажытае ў месце — у сям’і актыўных беларускіх адраджэнцаў, урэшце — вайна і рэвалюцыя — усё гэта вельмі ярка адбілася на творчасьці Купалы наагул ды выявілася перадусім у ягонай лірыцы. І мы — у сувязі з гэтым — можам падзяліць наш агляд лірыкі Янкі Купалы на чатыры пэрыяды: першы адбіўся ў першым томіку вершаў ягоных «Жалейка» (Пецярбург, 1908) і абыймае *пачатковую творчасць* — пераважна з часу *жыцьця ў вёсцы*; другі — пэрыяд пераходны — зыходзіцца з выпускам у сьвет «Гусляра» (Пецярбург, 1910), дзе Купала стаўляе *першыя самастойныя крокі на мястowym бруку*; трэці — зборнікі «Шляхам жыцьця» (Пецярбург, 1913) і «Спадчына» (Менск, 1922) — абыймае пэрыяд *поўнае сьвядомасьці* паэты як мастака і павадыра свайго народу і заканчваецца мамэнтам *будаваньня самастойнае Беларусі*; нарэшце чацьвёрты — зборнік «Безназоўнае» (Менск, 1924¹³) — апошні пэрыяд *аканчальнага сацыяльнага самавызначэньня* паэты. У такім парадку і разгледзім літаратурную творчасць Янкі Купалы.

Свой выдатны талент пяснярскі выяўляў Янка Купала зь першых жа вершыкаў. Глыбака схоплены народны дух, здольнасць схопліваць самае істотнае ў рэчах і зьявішчах, утоены юмор¹⁴ — усё гэта злучалася ў Купалы ад самага пачатку з лёгкасьцяй мовы, пачуцьцём рытму, сілай экспрэсіі і музыкальнасьцяй. А з агульным разьвіцьцём Купалы, з знаёмствам з чужымі літаратурамі (— сваей жа блізка як і не было!), з вырабленьем смаку й сьвядомага пачуцьця красы — ішло ў Купалы наперад і ўзбагачваньне формы, бо новыя думкі, перажываньні, настроі вымагалі новага спосабу выяўленьня.

«Жалейка» абыймае той пэрыяд творчасьці Купалы, калі ён, жывучы на вёсцы, ня маючы адпаведных узораў прад вачыма, тварыў *із сябе* дзякуючы тэй «іскры божай», якая й вызначыла яму ў жыцьці цяжкісты, але слаўны шлях мастака. Бачачы навакол сябе абмежаны лік зьявішчаў, Купала, які пачаў з выяўленьня ў вершах нягод і злыбед сваіх уласных і падобных да яго прадстаўнікоў фізычнае працы, з пункту гледжаньня багацьця матываў на пачатку сваей паэтыцкай творчасьці не ўзьнімаецца па-над Мацея Бурачка, перавышаючы яго, ведама, з пункту гледжаньня формы, паэтыцкае тэхнікі. Нараканьне на нядолю хлебараба-беларуса, які гэтак часта ня мае куска сваей зямлі і прымушаны арандаваць варштат дзеля працы, пачуцьцё вялікае сацыяльнае крыўды — гэта ж тое, аб чым пяю і Бурачок. Але ў Купалы апрацоўка тых жа матываў, што і ў Бурачка, інакшая: ён сам перажывае гэтыя нягоды і крыўды — пад той час, як Бурачок узіраецца на іх звонку, дык і перажываньні Купалы шмат глыбейшыя, паўнейшыя. «Зь песьняў аб сваей старонцы», «Зь песьняў беларускага мужыка», «Ах! ці доўга...», «Хоць ты сэрца...» — гэта паглыбленьня перапэвы «Беларускае дудкі»¹⁵ ў больш мастацкай форме. Але ёсьць тут і нешта новае, раўнуючы да Бурачковых твораў.

Вось хаця бы верш «Пажалей мужыка». Тэма — тая самая, што ў Бурачковым вершу «Не цурайся мяне, панічок, Што далонь пакрываюць мазолі...» Але Купалава «пажалей» зварачаецца да тых, хто «адзеты і сыты», не як просьба аб ласку, не як просьба наагул: гэта — трэбаваньне, гэта — заклік, за неспаўненьне якога Купала хавае запазухай пагрозу:

Пажалей ты яго, сіраты, —
 Бо на сьвет многа прыйдзе бяды,
 Бо за крыўду сваю адасьціць.
 Сьвіньням будзе крыві не пабраць! —
 Адамсьціць, аж зямля задрыжыць,
 Аж віхры зашумяць, загудзяць!

Вось тое, да чаго ніколі не даходзіў Бурачок. Вось тое, што выплывае ў Купалы як сябры многамільённае сялянскае грамады, з пачуцьця свае ўласнае моцы:

Я багач, я магнат!

кліча Купала ў пачуваньні гэтае моцы сваей у такім блізкім да Бурачковага вершу «Зь песьняў беларускага мужыка».

Я мужык беларус, —
 Пан сахі і касы!

зь сілай кажа Купала і йзноў папераджае, што пачуцьцё чалавечае годнасьці ўжо збудзілася ў ягонай душы, што і ён — Чалавек, што й яму «гараваць надаела ўвесь век!»

Гэтак — пэўне ж, пад уплывам рэвалюцыйных падзеяў 1905 году — Купала не абмежыўся плачам і нараканьнем на ліхую долю, не абмежыўся, як Бурачок, сьцьвяр-

джэньнем жудасных фактаў з мужыцкага жыцця, але зрабіў крок далей: крок да барацьбы, да здабываньня сілай лепшае долі, бо яе ніхто з ласкі яму ня дасьць.

У цэлым радзе вершаў Купалавых сустрэаем перапевы тых жа думак. Але ўва ўсіх у іх бачым яшчэ як быццам *пэрсаніфікацыю* сацыяльнае крыўды беларускага мужыка ў асобе самога аўтара: няма йшчэ таго сынтэзу сацыяльнае праблемы, які гэтак ярка выяўляецца ў канцавым, сучасным нам пэрыядзе творчасьці Купалы.

Пры ўсёй грамадзкасьці агульнага кірунку Купалы інтарэсы свайго «Я» ўсё-ж такі у той час займаюць у творчасьці яго выдатнае месца. І характэрна тут тое, што паэта, які йшчэ ня шмат вырас па-над духовы ровень сваёй вясковай сфэры, падчыркавае гэта шляхам нейкага самапаніжаньня, у чым, праўда, чуецца і нотка насмешкі над тымі, хто — слухна ці няслухна — лічыць сябе вышэйшым за яго. З гэтага пункту гледжаньня цікаўны ўступны верш «Жалейкі» пад загалоўкам «Я не паэта»:

Я не паэта, о крыў мяне Божа!
Ня рвуся я к славе гэткай ні мала.
Хоць песеньку-думку і высную можа,
Завуся я толькі — Янка Купала.
Славу паэтаў разносяць па сьвеце,
Вянкі ускладаюць і звоняць пахвалай;
Я ж ціха йграю, хто ж ціхіх прымеце?
Ат! ведама, зь вёскі — Янка Купала!

Пасколькі ў гэтай «ціхасьці» працуваецца ўжо веліч песьняра, пастолькі ў асабістых сваіх імкненьнях і жыцьцёвых ідэалах Купала ў тым першым пэрыядзе запраўды ўсё яшчэ зьяўляецца звычайным дзецюком вясковым, Іванам Луцэвічам. Паняцьце яго аб шчасьці — тыповае дробнамяшчанскае; любоў — галоўны мамэнт у гэтым шчасьці — бедная, някрасачная. Так, у вершу «Дзяўчынка, галубка мая!» Купала летуціць аб такім зацішным, супакойным жыцьці зь ёю ўдваёх, аб такім ціхім гняздзечку, якое было бы далёка ад бурлівага грамадзкага жыцця, ад вялікіх і магутных парываньняў, пры якіх асабістае шчасьце здаецца страшэнна малым, нікчэмным, пустым...

Але і ў тую пачатную пару Купалавае творчасьці, калі йшчэ браў верх вясковы дзецюк Іван Луцэвіч, два імпульсы асабліва ўзварушаюць душу паэты і вырываюць яго із сфэры ягоных вясковых сяброў: гэта — *краса прыроды* і — *ідэя нацыянальнага адраджэньня*. Яны — гэтыя імпульсы — дужэйшыя за ўсе праявы асабістага шчасья, ведамыя і даступныя Янцы Луцэвічу; яны падымаюць Янку Луцэвіча на тую вышыню, дзе ўжо непадзельна пануе Янка Купала.

Аднак у лірыцы прыродаапісаўчай няма у Купалы захапленьня красой прыроды дзеля самае красы: лішне блізка зьявішчы ў жыцьці навакольным зьвязаны з жыцьцём селяніна, каб ён, апяваючы прыроду й красу яе, мог усё гэта аддзяліць ад свайго ўласнага жыцця. І зіма пужае Купалу тым, што мароз жыцьцё скаваў і ў полі, і ў вёсцы; зіма — гэта для яго перадусім сімвал няволі роднае старонкі, і ён чакае вясны, калі родны край, выпіўшы мучэньні да дна, урэшце ўскрэсьне ізноў. Краса лета прысьмяваецца цяжарам працы ў полі пад палючымі праменьнямі сонца («Песьня жнеяў»). Восень сумам сваім напамінае паэце, што

...восень на сьвеце,
І восень на сэрцы...¹⁶

што

... вясны на сэрцы
Ня знаў я ніколі.

А вясна, якую ён перажывае ў той пэрыяд на вёсцы, хоць і будзіць усё да ЖЫЦЬ-ЦЯ, хоць

Вясна холад змагла, вясна сьвет ажывіла,
Зь вясной меней на сьвеце і смутку і сьлёз¹⁷,

— усё ж і яна напамінае Купале аб пачатку працавітага гаспадарчага году, аб тэй жа працы цяжкой, толькі больш радаснай, больш ахвочай, бо звязанай з пачуцьцём магутнае жыцьцёвае сілы, звязанай з надзеяй,

Што вясна наша гора, як сьнег і завею,
Пахавае ў рацэ, спале сонца агнём!..

І толькі зрэдка ў нейкім апісаньні ліпы, што, быццам свацьця, шырока й разложыста расьселася пры хаце, у апісаньні вольхі маркотнай над рэчкаю бурлівай¹⁸ бачым малюнкi, ня звязаныя гэтак шчыльна з грамадзкімі ці асабістымі перажываньнямі Купалы.

Нацыянальная ідэя больш за ўсё кратае струны сэрца Купалы. На яе адгукаецца ён найбольш ярка, у вершах на адраджэнскія тэмы — найбольш дынамічнае сілы. Страшным трагізмам веець ад Купалавага вершу «Над сваей айчызнай», дзе паэта кідае раз-паразу пытаньне:

Дзе ж мой дом, дзе ж мой люд?
Дзе айчызна мая?

Жудаснымі колерамі малюе ён жыцьцё Беларусі ў вершу «Гэта крык, што жыве Беларусь!..» А ўрэшце дае спробу першага беларускага нацыянальнага гімну: «А хто там ідзе?».

Верш «А хто там ідзе?» ў даваенныя і дарэвалюцыйныя часы і быў прыняты беларускім грамадзянствам за гімн нацыянальны і пяюўся на матыў Людаміра Рагоўскага. Ён вельмі цікаўны і характэрны для беларускіх адраджэнцаў, бо ў ім — сынтэз іх імкненьняў і ідэалаў. Паэце адраджэнскі рух прадстаўляецца пад пастаянай нейкага паходу ўсенароднага (гэта паўтараецца і пазьней неаднакратна). Вось, ідзе грамада людзей. Хто яны? Беларусы. На сваіх худых плячах, на нагах, у лапці абутых, на акрываўленых руках нясуць яны сваю векавечную крыўду — сацыяльную і нацыянальную — на паказ усяму сьвету.

А хто гэта іх, не адзін мільён,
Крыўду несць наўчыў, разбудзіў іх сон?
— Бяда, гора.
А чаго ж, чаго захацелась ім,
Пагарджаным век, ім сьляпым, глухім?
— Людзьмі звацца.

Так, «людзьмі звацца», людзьмі стацца — гэта ж і быў галоўны лэзунг беларускага адраджэнскага руху: беларусы былі прымушаны пачаць з адваёўваньня сабе права на адпаведнае месца ў сям'і народаў, права на людзкае жыцьцё, якога быў пазбаўлены працоўны люд сялянскі. І ў гэтым вершу-гімне Купала — сілай сваей творчай інтуіцыі — даў сынтэз усіх нашых нацыянальных і сацыяльных імкненьняў.

* * *

Калі «Жалейка» адбівае настроі й перажываньні Купалы ў час ягонага жыцьця на вёсцы, дык «Гусьляр», які выйшаў цераз два гады пасля пярэбараў Купалы да места, мусіў бы даць нешта зусім новае, тое, што здарзілася на мястowym бруку.

Але не зусім яно ёсьць так, як, лягічна разважаючы, мусіла б быць. Бо Купале ня

так лёгка адарвацца ад прывабнае красы роднае прыроды, якую і ў месце апявае; бо Купала, асеўшы ў месце, яшчэ доўга жыве настроймі вёскі, яшчэ доўга пяе пра яе нуду і гора, яшчэ доўга плача горкімі слязьмі над доляй-нядоляй мужыка-беззямельніка. І большасць лірычных вершаў «Гусьляра» мае настрой сумны, пэсімістычны: бо сумна было і ў месце ў гады жорсткае палітычнае рэакцыі, калі царская ўлада, перамогшы выбух Рэвалюцыі 1905 году, паказвала народу сваю нязломную сілу і моц. Дык нас не павінен дзівіць пераход Купалы ад вяснянае веры ў перамогу з 1905 і пачатку 1906 году — да суму й безнадзейнасці, да шукання адказу на загадку быту сусвету («За годам год») і чалавека ў ім, на пытаньне: дзеля чаго чалавек гэтак доўга мучыцца й гаруе, каб урэшце знайсці супачынак — у магіле («Я як мы з хаткі выходзім...»). І толькі два-тры вершы ў зборніку «Гусьляр» (праўдападобна, напісаныя апошнімі!) гавораць нам, што Купала ўжо нашчупае для сябе новы шлях, што перад ім — «сказ новых дзён», які выявіцца поўнасьцяй у далейшых этапах духовага і мастацкага росту Купалы.

Купала, бясспрэчна, робіць вялікі поступ перадусім у сваім мастацкім разьвіцьці. Форма вершаў яго дасканаліцца. Верш робіцца ўсё больш музыкальным, больш узварушаючым і захопліваючым! А разам з гэтым паэта ўсьведамляе сабе ўсю вагу і значэньне сваёй творчасці для народу беларускага, для нашага нацыянальнага адраджэньня. Гэта ўжо ня той «з вёскі — Янка Купала», што глядзіць на сябе, як на некага, хто можа лічыцца нечага вартым адно толькі для такога загнанага, нешчаслівага народу, як беларусы. У ўступным вершу паэта з поўнай сьвядомасьцяй гавора, што нясе свайму народу вялікі дар:

Божы дар, сэрца жар,
Вольных, звонкіх песень чар.

Купала пазнаў чароўную сілу мастацкае творчасці сваёй: ён, як той гусьляр, па струнах душы сваёй ударае, і плыве зь іх цудоўная мэлёдыя, несучы з сабой «дум вялікіх чар»¹⁹, паказваючы «к сонцу зорны шлях». Ён — паэта — «слуга і цар» для свайго народу: слуга, бо дзеля ясьнейшае долі народнае сілы свае аддае, як верны раб; цар — бо над думкамі народнымі характэрна слова свайго пануе ўладарна, бо званам струн сваіх выжывае «перавалы хмар, цемру, зводы мар...»

Даволі прачытаць два гэтыя першыя вершы «Гусьляра», каб сьцьвердзіць, што ў мамэнт выхаду ў сьвет гэтага зборніку, даўшага ня вельмі шмат новага, Купала раптам *знайшоў самога сябе*. Але, паўтараем, гэта выявілася на дзеле *пасыля* надрукаваньня «Гусьляра» — у зборніку «Шляхам жыцьця», які ўбачыў сьвет цераз тры гады — у 1913 годзе.

* * *

Чатыры гады жыцьця ў Пецярбурзе²⁰ — у зусім новых абставінах, сярод моладзі вышэйшых школаў, сярод яе парываньняў у вышу, да вялікіх ідэалаў, сярод гутарак і спарак аб найнавейшых шэдэўрах сусьветнае літаратуры і г. д. — гэтыя чатыры гады мелі вялізарную вагу для духовага разьвіцьця Купалы і прысьпешылі эвалюцыю, якая пачалася ў Купалы на віленскім бруку йшчэ да выезду ў сталічнае места Расеі. А далей — адказная і самастойная праца на становішчы рэдактара «Нашае Нівы», а далей — выбух вайны, бежанства, праца ў Маскве над пашырэньнем і паглыбленьнем адукацыі, урэшце — Рэвалюцыя! Вось чым запоўніўся той пэрыяд жыцьця Купалы, у якім ён выступае як зусім сьвядомы сваёй сілы, пэўны сябе пясняр-павадыр свайго народу. І хаця ў працягу гэтага пэрыяду сталася многа важкіх здарэньняў, хаця яго ў свой чарод можна было б падзяліць на часткі, ад якіх ляглі розныя наслаенні на душу паэты, — мы гэты пэрыяд — пэрыяд, абняты зборнікамі «Шляхам

жыцьця» і «Спадчына», — будзем разглядаць, як нешта суцэльнае, з увагі на вышэйсказанае. Тым болей, што добрая жменя вершаў «Спадчыны», якая выйшла ў сьвет праз 9 гадоў пасля «Шляхам жыцьця», належыць храналягічна да старэйшага з гэтых зборнікаў і не ўвайшла ў яго ці то дзеля існаваўшых у 1913 годзе цэнзурных перашкодаў, ці дзеля зусім прыпадковых прычын.

Ужо Вільня ў першую бытнасьць у ёй, а пасля Пецярбург і йзноў Вільня зьвязалі Купалу з сусьветнай літаратурай, а перадусім — зь літаратурай польскай ды расейскай, творы якіх былі даступны яму ў арыгіналах. Бясспрэчна, вялізны ўплыў на Купалу зрабілі польскія рамантыкі, у першы чарод — Адам Міцкевіч, пераклады зь якога бачым ужо ў «Гусляры»²¹. Калі б па лічбе перакладаў зь Міцкевіча судзіць аб уплыве гэтага неадроднага сына нашага краю на Купалу, дык трэба сказаць, што ўплыў гэты быў дужа важкі. Відаць сьляды і ўплыву Славацкага: зьмешчаны ў зб. «Шляхам жыцьця» верш «Сумна мне, Божа»²² сваім настроем вельмі прыгадвае верш Славацкага пад тым жа назовам. Захопліваецца Купала і йшчэ больш нашым з псыхалягічнага боку, чым гэтыя два паэты, «лірнікам вясковым» — Сыракомляй, зь якога шмат перакладае²³. А далей магутны ўплыў на Купалу аказвае Канапніцкая, у якой чутны гэтак блізкія Купале тоны агульналюдзкія, у якой чуваць пратэст гарачы проці ўсякага гвалту чалавека над чалавекам, проці ўціску працоўных масаў «сільнымі гэтага сьвету». Ідзем далей: тут, у Вільні, Купала знаёміцца з творчасьцямі такіх волатаў слова, як Пшыбышэўскі і Каспровіч. Глыбака пранікае ў душу ягоную «пшыбышэўшчына» з усімі яе нэрвовымі настроймі, і пад уплывам бачанага на сцэне «Сьнегу» Пшыбышэўскага піша Купала сваю імправізацыю «Сьнег» — верш высокай мастацкай вартасьці²⁴. У тым жа часе Купала перакладае верш Каспровіча «W ńwiat», зьмешчаны значна пазьней ужо ў зборніку «Безназоўнае»²⁵. Тут жа, у Вільні, Купала знаёміцца асабіста з такімі карыфэямі расейскае літаратуры, як Бальмонт і Валеры Брусаў, якія вельмі цікавяцца паэзіяй адраджаючагася «мужыцкага» народу і даюць рад расейскіх перакладаў з Купалы²⁶. Асабліва цікавіцца нашым паэтам Брусаў, які праводзе ў гутарках зь ім не адну гадзіну падчас сваіх прыездаў у Вільню ў пачатку сусьветнае вайны. Купала ўжо раней быў знаёмы з творамі Бальмонта і Брусава, а асабістыя спатканьні йшчэ ўзмацняюць цікавасьць да гэтых твораў, шмат выясняюць Купале і ўзмацняюць уплыў на яго паэзіі найвыдатнейшых расейскіх песьняроў. Урэшце, Купала ў гэтым часе глыбей учытваецца ў украінскія творы Шаўчэнкі і пасьвячае апошняму рад вершаў.

Ад польскіх рамантыкаў Купала навучыўся глядзець у мінуўшчыну, шукаць хараства ў народных легендах, у аповесьцях з даўно мінулых дзён ды з усяго гэтага вельмі многа чарпаў для сваеі творчасьці. Навейшыя паэты далі яму новыя формы верша, навучылі зьвязваць форму з зместам і гэтым узмацоўваць уражаньне ад твораў, навучылі, якую вялікую вагу ў паэзіі іграе рытм і як ім карыстацца. І гэтым — побач з агульным духовым ростам Купалы — тлумачыцца вялізарны поступ у творчасьці нашага песьняра, які сьцьвярджае і «Шляхам жыцьця», і — пазьней — «Спадчына».

Пад уплывам рамантыкаў у Купалы вытварыўся новы погляд на прыроду — новы падыход да яе. Ён адухатварае яе. Ён апявае яе зь нейкім рэлігійным захапленьнем і — мо пад уплывам Бальмонта? — быццам старадаўны жрэц, пье ўсенародна гімны богу-сонцу («Песьня сонцу»), шукаючы ў яго патолі для сваеі заняпалай, паняволенай Бацькаўшчыны. Нейкім рэлігійным экстазам веець ад яго апісаньня жніва («Жніво»). Як прашчурны нашыя, насыліў ён лясы й бары нейкімі страхоўцямі, хохлікамі і інш. («У вечным боры»), і ўваччу у яго паланее «Чорны бог» (у вершу пад гэткаім загаловакам). Купалу вабіць хараство народных легенд, вабіць мохам парослая крушняя — памятка сівое даўніны, даючы заўсёды багатыя настроі.

Паглыбілася душа песьнярова. Перад ім разгарнуліся новыя кругазоры. Ён ужо інакш убірае ў сваю сьвядомасьць красу, знаходзе яе там, дзе раней не шукаў і не спадзяваўся знайсці. Любоў — гэтае магутнае пацуцьцё — цяпер у Купалы зусім не падобна да тае, аб якой летуцеў той даўнейшы «зь вёскі — Янка Купала» ў вершыку «Дзяўчынка»²⁷ ў «Жалейцы». Цяпер для Купалы любоў — гэта імпульс, пабуджэньне да тварэньня красы: ён для «Яе» тчэ цудоўныя шаты «з зорак усходніх, заходніх, з бліскучай маланкі»²⁸, ён славіць «сваю маладую, сьвятую песьняй няпетаі», ён творыць зь ёй «казку залатую» і ўжо забыўся аб ранейшым дробнамяшчанскім ідэале «шчаслівага гнязьдзечка»: ён з хмараў палацы для яе будзе! А новым настройам адпавядае новая форма, і Купала ў «Шл. ж.» складае сваю песьню «Для Яе» цудоўным сваёй рытмікай белым вершам.

Выбухнуўшая ў 1914 годзе сусьветная вайна закрунула новыя струны ў песьняровай душы. І ў «Песьнях вайны», і ў вершу, пасьвячоным адыходзячаму 1914 году²⁹, Купала перажывае з усім народам усе страшэнствы й жахі крывавае барацьбы цэлых народаў — за інтарэсы тых, хто, як смоўж, прысмактаўся да цэла гэтых народаў і крывёй іх ды потам жыве. Але «ваенныя» настроі пануюць у Купалы нядоўга: пасья вершаў, у якіх адбіліся першыя водрухі Купалы на вайну, паэта наш прымаўкае³⁰, а калі вайна канчаецца, выбухае нешта йшчэ больш яркае, яшчэ крапчэй дзеючае на чуткую душу песьнярову — Рэвалюцыя. І Рэвалюцыя, пашырыўшы сацыяльныя пагляды Купалы, аканчальна выводзе яго з сфэры Багушэвічавых сацыяльных балячак на новы, шырокі шлях сацыяльнае барацьбы, шлях будаваньня новага сацыяльнага ладу.

Ня будзем пакуль што задzerжывацца на гэтым мамэнце, бо ён выявіўся ў Купалы найярчэй у зборніку «Безназоўнае», які разгледзім асобна³¹. Затрымаемся тутака над тэй роляй, якую Купала — згодна з заповедзяй «Гусьляра» — іграе ў беларускім жыцьці. Гэта роля ярка зазначана паэтам і ў «Шл. ж.», і ў «Спадчыне».

Купала тут — прарок свайго народу, прарок перамогі ідэі Адраджэньня. Сьпяраша ён як быццам толькі прачувае гэту перамогу ў вельмі характэрным вершу-заклінаньні «Песьня-байка». Далей у яго ўсё крапчэе вера ў адраджэнскую ідэю («Ужо днее...» — «Шл. ж.»), і ён сьвядома выступае ў ролі прарока («Прарок» — «Шл. ж.»), граміць тых, што ня хочуць ісьці ў імя ідэі і шукаюць адно толькі сымбалічных «чырвонцаў», моцай уладарнай песьні сваёй пагражае крыўдзіцелям свайго народу («Наша песьня»). Купала выступае ад імя свайго народу проці ўвасабленьня тэй вышэйшай істоты, што нібы мае сьвядома кіраваць жыцьцём людзей і народаў: проці Бога — «Цара неба і зямлі», дакараючы яго за нядолю беларусаў, заклікаючы паслаць праведны суд на зямлю і вярнуць нам Бацькаўшчыну (верш «Цару неба й зямлі» — «Сп.»). Выказваючы свой шчыры спогад усім братнім народам, стагнаўшым у маскоўскай няволі, Купала рашуча сьцьвярджае, што ён, як і ўвесь беларускі адраджэнскі рух, вельмі далёк ад зьвярынага нацыяналізму і нацыянальнае нянавісьці. Не: ён роўна лічыць братамі і жыдоў («Жыды!»), і украінцаў (вершы, пасьвячоныя Шаўчэнцы, — «Шл. ж.»³²), і палякаў — у той час паднявольных («Памяці [М.] Канапіцкай» — «Шл. ж.»). Але гневам палае паэта проці кожнага, хто ярмо няволі хоча накінуць на народ беларускі: у вострых, рэзкіх словах дае ім Купала адправу і ў «Шл. ж.» («Чужым»), і ў «Спадчыне» («Апекуном»).

Але быць толькі прарокам-вешчуном, Купала ня можа: народныя масы Беларусі будзяцца зосну, варушацца і патрабуюць павадыроў. І Купала сьвядома ўзыходзе на шлях павадырскі і кліча народ да актыўнасьці, да чыннае барацьбы за волю («Сваякам па гутарцы», «Гэй, наперад» — у «Шл. ж.»; «Час!», «На Сход», «Свайму Народу» — «Сп.»). І ізноў, як у мамэнт тварэньня гімну «А хто там ідзе?», Купале рух масаў прадстаўляецца ў абразе ці то паходу, ці то нарады — «вялікага сходу», на які йшчэ

у 1913 г. клікаў гарамыкаў Зяблікаў Незнаёмы ў драме «Раскіданае гняздо». Прадбачаньне Купалы здзяйсняецца: беларускія масы скрануліся зь месца, беларускія масы зьбіраюцца на вялізарныя зьезды вайсковых-беларусаў на ўсіх адрэзках ваеннага фронту ў часе Рэвалюцыі, беларускія масы шлюць сваіх дэлегатаў на Усебеларускі Кангрэс — бяспрыкладную па сваёй лічэбнасьці Канстытуанту ў Менску з 2000 дэлегатаў!³³ І здзяйсняецца другое прароцтва Купалы: «бяда, гора», сацыяльны ўціск будзяць у беларускім народзе сьвядомасьць ня толькі сацыяльную, але й нацыянальную, і ідэя беларускага адраджэньня рэалізуецца як сынтэз вызваленьня і духа і цела народу, вызваленьня беларускіх працоўных масаў з нацыянальнай і сацыяльнай няволі. А глядзячы на тое, як магутнай сілай мазолістых далоняў збуджаных к жыцьцю сялян і работнікаў беларускіх будуюцца на зямлі Беларускай новы лад, Купала выракаецца сваёй старой веры ў помач «Цара неба і зямлі» і верыць толькі ў свой народ і самога сябе («Мая вера» — «Сп.»).

* * *

Вось настроі Купалы к пачатку Рэвалюцыі. Але Рэвалюцыя, зламаўшы магутным ударам усю хітрую будоўлю старога царскага і капіталістычнага Расеі, сама сабой мусіла назаўтра ад руйнаваньня перайсьці да будаваньня. І гэтак рэвалюцыйнае будаўніцтва жыцьця Беларусі на новых падвалінах выклікае ў Купалы новыя настроі — настроі вольнага чалавека, пэўнага ў сваёй сіле, будаўніка лепшага будучыны для свайго народу. Гэтым можам ахарактарызаваць новы і апошні пэрыяд у жыцьці і творчасці Купалы, якому адпавядае зборнік вершаў яго «Безназоўнае».

Ясна, што ў тым новым ладзе, які настаў у Ўсходняй Беларусі, жыцьцё мусіла навяваць і новыя думкі Купале. І вось новыя песьні ліюцца з душы ягонай. Аглядаючы ўвесь цяжкі шлях, які прайшло Адраджэньне нашага народу, Купала з энтузіязмам сьцьвярджае факт, што «збудзіўся гаспадар»³⁴ зямлі Беларускай, што патрэбаў заплаты ў тых няпрошаных «бяседнікаў», якія лішне ўжо былі разгасьціліся за сталом народным, што «гоні ўжо узораны» — і трэба сеяць зарны будучыні. Перад нашым народам — вольны творчы шляхі! І з глыбокай верай у апошні песьні «Безназоўнага» заяўляе Купала:

Пакінем спадчыну мы для патомкаў
Інакшую ад тэй,
Што ўзялі мы ад продкаў на абломках
Гісторыі сваёй.

А ў апошніх радках кажа з поўным перакананьнем:

... мы пакінем песьню вызваленьня
і вольны бацькаў кут.

І ўжо не аб хлебе будным летуціць Купала для свайго працоўнага народу: у вырай ён кліча «саколіх дзяцей» — «да сонца вясёлкавым шляхам». Бо ўжо настаў час дзеля магутнага размаху ў тварэньні красы, хараства, бо ўжо «час сонца схапці і сонцам ірдзеці». І заклікае наш паэта дружыну Пясьнярскую — «уладарнікаў песьні» — «на шляхі пад сьцягі красы і свабоды»:

Час вылецець к славе з пагібельнай плесьні
І песьняй агністай дзівіці народы.

(«У вырай!»)

І запраўды, дзівіць ужо народы гэтая самая Беларусь, што йшчэ ўчора няведамай была для нікога, — дзівіць сілай неспажытай сваёй творчасці. І глядзяць су-

седзі і дзіву даюцца:

— То ж яна з мужыкоў,
А як выйшла ў людзі!
Як міне больш гадкоў,
Што ж тады ўжо будзе?!

(«Безназоўнае»)

Сіла — усюды пануе ў роднай старонцы збуджаная сіла працоўных. І ў захапленні гэтай сілай Купала — гэты сын зямлі, сын беларускае вёскі, які распачаў сваю пяснярскую працу сумаваньнем па *сваей* зямлі — *сваім* загоне ўласным, — узыходзе на шлях пралетарскі і зь велічэзнай гордасцяй абвяшчае сваё найнавейшае «Сredo»:

...О так! Я — пралетар!..
Яшчэ учорах раб пакутны —
Сягонья, я зямлі уладар
І над царамі цар магутны!
Мне бацькаўшчынай цэлы сьвет,
Ад родных ніў я адварнуўся...
Адно... ня збыў яшчэ ўсіх бед:
Мне сняцца сны аб Беларусі.

«Сны аб Беларусі»... — Што за сны, аб якой Беларусі? Чаму яны залічаны Купалай да бед? — Бо парэзана Беларусь гранічнымі межамі, бо ёсьць сягонья не адна сущэльная вольная Беларусь, а дзьве розныя Беларусі — з такой рознай доляй...

* * *

І жыцьцёвы і пяснярскі шлях Купалы вызначыўся ўжо хіба даканца. Трудна спадзявацца ад яго нечага нечаканага, што з сучасным духоўным воблікам Купалы магло б аказацца ў супярэчнасьці: бо тое, да чаго ён сягонья дайшоў, — гэта ж вытвар больш як 20-гадовае эвалюцыі Купалы. Зь вясковага хлопца вырас вялікі паэта — волат слова, вырас павадыр свайго народу. Ён — адбіцьцё души свайго народу. Але ён ня проста адбівае праменьні з душ мужычых, якія ў ягонай души зыйшліся: бо ў індывідуальнасьці паэты праменьні гэтыя заламываюцца, зьмяняюць часткова сваю дарогу, і вось з души песьняровае ліюцца на паперу новыя абразы, думкі, пачуцьці, перажываньні, заўсёды багацейшыя, заўсёды вышэйшыя, заўсёды магутнейшыя, чым у тых, хто зьяўляецца крыніцай іх. Мала таго: усё нашае нацыянальнае сілай творчага таленту свайго Купала падыймае на вышыню агульналюдзкага разуменьня, знаходзячы ў ім і адбіраючы цэннасьці агульналюдзкае вагі. Гэта перадусім — вялікая краса й дух волі, гэта — магутны парыў да вызваленьня і цела і духа народу, гэта — імкненьне да чалавечнасьці.

Вялікі мастак слова, ён усе гэтыя скарбы души сваей і народнай апранае ў высокамастацкую форму. Магутнасьці і яркасьці абразоў адпавядае багацьце формы. І ў гэтай гармоніі формы й зьместу, рытму й перажываньняў — разгадка гэтай чароўнай сілы, якой вабяць да сябе вершы Купалы. У вершах гэтых — сама музыка. І ня толькі музыка слоў — то пяшчотных і гібкіх, то цвёрдых, важкіх і поўных моцы, быццам з граніту каваных: у Купалавых вершах многа музыкі гукаў. Ці то возьмем ягонае «Адцвітаньне», дзе прост чуецца шуршаньне пад нагамі асыпаўшыхся з дрэў сухіх лісьцяў, ці то яго імправізацыю «Сьнег» — асабліва самы пачатак яе, дзе, здаецца, чуваць, як сьцелецца «лебядзіная бель» сьнегавая, ці які іншы зь вершаў Купалы, — усюды знойдем тое самае. Вялікі тварэц думак і настрояў, вялікі тварэц

мастацкае формы верша, Купала ўрэшце зьяўляецца і вялікім тварцом новых слоў, якімі ўзбагачае нашу мову і дае магчымасьць высказаць найбольш няўхопныя адценкі пачуцьця, найбольш зложныя паняцьці і абразы, твораныя яго фантазіяй.

Краса — той супольны язык народаў, які іх зьвязвае ў адну сям'ю. І гэтым языком прамовіў Купала на ўвесь сьвет — ад імя Беларускага Народу.

КРЫХУ АБ ПРАГРАМЕ ЛЕКТУРЫ

Здаецца, што ня можа быць ніякае спрэчкі аб тым, што наша школа мусіць ня толькі даваць сваім вучням пэўную веду, але і *ўзгадоўваць* іх, кшталтаваць іх душы ў мысьць высокіх агульналюдскіх ідэалаў Волі, Роўнасьці і Брацтва, якія ад часу Вялікае францускае рэвалюцыі, што іх абвясціла, зусім ня ўтрацілі сваей павагі. І калі слова настаўніка, што мінае і забываецца, можа ў гэтым кірунку зрабіць вельмі багата, дык тым балей дзеець на душы моладзі *прыклад, жывы ўзор*, які дае вучням добрая кніжка, мастацкі літаратурны твор, пранікнены гуманітарнымі ідэямі. Вось чаму хочацца мне тут зьвярнуць увагу і пэдагогаў, і бацькоў на неабходнасьць адпаведнага падбору *лектуры* для моладзі, адпаведнага ўкладаньня каталёгу *школьнае бібліятэкі*.

У афіцыйных праграмах школьнае лектуры праводзіцца тая думка, што вучань мусіць няўхільна прачытаць усе кніжкі, якія характарызуюць разгляданых на лекцыях літаратуры аўтараў. З пункту гледжаньня пэдагогікі гэта абсалютна правільна, бо нельга знаёміцца зь літаратурай выключна паводле падручніка, ня маючы беспасярэдняга ўражаньня ад творчасьці данага аўтара. Але задачы школы не абмежываюцца вывучэньнем літаратуры: як сказана на пачатку, школа мусіць і ўзгадоўваць моладзь. Дык да слухнага становішча афіцыйных праграмаў школьнае лектуры неабходна ўвясці карэктыў — дапаўненьне: камплектаваць школьныя бібліятэкі так, каб пры чытаньні кніжак зь іх у вучняў выраблялася ідэалёгія ў сказаным *людзкім духу*, каб яна была ў згодзе зь імкненьнямі нашых працоўных масаў — галоўнае складовае часьці беларускага народу.

Тут гожа крыху глыбей унікнуць у тую ролю, якую іграе ў галіне ўзгадаваньня чытаньне кніжак. Ня будзе парадоксам, калі скажам, што героі літаратурныя, гэтыя творы фантазіі пісьменьнікаў, прадстаўляюцца нам больш рэальнымі, чым уся тая маса рэальных жывых людзей, зь якімі мы разам жывем і штодня сустракаемся. Бо ж, запраўды, па-мастацку намалюваны герой повесьці або рамана раскрываецца перад намі ў сваім духовым жыцьці, у сваім фармаваньні — *да канца*, пад той час, як рэальных людзей мы бачым толькі звонку, толькі ў пэўных абмежаных акалічнасьцях, якія далёка не заўсёды выяўляюць іх духовы склад гэтак поўна і глыбака, як у літаратуры. І нашыя выябражэньні аб жыцьці больш грунтуюцца на літаратурных апісаньнях яго, чым на ўласных назіраньнях — асабліва ў маладыя гады. Можна сказаць, што навакол нас — у нашым выябражэньні — уперамешку з жывымі людзьмі жыве нейкі другі сьвет людзей выдуманых, якіх мы часта любім ці ненавідзім шмат сільней, чым жывых людзей. І гэтыя выдуманая людзі з кніжкі маюць тую перавагу над людзьмі жывымі, што яны — *несьмяротныя*, хоць бы тварцы іх і паўміралі даўно-даўно. Несьмяротныя — бо пры кожным паўторным чытаньні аб іх яны ўсё больш рэльефна нам прадстаўляюцца, набіраюць жыцьця, а адыйшоўшыя ад нас запраўды жывыя калісь людзі ў адлежнасьці часу губляюць свой яркі некалі воблік...

Ад падбору лектуры залежыць, якімі літаратурнымі тыпамі мы акружым моладзь,

каго зь іх дамо ёй за прыяцеляў, каго — за ворагаў. І калі прыпадкова сустраканыя жывыя людзі, якіх бачым адно ўрыўкамі, аказваюць на нас бяспрэчны ўплыў, дык і пагатоў таго пэрсанажы літаратурныя, якія паказваюць нам сваю душу да дна, якія нічога зь сябе ад нас не ўкрываюць.

Папробуйце прыпомніць уплыў на вас у маладыя гады нашы, прыкладам, герояў Бічэр-Стоў («Хата дзядзькі Тамаша»), або д'Амічыса («Сэрца»). Прыпомніце, як запалівала вас барацьба за нацыянальнае вызваленне і героі яе ў Іокайя («Парушым зямлю ў падставах яе»), як магутна будзіў у вас жаданне вызваліць Чалавека з рабства Спартак у «Авадні»¹. А ці ёсьць гэтыя кніжкі ў афіцыйных праграмах школьнае лектуры? Здаецца, што не...

Затое ў гэтых праграмах на першым месцы стаіць трылёгія Гэнрыка Сянкевіча, прапітаная наскрозь нянавісьцяй і пагардай пана да мужыка, паляка — да казака. Затое знойдзеце там «Сям'ю Паланецкіх» таго ж аўтара — з апатэозам гэшэфтсма-херства і клясавага самагубства. І шмат, шмат знойдзеце тамака падобнага, што рэзка пярэчыць усім натуральным парыванням моладзі да высокіх людзкіх ідэалаў, асабліва моладзі беларускай — дзяцей працоўных сялян і работнікаў.

Вось чаму так патрэбны паважныя карэктывы да афіцыйных праграмаў школьнае лектуры — асабліва для нашае беларускае моладзі: бо ж ідэалам нашага адраджэнскага руху, гэтак хораша выказаным Янкай Купалай у яго вершу-гімне «А хто там ідзе?», ёсьць: «*Людзьмі звацца!*»

Праўда, у беларускай мове мала маем гэтых кніжак — па-за нашай арыгінальнай літаратурнай творчасцяй, дзеля розных «незалежных» прычын не заўсёды даступнай для моладзі... Праўда і тое, што апрацаваная Беларускім выдавецкім т-вам праграма перакладаў з чужых літаратур, дагэтуль ня выпаўнена з прычыны фінансавых труднасьцей. Дык трэба карыстацца пасрэдніцтвам чужых моваў, у якіх гэтыя кніжкі ёсьць: польскай, расейскай, — пакуль не прыдбаем усяго патрэбнага ў нашай роднай мове. А перад усім трэба, каб нашы культурныя работнікі апрацавалі для моладзі адпаведную *праграму чытаньня*, якая і служыла б перад усім карэктывам да афіцыйных праграмаў ды і наагул паказала б, чым трэба запаўняць нашы школьныя і народныя бібліятэкі.

Ясна, што зрабіць гэта найлягчэй нашым пэдагогам. І затым я і пішу гэтыя радкі для «Сям'і і Школы»: так найхутчэй голас мой дойдзе туды, дзе трэба. Калі ж праграма будзе выпрацавана, дык Беларускае выдавецкае т-ва і ўсе беларускія кнігарні павінны парупіцца аб тое, каб паказаныя ў праграме кніжкі — беларускія, польскія, расейскія, можна было ў іх дастаць дзеля камплектаваньня школьных і народных бібліятэк.

БІБЛІЯГРАФІЯ

Кніжня для моладзі № 2 Беларускія (Крывіцкія) казкі № 1 (Каваль, Зьмей, Рымша). Вільня, 1929. Друк. «Лух».

Жыхары Беларускага Палесься, м. б., самае «нерухомае» з усіх плямёнаў у Эўропе. — Як дапускае акад. Карскі, гэта — патомкі яшчэ гэрадотаўскіх «будынаў».

Пасеўшы ў глушы векавых балотаў і лясоў — воддаль ад вялікіх гістарычных шляхоў, палешукі лічацца найбольш адсталым пляменьнем беларускім. Але ўсё гэта не перашкодзіла палешуком стварыць цудоўныя творы народнага мастацтва, поўныя ня толькі высокай паэзіі, але і глыбокай жыцьцёвай, маральнай, філязофскай і — як

гэта ні дзіўна — сацыяльна-палітычнай мудрасьці.

Асабліва выдаюцца красой і мудрасьцю *казкі* палешукоў.

Наагул, казкі беларускага народу — яркі доказ высокай даравітасьці яго. — Запраўды, няведама, ці ёсьць у сьвеце народ, які б злажыў столькі казак, як народ беларускі! 3 вялізарныя тамы белар. казак сабраны ведамым Раманавым (III, IV і V тамы яго «Белар. Зборн.»), 2 тамы выданы Фэдароўскім; ня кажучы ўжо аб больш дробных зборках дый аб масе казак, параскіданых па інш. выданьнях. Паводле падрахунку Саўчанкі, усяго на Беларусі *запісана* каля 1500 варыянтаў казак!

Найбольш цэннымі¹ па навуковаму спосабу запісу і па матэрыялу — зьяўляюцца мясцовыя зборнікі ведамага этнографа А. К. Сержпутоўскага. Першы зь іх — «Сказкі и рассказы белорусов-полешуков» — выйшаў у СПб ў 1911 г. Другі — «Казкі і апавяданьні беларусаў з Слуцкага павету» — выданы Інбелкультам у Менску ў 1926 г.

Кніжка № 2 беларускіх казак, выданая «Кніжняй для моладзі», зьмяшчае 6 казак з I зборніку Сержпутоўскага [і], як можна думаць, распачынае цэлую сэрыю далейшых №№, сэрыю, якая мае мэтай, так сказаць, змабілізаваць, ці — пусьціць у рух гэты вялізарны капітал векавой, народнай красы і мудрасьці, які такімі запаленымі, ахвярнымі зьбіральнікамі, як вышэй пералічаныя вучоныя, быў адратаваны ад загубы і зложаны ў скарбніцы — у вялізарныя і дарагія выданьні, недаступныя для народу. Бо ж трэба прызнаць, што народнае творства — пад націскам новага жыцьця — зь яго новымі бедамі, новым шпаркім тэмпам, новымі думкамі — больш рацыянальнага сьветапагляду — *гіне*; забываецца нават і тое, што калісь было створана. А з гэтым народным мастацкім творствам гіне і лучнасьць новых пакаленьняў з найглыбейшымі хвароламі² народнага духу, зь векавымі карэньнямі яго нацыянальнай істоты — асновы, на якой расьцьвітаюць найдаражэйшыя краскі непахільнага нацыянальнага самапачуцьця і сьведамасьці народу, крыніцы арыгінальнага творства яго мастакоў... Дык трэба асабліва ўдзячна прывітаць думку выдаўца зборнікаў белар. казак — вярнуць ізноў у народ — яго моладзі — гэты векавы капітал народнай красы і мудрасьці, але вярнуць — у відзе даступных, бо таных, невялічкіх зборнічкаў.

Але — што яшчэ асабліва трэба падчыркнуць — першая кніжка казак выдана так, што зьяўляецца гэтае выданьне запраўдным здарэньнем у разьвіцьці беларускага друку. Такіх мастацкіх выданьняў яшчэ ня ведала сярмяжная Беларусь. Нават найлепшым мастацкім выданьням у Менску, дзе не шкадуюць грошаў, энэргіі — і працы мастакоў дзеля беларускае кніжкі, не ўступае гэтае выданьне. Асабліва мастацкай аздобай зборніку зьяўляюцца каляровыя абразкі вельмі здольнага мастака Горыда.

Трэба пажадаць — з аднаго боку — пашырэньня кніжкі сярод маладых чытачоў, а з другога боку — далейшых кніжак сэрыі. Бо ж казак ёсьць столькі, што толькі выдавай. А сярод іх такія пэрлы нават філязафічнай, сацыяльна-палітычнай мудрасьці, як — казка «Адкуль ліха на сьвеце»...

ЯКУБ КОЛАС — ЗА КРАТАМІ!

Праз Прагу мы атрымалі не падобную да веры, жудасную вестку:

«Якуб Колас арыштаваны й сядзіць у менскім вастрозе».

Чаму? Завошта? На гэтае пытаньне мы афіцыйнага адказу ня маем. Але дагдацца істотнае прычыны арышту — ня трудна.

Колас — гэта ж пявец беларускае вёскі, ідэоляг нашага сялянства зь яго адвечнай цягай да зямлі — да *сваей* зямлі, да *самастойнай, індывідуальнай* гаспадаркі. І пакуль існаваў у савецкай палітыцы ленінскі курс на ўсебаковае разьвіцьцё сялянскае вытворчасці, курс на так званую хутарызацыю, дагэтуль камуністычнай партыі Колас быў любы як вялізарны талент, каторы апяваў новае жыцьцё, новы лад пад уладай работнікаў і сялян. Саўнарком (Рада Народных Камісараў) Беларусі ў дзень дваццацілецьця літаратурнае працы Коласа даў яму пачэсны тытул *Народнага Паэты*, зьвязаны з дажывотнай пэнсіяй¹. А калі пачалася «чыстка» Беларускае Акадэміі Навук — ад беларусаў, дык навет і тады сталінаўскія лякаі прызналі магчымым узьвясці Коласа, скромнага народнага настаўніка, на высокае становішча віцэ-старшыні Беларускае Акадэміі Навук. Але вось «хутарызацыя» абвяшчаецца Сталіным за «правы ўхіл». Тых, хто, згодна зь ленінскай лініяй, у працягу дзесяціх гадоў разьвіваў хутарскую гаспадарку, выганяюць і зь іх становішчаў, і з партыі. Зь яўна правакацыйнай мэтай, каб узарваць новы лад і здабычы працоўных у СССР, Сталін загадвае ў недарэчным «баявым» парадку ліквідаваць самастойныя сялянскія гаспадаркі, і сялян-індывідуалістаў, упэўненых савецкай уладай у іх неад’емным праве жыць так, як яны хочуць, штыхамі заганяюць у «калгасы», прыказваюць ім «зрабіцца» камуністамі-калектывістамі і здаць у калектывы ўсю сваю маемасьць. *Разгараецца запраўднае вайна савецкае ўлады зь сялянствам*. І з гэтага мамэнту Колас ужо ня любіць сталінаўскім агентам: яго голас, думкі ягоных твораў — гэта ўжо «аджыло свой век», гэта не адпавядае новаму палітычнаму курсу, распачатаму Сталіным. *Пачынаючы барацьбу зь сялянствам, Сталін зусім насылядоўна і перад усім стараецца знішчыць ідэолягаў сялянства. І першы ўдар дастаецца найвялікшаму, найвыдатнейшаму зь іх — Якубу Коласу*.

Але мы падымаем свой голас пратэсту проці ганебнага паступку сталінаўскіх «малайцоў» з Коласам — не ў імя тых ці іншых сацыяльных ідэалаў яго. Для нас Якуб Колас — гэта перад усім *вялізарны паэтыцкі талент*, які, як ніхто дагэтуль, адчуў і выявіў душу беларускага селяніна, — выявіў яе ў творах *аграмаднае мастацкае цэннасьці*, нечувана ўзбагаціўшы гэтак нашу культуру. Творы Коласа сьмела можна раўнаваць да найвыдатнейшых твораў сусьветнае літаратуры. І замах Сталіна і ягоных «апрычнікаў» на асобу Якуба Коласа — *гэта замах перад усім на наша нацыянальнае адраджэньне, на беларускую культуру*: бо творчыя сілы Коласа йшчэ далёка ня вычарпаны, бо ён яшчэ можа і мусіць даць многа новых літаратурных цэннасьцяў, якіх народ беларускі чакае ад яго. І тое, што гэты вялікі творчы дух аказаўся ўпхнёны за каменныя сьцены васторгу, каб нашы сялянскія масы не пачулі больш голасу свайго геніяльнага песьняра, — гэта ж найбольшая ганьба для тых, што мо й у добрай веры служаць чырвонаму маскоўскаму дыктатару, грузінскаму рэнэгату Сталіну.

Увесь беларускі працоўны народ, усе беларускія сялянскія масы, а перад усім — выйшаўшыся з-пад саламяных стрэх наша нацыянальная інтэлігенцыя — мусяць голасна, на ўвесь сьвет запратэставаць проці бяспрыкладнага гвалту «чырвонае» Масквы над найлепшым, найвялікшым сынам беларускае працоўнае вёскі. Мы клічам усіх, у кім б’ецца беларускае сэрца, падняць свой голас проці такога зьдзеку над нашай культурай і нацыянальнасьцяй, зьдзеку, які мы бачылі хіба толькі ў часы

панаваньня найчаршнейшае палітычнае рэакцыі ў царскай Расеі, калі той жа Колас за жаданьне беларускае школы тры гады пакутаваў у мурах таго ж менскага вастрогу², куды ўкінуў яго цяпер Сталін з сваімі «апрычнікамі».

Вон брудныя рукі ад таго, што для працоўных масаў Беларусі зьяўляецца найвялікшым, найдаражэйшым скарбам!

ЯНКА КУПАЛА

К 25-лецьцю яго літаратурнае працы

Дваццаць пяць гадоў таму назад, калі па ўсенькай Расеі ўздымаліся магутныя хвалі рэвалюцыйнага руху, захапляючы і беларускія працоўныя масы, — пачуліся нясьмелыя гукі беларускае жалейкі. Хоць ціхія былі яны, хоць іграў на ёй такі сабе «просты», «зь вёскі» Янка Купала, ды родная песня выбілася з грымотнага гулу рэвалюцыі: бо сэрцам пачулі яе сыны Беларускай Зямлі, бо дзіўныя чары мела яна для душы беларускай.

І акрыяў наш Пясьняр: сілу мільёнаў пачуў за сабою. І голас яго з кожным годам мацней гучэць пачынае і кліча-вядзе наш народ да яснага сонца, да зораў бліскучых, за долю і волю змагацца заве ўсіх гаротных сыноў Беларусі.

За магутным парывам да волі, які першы раз падняў масы сялян і рабочых рознапляменнай дзяржавы маскоўскіх цароў чвэрць веку назад, пайшлі даўгія, страшныя гады палітычнай рэакцыі. Але і ў найчарнейшыя дні голас голас прарочы Купалы ні на часіну не заціхае: ён стаецца ўсё больш гучным, яго лёзунгі — усё больш яркімі, усё далей сягаючымі. І прыгнечаныя, закаваныя беларускія масы, слухаючы песні Купалавы, скрозь цемру ночы бачаць далёкі абраз ясьнейшае будучыні, маляваны рукой вялікага мастака слова.

Веру й надзею на лепшую будучыну ўліваў Купала ў душы беларускія, распаляў у іх вагонь барацьбы за вялікія ідэалы чалавецтва і народу Беларускага. І калі сягоньня народ наш скідае пугі духовай няволі, калі рве ланцугі сацыяльнага рабства і смелай рукой будаваць пачынае сваю Бацькаўшчыну, — дык у гэтым вялікую частку заслугі мае Купала.

І ня толькі ў гэтым. Бо Купала ў родным слове творыць вялікія мастацкія цэннасьці, бо літаратуру ледзь збудзіўшагася «мужыцкага» народу падымае на ровень літаратур старых культурных народаў, бо ўсяму сьвету паказуе, што жыве Беларусь, што мае ў сабе вялікія творчыя сілы і мае права на жыцьцё. І той уклад у скарбніцу беларускае культуры, які зрабіў Купала, тым большую вартасьць мае для нас, што ён — незьнішчальны. Пройдуць дзясяткі гадоў, зьменяцца нашыя цяжкія варункі жыцьця, народзяцца новыя песьняры-мастакі, але творчасць Купалы ня будзе забыта: бо не ўмірае праўдзівая краса, бо не губляюць сваёй вагі вечныя агульналюдзкія ідэалы Волі, Роўнасьці і Брацтва людзей і народаў, якія ў творах сваіх абвяшчае Купала.

За «чырвоным» Менскам у чвэрцьвяковы юбілей¹ творчае працы Купалы і «белая» Вільня скланіла сваю галаву перад вялікім сынам Зямлі Беларускае. Хай жа да агульнага выяўленьня пашаны яму далучацца сяньня і гэтыя нашыя словы.

КСЯНДЗОЎСКАЯ «ЦЭНЗУРА» ТВОРАЎ Ф. БАГУШЭВІЧА

Ня вельмі даўно Інстытут Беларускай Гаспадаркі і Культуры выдаў шырока ведамыя творы Францішка Багушэвіча «Беларускую Дудку» і «Смык»¹. Вялікую прадмову да гэтых выдавецтваў напісаў «сам» кс. Адам Станкевіч, які, відаць, пераняўшыся празь меру сваей роляй рэдактара, пазволіў сабе выкінуць зь верша Багушэвіча «Быў у чысцы» эпізод, дзе гаворыцца некарысна аб ксяндзах. Ува ўсіх нам ведамых выданнях, як краёвых, так і загранічных, Багушэвіч аб ксяндзах, што «цярпяць у чысцы», піша так:

Я ж то думаў, што ксяндзоў тут няма,
Калі зірк, аж і ксёндз тут сядзіць:
Чорт яго аблажыў грашыма
Запаліў у грашах тых, і ксёндз так гарыць.
А другі дык вісіць, але як? —
Дык і стыдна мне вам гаварыць,
А са стыду чырвоны як рак,
Вочы жмура, як кот, і гарыць.
А тут баба яго так кляне
Ды так лае з астатніх жа слоў,
Што каб гэтак хто лаяў мяне,
Я б яго зь сьвету даўно перавёў.

Вось жа ў² успомненым выдавецтве нашых клерыкалаў спатыкаем толькі першыя чатыры радкі з прыведзенай цытаты. Усё астальное выкасаваў чырвоны алавік самазванага «духоўнага цэнзара» кс. Станкевіча. Нам няведама, ці гэны эпізод зь верша Багушэвіча кс. Станкевіч узяў на свой рахунак, калі яго выкінуў, ці, можа, хацеў бараніць польскіх ксяндзоў, да якіх за часоў Багушэвіча гэта аднасілася. Кожнаму затое ведама, што такая цэнзура кампрамітуе цэнзара, фальшуе твор, а касты чорнага інтэрнацыяналу³ ў часы цяперашняга яго зьмярканьня ня выратуе.

Якое шчасьце, што не жывём у тых часоў, калі падобныя вершы не цэнзуравалі, а палілі... разам з аўтарам! У нашы цяжкія часы можна мець хоць тую невялікую пацеху, што часы інквізыцыі і панаваньня чорнага інтэрнацыяналу ня вернуцца.

ГАЛОЎНЫЯ КІРУНКІ Ў БЕЛАРУСКАЙ ПАЭЗІІ

Зь лёгкае рукі Максіма Гарэцкага прынята залічаць Яна Баршчэўскага, храналягічна *першага беларускага аўтара-інтэлігента з XIX ст.* (бо першы датаваны верш яго прыпадае на 1809 год), да гэі групы пісьменьнікаў, якая мае агульны назоў «шляхоцкіх рамантыкаў»¹. Творчасць яго, Баршчэўскага, разглядаюць — побач з творчасьцяй Чачога й Рыпінскага — як вынік уплыву рамантычнага кірунку ў тагачаснай літаратуры, часткова — уплыву тых дэмакратычных ідэй, што прыйшлі да нас з Захаду як водгук Вялікае францускае рэвалюцыі. Падобна ўглядаецца на гэта і аўтар выдатнае манаграфіі аб Дунін-Марцінкевічу Яз. Галомбак*. Аднак гэтка пагляд на Баршчэўскага справядлівы толькі напалавіну: ён справядлівы ў адносінах да *пазьнейшага* пэрыяду літаратурнае дзеяльнасьці нашага пісьменьніка, дзеяльнасьці, якая храналягічна зыходзіцца зь дзеяльнасьцяй Чачога й Рыпінскага ды... *на мове не зьяўляецца беларускай*, хоць пераважна беларускі зьмест яе. А беларускія па мове творы Баршчэўскага прыпадаюць на той *ранейшы* — першы пэрыяд працы яго, калі

йшчэ ў нас не было чутно ані аб рамантызме, як літаратурным кірунку, ані аб Чачоце й Рыпінскім: прыпадаюць на 1809—1812 гады. Прынамся — два ведамыя беларускія вершыкі яго: «Да чым жа твая, дзеванька, галоўка занята»³ і «Рабункі мужыкоў» — напісаны ў гэтых іменна гадох. І характэрна: з пазнейшага часу нічога беларускага (па мове) да нас ад Баршчэўскага не дайшло.

Ясна, што пачаткі беларускае творчасці Баршчэўскага адносяцца да часоў драмантычных. Ясна, што і шуканьне крыніцы гэтае творчасці ў рамантызме — беспадстаўнае. Бо творчасць Баршчэўскага ў беларускай мове ў яго маладыя гады вырасла ня з кніжнае літаратуры, а з *творчасці народнае і з варункаў тагачаснага быту*, падобна да таго, як паўстала творчасць апошняга зь беларускіх пісьменьнікаў XVIII ст. кс. Марашэўскага, аўтара ведамае ў гісторыі беларускае літаратуры «Камэдыі».

Уявіце сабе на мамэнт тую сфэру, у якой жыў 18-гадовы Баршчэўскі*. Жывы, жыцьцярадасны, дасьціпны дзяцюк, які за словам у кішэнь ня лез ды ўмеў і лоўкі вершык злажыць у патрэбе, — сфэру, у якой ён быў «сваім», быў «душой кампаніі». Гэта — як згодна сьведчыць і першы наш біёграф Баршчэўскага, Рамуальд Зямкевіч**, і Максім Гарэцкі ў сваёй гісторыі літаратуры, — была беларуская дробная шляхта, цяпер пэўнымі «статыстыкамі» залічаная да польскае нацыянальнасьці⁶. Калі цяпер яшчэ — у польскай дзяржаве — шляхта гэтая гаворыць дома пераважна па-беларуску, дык лёгка сабе ўявіць, якой мовай карысталася яна гадоў 120 назад — у часы, аб якіх Чачот у ўступе да сваіх «Piosnek wieśniaczych znad Niemna i Dzwiny» (Wilno, 1846 г.) гаворыць, што ня толькі дробная шляхта, але й старэйшае пакаленьне паноў любіла тады гутарыць па-беларуску. І мы можам з поўным правам сьцьвярдзіць, што для сфэры, зь якой Баршчэўскі сам паходзіў ды ў якой жыў у свае маладыя гады, *беларуская мова была мовай роднай, мовай штодзённага ўжытку*. Дык ці ж дзіва, што Баршчэўскі як пачынаючы «вершаплёт» «плёў» свае вершыкі па-беларуску? Што, строячы куры да панначкі Максімавічанкі, маладога дзяўчачы з гэнае самае сфэры, ён піша да яе любоўны вершык па-беларуску («Дый чым жа твая, дзеванька, галоўка занята?»); што гэтых жа вершыкаў пэўна шмат імправізуе, «маршалкуючы» на вясельях, хрэсьбінах, вечарынах?

З жыцьця, з быту беларускага выраслі першыя пачаткі беларускае творчасці Баршчэўскага. А калі паўзіраем на форму ягоных вершыкаў, на звароты мовы, на фігуры, ужыванья ім у гэных вершыках, — дык кожнаму, хто крыху знаёмы з народнай песьняй беларускай, з так званымі «гутаркамі» вершаванымі няведамым, ананімным аўтараў, будзе ясна, што *адзінымі ўзорамі* для Баршчэўскага былі *творы народнае славеснасьці*.

Творчасць Баршчэўскага ў пачатную пору знаходзіцца ў поўнай гармоніі з тагачаснай народнай паэзіяй і з поўным правам можа быць пастаўлена побач з творчасцяй такога ж, як і Баршчэўскі, *нясьведамага* паэты «з волі Божае» — сялянскага хлопчыка Паўлюка Бахрыма, сумная доля якога ведама кожнаму, што знаёмы з гісторыяй нашага адраджэньня. І ў тым адзіным вершыку Бахрыма, што да нас дайшоў з добрае жмені напісанага ім («Зайграй, зайграй, хлопча малы»), выявіўся *быт* сфэры, у якой жыў Бахрым, — незвычайна цяжкое *жыцьцё сялянства пад прыгонам*. І ў яго форма — гэта *тыповая форма народнае лірыкі*, а добрае рыфмаваньне зьяўляецца вынікам знаёмства Бахрыма з польскімі паэтамі пачатку XIX ст., зь якімі ён пазнаёміўся ў школе кс. Магнушэўскага*, зачыненай уладамі за «крамольны дух» у 1828 годзе. Жаль, туга, сум, безнадзейнасьць — вось тыя *тоны*,

* Józef Gołąbek. Wincenty Dunin-Marcinkiewicz, poeta polsko-białoruski. Wilno 1932.²

якімі апявае Бахрым мужычую нядолю; гэтак, акурат гэтак апявае сваю нядолю і сам наш сялянскі люд у песнях прыгоннага часу.

Як бачым, два ведамыя нам на пачатку XIX ст. беларускія паэты, адзін зь якіх належаў да дробнае шляхты беларускае, а другі — да сялянства, не выяўляюць сабой нечага новага, раўнуючы да тагачаснае народнае творчасьці, нічым зь яе не выдзяляюцца, дый адзначаны ў гісторыі нашае літаратуры затым, што ня ў памяці, а на пісьме тварылі, а імёны іх — мо толькі дзякуючы прыпадку — сталіся нам ведамымі. Каб ня гэта, творы іх гэтак растапіліся бы ў масе народных твораў, як і творы многіх іншых безыменных паэтаў, што выходзілі з народнае гушчы.

Тое, чым адзначаюцца першыя творы і Баршчэўскага («Рабункі мужыкоў»), і Бахрыма (успомнены ўжо верш), збліжае да іх і творчасць Вінцука Равінскага, аўтара (?) «Энэіды навыварат» па-беларуску**. Але «Энэіда», нягледзячы на ўсю сваю папулярнасьць і пашыранасьць, нягледзячы на вельмі жывую, бойкую, вобразную мову, нягледзячы ўрэшце на намалёваны ў ёй быт заможных беларускіх сялян Смаленшчыны, — «Энэіда» стаіць ужо на іншым месцы ў гісторыі нашага пісьменства. Па істоце сваёй яна мае больш падставаў быць адзначанай як першы твор у адраджэнскай літаратуры, творанай *сьведама*. Гэта ўжо не бытавое толькі зьявішча, але пачатак таго інтэлігенцкага руху, які, пачаўшы цікавіцца беларускай этнаграфіяй, у далейшым пачаў — сьпярга мо нясьмела — падумваць і аб тварэнні літаратуры для сялянства ў роднай мове яго. Аўтар «Энэіды» Равінскі, як сьцьвярджае Гарэцкі ў трэцім выданні сваёй «Гісторыі беларускае літаратуры» (1924 году), быў аўтарам і іншых вершаваных твораў эпіцкага характару дый камэдыі «Шлюб з прымусу». Равінскі піша ня так сабе — бяз даў прычыны, а пад уплывам украінскае літаратуры, у якой бачым у 1798 годзе прататып нашае «Энэіды», напісаны Катлярэўскім. Беларускае «Энэіда», як і «Энэіда» ўкраінская, ёсьць *сатыра на псэўдаклясычны кірунак* у заходнеэўрапейскай літаратуры. Безумоўна, мы лішне мала маем матэрыялаў, на падставе каторых маглі бы рабіць далёка сягаючыя вывады адносна да літаратурных інтэнцыяў Равінскага; але бясспрэчна тое, што самым сваім зьместам «Энэіда» займае выдатнае месца сярод тых чыннікаў, якія сярод першых нашых пісьменьнікаў падгатаўлялі рэакцыю проці псэўдаклясыцызму, пракладаючы дарогу — праз сэнтымэнталізм — для *рамантызму*. А рамантычны кірунак знайшоў для сябе ў нашым краю вельмі добры грунт наагул дый у беларускім пісьменстве зазначыўся даволі ярка — пераважна ў *сярэдніх дзесяцілецьцях XIX веку*.

* * *

Гаворачы аб рамантызьме ў адносінах да беларускае літаратуры, мы павінны перад усім адзначыць дваікі яго ўплыў: беспасярэдні і пасярэдні. Беспасярэдні выявіўся ў навароце нашых аўтараў да так званае «людовасьці», *да быту і творчасьці сялянскае масы, да песьні народнае*, з такім піэтызмам зьбіранае Хадакоўскім, якую ўжо Адам Міцкевіч уславіў у польскай літаратуры, а ў сувязі з усім гэтым бачым і наварот *да мовы народнае*. З другога боку, рамантызм у шырокіх колах краёвае інтэлігенцыі прабуджае зацікаўленьне да гэтай жа «людовасьці», толькі ўжо ня як да матэрыялу дзеля літаратурнае апрацоўкі, а дзеля навуковых досьледаў*. Побач з рамантычнай паэзіяй у нас паўстае навуковы этнаграфізм, а на гэтым грунце і наша рамантычная паэзія знаходзе жывейшы водгук у грамадзянстве, добрае прыймо. І гэтым шляхам

* Радзіўся ён у 1790 годзе⁴.

** «Наша Ніва», 1911 г., № 51—52⁵.

беспасярэдні ўплыў рамантызму на нашу паэзію падмацоўваецца, атрымлівае паддзержку ў густах і настроях грамадзянства.

Пры ўсім гэтым наша рамантычная паэзія ня мае такіх выдатных іменняў, якія б маглі так магутна зварухнуць яе зь месца ў кірунку шыбкага разьвіцця, як у польскай паэзіі зрабілі гэта Міцкевіч і Славацкі. Паважны ўклад у нашу адраджэнскую літаратуру, уклад, які адыграў запраўды ролю *этапу дзеля далейшага поступу*, зрабіў толькі *Віцук Дунін-Марцінкевіч*.

Рыпінскі, Чачот, праца якіх у кірунку зьбіраньня твораў беларускае народнае паэзіі мае бясспрэчна вялікую вартасьць, у сваёй арыгінальнай творчасці па-беларуску не далі абсалютна нічога, што можна было б залічыць да краснага пісьменства. Іх вершыкі беларускія, і па форме няўдалыя, і па зьместу вельмі бедныя, маюць значэньне бадай выключна сымптаматычнае. Ізноў жа, Ян Баршчэўскі, найбольш плодная праца якога на літаратурнай ніве прыпадае на канцавы пэрыяд жыцьця яго (саракавыя гады), даючы творы зь беларускім зьместам (перапрацоўкі народных легенд і фантастычных апавяданьняў), апранаў іх у шату польскае мовы. *І толькі Дунін-Марцінкевіч пакідае нам запраўдную мастацкую спадчыну ў беларускай мове.*

Беларуская творчасць Дуніна-Марцінкевіча — гэта ўжо ня нейкія прыпадковыя вершыкі ў беларускай мове (якія — як слушна сьцьвярджаў калісь Ч. Янкоўскі — шмат-шмат кім былі пісаны на працягу ўсяго XIX стагоддзя!), а *заданьне, мэта жыцьця пісьменьніка*. Яго вельмі паважна ацэньвае і сучасная польская прэса. У «*Gaz. Warsz.*» зьяўляецца рад стацей варажaha характару, проці якіх у тэй жа часопісі выступае, шчыра баронячы і вітаючы Дуніна-Марцінкевіча, як братнюю душу, гэтакі ж рамантык, як ён, — Сыракомля**⁸. Бо ж запраўды наш аўтар «Сялянкі» і «Гапона» — рамантык наскрозь. Адтвараючы народныя звычаі, абрады, быт, ён з поўнай сьвядомасьцяй абмінае ўсе цяжкія, панурныя, агідныя мамэнты тагачасных сацыяльных адносінаў і малое абразы жыцьця, якія *хацеў бы бачыць*, якія ўкладаліся бы ў рамкі рамантычнага сьветаўняцьця. Дунін-Марцінкевіч ідэалізуе жыцьцё, ідэалізуе людзей. І толькі так званы «прамежны» стан: панскія паслугачы-эканомы, што клінам ублісілі міжы «ідэальных» паноў і «ідэальных» сялян, — толькі гэты стан знаходзе болей-меней рэальны адбітак сваёй душы ў творах Марцінкевіча, падобна як і тыя «нурорышы», што, разбагацеўшы прыпадкова, стараюцца дацягнуцца да вышэйшае сфэры і гэтым напамінаюць малярэўскіх герояў (Сабковіч у «Залётах» — родны брат «Мешчаніна ў шляхоцтве»).

За гэтым найвялікшым з нашых рамантыкаў — найвялікшым і сваім талентам, і сваёй плоднасьцяй, — ідзе цэлая чарга іменняў большае ці меншае велічыні, больш ці менш блізкіх яму па духу. Тут і Каратынскі й Вярыга-Дарэўскі, Фр. Карафа-Корбут (Элегі Вуль) і Фэлікс Тапчэўскі (Хвэлька з Рукшэніц), і Аляксандар Ельскі, і Мікалай Караткевіч, і цэлы рад ананімаў ці крыптанімаў (Якуб Т-кі і інш.). Але ўплыў рамантычнага кірунку на іх не канчаецца: бо, хаця ў 80-ых гадох, як рэакцыя проці *ідэалізму* нашых рамантыкаў, родзіцца новы — *народна-натуралістычны* літаратурны кірунак (бацька яго — Мацей Бурачок), — аднак, тыя ці іншыя рысы і элемэнты рамантызму выяўляюцца ў нашай літаратуры ўсьцяж — ажно да нашых дзён, дзён панаваньня *нэарамантызму*. Найлепшы доказ гэтага — рамантычныя ноткі ў творах Купалы.

Пераход ад чыстага рамантызму да натуралізму тлумачыцца ў нас вельмі проста.

* У м. Крошыне, у Наваградчыне.

** Пераважае думка, што твор гэты напісаны пасля 1812 году, бо мае ў сабе сьвежыя водгукі няўдач Напалеона⁷.

Беларускія рамантычныя пісьменьнікі рэкрутаваліся, бадай, выключна з шляхоцкае інтэлігенцыі, што надавала ўсёй іхняй творчасці асаблівы сацыяльны характар. І трэба лічыць зусім удатным уведзены для іх Гарэцкім тэрмін: *шляхоцкія рамантыкі*. Дзякуючы гэтай спэцыфічнай сацыяльнай афарбоўцы іх, дзякуючы ідэалізаваньню імі далёка не ідэальнага жыцця, творчасць іх зусім не адбівала настрояў сялянскае гушчы, не выяўляла мужыцкае душы. А тым часам на самых нізках сацыяльнае драбіны ад часу скасаваньня прыгону родзіцца нейкае новае жыццё, новыя думкі, новыя імкненьні. На дне народнае душы накіпае пачуцьцё вострага пратэсту-бунту фармальна вызваленага селяніна-раба, які на дзеле астаўся на тэй жа ступені сацыяльнае лесвіцы, на якой быў і ў часох прыгону. Шляхоцкія рамантыкі ня здольны адчуць і зразумець настроі масаў. Іх можа ўявіць сабе той, хто іншай меркай мерае жыццё, хто не баіцца выявіць жыццёвую праўду, хоць бы яна былай непрыемнай, і балючай, і парушала «добрыя старыя традыцыі». Барацьбяная ідэалёгія расейскіх рэвалюцыянераў 70—80 гадоў патроху перадаецца і нашай інтэлігенцыі. І вось нашы паэты-народнікі ня могуць ужо карыстацца старымі мэтадамі творчасці: яны пачынаюць адтвараць народнае жыццё так, як яно запраўды ёсьць, і празь іх творы выбухае ўся ўтоеная ў народнай душы бунтарская энэргія, якую йшчэ да Багушэвіча пробаваў збудзіць, разьдзьмухаць беларус-паўстанец Костусь Каліноўскі, каторы заплациў за гэта сваей галавой, расстраляны Мураўёвым у 1864 годзе⁹.

Багушэвіч (Мацей Бурачок) *рашуча ўводзіць беларускую паэзію на шлях натуралізму*, як зусім справядліва адзначае гэта і Максім Гарэцкі ў сваёй «Гіст. бел. літ.». Але гэта ня значыць, што натуралізм замяніў у нас старыя рамантычныя навывкі, старыя рамантычны стыль. Не: *натуралізм і рамантычны ідэалізм* ідуць у нас попалеч, перамяжываючыся, і мы ўсьцяж можам сустрэць у нашай найнавейшай паэзіі такія сынонімы гэтых двух асноўных літаратурных кірункаў, як *рацыяналізм і містыцызм*.

* * *

Народнічка-натуралістычны кірунак у беларускай паэзіі, які захоплівае канец XIX і самы пачатак XX ст., ужо з самае істоты сваёй мусіў быць больш багаты, чым кірунак шляхоцка-рамантычны: ён *меў чым захапіць і ўзварушыць* душу песьняра, выклікаць глыбокае і шчырае пачуцьцё, выклікаць і патрэбу выяўленьня гэтага пачуцьця ў паэзіі. І сярод аўтараў гэтага кірунку мы бачым цэлы рад даволі выдатных іменьняў. Сьледам за пачынальнікам яго, Мацеём Бурачком, ідзе Ян Неслухоўскі (Янка Лучына), далей — Адам Гурыновіч і Альгерд Абуховіч, урэшце — *будучыя сябры «нашаніўскае» сям'і*: Казімір Кастравіцкі (Карусь Каганец), Антон Лявіцкі (Ядвігін Ш.), Алёйзія Пашкевічанка (Цётка). Праўда, усе яны — розныя. Неслухоўскі, пячучы наагул у тон Багушэвічу, адзначаецца незвычайнай мяккасьцяй і высокай мастацкасьцяй формы, што прадстаўляе важны этап у гісторыі разьвіцьця нашае паэтычнае творчасці наагул. Альгерд Абуховіч — гэта пераважна байкапіс, у якога вельмі крэпкі дух волі, бо ён памятае йшчэ прыгонныя часы, зьвязаныя з страшэннымі гвалтамі і зьдзекамі паноў над¹⁰ іх прыгоннымі людзьмі — сялянамі. Гурыновіч — мо найбліжэйшы да Бурачка, але, на жаль, з прычыны яго перадачнае сьмерці спадчына па ім асталася дужа бедная, дый тая толькі ў малой частцы папала ў друк*, дык аб Гурыновічу й судзіць яшчэ трудна. Асабліва цікаўна і добра вывучана творчасць найвыдатнейшага з нашых навэлістаў — Лявіцкага Антона: ён у прозе выказвае думкі і йдэі, дужа блізкія да Багушэвічавых, але адначасна мае й такія

* Дзеля апошніх былі, пэўна ж, і іншыя прычыны, а не выключна гэтая адна.

** «Gazeta Warszawska» з 1855, №№ 184 і 214, а таксама з 1857 г. № 16.

рысы, якія паказваюць на ідэйную сувязь яго з шляхоцкімі рамантыкамі — перадусім з Дунін-Марцінкевічам, у доме якога пісьменьнік ад малых гадоў бываў і вучыўся ў дачкі ягонай (гл. яго недрукаваную драму «Злодзей», паэмку «Дзед Завала», апавяданьне «Жывы нябожчык» зь іх ідэалізаваньнем панска-сялянскіх адносінаў, вельмі далёкім ад аб’ектыўнае праўды¹². Урэшце, Цётка, хоць яе творчая праца пачынаецца толькі ў рэвалюцыйны 1905 год¹³, цалкам вырастае з творчасьці Багушэвіча, што й адзначае яна сама ў прадмове да сваёй «Скрыпкі беларускай» (Львоў, 1906 г.)¹⁴; аднак — побач з далейшым разьвіцьцём багушэвічаўскіх матываў — у творчасьці Цёткі бачым і матывы новыя, індывідуальныя, зьвязаныя з настраямі «нашаніўскага» пэрыяду. Вось жа, нягледзячы на ўсю іх разнароднасьць, пералічаных пісьменьнікаў злучае і *фармальна-натуралістычны падход*, і *тэматыка*, і *настроі*, і — урэшце — тое, што яны зьяўляюцца *інтэлігентамі*; праўда, яны блізкія да народных масаў ідэйна, але крывёй з апошнімі ня зьвязаны**.

Пачатак ХХ ст. — гэта новы этап у гісторыі беларускае літаратуры з увагі на тое, што — побач з успомненымі пісьменьнікамі-інтэлігентамі (Лявіцкі, Каганец і Цётка, якія працуюць у працягу першых двух дзесяцігодзьдзяў ХХ ст.) — на арэну выступаюць ужо і запраўдныя выхаджэнцы з народных гушчаў, запраўдныя *сыны народу*. З гэтым мамэнтам (1905 год) вяжацца пачатак наймагутнейшага росту беларускай літаратурнай творчасьці, найбольш багатай і цэннай, зразу падняўшай беларускую літаратуру на ровень літаратур другіх культурных народаў Эўропы. З гэтага мамэнта пачынаецца для беларускае літаратуры новы — ХХ век, які гэтак рэзка адрозьніваецца ад свайго папярэдніка.

Тыя новыя сілы, якія былі выкліканы да жыцьця агульным уздымам у беларускіх масах пад уплывам рэвалюцыйнага руху 1905 году, гуртуюцца навакол журналаў «Наша Доля» (Вільня, 1906), а пасьля — «Наша Ніва» (Вільня, 1906—[19]15 гг.), што была замяніла зачыненую ўладамі недаўгавечную папярэдніцу сваю («Нашае Долю») выйшла толькі 6 нумароў, зь якіх 5 папалі пад канфіскацыю. «Наша Ніва» фармулявала ідэалёгію беларускіх адраджэнцаў — у пастаці абшырнае праграмы, ахопліваўшае ўсялякія справы й пытаньні культурнага і эканамічнага жыцьця беларусаў. Адначасна яна была і свайго роду літаратурнай школай для пачынаўшых пісаць паэтаў і пісьменьнікаў, каторыя ў рэдакцыі «Н. Н.» сустракалі прыязную крытыку і даставалі ўсялякага роду высьсьненні і рады. Супрацоўніцтва ў «Н. Н.», злучаючы маладых аўтараў на грунце адраджэнскае ідэалёгіі, зусім не зацірала індывідуальных рысаў і ўласьцівасьцяў кожнага зь іх і ня вытварыла нейкага адзінага з фармальнага боку літаратурнага цячэньня. І ў сям’і «нашаніўцаў» дужа добра ўжываліся побач прадстаўнікі народніцкага натуралізму і рамантызму, рацыяналізму і містыцызму, пралетарскай барацьбы і эстэтызму, канчаючы разнароднымі плынямі нэарамантызму.

Найвыдатнейшымі паэтамі «нашаніўскага» пэрыяду, захаваўшымі сваё перадавое становішча ў беларускай літаратуры па сьгоднішні дзень, былі *Костусь Міцкевіч*, ведамы пад мянюшкамі *Якуба Коласа* і *Тараса Гушчы*, і *Іван Луцэвіч*, які піша пад псеўдонімам *Янкi Купалы*. На іх трэба супыніцца асобна, бо ж абодва яны, маючы бясспрэчна найвялікшыя таленты і прадстаўляючы сільныя індывідуальнасьці, адначасна зьяўляюцца *найбольш тыповымі* прадстаўнікамі беларускае адраджэнскае літаратуры.

Якуб Колас (радзіўся ў 1882 г.) — сын селяніна-малазямельніка, па прафэсіі — вучыцель народнае школы. Знамяніта ведае сялянскае жыцьцё, сялянскую псыхалёгію. Ён — лірык і эпік, адчасьці і драматург. Ягоная лірыка (зборнікі: «Песьні жалбы», Вільня 1910, і «Водгулье», Менск, 1922) — гэта найлепшае выяўленьне душы і нацыянальнага характару беларускага селяніна, здоровага духова, ахутанага дымкай тугі, але поўнага жыцьцёвае сілы, заўсёды зраўнаважанага. Лірыка Коласа, агулам,

вельмі шчыльна звязана па духу з народнай паэзіяй. У пачатковым пэрыядзе мае сьляды ўплыву расейскае паэзіі (Лермантава, Кальцова, Някрасава), але ў далейшым разьвіваецца самастойна, прадстаўляючы як быццам *вышэйшую форму народніцка-натуралістычнага цяжэньня*. Паводле прызнаньня самога паэты, вялікі ўплыў на яго зрабіла творчасць Янкі Лучыны, агульным сваім калярытам гэтая блізкая да коласаўскае: яна і пабудзіла Коласа пісаць беларускія вершы. У пазьнейшым пэрыядзе (20-тыя гады нашага сталецьця), калі Колас, пасья доўгага бадзьяньня на чужыне, у Куршчыне, дзе жыў і працаваў, варочаецца на Бацькаўшчыну (— у Менск) і пападае тутака ў зусім новую атмасфэру, — у яго выяўляецца на мамэнт нейкі духовы надлом, нарушэньне духовае гармоніі, выхад з раўнавагі, — і гэта адбываецца ў нахиле да *імпрэсіянізму* (гл. рад вершаў у зборніку «Водгульле» — «Звон шыбаў», «Цэністрахі» і інш.)¹⁵. Але гэта хутка мінае, не пакідаючы глыбейшых сьлядоў. Колас, які пачаў сваю паэтычную творчасць у рэвалюцыйныя гады (1905—6) і пацярпеў за сваю рэвалюцыйную дзеяльнасьць, праседзеўшы тры гады ў менскім вастрозе¹⁶ (там напісана была большая частка вершаў зборніку «Песьні жалбы»), — Колас арганічна блізкі ідэям новага ладу і дзеля гэтага хутка з гэтым ладам зусім жываецца.

І найнавейшыя лірычныя вершы яго па свайму характару знаходзяцца ў поўнай гармоніі з настраямі масаў, перамогшых у крывавай рэвалюцыйнай барацьбе. — Незвычайная лёгкасьць вершу, прастата яго, дасканалая форма і музыкальнасьць, мастацкасьць маляваных абразоў, глыбіня і шчырасць пачуцьця, надзвычайная мяккасьць тонаў — усё гэта надае творству Коласа асаблівае ачараваньне і стаўляе аўтара на адно зь першых месц у беларускай літаратуры. Апрача лірыкі, уносяць Коласа на эўрапейскі ровень яго буйныя *эпічныя* творы — вершаваныя і пісаныя праявічай формай. Нават акадэмік Карскі, які наагул быў ня вельмі ласкавы на нашу адраджэнскую літаратуру, — і той без усякага ваганьня стаўляў Коласа на адной вышыні з Пушкіным і з польскім аднафамільцам нашага паэты — Адамам Міцкевічам. Паэмы Коласа «Новая зямля» і «Сымон Музыка» найбольш суровымі крытыкамі стаўляюцца побач з паэмамі гэных геніяў расейскага і польскага народаў — «Евгений Онегин» і «Pan Tadeusz», — і запраўды ж яны не ўступаюць апошнім ані ў дасканаласьці формы, ані ў мастацкасьці абразоў. Абедзьве коласаўскія паэмы — гэта ключ дзеля зразуменьня душы беларуса. «Новая зямля» дае незвычайна багатыя і сакавітыя абразы беларускае прыроды і быту сялянскае сям’і, каторая, ня маючы ўласнага варштату працы — сваей зямлі — і прымушаная здабываць кусок хлеба прадажай сваей рабочай сілы, імкнецца ўсімі сіламі прыдбаць сабе шматок зямлі на ўласнасьць ды гэтак атрымаць магчымасьць жыць незалежным гаспадарча жыцьцём. Колас умее глыбака заглянуць у душы беларускіх дзяцей. Іх жыцьцё пастацку адбіта ўжо ў «Новай зямлі», у якой шмат месца ўдзяліў паэта дзецям, — а паэма «Сымон Музыка» дык уся пасьвячона дзіцяці-мастаку, самародку, аднаму з тых, якіх так часта й так зласьліва ламае і топча жыцьцё. — А побач з паэмамі дае Колас у апошнія гады і *повесьць*: «У палескай глушы» і «У глыбі Палесься» (дзьве часьці недакончанае яшчэ трылэгіі), — і тут, побач з абразамі прыроды й сялянскага быту, выяўляецца запраўднае, непрыхарошанае аблічча вясковае паўінтэлігентцы даадраджэнскіх часоў. Повесьць гэтая прадстаўляе як быццам падсумоўку паасобных апавяданьняў, якімі Колас гэтак багат, ды якія — пад псеўданімам *Тараса Гушчы* —

* Яго яру належыць і папулярнае «Панскае ігрышча», падпісанае імем Юркі і зьмешчанае ў «Дудцы беларускай» разам з адказам на яго Мацея Бурачка¹¹.

** Некаторыя гісторыкі беларускае літаратуры гэндэнцыйна падаюць, быццам Цётка выйшла зь сялянскае хаты. Гэта нязгодна з праўдай. Бацькі яе — даволі заможная, хоць і малакультурная, шляхта, уласнікі Старога Двара ў Лідчыне.

зьмешчаны ў некалькіх зборнічках: «Апавяданьні» (1912), «Родныя зьявы» (1914), «Казкі жыцьця» (1921), «Прапаў чалавек»¹⁷, «Як Янка збагацеў»¹⁸, «Нёманаў дар» і інш. — У апошнія — пасьлярэвалюцыйныя гады Колас пачаў працаваць над драмамі, адтвараючы ў іх характэрныя момэнты з дарэвалюцыйнага беларускага руху (драма «Забастоўшчыкі» — з жыцьця народных вучыцляў) і з часоў імперыялістычнае вайны.

Раўналежна з творчасьцяй Коласа вырастае незвычайна разнародная і багатая адценкамі творчасць *Янкі Купалы*, равесніка Коласа (нарадзіўся таксама ў 1882 годзе) і ня менш папулярнага карыфэя беларускае літаратуры. Паскольку Колас — перадусім вялікі мастак у адтвараньні жыцьця і перажываньняў беларускага *сялянiна*, пастольку Купала — духовы павадыр адраджаючагася *беларускага народу як нацыянальнае суцэльнасьці*. Творы Купалы — гэта барацьбяны кліч, гэта прызыў да змаганьня, да новага жыцьця, да высокіх агульналюдзкіх і нацыянальных ідэалаў, — прызыў да сонца й зораў. Купала імкнецца перадусім да вызваленьня ў беларусе — Чалавека; яго нацыянальная ідэалёгія поўнасьцю грунтуецца на высокагуманітарных падставах. Асабліва багатая і разнародная лірыка паэты, з пункту гледжаньня мастацкасьці — дасканалая; паскольку Колас заварожвае нас сваёй мяккасьцяй і гарманічнасьцяй, пастольку Купала захоплівае магучай дынамікай, бурнымі парываньнямі, сілай экспрэсіі — пры незвычайным багацьці і разнастайнасьці формы ды гучнасьці й музыкальнасьці вершу. Гэта — тыповы *нэарамантык*, хаця стаўся такім не адразу. Першы этап ягонае творчасьці — гэта далейшы крок у разьвіцьці народніцкага натуралізму ў духу Мацея Бурачка (гл. першы зборнік вершаў Купалы «Жалейка», СПб, 1908). Нейкі час яго захоплівае творчасць рамантыкаў у асобах найвыдатнейшых польскіх прадстаўнікоў гэтага кірунку (Міцкевіч, Славацкі), творы каторых Купала зь піэтызмам перакладае па беларускую мову¹⁹. Але талент яго рвецца ўсьцяж наперад — да новых формаў паэзіі ў сувязі з новымі абставінамі жыцьця, усё больш бурлівага, у сувязі з новымі заданьнямі і імкненьнямі. Купала захопліваецца нэарамантызмам ува ўсей многаабразнасьці яго. Спаміж польскіх прадстаўнікоў новых кірункаў на яго аказваюць вялікі ўплыў Канапніцкая, Пшыбышэўскі, Каспровіч, Жулаўскі; спаміж расейскіх — Бальмонт і Брусаў, зь якімі Купала сустракаецца асабіста, і яны перакладаюць ягоныя вершы на расейскую мову²⁰. Рад выпушчаных Купалай зборнікаў твораў — гэта этапы ў разьвіцьці і фармаваньні ягонага таленту: сьледам за «Жалейкай» выходзе «Гусляр» (1910), каторы ўжо прадвясчае далейшы шлях творчасьці паэты, далей — «Шляхам жыцьця» (1913), «Спадчына» (1922) і «Безназоўнае» (1924)²¹; апошні зборнік завяршае ідэалёгічную эвалюцыю Купалы, мужыцкага сына²² — безьзямельніка, сялянская ідэалёгія каторага ў сацыяльнай галіне ператвараецца ў пралетарскую, не зьмяняючыся, аднак, у галіне нацыянальнай. Купалу характарызуе глыбокая яго вера ў новае сацыяльнае будаўніцтва, на фоне якога паэце рысуюцца шырокія перспэктывы для ягонага творства ў праменьнях усё саграваючага сонца Волі. Якое ж цяжкое расчараваньне спаткала яго на гэтым грунце ў самыя апошнія гады!..

Купала — ня толькі лірык: ён — і эпік, і драматург. Ягоны *эпас* складаецца з раду паэмаў, якія прадстаўляюць пераважна мастацкую апрацоўку народных легенд і апавяданьняў. Асабліва цікаўныя два буйнейшыя творы — драматычныя паэмы «Адвечная песьня» і «Сон на кургане». — «Адвечная песьня» (СПб, 1908)²³ — гэта поўны трагізму абраз сялянскага жыцьця, дзе ня машака месца дзеля радасьці і шчасьця, — жыцьця, якое страшней за сьмерць... І трагізм яе ўзмацоўваецца тым, што беларускі селянін ня ў сілах вырвацца з кола паўтарэньняў — усцьцяж тае самае, адвечнае «песьні». — «Сон на кургане» (СПб, 1910)²⁴ — гэта ўжо агульная трагедыя ўсіх тых, хто, як Праметэй, што прынёс зь неба агонь для людзей, імкнецца заваяваць

шчасьце для свайго народу, — у даным выпадку для народу беларускага. Абедзве гэтыя паэмы зварачаюць на сябе ўвагу, паміж іншым, і тым, што Купала ўводзе ў іх элементы *сымбалізму*. У цэлым радзе сымбалічных пастацяў выяўляецца нацыянальны ўпадак народу беларускага пад чужацкай уладай, даюцца жудасныя абразы закабаленьня працоўных усемагутным Капіталам.

У беларускую *драматургію* Купала ўносіць багаты й цэнны ўклад: сьледам за бытавой камэдыяй п. н. «Паўлінка» (1912 г.) ідуць п'есы, шчыльна звязаныя з адраджэнскім рухам, з прабуджэньнем нацыянальнае і сацыяльнае сьвядомасьці ў беларускіх масах. Гэта ёсьць: «На папасе» (1912)²⁵, далей — «Раскіданае гняздо» (1913), драма, якая ў радзе сымбалічных абразоў прадвяшчае, паміж іншым, выпадкі Вялікае Рэвалюцыі 1917 году; нарэшце — «Тутэйшыя» (1924)²⁶, камэдыя, якая адбівае ў сабе ваенныя падзеі на тэрыторыі Беларусі (на менскім грунце), — ды некаторыя іншыя. Драма Купалы — гэта вялікі крок наперад у галіне беларускае драматычнае творчасьці, каторая — пасля Дунін-Марцінкевіча — была як быццам замёршы ажно да Купалы, бо ў прамежным пэрыядзе дала толькі некалькі спарадычных, да таго ж вельмі скромных спроб тварэньня ў гэтым кірунку (Ядвігін Ш. — драма «Злодзей», 1893 г.²⁷, ды невялічкія бытавыя п'ескі Каганца, як «Модны шляхцюк», часта недакончаныя); спробы гэныя не далі нічога новага, раўнуючы да творчасьці Дуніна-Марцінкевіча.

Купала займае ў беларускай літаратуры такжа вельмі выдатнае месца, як *перакладчык* на беларускую мову чужых твораў. Ён ператлумачыў цэлы рад вершаў Ад. Міцкевіча, Сыракомлі, Уейскага, Канапніцкай, Каспровіча, ператлумачыў выдатны мастацкі твор Жулаўскага «Эрос і Псыха», лібрэта Вольскага да оперы «Галька» Манюшкі, некаторыя вершы Някрасава ды байкі Крылова²⁸, — урэшце, знамянітае «Слова а палку Ігара» (з старабаўгарскае мовы²⁹ зь сільным уплывам беларушчыны), колькі адрыўкаў з санскрыцкае літаратуры (з Магабгараты)³⁰, «Інтэрнацыянал» і шмат іншага. І творачы арыгінальныя рэчы, і прысвойваючы беларускай літаратуры творы чужыя, Купала незвычайна *ўзбагачвае беларускую мову*, будуючы і ўводзячы ў яе новыя словы, неабходныя дзеля выказаньня найтанчэйшых адценкаў мысьлі. З пункту гледжаньня слоўнікавага багацьця ніхто дагэтуль ня мог зраўняцца з Купалай.

* * *

У далейшым мы ня будзем спыняцца на другіх — менш выдатных аўтарах, бо ж яны пераважна ідуць па пратораных Коласам і Купалай шляхох. Затрымаемца толькі на тым, што ў большай ці меншай меры ад гэтых шляхоў адхіляецца, адзначаючы, што найбольш характэрнай рысай беларускае адраджэнскае паэзіі ёсьць яе *рацыяналізм*. Найрчэй выявіўся ён, натуральна, у тым *пралетарскім* кірунку, каторы ў «нашаніўскім» пэрыядзе быў прадстаўлены перадусім *Зьмітром Жыдуновічам* (псэўд. *Цішка Гартны*), уталентаваным работнікам-гарбаром, расьцьвет творчасьці якога прыпадае, праўда, ужо на найнавейшы — паслярэвалюцыйны пэрыяд. Але сярод «нашаніўцаў» ёсьць і прадстаўнікі антытэтэзы яго, у большай ці меншай меры склонныя да *містыцызму*. Сярод апошніх — *Аляксандар Прушынскі* (псэўдонім: *Алесь Гарун, Жывіца*), каторы памер без пары, патраціўшы сілы й здароўе ў сібірскай тайзе, сасланы туды за рэвалюцыйную працу ў 1905-6 гг.; ён пакінуў па сабе зборнік вершаў «Матчын дар» (напісаны ў 1907—14 гг., надрукаваны ў 1918 г.), рад мастацкіх апавяданьняў у прозе ды некалькі сцэнічных п'есак для дзяцей. Далей — *Самуіл Плаўнік* (псэўдонім: *Зьмітрок Бядуля, Ясакар*), зь беларушчаны жыд (урадзіўся ў 1886 г.), які ў свае творы пачатковага пэрыяду («Абразкі» 1913 г., «Містэрыя»), а такжа ў некаторыя пазьнейшыя («Пад родным небам», 1922, «На зачарованых гонях» і інш.) унёс зачэрпненьня зь Бібліі і Талмуду элементы жыдоўскае містыкі. Далей — выдатны

літаратар і крытык *Максім Гарэцкі*, аўтар повесцяў «Дзье души», 1919³¹, і «Антон», 1919³², ды зборніку апавяданняў пад назовам «Рунь», 1914 (— ён жа аўтар першае систэматычнае «Гісторыі беларускае літаратуры»); гэта незвычайна цікаўны ідэолаг новае беларускае адраджэнскае інтэлігенцыі, якая часта шукае ў містыцы адказу на недаўменныя пытанні, каторыя так востра паўстаюць перад выхаджэнцамі з народнае гушчы, адышоўшымі ад народнага сьветаўяўленьня і не пасьпеўшымі пранікнуцца глыбей сучаснай цывілізацыяй. Нарэшце — *Казімір Становіч* (псеўд. *Янка Сваяк*)³³, каталіцкі ксёндз (цяпер ужо памершы); у сваім зборніку вершаў «Мая ліра», 1924, ён даў незвычайна яркае выяўленьне цяжкага ўнутранага разброду ў чалавека, губляючага веру ў Бога з прычыны непрымірымае супярэчнасьці паміж атрыбутамі Божства, як увасабленьня найвышэйшае справядлівасьці, і панаваньнем на гэтым сьвеце несправядлівасьці ды гвалту, што так балюча адчувае Беларускі народ. Аднак і спасярод гэтых нячысленых аўтараў, часта выяўляўшых містычны настрой, Бядуля й Гарэцкі ў апошні пэрыяд адышліся ад містыцызму вельмі далёка.

Сярод сучасных беларускіх паэтаў і пісьменьнікаў вялізарную лічэбную перавагу маюць *сыны вёскі*. Дык зусім зразумелая рэч, што асноўны фон беларускай паэзіі дае вясковае жыцьцё, што гэтая паэзія надзвычайна багата мастацкімі апісаньнямі прыроды, што ў ёй вельмі ярка адбіваецца народная творчасць, народная фантазія, народная міталёгія, — наагул, *сьветаадчуваньне хлебароба*. Аднак у меру свайго разьвіцьця, беларускі нацыянальны рух паступова ахоплівае і горад — асабліва тыя мястовыя элемэнтны, якія мястовымі сталіся пераважна ад другога ці трэцяга пакаленьня. Спасярод іх такжа выходзяць беларускія палітыкі і культурнікі — паэты, пісьменьнікі, журналісты. І гэта знаходзе свой адбітак у літаратуры: ад вёскі іншыя з нашых аўтараў пачынаюць зварачацца да *места*, тут шукаць тэмаў і натхненьня. Гэты зварот да места распачынае ўталентаваны паэта *Максім Багдановіч* (1892—1917)³⁴, найвыдатнейшы прадстаўнік *эстэтызму* ў нашай паэзіі. А побач зь ім — ужо ў пэрыяд Вялікае Вайны — абразова выяўляе жыцьцё мяшчанства родны сын старое беларуска-літоўскае сталіцы — Вільні — выдатны драматычны пісьменьнік *Францішк Аляхновіч* (радз. у 1883 г.).

На *эстэтызьме*, асноўныя тэзісы якога сфармуляваў *Максім Багдановіч*, трэба затрымацца асабліва. Кірунак гэты ў пэўнай меры быў процістаўленьнем даволі пашыранаму сярод «нашаніўцаў» пагляду на літаратуру як на спосаб правядзеньня ў масы ідэі нацыянальнага адраджэньня, як на форму, у якую можна ўкладаць наперад зададзены зьмест. Дый выяўленьне эстэтызму бачым ня толькі ў тую — мінулую ўжо — пару «Нашае Нівы»: як будзе відаць з далейшага, ён разьвіваецца і ў найнавейшы — пасьярэвалюцыйны пэрыяд, у роўнай меры на Захадзе, як і на Ўсходзе. Вось чаму перш чым перайсьці да паэзіі пасьярэвалюцыйнае, неабходна пазнаёміцца з найвыдатнейшым прадстаўніком эстэтызму — *Максімам Багдановічам*.

Максім Багдановіч — жыхар места ў другім пакаленьні; ён узрос у інтэлігентнай сям’і (бацька ягоны — вучыцель і даволі ведамы працаўнік на ніве беларускае этнаграфіі, — атрымаў вышэйшую адукацыю³⁵). Гэты паэта, які памер без пары ад сухотаў, пакінуў небагатую сваей колькасцьцай, але незвычайна цэнную сваей якасьцяй паэтыцкую спадчыну. Не дарма меў ён знамянітых вучыцляў у асобах найлепшых прадстаўнікоў расейскае, украінскае, францускае і нямецкае літаратур, з творамі каторых знаёміўся ў арыгіналах, а такжа і другіх літаратур, знаёмства зь якімі завязваў пры дапамозе расейскіх перакладаў. Асабліва захопліваў нашага паэту *Вэрлен*, доўгі рад вершаў каторага *Багдановіч* вельмі ўдатна ператлумачыў на беларускую мову. Жывучы ад малых гадоў у вялікіх местах *Вялікарусі* (— *Ніжнім Ноўгарадзе*, *Яраслаўлі*), гэты ўдумчывы і тонкі цаніцель красы, далёкі ад разьвіваўшаеся на *Бацькаўшчыне* палітычнае барацьбы, сваё служэньне Беларускаму народу бачыў у

тварэнні высокамастацкіх цэннасцяў у беларускай мове. Ён умеў шукаць красу і знаходзіў нявычарпаную крыніцу яе ў жыцці свайго народу, у яго міталёгіі, абразох мінуўшчыны, — у беларускай прыродзе. Краса гэтая — агульналюдская, роўна зразумелая для беларуса, як і для кожнага эўрапейца. У бруднай, худой вясковай дзяўчынцы-падростку Багдановіч умее знайсці і выкрыць выяўленне таго ж цудоўнага зліцця элементаў дзявоцтва і мацярынства, якое на сваіх палотнішчах стараліся адбіць найвялікшыя мастакі ў малярстве (гл. верш «У вёсцы» з цыклу «Мадонны» ў зборніку «Вянок»). Улюблены тып твораў Багдановіча — гэта кароценькія, пераважна васьмірадковыя вершыкі, якія змяшчаюць у сабе заўсёды суцэльны абраз, думку, настрой. Багдановіч увёў у беларускую паэзію вялікую разнароднасць форм вершавання — санэт, рандо, трыялет — цяпер вельмі пашыраны, актаву, тэрцыны, пентаметры і г. д. Ён вельмі скупы на словы, і кожны верш яго мае ў сабе мінімум слоўнага матэрыялу, патрэбнага дзеля стварэння данага абраза. Творы Багдановіча адзначаюцца асабліва стараннай апрацоўкай вершу: з гэтага гледзішча яны — беззаганныя.

За жыцця Багдановіч выпускаў толькі адзін зборнік вершаў — «Вянок» (Вільня, 1913), які адразу даў яму імя, — і толькі цяпер (1928—29 гг.) Беларуская Акадэмія Навук у Менску надрукавала два томы поўнага сабрання твораў паэты, куды ўвайшлі і вершы «Вянка», і ўсё тое, чаго ў «Вянку» няма³⁶. З гэтых твораў, пісаных часткай вершам, часткай — прозай (крытычныя стацьці), найлепш відаць пагляды аўтара на яго ўласнае творства і на мастацтва наагул. Паводле Багдановіча, дзеля стварэння дасканаллага мастацкага твору не даволі аднаго толькі таленту: неабходна яшчэ і сьвядомая праца, стараннасць у апрацоўцы, уменне выкарыстаць адпаведны матэрыял, а перадусім мець перад вачыма, як канчатковую мэту, *дасканаласць формы*. Ніякіх іншых мэтаў мастацтва ня мае: ідэалы грамадскія, нацыянальныя і іншыя — гэта толькі тэмы, толькі пабуджэнне да творства, але не яны дыктуюць законы тварэння, а імкненне стварыць красу. Краса ж — гэта самацэннасць; яна не павінна служыць другім багам («Апокрыф»). Ёй і служыў Багдановіч у працягу ўсяго свайго нядоўгага жыцця, хаця ён сам зусім ня быў пазбаўлены грамадскіх пачуццяў і імкненняў ды прымаў вельмі чыннае ўчасьце ў беларускай грамадзкай працы як сябра Беларускае Сацыялістычнае Грамады, калі ў апошнія перад сьмерццям гады жыў у Менску. — Вельмі характэрна для Багдановіча карыстаньне з прыёмаў народнае паэзіі: рад выдатных твораў яго («Максім і Магдалена», «Страцім-лебедзь», «Мушка-Зелянушка і Камарык — насаты тварык» і некаторыя дробныя вершы) вытрыманы ў чыста народным стылю. Цікаўныя і стылізацыі ў духу старабеларускім («Аб іконьніку і залатару»).

На парозе вялікіх падзеяў, якія перакроілі карту Эўропы і ў канчатковым выніку сваім падзялілі Беларусь на дзве часткі: Заходнюю і Ўсходнюю, — разьвіваецца творчасць стаяўшага вонка «нашаніўскае» сям'і, але блізкага ей па духу, *драматычнага аўтара Францішка Аляхновіча*. Ён — выключна драматург: творыць толькі для сцэны і сам жа адтварае на ёй сваіх герояў як выдатны драматычны артыста, — пад той час, як папярэднікі яго пісалі і пішуць драматычныя творы толькі паміж іншым, бо галоўная іх творчасць разьвіваецца ў межах лірыкі і эпасу. Змяняюцца веданьне вымагаў сцэны дае гэтаму *суроваму крытыку мяшчанства* вялікую перавагу над папярэднікамі, стаяўшымі далёка ад сцэны. Пачатак творства Аляхновіча прыпадае на 1914—15 гг., калі ён напісаў першую сваю мяшчанскую камэдыю «На Антокалі» (Антокаль — адна з краінаў Вільні). Далей у храналягічным парадку выходзяць з-пад ягонага пяра «На вёсцы», «Бутрым Няміра», «Манька» (— у пазнейшай перапрацоўцы «Дрыгва»), «Калісь», «Базылішк», «Чорт і баба», «Страхі жыцця», «Дзядзька Якуб», «Цені», «Птушка шчасьця», «Шчаслівы муж», «Ня-

скончаная драма», «Пан міністар» і рад меншых інсцэнізацыяў. Усе гэтыя п'есы не зыходзяць зь беларускае сцэны па сьгоньяшні дзень, даючы праўдзівыя абразы мяшчанскага жыцця — зь яго безыдэйнасьцяй і драбязьлівасьцяй, жыцця, якое, быццам запраўдная дрыгва, зацягвае і нішчыць усіх, хто адважаецца ісьці новым шляхам — шляхам беларускага нацыянальнага адраджэньня і барацьбы за лепшую будучыню працоўных.

Творчасць Аляхновіча агулам можна ахарактарызаваць, як *рэалістычную*, што і зразумела ў сувязі зь яго імкненьнем адтварыць рэальнае жыццё роднае яму сфэры — мяшчанства. Аднак, часамі — пад уплывам найвыдатнейшага з польскіх драматургаў, Станіслава Пшыбышэўскага, — Аляхновіч пробуе ўнасіць у свае драмы элементы сымбалізму, наагул, даволі чужога яму, — ды гэтым хутчэй абніжае вартасьць сваіх твораў, чым павышае.

У канцы трэба адзначыць яшчэ адну рысу беларускае паэзіі, якую сустракаем у беларускіх аўтараў даволі шырока — як у «нашаніўскім» пэрыядзе, так і пазьней: гэта — нахіл да *гумарыстыкі*. Многа гумору ўжо ў Дуніна-Марцінкевіча, яшчэ балей — у Мацея Бурачка, у каторага гумор пераходзе ў сатыру, — сатыру зласьлівую, едкую, жорстка бічуючую тыя «вышэйшыя» сфэры грамадзянства, каторыя найбольш вінаваты ў цемры і прыгнечаньні працоўных масаў. Гумор Коласа — тонкі й дабрадушны; у Купалы — зь вялікай дозай іроніі. Гумор, можна сказаць, ёсьць нацыянальная рыса беларусаў, дык ня дзіва, што ён гэтак часта выяўляецца і ў беларускіх паэтаў. Найбліжэй па свайму духу да народнае масы гумарыстычныя апавяданьні Ядвігіна Ш. (Антана Лявіцкага). Але ў пералічаных аўтараў, як і ў шмат каго іншага (не выключаючы Максіма Багдановіча), гумор — толькі адна з многіх рысаў, якія характарызуюць іх творчасць. А ёсьць і аўтары, у каторых гэтая рыса — галоўная. Гэта можна сказаць аб адным із старэйшых «нашаніўцаў», *Альбэрце Паўловічу* (урадз. у 1875). Частка гумарыстычных апавяданьняў яго, пісаных вершам, была надрукавана ў асобнай кніжцы ў 1910 г. (зборнік «Снапок», перадрукаваны пазьней пару разоў), і гэтым сваім творам Паўловіч здабыў сабе значную папулярнасьць у масах. Да гумарыстаў залічыць трэба і *Янку Быліну* (зборн. «На прызьбе»)³⁷.

* * *

Вялікая Вайна не знайшла асабліва яркага адбітку свайго ў беларускай літаратуры. Але ўсё ж такі — у самым пачатку яе — на ваенныя падзеі адгукнуліся беларускія лірычныя паэты. Гэта былі — у храналёгічным парадку — *Алесь Гарун*, *Янка Купала*, *Якуб Колас*, *Зьмітрок Бядуля* і некаторыя другія меншае велічыні. Апрача Бядулі, каторага вайна ў першы мамэнт глыбака захапляе, як і кожнае іншае вялікае і яркае здарэньне наагул, — усе яны ў большай ці меншай меры выступаюць проці ваяўнічых настрояў, бачаць перадусім увесь жах і страшэнства масавага забіваньня людзей і прамаўляюць да пачуцьцяў гуманнасьці і браталюбства, заклікаючы жаўнераў сьвята захоўваць іх. Толькі шмат пазьней на ваенныя тэмы пачынаюць пісаць нашы эпікі — на чале з *Максімам Гарэцкім*, які даў повесьць «Дзьевае душы» ды рад апавяданьняў і драматычных сцэн, зьвязаных зь вайной; яшчэ пазьней пасьвячаюць ваенным падзеям свае драматычныя творы Купала, Колас і інш. — Прычыну адносна слабога рэагаваньня беларускае літаратуры на вайну трэба шукаць у тым, што ў першы ж мамэнт блізу ўсе беларускія аўтары аказаліся ў радох арміі, дзе, ведама, аб творчай працы не магло быць і гутаркі; а пасьля вайну заслانیла сабой яшчэ больш яркае здарэньне — Рэвалюцыя, якая на прасторы $\frac{2}{3}$ Беларусі зьмяніла ўвесь стары сацыяльны й палітычны лад. І зусім натуральна, што беларускія сялянскія і работніцкія паэты былі глыбака захоплены фактам утварэньня работніцка-сялянскае

ўлады, што ў ёй бачылі здзяйсненне сваіх летуценняў як сацыяльнага, так і нацыянальнага характару: бо ж савецкая ўлада, якая сьпяраша не прызнала актаў абвяшчэння дзяржаўнае незалежнасці Беларусі дэмакратычным Усебеларускім Зьездам у Менску 31 сьнежня 1917 году³⁸ і эманацияй яго — Радай Рэспублікі — 25 сакавіка 1918 году, — пасля сама ўзяла ў свае рукі ініцыятыву ў гэтай акцыі і 1 студня 1919 году часткова здзейсніла беларускі дзяржаўны ідэал, абвяшчаючы заснаваньне Беларускае Сацыялістычнае Савецкае Рэспублікі ў складзе СССР³⁹, — праўда, спачатку толькі на невялікай частцы зямель Усходняе Беларусі (Меншчына)⁴⁰. Гэтыя падзеі і засланы сабой толькі што перажытыя ваенныя злыбеды і выклікалі ў масах вялізарны ўздых, што ўраз жа адбілася і ў беларускай літаратуры. У першы мамэнт у ёй цалкам запанаваў *рэвалюцыйны патас*. Выступае цэлая маса новых паэтаў, якія пішуць у рэвалюцыйна-пралетарскім духу. «Пралетарызуюцца» і некаторыя з старых сялянскіх паэтаў, і Янка Купала ўрачыста абвяшчае сваё пралетарскае сгедо. Расьцьвітае творчасць найстарэйшага прадстаўніка пралетарскага кірунку сярод «нашаніўцаў» — Цішкі Гартнага, каторы да вайны выпусьціў у сьвет адно толькі невялічкі зборнічак вершаў пад загалоўкам «Песьні» (СПб, 1913), а цяпер друкуе драму «Хвалі жыцьця» (1918), два зборнікі вершаў: «Песьні працы і змаганьня» (1922) і «Урачыстасьць» (1925), урэшце — дзьве повесці, часці недакончанае яшчэ трылёгіі пад агульным назовам «Сокі цаліны»⁴¹, ды некалькі зборнікаў апавяданьняў. — У сувязі з гэтым агульным ажыўленьнем паўстае арганізацыя маладых паэтаў і пісьменьнікаў пад назовам «Маладняк», які мае свой кіраўнічы цэнтар у Менску і зразу ж гуртуе некалькі дзясяткаў сяброў — прадстаўнікоў пралетарскае ідэалёгіі. Сярод «маладнякоўцаў» бачым спачатку і «нашаніўца» Бядулю. На чале «Маладняка» становіцца (і стаіць дагэтуль) малады, вельмі ўталентаваны паэта *Кудзелька* (псэўд. *Міхась Чарот*)⁴²; сваёй незвычайна папулярнай паэмай «Босыя на вогнішчы», у якой па-мастацку адтвараюцца настроі перамогшых у рэвалюцыйнай барацьбе масаў, ён зразу здабыў для сябе сярод «маладнякоўцаў» першае месца. «Маладняк» друкуе рад зборнічкаў твораў сваіх сяброў: *Міхась Чарот* — «Босыя на вогнішчы» і «Выбраныя вершы»; *Уладзімер Дубоўка* — «Трысьцё», «Сгедо», «Наля» (раней — у 1923 г. — выйшаў у Вільні яго зборнічак вершаў «Строма»); *Алесь Дудар* — «Беларусь бунтарская», «І залацісьцей, і сталёвей»; *А. Александровіч* — «Па беларускім бруку», «Прозалаць», «Угрунь»; *Анатоль Вольны* — «Чорнакудрая радасьць»; *Язэп Пушча* — «Vita»; *Язэп Падабед* — «Вершы»; *Уладзімер Хадыка* — «Суніцы»; *Краніва* — «Асьцё», зборнік сатырычных вершаў; *Бандарына, Вішнеўская і Пфляўмбаўм* — супольны зборнічак «Вершы», — ды шмат іншых, атрымаць якія зь Менску ў Заходняй Беларусі, на жаль, аказалася немагчымым з прычыны цэнзурных перашкодаў. — Да «Маладняка» быў далучыўшыся спачатку і найвыдатнейшы з маладых празаікаў, аўтар повесці «Сьцежкі-дарожкі» і некалькіх зборнічкаў мастацкіх апавяданьняў («У віры жыцьця» і інш.) — *Міхась Зарэцкі*.

У аснову сваёй дзеяльнасці «Маладняк» паклаў гэтакі прынецп: зрабіць літаратуру сродкам прапаганды на карысьць рэвалюцыйнае ўлады і замацаваньня новага сацыяльнага ладу. Пры аднароднасьці ідэалёгіі сяброў «Маладняка» гэтае заданьне і мусіла б выпайняцца зусім натуральна, самахоць, — асабліва прымаючы пад увагу агульны ўздых настрояў у рэвалюцыйна-пераможнікаў. Аднак на дзеле выйшла інакш: «маладнякоўская» асацыяцыя аказалася цалкам падпарадкаванай Камуністычнай Партыі і Камсамолу, і апошнія, не здавольваючыся ідэйным кіраўніцтвам, выявілі імкненьне ператварыць «Маладняк» у свайго роду *рамельніцкі цэх*, пробуючы вырашаць пытаньні чыста мастацкага характару, у якіх ні Партыя, ні Камсамол не былі кампэтэнтнымі. Гэта выклікала ўнутраны разброд сярод асацыяцыі. На паседжаньні пленуму «Маладняка» у сакавіку 1925 году выявіліся вельмі

глыбокія разыходжаньні ў паглядах «маладнякоўцаў» на асноўныя праблемы мастацтва, — разыходжаньні, звязаныя да таго ж зь вельмі неаднародным характарам творчасці пералічаных аўтараў. Далёка ня ўсе сялянскія паэты, хоць і ўзышлі на пралетарскі шлях, здолелі зусім адцурацца вёскі, выжыць із сябе псыхалёгію хлебарабаў, — а лепшыя прадстаўнікі «Маладняка», запраўдныя мастакі, і далей дзяржаліся прынцыпаў эстэтызму, запаведаных Максімам Багдановічам. У рэзультате — з «Маладняка» павыходзілі гэтакія цэнныя сябры яго, як: *Уладзімер Дубоўка*, пагляды якога на мастацтва і характар творчасці найбольш радныя яго з Максімам Багдановічам; далей — *Алесь Дудар*⁴³, *Язэп Пушча*. *Уладзімер Хадыка*⁴⁴, *Крапіва*, *Зарэчкі*⁴⁵ і другія. Разам зь яшчэ раней пакінуўшым «Маладняк» *Бядуляй* і іншымі «немаладнякоўскімі» аўтарамі яны ўтварылі новую літаратурную групу, якая пачала выдаваць свой орган «Узвышша» ад 1927 году. У гэтым журнале пачалі зьяўляцца такжа творы такіх аўтараў: *Тарас Гушча*, *Уладзімер Жылка* (аўтар зборнікаў вершаў «На ростані» і «Уяўленьне», надрукаваных у Заходняй Беларусі), *А. Бабарэка*, *Кўзьма Чорны*, *Пятро Глебка*, *Сяргей Дарожны*, *Кляшторны*, *Максім Лужанін*, *Васіль Шашалевіч* ды рад іншых. Яны і далей пісалі зусім у духу новага сацыяльнага ладу, але не затым, што ім нехта даваў такія або сякія «інструкцыі» ды «заказы», а затым, што гэтакія ў іх уласныя іхнія пагляды й перакананьні. Але група «Ўзвышша» рашуча бараніла інтарэсы мастацтва, даючы адпор імкненьням зусім некампэтэнтных у галіне мастацтва органаў падчыніць сабе апошняя. У гэтым змаганьні блізкае да «Ўзвышша» становішча заняў і другі — найстарэйшы ў БССР — паважны літаратурна-грамадзкі журнал «*Польмя*». — Аднак змаганьне за мастацтва неўспадзеўкі закончылася выступленьнем на сцэну грубае фізічнае сілы — сілы савецкае ўлады і Камуністычнае Партыі, якія і ўчынілі поўны разгром «інакамысьлячых». Запраўдныя мастакі слова, шчырыя і чэсныя з самімі сабой, аказаліся абвінавачанымі ў рознага роду «ўхілах» ад сталінаўскае «генэральнае лініі», у «нацыянал-дэмакратызме» і т. п. і былі выкінены за борт жыцця (пасаджаны ў вастрог ці высланы ў глыб Расеі). Склад рэдакцыяў «*Польмя*» і «*Узвышша*» быў радыкальна «ачышчаны» ад усіх, хто сваёй музы не хацеў ператварыць у звычайнае рамясло. «Уцалелі», праўда, Колас (Тарас Гушча), Янка Купала (пасья спробы самагубства), Бядуля, — але іх прымусілі «пакаяцца» і публічна апляваць усё, што дагэтуль тварылі і ў цэннасьць чаго верылі. Іншыя з «узвышанцаў», якія раней займалі на беларускім Парнасе друга- і трэцярадныя месцы, цяпер «выплылі» наверх, асуджаючы зь незвычайнай рэзкасьцяй, хоць зусім неабаснована аб'ектыўна, сваіх былых камбатантаў за свабоду мастацтва.

Нягледзячы на ўсе гэтыя разыходжаньні і часта ўзаемную варожасьць паміж паэтамі і пісьменьнікамі, паэтыцкая творчасць у Савецкай Беларусі мае *шмат супольных характэрных рысаў*. У сваім *зьмесьце* беларуская паэзія ўжо адышлася тамака ад даўнейшых песьняў прыгнечаных рабоў: гэта ўжо песьні людзей вольных, песьні пераможцаў — поўныя энтузіязму, заклікаючыя да тварэньня новага жыцця, новых цэннасьцяў. Яе характарызуе глыбокая вера аўтараў у сілу народную і ў сваю ўласную сілу — дый *толькі ў яе*: «ў народ і край мой толькі веру і веру ў самага сябе!» — кажа Янка Купала ў адным зь вершаў апошняга пэрыяду⁴⁶. А поруч з гэтым характэрна ўвядзеньне ў найнавейшую беларускую паэзію матываў места: у сувязі з замацаваньнем беларускае ўлады па гарадох Усходняе Беларусі, быўшых раней цалкам пад маскоўскім (або польскім) уплывам, на мястovy брук горда ступае «лазою падплецены лапаць» — сымбаль збуджанага сялянства. Рытм мястовага жыцця, рытм фабрычнае працы адбіваецца ў беларускай паэзіі побач з жыцьцём вёскі. І можна сьмела сказаць, што ў Савецкай Беларусі за апошнія часы не было ўжо ані чыста сялянскае, ані чыста пралетарскае паэзіі: у ёй мы бачым *сынтэз вёскі і места*.

У сувязі з новымі перажываньнямі і настроямі, у сувязі з новым рытмам жыцця

ў Савецкай Беларусі выявілася і шуканьне *новых форм* у паэзіі. У гэтай галіне бачым незвычайна цікаўнае злучэньне формаў народнае вуснае паэзіі і — футурыстычных уплываў. Асабліва кідаецца ў вочы свабода і разнароднасьць у сфэры рытмікі; найбольш характэрна з гэтага гледзішча паэтыцкая творчасць Міхася Чарота (— адзначаная ўжо паэма «Босья на вогнішчы», зборнік «Завіруха» і інш.). Тут — поўны разрыў з старымі традыцыямі і сьмелае шуканьне новых шляхоў. Шмат разнароднасьці ўносіць і Ул. Дубоўка, і цэлы рад «маладнякоўцаў». Вельмі ўзбагацілася форма вершаў і ў старых паэтаў — у Коласа і іншых «нашаніўцаў», ня кажучы ўжо пра Купалу, каторы заўсёды йшоў у гэтым наперадзе другіх.

У апошнія гады ў Савецкай Беларусі асабліва пабагацела беларуская *драматычная* творчасць і — *повесьць*⁴⁷, што сьведчыць аб дасьпяваньні маладое беларускае паэзіі. Дый перад беларускай *драмай* — у сувязі з заснаваньнем у БССР трох дзяржаўных беларускіх тэатраў, пастаўленых з мастацкага боку вельмі высака, — адкрыліся пасьля Вялікае вайны і Рэвалюцыі шырокія пэрспэктывы. Попыт на яе павялічваецца з году ў год, — і вось у апошнія часы бачым цэлы рад новых аўтараў у галіне драматургіі: незвычайна пладавіты, хоць мо коштам якасьці, *Галубок* (— да вайны пісаў дробныя апавяданьні для «Нашае Нівы»); далей — *Родзевіч, Міровіч* (аўтар папулярнага «Костуся Каліноўскага») ды шмат іншых, — ня кажучы ўжо аб старых пісьменьніках, як Купала, Колас, Жылуновіч, Паўловіч і другія, зьвярнуўшыся да драматычнае творчасці. — А побач з драмай, як сказана, узбагачаецца беларуская *повесьць*: толькі за апошнія гады надрукаваны повесьці Коласа (Тараса Гушчы), Жылуновіча (Цішкі Гартнага) і інш. прадстаўнікоў старога пакаленьня, а побач зь імі выступаюць новыя сілы, сярод якіх у гэтай галіне першае месца бясспрэчна належыцца ўспомненаму ўжо М. Зарэцкаму.

З прычыны вытварыўшыхся асаблівых абставінаў жыцьця *Заходняе Беларусі*, якая не перажывала магутнага рэвалюцыйнага ўздыму і апынулася пад Польшчай, адрэзаная ад большае часьці Беларускага народу, — тут пасьляваенная літаратурная творчасць шмат бяднейшая, чым на Ўсходзе. Нічога новага ў дадатнім сэнсе, раўнуючы з даваенным жыцьцём Беларусі пад Расеяй, польская ўлада ў нацыянальнае жыцьцё 2¹/₂-мільённага беларускага насяленьня ня ўнесла. І агульны тон заходнебеларускае паэзіі, якая чутка адбівае жыцьцё і настроі народу, на першы пагляд напамінае «нашаніўскую» пару. Але і ў ёй можна дагледзець тры даволі выразныя цяжэньні. Адно — гэта сумны водгук на цяжкое палажэньне беларускіх працоўных масаў у «нашаніўскім» духу, гэта — старыя песьні рабоў; выдатнейшых прадстаўнікоў гэтае цяжэньне ня мае, — усе яны шэрыя, нявідныя. Два другія цяжэньні непараўнальна багацейшыя талентамі; адно зь іх — чыста *баявое*, напамінаючае паэзію ўсходнебеларускіх аўтараў з часоў Рэвалюцыі і прадстаўленае радам маладых сілаў з *Салагубам* на чале; другое — напамінаючае багдановічаўскі *эстэтызм*, найбольш яркай прадстаўніцай каторага трэба бясспрэчна палічыць выдатную паэтку *Наталью Арсеньневу* (зборнік вершаў «Пад сінім небам», Вільня, 1927 г.). Паміж гэтымі полюсамі бачым цэлы рад іменьняў паэтаў, якія, стуючы на грунце эстэтызму, па сваім тэмам і настройам збліжаюцца да «баевікоў», злучаючы ў сваей ідэалёгіі лезунгі нацыянальнае і сацыяльнае барацьбы за волю працоўнае Беларусі. Такое сярэдняе становішча займаюць: А. Бартуль, Фр. Грышкевіч, Ул. Грыневіч, Хв. Ільляшэвіч, вельмі ўталантаваны сялянскі паэта М. Машара, Тулейка і інш. Спроба гэтае групы паэтаў завязаць арганізацыю паэтаў і пісьменьнікаў Зах. Беларусі п. н. «Веснаход» не ўдалася, бо арганізацыя не была залегалізавана.

Гэтак, нягледзячы на запраўдную «кітайскую сыяну», якая адгарадзіла Заходнюю Беларусь ад Усходняе, Савецкае, — узаемныя ўплывы «заходнікаў» і «ўсходнікаў» выяўляюцца даволі значна, і галоўныя цяжэньні ў Заходняй Беларусі цалкам

адпавядаюць аналягічным цячэнням на Ёсходзе. Літаратура абедзвюх часьцін Беларусі, падзеленае Рыскім мірам, прадстаўляе бяспрэчна *суцэльнасьць*, розьнячыся адно толькі ў тым, што адбывае на Захадзе і на Ёсходзе спэцыфічныя варункі жыцьця, зьвязаныя з розьніцай у пануючым тут і там сацыяльным і палітычным ладзе. І як супольным і адзіным было *мінулае* беларускае літаратуры, так супольнай і адзінай ёсьць яе *цяпершчына*, так супольнай і адзінай мусіць быць і яе *будучыня*.

«НЁМАН»

Літаратурна-мастацка-навуковы месячнік. №1 1932

З пачаткам новага — 1932 — году беларусам прыбыла новая часопісь пад вышэйпісаным загалоўкам. У нашым зьбяднеўшым бяспрыкладна культурным жыцьці гэта — незвычайна дадатнае зьявішча, якое трэба шчыра прывітаць. Дык спынімся сягоньня на «Нёмне» крыху даўжэй.

Чырвонай фарбай на белай вокладцы — вельмі скромна і вельмі густоўна — надрукованы назоў часопісі: «Нёман». Чаму ж гэтакі назоў? — вось пытаньне, якое ўзьнімаецца пэўне ў кожнага, хто бярэ ў рукі новую часопісь.

І першая думка: ці ня будзе гэта нешта этнаграфічнае-геаграфічнае? — Але ня здзівіцца з прычыны выбару назову той, хто бліжэй знаёмы зь беларускай паэзіяй. Бо ж Нёман — улюбёная рака нашых паэтаў. Колькі дум-разважаньняў аб сучасным жыцьці беларуса-мужыка даў Нёман Коласу (верш «Нёман»); колькі важкіх слоў абурэньня на сучасны заняпад вялікага некалісь і магутнага народу беларускага выказвае праз вусны бурлівага Нёмна Купала («Над Нёманам»); колькі радасьці і духовага ўздому перажывае над тым жа Нёмнам Цішка Гартны, усьведамляючы сабе, што мінае ўжо «пара зьнемажэньня» для беларусаў, што бліснула ўжо і над намі зара Адраджэньня... Дык нядзіва, што група нашых маладых паэтаў, якія зьмяшчаюць свае творы ў новым месячніку, за назоў яго абабрала імя гэтае паэтычнае ракі.

З агляду паэтыцкіх твораў і пачнем. Бачым тут перад усім некалькі вершаў *Натальі Арсеньневай*, якая у апошнія гады, на жаль, друкавалася гэтак мала (— мо не было дзе?). А першы верш («Першы сьнег»), асабліва прыгожы сваёй музыкальнасьцяй (— на жаль, папсаваны Рэдакцыяй!), датай напісаньня¹ паказвае, што паэтка ўсьцяж ідзе наперад. Цэлы рад вершаў даў *М. Машара*, якога мы пазналі ўжо зь першага зборнічку яго, выданага пару гадоў назад², як выдатную сілу ў маляваньні родных абразоў прыроды. І ён у гэтым кірунку разьвіваецца далей. Цікаўны верш *Андрэя Адхоннага* («У падарожжы» — з партфэлю «Родных Гоняў»). Па адным вершыку зьмясьцілі: *С. Кулеш* і *Хведар Ільляшэвіч*, ды пару даў *М. Васілёк*, тэматыка якога яўна абнаўляецца. Урэшце маем два ўзоры мастацкае прозы — «Беларуская песьня» *А. Войніча* ды «Песьні жыцьця» *Хв. Ільляшэвіча*, абодва — шчыры водгалас настрояў усіх тых барацьбітоў за беларускую справу, якім давлялося каратаць маладыя гады — за вастрожнымі кратамі...

Вось усё. Ня шмат, але мастацкую вартасьць творы гэтыя маюць і паказваюць, што маладое пакаленьне нашых паэтаў у Заходняй Беларусі творыць і будзе тварыць, абы толькі было дзе друкаваць іхнія творы.

А цяпер — стацьці. Бяспрэчна, цэнтральнае месца займае праца *грам. С.*, ведамага беларускага пісьменьніка-мысьліцеля, які пераказаў галоўныя тэзісы працы менскага прафэсара *М. Шчакаціхіна* аб гісторыі беларускага мастацтва. Гэта — папросту новыя адкрыцьці з галіны мастацкае творчасьці беларускага нацыянальна-

га генія — адкрышці, пачатак якім даў і сваімі стацьцямі, і сваёй зборкай музэйнай сьв. п. Іван Луцкевіч. Гэтак тое, што беспасрэдна з кнігі праф. Шчакаціхіна можа пачарпнуць рэдка хто, — цяпер стаецца даступным шырэйшаму колу чытаючых беларусаў. Праца грам. С. яшчэ не закончана (як і праф. Шчакаціхіна³), і працяг будзе друкавацца ў наступных нумарох месячніка.

Гісторыю Беларусі прадстаўляюць дзве стацьці: *праф. Савіча* («Беларускія школы ў старой Вільні») і *С. Я.* «Вялікі князь Вітаўт як беларускі гаспадар», якую грам. Я. Станкевіч чытаў на паседжаньні сяброў Беларускага Навуковага Т-ва ў Вільні ўвосені 1930 г., пасьвячоным 500-тым угодкам сьмерці Вітаўта. Аб беларускім мастацтве кароткую заметку дае гр. *П. Сергіевіч* («Рупмасы аб мастацтве!»); ілюструюць яго — рэпрадукцыі абразоў *Сергіевіча* і *Драздовіча*. Музыку прадстаўляюць некалькі народных песьняў з нотамі і — справаздача з канцэрту ў Віленскай Беларускай Гімназіі 5.XII.1931 г., у якой, на жаль, аб зьмесьце канцэрту няма абсалютна нічагусенькі...

Замыкае нумар — «Культурная хроніка»; толькі ж яна яшчэ больш бедная, чым самае нашае жыцьцё...

Вось мы перайшлі і да выяўленьня ад'емных бакоў «Нёмна». І тут мусім затрымацца на тым, што зьяўляецца вынікам анархічна-рэфарматарскае дзеяльнасьці ў галіне беларускай філялёгіі сябры Рэдакцыі грам. Я. Станкевіча. У бочку зь мёдам ён уклаў сваю лыжку дзэгцю — з усімі сваімі «сьмяхотамі і дівосамі». «Рэдакца», «раца», «позыца» і т. п. — гэта маюць быць «зьбеларушчаныя» чужаземныя словы «рэдакцыя», «рацыя», «пазыцыя» і т. п. Стараючыся як быццам аб тое, каб ягоная мова была непадобнай да іншых славянскіх моваў, ён адначасна ўводзіць замест беларускага «ўжо» — «ужэ», замест беларускіх формаў ступеняў прыраўнаньня «вышэйшы», «ніжэйшы», «глыбейшы» — польскія формы «вышшы», «ніжшы», «глыбшы» (— «wyiszy», «niiszy», «glybszy»), або: «зраўнаў» — («zruwnowai»), «у значэньню» замест «у значэньні» («w znaczeniu») і т. п. А ўжо зусім дзіка перакручанае выглядае слова «цырамоня», што мае азначаць лацінскую «цырымонію»!

Усе гэтыя «дзівосы» і «сьмяхоты» проста перашкаджаюць чытаць зьмешчаныя ў «Нёмне» стацьці. І з сумам прыходзіцца сьцьвярдзіць, што Рэдакцыя гэтак сталася памагальніцай гр. Я. Станкевічу ў анархізаваньні беларускага правапісу, варочаючы тых, хто вучыўся паводле беларускіх граматык, прызнаных Беларускай Акадэміяй Навук, у стан «паўторнай бязграматнасьці». — Але асабліва сумна, калі рука чалавека, цалкам пазбаўленага духовае культуры, бярэцца папраўляць вершы нашых паэтаў. Гэтак, чамусьці не ўзлюбіўшы слова «сяньня», гр. Станкевіч, ваюючы зь ім, *папсаваў* два вершы: успомнены ўжо верш Арсеньневай «Першы сьнег», дзе на пачатку згарманізаванае з далейшымі словамі «сяньня» (— «Сяньня раніца й сонца ўставалі ў вянку з каляровых агнёў...») — на немілагучнае «сядня»; другі — верш М. Васілька «Як калісьці», у якім рым «сяньня — каханьне», зусім добры і мілагучны, перароблены на «сядня — каханьне», дзе, як бачыце, рыму ўжо зусім няма... Таксама папсаваны і другі верш Арсеньневай, у якім замест ужытага паэткай слова «крадчыся» асаблівы «карэктар» уставіў нейкае незразумелае «цікайчыся».

Закончым наш агляд пажаданьнем, каб маладая Рэдакцыя не дала гр. Станкевічу магчымасьці рабіць ў часопісі свае няўдалыя і сьмешныя экспэрымэнты з псаваньнем мовы і анархізаваньнем правапісу і граматыкі ды каб асабліва аберагала ад яго — паэзію. Інакш «Нёман» страціць усе сымпатыі грамадзянства, на якія сваім зьместам зусім заслуге...

ЗЬ НЕДРУКАВАНАЕ СПАДЧЫНЫ ПА М. БАГДАНОВІЧУ

Робячы разборку трох скрыняў рознага хламу, перавезенага ў Музей з падвалу Беларускае кнігарні (Завальная, 7), дзе некалькі гадоў змяшчалася і рэдакцыя «Нашае Нівы», — я, сярод іншых нашаніўскіх матэрыялаў, знайшоў тамака некалькі пісем і рукапісаў вершаў Максіма Багдановіча. Пісьмы і вершы былі прысыланы — судзячы па датам на іх — між 1911 і 1914 гадамі. Вялікшая частка вершаў была ўжо некалі друкавана — ці то ў «Нашай Ніве», ці ў зборніку М. Багдановіча «Вянок»; але папалася і некалькі вершаў нідзе не друкаваных (частку іх, выкрытую мной раней — у 1926 г.¹, я пераслаў у Менск у Інбелкульт, і яны зьмешчаны ў 1 т. агульнага сабрання твораў М. Б. ў 1927 г.). Жменя пісем, знойдзеных мною, мае бяспрэчную вагу: у іх ёсьць пэўны біяграфічны матэрыял, ёсьць даныя аб працах М. Б., выходзячых за межы паэтычнае творчасці, урэшце — выказаны цікаўныя пагляды на некаторых нашых паэтаў і пісьменьнікаў. Зьместам выкрытых рукапісаў я і хачу падзяліцца з нашым грамадзянствам.

Перад усім — данымі зь біяграфіі паэты.

Маю ўвагу зьвярнула на сябе пісьмо з подпісам «Максім», напісанае нейкім незнаёмым характарам, зусім нязвычайным для Багдановіча. Толькі прачытаўшы яго, я зразумеў, у чым тут справа. Аказалася, што Багдановіч пісаў лежучы ў пасьцелі — цяжка хворы. Вось што сам ён піша аб гэтай хваробе:

«Не дзівіцеся, што у мяне літары выходзяць зусім дзіцячыя — пішу я лёжучы, бо моцна хварэю — інфлюэнца ці воспаленьне лёгкіх; тэмпература у мяне падымаецца да 40°, а 39,5° бывае кожны дзень. Але чорт зь ім!»

Даты на пісьме няма². Але з адкрыткі, высланае празь нейкі час, відаць, што хвароба гэная так прыціснула паэту ў красавіку 1913 году, бо на адкрытцы ёсьць дата: 27.IV.1913 г.³ Адкрытка пісана зь Яраслаўлю, дзе тады жылі Багдановічы. У ёй чытаем:

«Вось ужо колькі дзён, як у мяне жару няма. На што я хварэў, чорт яго ведае, але думаюць, што на воспаленьне лёгкіх; два разы рабілі бактэрыялягічны агляд харкавіны ды адзін раз крыві, і кажуць, быццам нічога не знайшлі. Уставаць з ложка дасюль яшчэ няможна. Бацька атрымаў ад банка падмогу на лячэньне, так што я напэўне летам куды-небудзь паеду»*.

Трэба думаць, што гэнай «няведамай» хваробай і былі абвастрыўшыся сухоты, якія празь пяць гадоў улажылі паэту ў магілу⁵. Зусім зразумелая рэч, што хатнія і дактары не гаварылі Максіму праўды аб яго цяжкім стане.

У гэтых двух пісьмах паэта выказвае тое, што яго ў той час найбольш рупіла: ён усьцяж думае аб друку свайго «Вянка», які ўжо складаўся ў Вільні ў друкарні Марціна Кухты — гістарычнай у беларускім адраджэнскім руху. Багдановіч хоча з свайго боку дапамагчы грашыма выдавецтву, плянуе пазычыць грошы ў сваіх прыяцеляў, бо ў бацькі, зарабляўшага працай у банку няшмат, прасіць ня можа, урэшце — жаліцца, што «ўкраінцы дасюль не заплацілі мне за пераклад зь беларускага на расійскі», а гэтыя грошы ён прызначыў на друк сваіх вершаў: «напісаў ім, каб яны выслалі грошы да Вас⁶. Гэта на зборнічак».

Багдановіч, пабыўшы год перад тым у Вільні⁷ і прыгледзеўшыся да працы нашаніўскае сям'і, высака цаніў гэту працу. Аб гэтым сьведчаць гэтакія словы разгледанага пісьма, прысланага ў «Нашу Ніву» з зваротам: «Дабрыдзень, Паночкі⁸!» Вось што піша паэта:

«Чаму думаеце Вы, што я магу сярдзіцца і нават лаяць Вас? Я ж даволі-такі прыгледзеўся да Вашай працы, каб рабіць гэтае, нават хаця б толькі жартуючы».

У цытаванай ужо адкрытцы Багдановіч — між іншым — піша, што паслаў Коршу, імя якога да Сусьветнае вайны было ведама кожнаму інтэлігентнаму чалавеку ў

Расей, павіншаваньне на 70-лецьце⁹, і пытаецца: «ці пасылалі Вы?» — Гэты факт паказвае, што Багдановіч быў блізкі да перадавога расейскага грамадзянства і адгукся на тое, чым яно жыло.

Ведаючы добра расейскую, украінскую, нямецкую і францускую мовы (ня кажучы аб праходжаных у гімназіі лацінскай і грэцкай), Багдановіч карыстаўся імі, каб чарпаць для сваёй творчасці з скарбаў чужых літаратур. Ня ведаў ён толькі мовы польскае і гэтак ня меў доступу да польскае літаратуры. Відаць, аднак, апошняя вельмі яго цікавіла (знаёміўся з ёй паводле расейскіх перакладаў), і вось у адкрытцы, высланай зь Яраслаўлю 23.V.1914 г. на імя Ластоўскага¹⁰, Багдановіч кажа: «Скончыўшы вясеннія экзамены, адразу хачу прыступіць да свайго даўняга жаданьня, — а ўласна хачу выўчыць польскую мову». І паэта просіць Ластоўскага (у той час кіраўніка беларускае кнігарні ў Вільні) выслать яму неабходныя дзеля гэтага кніжкі, што і было споўнена, як сьведчыць напісаны на адваротнай старане адкрыткі рукой Ластоўскага рахунак належнасьці за кніжкі і перасылку іх.

У пьсьме да рэдакцыі «Н. Н.» — бяз даты, але з паметкай пошты на канвэрце: «Ярославль, 21.X.13»¹¹, — ёсьць цікаўная інфармацыя аб нейкім беларусе *Сьцяпане Зенчанку*. Вось даслоўна адносны адрывак зь пьсьма:

«У № 42 «Н. Н.» бачу стацьцю Сьцяпана Зенчанкі. «Стефан Зенченко» судзіўся ў Ніжнім Ноўгарадзе па вялікаму працэсу, так званаму «Сормовскому восстанію», быў паміж падсудзімых (выключна рабочых) вельмі прыкметным чалавекам і нават гаварыў ад іх імені на судзе. Пачуўшы, што Зенчанка — беларус, я пераслаў у турму да яго колькі першых беларускіх кніжак і «Нашу Долю» (было гэта ў канцы 1906 р.). Аднак, далі наша знаёмства не пайшло і нават у вочы я Зенчанку ніколі ня бачыў; сталася так таму, што па гораду (відаць, Ніжнім Ноўгарадзе, у якім тады жыў Багдановіч. — *А. Л.*) пайшлі чуткі, быццам Зенчанка — правакатар; казалі, што з Каўказа адна з тамтэйшых арганізацый (ваенная арганізацыя с.-д., здаецца) надала аб гэтым ведамасьці з фатагр. Зенчанкі; толькі, здаецца, Зенчанка быў на Каўказе вядомы пад іншай фаміліяй.

Сколькі ў гэтым праўды, — сказаць не магу; як Вы самі ведаеце, вінавацяць у правакацыі ў нас занадта лёгка. Таму, здаецца, самым лепшым было б абвясціць аб гэтым толькі дзе каго са сваіх людзей і пільнаваць толькі, каб Зенчанка ня ўбіўся да якой-небудзь беларускай і наагул грамадзянскай справы. Тым часам я напішу ў Ніжні Ноўгарад, каб мне далі больш пэўныя ведамасьці».

Мушу адзначыць, што стацьця Зенчанкі ў «Н. Н.», поўная гарачага патрыятызму, паказвае ўсё-ж такі на нейкія духовы надлом аўтара, на расчараваньне тым, чым ён жыў дагэтуль. Дык магчыма, што закід у правакацыі і паўстаў на грунце гэтага расчараваньня і адыходу ад партыі, зь якой З. працаваў. Бо ж у далейшых пьсьмах М. Б. нічога аб ім больш не ўспамінае, а сам Зенчанка нідзе не выступае ў нашым грамадзкім жыцьці, — прынамся пад гэтым прозьвішчам. Раблю гэту агаворку дзеля таго самага, аб чым кажа і М.Б. у сваім пьсьме: дзеля тэй лёгкасьці, зь якой у тыя часы кідаліся людзям абвіненьні ў правакацыі — часта нічым не абаснаваныя. Для нашых дасьледчыкаў у Саветах, дзе цяпер даступны ўсе тайныя архівы царскае паліцыі, было б удзячнай задачай праверыць нападкі на гэнага — як-нікак — дужа цікаўнага чалавека.

У гэтым жа пьсьме з 21.X.1913 Багдановіч дае інструкцыі адносна друкаваньня «Вянка» і гаворыць аб сваіх кроках дзеля выясьненьня пытаньня, колькі праўды было ў вестцы стацьці, надрукаванай у «Вестнике Европы», аб беларускіх выданьнях Віленскага Учэбнага Округу (з 1863 ці 64 гг.). Справа гэта часткова выясьніла-

* Правапіс у выметках зь пісем захаваны такі, якім карыстаўся аўтар іх⁴.

ся, бо адно з двух выданняў у нас ёсьць: гэта — «Рассказы на простонародном наречии», часткова па-беларуску, часткова па-ўкраінску. Урэшце — гаворыць аб сваёй працы над стацьцёй аб Скарыне, за якую ён узяўся на просьбу Ластоўскага — для праектаванага апошнім мясячніка, каторы, на жаль, ня выйшаў.

Да п'сьма далучаны верш п. з. «Крытыку» (трыялет). Але аб вершах—пазьней.

Стацьця аб Скарыне вельмі захапіла Багдановіча. У цытаванай ужо адкрытцы з 23.5.1914 г. паэта піша:

«Заўтра прымуся за Скарыну або за расказікі. Гэтымі днямі падашлю у «Н. Н.» колькі новых вершаў. Што да Скарыны, дык вось якая рэч: я напісаў апырч яго ўласнай біяграфіі асобны разьдзел, дзе падаў характарыстыку папярэдняга беларускага культурнага жыцьця і п'сьменнасці. Але гэты разьдзел заняў столькі ж месца, як і сам Скарына. Здаецца, занадта. А між тым гэты разьдзел удаўся. Што рабіць — скараціць, ці не?»

У іншым п'сьме — з штэмпэлем на канвэрце: Яраслаўль, 1.8.12¹², — Багдановіч гаворыць і аб іншых тэмах з гісторыі Беларусі, якія яму прапанаваў апрацаваць Ластоўскі. Як бачым, Скарына і ягоная эпоха — найбольш цікавілі паэту:

«Дзякую п. Ластоўскаму¹³ за тэмы, што ён мне надаслаў. Я канешне апрацую колькі зь іх, але ня ўсе, бо яны ахапляюць толькі першыя часы жыцьця Беларусі, калі яна мала розьнілася ад іншай Русі. Ці ёсьць у XI-XII вяках сур'ёзная розьніца між бытам якіх-небудзь дрыгавічоў і напр. вяцічаў? Пэўне, што няма. Куды цікаўша апісываць Беларусь XVI і XVII сталеціў! Тады і мясцовая, карэнная культура адстаялася і выкрысталізавалася ў цьвёрдыя, своеобразныя формы¹⁴; ды і з Заходнай Еўропы прыплыло тады у нашу культуру незамала чаго. Вось калі было ў нас жывое, рознакалёрнае, свеначальнае жыцьцё,... (колькі слоў на згібе страніцы вырваны. — А. Л.) паставілі Ф. Скарыны, каторы быў доктарам і бакалаўрам! Ці ж мог быць у Маскоўшчыне таго часу (у Яраслаўлі, Растове, альбо і ў самай Маскве) доктар Праскага або Лейпцыгскага унівэрсытэту? Гэта ж проста нямысьліма. Вось Вам дробная крэсачка, каторая, аднак, намякае на карэнную разьніцу між Маскоўшчынай і Літоўскай Русью тых часоў.

Як я і казаў ужо, пісаць на гэтыя тэмы я буду ня раз, але толькі не адразу, бо перш за ўсё недалёка экзамены, ды і п. Багацкаму пісаць трэба, а часу асталася ня дужа многа»^{*15}.

Што ж пісаў Багдановіч для ўкраінскага п'сьменьніка Багацкага? Аб гэтым нічога ня ведалі рэдактары акадэмічнага выдання поўнага сабраньня твораў М. Б.¹⁶ у Менску, — мы ж цяпер даведываемся зь п'сьма паэты да рэдакцыі «Н. Н.» — у шостыя ўгодкі закладзінаў газеты. П'сьмо, як блізу заўсёды, ня мае даты, аб якой ізноў гаворыць толькі пячатка на канвэрце: «Ярославль 14.11. 12».¹⁷ Вось што тамака чытаем:

«У кастрычніку (1912 г. — А. Л.) скончыў я пераклад, замоўлены п. Багацкім і надаслаў у Кіеў. Усяго павінна выйсьці каля 125 друкаваных страніц, у тым ліку стр. 15—16 маёй прадмовы. Ёсьць там і кароценькі агляд гісторыі бел. народа, і апісаньне цяперашняга адраджэньня яго і невялікія характарыстыкі беларускіх п'сьменьнікаў, — усяго патроху, і ўсё ў стылю «гром победы раздавайся».

«Зьмест кніжкі такі. С. Палуян: Хрыстос Уваскрос; Вёска. Власт (— псеўданім Ластоўскага. — А. Л.). Лебядзіная песьня; Дзень рожавай кветкі. Цьвяты. Сож і Няпро. Ядвігін III. Зарабляюць. З бальнічнага жыцьця. Падласы; Рабы; Вясельле. Сакатушка. Васількі. Гадунец. Чортава ласка. Дачэсныя. Ліст сабак да рэд. Н. Н. Сіло. Награда. Сабачая служба. Т. Гушча. Дзеравеншчына; Над берагам Нёмна¹⁸; Кірмаш; Недаступны; Трывога. З. Бядуля. Пяць лыжак заціркі. Гора старой Сымоніхі. Сон Анупрэя (і яшчэ як у Анупрэя дачка памёрла, — названьне ж адразу ня

ўспомню¹⁹⁾. *Я. Журба* — апав. пра прыгон. *Чэркас* — Сон. Ластаўка²⁰⁾. Квіткі. *Лёсік* — Судзьдзя Крэчка. *А. Гарун* — Сьнег. *Ф. Багушэвіч*. Сьведка. Дзядзіна. Апаবাদаньне палясоўшчыка. *К. Колышка*. Сьмешны доктар. Апошняя ўзяў толькі таму, што п. Э. Будзько казаў мне, быццам Вы (— адносіцца да Ластоўскага. — *А. Л.*) лічыце талент К. Колышкі не абы-якім. Ну, на яго душы грэх».

Ці выйшла гэтая кніжка? Аб гэтым ніякіх інфармацыяў ня маю. Ня бачыў яе і ў рэдакцыі «Н. Н.», куды хіба ж Багдановіч прыслаў бы гэту сваю працу.

У блізу кожным пісьме Багдановіч кажа, што пасылае свае вершы. Гэтак у адным гаворыць аб прысланых перакладах з Вэрлена, якіх не пасылаў у поўным камплекце іх у Пецярбург — да «Маладое Беларусі» (гэтыя вершы былі знойдзены ўжо мной раней і надрукаваны ў Менску ў поўн. сабр. твораў М. Б.²¹⁾. У іншым пісьме пытаецца аб паглядах рэдакцыі «Н. Н.» на вершы з цыклу «Вагітнасьць» («Цяжарнасьць»)²²⁾, якія ад сакратара рэдакцыі Ластоўскага папалі ў калекцыю інж. Р. Зямкевіча і апублікаваны ўжо пасля сьмерці Багдановіча. Пытаецца, ці не «абражана скромнасьць» рэдакцыі перакладам вершу Вэрлена «Ракаўкі», знойдзеным мной цяпер. І гэтак далей.

Асабліва цікаўныя ў пісьмах Багдановіча ягоня пагляды на беларускую паэзію наагул, на сваю ўласную ролю ў ёй і на паасобных пісьменьнікаў.

Вось пісьмо з 27.XI.1911 г., напісанае да рэдакцыі «Маладое Беларусі»²³⁾:

«Перш за ўсё — прывет нараджаючамуся журналу. Я прасіў «Н. Н.» адаслаць да яго цыкл маіх вершаў «Старая спадчына». Ці атрымалі? Ён увесь склаўся з абразоў розных даўнейшых форм верша, каторымі я зацікавіўся, маючы на ўвазе ня толькі іх красу, ня толькі палешаньне вэрсіфікатарскай снaroўкі пры працы над імі, але і жаданьнем прышчапіць да беларускай пісьменнасьці здабыткі чужаземнага паэтычнага труда, памагчы атрымаць ёй больш эўрапейскі выгляд. Апрыч таго, фактам зьяўленьня іх хацеў я давясці здатнасьць нашай мовы да самых срогіх вымог вяршоўнай формы, бо я ім (— хіба: іх! — *А. Л.*) здавальняў нават у драбніцах, іншы раз вельмі цяжкіх. Напрыклад, ні адзін санэт з цэлай расейскай пісьменнасьці не вытрымывае ўсіх тых правіл, якія спаўняліся мной, павэдлуг вымог тэарэтыкаў гэтай формы (напр., каб ні адно слова ў санэце не ўжывалася больш разу).

Я шчыра жадаў бы, каб гэтыя вершы мелі дзе якой культурны ўплыў на нашых песьняроў. Таму прашу рэдакцыю, каб, калі толькі мае вершы пойдучь да друку, памясьціць разам з тым і прысылаемы цяпер мною сьціснуты нарыс санэтной формы. (Хоць не зусім дарэчы, а хочацца сказаць, што вось за граніцай вытварана вялізная літаратура аб ёй, а ў нас у Расеі ня толькі кніг, як там, а нават стацей усяго 2—3)».

Гожа адзначыць, што — зь няведамае мне прычыны — вершы і стацьця не былі надрукаваны ў «Маладой Беларусі». Вершы, як асобны адзел, увайшлі ў зборнік «Вянок», а стацьця надрукавана ў першым нумары выданага ў Вільні ў 1918 годзе В. Ластоўскім «Крыўіанін'а».

Пяройдзем цяпер да паглядаў Багдановіча на паасобных пісьменьнікаў. Ведама, асабліва новага тут ня знойдем: Багдановіч зьмяшчаў у прэсе свае крытычныя агляды творчасці іх за 1910 і 1913 гады²⁴⁾ і там выказываў ужо свае думкі аб іх. Але ў пісьме, не прызначаным дзеля друку, думкі гэтыя па істоце сваей мусяць быць больш шчырыя, больш беспасярэднія — без тэндэнцыі «гром победы раздавайся». Дык падаю іх тут — зь пісем.

У цытаваным ужо пісьме з 14.XI.1912 году, гаворачы аб сваей працы для п. Ба-

* У пісьме з 14.XI.1912 Багдановіч звараचाўся да Івана Луцкевіча з просьбай аб матэрыялы аб копных судах. Ці апрацаваў гэту тэму, няведама.

гацкага, паэта піша:

«У сваіх характарыстыках найбольш сказаў я аб п. *Я. Ш.* (Ядвігін Ш. — Антон Лявіцкі. — *А. Л.*), а апроч таго, аб С. Палуяне, Власьце і Т. Гушчы. І вось, паночкі, мае шчырыя думкі, пасья таго, як я пераглядзеў іхнія творы. Перш за ўсё зь Ядв. Ш. вырабіўся такі пісьменьнік, што ня можна яго ставіць ніжэй крупных прадстаўнікоў таго ж жанру ў іншых літаратурах: гляньце, напр., на казкі Шчадрына, або гэтка ж апавяданьні Горкага, на байкі Ляманскага, — няўжо ж Ядв. Ш. горшы ад іх? А калі і горшы, дык ці зашмат?...²⁵

Далі бачу я, што з апавяданьняў патэтычэскага кшталту (sic!)* няма нічога лепшага над «Лебядзінай песьні» п. Ластоўскага; і бачу яшчэ, што надрукована ім усяго 10—12 апавяданьняў».

Далей — восем радкоў зачыркнены рукой Багдановіча. З таго, што ўдалося зь вялікім трудом расчытаць, вынікае, што на творчасць *Коласа* (*Т. Гушчы*) паэта заглядаўся безь вялікашага захапленьня. З-пад чарніла, якім зачыркнена напісанае, чытаем: «Т. Гушча пісьменьнік з художэсьцвеннага боку даволі ня важкі, але чытаецца лёгка»²⁶.

Далей — аб *Бядулі*, таксама зачыркнена:

«Што да Зьмітрака Бядулі, то тэмы ў яго заўсёды жывыя, але спосаб для выкладу іх заўсёды... (кульгае?²⁷ — *А. Л.*) на абедзьве нагі».

А вось цікаўнае пісьмо з 1.8.1912 г. (таксама ўжо цытаванае), напісанае да рэдакцыі «Н. Н.». У ім, паміж іншым, чытаем наступнае — аб *Купале*:

«Добра зрабілі Вы, паночкі, што заміж фэльетона пачалі друкаваць вялікія творы, пісанья вершам. Калі Вы прыгледзіцеся да выдрукаванай такім чынам паэмы *Купалы* (— гутарка йдзе аб «Кургане» ў № 25 «Н. Н.» 1912 г. — *А. Л.*) ды прыцягнеце сюды некалькі рэчаў друкаваўшыхся раней, дык пабачыце, што я не абмыліўся, кажучы быццам *Купала* уваскрашае сто год назад пахаваны «рамантызм». Што такое гэтая паэмка, як ня самы характэрны для яго твор? Кажу, звычайна, гэтае не ў асуджэньне, а толькі «констатурую факт». Наша пісьменнасць яшчэ толькі зараджаецца, рамантызм для яе — ня пройдзеная ступень, як у іншых літаратурах, а рэч зусім сьвежая. У нас кожны кірунак можа мець цэннасьць. А таму, назваўшы паэмку *Купалы* «рамантычаскай», мы гэтым толькі схарактарызавалі яе, а пытаньне аб паэтычнай вартасці яе — рэч асобая. Мне, напр., здаецца, што памянённая паэма стаіць вышэй ад іншых яго твораў, друкаваўшыхся ў апошнія часы. Тут, праўда, ёсьць усе яго звычайныя мінусы, але за тое і ўсё добрае, — буйнасьць рытму, прыподнятасьць мовы, звонкасьць рыфмы, гучнасьць слоў (вось пра каго можна сказаць, што ён граў на «лірэ громкозвучной»)»²⁸.

«Колас даў так сама цікавую рэч, маючую²⁹ праўдзівую цэннасьць (— відаць: «Лесьнікова пасада» з «Новае Зямлі» ў № 28—29 1912 г. — *А. Л.*)... «п. Колас і п. *Купала* пашырылі круг сваей творчасці».

У заключэньне — канцавы лісток агляду беларускага пісьменства за 1910 год³⁰. Стацьця гэтая пад назовам «Глыбы і Слаі» была надрукавана ў «Н. Н.» у пачатку 1911 г. (№№ 3, 4 і 5), але — бяз гэтага *Post scriptum*: відаць, рэдакцыя «Н. Н.» не хацела зрабіць прыкрасьці пісьменьнікам, якіх паэта закрануў у даволі вострай форме. Цяпер, калі і сам ён, і той, аб кім ён найбольш востра гаворыць (*А. Зяюля* — кс. *Астрамовіч*), — у магіле, можна падаць і гэты лісток да агульнага ведама, як гістарычны матэрыял. Вось што на гэтым лістку рукой Багдановіча напісана:

«*P. S.* Мы казалі толькі аб тых творах, каторыя (калі не лічыць кнігі ды 2—3 вершы *Паўловіча*)* зьяўляліся або ў «Нашай Ніве», або ў «Маладой Беларусі». Але апроч іх выдаецца яшчэ газэтка «*Віеіагус*»³¹, каторая да таго ж абвясціла раз, што ў

рэдакцыі яе ёсьць людзі, здатныя пісаць пекныя вершы і апавяданьні. Аднак нямаведама чаму, гэтыя людзі пакуль што яшчэ не друкаваліся, а заміж іх памяшчаў свае творы нейкі паэта *Антон Б.* (— Антон Бычкоўскі? — *А. Л.*), у каторага няма ані паэзіі, ані нават разуменьня, што такое беларускі верш. Шмат вершаў піша і *А. Зязюля*, але аб ім можна сказаць толькі тое, што, напэўна, сказана ў яго пашпарце: «Каталік. Асаблівых прыкмет ня мае». У аднаго толькі *П. Простага* (— кс. Ільдэфонс Бобіч. — *А. Л.*) ёсьць праўдзівая здольнасьць. Глаўная вартасьць яго — у стройным разьвіцьці думкі ды ў сыціснутасьці і гучнасьці мовы, надзвычайна пекнай па сваему складу. Але надрукаваў ён усяго 2—3 рэчы, ды і тыя былі невялічкія. Больш у «*Віеіагус*»^е згадаць няма чаго».

Закончым наш агляд нававыкрытых рукапісаў Максіма Багдановіча тымі двума вершамі, якія былі знойдзены мной разам зь іншымі, але не былі йшчэ нідзе друкаваны. Адзін, як і дагадваўся паэта, не пайшоў у друк у «Н. Н.» з увагі па свой эратычны зьмест. Гэта — пераклад вэрленаўскага вершу «Ракаўкі»^{**}:

Ракаўкі. Пераклад з Вэрлена.

У кожнай з ракавак, пакарасіўшых сабой
Пячэру сьлічную, дзе ты мяне кахала,
Былі асобнасьці свае і выгляд свой.

Адна, чырвоная, як быццам выяўляла
Ўкрай распалёную каханьнем сэрцаў кроў,
Калі я аж палаў, а ты разгарачала.

Другая нагадаць цябе магла б ізноў,
Ды толькі бледую, прыстаўшую, у мленьні,
Калі, каб скрыць пасьмех вачэй³², я хмуру броў.

Вось гэта удала ад шыі уражэньне, —
Ружова-белая, кароткая яна, —
А тая — вушанят прыгожых закругленьне.
І сэрца хваляваць магла між іх адна.

М. Багдановіч.

Другі верш — гэта трыялет «Крытыку», які, відаць, быў адказам на нейкія ўвагі Ластоўскага аб творчасьці паэты — у пісьме, каторае Багдановіч успамінае ў сваім пісьме, прысланым разам зь вершам. Вось гэты верш:

Крытыку. (Трыялет).

Чэліні статуй не рабіў,
А толькі статуэткі, —
Аднак, артыста шчыры быў.
Чэліні статуй не рабіў, —
Ці чуеш, крытык едкі?
Дарма ты трыялет ганьбіў:
Чэліні статуй не рабіў,
А толькі статуэткі.

М. Багдановіч.

* Раней у тым жа пісьме Багдановіч прапануе ўжываць слова *киталт* заместа *стыль*.

Яраслаўль. 1913.

З зместу гэтага вершу ясна, што паэта гаворыць аб сваіх уласных творах — мастацкіх мініятурах, запраўды ж як тыя маленчкія статуэткі, каторыя здабылі сусветную славу для Бэнвэнута Чэліні. З гэтым прыёмам Багдановіч аднак у пазнейшым часе крыху разышоўся: мы ведаем рад яго паэмак, — хоць і тыя вельмі маленькія.

Вось усё тое, што ў нававыкрытых рукапісах Максіма Багдановіча заслугоуе на большую ўвагу. Для даследчыка жыцця і творчасці паэты, пэўне ж, маюць вагу і найменшыя драбніцы, на якіх я не затрымліваюся. Зь імі хай ахвочыя пазнаёмяцца ў арыгіналах.

КРЫХУ АБ ФІЛЯЛЁГІ І «ФІЛЯЛЁГІ»

Мой адказ гр. Янцы Станкевічу

З прычыны маіх уваг у справе дзікіх экспэрымэнтаў грам. Янкі Станкевіча, які «папраўляў» беларускую мову на старонках № 1 «Нёмна», калечачы зьмешчаныя тамака вершы «собскімі» словамі¹, — «пакрыўджаны» гр. Станкевіч надрукаваў у № 2 «Нёмна» свае «тлумачэньні» пад прэтэнсіянальным загаловам: «Дзеля абароны беларускага языка» — ажно на 4 старонках. Новага супраць таго, што ён ужо друкаваў у сваёй «Роднай мове», няма тутак нічога, і цяперашнія тлумачэньні гэтаксама нікога ні ў чым не пераконваюць, як не пераконвалі ранейшыя. Дык я абмежуся некалькімі ўвагамі агульнага, але прынцыповага характару.

Загледзеўшыся ў нашу старую літаратурную мову зь нейкага XVI стагодзьдзя, вельмі далёкую ад ідэалу з прычыны вялікага ўплыву на яе і царкоўнаславяншчыны, і польшчыны, і лаціны, — гр. Станкевіч як быццам задаўся мэтай *вярнуць нашу сучасную мову назад — за трыста гадоў*. Гр. Станкевіч ня бачыць, што ў працягу такога даўгога пэрыяду беларуская мова, гэтаксама, як расейская, польская, украінская і інш., *перажыла глыбокую эвалюцыю*, — і пры гэтым кожная зь пералічаных моваў знайшла для сябе *свой асаблівы індывідуальны шлях разьвіцця*. Вось жа, замест выкрываць гэты шлях і паказваць яго асаблівасьці, якія гэтак шмат аддалілі беларускую мову ад расейшчыны, польшчыны і інш., — гр. Станкевіч ідзе па лягчэйшай, хоць зусім не навуковай дарозе і папроста абвяшчае «няправільным» усё тое, што народ беларускі за некалькі стагодзьдзяў стварыў *новага*. Пэўне, так лягчэй праслыць «наўчоным»: даволі скарыстаць (часта крыху перакруціўшы...) з досьледаў над старой беларускай мовай акадэміка Карскага і інш...

Але й гэта ня ўсё. Грам. Станкевіч зусім фальшыва разумее *паняцьце філялёгіі, як навукі, і задачы яе*. Філялёгія, як кожнаму ведама, *выкрывае* тыя законы, якія кіруюць мовай, тварэньнем яе формаў, слоў і г. д. ды вынікаюць з псыхікі народу і яе ўласьцівасьцяў. *Сама ж філялёгія ня творыць законаў мовы*, бо яны існуюць незалежна ад яе. Грам. Станкевіч лічыць наадварот: па ягонаму іменна філэлягі (перад усім ён сам!) прызваны тварыць законы мовы, а крыніца іх — псыхіка народная — гэта глупства!

Вось жа такі «філэляг», каторы хоча змусіць народ ісьці па накіненаму яму некім

* Кніжка Паўловіча «Снапок» першы раз была надрукавана ў 1910 годзе, з чаго й бачна, што агляд датыча таксама 1910 г.

** Правапіс вершаў — цяперашні, каб труднасьць у чытаньні вершаў паводле правапісу Багдановіча не аслабляла ўражаньня ад зместу.

шляху, — гэта ўжо не філэлаг, а наіўны фантазёр. І як бы, да прыкладу, гр. Станкевіч не даказваў, што нельга ўжываць слова «сяньня», бо беларуская мова — наагул — ня мае нахілу змяняць *дн* у *нн*, народ наш і нашы літаратары, якія шырока ўжываюць гэтае слова, пройдуць міма ягоных дамаганьняў да парадку дня, бо, відаць, *форма «сяньня» чамусьці адпавядае народнай псыхіцы больш, чым «сядня»*, і таму ўсімі ўжываецца.

Сваю «палеміку» са мной гр. Станкевіч перанёс выключна ў плошчу граматыкі Тарашкевіча. Спрытны спосаб: запраўды, у кароткім падручніку Тарашкевіча, прызначаным дзеля школьнага ўжытку, шмат чаго асталося нявыясненым. Ясна, што ня мог Тарашкевіч рэагаваць і на тое, што «адкрыў» Станкевіч пасля выхаду граматыкі. Але справа ў тым, што *я аб граматыцы Тарашкевіча зусім і не ўспамінаў!* Затое гр. Станкевіч маўчыць, як вады ў рот набраўшы, аб становішчы *Беларускае Акадэміі Навук*, якая ня толькі выключае з свайго ўжытку «дзівосы» гр. Станкевіча, але і наагул не звярчае ніякае ўвагі на ягоную гумарыстычную «рэформу» беларускае мовы.

Вясыці палеміку з гр. Станкевічам у справе маеі «добрай волі» — не зьбіраюся: ўсё роўна, ён ня зробіцца ні крошкі больш прызваітым². Адзначу мімаходам, што і ў сваім адказе мне ён напісаў яўную няпраўду, быццам ён — *ня сябра Рэдакцыі «Нёмна»*. Магу толькі выказаць сваё шчырае здзіўленьне, што — хоць і ў «Вольнай трыбуне» — Рэдакцыя «Нёмна» згадзілася зьмясьціць гэту няпраўду, — бо ж ведама ўсім, што ў часе выхаду ў сьвет № 1 «Нёмна» грам. Станкевіч быў ня толькі сябрам Рэдакцыі гэтае часопісі, але і *сакратаром* яе. Калі *цяпер* ён выйшаў з складу Рэдакцыі, дык гэта не змяняе справы адносна да мінуўшчыны.

JOZEF GOJĄBEK. WINCENTY DUNIN-MARCINKIEWICZ, POETA POLSKO-BIAJORUSKI. WILNO, 1932. WYDANIE TOWARZYSTWA POMOCY NAUKOWEJ IM. E. I E. WRYBLEWSKICH¹

Пад той час, як польская дзяржаўная палітыка лічыць беларускае пытаньне ў Польшчы... «няіснуючым», а польскае грамадзянства хоча верыць, што гэта — «праўда», выхад кнігі у польскай мове, пасьвячонай беларускаму паэту, гэта ж не абыякое здарэньне! Праўда, кнігу гэтую выдала «Towarzystwo Pomocy Naukowej im. E. i E. Wryblewskich», якое закладзена ў Вільні згодна з воляй с. п. Тадэвуша Ўрублеўскага, ведамага абаронцы ў палітычных працэсах, звязанага неразрыўнымі вязамі з нашым краем, — а людзі, якія складаюць гэтае Т-ва, зьяўляюцца ідэйнымі спадкаднікамі гэтага «грамадзяніна Вялікага Княства Літоўскага». Толькі гэтым і тлумачыцца выхад у нашыя чорныя дні кніжкі «Wincenty Dunin-Marcinkiewicz, poeta polsko-biaioruski», якую напісаў ведамы ўжо ў нас аўтар нарысу «PoczNetki dramatu biaioruskiego»² (Ўсціе Театру, 1925) п. Jyzef GoiNebek. У кніжцы зьмешчаны партрэт паэты — паводле фатаграфіі Беларускага музэю ім. Ів. Луцкевіча.

Праца п. Галомбака — гэта даволі абшырная (141 стр. вялікага фармату) манаграфія, пасьвячоная нашаму паэце — «бацьцы беларускага тэатру». Яна — вельмі на часе: сёлета мінае 125 гадоў ад нарадзін Д.-М. І трэба адзначыць, што — хаця кніжка выйшла па-польску, а пісаў яе — запраўдны паляк, — для нас, беларусаў, яна і па зьместу свайму (— а ня толькі самым сваім выходам) зьяўляецца вельмі дадатным фактам.

Аўтар падышоў да сваей працы вельмі паважна. Ён выкарыстаў, здаецца, усе крыніцы, зь якіх можна было зачарпнуць нешта дзеля характарыстыкі Дуніна-

Марцінкевіча і ягонае творчасці. На самым пачатку бачым у яго агляд тае эпохі, у якой жыў і тварыў наш паэта, а такжа ўсіх тых твораў, якія выходзілі ў беларускай мове да Марцінкевіча. Больш таго: п. Галомбак, здаецца, першы з польскіх даследчыкаў шырэі разгледзеў даволі чысьленую групу нашых краёвых паэтаў, пісаўшых па-польску, і назваў іх належным іменем: «szkoia biaioruska w polskim romantyzmie»³. І гэта можа служыць мерай аб'ектыўнасці п. Галомбака.

Ня менш аб'ектыўна падышоў аўтар манаграфіі і да адказу на пытаньне аб нацыянальнасці паэты, якому пасьвяціў сваю працу. Сьцьвярдзіўшы ў шырокім і ўсебаковым аналізе, што творчасць Д.-М. у польскай мове сваей мастацкай вартасцяй стаіць непараўнальна ніжэй за яго беларускую творчасць (— ясна: бо ж для Д.-М. *роднай* была беларуская стыхія!), п. Галомбак гэтак фармулюе свой пагляд на нацыянальнасць паэты:

«Марцінкевіч быў *беларус*, прасякнуты польскай культурай, як і ўся тагачасная беларуская шляхта; Польшчу ў значэньні даўняе Рэчы Паспалітае, значыць — злучаную зь Літвой і Беларусяй, ён лічыў супольнай бацькаўшчынай у роўнай меры для польскага шляхціца і для беларускага селяніна».

І глыбокі аналіз твораў Д.-М., і правільная ацэнка выдатнае ролі паэты ў беларускім адраджэнскім руку — усё гэта дадатныя рысы манаграфіі п. Галомбака. Але ўсё ж такі пэўныя момэнтэ ў ёй недаволі выясьненыя, і мы тут лічым патрэбным адзначыць неабходнасьць выясьненьня іх, як заданьне дзеля далейшых досьледаў аб Д.-М.

П. Галомбак неяк мімаходам толькі гаворыць аб адносінах Д.-М. да паўстаньня 1863 году. А тым часам выясьненьне гэтых адносінаў — асабліва характару іх — мела б вялікае значэньне дзеля паўнейшага ўяўленьня сабе духовага аблічча паэты, у тым ліку — сацыяльных яго паглядаў. Мы ня ведаем, да якое групы сярод паўстанцаў прыхіляўся Д.-М.: да «белых» ці да «чырвоных»; а адказ на гэтае пытаньне мог бы шмат дапамагчы і да аканчальнага вырашэньня пытаньня, ці верш «Вясна, голад перапала» запраўды мог напісаць Д.-М, як кажа Гарэцкі ў сваей «Гісторыі бел. літаратуры», ці — згодна з думкай п. Галомбака — верш гэты ня выйшаў з-пад пяра Д.-М.⁴ — Другім нявыясьненым у манаграфіі пытаньнем ёсьць пытаньне аб тым, што беспасярэдна пабудзіла Д.-М. да напісаньня яго першага твору — камэдыі «Сялянка»?⁵ П. Галомбак думае (стр. 61), што магчымасьць паставіць камэдыю на сцэне «сталася повадам да напісаньня п'есы», а посьпех яе сярод публікі мог заахвоціць Д.-М. да далейшае беларускае творчасці. Гэта думка малаабаснованая: «Сялянка» надрукована ў 1846 г., а напісана — прымаючы пад увагу дату цензуры — не раней 1844 г., — першая ж пастаноўка «Сялянкi» на сцэне прыпадае на 1852, значыць — праз 8—9 гадоў пасля напісаньня. Дык дагадка п. Галомбака не разьвязвае загадкі, і дзеля далейшых досьледаў аб Д.-М. грунт яшчэ ёсьць: сказана аб ім — *ня ўсё*, судзячы хоць бы паводле гэтых двух прыкладаў.

Сустрэкаем і крыху дробных няточнасьцяў у манаграфіі, — праўда, датыкаючых не беспасярэдна Д.-М. і вынікаючых праўдападобна зь недастатканага знаёмства п. Галомбака зь беларускай мовай. Гэтак, заяву Гарэцкага ў ягонай «Гіст. бел. літ»: «Забаўна тое, што ёсьць старыя сьпіскі, на якіх пад паэмай «Тарас на Парнасе» стаіць імя Адама Міцкевіча», — у якой ужо самым словам «забаўна» Гарэцкі кваліфікуе гэны подпіс як кур'ёз, — п. Галомбак зразумеў, як зусім паважнае «*прыпісваньне*» паэмы Міцкевічу, што і назваў — з крыўдай для Гарэцкага — «плёткай». Ня точная і інфармацыя п. Галомбака аб тым, быццам беларускія творы Шпілеўскага «*нідзе не былі ў тых часы друкаваны*», бо ж у 1857 годзе была надрукована ў Пецярбурзе кніжачка Шпілеўскага: *Дожинки. Белорусский народный обычай. Сценическое представление в двух действиях, с хорами, песнями, хороводами и пляс-*

ками беларускімі. Соч. П. М. Шпилевскага. Санкт-Петербург. 1857 г. (Аб гэтай кніжачцы аўтару гэтых радкоў давялоося пісаць у 1924 г. ў газэце «Сын Беларуса» № 36 у стацьці «Літаратурны плягіят»⁶). Гэты твор Шпілеўскага запраўды прадстаўляе плягіят на «Сялянку» Д.-М., і тым цікавей было адзначыць яго у манаграфіі: ён паказвае, што пад літаратурным уплывам Д.-М. былі ня толькі прадстаўнікі спольшчанае інтэлігенцыі, але і абмаскоўленае.

Не затрымліваючыся на іншых драбніцах, вымагаючых карэктуры, паўторам яшчэ раз, што кніжку п. Галомбака трэба шчыра прывітаць. Яна павінна заахваціць нашых мададых дасьледчыкаў да такога ж грунтоўнага, шырокага апрацоўкі манаграфіяў нашых паэтаў і адраджэнскіх дзеячоў, аб якіх грамадзянства — асабліва маладое пакаленьне — ведае надта мала.

Выдаўцом манаграфіі аб Дуніне-Марцінкевічу належыцца шчырая падзяка. З боку выдавецкае тэхнікі — кніжка беззаганная.

КРЫТЫЧНЫЯ МАМЭНТЫ Ў ЖЫЦЦІ КУПАЛЫ І КОЛАСА — ПАВОДЛЕ ІХ ТВОРАЎ

У жыцці кожнага чалавека бываюць мамэнты або і даўжэйшыя пэрыяды, якія прынята назваць *крытычнымі*. Гэтыя мамэнты часта маюць характар духовага *пералому*, пасля якога ў душы чалавека пачынаецца нешта зусім новае, або прадстаўляюць сабой толькі *надлом*, часовыя духовыя разброд, і пасля яго чалавек ізноў варочаецца да старога раўнавагі.

Ясна, што кожнае такое перажываньне мусіць мець нейкія аб’ектыўныя прычыны, каторыя яго выклікаюць. І чым мацней дзеець пэўная прычына, тым больш рэзкім, больш глыбокім бывае і той духовы пералом або надлом, які чалавек перажывае.

А тое, што зьяўляецца зусім зразумелым і нармальным у звычайных людзей, тое тым балей будзе зразумелым у людзей з асабліва чуткай, уражлівай — так сказаць, не нармальнай, не звычайнай душой. І мо найбольш яркія формы маюць гэтыя крытычныя мамэнты ці пэрыяды ў *паэтаў*, а біяграфіі песьняроў усіх народаў і ўсіх часоў найлепш пацвярджаюць гэты тэзіс.

Сягоньня мы зьвернемся да нашага беларускага паэзіі ў асобах найвыдатнейшых прадстаўнікоў яе, якімі бясспрэчна трэба лічыць Купалу і Коласа. Іх творчасць найлепей раскажа нам, што і *яны* мелі такія крытычныя мамэнты, калі важыўся лёс усяго іх далейшага жыцця і паэтыцкае працы.

А тое, што акурат сёлета абодва яны канчаюць 50-ты год свайго жыцця, робіць нашыя разважаньні аб іх асабліва актуальнымі.

Пачнем з *Купалы*.

Купала — сын вёскі, сын хлебароба-безьземельніка, які ўсё сваё жыццё працаваў на зямлі — на *чужой* зямлі. Вузкое было тое кола спраў і інтарэсаў, у якім зачынялася жыццё сям’і Купалы. Шырэйшы прамень сьвятла — з «другога сьвету» — пранікае ў жыццё песьняровае ў той пэрыяд, калі ён жыў у Бясядах і мае доступ да бібліятэкі былага паўстанца-катаржаніна і рэвалюцыянэра, старога Чаховіча. «Другі сьвет» вабіць Купалу да сябе, прымушае летуцець аб іншым жыцці, родзіць думкі аб славе. І родзіць бунт проці таго буднага, штодзённага жыцця безьземельнікаў, якія прымушаны пакорна цягнуць ўсялякія зьдзекі і крыўды з боку земляўласьнікаў, на зямлі каторых ім давалося працаваць. І рвецца з грудзей Купалавых *скарга ў неба*, яго жалейка бярэ *сумныя тоны*, якія толькі ад часу да часу ажыўляе даволі *горкая іронія*. Мала новага ўнесла ў душу паэты і ягоная праца на становішчы

работніка-практыканта на панскіх браварох. Мо толькі пашырылася пачуццё сацыяльнае крыўды — з сялян на рабочых.

У 1908 годзе рэдакцыя «Нашае Нівы» выклікае Купалу на працу ў Вільню. Тут ён і стыкаецца першы раз бліжэй з тым «другім сьветам», аб якім даведаўшыся толькі з кніжак (— бо ж з даўнейшых адведзінаў Менску лічыць нельга: лішне яны былі мімалётныя і рабіліся у зусім іншых варунках). А цераз год зь Вільні Купала перабіраецца ў Пецяярбург. І яшчэ ярчэй бачыць ён тое нязьведанае, але прывабліваючае жыццё, аб якім на вёсцы толькі мог летуцець. — Якое ж уражаньне робіць гэтае новае жыццё на песняровую душу?

Трэба сказаць, што жыццё ў вялікіх местах сьпярша як бы аглушыла Купалу. У месце ён працуе быццам нешта чужое — варожае. І зусім не прыпадковым трэба лічыць той факт, што *аб месьце Купала ня піша нічога*. Места, аб якім летуцеў наш пясняр на вёсцы, і места, зь якім спаткаўся на дзеле, — гэта дзьве розныя рэчы. У чужой, варожай стыхіі Купала зачыняецца ў сабе, як той сьлімак у сваей шалупіне, і жыве нейкім асаблівым — замкнёным жыццём, адгароджаны ад бурлівага ходу мястовага жыцця. Сумна яму на душы, — але гэта ўжо ня толькі той сум пакрыўджанага сацыяльнай несправядлівасьцяй селяніна-безьземельніка, каторы жаліўся на свой горкі лёс і пагражаў помстай крыўдзіцелям у вершах «Жалейкі»: гэта ўжо *нешта больш шырокае, гэта так званы Weltschmerz*¹ — сум сусьветны, навеяны думкай аб нясталасці ўсяго на сьвеце, аб няўхільным лёсе ўсяго жывога — сьмерці, аб немінучым канцы і ўсяго ведамага нам сусьвету. Купалу мучаць так званыя «глыбінныя пытаньні». Ён адрываецца ад нашае зямлі і імкнецца некуды ў падзорную даль, да сонца, да бязьмежных прастораў. І ўсё гэта вылівае ў вершах, якія піша на мястовым бруку і якія займаюць асаблівае месца ў ягоным зборніку пад назовам «Ніўлаг» (Пецяярбург, 1910 г.).

«Сумна мне, Божа»², паўтарае Купала за Славацкім. Сумна, што шчасьця ў гэтым новым сваім жыцці на бруку вялікіх мест ён ня бачыць, што наагул ня знаў шчасьця ніколі. І ня верыць паэта, каб для яго «ўзышло калі сонца». *Песімізм* пануе ў ягонай душы, — *песімізм*, бо ня толькі над ім самым «ня льсьняць зоры шчасьця, зоры славы»³, але і ў жыцці ўсяго чалавецтва больш гора, чым радасьці. «За годам год, за родам род» ідзе ўсё тым жа адвечным шляхам, на якім сьмех ператвараецца ў стогн, быт — у скон, на якім «імгла з усіх старон», на якім у канцы чакае — звод⁴. І ў Купалы

Плача сонца маладое
Над плянэтай, над старою...
Што ня тымі пуцінамі
хадзяць леты за лятамі...⁵

што

Безнайдзейна, бестрывожна
Ціха, зважна, асьцярожна
Хаас гнезды ўе свае,
Вара зельле-калатуху,
Пое, зводзе Князя-Духа,
Перадыху не дае.⁶
Цемра вабе згубным дном...⁷

І рысуюцца Купале тыя далёкія ад нашага пакаленьня часы,

...як нам зоркі загаснуць,
Месяц ня зьменіцца болей⁸.

Дык ня дзіва, што ад гэтай сумнай, паміраючай старой нашай плянэты хоча Купала

ўцячы: калі б меў ён крыльлі саколія, дык

Як сокал, і я б мкнуў да зор:
Там сонца, раздольле, прастор;
Бяз жалю б пакінуў зямлю,
І хатку, і долю сваю.

(«І вецер, і сокал, і я...»)

У вершу «К зорам» заклікае паэта ўсіх да ўзьлётаў па-над зямлю зь яе адвечным сумам:

К зорам агністым, к прывольлю нябеснаму,
Вырваўшы зь ціны жыцьцёвай душу,
Мчыся, ня дайся цярпеньню балеснаму,
Горда пакінь земляную глушу!

Каб на яго долю выпала шчасьце вольна выбраць свой жыцьцёвы шлях, дык ён

Вокам начніцы прагледзіста
Ў тайнаў сягнуў бы заставы,
Быў бы сам даляй надзьвездзістай⁹,
Даляй свабоды і славы.

(«Шчасьлівасьць»)

Так, пад уплывам апанаваўшых Купалу на мястовым грунце настраюў, паэта наш уцякае ад зямлі і ўсіх яе спраў. Але кожны, хто пазнаёміўся з пазьнейшай творчасьцяй Купалы («Шляхам жыцьця», «Спадчына», асабліва ж «Безназоўнае»), ведае, што Купала ад зямлі ня ўцёк: ён астаўся верным сынам яе і, калі шыбае думкай «да сонца!», «да зор!», дык не затым, каб расстацца зь зямлёй назаўсёды, а каб у гэты наш сьвет зямны прынесці яснату сонца:

Час сонца схапіці і сонцам ірдзеці
— каб пакіраваць чалавецтва, пакіраваць народ беларускі
на шляхі пад сьцягі красы і свабоды,

як жажа ён у адным зь вершаў свайго найнавейшага зборніку «Безназоўнае»¹⁰.

Што вырвала Купалу з таго духовага стану, у якім ён апынуўся ў першыя гады свайго мястовага жыцьця? Што вярнула яго — да зямлі?

Ёсьць у «Ніўлягу» верш, у якім Купала сам выясьняе нам гэтую псыхалягічную загадку. Гэта — «Сон»¹¹.

Як Дантэ ў сваей «Боскай камэдыі» блукаўся ў сымбалічным цёмным лесе, так і ў сваім «Сьне» заблудзіўся Купала:

Я лесам шоў; якаясь змора
Вяла па ім мой сьпячы дух,
А лес быў цёмны, як дно мора,
Як мора дно, быў нем і глух.

Ня цяжка здагадацца, што ў Купалы сымбалізуе гэты «цёмны лес»: гэта — усе тыя блуканьні ў сусьветных пытаннях, разьвязкі якіх Купала шукаў, але знайсці ня мог. І вось, змораны бясплодным шуканьнем, паэта — у сьне, як і на яве, — чыста змогся і ўжо думаў, што адзіным выхадам для яго будзе — сьмерць.

Я заблудзіў, і страшна стала
Мне ў гэтай цемры аднаму¹²;
Ды бурай неба рагатала...
І ўздумаў я: памру вазьму!

У яго ўжо «надзея зь вераю нямелі...»

У гэтым стане знямогі і страху сьмяротнага прыйшло, аднак, к Купале выбаўленьне:

Тады як зь неба, ці зь зямлі,
Якаясь цень падходзе ў белі,
Такая, быццам знаў калі,

І кажа мне: «Чаго сын міра,
Упаў так сэрцам і душой?
Я — песьня, а во — мая ліра!
Бяры нас! хочам быць з табой!

І страх жыцця цябе аставе,
І бор пачне шумець жыццём;
Мы сьлед праложым табе к славе,
Чаго жадаў, мы ўсё дадзём!»

І дзіва! блуд і страх мой зломан:
Лес прасьвятлеў, загаманіў,
Мне стаў паняцен пушчы гоман¹³...

Песьня вывела Купалу з блуднага лесу — з блуднага кола беадказных пытанняў, адвечных, неразвязаных праблем. Песьня — творчасць паэтыцкая, сілу і значэньне якое ўсьведаміў сабе Купала якраз у гэтыя гады духовага разброду на мястowym бруку. А ўсьведамленьне гэтае, як і папярэднія мукі блуканьня, дало ўсё тое ж места: бо тут Купала падпаў пад дзеянне культурных уплываў і з боку «нашаніўскай» сям’і працаўнікоў на ніве нацыянальнага адраджэньня, і з боку чужых літаратур, і ўрэшце — з боку жывых прадстаўнікоў гэтых літаратур (В. Брусаў, Бальмонт і інш.), зь якімі наш паэта стыкаўся ў Вільні, а пасля і ў Пецяярбурзе¹⁴. Сьлімак вылез із сваей шалупіны, і сьпяраша сонечнае сьвятло асьляпіла яго; але пасля тых ж жыццядайных праменьні Сонца — Культуры раскрылі перад ім усю красу сусьвету і паказалі шлях, па якім наш паэта і пайшоў у далейшым жыцьці — радасны, сьветлы, сонечны, творчы — па выражэньню Славацкага — новы сьвет — сьвет «мысьлі і духа».

Тут мінуў у Купалы яго крытычны мамэнт, які гэтак ярка адбіўся ў ягоных творах. Перажыўшы гэты мамэнт, Купала выйшаў зь яго толькі дужэйшым, чым быў раней, бо сьвядомым сваей творчай сілы і зьвязанага зь ёй абавязку быць Будзіцелем-Прарокам свайго Народу.

У іншых варунках і дзеля іншых прычын перажыў свой крытычны мамэнт *Колас*.

І Колас перацярпеў змалку лет ўсе нягоды гаротнага жыцця мужыка-беззямельніка. І ў яго першыя словы, зь якімі ён выйшаў на паэтыцкую ніву, гэта былі словы абурэньня і пратэсту проці панаваньня сацыяльнае крыўды, проці тых, хто беспасрэдна зьяўляецца вінавайцам мужыцкае нядолі (верш «Ворагам»). Больш таго: у той самы час, як Купала пракладаў сабе шлях да пазьнейшае славы, жывучы на волі, — Колас у працягу трох доўгіх гадоў мучыцца ў сьценах менскага вастрогу, засуджаны на гэткую жорсткую кару за арганізацыю нелегальнага беларускага вучыцельскага саюзу¹⁵. Колас ня словам толькі служыць свайму народу, але і дзелам, а за гэта мусіць прымаць удары ад «паной палажэньня». І ён прымае іх зь незвычайнай стойкасьцяй. У працягу трохгадовага вастрожнага жыцця паэта, зусім натуральна, сумуе па волі і гэты сум вылівае ў сваіх вершах, якія і складаюць галоўную частку першага зборніку твораў яго пад назовам «Песьні жалбы» (Вільня, 1910 г.). Але нідзе, ні ў вадным вершу мы ня знойдзем выяўленьня духовага ўпадку ў Коласа: *дух*

яго крэпкі, воля к барацьбе — нязломная, раўнавага духовая — непарушная. Ані вастрог, ані пазьнейшыя цяжкія перажываньні безработнага вучыцеля, ані ўрэшце доўгія гады жыцьця на чужыне (у Курскай губэрні) ня здолелі сагнуць яго гордага карку, ня здолелі скрывіць ягонага пяснярскага шляху. І ажно да таго шчаслівага для Коласа дня, калі ён — пасья Вялікае Рэвалюцыі — вярнуўся з чужыны на Бацькаўшчыну як трыюмфатар, мы ня бачым, ані ў ягоным жыцьці, ані ў ягонай творчасьці ніякіх знакаў крызісу, пералому.

Крытычны мамэнт для Коласа прыпадае на час яго жыцьця ўжо на Бацькаўшчыне — *пасья Рэвалюцыі*. А спарадзілі яго тыя глыбокія зьмены, каторыя Колас знайшоў, вярнуўшыся, у роднай вёсцы.

Што ж тамака сталася?

На першы пагляд, нічога такога, што магло балюча ўдэрыць на чухлых нэрвах песьняра. Ваенныя і рэвалюцыйныя падзеі асталіся ўжо заду. Вёска здабыла ўжо зямлю, аб якой летуцела, за якую для яе змагаўся некалі й сам Колас як сябра Грамады. Руіны пачалі адбудоўвацца. Заняпалы дабрабыт — узнаўляецца. «Забраны Край» — Беларусь — здабыў волю, пачаў будаваць сваю, хоць абмежаную, дзяржаўнасьць як сябра Саюзу Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік.

Дык у чым жа справа? *Што ж так балюча ўзварушыла, уразіла душу Коласа?*

Пэўне, кожнаму даводзілася перажываць у жыцьці сваім мамэнт нейкага глыбокага, балючага расчараваньня, калі — праз доўгія гады адсутнасьці — чалавек варочаецца да месца, дзе правёў свае дзіцячыя гады. Душа гэтак рвецца туды, гэтак зачаравана ўспамінамі аб даўных-даўных радасных, бесклапотных перажываньнях, ахутаных нейкай рожавай дымкай-туманам. І перад вачыма так ярка, здаецца, паўстаюць абразы родных, мілых сэрцу месц, што чалавек мог бы точно апісаць, як выглядае кожны куточак. Але вось — мы прыехалі. Хата — нібы тая, але ня тая: нейка змалела, уехала ў зямлю, — і ўсё ў ёй змалела. Выбгаеш у садок, на поле, у лясок, дзе, здаецца, кожнае дрэўца, кожны кусяцік табе знаёмы, — і тут ня тое, нейкае іншае, хоць падобнае, нейкае чужое, далёкае. І вось мінулае ў вадзін мамэнт памёрла. Памёрла, бо тады мы іншымі — дзіцячымі вачыма ўзіраліся на ўсё, бо іншы настрой панавалі ў душы, іншай меркай мерылі ўсё, — а цяпер і пагляд на ўсё новы, і настрой ужо ня той, і мерка да мераньня — іншая. Дык і ўсё іншым здаецца, усё мае іншы, ня той стары, воблік, іншае выражэньне. І старое ўжо — счэзла: яго няма, бо тое, што было ў нашых лятунках, разьбіта жорсткай рэальнасьцюй — *іншай*.

Калі кожнаму ведамы падобныя перажываньні, калі кожны мог пачуць боль ад зьмены вобліку, выразу даўно-даўно ня бачаных родных месц, дык і пагатоў таго мусіў яшчэ ярчэй перажываць гэта Колас. Бо ж якраз *воблік, выраз* роднае вёскі за час нябытнасьці ў ёй Коласа, за час вайны і рэвалюцыі — рэзка зьмяніўся. І дух Коласа, які не паддаваўся ўплывам глыбокім зьмен, што ставаліся навокал яго ў працягу дзясяткаў гадоў, якога не маглі сагнуць жорсткія ўдары асабістага лёсу, — *над упывам гэтай ледзь ухопнай зьмены выразу роднай вёскі неспадзеўкі захістаўся*. І, як сэйсмограф запісвае на паперы найменшыя ўстрасеньні на зямной кулі, так запісала гэты мамэнт духовага разброду Коласа — творчасць яго.

Крытычны мамэнт у жыцьці і творчасьці Коласа прыпадае на 1921 г. Яшчэ гады за два да гэтага — у 1919 годзе — Колас у Куршчыне тужыў па родным краю, летуцеў аб павароце да яго:

Час праходзіць, жыцьце гіне

Ў талаччы на чужыне

За кавалак хлеба;

А куды яшчэ закіне

Доля-гора ў злой часіне?

Адказы ты, неба!

Адказаць яно ня хоча,

Толькі вецер зарагоча

І зарве жалобна;

Ды ўсё гоніць хмар валокны

І бубніць, бубніць у вокны

Дождж халодны, дробны.

(«На чужыне», 22/Х. 1919)

І вось — канец яго туляньню на чужой зямлі! Ён — «у палёх Беларусі». Ён горача вітае родну зямліцу:

Дзень добры вам, лясы і далі,

Прасторы ціхія зямлі!

Я зноў срдзь вас, пагоркі-хвалі,

Палоскі цьмянае ральі!

А першае ўражаньне ад усяго, што адкрывалася перад вачыма паэты, — радаснае, здаволенае:

Куды ні гляне маё вока, —

Ўсё поўна згоды, дабраты...

Ты маеш выгляд прарока,

Наш край пакуты, край сьвяты!

(«У палёх Беларусі», 1921)

Але гэта — толькі напачатку. Гэта йшчэ тое, што Колас сабе прадстаўляў, як *павінна быць*. Запраўднасьць — пасья глыбейшага пазнаньня яе — аказваецца нейкай іншай... І ў тым жа 1921 годзе — 20 жніўня — Колас дае такія «Родныя малюнкi»:

...ляглі над краем

Хмары-навальніцы,

Рубяжоў няма ім,

Ім няма граніцы!

Выйдзеш ты ў дарогу,

Даль цябе жахае

І малітвы Богу

Ў сэрцы выклікае.

.....

Наплывуць туманы

Горкае нядолі,

І куюць кайданы

Цяжкае няволі.

Ты ідзеш скрозь церні,

Ўперадзе — каменні,

Сееш праўды зоркі,

Разьбіваеш зьвеньні

Ланцуга ліхога,

Скаванага злымі.

Цяжкая дарога:

Ты апуган імі!

Радасьць ты пачуеш,
Як ланцуг парвецца,
Ды ты зноў гаруеш —
Зноў зьвяно ўпляецца

Ў шнур агідлы гора,
Што канца ня мае,
І цяпер, як ўчора,
Сэрца смутак знае.

Кавалі другія,
А ланцуг той самы —
Песьні ўсё старыя
Неаджытай гамы.

Ланцуг — той самы, толькі скаваны другімі кавалямі — дагледзіла чуткая душа Коласа ў беларускай вёсцы, на зямлі беларускай. Як жа гэта пярэчыць першаму ўражанню, якое бачыла, што «ўсё поўна згоды, дабраты»! І нейкая трывога родзіцца ў сэрцы Коласа: дзіўныя мэлэды вызваняюць яму ўначы шыбіны хаты і заснуць не даюць.

Ў хаце ціха, нават жудка.
Ловіць зыкі вуха пудка:
Звоніць шывка штось жалобна —
Дррон-дррон! ціха бразгаціць.

Чуць счакаўшы, новы звонам,
Нізшым тонам
Такжа нудна, такжа дробна
Шывка новая зьвініць.

Няма ветру, ўсюды ціха;
Шыбы ж звоняць — што за ліха?
Хто ў іх стукнуў? Хто чапае?

Ці то знак хто хоча даць,
Што згубілі мы дарогу,
Б'е трывогу,
Ходзіць, ўсіх прасьцярагае
І накладвае пячаць

На шляхі, дарогі тыя,
Дзе крыжы згнілі старыя,
Ці зумыслу пазьнімалі,
Як аджыўшыя свой час.

Хто такі ён? Невядомы,
Незнаёмы,
А мо дзе і сустракалі,
Мо зь ім бачылісь ня раз.

І сьцішна, і смутна робіцца ў душы Коласа. Нейкая новая сіла — мо якраз тыя «кавалі другія», што куюць «стары ланцуг», — запанавала над палямі беларускімі. Трывогу сеець яна між людзьмі, бо зьмяняе воблік вёскі: зьнімае на ростанях крыжы старыя «як аджыўшыя свой час», будзіць — замест супакою і пэўнасьці сябе — нейкі трывожны настрой. І ў песьні шыбаў чуецца Коласу ні то жалоба, ні то гнеў...

А ў наступным вершу з таго ж часу, напісаным 25 верасьня 1921 году і зьмешчаным разам з папярэднімі ў зборніку «Водгульле» (Менск, 1922), Колас ужо больш

выразна бачыць, як нейкія «цeni-страхі» шнуруюць па родных палетках:

Вечар блізка, жар спадае.
Зь цёмных шчылін хтось *нязнаны*
Цeni-страхі выклікае,
Штось ім шэпча, штось ківае,
Ды таемна, неўчытана...

Сьмех вясёлы зьбег няждана
З таго лесу і пагорку,
З тых лагчынак і з кургану,
Смуткам поле чуць заткана,
Смутак ходзіць панадворку.
Пуцявінкай праз разорку

Скача мышка палахліва
І шукае сваю норку
На мяжы каля аторку
І зьнікае дзесь маўкліва.

Я іду, гляджу і — дзіва,
Ці раней таго ня бачыў?
Усюды стала нейк пужліва
І трывожна-баязьліва!
Зьмену гэту я зазначыў.

Хто ж выраз той перайначыў?

Дарэмна на апошняе пытаньне шукае Колас адказу ў усіх, каго ні спатыкае:

— Чапля! чапля! стой! — гукаю:
Ты ня ведаеш, скажы ты,
Ці я сам страхі шукаю,
Сам іх вобразы ствараю
Ці тым страхам ўсе спавіты?

Але ані чапля, ані спатыканыя вароны, ані старцы, што насустрач дыбаюць, — ня могуць або ня хочучь нічога адказаць... І ў выбаражэньні паэты

Цeni сталі больш густыя,
Мнагалучны, несчысьлены,
Мнагазначны, хоць пустыя,
Вельмі страшны, бо нямыя,
Пад пячацьцю ўсе замкнёны.

Усё хавае свой «выразны твар», усё як быццам распываецца, губляе свае абрысы. І ў гэтай *невывразнасьці* — асаблівая жахлівасьць.

Цeni-страхі выпаўзаюць.
Іх ня бачыш, працуваеш,
Штось чаруюць, заклінаюць
І таемна пагражаюць, —
Чым? Ў тым сіла, што ня знаеш.

Гэтак духовы стан паэты адбіўся ў ягоных вершах, пісаных у крытычны мамэнт. Але ня быў бы Колас старым рэвалюцыянэрам, загартаваным у шэрагах Беларускае Грамады, калі б паддаўся гэтаму дзіўнаму, хварабліва-нэрвоваму настрою, выкліканым «новым выразам» вёскі. І Колас яму не паддаецца: навакол бурліць жыцьцё, навакол будзеца нешта новае, — будзеца зь вялізарным творчым разма-

хам! Дык сілай сваей гаргоўнай волі адкідае пясняр усе сумлівы, усю трывогу, усю няпэўнасьць.

Вы чуеце хваляў жывых набяганьне?
Прыгледзьцеся: новыя дні
На вас пазіраюць у іскрах сьвітання,
І сьвецяць другія агні.

(«Покліч»)

Праўда, гэты верш напісаны перад паданымі вышэй, бо 11.VI 1921 году, але зьмешчаны ў зборніку «Водгульле» *пасля* іх. А далей канчае зборнік незвычайны ў Коласа па сваей кіпучай сіле верш «Беларускаму люду» — з новым лёзунгам-клічам:

Змоўкні ты, сьціхні, песьня пакуты,
Заварушыўся наш край!
Люд беларускі! Рві свае пугы!
Новую песьню сьпявай!

«Новай песьняй» замыкаецца ў Коласа яго крытычны мамэнт. І з даўнейшым супакоем, поўны тэй гармоніі духовай, якую сам раўнаваў калісь да «песьні хораў»¹⁶, малюе Колас шырокія палотнішчы, апрацоўваючы і заканчваючы свае цудоўныя паэмы «Новая зямля» і «Сымон Музыка». Але — на *старыя, даваенныя* тэмы, як старымі зьяўляюцца і матывы ягонае трылёгіі «У палескай глушы».

Так закончыўся крызіс у Коласа.

Апошнія гады і Купала, і Колас ня шмаг далі новага. Зь існуючай рэальнасьцяй жыліся. Але найнавейшыя падзеі ў БССР ізноў ускаламуцілі іхнае жыцьцё.

Усім ведама, якая цяжкая для сьведамых беларусаў атмасфэра запанавала ў апошнія гады ў Савецкай Беларусі. У гэтай атмасфэры, поўнай глухога недаверья і варожасьці да беларускае інтэлігенцыі — нават камуністычнае — з боку маскоўскіх дыктатараў, пачалі вельмі блага сябе пачуваць старыя працаўнікі на ніве беларускага адраджэньня. Ужо ад 1928 году — па сігналу, дадзенаму з Масквы, — пачалася «чыстка» Камуністычнае Партыі Беларусі¹⁷ ад «нацыянал-дэмакратызму». «Чысьцілі» перадусім тых, хто сваім жыцьцём і сваёй працай «да Кастрычніка» сьцьвярджаў бясспрэчную фальшывасьць бальшавіцкага тэзісу, быццам так званы «адраджэнізм» беларускі — пачынаючы ад Беларускае Рэвалюцыйнае Грамады (1903 году) і «Нашае Доля» — гэта была буржуазная, панская выдумка, ня меўшая нічога супольнага зь беларускімі працоўнымі масамі, а запраўды беларускі народны рух пачынаецца толькі ад «Кастрычніка». Ад такіх старых дзеячоў, самым фактам свайго існаваньня пярэчыўшых «казёнай» гісторыі беларускага руху, пачалі «ачышчаць» беларускія культурныя ўстановы, абясक्रоўліваючы іх гэтак і фактычна засуджаючы на сьмерць. Першы ўдар быў зроблены Цішцы Гартнаму¹⁸ — закладчыку Кам. Партыі Беларусі і першаму галаве ўраду Савецкае Беларусі. Агідным цкаваньнем, паднятым у масах агентамі ГПУ гэтага чалавека прымусілі «пакаяцца» і прызнаць за сабой усе грахі, якіх ён ніколі не зрабіў. За ім пайшоў рад іншых¹⁹, — і здавалася, што гэтымі ахвярамі ўжо зусім здаволіўся чырвоны маскоўскі нацыяналізм. Але гэта быў толькі ўступ да далейшае трагедыі, перажытае беларускім народам. ГПУ — расставіўшы сетку правакацыі — улавіла ў яе каля 200 беларускіх інтэлігентаў²⁰, актыўных працаўнікоў у галіне культурнае творчасці, абвінаваціўшы іх ужо ня толькі ў «нацыянал-дэмакратызме» (хоць пераважалі сярод іх старыя партыйныя камуністы!), але і ў падгатоўцы незалежніцкага выступленьня. У выніку гэтага аказаліся акачальна дабітымі ўсе беларускія культурныя ўстановы, пазбаўленыя працаўнікоў, павысыланых у 1930 г. у глыб Расеі²¹.

Лёгка зразумець, што мусілі перажываць пры гэтым найбольш чуткія адзінкі —

перад усім нашы паэты, так уражлівыя на кожны гвалт, зьдзек, крыўду. А чырвоная Масква якраз на іх і зьвярнула асабліваю ўвагу, як на свайго роду *сумленьне народу*. Іх трэба было забіць маральна, прымуціць на нечага бруднага, агіднага, а пасья знішчыць і фізычна. Мацнейшыя зь іх доўга ўпіраліся, адмаўляючыся падпісаць усялякія недарэчныя «пакаянны» і асуджэнны беларускіх культурных працаўнікоў, папаўшых у лэхі ГПУ. Але няўпіннае цкаваньне, бруджаньне і ўсялякае іншае перасьледаваньне зрабіла сваё: ня хочучы астацца вонках беларускага жыцьця, падпісаў урэшце «пакайную» і такі цьвёрды баец за беларускую справу, як праф. Ігнатоўскі, і — усімі прызнаны Прарок-Павадыр Беларускага Народу Янка Купала...²² Аднак гэтая капітуляцыя не зьмяніла адносінаў да іх з боку крамлёўскіх дыктатараў: зламаўшы маральна, ГПУ заарыштавала гэтых апошніх «праціўленцаў»²³ — на падставе прызнаньня іх у «пакайных» да ўсіх «грахоў» проці работніка-сялянскае ўлады, якія ім прыпісвала Масква. Да мук маральных, выкліканых сьведомасьцяй недастойнасьці капітуляцыі перад грубай сілай далучыліся мукі фізычныя. І вось праф. Ігнатоўскі і Купала, ня бачучы ніякага выхаду з таго пекла, у якое іх загнала ГПУ, пастанавілі даць доказ, што вольны дух пад ціскам грубае сілы можа на момэнт пахіснуцца, але і кайданы ня здолеюць яго скрышыць: яны наважылі пакончыць з сабой. Першы зрабіў гэта Ігнатоўскі²⁴ — з «памысным» вынікам; Купале самагубства не ўдалося: ён толькі параніў сябе несьмяротна і быў адратаваны.

Купала астаўся далей жыць. Але якое гэтае жыцьцё, пры панаваньні таго ж процібеларускага курсу, каторы загнаў лепшых сыноў беларускага народу ў пятлю, а ў мінулым годзе прынёс Маскве новую гэкатомбу з паўцякаўшых з Польшчы ў Менск грамадаўцаў і змаганцаў²⁵. Дык нядзіва, што тая «іскра Божая», якая так цудоўна зьзяла ў душы Паэты, тухне з дня на дзень, і Купала ўжо нічога новага ня творыць. Ён замоўк, бо таго, што крыецца ў глыбіні ягонае душы, у Саветах голасна гаварыць нельга, а «казённым» пяўцом паэта стацца ня хоча й ня можа...

Як жа ўсё гэта адбілася на творчасці Коласа? Ведаем, што і яго прымуцілі «ка-яцца» і ён быў змушчаны асудзіць, як Купала, усю сваю творчасць, абвяшчаючы яе «дробнабуржуазнай», «нацыянал-дэмакратычнай» і — дзеля гэтага шкоднай для беларускіх сялян і работнікаў. І гэты найярчэйшы ідэоляг беларускага сялянства зь яго векавечнай цягай да *ўласнае* зямлі піша цяпер апавяданьні, асуджаючыя гэтае імкненьне беларускага селяніна *да самастойнага варштату працы* — сваёй зямлі, а затое ўслаўляе «калгасы», шляхам гвалтаў і тэрору накіненныя нашай вёсцы. Ці такі пераварот — нет ведама, наколькі шчыры! — не заб'ець і ў Коласа яго творчае здольнасьці? Ці здолее паэта стварыць у сваёй душы такі ж яркі і красачны «новы сьвет», як гэны «стары», што адбіўся ў «Новай зямлі»? Вось пытаньне, на якое адказ можа даць толькі будучыня.

А тым часам гараскопы беларускае паэзіі ў БССР наагул невясёлыя. Яна перажывае вельмі цяжкі крызіс. Гэтак, нават «Полымя» ў 4-ай кніжцы 1931 году — пасья першае «чысткі» і выкараненьня беларускага «нацыянал-дэмакратызму» — вуснамі нейкага Ул. Сядуры сьцьвярджала факт адставаньня паэзіі ад тэмпай сацыялістычнага будаўніцтва. Беларуская паэзія ніяк ня можа захапіцца сучаснай рэальнасьцяй савецкага жыцьця ў Беларусі, дык і адбіваць гэтае жыцьцё ў мастацкіх абразох — ня ў сілах. Няма пабудзіцеляў да творчага ўзварушэньня! «Возьмем сабе — кажа Сядура — хоць бы гэтыя, хвалюючыя мільёны будаўнікоў сацыялізму, пытаньні сёньняшняга дня, як барацьба за тэмпы, прамфінплян, сацыялістычнае спаборніцтва, ударніцтва і г. д., барацьба за новы быт, новыя формы працы і новыя адносіны да працы, як да «справы гонару, справы славы, справы мужнасьці і геройства», новыя вытворчыя адносіны, нараджэньне новага сацыялістычнага чалавека і выжываньне ў самім сабе старых псыха-ідэалогічных тэндэнцый і г. д., — то бачым,

што свайго ўсебаковага мастацкага выражэння ў паэзіі гэтыя найактуальнейшыя праблемы сённяшняй рэчаіснасці не знайшлі». А старая «нацыянал-дэмакратычная» паэзія — разбітая, раздаўленая ботамі агентаў ГПУ, аплёваная самімі сваімі «каючыміся» тварцамі — паступова замаўкае: «яе галоўныя ідэалогі і творчыя прадстаўнікі — Дубоўка, Пушча, Бабарэка і К^о — зышлі з поля дзеяння», з трыюфам заяўляе гэны самы Сядура.

Праўда, Сядура пацяшае, што калі будзе знішчана даканца «нацыянал-дэмакратычная хвароба» ў беларускай паэзіі, дык новая паэзія буйна расьцьвіце і пачне захоплівацца тым, чым ня можа захапіцца сягоння. Тады пачнецца «вялізарны паэтычны ўздым і рост беларускае пралетарскае паэзіі». Можна і пачнецца: чалавек без паэзіі няк жыць ня можа і будзе далей тварыць яе, будзе шукаць красы і характава нават у варунках грубага панявольнага ягонага індывідуальнасці і свабоднае творчасці. Толькі ня так хутка гэта можа настаць: зьявішча адставаньня паэзіі ад жыцця — кажа Сядура — існуе ня толькі ў беларусаў, але і ў расейцаў, украінцаў і г. д. Цяжкі бот агентаў ГПУ роўна прыдавіў гэту цудоўную краску чалавечае творчасці на ўсім абшары «дасягаемасці».

ЯН ЛУЦЭВІЧ—ЯНКА КУПАЛА (1882—25.VI.—1932)

Грамадзянства звычайна адзначае заканчэнне пэўных «круглых» пэрыядаў працы грамадзкіх дзеячоў, паэтаў і пісьменьнікаў. І мы ўрачыста адсвяткавалі ў Вільні 25-я ўгодкі *паэтыцкае творчасці* Янкі Купалы, як быццам аддзяляючы гэту творчасць ад асобы Юбіляра.

Гэтым летам выпалі зусім іншыя ўгодкі, звязаныя іменна з *асобай* нашага паэты: 50-лецце нарадзін Яна Луцэвіча. І вось, адзначаючы гэты мамэнт, які даў нашаму народу запраўды вялікага песняра, мы будзем гаварыць сяньня выключна аб асобе яго.

Жыцьцё Купалы ўсім ведама, дык не паўтараем даных з ягонае біяграфіі. Затое затрымаем над *духовым воблікам* паэты як *чалавека і грамадзяніна*.

Хто асабіста ведаў Яна Луцэвіча, калі ён яшчэ ня стаўся Янкай Купалай, хто прыглядаўся да першых крокаў яго на шляху паэтыцкае творчасці і грамадзкае працы, таго заўсёды мусіла паражаць дзіўная *разьбежнасьць паміж Янам Луцэвічам і Янкай Купалай*. Янка Луцэвіч, нясьмелы, замкнёны ў сабе вясковы дзяцюк, здаваўся зусім звычайным чалавекам, якіх бачым сотні навакол сябе, чалавекам з усімі слабасцямі, з усімі заганамі, з усімі прыземнымі імкненьнямі. Але ў мамэнты творчага ўздыму Янка Луцэвіч *перараджаўся*, «выходзіў ізь сябе», ставаўся магутным волатам-прарокам — Янкай Купалай. І тады адпала ад яго ўсё тое прыземнае, ад чаго ня вольны ніводзін чалавек, і аставаўся вольны ад усялякіх людзкіх слабасцяў Князь-Дух, каторы поўнымі жменьамі шчодро кідаў пэрлы красы й пачуцьця, будзіў прыспаныя душы людзей зь векавага сну і клікаў-вёў іх на тую высі, дзе пачынаецца непадзельнае панаваньне ідэалу. І будзілася ў бачыўшых гэтае пераабражэньне недаўменная думка: *куль гэтае ўсё ў яго?*

Пытаньне: як адбывалася гэтае ператварэньне Яна Луцэвіча ў Янку Купалу, гэта ёсьць *пытаньне аб істоце творчасці паэты наагул*. Даць адказ на яго — значыць разьвязаць праблему ператвараньня надсвядомага¹ ў свядомае, думкі і пачуцьця — у мастацкія абразы. Не задаючыся ў гэты мамэнт такой цяжкай задачай, мы мусім сьцьвярдзіць толькі адно: тое, за што ўвесь Беларускі Народ узьвялічае Янку Купалу, мусіла недзе гнязьдзіцца ў песняровай душы, мусіла тамака вытварыцца і

разьвіцца, хоць мо і без учасьця сьвядомае волі паэты. Скарбы, якія *магла* выявіць душа Купалы, паказваюць на багацьце і веліч гэтае самае душы.

Духовая веліч Купалы выяўлялася так ярка і так поўна ў яго паэтыцкай творчасці, што для выяўленьня ў штодзённым, будным жыцьці як быццам нічога ўжо не аставалася. Прынамся Купала ня меў ужо патрэбы выяўляць сябе, калі ня быў у стане творчага экстазу. Але бываюць мамэнты, калі чалавек і грамадзянін ня можа маўчаць, ня можа аставацца бязьдзейным. У такія мамэнты Янка Луцэвіч і ў грамадзкім жыцьці ўзьнімаўся на тую самую вышыню, як і ў паэтыцкай творчасці.

Тры мамэнты ў жыцьці Беларусі прымусілі Купалу дзеяць, як грамадзяніна. Першы — гэта мамэнт таго *вялізнага нацыянальнага ўздыму*, які выявіўся ў беларусаў у будаваньні сваёй незалежнай нацыянальнай дзяржавы. І Купала заняў належнае месца ў першых радох байцоў за беларускую справу. Другі мамэнт — гэта мамэнт тварэньня *новага сацыяльнага ладу на Беларускай зямлі*, мамэнт тварэньня — як, пэўне ж, шчыра верыў Купала — сялянска-работніцкае ўлады. І тут Купала быў таксама чынны і аддаў свае сілы на карысьць працоўных масаў Беларусі. Урэшце прыйшоў трэці мамэнт — *мамэнт ня радасьці, а жаху*, мамэнт, калі па загаду чырвонае Масквы — ад імя тае ж сялянска-работніцкае ўлады — пачалося таптаньне і нішчэньне ўсяго, што было цэнным і сьвятым для кожнага беларуса, што было цэнным і сьвятым і для Купалы. Гэта — ведамая *процібеларуская акцыя ў Савецкай Беларусі*, знайшоўшая свой водгук і ў Заходняй Беларусі², — акцыя, закончаная разгромам беларускае інтэлігенцыі, арыштам некалькіх сотняў найвыдатнейшых беларускіх культурных працаўнікоў у БССР³. Што мусіў перажываць тады Купала, лёгка згадаць... Але імя Купалы — «народнага паэты» — было лішне вялікім і паважаным у вачох беларускіх сялян і работнікаў, каб ГПУ адважылася гэтак проста схапіць нашага песьняра і кінуць у свае лёхі, як зрабіла з сотнямі іншых беларусаў. І вось пачаўся чыста інквізітарскі націск на Купалу, каб ён «пакаяўся» ў сваіх «нацыянальных грахах» і адрокся ад сваёй нацыянальнай ідэалёгіі. Купала можна адбіваў гэты націск, але ўрэшце, бачучы, як паддаюцца вонкавай сіле другія⁴, паддаўся ён і ён — *апошні*. Купала падпісаў сваё «пакаяньне» адначасна з праф. Ігнатоўскім⁵, трымаўшымся таксама дастойна даканца. Але тады ГПУ і зрабіла ім абодвум сьмяротны ўдар: на падставе «дабравольнага прызнаньня» ў «процісавецкіх грахах» абодва былі абвешчаны «грамадзкімі шкоднікамі», арыштаваны і пасаджаны за краты. Вось тады і выявілася духовая веліч гэтых стойкіх барцоў за беларускую Ідэю: у знак пратэсту проці фізычнага і маральнага гвалту, фізычных і маральных зьдзекаў над імі з боку абнаглеўшых маскоўскіх чырвоных нацыяналістаў, Купала і Ігнатоўскі *налажылі на сябе рукі*. Ігнатоўскі памёр у вастрозе; Купалу адратавалі, і цяпер ён жыве — на волі⁶.

Апошнім актам Купала сьцьвярдзіў сваю духовую веліч ня толькі як паэта, але і як грамадзянін. Як раней у паэзіі, так цяпер у грамадзкім жыцьці, выявіў сябе ў ім Князь-Дух. Счэзла колішняя разьбежнасьць між Янам Луцэвічам і Янкай Купалай: *Купала — перамог*.

У пяцідзясятых ўгодкі нараджэньня Луцэвіча-Купалы сьцьвярджэньне гэтае перамогі Князя-Духа ў асобе Яна Луцэвіча ёсьць *найвялікай пахвалою, найвышэйшым выяўленьнем пашаны да асобы Юбіляра*. Няхай жа нам жыве йшчэ многа год, — няхай дачакаецца такое сьветлае часіны, калі ня будуць ужо сьніцца яму цяжкія «сны аб Беларусі», што заўсёды трывожылі і пэўне трывожаць сягоньня душу нашага вялікага песьняра. Няхай угледзіць ён сваімі вачыма перамогу Князя-Духа і ў Беларускай Народзе.

ЯНКА КУПАЛА ЯК ПРАРОК АДРАДЖЭНЬНЯ

Публічная лекцыя, чытаная ў Вільні, Рызе і Дзьвінску

У 1930 годзе мы адсвяткавалі рэдкі ў беларускім жыцці юбілей: 25-лецце неспыннае творчае працы аднаго з карыфэяў беларускае адраджэнскае паэзіі — *Янкі Купалы*.

Чвэрць веку — гэта даволі часу, каб талент паэты разьвіўся, расьцьвіў і паказаў сябе ўва ўсей сваей велічы. І перад нашымі вачыма адбыўся гэтакі працэс разьвіцця й расьцьвету творчасці Янкі Купалы. Крок за крокам можам мы яго прасачыць, пераглядаючы творы Купалы, пераходзячы ад «Жалейкі» да «Гусьляра», ад «Шляхам жыцця» і «Спадчыны» — да «Безназоўнага», углыбляючыся ў яго драмы й драматычныя паэмы — «Паўлінку», «Адвечную песьню», «Сон на кургане», «На папасе», «Раскіданае гняздо» і іншыя. І ўгледзім цікаўны абраз. Сялянскі паэта-самародак — от, такі сабе «просты», «ціхі», «зь вёскі — Янка Купала»¹, як ён сам сябе напачатку называе, — сьпярша мала чым выдзяляецца з сваёй сфэры. І не дарма даў наш паэта першаму томіку сваіх твораў назоў «Жалейка»: назоў гэты — сымбалічны. Запраўды, творчасць Купалы ў першы пэрыяд яе напамінае нам ігру на гэтым прымітыўным сялянскім інструмэнце: яна гэтаксама не багата матывамі, як дудка-жалейка — тонамі. Але духовае разьвіццё Купалы йдзе наперад вельмі шывкім тэмпам, думка яго паглыбляецца, а поруч з гэтым адбываецца вялікі поступ і ў яго літаратурным разьвіцці. Ён здабывае літаратурнае ўзгадаваньне: сьпярша на творах польскіх рамантыкаў, пасля — на незвычайна багатай і разнароднай творчасці расейскіх і польскіх прадстаўнікоў нэрамантызму, усьцяж заглядаючы й да скарбніцы заходнеэўрапейскіх літаратур — ад несьмяротнае шэкспіраўскае драмы да найнавейшых аўтараў усіх відаў паэзіі. І вось, пашырыўшы свой кругазор, прысвоіўшы сабе найдасканальшыя спосабы выяўленьча тэхнікі ў слове, Янка Купала — побач з прымітыўнай жалейкай — уводзе ў сваю творчасць усё новыя й новыя прыёмы, новыя матывы, новыя інструмэнты, і апошнія сугучна грываць, як магутны аркестр, на усенькі наш край, і вырываюцца па-за межы яго, і трывожаць слух суседзяў, якія йшчэ гэтак нядаўна капалі «яміну-магілу»² для Беларусі, — і кажуць усяму сьвету, што

жыў беларус і будзе жыць!³

Купала творыць цэннасьці агульналюдзкага значэньня. Ён — запраўды вялікі мастак слова; ён ужо дагнаў такіх вялікіх вучыццельцаў сваіх, як Адам Міцкевіч, як Пушкін, як Шаўчэнка, з каторымі Купалу раўнавала бесстаронная літаратурная крытыка йшчэ тады, калі ён быў толькі на паўдарозе свайго творчага шляху. Ён — такі ж сучасны нам, такі ж «сонечны», як адзін з найвялікшых расейскіх паэтаў сучаснасьці — Бальмонт. Побач з мастацкасьцяй формы, побач з жывасьцяй і яркасьцяй маляваных Купалай абразоў, побач зь незвычайнай эмацыянальнасьцяй мовы, творы яго маюць заўсёды й глыбокую думку: яны робяць запраўдныя рэвэляцыі⁴ датычна душы народу беларускага, які зь векавое няволі вырываецца на вольны сьвет; яны шукаюць адказу й на тыя глыбокія, асноўныя праблемы чалавецтва, над якімі сушылі і сушаць галовы свае мысьліцелі ўсіх часоў і ўсіх народаў.

Запраўды, паэзія Янкі Купалы — гэта праўдзівая музыка, на крыльлі якое й пераліваюцца ў душы людзей пачуцьці і ідэі паэты. Яе рытміка, незвычайна багатая й разнародная, яе ідэальны падбор сугуччаў то навяваюць сум і жалобу па ўтрачанай колішняй велічы беларускага народу, то хвалююць кроў парываньнем да дзела, да барацьбы, то чаруюць і галубяць сонечнасьцяй і супакоем. Песьня Купалы грывіць, быццам медзь, цьвёрдымі, як бы каванымі словамі й сугуччамі, калі паэта гаворыць аб змаганьні, аб барацьбе:

Загрымі ты, як звон, і удар, як пярун,
Наша песня, як воля, магучая!⁵
Хай крыўдзіцель дрыжыць, як падбіты каршун,
Хай нясуцца ў сьвет рэхі грывучыя!

А зьмяняецца абраз, зьмяняецца настрой, — і новыя гукі знаходзіць Купала для новае песні. У ведамай імпрывізацыі Купалы на тэму драмы Пшыбышэўскага «Сьнег»⁶ бачым адну з такіх песняў; яна пачынаецца поўным глыбокага настрою абразом:

Залягла, як пасьцель,
Лебядзіная бель...

тая бель сьнегавая, што ў путы сьмяротныя закавала ўсю прыроду зімою. І тут ізноў сугучы знамяніта падгатаўляюць нас да прыняцьця маляванага Купалай абраза — абраза мёртвае цішы, парушанае толькі лёгкім шуршаньнем зыбанага ветрам сухога сьнегу. А колькі музыкальнага пачуцьця выяўляе Купала, калі дае нам абраз восені зь яе характэрнымі гукамі-шумамі:

Не шасьцяць каласы,
Звон ня валіцца з касы,
Не кладуцца ў стог пласты,
Толькі сыплюцца лісты
На яловыя кусты,
На сухія верасы...⁷

Побач з багацьцем рытмікі, побач з гукавымі эфэктамі, побач з тварэньнем новых слоў для выражэньня найтанчэйшых пачуцьцяў і адценкаў мысьлі — Купала мае многа іншых спосабаў, каб прымусіць нас бачыць ува ўсей паўнаце творанья ім абразы. Ягонья абразы адзначаюцца асаблівай плястычнасьцяй, выпукласьцяй, яркасьцяй. Яны стаяць у нас уваччу нават і тады, калі Купала ўводзіць элемент сымбалічны, у істоце сваей нерэальны, туманны, плыўкі. І заўсёды ёсьць у іх запраўднае жыцьцё, ёсьць рух, ёсьць дынамізм. Бо Купала, як і сьлед запраўднаму мастаку, думае абразамі, бо ў абразы пералівае свае пачуцьці і настроі. А гэныя пачуцьці й настроі — заўсёды глыбокія, заўсёды шчырыя й непадробленыя, заўсёды выкліканы глыбокім узварушэньнем песняровае душы.

Што ж узварушае Купалу, што пабуджае яго творчыя сілы да дзеяньня, да тварэньня мастацкіх цэннасьцяў? І што нясе ён нашаму народу, якія думкі-ідэі прышчапляе яму, карыстаючыся магутнымі чарамі свайго паэтыцкага таленту?

Усе віды паэзіі Купалы: і лірыка яго, і эпас, і драма — выяўляюць вялізарнае багацьце матываў. У першы пэрыяд творчасьці сваёй Купала апявае пераважна ўласнае гаротнае жыцьцё і жыцьцё такіх жа гарапашнікаў, як сам. Тут адбіваюцца ўсе злыбеды селяніна-безьзямельніка, яго быт, яго цяжкая праца. Але ў далейшым Купала ўзвышаецца па-над паасобнымі фактамі й праявамі сацыяльнае несправядлівасьці і дае сынтэз сацыяльных адносінаў, пераходзе да шырокіх сацыяльных праблемаў. Тое ж і з нацыянальным пытаньнем: пашыраючы «маніфэст» Мацея Бурачка аб патрэбе адраджэньня роднае мовы, Купала захапляецца ідэяй усебаковага адраджэньня народу беларускага, ідэяй адбудаваньня паняволенае бацькаўшчыны. А ўсё гэта грунтуецца на вялікіх агульналюдзкіх ідэалах, абвешчаных яшчэ Вялікай французскай рэвалюцыяй, — ідэалах Волі, Роўнасьці, Брацтва ўсіх людзей; над усім лунае магутны й непакорны дух вольнага ў сваёй сьвядомасьці чалавека. Урэшце, побач з шырокімі грамадзкімі ідэямі, побач з праблемамі агульналюдзкімі, бачым у Купалы й багатыя матывы індывідуальных перажываньняў паэты, перадусім — матывы каханьня. А ўсё разьвіваецца на фоне абразоў роднае прыроды, якую так добра адчувае й разумее наш пясняр ды якая дае яму магутныя пабуджэньні да тварэньня.

Трэба ўсё ж такі адзначыць, што матывы нацыянальнае і сацыяльнае барацьбы знаходзяць у Купалы найбольш яркае выяўленьне. Ён увесь аддаецца ідэі ўсебаковага адраджэньня і вызваленьня беларускага працоўнага народу і дае сынтэз змаганьня нацыянальнага і сацыяльнага — сынтэз, які характарызуе творчасць Купалы ад пачатку да канца. І я затрымаюся шырэй іменна на гэтай рысе творчасці Купалы, каторага з поўным правам можам назваць *Прарокам Нацыянальнага Адраджэньня, Прарокам Перамогі Працоўных*.

Каб нешта прарочыць, каб прарочыць прабуджэньне беларускага народу зосну ў той час, калі над гэтым народам жорстка панавала царская Расея, а сыны яго нягодна выракаліся сваёй нацыянальнасьці і прадавалі духоўныя скарбы свае чужакам-наездчыкам, — дзеля гэтага трэба было крэпка верыць у сваю ідэю, трэба было мець і нейкія аб'ектыўныя падставы для такога веры. І Купала знайшоў гэтыя падставы — у слаўнай мінуўшчыне свайго народу. Ён зварачаецца да яе ў цэлым радзе лірычных вершаў, ускрашае яе ў сваіх паэмах, у сваіх перапрацоўках народных легендаў, часта мо нават заліше ідэалізуе яе (прыкладам, у вершы «Над Нёманам» і інш.). Купала шукае ў сваім народзе духовае спадчыны ад даўных часоў вольнага, незалежнага бытаваньня — і таксама знаходзе яе. А найбольш яркі абраз гэтага дае ў сімвалічнай паэмцы сваёй — «На Куцьцю».

Раз у год — на Куцьцю — у парослых мохам руінах старадаўнага беларускага замчышча ўзнаўляецца колішняя жыцьцё. У княжых сьвятліцах, нейкай чарадзейскай сілай паднятых з развалін, зьяўляецца Князь-Дух з Княжнай і «дружына вольная» яго. Князь узыходзе на свой «беласьнежны пасады»⁸ і зварачаецца да прысутных з прамовай, у каторай выясьняе мэту ўскрашэньня мінулага жыцьця на адну гэту ночку:

«Адзін, адзін раз толькі ў год
Зьбірацца можам з ласкі рока,
Каб лет іржавы карагод
Зганяць зь мінуўшчыны далёкай.

Нас не кранулі косы зьмен:
Царым мы ў дум жывых гэйнале,
Хоць на падмурах гэтых сыцен
Другія наш пасады занялі.

Багі другія верх бяруць,
Суды вядуць пад нашым краем,
Сьвяцільні ж нашы не замруць,
Што у сэрцах вольных расьсьвятляем.

Прашу паклікаці ганцоў
І месца даці ім па чэсьці:
Ад нашых стоптаных капцоў
Якія нам прыносяць весьці?..

Ганцы ўваходзяць. А кожны зь іх — гэта нейкі сімвал:

...А першы гэтакі сьветлы быў,
Як небам сланыя прамені:
Ў руцэ меў сьветац, што на зьдзіў
Усе усюдах зводзіць цені.

А быў другі і з ног, і з рук,
Як гром з жывымі перунамі:

Ў руцэ меў стрэл жалезных пук,
І лук стальны меў за плячамі.

А трэці быў і раб, і цар,
І слаб, і дуж ва ўсякім дзеле,
Як вечнасьць, молад быў і стар;
Меў гусьлі — на грудзях віселі.

І вось што кажуць яны Князю⁹:

І першы князю гэткі сказ
І княжне скажа міласьцівай:
«Я абышоў іх тройчы раз
І відзеў, што яшчэ ўсе жывы.

А толькі ўсё той самы лад:
З вачэй ня зьняты йшчэ павязкі,
Ці йдуць уперад, ці назад,
Відны сьляды цямрычнай ласкі.

А як ішоў між іх зь сьвятлом,
Яны пачулі, ах, пачулі:
Сьляпым заморанья сном,
Худыя рукі ўвысь цягнулі.

За мною ўсьцяж, і тут, і там,
Іх вусны бледныя шапталі:
«Аздайце сонца наша нам!
Нашто схавалі-расхвталі?»

Другі за першым князю сказ
І княжне скажа міласьцівай:
«Я абыйшоў іх тройчы раз
І відзеў, што яны ўсе жывы¹⁰.

А топчуць толькі ўсё той сьлед,
Валочаць ёрмы за сабою;
Ці ўбачаць корч, ці ўбачаць сьвет,
Адню жаляцца сьлязою.

А як чапнуў стралой аб лук,
Яны скрануліся ў прасоньні,
І столькі, столькі крэпкіх рук
К маеі паціснулася броні.

За мною усьцяж, і тут, і там,
Іх вусны бледныя шапталі:
«Аздайце славу нашу нам!
Нашто схавалі-расхвталі?»

І трэйці князю гэткі сказ
І княжне скажа міласьцівай:
«Я абыйшоў іх тройчы раз
І відзеў, што яны ўсе жывы.

А толькі торг усё ідзе

Над іх душою паптапанай;
Яны, як цені, ў грамадзе
Маўчаць і йдуць на пір паганы.

А як я ўдарыў па струне,
Замітусіліся, як пчолы,
І на гарэ, і нізіне
Мне падавалі голас кволы.

За мною ўсьцяж, і тут, і там,
Іх вусны бледныя шапталі:
«Аддайце песьню нашу нам!
Нашто схавалі-расхваталі?»

А князь дае ганцам такі характэрны адказ:

«Ня ўмруць, ня ўмруць ужо яны,
Раз хочуць сонца, славы, песьні;
Заб'юць ім зычныя званы
Прабудным звонам напрудвесні.

Сваёй забранай старане,
Скаванай мучаніцы-княжне,
Ўзьнясуць пасады на кургане
На панаваньне недасяжне.

На дзеле — кожны йшчэ слугой,
У думках — вольныя ўжо людзі;
Над сэрцам іх, над іх душой
Наш дух лунаці вечна будзе.

Вы, другі верныя, ганцы,
Як летась, сёлета, налета
Ўсе пагранічныя капцы
Абходзьце зноў з маім прыветам.

Гуслямі, лукам і сьвятлом
Будзіце, клічце і сьвяціце
І так спануйце іхнім сном,
Каб сон іх счэз, і ўсталі жыці».

Сімволіка, здаецца, ясная: дух слаўнае мінуўшчыны беларускага народу, якое ніхто і нішто ня ў сілах вычыркнуць з памяці людзей, вечна лунаць будзе над нашай бацькаўшчынай, і народ, які ў душы сваёй захаваў імкненьне да «сонца, славы, песьні», які захаваў адвечную творчую сілу ў сабе, пад подыхам гэнага духа Княжага мусіць раней ці пазьней збудзіцца зосну.

Няволя, маральны ўпадак, цемра — вось тыя прычыны, дзякуючы якім запраўды ж трываў у даваеннай Беларусі цяжкі, непрабудны сон. На душу Купалы балоча дзеець рэзкая супярэчнасьць паміж колішняй славай і пазьнейшым заняпадам. І наш паэта пільна шукае ды ў цэлым радзе твораў сваіх выяўляе прычыны заняпаду народнага, прычыны, якія робяць гэтакім трудным прабуджэньне й адраджэньне беларусаў.

На першы плян тут выбіваюцца прычыны вонкавыя: нацыянальная няволя, панаваньне чужынцаў, якім Купала кідае вострыя, гнеўныя словы ў вершах «Чужым», «Нашым ворагам»¹¹ і іншых. А з паняволеньнем нацыянальным ідзе поруч няволя сацыяльная, новы від рабства, каторы замяніў сабой стары прыгон. Страшэнным

трагізмам і безнадзейнасьцяй веець ад напісанае ў 1908 годзе драматычнае паэмы Купалы «Адвечная песьня»: тут знаходзім такі страшны абраз мужыцкага жыцьця, што жыцьцё гэтае запраўды — страшней за сьмерць! Але мала гэтага: чужацкая ўлада, улада клясавых ворагаў працоўнае Беларусі, ня толькі плаце мужыку-беларусу за ягоную працу бядой, голадам і холадам, але дзержыць яго і ў непрыгляднай цемры і — дэмаралізуе. Людзі чужыя — кажа Купала —

...вывелі ў гандаль славу, сумленьне —
Праўду на рынак...¹²

і ў атмасфэры прадажніцтва, здрады, адступніцтва ўзгадоўваюць народныя масы. А вынік — незвычайна трагічны для беларускага народу: кожная спроба сьвядомых адзінак вывесці свой народ з гэтакага стану заняпаду й панявольеньня канчаецца тым, што варожая сіла, каторая ў рабстве трымае наш народ, умее гэтка адзінакі загубіць рукамі самога ж народу беларускага.

У такім трагічным палажэньні знаходзіцца Сам у драматычнай паэме «Сон на кургане» (надрукавана ў 1910 г.¹³). Чорны — сімвал пануючае варожае сілы, варожае і сацыяльна, і нацыянальна, здолеў так заблутаць у свае сеці Сама — адраджэнец, што ўласная вёска выдае яго ў рукі чужацкае ўлады, а сын Сама — за час пакутаваньня бацькі на катарзе — прыстае на царскую службу і выракаецца нават роднае мовы. Так расплачваецца Чорны за жаданьне Сама вырваць свой народ з пад цямырычнае ўлады. — У аналягічным палажэньні апынуўся і герой Купалы з паэмкі яго «У Купальскую ночку»¹⁴. Дух Пушчы — Дух Цемры — заступае дарогу чалавеку, каторы шукае купальскае кветкі, каб даць шчасьце свайму народу. Калі ж чалавек перамагае ўсе перашкоды і выцягвае ўжо руку, каб сарваць закліяную кветку, — у гэты мамэнт, ізноў жа ў выніку інтэрвэнцыі ўсемагутнага Духа Пушчы, пая певень у вёсцы — «у роднай вёсцы», і канчаецца Купальская ночка зь яе цудоўнай зьявай. Падчыркаваючы адно гэтае слова «роднай» вёсцы¹⁵, Купала агульналюдзкае шуканьне шчасьця ў пастаці цудоўнае кветкі папараці — лякалізуе, беларушчыць, сьцьвярджаючы яшчэ раз, да чаго даводзе наш народ чужацкая ўлада. І калі да народу гэтага прыходзе Прарок (— сам Купала) і стараецца збудзіць людзкія пачуцьці ў грамадзе нявольнікаў, збудзіць нацыянальную і сацыяльную сьведамасьць ды павясці масы на шлях барацьбы за вызваленьне іх, — людзі гэтка «адказ казалі грамадой»:

— Па сколькі ж нам дасі чырвонцаў,
Калі мы пойдзем за табой?¹⁶

І ўсё ж такі ўкрытыя ў душы беларускага народу творчыя сілы, перахаваныя ад вякоў, не загінулі, як і сьцьвярдзіў гэта наш паэта ў паэме «На Куцьцю». І вера Купалы — апраўдалася: настаў час прабужэньня і для беларусаў.

Прабужэньне беларускага народу Купала дагледзеў ужо ў 1905 годзе, калі беларускія сяляне й работнікі — разам з працоўнымі масамі ўсяе Расеі — першы раз узварухнуліся і зажадалі для сябе людзкіх правоў. Рэвалюцыя 1905 году і яе вонкавыя праявы — мнагатысячныя мітынгі й паходы на вуліцах вялікіх местаў — вельмі крэпка дзеюць на выбражэньне Купалы. І той беларускі народны рух, пачатак якога бачыць у гэны час наш паэта, рысуецца яму ў пастаці таксама нейкага вялізарнага паходу масаў. Пад уплывам гэтага Купала і творыць свой верш-гімн «А хто там ідзе?»

А хто там ідзе, а хто там ідзе?
У вагромністай такой грамадзе?
— Беларусы.

А што яны нясуць на сваіх плячах¹⁷,
На ў лапцях нагах, на ў крыві руках?¹⁸

— Сваю крыўду.

А куды ж нясуць гэту крыўду ўсю,
А куды ж нясуць на паказ сваю?

— На сьвет цэлы.

А хто гэта іх, не адзін мільён,
Крыўду несць наўчыў, разбудзіў іх сон?

— Бяда, гора.

А чаго ж, чаго захацелась ім,
Пагарджаным век, ім, сьляпым, глухім?

— Людзьмі звацца.

Купала дагледзеў, што ў беларусе будзіцца *Чалавек* — з усімі людзкімі патрэбамі душы і цела. І прабуджэньне гэтае сьцьвярджаюць шматлікія, разнародныя праявы, якія адбіваюцца ў творах Купалы: бо ён бачыць, як разьвіваецца працэс адраджэньня роднага пісьменства; бачыць, як будзіцца вёска і шукае новых шляхоў для сябе; бачыць, як нарастае беларуская народная інтэлігэнцыя, глыбака захопленая ідэяй Адраджэньня, гатовая на алтар яе пакласьці ўсе свае творчыя сілы і свае жыцьцё. «Ужо днее» — вось формула, у якой сьцьвярджае наш паэта факт прабуджэньня беларускага народу¹⁹. А ў сваіх драматычных творах Купала дае абраз паступовае эвалюцыі беларускае вёскі. У «Паўлінцы» Якім Сарока робіць яшчэ толькі першую спробу ўнесці ў вёску новыя думкі, новыя ідэі, і — вёска аддае яго ў рукі варожае да нашага народу сілы — царскае паліцыі, гэтаксама, як сталася і з героем драматычнае паэмы Купалы «Сон на кургане». Але ў пазьнейшым сцэнічным абразку «На папасе» сустракаем ужо нейкіх іншых сялян: яны — пад уплывам слоў песьні аб Лявоне, які сымбалізуе збуджанага нясьведамага асілка — народ беларускі, — ня толькі ўкрываюць ад паліцыі факт бытнасьці зь імі Незнаёмага — рэвалюцыянэра, але, разыходзячыся, дакляраюць схаваць, накармаць і апрануць яго, калі б прыйшоў да іх у хату. Гэта ўжо — вялікі крок наперад у прабуджэньні сьвядомасьці ў масах; гэта — падгатоўка да таго Вялікага Сходу ўсенароднага, на які ў «Раскіданым гнязьдзе» (у 1913 годзе) ідуць Сымон Зяблік зь сястрой сваёй Зоськай, каб «выганяць смока».

Бясспрэчна, у тэй эвалюцыі, якую перажыў беларускі народ, ёсць значная доля працы й самога Янкі Купалы. Бо ж гэта — натуральная місія песьняра, як сьцьвярджае Купала ў вельмі цікаўным праграмным вершу ў зборніку «Гусьляр»²⁰:

Гэй, гусьляр, гусьляр!
Ты удар, удар
Па струнах-званах,
Дай нам зь песень дар,
Дум вялікіх чар,
К сонцу зорны шлях
Дай, гусьляр, гусьляр!

Дзе залёг абшар
Курганоў-ахвяр,
Сей, засей прасьвет.
Ты, слуга і цар,
Ты дудар-званар, —
Чуе, знае сьвет..
Эй, гусьляр, гусьляр!
Перавалы хмар,

Цемру, зводы мар
Выжый звонам струн;
Як вялік і стар
Сьвет, зямлі папар,
Ты ад гумн да гумн
Запануй, гусьляр!

Дай паходням жар,
Лінь жыцьцё ў бор-яр,
Не мінай вакон;
Строй ваякаў шар,
Кроў сагрэй, як вар,
Сказам новых дзён...
Грай, будзі, гусьляр!

Сказ «новых дзён» і нясе Купала ў сваіх творах. Ён — будзіцель народу, павадыр яго ў барацьбе за лепшую будучыну. Ён прабуджае любоў да роднага слова, да роднае песьні, у якой бачыць магутны фактар нацыянальнага адраджэньня. Сьветлымі абразамі мінулага Купала будзіць у масах веру, што такой жа сьветлай можа і мусіць быць і будучына. У паэме «Курган» Купала апатэазуе²¹ духа волі, увасабленьем якога зьяўляецца стары гусьляр-паэта: мукі і сьмерць лютая ня могуць зламаць яго і прымусяць скарыцца перад князем-ліхадзеем. Сваімі ўзьлётамі «да сонца, да зор» Купала цягне за сабой і масы ў краіну ідэалу:

Гэй, наперад, покі сэрца
Б'ецца, рвецца на прастор,
Годзе млеці ў паняверцы;
Гэй да сонца! гэі да зор!²²

І такіх заклікаў у Купалы вельмі многа: яны скрозь рассыпаны ў ягоных зборніках, пачынаючы ад «Жалейкі» і канчаючы «Безназоўным».

Але гэтым не вычэрпваюцца функцыі Прарока-Павадыра, якія узяў на сябе Купала: ён, шчыры спягаднік усіх прыгнечаных народаў, выступае ў абароне і свайго народу проці кожнага, хто нягодна ўціскае беларусаў на грунце нацыянальным ці на сацыяльным:

Людзі чужыя! Хтось калісь зьліча
Вашу нам шкоду:
Зьліча праступкі... к суду пакліча
Крыўда народу²³.

І ня толькі перад людзьмі бароніць свой народ Купала: ён даходзе да богазмаганьня, бо бачыць, што і тая найвышэйшая сіла, каторая, кіруючы сусьветам, павінна мець і атрыбуты найвышайшае справядлівасьці, у адносінах да беларусаў не пільнуецца справядлівасьці. У вершу «Цару неба й зямлі» з патасам распачы зварачаецца Купала да Бога, дакарае Яго, што Ён глух на мальбу беларусаў, і заканчвае свой твор клічам:

Вярні нам Бацькаўшчыну нашу, Божа,
Калі Ты цар і неба, і зямлі!

А калі кліч гэты астаецца бяз водгуку, Купала ў далейшым адкідае і самую сваю старую веру ў Бога і голасна абвяшчае сваё новае credo:

Ў народ і край свой толькі веру
І веру ў самага сябе²⁴.

Купала ня толькі клікаў свой народ да адраджэньня, да барацьбы, але й *прадба-*

чыў будучыну, прадбачыў трыномф беларускае адраджэнскае ідэі, трыномф беларускіх працоўных масаў.

Ужо ў «Жалейцы» — сярод першых твораў Купалы — бачым верш, які мае ў сабе прароцтва. Гэта — верш «Пажалей», напісаны ў 1906 ці 1907 годзе²⁵. Узіраючыся на «Не чурайся»²⁶ Мацея Бурачка, і Купала зварачаецца да тых, хто «адзеты і сыты», з заклікам падаць руку гаротніку-мужыку і вывесці яго на шлях да лепшага жыцця; але пры гэтым Купала дае і перасьцярогу, прадвяшчаючы пазьнейшыя крывавыя падзеі:

Пашкадуй ты яго, сіраты, —
Бо на сьвет многа прыйдзе бяды.

Бо за крыўду сваю аддамсьціць,
Сьвіньням будзе крыві не пабраць! —
Адамсьціць, аж зямля задрыжыць,
Аж віхры зашумяць, загудзяць.

А праз колькі гадоў пазьней — у зборніку «Шляхам жыцця» — Купала прадвяшчае:

Глядзі — ўскальшацца, прачнецца
Мільённы прыспаны народ...²⁷

і яшчэ:

К свабодзе, роўнасьці і знаньню
Мы працярэбім сабе сьлед!
І будзе ўнукаў панаваньне
Там, дзе сягонья плача дзед!²⁸

Таксама і раней у «Гусляры»:

Шлях залаты працярэбім,
Зорна ўзьнясьмся ў высьці
Вышай няпраўды, няславы,
Вышай пакутных балотаў.²⁹

Заклінаньні народныя напамінае нам верш Купалы «Песьня-байка», у каторым паэта прадвяшчае прыход новых дзён:

З-за далёку, із усходу
Віхар мчыцца ў непагоду,
Байкі сее маладыя;
Думка чуе, думка ные...
...Ціха. — Бачце: штось віднее,
Льецца нейкая надзея,
Штосьці едзе з новым сватам,
З новым шлюбам з хаты ў хату...
Скінь лахманец непазорны,
Пыл згані з ваконцаў чорны,
Пыл зьмяці хутчэй з ваконца, —
Шэпні-клікі: сонца! сонца!..
Быццам зь песьняй, быццам з ласкай,
З чараўніцкай нейкай казкай
З-за далёку, із усходу
Віхар мчыцца ў непагоду..

А ведамы верш-гімн Купалы «Не загаснуць зоркі ў небе»³⁰ — гэта ўжо запраўдны «акт веры й надзеі», што ня толькі «не загіне край забраны», але

Беларускаю рукою
Сьветлай праўды сіла
Славу лепшую напіша
Бацькаўшчыне мілай.

і Беларусь

Зацьвіце..., як сонца
Пасьля непагоды³¹,
Ў роўнай долі, роўным стане
Між усіх народаў.

Як жа рэальна ўяўляе сабе наш паэта здзейсьненьне ягоных прароцтваў?

Купала мамэнт рэалізацыі адраджэньскіх ідэалаў уяўляе сабе, як і пачатак беларускага руху ў рэвалюцыйным 1905 годзе, у абразе Вялікага Сходу, усенароднага, масавага руху. На гэты «Вялікі Сход» ужо у 1913 г. вёў маладых Зяблікаў у «Раскіданым гнязьдзе» — Незнаёмы. Аб гэтым Вялікім Сходзе гаворыць Купала і пазьней, калі словы яго пачынаюць ператварацца ў дзела: у 1917—1918 гадох³².

На сход, на ўсенародны, грозны, бурны сход
Ідзі, аграблены, закованы народ!

Як роўны йдзі жыхар між роўных жыхароў,
Аддай на суд свае ўсе крыўды, сьлёзы, кроў.

Аб вечным катаваньні, здзеку далажы
І пакажы на курганы і на крыжы.

І аб раскопаных магілах не забудзь,
Дзе груганы тваіх там продкаў косьці рвуць.

Як гналі пот зь цябе паны і каралі,
Як гналі проч цары з радзімае зямлі.

І як крываўлюць раскаваныя рабы,
Як ты ўпадаеш зь непасільнай барацьбы.

Як Бацькаўшчыну тваю рэжуць на кускі,
Як гібнеш зь дзецьмі ты ад катняе рукі, —

Аддаці ўсё на суд, на ўсенародны сход
Ідзі, аграблены, закованы народ!

Падобны ж па зьместу й верш Купалы «Час!»:

Час склікаці ўжо грамаду
На вялікую нараду,
На вялікі сход!

І мы бачылі, як усё гэтае здзяйсняецца. Абразы, твораньня фантазіяй паэты, рэалізуюцца. Бо і Вялікую Рэвалюцыю ў Расеі, і сацыяльны пераварот³³, і стварэньне ўлады працоўных, і той магутны ўздым беларускіх масаў пад незалежніцкім сьцягам, які знайшоў найбольш яркае сваё выяўленьне ў Усебеларускім Кангрэсе ў Менску ў канцы 1917 году, — усё гэта вешчым духам сваім *напрарочыў* Купала. *Прарок-павадыр аказаўся адначасна і прарокам-вешчунам*. І вось у зборніку «Безназоўнае», каторы выйшаў у сьвет у 1924 годзе³⁴ і абыймае пераважна тья творы Купалы, якія напісаны *пасля* Вялікае Рэвалюцыі ў Расеі, мы знаходзім дужа цікаўную падсумоўку таго, што здзейсьнена ў беларускім адраджэньні. Гэта — верш пад загаловам тытулам зборніку — «Безназоўнае»³⁵: тут у радзе яркіх, як заўсёды,

абразоў Купала рысуе, як «збудзіўся гаспадар» зямлі Беларускай, як магутнай рукою — у цяжкім змаганні — будзе новае жыццё сваёй старонкі.

Мо ў каго ўзьнімецца пытаньне: ці ў гэты момэнт сваю місію Прарока беларускага Адраджэньня Купала лічыць ужо закончанай?

О, не! Дасягнуўшы здзяйсненьня ідэалу сацыяльнага вызваленьня для часткі Беларусі, прыждаўшы і частковае рэалізацыі ідэалу нацыянальнага, Купала бачыць, што барацьба яшчэ ня скончана, а праца над будаваньнем новага жыцця толькі пачалася. І гэту думку ў зборніку «Безназоўнае» пясняр наш выказвае ў пачатковым вершу «Я пралетар»³⁶:

...О так! Я — пралетар!..
Яшчэ учорах раб пакутны —
Сягонья я зямлі ўладар
І над царамі цар магутны!
Мне бацькаўшчынай цэлы сьвет,
Ад родных ніў я адварнуўся...
Адно... ня збыў яшчэ ўсіх бед:
Мне сьняцца сны аб Беларусі!

Як жа красамоўныя гэтыя «сны аб Беларусі»! Купала — сябра інтэрнацыянальнага грамадзянства, якое творыцца на нашых вачох, — ня лічыць сваёй нацыянальнай місіі закончанай. Пасьля чвэрцьвяковае безупыннае творчае працы ён яшчэ ня можа спакойна су[па]чыць на заслужаных ляўрах. Яго трывожаць «сны аб Беларусі», якая і ў гэтым новым грамадзянстве Інтэрнацыяналу астаецца нейкім пасынкам сярод родных дзяцей. Дык і мусяць сьніцца Купале абразы поўнага здзяйсненьня яго ідэалу Адраджэньня, — здзяйсненьня да канца. Але — на паперу яны ўжо не выліваюцца і — здаецца — ня выльюцца. Іх дасьпявае хіба новае, маладое пакаленьне песьняроў беларускіх, аб якіх маем поўнае права сказаць, што яны ўсе — у большай ці меншай меры — духоўныя дзеці Янкі Купалы. Слова за імі!

У ДЗЕНЬ ПАМЕРШЫХ

2-га лістапада — паводле адвечнай традыцыі — Вільня ўрачыста спраўляла Дзень Задушны.

Мо навет залішне ўрачыста — урачыста «па казённаму», залішне афіцыйна: паходы нялічаных дэлегацыяў з аркестрамі і сьцягамі на могілкі — зусім такія ж, як і тыя, што ў нейкія афіцыйныя «святы» адбываюцца на Лукіскім пляцу з тымі ж аркестрамі, з тымі ж сьцягамі, а тым жа натоўпам «цікавых». Холадам вець ад усяго гэтага, — нечым штучным, робленым...

Гледзячы на той «кірмаш», які адбываецца ў Задушны Дзень на віленскай Росе, мімаволі зварачаешся думкай у даўныя, даваенныя часы. Вялікай павагай адзначалася тады адведваньне могілак у гэты дзень. Для моладзі гэта быў дзень асабліва памятна: нягледзячы на забарону царскае ўлады, нягледзячы на паліцэйскія кардонны, моладзь ішла на магілы сваіх ідэйных павадыроў і там, слухаючы прмоваў аб даўно зышоўшых у магілы ідэйных барацьбітах, сама глыбака захоплівалася ідэяй ахвярнае грамадзкае працы, ідэяй служэньня свайму народу. І з маладых грудзей вырываліся словы песняў, словы гарачага пратэсту проці чужацкага панаваньня...

Цяпер Дзень Задушны — гэта дэманстраваньне вызваленьня Польскага народу, адбудовы Польскае дзяржавы. Зьмяніліся настроі, зьмяніўся і характар святаваньня.

* * *

Стары настрой у гэты Дзень Памершых бачым над магіламі беларускіх дзеечоў, пахаваных на магільніку Роса. Бо толькі для нас словы й думкі памершых павадыроў нашых маюць усьцяж значэньне за павету ясьнейшае *будучыні*, за якую трэ яшчэ доўга і ахвярна змагацца. Мы ўсьцяж яшчэ, думаючы аб мінулым, мусім з сумам сьцьвярджаць, што сучаснасьць нашая — шэрая, бязрадасная, што толькі недзе «далёка ўперадзе агні»... Вось чаму зь іншым настроем прыходзяць на Росу беларусы, чым іх суграмадзяне палякі; вось чаму нам балюча б'ець у гэты дзень па нэрвах той «кірмаш», які адбываецца на Росе...

Ня дух трыумфу, а дух жалобы лунае над беларускімі магіламі і так добра тануецца з шэрым асеньнім днём, з тымі чорнымі, блізу зусім ужо аголенымі галінамі дрэў, што сумныя песні шумам сваім напяваюць Памершым.

* * *

Ня шмат нашых магілаў на Росе. *Ядвігін Ш., К. Сваяк* — гэтыя імёны абмежываюць лік нашых тварцоў красы ў слове, злажыўшых свае косьці ў зямлі адвечнае сталіцы Краю. І калі да іх мы ў Дзень Памершых маем можнасьць прыйсьці і думкамі нашымі зь імі зьліцца ўвадно, — дык тым балея трэба ўспамянуць аб тых Сьветлых Ценях, што паміралі далёка ад нас — сярод чужых людзей, на чужой зямлі.

У Татрах — у Закапаным — памер Бацька Беларускага Адраджэньня *Іван Луцкевіч*. Там скромны драўляны крыж адзначае магілу Таго, хто ўсё жыцьцё сваё аддаў на служэньне Беларускаму Народу, хто так поўна, да канца згарэў за Беларускаю Ідэю.

У сталіцы СССР — Маскве — ляжаць косьці аднаго з найбліжэйшых таварышоў-супрацоўнікаў Ів. Луцкевіча — *Аляксандра Бурбіса*¹. І той усё жыцьцё аддаў Беларускай справе, і той, як першы, памёр на сваім становішчы...

У Ялце — на *Крыме* — пахаваны *Максім Багдановіч*, слаўны Пясьняр Чыстае

Красы, які творчасьцяй сваей узбагачваў душу Народу, расчыняў яму вочы на вялікую сілу Хараства.

Недзе каля Лодзі ляжаць косьці *Алеся Гаруна*², сасланага царскім урадам на вечнае жыцьцё ў далёкую Сібір, дзе й загубіў свае сілы маладыя, ня маючы магчымасьці служыць імі свайму Народу. Толькі к канцу жыцьця вярнуўся на Бацькаўшчыну, скуль ізноў ліхая доля яго выгнала на чужыну...

Яны далёка ад нас, і ніхто ня прыйдзе на іхнія магілы ў Дзень Памершых, ніхто не пакладзе вязанкі красак, ніхто не запаліць свечкі. Дык няхай жа у памяць аб іх загарыцца ў сэрцах нашых полымя такое ж вялікае любові да Бацькаўшчыны і свайго Народу, якое гарэла ў сэрцах дарагіх нам Нябожчыкаў, няхай наша праца для сьвятое ідэі, якой служылі яны, аб'яднае нас зь імі!

Вера ў магчымасьць павароту душ памершых да жывых, якая ў Дзень Задушны так ярка выяўляецца ў другіх грамадзянствах, мусіць быць асабліва крэпкая ў нас, у беларусаў: бо ж чатыры разы ў год спраўляюцца ў нас Дзяды, чатыры разы ў год адбываецца памінаньне блізкіх нам нябожчыкаў. І вось, у сувязі зь сёлетнім Днём Памершых, мы хочам падаць нашаму грамадзянству думку, беспасрэдна вынікаючую з народных адносінаў да сваіх «дзядоў».

Калі тут, у Вільні, дзе ёсьць даволі многа беларускае інтэлігенцыі, магілы беларускіх дзеячоў і барацьбітоў за наш Народ маюць апеку й дагляд, дык ні апекі, ні дагляду ня маюць магілы тых, хто пахаваны па-за Вільняй. Запраўды: хто быў калі на магіле Цёткі, хто ведае, дзе магіла Алеся Гаруна, як выглядае месца вечнага супачынку Івана Луцкевіча? Дык вось: неабходна было б наладзіць *грамадскую акцыю дзеля апекі над магіламі памершых навадыроў беларускага адраджэнскага руху*, акцыю адведываньня іх — тут у краі, акцыю прывозу ў родную зямлю костак тых, хто ляжыць і нудзіцца ў чужой зямлі.

Акцыя апекі над магіламі заслужаных беларусаў павінна абняць ня толькі магілы тых, што сталіся агульнанацыянальнымі Сьвятымі. Кожнае места, кожная вёска мае напэўна і сваіх мясцовых дзеячоў, заслужыўшых на грамадскую пашану, і іхнія магілы мусяць стацца ў Дзень Памершых месцам зборак і яднаньня думкамі зь нябожчыкамі.

Ня будзем сяння разьвіваць падрабязнага праекту арганізацыі такога акцыі; напамінаем толькі нашаму грамадзкаму сумленьню *абавязак жывых* у адносінах да *памершых*.

50-ЛЕЦЬЦЕ ЯКУБА КОЛАСА

Сёлетні год багаты на юбілеі: улетку выпала пяцьдзясятгодзьдзе Янкі Купалы, цяпер — 8 лістапада — мінуў 50-ты год *Коласу*. Але трэба адзначыць, што сёлетнія юбілеі маюць характар ня гэтулькі літаратурны, колькі — асабісты. І ў пяцьдзясятгодзьдзе нарадзінаў Коласа мы будзем гаварыць аб яго грамадзкай працы: як паэта, ён меў ужо свой трыюмф у сувязі з 25-лецьцем паэтыцкае творчасьці, якая і была ў свой час шырака асьветлена ў прэсе. Дык будзем гаварыць сягоньня аб Коласе — чалавеку, Коласе — беларусе, Коласе — пэдагогу.

Каб тварыць такія літаратурныя цэннасьці, якімі здабыў сабе славу ўсенародную Колас, трэба было *мець у душы сваей* гэтыя скарбы: духовая веліч, глыбокі гуманітарызм, укаханьне Бацькаўшчыны — вось характэрныя рысы Коласа як чалавека і беларуса. Для выяўленьня іх Колас знайшоў высокамастацкую вопратку і, апрануўшы ў гэту вопратку, аддаў іх свайму народу. Мала гэтага: тое, у што верыў

Колас, што лічыў важным і цэнным, да здзейснення чаго імкнуўся ў душы сваёй, — тое ён сам жа і *рэалізаваў*. У дні вялікага рэвалюцыйнага ўзварушэння 1905 году, якое — разам з усімі народамі Расеі — захапіла і беларусаў, Колас прыняў чыннае ўчасьце ў барацьбе за вызваленне беларускага селяніна й работніка з-пад улады маскоўскага царызму. Як сябра Беларускае Сацыялістычнае Грамады, ён разам з апошняй перажываў мамэнты высокага захаплення барацьбой, а пасля — мамэнты дэпрэсіі, прыгнечання, калі Рэвалюцыя была здушана. Але Колас ніколі не ўпадаў на духу, ніколі не апускаў рук у працы: ён ведаў, што не адным фізычным змаганьнем перамагаюць паняволеныя народы сваіх валадароў, але перад усім — *творчай культурнай працай*. І Колас, калі апала хваля Рэвалюцыі, з такім самым запалам і захапленьнем працаваў для беларускае культуры, ведаючы, што без такое працы беларусы ніколі ня стануцца народам — нацыяй у шырокім разуменьні гэтага слова. А за першую задачу сваю, як вучыцеля па прафэсіі, за першую задачу ўсіх сваіх калегаў па фаху¹, якіх Колас стараўся ўсьведамляць нацыянальна, ён лічыў *здабыцьцё беларускае школы*. Прыняўшы ўчасьце ў патайным зьездзе настаўнікаў-беларусаў, які ў 1906-м годзе адбыўся ў Вільні і пачаў пачатак Беларускаму вучыцельскаму саюзу, Колас пачаў арганізоўваць сваіх калегаў-зямлякоў і ў роднай Мікалаеўшчыне заснаваў аддзел Саюзу². За гэту працу, як «крамольную», расейскі суд пакараў Коласа трохгадовай вязьніцай...

Колас стойка дзяржаўся падчас арышту і сьледства, пасля якога быў часова звольнены да судовае расправы. Вось у гэтым часе Колас ня толькі не апусьціў рук ад перажытае няўдачы, але, наадварот, з усею энэргіяй узяўся за *арганізаваньне першых — патайных — беларускіх школ*. Узімку 1906—7 гг. вядзе ён гэткую школу ў Мікалаеўшчыне, маючы 12 вучняў; у наступным годзе арганізуе беларускую школу ў двары Гардзялкоўскіх у Магілёўшчыне³, дзе ўласьнікі двара спагадалі ідэі беларускага нацыянальнага адраджэньня. Адначасна складае беларускі школьны падручнік — «Другое чытаньне»⁴, які пасля й надрукавала ў Пецярбурзе беларуская выдавецкая суполка «Загляне сонца і ў наша ваконца». І толькі пачатак адбываньня вострае кары, прысуджанае ў верасьні 1908 году, адрывае Коласа ад гэтае працы.

Вастрог на тры гады адарваў Коласа ад актыўнага грамадзянскага жыцьця, і ў гэтым часе ён — за кратамі — рабіў тое, што там было магчыма: пісаў свае цудоўныя вершы, якія пасля былі надрукаваны ў зборніку «Песьні жальбы».

Выйшаўшы на волю, Колас перш бадзяўся нейкі час бяз працы, але пасля быў прыняты за настаўніка ў расейскую ўрадавую народную школу. Як настаўнік, ён і працаваў пасля доўгія гады, але — на чужыне, у Куршчыне. Сумаваў тамака, тужыў па Бацькаўшчыне, ды ўсё ж не губляў веры ў сваё сьвятое дзела, за якое так цяжка пацярпеў. Усцяж творачы, — хоць на чужыне тварыў наагул ня шмат, — Колас ждаў таго дня, калі здолее вярнуцца ў свой Родны Край. І вера ягоная споўнілася: у 1921 годзе ён вярнуўся ў той мамэнт, калі беларуская ідэя затрыюмфавала, і тое, аб чым летуцелі пятнаццаць гадоў перад тым беларусы-кансьпіратары ў салі за касьцёлам сьв. Мікалая ў Вільні, дзе адбываўся ўспомнены патайны настаўніцкі зьезд, — тое сталася дзелам. І ў наступныя гады на долю Коласа выпала шчасьце бачыць, як на зямлі Беларускай вырасталі тысячы беларускіх народных школ, дзясяткі гімназіяў⁵ і тэхнікумаў, як будаваўся Беларускі ўнівэрсытэт у Менску і іншыя вышэйшыя школы, як тварылася Беларуская Акадэмія Навук. Да ўсёй гэтай творчай працы і Колас прыкладаў сваю руку, а ў Акадэміі Навук займае сьгодня пачэснае месца.

Праўда, пэўне і шмат цяжкага прыйшлося перажыць за апошнія гады Коласу, глядзячы, як сталінаўскія агенты пачалі паход проці беларускае культуры й беларускага народу, зьніштажаючы і разганяючы па ўсёй Расеі беларускую інтэлігенцыю,

дэнацыяналізуючы цэлыя адвечна беларускія акругі (Койданаў)⁶. Але Колас бачыў, як *тварылася* тое, што цяпер разбураецца, — бачыў, захапляўся гэтым і ў часе між 1921 і 1928 гадамі працаваў на літаратурнай ніве найбольш плодна, даў найвялікшыя свае паэтыцкія творы. «Новы курс» Сталіна прыглушыў і ліру Коласа, але — *не заглушыў*. Коласаўскі талент ня толькі не заняпаў, але ўсыцяж разьвіваецца і дае новыя цэннасьці, хоць мусіць адбіваць новыя зьявы ў навакольным жыцьці — зьявы, мо не заўсёды прыемныя для гэтага прадстаўніка векавечнае цягі да зямлі беларускага селяніна.

Хай жа на доўгія йшчэ гады хопіць нашаму песьняру сілы да працы, бо творчая думка ягоная і жывасць пачуцьця — не старэюць, не вычэрпваюцца, не слабеюць. Гэтага жадаем Коласу у дзень яго паўвяковага юбілею.

БЕЛАРУСКІ МУЗЭЙ ІМ. ІВАНА ЛУЦКЕВІЧА

Беларускі Музей ім. Івана Луцкевіча паўстаў з прыватнае калекцыі Івана Луцкевіча, якую гэты тварэц беларускага адраджэнскага руху і неўтамімы працаўнік на ніве беларускае архэалёгіі зьбіраў у працягу ўсяго свайго жыцьця — ад трэцяе клясы гімназіі. Ідэяй Ів. Луцкевіча і было стварэньне беларускага нацыянальнага музэю, дзеля чаго — за год да сваей перадачнай сьмерці — ён і падараваў сваю калекцыю Беларускаму навуковаму таварыству. Аднак Таварыства, ня маючы ўласнага памяшчэньня і карыстаючае само з прыватнае кватэры ахвярадаўцы, не магло пераняць фактычна ў свае рукі цэннага дару, вымагаўшага значных матэрыяльных затрат на перахаваньне калекцыі і ўсыстэматызаваньне яе. Дзеля гэтага ўсе рэчы аставаліся ў кватэры Луцкевічаў у Вільні і толькі пасля сьмерці ахвярадаўцы — пайменна ў 1921 годзе — былі перавезены ў Базыльянскія мury, дзе тагачасныя ўласнікі гмаху (праваслаўнае духавенства) далі бясплатнае памяшчэньне пад арганізацыю ў ім Музэю. Памяшчэньне гэтае, вельмі запушчанае за час нямецкае акупацыі, было даведзена да належнага стану коштам двух сяброў Т-ва: брата ахвярадаўцы, Антона Луцкевіча, і інж. Лявона Дубейкаўскага.

Такім чынам праца ў кірунку ўсыстэматызаваньня і ўпарадкаваньня калекцыі Ів.Луцкевіча была распачата Беларускім навуковым таварыствам толькі пасля 1921 году. З гэнага часу пачынаецца і прыток новых экспанатаў — ці то ахвяраваных прыватнымі асобамі, ці набытых Таварыствам. Аднак лічба гэтых экспанатаў, раўнуючы да калекцыі Ів.Луцкевіча, была дужа невялікая, і характар зборкі астаўся ў асноўных рысах сваіх такім жа самым, якім быў за жыцьця Ів. Луцкевіча.

Ів. Луцкевіч, творачы сваю калекцыю, меў на мэце сабраць матэрыялы, якія далі б магчымасьць вывучэньня матэрыяльнае і духовае культуры Беларускага народу, беларускага мастацтва — галоўным чынам народнага, беларускае гісторыі — перад усім з часоў Вялікага Княства Літоўскага. Ад часу пераняцьця калекцыі Т-вам вельмі ўзбагаціўся адзел архіўных матэрыялаў, датыкаючых ваенных і пасьляваенных часоў — часоў дзяржаўнага будаўніцтва Беларускае Народнае Рэспублікі і наступнага пэрыяду — да сягонняшніх дзён. Узбагацілася таксама і Бібліятэка пры Музэю, абыймаючая друкі ў беларускай мове і працы па беларусазнаўству. Разам з кніжкамі Ів.Луцкевіча (пераважна старадрукі), часткай бібліятэкі Е. Р. Раманава і вялікім кнігазборам Барыса Даніловіча, бібліятэка пры Музэі складаецца з блізу 14 тысяч тамоў. У канцы 1932 г. здэпанаваны ў Музэй рад цэнных прадметаў (зброя, партрэты і інш.) з Наваградчыны.

Разгледзім паасобныя аддзелы Беларускага Музэю ім. Івана Луцкевіча і стан

распрацаваньня іх.

У дагістарычным адзеле скаталагаваных экспанатаў ёсьць каля 200. Яны складаюцца з прадметаў, знойдзеных пры раскопках курганоў, робленых як Ів. Луцкевічам, так і іншымі асобамі. Шмат рэчаў паходзіць з раскопак Яўстаха Тышкевіча, робленых па ўсей Беларусі; на жаль, месца знаходу точна не паказана. Цікаўныя рэчы, знойдзеныя ў Барысаўшчыне (ваколіцы Палялееўкі) у 1876 годзе, а такжа выкапні Теребенева ў Дзісьненшчыне 1893-[189]4 г. З навейшых раскопак цікаўныя выкапні, знойдзеныя ў Мядзельскай гм. Пастаўскага пав., і выкапні з ваколіц воз. Нарача. Агулам устаноўлена паходжаньне экспанатаў з 18 паветаў: Віленскага, Вялейскага (цяпер часткова Маладэчанскага), Сьвянцянскага, Лідзкага, Ашмянскага, Дзісьненскага, Пастаўскага, Горадзенскага, Наваградзкага, Нясвіскага, Менскага, Барысаўскага, Бабруйскага, Ігуменскага, Рагачоўскага, Чавускага, Сеньненскага і Гомельскага. Калі б удалося точна ўстанавіць мясцовасьці, у якіх былі роблены раскопкі гр. Тышкевічам, дык пэўна тэрыторыя, зь якой прадстаўлены экспанаты, шмат бы пашырылася. — Апрача чысьленых урн ручное лепкі і станковае работы, маем розныя прадметы з эпохі палеаліту, нэаліту, бронзавага і жалезнага пэрыядаў, а такжа цікаўныя аздобы з серабра, усялякага роду бусы і т. д.

Вельмі даўных часоў сягае багатая сфрагістычная калекцыя, якая налічвае 103 пячаці. Найстарэйшыя — пячаці на сыгнэтах полацкіх князёў Усяслава (XI ст.) і Барыса (XII ст.). Пячаці гэтыя даюць вычэрпваючы адказ на пытаньне, якога гербу ўжывалі полацкія князі — патомкі Уладзімера Кіеўскага. Ня менш цікаўная пячаць, якую літоўскі дасьледчык д-р І. Басановіч закваліфікаваў як пячаць Міндоўга, — з Пагоняй пад каралеўскай каронай і нейкімі знакамі, якіх расшыфраваць дагэтуль не ўдалося. Па свайму характару яны напамінаюць знакі, якія сустракаюцца на цэглах і кафлях з разбуранае сьцяны Калоскае царквы ў Горадні. Праца д-ра Басановіча аб гэтай пячаці была надрукавана ў 1 кн. «Lietuvių Tauta»¹ і ў расейскай брашуры п. з. «Печати короля Миндовга и вел. князя Кейстута» (Вильна, 1913 г.). Гаворачы аб гэтых памятках старое беларускае і беларуска-літоўскае дзяржаўнасьці, гожа адзначыць і пераховываную ў Беларускаму Музеі копію з гэтак званага «бэрла Гедыміна», на якім, паводле даваенных досьледаў расейскіх вучоных*, сьпіральна выбіты быў залатымі гваздочкамі літоўскі каляндар. Арыгінал знойдзены быў у зямлі ў 1680 г. над ракою Страваю, ніжэй Кітвішак, у Троцкім павеце, перахоўваўся доўгі час у сям'і Сьцяпана Александровіча, кашталяна наваградзкага, пасля перайшоў у іншыя рукі і ўрэшце загінуў; асталося толькі некалькі копія. — Далей зварачае на сябе ўвагу маестатычная пячаць Яна Сабескага (кароль сядзіць на пасадзе). Цікаўныя пячаці манашых ордэнаў, манастыроў, кравецкага цэху (з часоў Стэфана Батуры — 1580 г.), школ, войск Вялікага Княства Літоўскага, Галоўнага Трыбуналу В. Кн. Літоўскага, 17 уланскага палка з 1812 году (палк. гр. Міхал Тышкевіч), усялякіх беларускіх адраджэнскіх арганізацыяў і устаноў грамадзкага і дзяржаўнага характару і г. д. На жаль, з прычыны цеснаты памяшчэньня Музею, выстаўлена дзеля агляду толькі невялікая частка пячацяў.

Да пячацяў у пэўнай меры далучаецца калекцыя персьцяняў, часткова з выразнымі на іх пячаткамі. Асабліва цікаўныя сярэднявечныя персьцяні — знакі ўлады (кашталянаў і інш.).

Калекцыя манэт (сярод якіх на асаблівую ўвагу заслугоуе багаты збор манэт Вял. Кн. Літоўскага), а такжа калекцыя мэдаляў дагэтуль не маглі быць выстаўлены з прычыны нястачы месца для вітрын і самых вітрын. З апошніяе выстаўлены толькі рэдкі экзэмпляр «Зьмеевіка» — бронзавага круглага мэдаляёну з XI—XII стагоддзя з эмблемамі — з аднаго боку паганскімі, з другога — хрысьціянскімі.

Сярод прадметаў рэлігійнага культу вызначаецца калекцыя старадаўных крыжоў

(ад XII ст.), складняў, царкоўных апаратаў, антымінсаў, ікон і абразоў. Вялікім багацьцем адзначаюцца сакасы віленскіх мітрапалітаў XV і XVI стагоддзя, розныя касцельныя апараты і вопраткі. Калекцыя іканаграфічная прадстаўляе багаты матэрыял дзеля досьледаў над гісторыяй беларускага мастацтва і параўнаньня з расейскай іканаграфіяй (у Музэю ёсьць іконы рублёўскае і строганаўскае школы, наўга-родзкага пісьма і інш.). Побач з чысьленымі іконамі чыста бізантыйскага стылю (пачынаючы ад XIII ст.) бачым цэлую групу ікон, якія безумоўна маляваны на Беларусі і прадстаўляюць незвычайна цікаўны сынтэз бізантыйскіх традыцыяў і заходніх уплываў. Характэрны і чысьленья каталіцкія абразы мясцовае работы. Кідаецца ў вочы сваей высокай мастацкасьцяй абраз сьв. Анупрэя работы Смуглевіча.

Сьвецкае малярства прадстаўлена цэлым радам малюнкаў ведамых краёвых маляроў (той жа Смуглевіч, Русецкі, Сьляндзінскі і інш.) Многа партрэтаў гістарычных асобаў, спэцыяльна зьвязаных з краем. Запачаткавана зьбіраньне і новага беларускага і наагул краёвага малярства (Сергіевіч, Драздовіч, Дыдзякіс, Варнас і інш.), а такжа сваей і чужой скульптуры (Грубэрскі, Яхімовіч, Крэмень, Арлоўскі). Аднак даступна для агляду далёка ня ўся гэтая калекцыя, якая ў значнай часьці яшчэ пахавана ў папках (прыкладам калекцыя прац Трутнева і др.).

Недаступна для агляду — усё з тэй жа прычыны цеснаты памяшчэньня — і даволі багатая графіка ў пастаці зарысавак, гравюр, дрэварытаў, літаграфіяў. Поруч з адбіткамі гравюр на медзі ў Музэі перахоўваецца калекцыя гравёрскіх блях (89 нумароў) і дрэварытных табліц. Сярод гравёрскіх блях пераважаюць працы віленскіх гравёраў з першае паловы XIX ст.: Маўрыцыюс Кармэліта, Ставецкі, Падалінскі, Кісьлінг, Эгерфэльдэр, Вайс, Бальцэвіч, Навіцкі і інш. Некаторыя гравюры маюць паданае месца выпайненьня: Нясьвіж, Пінск, Кельмы. XVII стагодзьдзе прадстаўлена Паўлам Фларыянам Пётравічам (1675 г.) і крыптанімам ТК (Кельмы, 1672). Пётроўскі, Пэрль рэпрэзэнтуюць XVIII ст. Уся калекцыя прадстаўляе вельмі цэнны матэрыял дзеля досьледаў над краёвай графікай, і кіраўніцтва Музэю праектуе з’арганізаваць выстаўку як гравёрскіх блях, так і вялікае калекцыі эстампаў, як толькі апошнія будуць упарадкаваны.

Асобную групу складаюць беларускія дрэварыты і каляровыя дрэварыты (гэтак званыя «лубкі») віленскіх майстроў з XVIII і пачатку XIX стагоддзя. Іх прымітывізм у рысунку і калярыстыка — незвычайна цікаўныя. На некаторых надпісы беларускія (Павел Комар — 1750 г.), на другіх — лацінскія (1760), на іншых — польскія (1821). Тут мы ўжо падыходзім да мастацтва народнага.

Этнаграфічны аддзел у Музэі на тканіны і вопратку народную небагаты, бо калекцыя апошніх, якая ў 1918 годзе была паслана зь Вільні на выстаўку ў Менск, пры адсылцы яе назад у Вільню па дарозе прапала. Захавалася толькі калекцыя старых гарэцікаў — сялянскіх і мяшчанскіх, сучасныя ўзоры сьвітак, сабраньне паяскоў (адзін дыванік складаецца з 180 паяскоў, зь якіх ён сьплецены; паходзіць з Ваўкавыскага пав.). Ёсьць і характэрныя гунькі. Багатая зборка зарысавак узораў беларускіх тканін. Але найбольш цэннай зьяўляецца калекцыя твораў народных разьбяроў. Незвычайна характэрны і цікаўны з мастацкага боку прымітыўнага тыпу фігуры Хрыста і сьвятых — з дрэва і мэталю. Кідаецца ў вочы даволі вялікая фігура Хрыста з выбіванае меднае, пазалочанае бляхі — з маляваным тварам, рукамі й нагамі (паходзіць з Тургеля). Асаблівым характэрна адзначаюцца фігуры Хрыста работы нейкага майстра-самавучкі з ваколіц Мядзельскага возера. Ёсьць экспанаты і зь Віленшчыны, і з Наваградчыны. Для вывучэньня народнае творчасьці — неацэннае і нявыкарыстанае дагэтуль багацьце. — Характэрны і цікаўны вогты з воску, складаныя

* Гл. стацыю М. Гусева у «Извест. Имп. Археол. О-ва» т. V стр. 335.

ў царкву.

Народная музыка прадстаўлена калекцыяй музыкальных інструментаў: ліра, некалькі тыпаў дуды, цымбалы, трубы пастырскія і рагі ды жалейкі.

Гліна, фаянс (віленскі), шкло (Урэчча і інш.) — нячысленыя, але характэрныя. Цікаўнае люстра з урэчкага шкла — з масонскае лёжы ў Менску. Ёсьць дошкі дзеля друкаваньня ўзорыстага палатна («крашаніны»), якое цяпер ужо перайшло ў забыцьцё; арыгінальны высельны каравай з зусім выразна адзначанымі сімваламі разродчае сілы (астача даўнага фалічнага культу) з Ваўкавыскага пав. Узоры хлеба-робскіх прыладаў — дапаўняюць этнаграфіку.

Бытавы адзел наагул дапаўняюць старадаўныя вопраткі і прыборы да іх (поўны шляхоцкі ўбор — кунтуш, жупан, пояс, боты, шапка), калекцыя слупкіх паясоў — шаўковых і літых, дываны (—тызэнгаўзаўскае фабрыкі, Нясьвіскае фабрыкі), брокаты, вышыўкі і г.д.

Militaria складаюцца з старадаўнае зброі — панцыры, кальчугі, мячы, шаблі, усялякая стрэльба, конская зброя і сядло; з навейшага часу — мундзіры ўланскія — 17 і 19 палкоў — з 1812 году. Цікаўны меч віленскага ката і прылады да мукаў.

Сярод зарысавак*, гравюр і фатаграфій — вельмі багаты матэрыял да беларускага будаўніцтва — з каменя і з дрэва. Характэрныя блёкі, зь якіх быў пабудаваны віленскі замак ды якіх Музэй мае некалькіх тыпаў. Асабліва цікаўныя для вывучэньня старадаўнага беларускага будаўніцтва так званыя «галосьнікі», якія паходзяць з разваліўшаеся сьцяны Калоскае царквы ў Горадні і служылі ня толькі як рэзанатары, але і дзеля аблягчэньня цяжару сьцен будоўлі.

Багатыя адзелы рукапісаў і друкаў Музэю.

Рукапісны адзел дзеліцца на дзьве групы рукапісаў. Адна складаецца з рукапісаў старых, другая — з новых, архіўных матэрыялаў беларускага адраджэнскага руху, дзяржаўнага будаўніцтва і грамадзкага жыцьця наагул.

З рукапісных кніг трэба адзначыць, як найстарэйшы рукапіс, жухавіцкае Эвангелье XIV стагоддзя (да вайны перахоўвалася ў царкве ў Жухавічах, у Наваградчыне). Эвангелье мае цікаўныя ілюмінацыі: чатырох эвангелістаў і застаўкі на пачатку кожнага Эвангелья. Фармат Эвангелья — 1/1 ліста. Пятнаццаты век прадстаўлены «Аглашэньнямі» Тодара Студыта. Рукапіс захаваны вельмі добра, пісаны паўуставам, разьмер 1/1 ліста. Як паказвае цікаўная мэтрыка, кніга гэтая пісана нейкім Іванчыкам, служкаю Івана Сямёнавіча, пісара вялікага князя Аляксандра, у Вільні ў 1476 годзе. Багацейшы рукапіснымі кнігамі XVI век. Тут маем: дужа пекнае Эвангелье зь ілюмінацыямі (чатыры эвангелісты і вельмі прыгожыя застаўкі), разьмер 1/4 ліста, паходзячае зь Мелішэва, каля Берасьця; Слуцкі Памяньнік з 1517 году (in folio); Дзеяньні Апосталаў зь сямейнай хронікай Бунакоў (кальвіністаў) з-пад Росеняў (на Жмудзі), пісанай у пачатку XVII ст. у беларускай і польскай мове (in folio); Трэбнік з 1545 году, пісаны дзякам Ярмолай у двары Шышкінях «подле места Віленскага за ракою Вельею» для царквы ў Жыровіцах па загаду маршалка Аляксандра Солтана, як сьведчыць мэтрыка на рукапісе, аздобленым дзвюма прыгожымі застаўкамі (in folio); урэшце, побач зь іншымі кірылічнымі рукапісамі таго часу, на ўвагу заслуге беларускі рукапіс арабскімі літарамі — гэтак званы Аль Кітаб (in folio) з Сорак Татар пад Вільняй. Аль Кітаб транскрыбаваны на лацініку ў Праскім унівэрсітэце стараньнем сябры Бел. нав. т-ва д-ра Я.Станкевіча і прадстаўляе вялізарную цэннасьць дзеля вывучэньня беларускае мовы XVI ст. Да цікавейшых рукапісных памятак XVII ст. трэба залічыць Устаў Младзенчаскага Брацтва ў Дзісьне (in folio), а XVIII ст. — тачней: канца яго (а мо й пачатку XIX?) сьпісак хадзіўшага па руках у працягу некалькіх стагодзьдзяў беларускага перакладу Александрыі ды повесьці пра Баву, не ўтраціўшых, як відаць, сваей цікаўнасьці сярод беларусаў і ў такі позны час.

Багата (хоць яшчэ не апрацаваная поўнасьцю) зборка старадаўных беларускіх

грамат прыватнага і дзяржаўнага характару, пачынаючы ад другога паловы XV стагоддзя (пэргамэнты). І тут найбагацей граматы з XVI стагоддзя — пэргамэнты з подпісамі каралёў і г. д. Вельмі цікаўны архіўныя матэрыялы, датыкаючыя дзеяльнасьці і жыцьця базыльянаў (ад XVI ст.). Наагул, archivalia мала апрацаваныя і могуць яшчэ выкрыць шмат цікаўнага для гісторыкаў, філёлягаў і іншых дасьледчыкаў.

Больш упарадкаваны новыя archivalia — датычачыя беларускага руху. Аднак і іх апісаньне вымагае йшчэ вялікае працы.

Адзел старадрукаў багаты наагул выданьнямі краёвых друкарняў — у першы чарод беларускімі. З краёвых друкаў ёсьць кніжкі, друкаваныя ў Вільні, Еўі, Лоску (— вельмі рэдкі друк), Горадні, Супрасьлі, Сямятычах («пакаёвая друкарня»), Нясьвіжу, Слуцку, Полацку, Магілёве, Куцейне і інш.

З замежных старадрукаў найцікавейшыя: «Триодь Цветная», друкаваная ў Кракаве у Швайпольта Фіёля ў 1491 г. па загаду Казіміра Ягелона; Біблія д-ра Францішка Скарыны, друкаваная ў Празе ў 1517 годзе (частка); першы маскоўскі друк Пётры Мсьціслаўца і Івана Фёдарова з 1564 году («Часаслоў») і інш. З краёвых — першае друкаванае выданьне Літоўскага Статуту ў беларускай мове (друкарня Мамонічаў у Вільні — 1588 г.); віленскі ж друк «Казаніе Кирила» з 1596 г.; «Учительное Евангелие» 1618 году з друкарні ў Еўі; Повець пра Варлаама і Іосафа з Куцейнскае друкарні (1637 г.) — ды шмат іншых, вельмі цікаўных дзеля дасьледчыкаў старое беларускае літаратурнае мовы XVI і XVII стагоддзяў.

З больш новых друкаў у беларускай мове заслугоуюць на ўвагу першыя ластаўкі адраджэнскага руху з XIX стагоддзя: А.Рыпінскага «Віаіогінь» (Парыж, 1840), зборнікі песьняў Яна Чачота, Беларускі Катэхізм з 1835 году, першыя выданьні твораў Дуніна-Марцінкевіча і Багушэвіча (апошняга — загранічныя выданьні), рэдкія брашурны палітычнага характару (Драгаманава «Пра беднасьць та багацтва»), Жэнэва 1881), экзэмпляр падпольнае часопісі беларусаў-народавольцаў у расейскай мове «Гомон» з 1884 г. (№ 2), друкі з пачатку XX стагоддзя, камплекты першых беларускіх газэт — «Нашае Долі» і «Нашае Нівы» і г. д. Наагул, у Музеі сабраны гадавікі выходзіўшых у беларускай мове часопісаў і кніжак усялякага зьместу.

Пакольку кнігазбор Івана Луцкевіча і частка кнігазбору Раманава — у адносінах да сучасных друкаў — маюць асабліваю вагу дзеля беларусазнаўства, пастольку кнігазбор Даніловіча багаты кнігамі агульнанавуковага характару. Асабліва цэнная зборка так званых «таўстых» журналаў расейскіх, выходзіўшых у працягу некалькіх дзясяткаў гадоў. Тут — незвычайна багаты матэрыял дзеля вывучэньня грамадзкага жыцьця і грамадзкіх настрояў у даваеннай Расеі.

Кіраўніцтва Музэем ляжыць на абавязку Музейнае Рады, працуючае як сэкцыя Бел. нав. т-ва. Музейнае Рада складаецца з трох асоб: дырэктара Музею (А.Луцкевіч), бібліятэкара (Ул. Самойла) і скарбніка Т-ва (інж. А.Неканда-Трэпка). Беспасрэдна працуюць у Музеі толькі дзьве асобы — гргр. Луцкевіч і Самойла, дзеля чаго праца ня можа разьвівацца ў належным тэмпе. Другая прычына павольнасьці музейнае працы — цесната памяшчэньня Музею і нястача грошы на неабходныя інвэстыцыі, перад усім — габлёты, шклянныя шафы і г. д. Наагул, бяз сталага, забясьпечанага на доўгія гады і адпаведна абшырнага ўласнага памяшчэньня справа належнага разьвіцьця Музею і поўнага выкарыстаньня сабранных у ім скарбаў ня можа быць пазытыўна разьвязана.

* Сярод зарысавак асабістую ўвагу зварачаюць на сябе альбомы Я. Драздовіча.

ДА ГІСТОРЫ БЕЛАРУСКАГА ДРЭВАРЫТНІЦТВА

Сярод рытаўнікоў на дрэве, якія працавалі ў нас у даўнія часы, вядома надта мала іменняў. Дзеля гэтага гожа адзначыць два зь іх, якія мы знайшлі ў матэрыялах Музею ім. Івана Луцкевіча. Першы працаваў у XVII ст., другі — у XVIII.

У рукапісным Евангельлі, напісаным у 1668 годзе для *Жухавіцкае царквы*, Наваградзкага павету, *прэзьбітэрам гэтае царквы*, *Лукашом*, мы знаходзім штыхаваныя застаўкі (дрэварыты) з ангеламі і расьліннымі аздобамі (васількі) і з *подпісам аўтара*: ЛУКА. ПР. Т. АХNQ.

Такая ж застаўка, толькі з багаслаўляючым Хрыстом пасярэдзіне, зьмешчана і ў пачатку Пасланьня апостала Паўлы да Рымлян. Безумоўна, аўтарам дрэварытаў зьяўляецца перапішчык, толькі, як відаць, рабіў ён свае застаўкі паводле чужых узораў (з кіеўскага выд. «Триоди Цветной» 1631 г.) — раней, калі быў яшчэ ня ў Жухавічах, а ў царкве ў Т. Калі б добра пашукаць, у якой мясцовасьці на Т. была ў другой палавіне XVII ст. уніяцкая царква (Жухавіцкая царква была ўніяцкая), дык мо ўдалося бы адшукаць і іншыя сьляды творчасьці нашага дрэварытніка. Год, паказаны на застаўцы: 1659, красамоўна гаворыць, што і раней, чым «вялікая патрэба» прымусіла яго ўзяцца за пісаньне сьвятых кніг для Жухавіцкае царквы, прэзьбітэр Лукаш працаваў дзеля прыздобленьня кніг дрэварытамі.

Адзінай крыніцай даных дзеля біяграфіі пр. Лукаша служыць упісанае яго ўласнай рукой у канцы Евангелья паводле Мацьвеева апавяданьне, як і ў якіх абставінах яму прыходзілася працаваць у Жухавічах*. Гэта цэнна ня толькі дзеля характарыстыкі пр. Лукаша, але і прадстаўляе жывы абраз адносінаў у Беларусі ў рэлігійнай сфэры ў канцы XVII ст. Характэрна і тое, што маем тут два запісы: адзін — па-беларуску, другі — больш падробны — па-польску.

З тых жа музэйных матэрыялаў даведваемся аб існаваньні яшчэ аднаго беларускага дрэварытніка — *Паўлы Комара*, які працаваў, як відаць з выкрытага Ів. Луцкевічам каляраванага дрэварыту**, у другой палове XVIII ст. у Вільні. Лубок гэты, як відаць з рысунку, дужа цікаўны ня толькі затым, што мае беларускі подпіс аўтара, дату і месца работы, але і па самаму свайму выпаўненьню і па кампазыцыі, напамінаючы дрэварыты сярэднявечча. Разьмеры дрэварыту ў натуральнай велічыні: 56x36 см.

БЕЛАРУСКІ ГУТАРНІК ПІЛІП СМУРЫ

У архіве Беларускага Музею ім. Ів. Луцкевіча ў Вільні перахоўваецца пісьмо жыўшага некалі ў Віцебску Максымільяна, с. Язэпавага, Маркса, ведамага сваімі этнаграфічнымі працамі, які пазней, перабраўшыся ажно ў Енісейск¹, пераслаў у рэдакцыю часопісу «Витебские губернские ведомости» цікаўны рукапіс зь яшчэ больш цікаўным пісьмом. Рукапіс гэты зьмяшчае апрацаваную па-расейску «Беларускую радавую гутарку» ведамага некалі ў Віцебшчыне і пасля зусім прызабытага беларускага «гутарніка» *Язэпа² Смугага*. Рукапіс па свайму зьместу цікаўны тым, што дае створаны народнай фантазіяй вывад беларускіх родаў, называючы як пачынальніка іх легендарнага князя Боя, які быццам жыў у ваколіцах Дрысы і меў двух цудоўных сабак — Стаўру і Гаўру, увекавечаных як у чысьленых народных легендах, так і ў «Вечарніцах» («Стаўроўскія дзяды») В. Дуніна-Марцінкевіча. Бясспрэчна, «гутарка» рэцытавалася Смурым па-беларуску: аб гэтым сьведчыць і беларускае motto³, зьмешчанае Марксам на пачатку рукапісу («Ходзіць Бай па сьцяне...»), і цэлая маса характэрных беларускіх слоў і выражэньняў, зумысьля захаваных Марксам у расейскай перапрацоўцы «гутаркі».

Трэба думаць, што ў Віцебшчыне яшчэ можна сустрэцца зь перажыўшымі напэўна свайго тварца «гутаркамі» Смурога, і заданьне тамтэйшых дасьледчыкаў — сабраць гэныя «гутаркі». Паміж іншым, Беларускае навукова-краязнаўчае т-ва ў Латвіі, якое нядаўна заснавалася, мае ўдзячнае заданьне сабраць легенды аб Стаўры і Гаўры, якія і нарадзіліся, і жывуць па сягонняшні дзень у Дрысеншыне. Можна, сярод іх знойдзецца і «Беларуская радавая гутарка», запісаная Марксам, але ў арыгінальнай — беларускай вопратцы. Можна, удала сабраць і больш матэрыялаў аб асобе нашага «гутарніка» — Смурога, аб якім даведываемся зь пісьма Маркса наступнае:

«Предлагаемая статья, — пиша Маркс, — нечто более, как рассказ гуторника *Пилипа* (Филиппа) Смурого, записанный мною в период 26 по 29 год текущего столетия.

Смурый был, кажется, последним белорусским гуторником. С 1830 по 1840 г. (когда я простился с Витебском навсегда), несмотря на усиленные старания и розыски, я не встречал их более. Малороссия оказалась счастливее. По крайней мере Вересай (то же едва ли не последний кобзарь) распевал старые думки⁴ и рассказывал прошлые былины не более десяти лет тому назад».

На жаль, на пісьме Маркса няма даты. Аднак, прымаючы пад увагу, што Верасай памер у 1890 годзе, можна лічыць, што пісьмо Марксам было напісана каля 80-га году мінулага стагоддзя.

Маркс памыліўся толькі ў адным: Смुरы ня быў апошнім беларускім гутарнікам. Да ліку ведамых «гутарнікаў» з апошніх часоў маем поўнае права залічыць *Восіпа Арлоўскага*, родам зь Віцебшчыны (з-пад Полацку?), «гутаркі» якога былі запісаны і надрукаваны ў асобнай кніжцы п. з. «Белорусские народные рассказы» (Полоцк, 1908 г.), а такжа *Мікалая Марозіка*, родам з с. Лаўрышава (Нягневіцкае вол. Навагр. пав.), які хадзіў па Беларусі ў першым дзясятку XX стагодзьдзя, заглядаў і да рэдакцыі «Нашае Нівы», а ўрэшце прытуліўся да арганізацыі расейскіх чарнасоценцаў ў Менску, якая выкарыстоўвала яго дзеля агітацыйных мэтаў. Адна з «гутарак» Марозіка ёсьць у архіве Беларускага Музэю.

ФРАГМЕНТ З ЖЫЦЬЦЯ В. ДУНІНА-МАРЦІНКЕВІЧА

Біяграфія Вінцука Дунін-Марцінкевіча наагул распрацавана вельмі бедна, і аб ягоных маладых гадох — да аселасьці ў Менску — ведама мала. Дык цікаўна тая рэвэляцыя, якую робіць заметка Е. Р. Раманава, напісаная нашым ведамым этнографам алавіком на рукапісе «Тараса на Парнасе», знойдзеным у архіве Раманава — ці лепш: у частцы ягонага архіву, перахаванай у архіве Беларускага Музэю ў Вільні.

У заметцы чытаем:

«Хто напісав ету байку, так тыки и нема ведама. Одны кажуть Марцынкевич, тэй што у Сянском уезде (— гэтыя два словы напісаны над зачыркненымі: недалёко от Витебска) служив у пана у Щаврах за аканомом, *тэй самый што напісав и Гапона, и Дожинки* — мусить вы чули — *и много ще разных цикавыхх штук*. Другие ж кажуть, што ее напісавъ один витебский человек Даревский, што добро латышов списавав колись».

Мы падчыркнулі тыя словы ў заметцы, якія рашуча сьцьвярджаюць, што справа

* Выпіска гэтага запісу была дадзена у сваім часе Беларускім Музэем ім. Ів. Луцкевіча гр. Ластоўскаму дзеля ягонае «Гісторыі беларускае (крыўскае) кнігі» (Коўна. 1926) і тамака зьмешчана поўнасьцю.

** Адбітак з апошняга гл. у гэтым томе «Гадавіка».

йдзе аб быгнасьці ў *Шчаўрах* іменна нашага паэты Вінцука Дуніна-Марцінкевіча, а ня некага іншага. І трэба думаць, што Раманаў меў аб гэтым няведамым нам факце зусім пэўную інфармацыю, калі так катэгарычна гаворыць аб Д.-М., як аб чалавеку, каторага віцебляне могуць памятаць.

Што ж такое гэныя Шчаўры, дзе яны, якія адносіны іх да Віцебшчыны?

У выданьні «Список населенных мест Могилевской губ.» Г. Пожарова (Могилев, 1910 г.) знаходзім гэтка інфармацыю аб Шчаўрах. Гэта — двор насьледнікаў Лось-Рашкоўскага, мае 1054 дзесяціны (у тым 900 дзес. лесу). Ляжыць у Бобрскай воласьці Сеньненскага (Сяньскога) павету, у 107 вярстох ад Магілёва, 25 ад Бабра, у 11 ад пошты ў Халопенічах (Халопенічы — ужо на тэрыторыі Меншчыны). Ад Шчаўраў роўна далёка да Магілёва, як і да Віцебску, куды, відаць, Д.-М. езьдзіў, калі судзіць паводле зачыркненых слоў Раманава аб Шчаўрах, што двор гэты — «недалёка ад Віцебска».

Факт, паданы ў заметцы Раманава, выясьняе нам, чаму ў сваёй паэмцы «Шчароўскія дажынкi» Д.-М. успамінае аб Халопенічах. У самым канцы паэмкі ёсьць гэтка радкі:

Пасьля гульнуў зь ёю Навум Прыгаворка,
Панок весяленькі, разумны, крый Божа!
Яго ў розуме і пісар ня зможа.
А пісар наш, браткі, — нечага казаць!
У Халопенічах вучыўся чытаць!

Відаць, глухі быў той кут, у якім доля прымусіла нашага паэту служыць за аканом, і крэпка яму дадзеў сваёй цёмнай, калі ён з такой едкай іроніяй называе Халопенічы як крыніцу «адукаванасьці» пісара!..

З заметкі Раманава, пацьверджанай, як бачым, пасярэдне цытаванымі радкамі з «Шчароўскіх дажынак», нельга зрабіць нікага вываду аб часе, калі Д.-М. жывіў і працаваў у Шчаўрах. Трэба думаць, аднак, што гэта мусіла быць у *маладыя гады паэты* — да таго, як ён асеў у Менску, скуль пасьля перабраўся ў Люцынку, бо апошні пэрыяд даволі добра вывучаны і выключае магчымасьць працы Д.-М. у Шчаўрах у пазьнейшым часе.

Пацьвярджае нашае дапушчэньне пасярэдне яшчэ і наступнае.

Роля аканом — асабліва ў прыгонныя часы — не магла быць лішне прыемнай для нашага паэты. І ў адным з ягоных твораў у польскай мове «*Kiopoty literackie*» (зборн. «*Dudarz Biaioruski*», Мiсск 1857) знаходзім прызнаньне, што ў сваё маладыя гады Д.-М. не любіў вёскі. Тлумачучы гэта, паэта дае апісаньне дворнае гаспадаркі з усімі яе клопатамі і цяжарамі — у вельмі цёмных калёрах, а ў гэтым апісаньні зварачаюць на сябе ўвагу гэтка радкі:

A chiopi poddani
Kin№ ciebie z pod nosa,
Patz№c sik z ukosa,
Їe prac№ ich йjjesz,
Їe trudem ich tyjesz...

Затое пазьней, пажывушы доўгія гады ў горадзе, паэта зусім іншымі вачыма (у «*Kiopotach*») углядаецца на тую самую вёску, каторая цяпер здаецца ўжо яму і мілай, і чароўнай, а ўспамін аб пагарджанай перш вясковай дзяўчыне — Алесі — будзіць гарачае пачуцьцё ў сэрцы састарэўшага ўжо гадамі, але ўсьцяж маладога сэраца паэты. І даўнейшая непрыхільнасьць да колішняга жыцьця на прыгоньніцкай дворнай гаспадарцы тым лягчэй можа быць вытлумачана тым становішчам, якое ў моладасьці займаў Д.-М. у Шчаўрах як аканом. — Гэтак вестка Раманава знаходзіць

пэўнае аб'ектыўнае ўгрунтаваньне і ў паданых прызнаньнях самога паэты аб жыцьці на вёсцы ў маладыя гады — да менскага пэрыяду.

ПРАЎДА АБ «МУЖЫЦКАЙ ПРАЎДЗЕ»

У працах некаторых польскіх дасьледчыкаў аб польскім паўстаньні 1863 году часта можна спаткацца з заявай, што ведамы павадыр паўстаньня Костусь Каліноўскі выдаваў падчас паўстаньня беларускую газэту «Мужыцкая Праўда». Заява гэтая да нядаўных часоў паўтаралася і беларускімі адраджэнцамі, якія, стараючыся выкарыстаць для сваёй акцыі ўсё, што гаварыла аб ранейшых праявах беларускага руху, вельмі даверчыва аднесьліся да гэтае запраўды ж рэвэляцыйнае весткі. Дый існавалі пэўныя аб'ектыўныя прычыны, якія вестку гэту рабілі падобнай да праўды для кожнага, хто *ня меў у руках і ня бачыў* друкаў Каліноўскага: справа ў тым, што гэныя друкі мелі адзін агульны назоў «Мужыцкая Праўда» і былі нумараваныя, дык ступль, пэўна, і паўстаў пагляд на іх як на газэту.

Цяпер, калі большасьць нумароў «Мужыцкае Праўды» ўжо апублікавана ў друку (гл. «Полымя» № 1, 1926 г., Менск), мы можам увачавідкі пераканацца, што *газэтай «Мужыцкая Праўда» не была*. Гэта гэта быў папросту *цыкль адозваў* пад адным агульным загаловам, зьмешчаным зьверху дробным друкам, з чарговымі нумарамі (як, дапрыкладу, у прыказах або цыркулярах улады). Кожны нумар зьмяшчаў у сабе толькі *адну адозву* і — нічога болей. Выходзілі яны непэрыядычна і наагул *з газэтай ня мелі нічога супольнага*: ніякіх вестак, ніякіх інфармацыяў лістоўкі гэтыя не давалі, зьмест жа адозваў меў на мэце падняць беларускае сялянства проці Масквы і здабыць ягоную прыхільнасьць для «польскага ронду» (гэтак Каліноўскі зьбеларушчыў ня вельмі ўдатна польскае слова «rzecz»).

Характэрна, што сам жа Каліноўскі ў «Муж. Праўдзе» называе гэтыя лістоўкі сваімі пісьмамі, ня маючы ніякае прэтэнсіі да назову «газэты».

Разумеем, што для некаторых беларускіх дзеячоў, далёкіх ад навуковае працы і навуковага падыходу да вывучэньня нашае мінуўшчыны, вельмі прывабнай магла быць думка пашыраць у масах перакананьне, што беларусы ўжо 70 гадоў назад мелі сваю прэсу, якая, як ведама, для кожнага народу зьяўляецца ў пэўнай меры паказчыкам яго культурна-нацыянальнае дасьпеласьці. На жаль, пагляд на «Мужыцкую Праўду» як на газэту далёкі ад аб'ектыўнае праўды, аб чым кожны дасьледчык можа асабіста вельмі лёгка пераканацца: у Вільні ў Бібліятэцы ім. Урублеўскіх¹ перахоўваецца адзін экзэмпляр «Мужыцкае Праўды», і кіраўнікі Бібліятэкі ахвотна дазваляюць зацікаўленым асобам агледзіць яго.

ЗЬ НЯЗНАНЫХ РУКАПІСАЎ ЯНКІ КУПАЛЫ

1. *Няскончаая паэма «Гарыслава» Янкі Купалы*
2. *Пачаткавая форма камэдыі «Паўлінка»*

«ГАРЫСЛАВА» ЯНКІ КУПАЛЫ

На канцавых лістох рукапісу «Паўлінкі» зьмешчаны пачатак напісанае Купалай паэмы «ГАРЫСЛАВА» з датай на пачатку 17.V (відаць, 1912 году), калі была напісана «Паўлінка», якую паэта закончыў 3.V.1912¹). За motto² ўзяў Купала адказ Рагнеды

кіеўскаму князю Ўладзімеру³: «Не хочу разути рабынича, а за Ярополка іду!» Купала напісаў «Прамову» (6 строф чагырохрадковых) і пачатак 1-е песьні (12 строф), пасля якога йдзе плян паэмы:

1) У Полацку. Рагвалод. Рагнеда. Украпленне. Войска. Сватаўство. Вёсці ад Ярополка і ад Уладзімера. Адказ Рагнеды.

2) У абозе Уладзімера. Паход. Бітва пад Полацкам. Гібель Рагвалода і Рагвалодавічаў. (У рукапісе — Рагвалодзічай). Палон Рагнеды.

3) Жыцьцё Рагнеды ў цераме над рэчкай Лыбедай. Яе сыны. Няўдачная месць Уладзімеру за яго нявернасьць. Суд Уладзімераў. Заступства Ізяслава.

4) Заслаўе. Жыцьцё у ім Рагнеды. Вялікае царпеньне яе. Войны ў той час і доля зямель Полацкіх. Манаштва Рагнеды.

5) (нічога не напісана)⁴.

Падаем тое, што Купала з надуманага пляну выпайніў.

ГАРЫСЛАВА

«Не хочу разути рабынича, а за Ярополка іду!»

(Із адказу Рагнеды, княжны полацкай, Уладзімеру, князю Новгородскому)*

Прамова

Гэй, павейце, разгуляйцеся,
Ветры вольны, лёгкакрылыя (раздольныя)
Над старонкай (зямліцай) над крывіцкаю
Зашуміце, неўгамонныя!

Паміж небам і зямліцаю
Віхрам-птахам пранясіцеся,
Леты даўна прамільгнуўшыя
Уздымайце з чорна-попелу!

Ўскалыхніце сэрцам каменным,
Звонам-вечам ды ўсё полацкім!
Хай звон звонка разгамоніцца
Дый расказа былъ бывалую,

Былъ бывалую пра доч князеву,
Ту красавіцу ненаглядную,
Пра ту княжну пра свабодную,
Што Рагнедай называлася,
(Называную Рагнедаю)

А пасля што з гора горкага
Стала зваціся Гарыславаю,
А гардынйя недаступнаю
Кругом-вокала праславілася.

Пра яе вы, званы вечавы,
Ветры буйныя, свабодныя,
Раскажыце сьвету цэламу
Былъ бывалую ў землях Полацкіх.
(Сьвету-люду беларускаму)

Даўно, даўно было ўжо гэта,
Як там у запісах (запісях) стаіць,
Дзе пішуць: вось такога лета
Было павінна тое быць.

Шмат хмары вылілі вадзіцы,
Навек заснуў бор не адзін,
І шмат павысахла крыніцаў
За гэты час. Патомак-сын

Бацькоў, застыўшых у магіле,
Забыўся ўжо аб іх жыцьці —
Аб тым, як дома лад вадзілі,
Як на вайну умелі йсці

І як у славе уміралі
За чэсьць і волюшку сваю...
Забыўся сын аб быўшай хвале,
Ў прыгон прадаў сябе, сям'ю.

Расою здоблючы чырвонай
Свае загоны і лугі,
Прыблуднай чэрні б'е паклоны,
Куде сабе сам ланцугі.

На батракоў здаліся ўнукі
На вольнай прадзедаў зямлі,
Пайшлі ў няволю без прынукі,
Як па вярвачцы пайшлі

І праслаўляюць мазалямі
Парабаціцеляў сваіх,
Сябе згубіўшы між людзьмі,
Паміж мучыцеляў глухіх.

Няма нікому даступіцца,
Збудзіць заснуўшыя званы*,
Прызваць к жыцьцю жывой расіцай
Нямья сьведкі — курганы.

Так растачыла зьністажэньне
Свае ўладарства ў старане**,
Што воляй рдзела неадменьне***,
Як тое сонца ў вышыне****.

Адно падчас у сумнай песьні
Або у казцы дзе якой
Край праўды выгляне з-пад плесьні
І ўскалыхне жывой душой.

Нямья вербы над ракою
Зашаласьцяць сухім лістом,
А далей дрэмле ўсё ў спакою,

* Абмылка Я. Купалы⁵.

Ўсё спіць магільным рабскім* сном.

Калі ж, калі ж ты, родна маці
Старонка бедная** мая,
Пачнеш ізноў выводзіць раці
Да нова збудзішся жыцця?

* * *

Паэмы Купала, праўдападобна, не дапісаў, бо яна нідзе не друкавалася⁶.

ДА НАПІСАНЬНЯ КАМЭДЫІ КУПАЛЫ «ПАЎЛІНКА»

Пачаткова Купала пачаў пісаць апавяданьне п. н. «А вербы шумелі...» Пачатак гэтага апавяданьня (тры лісткі) далучаны да рукапісу Купалы з тэкстам «Паўлінкі».

Паэта апісывае вясну на Беларусі — зварачаючы ўвагу на тое, што сыны яе праз сьлёзы і кроў ня бачаць характа «старонкі-пакутніцы». На фоне веснавога абраза — Мікола і Паўлінка сядзяць пад шумлівымі вербамі і гутараць аб сваёй любові. Зь іх слоў відаць, што бацька Паўлінкі, хоць некалі вельмі любіў Міколу, цяпер ня хоча і слухаць аб іх жанімстве. Мікола кажа, што гатоў усяляк служыць бацьком Паўлінкі, абы толькі выслужыць яе. А калі не, дык кідае думку ўцячы з Паўлінкай.

На гэтым рукапіс спыняецца. Відаць, Купала, які ня мае нахілу да апавяданьняў у прозе, захапіўшыся ідэяй «Паўлінкі», зараз жа перайшоў з формы апавяданьня на форму драматычную. І гэтак паўсталася камэдыя «Паўлінка»⁷.

Вось пачатак Купалавага апавяданьня ў прозе «А вербы шумелі...»

А вербы шумелі...

...А вербы шумелі, як яны ўдваёчку хадзілі над рэчкай, праглядаліся ў люстры бліскучай вадзіцы, бегалі, зьбіралі на зялёнай сенажаці кветкі-пралескі, пасья садзіліся ўдваёчку пад зялёнымі галінамі, а вербы над імі шумелі, шумелі.

Вясна была. Наша Крывіцкая зямелька ўмее сябе ў часе вясны ахарошыць зяленьню і кветкамі. Ня бачуць толькі гэтага характа сыны, родныя дзеці гэтай няшчаснай старонкі-пакутніцы. Сьлёзы і кроў залілі сінія беларускія вочы, сьлёзы і кроў... Пасьлеплі на службе батрацкай ў працы крывавай, паднявольнай...

Вясна... Цьвітуць яблыні... Белыя яблыні цьвітуць, плюскочуць, бурляцца рэчкі-крыніцы, шуміць лес, голасна зялёны лес шуміць, жаліцца, плача...

Гэта ўжо другая ці трэцяя вясна ішла, як яны спазналіся, як яны адно к другому да сэрца прыпалі. Другая ці трэцяя вясна, а ўсё нічога не выходзіла. Бацькі яе насупроці ішлі, каб яны з сабою пабраліся. А яны так любілі адно другога, так любілі...

Сядзяць пад вербамі... Рады, што ніхто іх ня бача, ніхто ім не замінае. Адно толькі неба сіняе ды агністае сонца ім прыглядаюцца, любуюцца. А вербы зялёныя шумяць, шалясыцяць лісточкамі, як бы штось соладка-мілага пашэптываюць ім ненаглядным...

— І дакуль жа ўсё гэта будзе цягнуцца? — адазваўся прыглушаным голасам першы ён. — Дакуль, як сухавей, сушыць і мучыць нас будзе? Калі ўжо надойдзе

* Зачыркнуты варыянт: «Зьвясьці нявольнічыя сны».

**Вычыркнуты варыянт: «над зямлёй».

***Зачыркнуты варыянт: «...зіхацела у праменьні».

****Зачыркнуты варыянт: «Свабоды ласкай залатой».

тая часінка, што нас злучыць навекі, і мы ўжо ніколі не расстанемся?.. Калі, калі?..

— Ха-ха-ха! На сьвятое ніколі, — засьмяялася яна неяк дзіўна. — Чуў жа ты хіба ня раз, што бацькі вытвараюць, як даведаліся, што я з сваім Міколкам дужа блізкае знаёмства забрала...

— А ўсё-такі нічога яны ня зробіць гэтай сваей злосьцю. Я ўсе свае сілы ўлажу, жыцьця не пажалею, буду чарвяком перад імі поўзаць, горкімі слязьмі вымалю ў іх цябе, мая ненаглядная зорачка...

— Э! не туды, мой дурненькі Міколка, паехаў. Уедзеш гэтак у нерад, што ні ўзад, ні ўперад... Вельмі ўжо старыя заеліся, і хоць ты ім кол на галаве чашы — нічога не выдзяўбеш. Ці ж ты і сам ня ведаеш, што яны, а найбольш (набойей — у рукапісе) — бацька, вычвараюць на цябе? Татка мой родны, каб мог, дык на першай галіне цябе павесіў бы... Ці ж ня ведаеш?

— Ой, чаму ня ведаю... А ўсё-такі надзеі ня трачу... А вось адпусьціцца... Такі ж ён некалі мяне любіў... Быў час, што і ў бядзе памагаў мне...

— Быў час, быў, але прахам сплыў... Другую песьню цяпер татка мой пяе... Нож на цябе точыць, востра точыць нож на таго, каго калісь сам любіў і каго я палюбіла і вечна любіць буду, — закончыла яна зь нейкай сумнай рызыкай.

— А ведаеш што, Паўлінка, — адазваўся да яе, памаўчаўшы трохі (у рукапісе) крыху, Мікола, — калі нічога просьба не паможа, мы ўцячом з табой.

* * *

На гэтых словах абрываецца рукапіс. Прынамся ведама, што ў друку апавяданьне Купалы «А вербы шумелі...» не зьявілася. Затое ідэя ўцёкаў Паўлінкі зь яе любым выкарыстана і праведзена ў камэдыі Купалы «Паўлінка».

Дзеля таго, што камэдыю сваю Купала закончыў 3 мая 1912 году⁸, трэба думаць, што адрываек недакончанага апавяданьня быў напісаны крыху раней — у канцы зімы і ў раннюю вясну 1912 году.

НЯЗНАНЫ ВЕРШ ЦЁТКІ

Здаецца, вясной 1915¹ году да нашае кватэры на Віленскай вул., д. 33, кв. 1, дзе мы з братам Іванам² жылі ды дзе быў Беларускі камітэт помачы пацярпеўшым ад вайны, прыйшлі дзьве польскія дамы (адна зь іх — гр. Красіцкая). Яны зьвярнуліся да мяне зь неспадзяванай просьбай. Справа была гэтка. Адна із дам (ня помню, каторая) напісала па-польску повесьць з жыцьця нашага краю. У гэтай повесьці, паміж іншым, апісваліся дажынкi ў панскім двары. Паненка прымае жнеек, якія ёй пяюць песьню, зложаную па-польску аўтаркай повесьці. Песьня мае сувязь з асобай паненкі, дзеля таго і была адумысьля скампанована. Але аўтарка, каб³ захаваць мясцовы калярыт, хацела, каб песьня была перакладзена на беларускую мову.

Я абцяў дапамагчы дамам у гэтай справе і зьвярнуўся да Цёткі, прапануючы, каб яна за гэта ўзялася. Цётка ахвотна ўзялася за справу і адвела дам, якія ёй далі свой польскі тэкст. Цётцы арыгінал вельмі не спадабаўся, і яна засьцераглася, што зробіць вольны пераклад. Дамы згадзіліся.

*Зачыркн<угы> варыянт: «цьвёрдым».

**<Зачыркнуты варыянт:> «родная».

Хутка Цётка забеглася да нас з гатовай працай. «Чыставік» панесла дамам, а «чарняк» пакінула мне. Вось гэты пераклад, каторы хутчэй можна лічыць арыгінальным вершам Цёткі: ад арыгіналу ў ім асталося вельмі мала.

Адкрый, пані, добра пані
Цісовы вароты:
Нясуць жнейкі, нясуць жнейкі
Вянец шчыра-злоты.
Сонца грэе, сонца грэе, —
Пасьпела пшаніца.
Ясна пані, добра пані,
Красна маладзіца.
Ой, час табе, жытні колас,
Час вам, пшонны зёрны,
Пахіліцца, палажыцца
Пад каменны жорны.
Ой, час табе, сэрца сьпела,
Жарам запылаці
І, як колас залаценькі,
Ураджай нам даці.
Сэрца кліча, сэрца кліча,
Як зязюлька шэра.
На той голас адгукніся,
Наша пані шчэра.
Сьцеражыся праспаць, пані,
Веснавы дзянечкі
І той сэрца голас ціхі,
Што заве у ночкі.
Наша пані ня слухае
Той далёкай вельці,
Бо нашто ёй свае дзеткі,
Калі нашы песьціць,
Бо нашто ёй свае дзеткі
І сямейка ўласна,
Калі нас, як дзетак, любіць,
Наша пані ясна.
Хоць паненцы міла, любя
З намі ў добрай радзе,
Але лёс, адвечны бацька,
Скора ад нас скрадзе.
Ідзе вораг-панявольца,
Нясе злотны сеці.
Выйдзі, выйдзі, каралеўна,
Выйдзі ка мне з клеці.
Ой, як табе расьці, кветка,
Расьці-карасаваці,
Калі гром, пярун і бура
Могучь ця зламаці.
Ой, як сэрцу маладому

Задаваць атруту,
Калі просіць, моліць шчасыця
Хвілінку, мінуту.
Будзь шчасьліва, будзь шчасьліва,
Красуй усім на дзіва,
А мы пані не забудзем
Пакуль будзем жывы!

Ясна, што ідэя вершу — ня Цётчына, а аўтаркі повесыці. Гэтым тлумачыцца і ідылічны характар адносінаў паміж паняй і сялянкай, прадстаўлены ў духу Дуніна-Марцінкевіча. Творчасць Цёткі выявілася тут у тым, што верш быў апрапраны ў беларускае слова і атрымаў характар блізка да народнае жніўнае песьні.

НЯЗНАНЫ ВЕРШ МІГАНОВІЧА

У рукапіснай кніжыцы з надпісам на першай старонцы імя ўласніка і перапішчыка: «Petersburg 16 grudnia 1882. St. Nieńciuszeko-Wujnickiego», — сярод перапісаных твораў Дуніна-Марцінкевіча («Гапон», «Павіншаваньне войта Навума», адрывак перакладу паэмы «Пан Тадэвуш», «Шчароўскія дажынкi», верш Навума Прыгаворкі на прыезд у Менск А. Концкага, Уладыслава Сыракомлі і Станіслава Манюшкі), а такжа прыпісыванага Д.-Марцінкевічу вершу «Вот свабода дадуць скоро» і баляды Рыпінскага «Нячысьцік», — зьмешчаны нязнаны дагэтуль у беларускай літаратуры «акалічнасьцёвы» верш *Мігановіча* пад назовам «Ігнат Сьліўка». Хоць верш гэты мастацкае цаны ня маець і ў мове яго шмат русіцызмаў, усё ж ён цікаўны тым, што ў пэўнай меры адбівае настроі шляхты ў Дзісьненшчыне (— на паходжаньне зь Дзісьненшчыны паказуе і мова, і ўспамін Дзьвіны, і факт, што Нясьцюшкі-Буйніцкія паходзяць з гэтага павету). Цікаўна і тое, што акалічнасьцёвыя вершы каля [18]80-х гадоў шляхта ўсё яшчэ пісала па-беларуску, а выражэньне, што імяніннік справіў гучныя імяніны «каб уславіць Беларусь», паказуе на выразнае пачуцьцё яе прыналежнасьці да беларускае нацыянальнасьці¹.

ПРАБЛЕМА СФАРМАВАНЬНЯ НАЦЫЯНАЛЬНАЕ ДУШЫ МАКСІМА БАГДАНОВІЧА

Да дваццатых угодкаў сьмерці паэта¹

Сярод цэлае чаргі нашых паэтаў і пісьменьнікаў, пераважна сыноў беларускае працоўнае вёскі і болей або меней актыўных барацьбітоў за беларускую справу, якія к мамэнту выступленьня Багдановіча на паэтыцкай ніве мелі ўжо слаўнае імя, ён стаіць некалькі асабняком: ён іншы ад іх, да нікога не падобны, ад усіх роўна далёкі. Ён ня мае магутнае сілы, выбуховасьці, дынамізму вершаў Купалы, не дае шырокіх, сакавітых малюнкаў Коласа: Багдановіч ціха прымае свае маленькія, але заўсёды вялікае мастацкае вартасьці кантыленкі, якія сам некалі прыраўнаваў да статуэтак ведамага італьянскага скульптара — Чэліні². І творчасці яго нельга ставіць у адзін рад з творчасцямі іншых беларускіх паэтаў: непараўнальнага нельга ні з кім раўнаваць. Аб ім трэба гаварыць, як аб *незвычайным у нашай паэзіі фэномэне*.

Каб разгадаць Багдановічаву творчасць, каб зразумець, як мог гэты фэномэн зьявіцца ў беларускім культурным жыцьці, трэба перадусім бліжэй пазнаёміцца з асобай паэта, з тым асяродзьдзем, у якім ён нарадзіўся і вырас, з тымі культурнымі

і ідэалігічнымі ўплывамі, якія выраблялі ягоную душу.

Пачнём з нудных звычайна, але неабходных інфармацыяў — зь «біяграфічнага пратаколу» Максіма Багдановіча.

Нарадзіўся Максім Багдановіч у Менску — у 1891 годзе (паводле старога стылю — 27 лістапада) у сям’і вонкава — бо па мове — абмаскоўленага беларускага інтэлігента, выхаджэнца зь беларускае вёскі, Адама Багдановіча. Зусім малым дзіцянём перабраўся з бацькамі ў Горадню, дзе Адам Багдановіч меў працу і жыў ад 1892 да 1896 году. У 1896 годзе памёрла ў Горадні маці Максімава, а хутка пасля гэтага бацька перабраўся ў Ніжні Ноўгарад і стуль — у Яраслаўль. Максіму ў мамэнт выезду з Бацькаўшчыны было толькі пяць гадоў. Пачатковая навучаньне пачалася ў яго ў Ніжнім Ноўгарадзе дома: вучыў яго бацька. На адзінаццатым годзе хлопчык паступіў у ніжагародзкую гімназію. У 1908 годзе, калі бацька перайшоў на службу ў Яраслаўль, і Максім перавёўся ў яраслаўльскую гімназію — у шостую клясу. Скончыў гімназію ў 1911 годзе. Тады зьезьдзіў на Бацькаўшчыну і бліжэй зышоўся зь беларускімі адраджэнцамі, згуртаванымі пры «Нашай Ніве». У тым жа годзе паступіў у Яраслаўльскі юрыдычны ліцэй³, які скончыў у 1916 годзе. Часта хварэў на грудзі, — у яго пачаў разьвівацца тубэркулёз. У кастрычніку 1916 году — ужо падчас вайны — паехаў у Менск, каб тут працаваць дзеля беларускае справы. На жыцьцё зарабляў, працуючы на становішчы сакратара Губэрнскага прадавольственага камітэту. Увесь вольны час аддаваў ідэйнай рабоце. Ад напружанае працы стан ягонага здароўя шмат пагоршыўся. Тубэркулёз шыбка разьвіваўся, і ў лютым 1917 году Максім Багдановіч быў прымушаны выехаць лячыцца ў Крым. Там — у Ялце — адзінока памёр 25 мая (па старому стылю — 12 мая). Пахаваны на тамтэйшым магільніку.

Як бачым, толькі першыя гады свайго жыцьця — жыцьця йшчэ безумоўна нясьведамага — правёў Максім Багдановіч у Беларусі. Сьведамае жыцьцё пачынаецца ў яго на чужыне. І вось адразу наша мысль пачынае шукаць адказу на цікаўнае пытаньне: як жа магло стацца, што ён ня толькі захаваў сваю беларускую душу ў чужацкім асяродзьдзі, але якраз там — на чужым грунце — вырас на сьведамага нацыянальна беларуса. Як там — на чужыне — стаўся беларускім паэтам? Чаму, хоць меў такую лёгкую магчымасьць пісаць у чужых мовах, а наўперад — у мове расейскай, якую чуў і навакол, і ў сябе дома, накіраваў свае творчыя сілы да беларушчыны? І — чаму чужая нацыянальная стыхія не захапіла ды і не праглынула яго?

На ўсе гэтыя пытаньні «біяграфічны пратакол» адказу, ясна ж, даць ня можа. Дакладчык знайшоў яго ў тых досьледах аб жыцьці паэта, якія ўжо былі апублікаваны, і ў тых успамінах і карэспандэнцыях сучасьнікаў Максіма Багдановіча, якія часткова толькі ведамы шырокаму грамадзянству.

Галоўнымі дзейнікамі, якія вызначылі жыцьцёвы й паэтыцкі шлях Максіма Багдановіча, як сьцьвярджаюць ягоныя біёграфы, былі: спадчыннасьць, дамовая атмасфэра, вонкавае культурнае асяродзьдзе, кнігі, урэшце — беларускі адраджэнскі рух і сьведамая воля паэта. На ўсіх іх неабходна хоць бы коратка затрымацца.

Сям’я Багдановічаў з паходжаньня — беларуская сялянская сям’я. Дзед Максімаў, Юры, быў яшчэ прыгоннікам — кухарам у двары абшарніка Лапы, у Бабруйшчыне. Гэта быў звычайны чалавек, які, здаецца, не пакінуў сваім патомкам ніякае духовае спадчыны. Затое шмат пакінула ім жонка ягоная, Анэля, якая — паводле слоў Адама Багдановіча — адзначалася вялікімі матэматычнымі здольнасьцямі і была знамянітай апавядальніцай народных казак. Апошнюю здольнасьць яна ў свой чарод атрымала ў спадчыну ад сваей маткі, Рузалі, якая была адначасна і апавядальніцай, і паэткай, і — варажбіткай. Вось скуль плыве зацікаўленьне беларускай народнай творчасьцяй у Адама Багдановіча, першага інтэлігента ў сям’і, даволі ведамага

працаўніка на ніве этнаграфіі, які і Максіму прышчапіў гэтае зацікаўленьне. Прышчапіў у значнай меры сьведама — падчас навукі ў хаце, падчас супольных экскурсіяў у вольныя ад працы гадзіны за места — на ўлоньне прыроды, на Волгу. Хаця ў доме Адама Багдановіча панавала ўжо расейская мова, але дух заўсёды быў тамака беларускі. Беларускае песня, да якое зь вялізарным піэтызмам адносіўся Адам Багдановіч, глыбака ўзварушала і Максіма, чаруючы яго сваім характам. Ён не здаваліўся тым, што чуў ад бацькі — на словах. Як толькі навучыўся чытаць, дык хапаўся за кніжку зь беларускімі народнымі творами і зачытваўся гэтымі творами. Да таго ж беларускія народныя казкі, апавяданьні, легенды, прыказкі Максім ад маленства пазнаваў ня толькі з кніжак ці ў бацькаўскім пераклазе: у Ніжнім Ноўгарадзе жылі дзьве замужнія сястры Адама Багдановіча, і ў гэтых сем'ях, хоць вонкава — з гледзішча мовы — абмаскоўленых, гэтаксама быў крэпкі беларускі дух, панавалі беларускія традыцыі. Там была яшчэ адна крыніца, зь якое Максім Багдановіч прагавіта піў народную паэзію. — Гэтак і спадчынасьць і беларускае атмасфэра, панавалі ў найбліжэйшым асяродзьдзі, былі бясспрэчна гэтай падставай, на якой магла вырасьці і сапраўды вырасла беларускае сьведамацьць Максіма Багдановіча — на чужыне.

Але ж гэтага самага аказалася замала для ягонага большага брата, Вадзіма, які, захоплены агульнарасейскім культурным жыцьцём і рэвалюцыйным рухам, астаўся далёкім ад нацыянальна беларускіх заінтэрасаваньняў Максіма. У вырастаньні беларускага пачуцьця ў Максіма мусіла адыграць вялікую, а мо і рашаючую ролю псыхічная спадчына па матцы ягонай — Марылі. Адам Багдановіч неаднакратна падчырквіае факт, што ў псыхіцы Максіма быў вельмі значны элемент «Малевіч» (гэткае было дзявоцкае прозьвішча Марылі Багдановічавай⁴). Маці Максімава была натурой вельмі ўражлівай, зь незвычайна разьвітай жывасьцяй выябражэньня, лёгка пабудлівай, з нахілам да паэзіі (адно яе расейскае апавяданьне было надрукавана ў часопісе «Гродненские Губернские Ведомости» за 1893 год). Большасць гэтых рысаў матчынае псыхікі зь дзяцей пераняў толькі Максім. І хіба ж дзякуючы ўспадкаванай гэтак асаблівай уражлівасьці сваей так горача прымаў ён да сэрца ўсё, што датычыла далёкае, нязьведанае, казачнае Беларусі. Максім Багдановіч сам некалі апавядаў дакладчыку, што гэтая далёкая і фактычна зусім нязнаная йшчэ Бацькаўшчына неяк дзіўна чаравала яго і вабіла к сабе ад таго часу, як ён пачаў жыць сьведамым жыцьцём: самае імя яе выклікала ў душы паэта дзіўнае ўражаньне, і здавалася яму тады, што вось-вось брызнуць сьлёзы ў яго із вачэй. — Вось чым можам вытлумачыць тую акалічнасьць, што Вадзім і Максім, родныя браты, аднолькава ўзгадаваныя бацькам, узрастаўшыя ў гэтай самай духовай атмасфэры, чытаўшыя тыя самыя кніжкі з багатае бацькавае бібліятэкі (у тым ліку беларускія этнаграфічныя зборнікі, беларускія вершы Дуніна-Марцінкевіча і Бурачка і г. д.), аказаліся такімі рознымі і сваімі характарамі, і зацікаўленьнямі, і ўрэшце — ідэалёгіяй. На Максімаву паэтыцкую душу творы незвычайна багатае фантазіі беларускага народу дзеялі шмат мацней, чым на душу брата ягонага: *струны душы паэта гучалі заўсёды ў унісон з струнамі душы тварцоў беларускіх народных казак, легенд, песняў.*

Максім рана пачаў рабіць спробы пісьманьня па-беларуску. Спробы гэныя былі беспасрэдным вынікам таго знаёмства зь беларушчынай, аб якім гутарылі вышэй. У 1906 годзе адна сваячка Максімава выпісала для яго «Нашу Долю» і пасьля «Нашу Ніву». І вось з гэнага мамэнту паэта, які дагэтуль ішоў сваім беларускім шляхам толькі вобмацкам, ня маючы перад сабой ніякіх выразна сфармуляваных нацыянальных ідэалаў, зьліваецца зь беларускім адраджэнскім рухам, стаецца сьведамай часткай яго, крысталізуе свой нацыянальны ідэал і вызначае сабе свой жыцьцёвы шлях ужо *зусім сьведама.*

Бясспрэчна, што на афармленьне беларускае ідэалёгіі Максіма Багдановіча ўплывала ня толькі сямейная атмасфэра і пагляды й настроі бацькі ягонага, ня толькі

беларускія кніжкі, а пазьней — беларуская адраджэнская прэса: вялікую ролю тутак адыгралі і тыя жывыя людзі з вонкавага сьвету, якія ў Яраслаўлі падтрымлівалі зацікаўленьне паэта беларушчынай, ды той высокі культурны ровень наагул, на які ўзьняўся Максім Багдановіч дзякуючы свайму прагавітаму імкненьню да веды. Спасьрод жывых людзей вельмі дадатна ўплывалі на паэта перадусім тыя *перадавыя прадстаўнікі расейскае інтэлігенцыі*, якія дзякуючы сваёй дэмакратычнай ідэалёгіі здолелі зразумець яго і з пашанай ды спачуваньнем аднясьліся да захапленьня ягонага беларушчынай. З другога боку — тыя прыпадкова аселыя на чужыне беларусы, у значнай меры ўтраціўшыя свой вонкавы нацыянальны воблік, але захаваўшыя сваю беларускую душу. Гэткімі былі: малады выкладчык гісторыі ў Ніжнім Ноўгарадзе, Кабанаў, зь якім Максім Багдановіч захаваў сувязь і пасля пераезду ў Яраслаўль, перапісваючыся зь ім; і выкладчык літаратуры ў Яраслаўлі, Белавусаў, «типичный гуманист» (як яго характарызуе Адам Багдановіч). У шырокім кругазоры абодвух беларускае пытаньне знаходзіла для сябе адпаведнае месца, але заўсёды ў сувязі з праблемамі шырэйшага, агульналюдзкага, сусьветнага значэньня. І гэты ўплыў, пэўне ж, адыграў немалую ролю ў пастаўленьні і Максімам беларускае справы на *шырокім грунце агульналюдзкім*.

Дзеля апошняга галоўнай падставай паслужыла, пэўне ж, уся сыстэма ўзгадваньня дзяцей Адамам Багдановічам. Як чалавек високакультурны, Адам Багдановіч стараўся даваць сваім дзецям усё тое найлепшае, што знаходзіў у сусьветнай літаратуры. Гэтай мэце служыла і ягоная багатая прыватная бібліятэка, аб каторай Максім у гутарцы з адным сваім прыяцелем неяк сказаў:

«Мяне ўзгадоўваў бацька. Я вам неяк паказваў ягоную бібліятэку. У ёй ёсьць усё істотнае, што калі-небудзь зьяўлялася ў літаратуры ўсяго сьвету. Бацька пачынаў з таго, з чаго пачынае кожны народ у сваёй творчасьці: з эпасу. Мы ўжо дзяцьмі ведалі «Рустэма й Зораба», «Іліяду», «Калевалу», быліны і г. д. Пасьля мы прыступілі да лірыкі і драмы. Ведама, галоўная ўвага зварачалася на славянскія літаратуры...»

Максіма Багдановіча захапляла кніжка, — як навуковая, так і з галіны літаратуры. Ён у меру сваіх сіл і магчымасьцяў знаёміўся з усімі галінамі веды чалавечае: гісторыяй і тэорыяй літаратуры, агульнай гісторыяй, этнаграфіяй (перадусім славянскіх народаў), філязофіяй, прыродазнаўствам, сацыяльнымі навукамі. Ён імкнўўся прысвоіць сабе чым больш мастацкіх твораў чалавечага генія — і то прысвоіць не ў перакладах на нейкую чужую мову, а ў арыгіналах. Дык рабіў вялізарныя высілкі, каб аўладаць чужымі мовамі. Чытаў у арыгіналах грэцкіх і лацінскіх клясыкаў, нямецкіх, францускіх і італьянскіх паэтаў. Знамяніта ведаў расейскую мову й літаратуру; па-ўкраінску і чытаў, і даволі добра пісаў; навучыўся польскае мовы; чытаў па-чэску і па-сэрбску. І вось — пры такім шырокім ахопе сусьветнае літаратуры — захапленьне беларускай народнай творчасьцяй, а пасля беларускай адраджэнскай ідэяй ня толькі ў яго не слабела, а, наадварот, усьцяж крапчэла. Чым больш красы пазнаваў ён у чужых літаратурах, тым больш бачыў яе і ў сваёй роднай. І сам захацеў стацца тварцом гэтае красы — у беларускай мове. Максім Багдановіч рана задаўся мэтай гэтак вывучыць беларускую мову, каб мець магчымасьць зусім свабодна пісаць па-беларуску. Здаволіць патрэбу пісаньня паэтыцкіх твораў мог бы лёгка ў расейскай мове (дый добрую жменю вершаў па-расейску напісаў!), але паэт, паводле слоў ягонага бацькі, гэты *лёгкі чужы шлях адкінуў і выбраў больш цяжкі шлях — родны*. Усе перашкоды, усе труднасьці на сваёй дарозе Максім Багдановіч перамог. Перамог — дзякуючы сіле сваёй волі, аб якой блізкія да яго людзі апавядаюць цікаўныя рэчы. Гэтак, паводле слоў Аркадзя Смоліча, Максім Багдановіч, прыехаўшы ў 1916 годзе ў Менск, не хацеў піць гарбаты з цукрам. Ніякія просьбы гасьцінных людзей не маглі нічога тутак дапяць. Паэт казаў проста, што ня хоча цукру, і ўсё. Але

Смолічу расказаў запраўдную прычыну: даведаўшыся, што беларускія сялянскія дзеці зусім не дастаюць цукру, ён пастанавіў гэтаксама яго не ўжываць, бо яму сорамна было ў такіх варунках піць салодкую гарбату. І свайго зароку ніколі не нарушаў.

Перамагаючы труднасці языка, Максім Багдановіч тварыў у беларускай мове паэзію, вартасць каторае выяўлялася *не выключна ў красе вонкавых форм*: ён пашыраў круг тэмаў яе, даваў у мастацкай форме думкі, *вартасныя і незалежна ад характа форм*. Апошняя — вынік не тэндэнцыі, а рэзультат яго ўласнага духовага багацця, яго ўласнае высокае духовае культуры. Сваім духовым багаццем дзяліўся ён з сваім народам і ў гэтым бачыў галоўнае заданьне свайго жыцця.

У дзіцячыя гады Максім Багдановіч, паводле слоў бацькі ягонага, быў хлопчык вельмі рухавы, жывы. Пазней, — у меру разьвіцця ягонага духовага жыцця, — гэная жывасць усё больш чэзла. М. Б. пачынае зачыняцца ў сабе, думаць і тварыць на самоце. Гэткім пазнаў і дакладчык нашага паэта. Гэта, аднак, ня значыць, што ён перастаў цікавіцца шырокім грамадскім жыццём. Наадварот: ён далёкі ад «лермантаўшчыны», да якога адносіцца вельмі крытычна, і жыве заўсёды інтарэсамі грамадзянства — і тамтэйшага, на чужыне, і свайго беларускага — на Бацькаўшчыне. Але службыць хоча *толькі апошняму*.

Дзеля зразуменьня творчасці Багдановіча неабходна затрымацца крыху і на яго інтымных перажываньнях.

Як ужо ведаем зь «біяграфічнага пратаколу», Максім Багдановіч — у меру свайго фізычнага дасьпяваньня — пачынае ўсё часцей хварэць. Гэта — зачаткі страшнае хваробы, запраўднага біча чалавецтва — тубэркулёзу. Яго лечаць, стараюцца падмацаваць ягоны арганізм. На нейкі час здаецца, што хвароба прыпынілася. Але ў студэнцкія гады Багдановіч залішне напружвае свае сілы, і арганізм ягоны губляе адпорнасць на хваробу. Паэт адчувае гэта і мае поўную сьведамасьць таго, што яму пагражае хуткая сьмерць. «Я бальны бескрыдлаты паэт», — гаворыць ён у адным із сваіх ранніх вершаў, — «мая песня ўжо сьпета»⁵. Гэта мусіць выклікаць у душы ягонай сум, маркотнасць, якімі ў некаторыя момэнты ахварбуецца і ягоная паэзія. Але ні хвароба, ні пэрспэктыва хуткае сьмерці ня могуць забіць у ім таго, што неадлучна ад моладасьці: жаданьня кахаць. І ён кахае. Біёграфы яго адзначаюць некалькі гэтых глыбейшых перажываньняў, хоць далёка не заўсёды прадмет каханьня быў выбраны ўдачна. Затое заўсёды каханьне яго было незвычайна чыстае, як быццам сьвятарнае. Зь вялізарнай пашанай адносіўся ён да жанчыны — маткі, — у радзённі дзіцяці бачыў найважнейшае яе заданьне. Апошнія гады перад сьмерццой летуцеў аб тым, каб мець сваё дзіця. Але летуценьні яго ў гэтым кірунку асталіся бясплоднымі.

— Ня буду, — закончыў першую частку рэфэрату А. Навіна, — даўжэй затрымацца над гэтак званым менскім пэрыядам жыцця Максіма Багдановіча — над тым апошнім годам жыцця паэта, калі ён, скончыўшы ліцэй, прыехаў у Менск, каб тутака працаваць дзеля беларускае справы. Разгляд грамадзкае дзейнасьці М. Б. прымусіў бы мяне адхіліцца ад майго шляху, і я тут адно толькі адзначу, што грамадзкая праца М. Б. у Менску была шырокая і разнастайная ды што іменна яна скараціла жыццё паэта. Бо ж трэба прыпомніць, што гэны час — канец 1916 і пачатак 1917 гг. — быў час пераломны, час, калі валілася старая царская ўлада ў Расеі і перад беларусамі паўставалі вялікія магчымасьці. Гэта быў час, калі сярод беларускіх народных масаў пачынаўся магутны ўздым, калі радзіўся вялізарны *энтузіязм* на грунце сьведамасьці, што справа беларуская выплывае ўрэшце на шырокія воды, што старыя сны-летуценьні першых адраджэнцаў мусяць урэшце збыцца. На гэтым грунце вырас, пэўне ж, энтузіязм і ў Максіма Багдановіча, які астачу сваіх жыццёвых сілаў паклаў гэтак ахвярна на аўтар беларускае ідэі. —

Вось у якіх варунках кшталтавалася душа Максіма Багдановіча. Вось па якім

шляху ішло разьвіцьцё ягонае беларускае ідэалёгіі. Вось як вырас зь яго — беларускі паэт.

ЖЫЦЦЁ І ТВОРЧАСЬЦЬ ФР. БАГУШЭВІЧА Ў УСПАМІНАХ ЯГОНЫХ СУЧАСЬНІКАЎ

Няма ніякага сумлеву, што Франціш Багушэвіч, гэтак папулярны сярод беларусаў пад мянюшкай Мацея Бурачка, адыграў надта важную ролю ў беларускім адраджэнскім руху: гэта ж на ягонай творчасці ідэйна вырасталася тое пакаленьне беларускіх адраджэнцаў, якое выкавала для беларускага руху арганізацыйныя формы ды зрабіла яго цяглым і масавым.

Ужо дзеля аднаго гэтага асоба Багушэвіча заслугоуе на асаблівую ўвагу гісторыкаў беларускае літаратуры. Але й паміма гэтага, знаёмства з асобай паэты, з ягоным жыцьцём і з ягонай ідэалёгіяй прадстаўляе незвычайна ўдзячнае заданьне для кожнага дасьледчыка жыцьця Беларусі ў канцы XIX стагодзьдзя: ідэйная эвалюцыя Багушэвіча, які ад паўстанчых настраў 1863 году дайшоў да беларускае нацыянальнае ідэалёгіі, гэтак ярка выказанае ў ведамай перадмове да ягонае «Дудкі беларускае», вельмі характэрна для ідэалёгічных плыняў, што панавалі сярод грамадзянства нашага краю ў апошняй чэцьверці мінулага стагодзьдзя.

На вялікі жаль, біяграфія Багушэвіча страшэнна бедная і — не заўсёды згодная з праўдай. Усё, што аб ягоным жыцьці было дагэтуль ведама, сабраў Максім Гарэцкі («Гісторыя беларускае літаратуры», Масква-Ленінград, 1924) — літаральна на палове старонкі*.

Гарэцкі на самым пачатку кажа, што Фр. Багушэвіч «паходзіў із дробнае шляхты Ашмянскага павету, са спольшчанай сям’і». Але ўжо ў гэтым ёсьць няточнасьць, выкліканая праўдападобна жаданьнем «савецкае грамадзкасьці» зрабіць папулярнага паэту, каторы выйшаў із буржуазнага асяродзьдзя, магчыма больш блізім сьвету фізычнае працы (— тое ж робяць некаторыя гісторыкі беларускае літаратуры і ў адносінах да Цёткі!). Дробная шляхта, як ведама, прадстаўляе ў нас элемент працоўны, бо ўласнымі рукамі ўрабляе зямлю, — тым часам сям’я Багушэвічаў была сярэдняе заможнасьці, мела добры кусок зямлі і сама фізычна не працавала.

Далейшыя інфармацыі Гарэцкага здаюцца больш блізкімі да праўды і паважнейшых засьцярог не выклікаюць. Нарадзіўся Франціш Багушэвіч, як паказана і на крыжы над ягонай магілай, 9 сакавіка 1840 году, памёр 15 красавіка 1900 году (ст. ст.). Сярэдняю школу скончыў у Вільні і нейкі час вучыўся на фізыка-матэматычным факультэце Пецярбурскага ўнівэрсытэту. Навука ў Пецярбурзе трывала, мусіць, вельмі нядоўга, бо, паводле Гарэцкага, перад паўстаньнем 1863 году Багушэвіч вярнуўся дамоў і быў нейкі час народным вучыцелем у Доцішках, а ў мамэнт выбуху паўстаньня меў няпоўныя 23 гады і, значыць, на пецярбурскім грунце пасья сканчэньня гімназіі доўга жыць ня мог. У паўстаньні прымаў дзейнае ўчаьце. У нейкай бітве (дзе — няма ведама) быў ранены ў нагу і пэўне не мінуў бы сьмерці, калі б яго не паратаваў нейкі беларускі селянін. Факт гэты сам па сабе паказвае на асаблівую прыхільнасьць сялян да Багушэвіча, што ў тыя часы ў адносінах да паноў здаралася ня часта. Пасья Багушэвіч пакінуў свой край і апынуўся на Ўкраіне. Вучыўся ў Нежыне — у юрыдычным ліцэі, які скончыў у 1868 годзе. «Посьле, — інфармуе далей Гарэцкі, — жыў ён у розных месцах Расеі (— якіх?), ажно дзесьць год пражыў на Ўкраіне, быў сьледчым судзьдзёю ў Канатопскім павеце, наўчыўся ўкраінскае мовы і пазнаў народнае ўкраінскае жыцьцё. Пазьней быў адвакатам пры

акружным судзе ў Вільні, пад старасьць жыў у фальварку Кушлянах Ашмянскага павету. Перад сьмерцю загадаў ня ставіць над яго магілай ніякіх помнікаў. Пахавалі яго ў м. Жупранах Ашмянскага пав. на агульным могільніку».

Аб адносінах польскага абшарніцтва да Багушэвіча даведваемся ад Гарэцкага, што паны называлі яго «здравіцам і рэнэгагам». Мамэнт гэты незвычайна важны: ён сьцьвярджае, што паэта ў старэйшым веку запраўды далёка адышоўся ад юнацкіх ідэалаў 1863 году ды што пазьнейшая беларуская праца Багушэвіча была ў супярэчнасьці з гэнымі ідэаламі. Але аб гэтым будзем гутарыць далей.

Гаворачы аб паэтыцкай спадчыне Багушэвіча, Гарэцкі называе толькі *два* друкаваныя зборнічкі вершаў паэты: «Дудку беларускую» ды «Смык беларускі» — і адзін ненадрукаваны п. н. «Беларуская скрыпачка»; апрача гэтага адзначае «розныя творы, як ананімныя рэвалюцыйныя апавяданьні й вершы», якіх ані называе канкрэтна, ані паказвае, скуль мае весткі аб іх*, — ды праязныя апрацаваныя жарглівыя народныя сюжэтаў («Палясоўшчык», «Сьведка», «Дзядзіна»), друкаваныя, як ведама, у «Нашай Ніве» і беларускіх календарох.

Вось і ўсё, што падаў Гарэцкі. Ня шмат гэта дый не дае магчымасьці адтварыць больш-менш поўна аблічча паэты і ягонае жыцьцё. Некаторыя ж мамэнты вымагаюць крытычнае правэркі й карэктуры.

На вялікі жаль, за жыцьця Багушэвіча ніхто не парупіўся здабыць ад яго біяграфічныя даныя, а сам ён, відаць, і найбліжэйшым прыяцелям неахвотна апавядаў аб сваім жыцьці. Сям'я ж Фр. Багушэвіча, якая ваража адносілася да ўсяе беларускае і «хлопаманскае» працы паэты (— аб гэтым апавядалі акалічныя сяляне з-пад Кушлян дырэктару Беларускае вучыцельскае сэмінарыі ў Барунах Сымону Раку-Міхайлоўскаму падчас экскурсіі вучняў сэмінарыі на магілу Багушэвічаву ў 1921 годзе¹), глыбака хавае ягоны архіў і ня хоча нікога дапусьціць да азнаямленьня зь ім. Зробленая праз пляменьніцу Фр. Багушэвіча, Родзевічыху, мая спроба дабіцца перадачы гэтага архіву — калі ўжо не Беларускаму навуковаму таварыству, дык хоць бы адпаведнай польскай установе (Biblioteka Wryblewskich², T-wo Przejacyi Nauk³), не дала пазытыўных вынікаў. Сын паэты, Тамаш, якога я знаў добра асабіста (памер ён у канцы дваццатых гадоў), ненавідзеў усё беларускае і аб бацьку гаварыць не хацеў; дачка, каторая памерла ўжо пасья напісаньня гэтага артыкулу, адмаўлялася даць якія-колечы інфармацыі аб бацьку, навет — аб учасьці яго ў паўстаньні...

У гэтым пункце ўласныя мае інфармацыі зыходзяцца зь інфармацыямі, паданымі кс. Ад. Станкевічам у ягонай папулярнай брашуры п. н. «Francisъ Bahulewii. Jaho huzsio i twoigianъж», выданай у Вільні к трыццатым угодкам сьмерці паэты (1930 г.). Кс. Станкевіч паўтарыў тое, што мы ўжо даведаліся ад Гарэцкага, з усімі абмылкамі апошняга, дадаўшы ад сябе два ўласныя, на аб'ектыўных даных не абапартыя, дапушчэньні: адносна матываў учасьця Багушэвіча ў паўстаньні 1863 году і адносна ўплыву на паэту — падчас жыцьця на Украіне — твораў «сьвежа памершага (1861) вялікага ўкраінскага адраджэнца песьняра Т. Шаўчэнкі». Апошняе — як пабачым далей — зусім трапнае. Але першае здаецца плодам чыстае фантазіі аўтара, каторы ўва ўсіх сваіх досьледах аб беларускіх дзеячах XIX ст. грашыць імкненьнем прадставіць іх як беларускіх незалежнікаў у цяперашнім разуменьні гэтага слова, што калідуе⁴ з тагачаснымі паглядамі, настраямі і адносінамі. Кс. Станкевіч піша гэтак: «Калі возьмем пад развагу беларускі народніцка-сацыяльны дух ягонай

* Дзеля точнасьці адзначаю, што тыя ж інфармацыі зь біяграфіі Багушэвіча падае Я. Карскі. «Беларусь», т. III, вып. 3, стр. 194—195, а за ім і за Гарэцкім паўтарае М. Пятуховіч, «Нарысы гісторыі беларускай літаратуры», частка першая, Менск, 1928, стр. 86—87.

(Багушэвічавай) творчасці, а такжа магчымасці знаёмства з равеснікам сваім, паўстанцам Кастусём Каліноўскім, летуцеўшым аб палітычнай незалежнасці нашага краю, — не без падставы можам думаць, што Фр. Багушэвіч, ідучы проці царскай няволі, сніў салодкія сны, між іншым, і аб палітычнай незалежнасці беларускага народу і з гэтай мэтай далучыўся да паўстаньня». — Беспадстаўнасьць гэтае дагадкі кс. Станкевіча выясьніцца зусім чыста з далейшага.

* * *

Шукаючы матэрыялаў да біяграфіі Фр. Багушэвіча, я зьвярнуўся пару гадоў таму назад паўперад да найбліжэйшага прыяцеля паэты зь віленскага пэрыяду Зыгмунта Нагродзкага (памёр у 1937 г. ў Вільні), і — за парадай апошняга — да пляменьніцы Багушэвіча, Родзевічыхі. Ад Нагродзкага атрымаў незвычайна цэнныя інфармацыі, некалькі фатаграфіяў і цэлую жменю нідзе не друкаваных вершыкаў — беларускіх і польскіх*. Пляменьніца паэтава, Родзевічыха, дала некалькі дробных вестак, якія памогуць нам разабрацца ў некаторых датах, і дарэмна прабавала атрымаць ад дачкі Багушэвічавай адказ на рад пастаўленых мной пытанняў. Урэшце, праф. Дмітро Дарашэнка⁵, выдатны ўкраінскі палітычны дзеяч і навуковец, крэпка зьвязаны зь Вільняй у маладыя гады свае, прыслаў прыгожа апрацаваны ўспамін аб сваіх сутыках з Фр. Багушэвічам на віленскім грунце. Успамін гэты, як асобная закончаная цэласць, друкуецца далей *in extenso*⁶.

Інфармацыяў Гарэцкага аб жыцьці Багушэвіча да паўстаньня 1863 году мне не ўдалося нічым узбагаціць. Адносна ж жыцьця на Ўкраіне Родзевічыха пайнфармавала мяне, што Багушэвіч жыў не ў Канатопскім павеце, а ў самым Канатопе, — прынамсі там яна, яшчэ малая дзяўчына, першы раз пабачыла свайго дзядзьку. Было гэта ў 1875 ці 1876 годзе. Тады Багушэвіч здаўся ёй вельмі панурым, і дзеці баяліся яго. У Канатопе Багушэвіч ажаніўся ў 1874 годзе зь цёткай Родзевічыхі — Габрыэляй Шкленнічанкай, родам зь Менску. Знаёмства між імі завязалася ў Канатопе, куды суджаная паэты прыехала да сваёй сваячкі Міцкевічыхі. У канцы 80-ых гадоў Багушэвіч жыў ужо ў Вільні, і тут Родзевічыха йзноў зь ім сустрэлася, прыехаўшы зь Пецярбурга, дзе жыла з мужам. Паводле яе слоў, Багушэвіч тады, відаць, яшчэ не зусім наладзіў сваё жыцьцё ў Вільні, бо да яго хадзілі ў гасьцініцу. Тады зрабіў на яе зусім іншае ўражаньне: быў больш ветлівы, больш вясёлы. Пазьней, калі Родзевічыха сама асела ў Вільні (ад 1890 году), яна спатыкалася з Багушэвічам часцей. Характар паэта меў быццам наагул цяжкі, і гэтым Родзевічыха выясьняе факт, што настрой дома быў блэгі, не ўспамінаючы зусім аб магчымасці існаваньня іншае прычыны: канфлікту ідэйна-нацыянальнага. Багушэвіч меў братоў і сястру. Адзін брат быў зусім хворы (— спараліжаваны) і жыў пры Францішку. Другі быў Апалінары; сын апошняга цяпер натарыюсам у Вільні.

Інфармацыі Нагродзкага адносяцца наўперад да віленскага пэрыяду жыцьця Багушэвіча, часткова такжа да апошніх гадоў жыцьця паэты ў родных Кушлянах. Інфармацыі гэтыя — даволі багатыя і зьмяшчаюць мамэнты проста рэвэляцыйныя⁷, незвычайна цэнныя дзеля выясьненьня пытання аб псыхіцы паэты і аб нацыянальным абліччы яго. Падаю іх па магчымасці поўна — разам з тымі вывадамі, якія зь іх беспасярэдна выплываюць.

Нагродзкі пазнаёміўся з Фр. Багушэвічам у Вільні ў 1893 ці 1894 годзе.

* Карскі («Беларусы», т. III, вып. 3), а за ім Пятуховіч («Нарысы гіст. бел. літ.», ч. 1) прыпісваюць Багушэвічу напісанае ў форме праклямацыі апавяданьне аб зачыненьні касьцёла ў Крэжах у 1893 г., але пэўнасьці адносна аўтарства яго ня маюць.

Жыў тады Нагродзкі на Бэльмонце. Непадалёк ад Бэльмонту, на ўзьбярэжжы Вялейкі, было месца канспірацыйных спатканьняў Нагродзкага з рэвалюцыйнымі дзеячамі, у тым ліку — з Язэпам (Зюкам⁸) Пілсудзім. Раз падчас такога спатканьня Пілсудзі сказаў Нагродзкаму, які здаўна цікавіўся беларушчынай, што мае для яго навінку, і дастаў з кішэні толькі што прывезеную із заганіцы «Дудку беларускую». Нагродзкі зь вялікім зацікаўленьнем кінуўся на беларускія вершы і папытаўся ў Пілсудзкага, хто іх аўтар? — «От, такі sobie adwokat, nazywa się Bohuszewicz»⁹, — адказаў Зюк. — Нагродзкі папрасіў Пілсудзкага, каб ён пазнаёміў яго з Багушэвічам, і Зюк абяцаў яму зрабіць гэта. Але знаёмства завязалася іначай.

Групка дэмакратычнае інтэлігенцыі, да якое належаў і Нагродзкі, зьбіралася сыстэматычна ў розных мясцох на вечары літаратурна-музыкальна-дыскусійныя. На гэтых вечарох мела месца і беларушчына: адна паня вельмі хораша пяла беларускія народныя песьні, дэкламаваліся адрывкі зь беларускіх вершаў Дуніна-Марцінкевіча. На адным із такіх вечароў у кватэры Дмахоўшчыхі выступіў неспадзеўкі нейкі няведамы дагуль Нагродзкаму грамадзянін і прадэкламаваў беларускі верш, каторы пачынаўся словамі: «Хмаркі цёмныя, мае братанькі...» Нагродзкі быў вельмі захоплены дэкламацыяй. — «Хто гэта?» — пачаў ён выпытвацца. Гэта быў Багушэвіч, і Нагродзкі тут жа зь ім пазнаёміўся.

Яны вельмі здружыліся. Спатыкаліся прынамся раз у тыдзень — у нядзелю, калі Нагродзкі быў вольны ад працы. Калі ж здаралася, што Нагродзкі ў нядзелю ня мог заглянуць да Багушэвіча, дык той сам да яго даведаваўся ў месцы працы Нагродзкага.

Ужо з гэтае жмені інфармацыяў Нагродзкага відаць, што Багушэвіч у Вільні кантактаваў з элемэнтамі радыкальнымі: калі Пілсудзі прывозіў «Дудку беларускую» із заганіцы, дык трэба думаць, што і друк яе за граніцай быў наладжаны тым жа шляхам. У выбары ж знаёмстваў Багушэвіч быў вельмі пераборлівы. Паводле слоў Нагродзкага, Багушэвіч, займаючыся адвакацкай практыкай, ані з адвакатамі, ані наагул з грамадзянствам асабіста бліжэй не зыходзіўся. Апрача Нагродзкага, адваката Адама Карповіча ды сваяка свайго Родзевіча больш ні з кім блізка ня жыў. Стараўся браць справы вылучна сялянскія, бо *крэпка быў звязаны зь беларускім народам*.

Як вытварылася ў Багушэвіча ягоная *беларуская ідэалёгія*? Паводле Нагродзкага, яна мела дзьве падставы. Перадусім ужо падчас паўстаньня (а мо і раней, калі быў вясковым вучыцелем!) Багушэвіч меў ідэалёгію радыкальную*, і ягоны сацыяльны радыкалізм, ягонае «хлопаманства», як тады называлі, ужывалася згодна з польскай палітычнай незалежніцкай ідэалёгіяй. Багушэвіч належаў да тыпу Каліноўскага і наагул «чырвоных»¹⁰. Ці падчас паўстаньня спатыкаўся беспасярэдна з Каліноўскім, няма ведама: сам Багушэвіч ніколі аб гэтым Нагродзкаму не ўспамінаў. І гэта йзноў, на мой пагляд, даволі паказальная акалічнасьць: калі б ужо ў 1863 годзе Багушэвіч меў беларускую ідэалёгію і супрацоўнічаў з Каліноўскім, дык паміж тагачаснай ідэалёгіяй Багушэвіча і ідэалёгіяй з часу пісаньня «Дудкі» была бы арганічная сувязь, і ў гутарках з Нагродзім Багушэвіч *мусіў бы* гэту сувязь неяк адзначыць хоць бы мімавольна. Відаць, аднак, у 90-ых гадох Багушэвіч вельмі далёка адышоўся ад старое ідэалёгіі, каторая мусіла быць у супярэчнасьці з новай — ведама, у галіне *нацыянальнай*.

* Інфармацыі, даваньня Нагродзім падчас гутарак зь ім 3.IX.35 і 10.X.35, я запісваў, пасля дома апрацоўваў і ў рукапісе даваў Нагродзкаму дзеля правэркі. У запісе першае гутаркі інфарматар мой зрабіў сваёй рукой некалькі паправак. — *А. Л.*

Другой падставай, на якой вырастала беларуская ідэалёгія Багушэвіча, былі *ўкраінскія ўплывы*. Мае, здаецца, поўную рацыю і Гарэцкі, і Карскі, і Пятуховіч, і урэшце кс. Станкевіч, зварачаючы на гэты момэнт асабліваю ўвагу. Бо ж, паводле Нагродзкага, *Багушэвіч пачаў пісаць вершы, як жыў на Украіне, і пісаў іх спачатку па-ўкраінску*. Калі ж вярнуўся да краю, дык тады ўжо аставалася яму зрабіць толькі адзін крок, каб перайсьці да беларускага самаўсьведамленьня. І *Багушэвіч гэты крок учыніў. Тут, у краі, Багушэвіч пачаў пісаць вершы па-беларуску*, а старыя ўкраінскія пісаньні свае спаліў як нічога ня вартыя. Тут, у краю, — кажа з глыбокім перакананьнем Нагродзкі, — *у гэткай працы Багушэвіч «знайшоў сябе» і — «unarodowii sik»¹¹*, што, аднак, — засьцярог мой інфарматар — не зьмяншала яго польскіх гаспадарсьцьвевых сымпатыяў.

Аднак, судзячы з далейшых слоў Нагродзкага, гэтыя сымпатыі выплывалі ў Багушэвіча з *антыпатыі да Расеі і ўсякае маскоўшчыны*. Апошняе, паміж іншым, пацьвярджае адзін характэрны факт з жыцьця Багушэвічавага, аб якім будзе гутарка далей. — Паводле Нагродзкага, Багушэвіч быў гарачым прыхільнікам адбудовы Польшчы — у шырокіх межах, летуцеў аб тым, каб і Беларусь была з Захадам (у яго польскім аспэктце!) і «дрыжэў на думку, што яна магла б астацца пад Расеяй, калі б ад апошняе адарвалася Польшча». — Відаць, Багушэвіч, як і шмат хто зь беларускіх адраджэнцаў ажно да сусьветнае вайны, не ўяўляў сабе поўнага адасабленьня Беларусі як асобнага, ні з кім гаспадарсьцьвевымі сувязямі ня зьвязанага, незалежнага гаспадарства...

Наагул, паводле Нагродзкага, *палітычная* дзеяльнасьць Багушэвіча закончылася ў 1863 годзе і пасля ўжо ні ў чым не выяўлялася. На віленскім грунце ён узышоў на шлях вылучна культурна-нацыянальнае беларускае працы. На маё пытаньне, ці не было ў Багушэвіча нейкае лучнасьці з народавольцамі, Нагродзкі адказаў нэгатыўна. Дый здаецца, што пацьвярджэньне гэтага дае заўсёдная варожасьць Багушэвіча да ўсяго расейскага, якую Нагродзкі асабліва падчыркавае.

Чураючыся расейшчыны й расейцаў, ня ўходзячы ў бліжэйшае асабістае сужыцьцё і з палякамі, Багушэвіч, аднак, цікавіўся ўсімі справамі польскага культурна-грамадзкага жыцьця. І гэта рэч зусім зразумелая: беларускага грамадзянства, беларускага культурнага жыцьця тады йшчэ не было, і Багушэвіч, як чалавек культурны, мусіў шукаць сабе «аддушыны» ў польскім культурным асяродзьдзі, але заўсёды на грунце *краёвым*. Багушэвіч карэспандаваў з блізкай яму, відаць, духова Элізай Ажашковай (Арэшчыхай), якая ў свой чарод вельмі цікавілася паэтам і ягонымі творами (асабліва беларускімі, бо, як мне ведама зь іншае крыніцы, польскія вершы Багушэвічавы лічыла слабымі). У 1896 ці 1897 годзе Арэшчыха запрасіла¹² Багушэвіча ў Горадню, дзе ён і правёў некалькі дзён ды блізу ўвесь час праседжваў у Арэшчыхі, якой чытаў свае творы. Паміж іншымі — адумысны верш да Арэшчыхі, каторы канчаўся словамі: «Прыймі як адзнаку тваёй чэсьці ў вёсцы!» (— верш гэты быў першы раз надрукаваны ў «Варце», Менск, 1918, № 1, і паўтораны ў «Часопісі», Коўна, 1920, № 2).

* * *

У 1897 годзе — у ліпні месяцы (пасля арганізацыі ў Вільні выстаўкі абразоў,

* М. Пятуховіч («Нарысы гіст. белар. літар.», ч. I, стр. 94) бачыць пачатак радыкалізму Багушэвіча ў часе унівэрсытэцкае навукі ў Пецярбурзе, дзе сярод студэнцтва панавалі ідэі Гэрцэна і Бакуніна ды моцна гучэў «Колокол» Гэрцэна.

абслужанае польскімі малярамі (— пераважна з Варшавы) — была наладжана экскурсія лодкамі ў Коўну, каб даведацца да «ліцьвінаў». Ведама (— і гэта асабліва характэрна для нацыянальнае тэрміналогіі гэных часоў наагул), справа йшла аб ковенскае *польскае* грамадзянства, якое толькі тэрытарыяльна называлася літоўскім, бо ж этнаграфічна літоўскае, як і этнаграфічна беларускае, тады яшчэ не існавала, і толькі лічаныя адзінкі спасярод нацыянальна сьведомых ліцьвінаў у Вільні процістаўляліся і нацыянальна, і палітычна палякам (д-р Дамашэвіч і інш.). — На лодках паплылі: Фр. Багушэвіч, ягоны сваяк Габрыэль Родзевіч, Зыгмунт Нагродзкі, Аляксандра Давідоўскі (мянюшка Ротмістр), Станіслаў Булгароўскі, Напалеон Роўба, Зыгмунт Пацкевіч, урэшце — два матурысты: Баляслаў Швэнгрубэн і Вацлаў Макоўскі. Едучы, спыніліся ў Кернове ў арт.-маляра Русецкага, дзе прылучыўся да экскурсіі вучыцель Сьлівінскі зь Пецярбурга. Адначасна з экскурсіяй на лодках прыехала ў Коўну цягніком каля 20-ёх віленскіх польскіх дзеячоў. Ковенскае грамадзянства вельмі гарача прыняло гасьцей. На гары Напалеона (непадалёк ад места) быў зладжаны пікнік, на якім прывітаў прыезных гарачай прамовай ковенскі адвакат Міхал Юновіч. Адказаў яму вельмі прыгожа Напалеон Роўба. Тады шмат хто прамаўляў на бягучыя нацыянальна-палітычныя тэмы, а калі за нейкі час ковенцы рэвізгавалі сваіх гасьцей у Вільні, дык ім зладзілі выезд у Трокі і там — на востраве, у замку — зрабілі пачастунак, гэтаксама з палітычнымі прамовамі. — Ясна ж, усе гэтыя прамовы мелі чыста польскі нацыянальны характар, і ўчасьце ў гэных прадпрыемствах Багушэвіча паказвае, што пры ўсёй сваёй беларускасьці ён лічыў блізкімі сабе і справы польскія.

Прабыўшы ў Коўне 2—3 дні, экскурсія лодкамі паплыла далей — у Юрбург, але Багушэвіч туды не паехаў.

Экскурсія пакінула свой сьлед у творчасьці Багушэвіча. Вярнуўшыся з Коўны, — кажа Нагродзкі*, — ён напісаў тры вершыкі беларускія і адзін польскі, апісваючы ў іх сваё падарожжа і гасьціннасьць «ліцьвінаў», ды ўпісаў у альбомы сёстраў Петравічанак, бацькі каторых асабліва гасьцінна прыймалі віленцаў. Вось гэтыя вершыкі — з захаваньнем Багушэвічавае лацініцы і ўсіх асаблівасьцяў ягонага правапісу:

Ко»на (r. 1897, d. 20. lipca).

Sabra»szysia na try czo»na
 Wiasiwali my da Ко»na.
 Praz try dni i praz try noczy
 Doszcz maczy», a wiecier » woczy!
 Usie naszymy paniczyki
 Zrabilisia jak biczyki:
 Na daionkach mazoliki
 Czyrwanieli jak woliki,
 Zabalelisia iywociki,
 Pramaczylisia ich bociki,
 Rĩa pabii szkarpetaczki...
 Och! biednyja-i wy dzietaczki!
 Noc, zimnaja, dziec iarki:
 Papaliia czysta twarki!
 Paczarnieli, zmarkatnieli:
 Praz try dni miasca nia jeli...
 Pie»ni hudziej pierastali.
 Usie czysta uio przystali!
 Ale, u Kounie, pamalenku,

Jak chto hlanu» na panienku,
— Aczunia» i bol zaby»sia,
Koïny b z koïnaj aïani»sia:
Koïna miia i wasoia!
Prapa» smutak wień ukoia!

Jak chto chce byж » hańcinie,
To jedц » Ko»na na wicinie,
Ci na piycie, ci na czo»nie;
Dapytajsia tolki » Ko»nie,
Hdzie Piatrowiczawa chata:
Tam siamja usia bahata
U hańcinnańc, u szczyroutu,
Ludzku miiańж i dabrotu.
Tam nakormiaж, razwaselaж
I twoj smutak tut razdzielaж.

Franciń Bohuszewicz.

(З альбому Алёны Петравічанкі,
пасья па мужу — Нагродзкае).

18 20.VII.97.

Chto nad ïaleznaj strunoj zapanuje,
Aï jana piacze, to hrymiж hromam, to stohnie,
To tak ъmiajetca, rahocze, tancuje,
Szto dusza жwiordaja zdrohnie,
Toj i nad sercam panawaж moïe,
Bo dar muzyki, to Twój dar, Boïe!
Ihraj ïe ъwietu, a chto »czuje tony,
Toj nie prapaszczy, toj budzie zbawiony.

Fr. Bohuszewicz.

Kamu dudka pasiuszna
dy ihraje ъpie»nie,
Toj dusza dabraduszna
I szczyrata pe»nie,

Fr. Bohuszewicz.

R. 1897, dnia 20 lipca, Kowno, dom P. p. Piotrowicyw.

Їycie zw№ podryz№ na w№tiej iodzi,
A ъmierж zw№ przystani№ po cikikim trudzie:
Ludziom o rozkosze bez trudu chodzi,
Wike sobie i marz№ o niej ci ludzie;
Dziń tylko marz№, jutro wierz№ ъwikcie,
Їe i u *Piotra* znajd№ to przyjkie,
Co u Piotrowicyw, nawet bez zasiugi!..

* З формы напісанья і датаваньня выглядае, што вершы пісаны ў Коўне.

O, gdyby tak byio! — wnet by wszystkie strugi
Ludzkiego padoiu pokryiyby iodzie, —
Jabym wichrem leciai i pkdzii na przodzie,
Bo tu mik przyjtko, to juі tak serdecznie,
Je lepszej przystani nie chciaibym i wiecznie.

*Franciszek Bohuszewicz.*¹³

(З альбому Марыі Петравічанкі).

Вярнуўшыся зь Юрбурга, экскурсія яшчэ пару дзён забавілася ў гасьцінных «ліцьвінаў» і ўрэшце паехала назад у Вільню. Паехаў і Багушэвіч.

Экскурсія гэтая мела для здароўя Багушэвіча фатальныя вынікі. Едучы ў Коўну, учасьнікі яе перажылі цяжкі мамэнт: матурыста Швэнгрубэн чуць не ўтануў. Гэты выпадак страшэннае падзеі ў на Багушэвіча, у якога зрабіўся як быццам нэрвовы «шок». А ўсьлед за гэтым, у той жа дзень, сталася такая рэч. Прыстаўшы да берагу на начлег, усе пайшлі спаць у нейкую пуньку. Але Багушэвіч не хацеў спаць у душнай пуні і пастанавіў легчы пад голым небам — на лужку. Хаця пакрапываў дожджык і Багушэвіча адгаворвалі ад гэтага, ён сказаў: «У 1863 годзе мы спалі і ў горшых варунках». Закруціўся ў бурку ды праспаў ноч на траве. Ад гэтага застудзіўся, і ў яго зрабілася хвароба нырак, да якое пасля прылучыўся тубэркулёз. У рэзультате здароўе яго было зламана, і гэта давяло да перадчаснае сьмерці.

* * *

Нягледзячы на блізкасьць духоўных заінтэрасаваньняў з польскім грамадзянствам, Багушэвіч адносіўся да апошняга наагул вельмі крытычна і вострай сатырай кляіміў яго за нястачу дэмакратызму ды іншыя агульнаведамыя заганьні. Гэтыя сатыры, пісаньня па-польску і па-беларуску, выклікалі абурэннае сярод палякаў, і адносіны іх з Багушэвічам псаваліся з кожным годам, а ў канцы зусім парваліся. Да гэтага, паводле Нагродзкага, спрычынілася некалькі акалічнасьцяў.

Пад той час старшыней адвакацкае рады ў Вільні быў адвакат Тадэвуш Буйка. Якраз насыпела 25-лецьце ягонае адвакацкае працы. Адвакатура сабралася віншаваць Буйку — у яго на прыватнай кватэры. Пераважалі палякі, але было й некалькі жыдоў дый адзін расеец, Белы, каторы пачуваў сябе ў душы паляком (— мо гэта быў, судзячы па прозьвішчу, беларус?). Быў і Багушэвіч. Ад імя адвакатуры пачаў гаварыць прывітаньне адв. Шастакоўскі (— быў ён сасланы ў Сібір разам з Урублеўскім¹⁴), але — у расейскай мове. Гэта страшэнна абурыла ўсіх палякаў, але ніхто зь іх на гэта не рэагаваў. Затое зарэагаваў Багушэвіч: ён дэманстрацыйца выйшаў із пакою, бразнуўшы дзьярыма. Гэты паступак ужо настроіў ваража да яго «ўгадовых» палякаў¹⁵. Але на гэтым справа ня скончылася. У кракаўскім журнале «*PrzełNed Wszepolski*» зьявілася грамавая стацьця, скіраваная проці паступку Шастакоўскага. Апошні абвінаваціў у аўтарстве стацьці Багушэвіча і публічна назваў яго грэблівым у вачох паноў імя «chiopa»: «*Czego moіna byio od tego chiopa sik spodziewaж?!*»¹⁶ У гэтым сказе Шастакоўскага вылілася ўся варажасьць віленскага грамадзянства да «chiopomacstwa» Багушэвічавага. Багушэвіч пусьціў тады сярод адвакатуры востры вершык — штось на тэму аб гербах сваім і Шастакоўскага.

За Шастакоўскага заступіўся адвакат Т. Урублеўскі, у квартэры каторага зьбіралася група віленскіх «шубраўцаў», узноўленых Урублеўскім¹⁷. Урублеўскі ў вельмі ядавітай форме кпіў на адным сходзе «шубраўцаў» з Багушэвіча. Той даў адказ Урублеўскаму ізноў жа вершам — па-беларуску. Пачатак гэтага вершу, страшэнна напастлівага й запраўды вельмі крыўднага для Ўрублеўскага, Нагродзкі пераказаў мне з памяці:

Малімончык наш Тадэўка
Гад, на пацеры місьцюк:
Як пачуе, дзе ёсьць дзеўка,
Дык улезе, як пацук.
А махлюе, а прыкіда!
Мысьлі яго — не паняць!

Жыдаў гане, а за жыда
Такіх дзесяць можна б даць.
Як ён моліцца, то грэша;
Як сьмяецца — плачуць людзі.
Як пабожыцца, то брэша;
Як салодкі — кепска будзе!..

.....
У адвакатуры пачаліся вострыя сваркі. Шмат хто з Багушэвічам і шмат з кім Багушэвіч не вітаўся. Жыцьцё ў Вільні рабілася для паэты ўсё цяжэйшым.

А тут здарыўся яшчэ адзін выпадак.

Надыходзіў 1898 год — сотыя ўгодкі нарадзінаў Адама Міцкевіча. У Вільні паўстала думка наладзіць грамадзкае сьвяткаваньне. Сабралася нарада ў кватэры Багушэвіча, злажыўся камітэт, які пастанавіў зрабіць табліцу з адпаведным надпісам і зьмясьціць яе ў касьцёле сьв. Яна. У склад камітэту, побач зь іншымі, ухадзіў Багушэвіч і граф Антон Тышкевіч. Гэны Тышкевіч меў у Вільні млын і пякарню. Дзеля прадажы сваіх вырабаў ён пазакладаў у розных пунктах места крамкі і абвясціў, што кожны сталы купец хлеба й булак у гэтых крамках дастане адумывальную кніжачку дзеля запісу кожнае куплі і пасья будзе даставаць нейкі процант ад закупленае колькасьці тавару. — Шмат хто абураўся на гэты спосаб прывабліваньня кліентаў, кажучы, што гэта дэмаралізуе хатнюю службу. Абураўся і Багушэвіч і, як звычайна, сваё абурэньне выліў у вершу — баладзе «аб замучаным дукаце». Вось гэты верш, польскі загалолак каторага быў: «O dukacie umkczonym historja najprawdziwsza»¹⁸.

Szlachcic, co sik nazywa,
Ile pomnk, Leliw№,
Po rodzicu, po dziadku
Dostai dukata w spadku.
Wainy czerwony zioty
Miai stemplowej roboty
Wierch — Obraz Matki Boskiej,
Spyd — ludzki znyj i troski.
Dobro, siusznie nabyte,
Szlachcic schowai w kalitk,
Rozumuj№с, ie zda sik
Kiedунь, w potrzebnym czasie,
Nie dopuњж Воie kary.
Rozmienion na talary
Oprze sik mocno biedzie,
Dobrze sik z nim powiedzie.
Dukat lezai w kalicie,
Nie dbaj№с o wikt, picie,
Myslai: z peinej kieszeni
Szlachcic mik wnet nie zmieni.

Ale dukat, choŹ staro,
Nie znao pacskiej przywary:
Szlachcico yw me miao wstrkto
Do zyskyw i procentu
WyjŹoi dukat z kaloty
I rzeki: Daj mi profity!
Dukat w giowe sik skrobik,
Mysli: Jak ie to zrobik?
Chcesz profityw, myj panku,
To mnie zanieŹ do banku.
Szlachcico sik mocno burzy:
Co tei o banku bzdurzy
Ta giupia dukacina?
Rzucii dukat do miyna,
W dziec powszedni, w niedzielk
Dukat w miynie sik miele,
A choŹ pot go zalewa,
Zyskyw nie wydobywa,
Na to szlachcico jak wrzaŹnie:
A niech sik piogun trzaŹnie!
Przydai nowych mkszarni —
Szle dukat do piekarni,
Przypatrz sik wszelki cziecie:
JuŹ trzeci rok sik piecze,
O wytchnienie wciŹoi prosi,
A zysku nie przynosi!
Szlachcico gniewem sik pieni,
SypnŹoi grosza z kieszeni,
Do mŹek nowych sik zbiera,
Zawoioa inŹyniera —
Zrobili kuŹnik znaczniŹ,
Tam dukata tiuc zacznŹ.
Jkczy dukat w ucisku,
Ale nie daje zysku.
Znyw zwiŹkszyli mkszarnie:
UrzŹdzili tokarnie, —
Okrutnie dukat toczniŹ,
Tylko zyskyw nie zoczniŹ.
InŹynier krzyknŹoi gniewnie
I urzŹdzii odlewnik;
LejŹoc ie lczne kraty,
Nie dai dukat intraty.
Szlachcico uparty srodze
Popuscii myŹlom wodze,
PragnŹoc dukata zaŹyŹ,
Kaie go w cukrze smaŹyŹ.
Dukat w cukrze sik smaŹy,
Zyskiem jednak nie darzy.
InŹynier wŹesy krkci:
Czyi garnki leriŹie Źwieci?

Wrzuci dukat sterany
 Do blachy cynkowej.
 Gdy go blach№ obili,
 To sik wszyscy zdziwili:
 Juї nie widaж dukata,
 A gdzieї z niego intrata?
 Oj, dukacie ubogi,
 Nie koniec mkki srogiej:
 Nowe katusze robi№, —
 Juїci tartak sposobi№.
 Idę їe juї, nieboraku,
 Pod piїy do tartaku!
 Byg sik m№k twych uїala:
 Na wikksze nie zezwala,
 Zgin№i dukat w boleњci, —
 Weksel po nim szeleњci.
 Gniew szlachcica roguwa
 (I mama sik teї gniewa),
 Zwyki№ rzeczy kolej№
 Jeszcze ludzie sie ъmiej№.
 Gdyby ludzie — pyi biedy:
 Ale ъmieja sik їydy,
 Taka to byia strata
 Mkczonego dukata,

Fr. Bohuszewicz.

Хаця нічога крыўднага для Тышкевіча ў гэтым вершу няма, аднак ён выклікаў неспадзяваны эфэкт. Тышкевіч страшэнна быў абурыўшыся на паэту і адмовіўся бываць на паседжаньнях камітэту міцкевічаўскага сьвяткаваньня, бо камітэт зьбіраўся ў кватэры Багушэвічавай...

Багушэвіч усё гэта вельмі балюча адчуваў, і гэта ж — побач з хваробай, каторая разьвівалася ў яго, — прымусіла яго ў канцы пакінуць Вільню ды перабрацца на вёску — у Кушляны.

* * *

Нагродзкі ад часу да часу заглядаў у Кушляны, каб даведацца да прыяцеля, якому шчыра спагадаў ува ўсіх ягоных віленскіх прыкрасьцях. Знаў усю ягоную сям'ю: жонку, дачку, сына. Дачку Канстанцыю (Туню) Багушэвіч, дастаўшы спадчыну па браце, вучыў на сыпявачку, бо яна мела вельмі добры, багаты й моцны голас — альт. Вучылася яна за граніцай і мелася выступіць у знамянітым мілянскім тэатры La Scala. Але зь ёй сталася бяда: перад самым выступленьнем яна захварэла на горла, а ў выніку хваробы зусім страціла голас. — Ведама, бацька вельмі балюча перажыў гэтае здарэньне.

На вёсцы ў Багушэвіча Нагродзкі спатыкаўся з тымі людзьмі, зь якімі паэта жыў бліжэй, а наўперад зь Лявонам Ваўчацкім (двор Тэнчына), каторы любіў дэклімаваць па-беларуску, Карловічам Янам, выдатным філэлягам (бацькам кампазытара Мечыслава Карловіча), ды йшчэ зь нейкім суседам з двара Каменкі, прозьвішча якога Нагродзкі не запамятаваў. Бывалі і два вучыцелі — расейцы (адзін зь іх называўся Панамароў), але Нагродзкаму здавалася, што Багушэвіч дружыў зь імі больш з увагі на сына, каторы вучыўся тады ў школе, дзе Панамароў выкладаў.

Наагул жа Багушэвіч быў у забыцці: зь віленскіх знаёмых рэдка хто да яго даведаваўся. У лістох да Нагродзкага паэта жаліўся, што аб ім усе забываюцца, і ўплятаў на гэту тэму вершыкі — па-беларуску і па-польску. Два зь іх з памяці падаў мне Нагродзкі:

Вечер дзьме і вые,
Што аж мысьлі рвуцца.
Змоўклі песьні тые,
Што іграў на дудцы.
Раз яшчэ зайграю
У астатняй хвілі
Для тых, што жаль маю,
Што мяне забылі...

Kupka drewek dogorywa
Na kominku w chacie,
A сонь w sercu sik odzywa:
Tak i z tob№, bracie.
Inny ogiec tutaj buchaj,
Ogrzewaj i њwiecii;
Kaіdy patrzyi wec i siuchaj
I swyj piomyk niecii.
Nie zapionie on tu wikcej
Nie rozbiуњnie iun№,
Zamrze, jak gios twej dziecickcej
Liry z jedn№ strun№...¹⁹

Такія сумныя настроі перажываў наш паэта ў вапошнія перад сьмерцый гады... Яшчэ ў Вільні — перад выездам на вёску — Багушэвічу часта нехапала тэмаў да вершаў і апавяданьняў, а патрэбу пісаць ён меў. Дык ня раз прасіў Нагродзкага даваць яму тэмы. Гэтак паўсталі два маленькія апавяданьні прозай: «Сьведка» і «Дзядзіна». Зь ініцыятывы Нагродзкага Багушэвіч пераклаў на беларускую мову ведамы й некалі вельмі папулярны сатырычны вершык Бартэльса п. з. «Сьвіньні і бараны» (ён быў надрукаваны падчас нямецкае акупацыі ў віленскай газэце «Гоман», № 54, 18.VIII.1916).

Дзеля таго, што віленская дэмакратычная моладзь, ладзячы часта экскурсіі на ўлоньне прыроды, ня мела што пяць, Нагродзкі абвясціў конкурс на песьню, словы каторае адпавядалі бы тагачасным настроям моладзі. У конкурсе прыняў учасьце Багушэвіч і — выйшаў пераможцай: конкурсны суд выбраў ягоны верш, каторы сваім зместам ёсьць антытэзай ведамае песьні з часоў Міцкевіча: «Przecz, przecz smutek wszelki, zapal fajki, staw butelki»²⁰... «Piosenka tk, — кажа Нагродзкі, — umiowalіњmy nad wszelkie inne; staia sik ona jakby naszym sztandarem, i j№ wiањnie najczkњsiej i najchktniej њpiewalіњmy. Zreszt№, њpiewan№ ona byia nie tylko przez nas i nie tylko w Wilnie. Ona byia rywnieі popularna wњgyd miodzieіy polskiej w Kownie, kтыrej przewodzii niedawno zmariу w Wilnie Zygmunt Rewkowski»²¹. — Падаю поўны тэкст песьні Багушэвіча (падпісаўся аўтар пад ёй псеўданімам «F. Bug.» і датаваў 20.VII.[18]97), бо ж вельмі цікаўная тая эвалюцыя настрояў моладзі, якая ў ёй адбілася, раўнуючы з застольнай песьняй шляхоцкае моладзі дваццатых гадоў мінула стагодзьдзя:

Precz butelki, precz fajczarnie!

Dosyż traciż czas ten marnie.
Niech, kto iŷje, bierze kije,
Dalej rusza w iŷwiat!

Nie idziemy w obce kraje
Badaż cudze obyczaje,
Gdyi nie znamy, co tu mamy,
Co robi nasz brat.

Idiemy roznaż nasze pole,
Odczyż braci naszych dolk,
Co w ciemnocie, czoia pocie
Iŷwiŷe wszystkich nas.

Nieŷmy promiec pod ich strzechy,
Promiec iŷwiatia i pociechy,
Wskrzeŷmy ducha spod koŷucha,
Pyki jeszcze czas!

Tam powiemy o Czeczocie
I o Zana wielkiej snocie,
O Koŷciuszcze, o Moniuszcze
I o wieszczach tei.

Im podajŷec nasze rke,
Uczynimy w kraju wikcej,
Nii na wojnie, dzielŷec hojnie
Rany wzdiui i wszierz.

A wikc, bracia, niech kto iŷje
Bierze wnet pielgrzymie kije,
Niech poznaje wiasne kraje
I swyj biedny lud.

Niech nas grzeje sionko swoje,
Niech nas chiodzŷe wiasne zdroje,
W obce kraje, za Dunaje
Wyrzucajmy brud!²²

Паміж іншым, Нагродзкі прасіў Багушэвіча напісаць якую беларускую п'еску дзеля народнага тэатру. Багушэвіч ахвотна абяцаў папрацаваць над п'есай, але, ізноў жа, ня мог знайсці адпаведнае тэмы. Нагродзкі абяцаў абдумаць тэму і даць Багушэвічу, але, пакуль абдумаваў, паэта памёр у Кушлянах.

Зь недрукаваных вершаў Багушэвічавых, напісаных у 90-ых гадох, Нагродзкі даў мне копію яшчэ аднаго, напісанага з прычыны чутак аб бліжнім канцы сьвету, каторыя тады шырака хадзілі ў народзе. Вось гэты верш:

Otoi, bracie, dawiadzietsa
Nam z taboj waczmi swaimi
Waszuj, jak iŷwiet zapadzietsa
Sa »sim czysta i sa »simi.
Kaza» Szmujia: nie pamoie
Iadna siia — »sio prapaia!
Astanutsa, kaie, moie
Iydko» kolki — i to maia —

Kab byio kamu astatki
 Hroszy, wodku, roine zboie,
 Paubirac usie manatki,
 Ci nia kupiż ich chto moie?
 A szto reszta usio zahinie:
 I kabyiy, i karowy;
 I awieczki, i usie swinie,
 A tam kaliń moie nowy | bis
 Ёwriet pa»stanie; — kaie Szmujia,
 Szto zydo»ski ёwriet to budzie,
 Zhinież pan, prapa» chamuia,
 A z iŷdo» nastanuj ludzie. | bis
 F. Bohuszewicz.

Wilno

Калі з Кушылянаў прыйшла ў Вільню сумная вестка аб сьмерці Фр. Багушэвіча, Нагродзкі ня меў магчымасьці паехаць на паховіны свайго прыяцеля. Затое ён з'арганізаваў дэлегацыю з чатырох асобаў — пераважна із сфэры працоўнае — з краўцом Закрэўскім на чале. Дэлегацыя павезла з сабой вялікі вянок зь яліны; замест істужкі быў тонкі белы сялянскі ручнік зь беларускім надпісам: «Змоўклі песьні тыя, што іграў на дудцы...» (словы ўзятыя зь перадсьмертнага вершыку паэты). Вянок быў узложаны на магілу і нейкі час ляжаў тамака, — біла пазьней, калі Нагродзкі туды прыехаў, дык беларускага надпісу ўжо не знайшоў: ён — «шчэз»...

Нагродзкі характарызуе Багушэвіча гэтак:

«Jako czciowiek — wcielona szlachetnoŷ, niezmiernej moralnej wartoŷci, strasznie wrailiwy na wszelkie zio. Oburzaia go do gikbi duszy kaida nieprawoŷ, na ktyn. No inni nie zwracali nawet uwagi»²⁴.

Ці ня з гэтага вырас і ўвесь сацыяльны й палітычны радыкалізм Багушэвіча? Змест цэлага раду вершаў паэты як быццам пацвярджае гэту дагадку.

Паводле Нагродзкага, беларуская праца Багушэвічава не абмежавалася пісаньнем вершаў: з даручэньня Яна Карловіча ён паважніваўся працай над укладаньнем *беларускага слоўніка* (— адзначым мімаходам, што ў гэным часе ўжо існаваў адзін беларускі слоўнік Насовіча). У Багушэвіча былі спэцыяльныя скрыначкі, куды ён складаў картачкі з асобнымі словамі. Бывала, што падчас гутаркі ён пачуў нейкае новае ці прыпомніў старое слова, даўно чутae, дык зараз жа яго запісваў на картачцы і клаў у скрыначку. Ці сям'я захавала гэты цэнны навуковага гледзішча матэрыял, няма ведама.

На канчатак Нагродзкі паінфармаваў мяне аб гісторыі друку і пашыраньня «Беларускае дудкі» і іншых твораў Багушэвічавых. «Дудка» была вельмі ходкая. 3 000 надрукаваных у першым выданьні экзэмпляраў хутка разышліся. У шырэньні іх Нагродзкі прымаў вельмі дзейнае ўчасьце. Нагродзкі працаваў тады ў каапэратыве (на Татарскай вуліцы), і да яго часта прыходзілі людзі зь вёскі, каторых ён надзяляў Багушэвічавымі творамі. Апрача «Дудкі» і «Смыка» была йшчэ трэйцяя кніжачка: зборнічак вершаў (паводле Нагродзкага — слабейшых) «*Тралялёначка*», аб існаваньні якое цяпер ужо мала хто ведае, дый яна нідзе не захавалася.* Ня ведалі аб ёй ні М. Гарэцкі, пішучы сваю «Гісторыю беларускае літаратуры», ні кс. Станкевіч, калі апрацоўваў успомненую ўжо сваю папулярную брашурку аб Багушэвічу.

Калі «Дудка» вычарпалася, Нагродзкі надумаў перавыдаць яе сваім коштам. Якраз меўся ехаць у Кракаў — адвезьці сваю дачку і наладзіць друк кніжкі аб ведамым працэсе за «бунт у Крожах» Аляксандра Лапінскі, каторы і згадзіўся адвезці ў Кракаў

100 руб. ад Нагродзкага, каб Анчыц перадрукаваў «Дудку», — што і было акуратна выпаўнена. Але цяжка было калпартваць яе да краю — праз «зялёную граніцу». Спачатку — з памогай Яз. Пілсудзкага — прывезьлі да краю 200 экз. «Дудкі». Далейшыя транспарты меліся ісьці кантрабандай — з аплатай па 40 руб. за пуд. Увесь наклад быў з гэтай мэтай узяты ад Анчыца, але чамусьці прывоз на доўгі час спыніўся. Толькі шмат пазьней Іван Луцкевіч, як быў ў Кракаве, вышукаў гэты наклад, і кніжкі былі часткамі перасыланы да краю, дзе вельмі хутка разышліся. Пасьля «Дудку» перадрукавала суполка «Загляне сонца і ў наша ваконца» ў Пецярбурзе, закупіўшы ад сям’і Багушэвічавай права на выданьне ўсіх твораў паэты, у тым ліку і пакіненае да сягонняшняга дня ў рукапісе «Беларускае скрыпачкі». Апошняя перахоўвалася ў архіве Браніслава Эпімаха-Шыпілы і разам з усім архівам перайшла да Беларускае Акадэміі Навук у Менску²⁶.

ПАЛІТЫЧНЫ ПРАЦЭС ЯКУБА КОЛАСА І ТТ.

З архіву Беларускага музэю ім. Ів. Луцкевіча

Аб тым, што карыфэй беларускае паэзіі Якуб Колас, запраўднае прозьвішча якога — Канстанцін Міцкевіч, быў у 1906 годзе арыштаваны за арганізацыю вучыцельскага саюзу ў роднай Мікалаеўшчыне і засуджаны пасьля на тры гады ў вязьніцу, ведама з кожнага падручніка беларускае літаратуры. Аднак, апрача голага факту арышту і прысуду, грамадзянства аб гэтай справе ведае вельмі мала. Навет найбліжэйшыя да нашага паэты асобы цяпер ня могуць нічога прыпомніць аб гэтым працэсе, дый магчыма, што ў самога Коласа ня шмат аб ім захавалася ў памяці. Дзеля гэтага публікуем тут жменю матэрыялаў да працэсу, атрыманых дзякуючы ветлівасьці аднаго з выступаўшых на судовай расправе адвакатаў¹, каторы захавалі адпісы² абвініцельнага акту, пратаколу паседжанья суду, матываванага прыгавору і некаторых паасобных дакумэнтаў дый пасьля аддаў іх у архіў Беларускага музэю ім. Ів. Луцкевіча³.

Абвіненьне было скіравана проці чатырох настаўнікаў народных школ: Канстанціна Міхайлавага Міцкевіча, Уладзімера Сільвестравага Міцкевіча, Якава Сымонавага Бязьмена і Сымона Іванавага Астроўскага. — Астроўскага абвінавачавалі паводле 51 ст. і 1, 2, 3 і 6 п. 1 ч. 129 ст. угалоўн. улаж.⁴, трох другіх — паводле 1 ч. 126 ст. угал. улаж. Судзіла Віленская судовая палата, Угалоўны дэпартамент, з учасьцем станавых прадстаўнікоў⁵. Справа паступіла ў Палату 21.IV.1908 г., разглядалася 15.IX таго ж году. У склад суду ўваходзілі: старшыня П. Кабека, сябры К. Вярхоўскі, Ф. Дабужынскі, Д. Кісьлінскі, за сакратара Т. Біруля, прадстаўнікі станаў: менскі маршалак шляхты М. Далгаво-Сабураў, за менскага гарадскога галаву сябра ўправы В. Яноўскі ды самахвалавіцкі валасны старшыня Л. Пухальчык. Абвінавачаваў таварыш пракурора Л. Юршэўскі. Паседжаньне Палаты адбывалася ў Менску. Па загаду старшыні «посторонняя публіка» была выдалена з салі суду.

З акту абвіненьня даведаваемся, што справа ўзьнялася ў наступных абставінах.

Уначы з 9 на 10 ліпня 1906 году (ст. ст.) паліцыя, паведамленая земскім начальнікам 6 участку Менскага павегу і сваімі тайнымі агентамі, прыехала ў сяло Мікалаеўшчыну (Нікольскае тож) і, увайшоўшы ў памяшчэньне тамтэйшае народнае школы, знайшла тамака зборку, у якой прымалі ўчасьце вучыццалі народных школаў Сымон Самахвал, Язэп Міцкевіч, Канстанцін Міцкевіч, Адам Вайцяхоўскі, Іван Лапцэвіч, Антон Камароўскі, Адам Мілюк, Аляксей Аляшкевіч, Вінцэнт Віяленцій, Міхал Пальчэўскі, Уладзімер Міцкевіч, Аляксандра Райскі, Аляксандра Сянкевіч, Мікіпар Янкоўскі, Тодар Калечыц, Іван Фёдараў і Аляксандра Філіповіч. Зборка адбывалася

ў кватэры вучыцеля школы ў Мікалаеўшчыне, Сянкевіча, каторы заявіў паліцыі, што гэта — ягоныя госьці, якія зьехаліся ў Мікалаеўшчыну, карыстаючыся летнімі канікуламі.

Аднак падчас вобыску паліцыя знайшла на стале пратакол, які выясьняў запраўдны характар гэтае зборкі. Зь яго выяўлялася, што зборка, разгледзеўшы праграму Всероссийского союза учителей и деятелей по народному образованию, пастанавіла ўсёй групай 1) далучыцца да Всероссийского союза учителей, прымаючы ягоную праграму; 2) пашыраць сярод вучыцеляў ідэі Саюзу, прыцягваць іх у сваю групу і дапамагаць у арганізацыі мясцовых груп; 3) пастаўленае на разгляд пытаньне аб патрэбах школы ў Паўночна-Заходнім краю адлажыць да наступнага зьезду; 4) прымаючы пад увагу, што дасягненьне пастаўленых у праграме мэтаў зусім немагчыма пры сучасным дзяржаўным ладзе, група за найбліжэйшую сваю мэту прызнала: актыўна імкнуцца да разбурэньня гэтага ладу шляхам беспасярэдняга ўплыву на сялян і арганізацыі іх; 5) дзеля беспасярэдніх зносінаў з цэнтральным бюро Всерос. союзу учителей і паміж сабою выбраць бюро групы. Пратакол падпісалі ўсе ўчаснікі зборкі.

Побач з пратаколам зборкі групы паліцыя знайшла рукапіс пад загалоўкам «Всероссийский союз учителей», зь якога выяўлялася, што на адбытым у Маскве зьездзе пэдагогаў і дзеячоў на ніве народнае асьветы былі выпрацаваны падставы і праект Всероссийского учительского союза. Маскоўскі зьезд пастанавіў, што гэты Саюз павінен мець ня толькі мэты прафэсіянальныя, але й палітычныя. Саюз будзе імкнуцца да грунтоўнае рэарганізацыі справы народнае асьветы ў Расеі на падставах свабоды, дэмакратызацыі і дэцэнтралізацыі яе, а такжа за палітычнае вызваленьне Расеі ды за шырокія сацыяльна-палітычныя рэформы. З гэтай мэтай Саюз стаўляе сабе, паміж іншым, гэтакія заданьні: а) адкрыта і свабодна, вусна і ў друку крытыкаваць сучасны школьны лад і ўрадавую палітыку ў галіне народнае асьветы; б) арганізоўваць калектыўныя пратэсты вучыцеляў проці дзеяльнасьці адміністрацыі;... з) прыцягваць грамадзянства і органы грамадзкага самаўраду да абароны вучыцельства ад гвалтаў адміністрацыі і да матэрыяльнае дапамогі асобам, пацярпеўшым за палітычную і грамадзкую дзеяльнасьць;... к) у меру магчымасьці выпאўняць агульныя заданьні палітычнага характару, якія выплываюць з пастановаў Саюзу ці паасобных арганізацыяў яго; л) супрацоўнічаць на грунце палітычнае дзеяльнасьці з другімі прафэсіянальнымі саюзамі дзеля дасягненьня супольных мэтаў.

Із знойдзенага адначасна паліцыяй рукапісу пад загалоўкам «Товарищи учителя» вынікала, што Всероссийский союз народных учителей паўстаў да жыцьця ў сакавіку і мае ўжо каля 5 000 сяброў. Адозва гэтая заклікае вучыцеляў да шырокае працы над асьветай народных масаў і да палітычнае барацьбы за волю.

Дапаўняючы гэтыя матэрыялы, акт абвіненьня падае галоўныя рэзалюцыі і пастановы III дэлегацкага зьезду «Всероссийского союза учителей и деятелей по народному образованию», які адбыўся 7—10 чэрвеня 1906 году. Хаця гэты зьезд, каб аблягчыць аб'яднаньне вучыцельства, выключыў із Статуту Саюзу палітычную мэту, усё ж ён і далей стаяў на тым гледзішчы, што «учасьце вучыцельства ў барацьбе ёсьць проста абавязак перад бацькаўшчынай і школай, рэарганізацыя каторае на прынцыпах свабоды і дэмакратызацыі ў рамках бюракратычнага ладу немагчыма». «III дэлегацкі зьезд вучыцеляў і дзеячоў на ніве народнае асьветы лічыць, што павіннасьць Саюзу — прыняць найбольш чыннае ўчасьце ў вызвольнай барацьбе — на баку народу і супраць ягоных крыўдзіцеляў. Зьезд выказвае глыбокае перака-

* Карскі («Беларусы», т. III, вып. 3), а за ім і Пятуховіч («Нарысы гіст. белар. літар.») называе «Тралялёначку» «апавяданьнем у прозе», чаму Нагродзкі прырэчыць, кажучы, што гэта быў зборнічак вершаў²⁵.

наньне, што Саюз, дзякуючы свайму палажэньню, стаіць у беспасярэдняй блізкасьці да працоўнага народу, дык і ўчыніць усе высілкі, каб паглыбляць народную сьведамасьць і дапамагаць у арганізацыі барацьбы ў імя вялікіх ідэалаў працоўнага народу. Уся зямля — народу. Зямлю, волю і ўладу можа даць у рукі народу толькі ўстанова сход, створаны шляхам рэвалюцыйнае барацьбы, на падставе агульнае, роўнае, беспасярэдняе і тайнае падачы галасоў бяз розьніцы полу, нацыянальнасьці і веравызнаньня. Зьезд перакананы, што Саюз будзе змагацца за правядзеньне ў жыцьцё да канца дэмакратычных і сацыялістычных прынцыпаў і за шырокую аўтаномію ўсіх народаў Расеі»...

Паліцыя, забраўшы памянёныя вышэй дакумэнты і сьпісаўшы пракакол, пакінула ўсіх учасьнікаў зборкі ў Мікалаеўшчыне на волі. Было распачата сьледзтва ў гэтай справе, падчас якога выявілася, што, пачынаючы ад вясны 1906 году, у м. Сьвержані і ў суседніх зь Мікалаеўшчынай вёсках былі раскіданы і расклеяваны па плахах розныя процірадавыя праклямацыі. Усе думалі, што гэта была работа мікалаеўскіх настаўнікаў. Настаўнікі Сянкевіч і Янкоўскі падчас сьледзтва ўцяклі заграціцу⁶ і прыслалі з Даніі на рукі ўладаў заяву, у якой адказнасьць за скліканьне зборкі і прынятыя на ёй рэзалюцыі прымалі на сябе.

Як відаць з далейшага зьместу акту абвіненьня, менская дырэкцыя народных школ, не чакаючы на вынікі сьледзтва ў справе зборкі ў Мікалаеўшчыне, выдаліла ўсіх учасьнікаў зборкі зь іх пасадаў і на іх месца назначыла новых настаўнікаў. Але гэта не спыніла распачатае працы. У Менскай губ. пачалі тварыцца новыя групы вучыццалёў, жадаючых далучыцца да Всероссийскаго учительскаго союзу. Першая — ініцыятыўная — група паставіла склікаць дэлегацыю зьезд ад усіх групаў Меншчыны ў канцы 1906 ці ў самым пачатку 1907 году (— дата зьезду была пазьней перанесена на Вялікадзень). Створанае групай бюро, вядучы арганізацыйную работу, выпускала адумысныя адозвы да вучыццалёў, заклікаючы да арганізацыі. Асабліва энэргічна бюро зарэагавала на званьненьне школьнымі ўладамі ўчаснікаў мікалаеўскага зьезду. Месцы апошніх былі абвешчаны пад байкотам. Да нованазначаных вучыццалёў былі разасланы пісьмы ад бюро групы з заклікам ураз жа падаваць просьбы аб пераводзе ў іншыя школы. — 15 сакавіка 1907 году ў м. Карэлічах паліцыя задзяржала на пошце вучыцеля Бязьмена, у якога было знойдзена шмат абцяжаючага яго матэрыялу. Справа пачала разрастацца. Коласа (Канстанціна Міцкевіча) абвінавацілі ў пісаньні пісьмаў аб байкоце. Зрабілі вобшыск у Ўладзімера Міцкевіча і знайшлі новы абцяжаючы матэрыял. Вінавацілі ж яго ў тым, што ён даваў сялянам рэвалюцыйную і апазыцыйную літаратуру, аб чым данёс селянін-правакатар Пятруша. У гэту ж справу быў ублутаны вучыцель Астроўскі. Сярод рэвалюцыйных выданьняў была беларуская адозва «Праўда аб забастоўцы», выданая Першым краёвым камітэтам Беларускае Сацыялістычнае Грамады. Былі такжа адозвы Всероссийскаго кресьціянскаго союзу, «Письмо от русских крестьян царю Николаю Второму» і некалькі агітацыйных брашур партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў і легальных выданьняў апазыцыйнага характару.

У выніку сьледзтва, падчас каторага віну рэшты вучыццалёў у адносінах да акцыі менскае групы Всерос. учит. союзу устанавіць уладам не ўдалося, былі аддадзены пад суд чагтыры ўчаснікі зборкі ў Мікалаеўшчыне: Канстанцін Міцкевіч, Уладзімер Міцкевіч, Якаў Бязьмен і Сымон Астроўскі. Адносна да рэшты справа была прыпынена.

Не падаем фармуляваных у акце абвіненьня канкрэтных закідаў падсудным, бо яны пераказваюць тое, што ўжо сказана. Закваліфікаваны яны як праступкі, прадугледжаныя 51, 126 і 129 артыкуламі расейскага карнага кодэксу.

З акту абвіненьня відаць, што Ўладзімер Міцкевіч і Бязьмен адказавалі на судзе з вастрогу, двое другіх — з волі. Уладзімер Міцкевіч прасіў на абарону адваката

Казімера Петрусевіча, Канстанцін Міцкевіч — Тадэвуша Урублеўскага, Астроўскі — «казённага» адваката па назначэнню суду. Дзеля таго, што адв. Урублеўскі ня ўзяўся за абарону Коласа, апошняга і Якава Бязьмена бараніў К. Петрусевіч, у абароне ж Уладзімера Міцкевіча і Астроўскага выступіў адв. І. І. Мятлін.

Праатакол засядання суду нічога новага ня даў. Характэрна толькі тое, што правакатар Пятруша на суд не з'явіўся. Хаця суд палічыў ягоныя паказанні ня маючымі вагі дзеля справы і выключыў іх, аднак Пятрушу за ўхіленне ад выступлення на судзе пастанавіў пакараць штрафам.

Прыгаворам Судовае палаты падсудныя Канстанцін і Ўладзімер Міцкевічы і Якаў Бязьмен былі прызнаны вінаватымі ў закіданых ім праступках і засуджаны на ссылку на пасяленне, пры чым ссылка была заменена — «по обстоятельствам дела» — на трохгадовую адседку ў крэпасці.

Чацьвёртага падсуднага, Астроўскага, суд прызнаў невінаватым і звольніў яго. Засуджаных Міцкевічаў і Бязьмена ўраз жа заарыштавалі і адвязлі ў вастрог.

Засуджаныя заявілі, што прыгаворам здаволены. Дзеля таго, што ў крэпасці вольных месц не было, суд загадаў засуджаным адбываць кару ў менскай турме, пачынаючы ад 15 верасня 1908 году.

* * *

Да гэтага сырога, але даволі характэрнага дзеля тагачасных настройў і дзеяльнасці найбольш актыўнае часткі народных вучыццельскага матэрыялу трэба дадаць некалькі слоў выяснення.

Справа ў тым, што сярод беларускіх даследчыкаў гісторыі адраджэнскага руху пануе пагляд, быццам Колас і ягоныя таварышы былі засуджаны за ўчасьце ў *Беларускім вучыцельскім саюзе*. Як мы бачылі з актаў працэсу, судзілі іх за ўчасьце ў мясцовай групе арганізацыі, якая мела назоў *Всерос. учит. союз*. Але гэта не змяняе факту, што — незалежна ад арганізацыі агульнарасейскае — Колас і некаторыя зь ягоных таварышоў ужо пасяля выкрыцця зборкі ў Мікалаеўшчыне з'ехаліся на нелегальны, чыста нацыянальна-беларускі вучыцельскі зьезд у Вільні ўлетку 1906 году, на якім было пастаноўлена стварыць Беларускі Вучыцельскі Саюз*. Зьезд апрацаваў праграму БВС, у аснове якое было дамаганьне ўвядзеньня ў дзяржаўныя народныя школы на Беларусі беларускае выкладовае мовы. Гэты пастулат Колас і другія ўчасьнікі віленскага зьезду меліся праводзіць і ў лякальнай групе *Всерос. учит. союза*, а празь яе — і ў цэнтралі гэтае арганізацыі, як абымаючае ўвесь абшар Расейскага гаспадарства, каб беларускі пастулят увесці гэтак у праграму агульнасаюзнаю. Гэтак, калі на зборцы ў Мікалаеўшчыне справа асаблівых патрэб школьніцтва ў Северо-Западном Крае была вызначана дзеля разгляду на наступным зьездзе групы Меншчыны, бо ініцыятары зборкі мо йшчэ самі ня мелі сканкрэтызаванага пагляду на гэту справу, дык пасяля віленскага зьезду Колас і ягоныя таварышы ішлі да народнага вучыцельства нашага краю з гатовай праграмай і канкрэтным плянам нацыянальнае працы. Урадавыя рэпрэсіі гэту акцыю разбілі.

ПРЫЗНАНЬНЕ ПРАВОЎ БЕЛАРУСКАЕ МОВЫ ПАДЧАС СУСЬВЕТНАЕ ВАЙНЫ

Як ведама, пад Расеяй за царскіх часоў адносіны ўлады да беларускае мовы былі заўсёды непрыхільныя. Праўда, спецыяльных актаў аб перасьледаваньні беларускае мовы не было: яна разглядалася не як асобная, самастойная славянская мова,

а як «наречие русского языка», і ясна, што проці яе, як такое, не магло быць ніякіх афіцыйна варожых выступленьняў улады. Але ўжываньне яе ў дзяржаўных установах і школах не дапускалася. У школьнікаў вучыццалі расейскіх дзяржаўных школ стараліся «выбіваць дзравеншчыну» — вытраўляць мімавольна ўжываньня словы і выражэньні беларускія, розьнячыся вельмі ярка ад расейскіх. Не забаранялася і друкаваньне кніжак у беларускай мове, але да 1905 году нельга было друкаваць іх ані лацінкай, ані гражданкай фанэтычным правапісам. Кніжкі беларускія мусілі быць пісаньня расейскім правапісам з усімі яго асаблівасьцямі, успадкаванымі ад старабаўгарскае (т. зв. царкоўнаславянскае) мовы¹ («ђ», «ь», «е» замест «э», «о» замест безударнага «а», «т» і «д» мяккое замест «ць» і «дз», — канчаткі «нье» або «ніе», «лье» або «ліе» замест падвойных мяккіх «ньне», «лье» і г. д.). Абмежаньні гэтыя, праўда, страцілі сваю абавязваючую сілу ў 1905 годзе, — але да апошняга дня існаваньня царскае Расеі беларуская мова не атрымала правоў грамадзянства — ані ў школе, ані ў дзяржаўных установах.

У сувязі з гэтым цікаўна адзначыць *першы акт улады, якім правы беларускае мовы былі прызнаны афіцыйна*. Акт гэты быў зроблены *нямецкімі акупацыйнымі ўладамі ў 1916 г.* і падпісаны фэльдмаршалкам *Гіндэнбургам*.

16-га студня 1916 г. былі апублікаваны «Ausführungsbestimmungen zu den grundlegenden Richtlinien zur Wiederbelebung des Schulwesens vom 22. Dezember 1915. VIII Nr 82»². У гэтым акце зьмешчаны, паміж іншым, гэтакі пункт аб *роднай мове ў школьніцтве*:

«Als Muttersprache hat diejenige Sprache zu gelten, welche die Eltern im hдuslichen Umgang mit den angemeldeten Kindern zu sprechen pflegen. Bei den Juden wird das «Jiddisch-Deutsch» in der Regel als Muttersprache anzusehen sein.

In Zweifelsfдllen entscheidet der Verwaltungschef nach Anhцrung der Schulbehцrde... *Das Weissrussische, das mit dem Russischen nicht identisch ist, wird unbeschrцnkt zugelassen*»³.

Гэтыя «Ausführungsbestimmungen» адносіліся да адзначанага ў загалюўку загалу таго ж фэльдмаршалака Гіндэнбурга, як Галоўнакамандуючага на Ўсходзе (Der Oberbefehlshaber Ost), з 22.XII.1915 г., дзе языковае пытаньне ў школьніцтве наагул вырашалася ў пункце 10 гэтак:

«10. Sprachliche Verhдltnisse.

Die Unterrichtssprache soll die Muttersprache sein. Inwieweit in Schulen mit nichtdeutscher Muttersprache auch in der deutschen Sprache zu unterrichten ist, behalte ich nach Vorschlag der Verwaltungen meiner Entscheidung vor.

In *allen* Schulen ist das Deutsche mit mцglichst vielen Stunden von der untersten bis zur obersten Stufe zu lehren, so dass jedes Kind bei der Entlassung aus der Schule die deutsche Sprache in Wort und Schrift genцgend beherrscht.

Russisch als Unterrichtssprache ist fцr alle Schulen verboten, doch darf es als fakultatives Lehrfach in den mittleren und hцheren Schulen auftreten.

Es ist anzustreben, dass die Sprache der Lehrpersonen im Verkehr mit der vorgesetzten Schulbehцrde und die Fцhrung der Geschftsбьcher die deutsche ist.

Es wird daher erwartet, dass alle Lehrpersonen sich die Kenntniss der deutschen Sprache mцglichst bald aneignen.

Der Religionsunterricht soil in der Muttersprache — den Juden in ihrer Religionssprache — erteilt werden»⁴.

* Зь лічбы ўчаснікаў зьезду жывуць яшчэ ў Вільні дзьве асобы: гргр. Сымон Кароль і Антон Луцкевіч. Апошні зьмясьціў свае успаміны аб зьездзе ў кніжцы «За 25 гадоў», Вільня 1928⁷.

Абодва дакументы вельмі характэрныя для нацыянальнае палітыкі нямецкіх акупацыйных уладаў, — палітыкі, якую яны праводзілі цвёрда паводле намечаных «Richtlinien».

Гожа тут адзначыць, што нямецкая адміністрацыя забараняла друкаваць па-беларуску гражданкай, і дазвол на выпуск беларускага часопісу «Гоман» у Вільні быў дадзены сьпяраша пры ўмове друкаваньня яго лацінкай. «Гоман» і пачаў выходзіць лацінкай 15.ІІ.1916 году. Але ўжо ад 6.Х.1916 г. часопіс друкаваўся і гражданкай⁵ — у двух асобных выданьнях («Ausgabe A» і «Ausgabe B»⁶).

Усе афіцыйныя апавяшчэньні і загады нямецкіх уладаў, выдаваныя — побач зь іншымі краёвымі мовамі — такжа і па-беларуску, друкавалі беларускі тэкст выключна лацінкай. Уступка для «Гомана» была зроблена толькі затым, што на яго было значнае запатрабаваньне ад палонных беларусаў у лагерах для ваеннапалонных, а жаўнеры-беларусы, якія да вайны вучыліся выключна ў расейскіх школах, лацінкай чытаць ня ўмелі. Адносна да іншых друкаў (кніжак і т. п.) забарона друкаваць гражданкай трывала да канца акупацыі.

ЯНКА КУПАЛА Ў КРЫВЫМ ЛЮСТРЫ

У ўкраінскім журнале «Вістник» за красавік 1938 г. зьмешчана стацьця В. Піліпчука п. н. «Ідэоляг новае Беларусі?», прысьвечаная нашаму нацыянальнаму паэту Янцы Купале. Стацьця гэтая гэтак скажае аблічча і ідэалёгію Купалы, што паэт наш выглядае ў ёй запраўды як у крывым люстры, і дзеля гэтага немагчыма прайсьці міма яе моўчкі, хоць з увагі на яе нізкі ровень аб ёй можна было б і не гаварыць. Аб грубай тэндэнцыйнасьці аўтара стацьці дае паняцьце небывалая, здаецца, дагэтуль у вуснах украінца заява, што «*гаварыць сьягодня аб беларускай нацыі — што найменш зарана!*» Дык няхай украінцы — навучае ён сваіх землякоў — ня робяць палітычнае абмылкі: няхай пакінуць спагадаць беларусам, а лепш імкнуцца — як само сабой вынікае зь ягоных слоў — праглынуць беларускі народ...

Калі чалавек выступае публічна з падобным заклікам, супярэчным з паглядамі ўсяго ўкраінскага грамадзянства, дык мусіць жа неяк абаснаваць сваё выступленьне, давясьці правільнасьць яго. І Піліпчук прабуе гэта зрабіць, а як — гэта ўраз пабачым.

Піліпчук выходзіць з таго гледзішча, што вялікія нацыянальныя паэты ў сваіх творах выяўляюць душу і ідэалы сваіх народаў. У беларусаў такім паэтам ёсьць Янка Купала. Значыць, ідэалёгія Купалы, выяўленая ў ягонай паэзіі, ёсьць ідэалёгіяй беларускага народу.

Да гэтага месца ўсё як быццам у парадку. Але ж, пераходзячы да аналізу Купалавае паэзіі, Піліпчук папросту *фальшуе* ягоную паэзію, вырывае з паасобных вершаў радкі, каторыя самі па сабе ня маюць сэнсу і не выяўляюць думкі песьняровае, і ўкладае ў Купалаву творчасць такія «ідэалы», якіх ніколі ня меў ды і ня мае ані Купала, ані беларускі народ. І вось, паказаўшы гэтак украінскаму грамадзянству ў сваім крывым люстры *сфальшаванага* Купалу, Піліпчук робіць вывад, што беларускі народ мае «бабскую» псыхалёгію і «зробіўся малым духам», зрабіўся няздольным да жыцьця і да барацьбы за сваю волю й нацыянальны быт, за сваё нацыянальнае «я».

Вось галоўныя думкі Піліпчука, выказаныя ім аб Купале і ягонай ідэалёгіі.

Перадусім Купала прадстаўляецца Піліпчуку далёкім ад народу інтэлігентам, каторы вырас ня з роднае беларускае глебы, а «нахапаў» жаласьлівых абразоў у чужацкіх

паэтаў — расейскіх ды польскіх — і творыць «штучныя абразы» нібыта беларускага жыцця, далёкі ад рэальнасці, дыктаваныя «фантазіяй». Як прыклад гэткага нібыта непраўдзівага малявання абразоў беларускага жыцця Піліпчук дае *два радкі* з вершу Купалавага «Развейся туман...», каторы заканчваецца гэтак:

Нядоля і гора, навокал — магілы, —
Вось роднага шчасця абраз...

У гэтым першым тэзісе Піліпчука выявілася перадусім ягоная грубая *ігнаранцыя*. Піліпчук ня ведае, што Купала — сын мужыцкае вёскі і апісвае незвычайна рэальна іменна тое, што запраўды бачыў навакол сябе і перажываў ад малых гадоў; ня ведае і таго, што іменна так, як малое Купала, запраўды выглядала жыццё беларускага селяніна ў тую пару, калі Купала пісаў цытаваны верш — задоўга да выбуху сусветнае вайны; ня ведае ўрэшце, што апісванае Купалам жыццё роднае краіны глыбака рознілася ў роўнай меры ад жыцця расейскага, як і ад польскага. Але — паміма няведання — ёсць у Піліпчука бясспрэчна і элемент сьведамага фальшавання думак і ідэалаў Купалавых, як гэта пабачым із далейшага.

Зрабіўшы сэнсацыйнае «адкрыццё», што абразы беларускага жыцця ў Купалы — гэта «штучнасць» і «фантазія», Піліпчук робіць з гэтага і ўсе лягічныя вывады — роўна ілжывыя, як і самае «адкрыццё». І калі бачыць (бо ж гэтага нельга ня бачыць!) у нашага паэта матывы народныя, якімі арганічна прасякла ўся творчасць Купалы, дык гэта «дысанансам рэжа» ягонае «чулае» вуха. Галоўны ж «праступак» Купалы — тое, што ягоны мужык шануе сваю мазалістую руку! Гэтае рукі з мазалямі ў беларуса Піліпчук чамусьці дараваць Купале ня можа!

Ідучы ўсё тым жа фальшывым шляхам і бачучы ў асобе Купалы ня сына мужыцкае вёскі, каторы дае нам непадробленыя абразы яе жыцця, а чалавека, каторы нібыта падыходзе да вёскі звонку, Піліпчук і з Купалавых апісаньняў прыроды зрабіў такія ж «мудрыя» вывады, як з апісаньняў беларускага сялянскага жыцця. Верна апісаны Купалам факт, што беларускі селянін ад сівое даўніны пераняў страх перад тайніцамі прыроды, для яго незразумелымі, Піліпчук называе страхам *самога Купалы*, а сьцьверджаньне немагчымасці разгаданьня гэтых тайніц для чалавечага розуму лічыць довадам, што быццам то Купала займаецца прапагандай... «будыйскага фаталізму»!

Далей Піліпчук пераходзе да ідэалаў Купалы, выказаных у ягоных вершах. Зварот Купалы да Аратага, *каб не паддаваўся злыдням і любіў «сваю ніву, свой край» ды працай сваей «выраў сабе долю»*¹, Піліпчук разглядае як довад беднасці Купалавых ідэалаў, як жаданьне Купалы... «ператварыць беларуса ў машыну»! Але ж бойся ты Бога, чалавеча: нікая «машына» ня можа нікога любіць, а любоў да Бацькаўшчыны — гэта ж першы і галоўны канон усяе паэзіі Купалы! — *Пратэсты* Купалы супроць катаржных варункаў працы мужыка, *выразнае асуджэньне* сьлязьлівасці ды пустога лямантвання — замест барацьбы з нягодным лёсам — Піліпчук ізноў жа перакручвае гэтым чынам, што быццам гэта сам Купала «заліваецца сьлязою з ахвотай». — Сатырычныя вершыкі Купалы на цёмных, нясьведомых сялян, імкненьні каторых не падымаюцца вышэй здаваленьня самых элемэнтарных жыццёвых патрэбаў, ператвараюцца ў Піліпчука ў цэлую сацыяльную «праграму» нашага паэта! — Але найярчэй выяўляецца фальсыфікацыя Купалавых ідэалаў, калі чытаем інтэрпрэтацыю Піліпчуком песьні пра Лявона («На папасе»). Песьня гэтая — жывая гісторыя прабуджэньня грамадзкае й нацыянальнае сьведомасці ды барацьбянага духа ў волата Лявона, сымбалізуючага беларускі народ. Ад палажэньня прыгоннае скаціны народ гэты падняўся на агульначалавечую роўню і пачаў барацьбу не на жыццё, а на сьмерць за сваю волю і права на чалавечае існаваньне. Песьня Лявона будзіць масу, уздымае дух і кажа аб непераможнасці Лявона: хоць аднаго заб'юць,

хоць ён ляжа ў магілу, барацьба будзе трываць далей, бо — «Лявоны ў нас не пазводзяцца!» І гэту песьню Піліпчук фальшуе: вырваўшы радок аб тым, як нясьведамы йшчэ Лявон першы раз пачуў з розных бакоў крыкі, «што ён дурань, жыве па-быдлічаму», Піліпчук імпутуе² і Купале, і беларусам, што яны... самі сябе лічаць быдлам! — Урэшце сьцьверджаны Купалам з *болем сэрца* факт пакорлівасьці беларусаў, якая давяла іх да *запраўды* жахлівага палажэньня, Піліпчук называе... прадметам «нацыянальнае амбіцыі» беларускага «Führer'a» (Піліпчук у гэтым слове вельмі ж ужо засмакаваў!). А ў выніку ўсяго гэткага фальшу пазваляе сабе зрабіць бязглузду заяву, што нібыта ў Купалы «паяўляецца маральнае здаваленьне, калі бачыць свой народ пераможаным і заняпалым»...

Здавалася б, што пасья гэтага далей па гэтай дарозе гэтаму асабліваму «крытыку» нашага нацыянальнага паэта йсьці няма куды. Аднак ён мае: відаць, за тое, што Купала жыве і працуе ў Савецкай Беларусі, Піліпчук ізноў кідае паэту ілжывы закід, што быццам той «зварочваецца толькі да беларусаў на гэты бок Сьвіслачы, дыпляматычна замоўчваючы, што ёсьць яшчэ «бацькаўшчына і на іншы бок». Але ж большая частка вершаў Купалы (апрача малога зборнічку «Безназоўнае», відаць, няведамага Піліпчуку), а перадусім — *усе* тыя вершы, аб якіх Піліпчук успамінае, напісаны да ўтварэньня Савецкага гаспадарства — у тыя часы, калі ўся Беларусь, не падзеленая, была пад уладай Расеі! Дык «стрэл» Піліпчука ізноў пападае ў пустое месца — таксама, як і ўсе ранейшыя.

Ня будзем тут пераказваць усіх недарэчных разважаньняў аб Купале фальсыфікатара ягоных ідэалаў: гэта заняло б лішне многа месца. Адзначым толькі, што *запраўдныя* ідэалы, якія Купала выказвае ў сваіх вершах, *дужа добра ведамы Піліпчуку*, але аб іх ён гаворыць роўна ў... 26 радкох, пад той час як разгляд сфальшаваных ім самым ідэалаў нашага паэта займае ў «Вістніку» ажно восем старонак. У гэтых 26 радкох успамінае Піліпчук і заклікі Купалавы «наперад па шчасьце!» («Вялікдзень») і жаданьне, каб ускрэсла Беларусь («Хрыстос уваскрос!»), і цэлы рад іншых («Навагоднія жаданьні», «Лета», «Прарок», «Папросту»). Сьцьвярджае і тое, што Купала фактычна-тыкі кліча беларуса «кінуць сьлёзны пагляд», але тут жа паўтарае сваю выдумку, быццам Купала «перш» заклікаў «залівацца сьлязою з ахвотай». Урэшце, на падставе *толькі шасьціх* несфальшаваных вершаў Купалавых мусіць «гэты крытык» *прызнаць веліч ідэалёгіі Купалы*: «На гэткія вышыні — піша Піліпчук — можа падняцца толькі сэрца, якое рвецца ад болю за свае крыўды, але не падымецца ніколі дупляе; і калі Купала на хвіліну глянуў у чысьцец, дык мы пачулі ня нуднае квіленьне падстрэленага птаха, а летуценьні волата». Бо ж Купала, каторага Піліпчук сыляра так ганебна сфальшаваў дзеля сваіх палітычных меркаваньняў, ёсьць *запраўды* волат; — бо ўся ягоная паэзія — гэта безупыннае кляйменьне ад'емных бакоў беларуса і кліканьне яго да барацьбы за волю, да тварэньня несьмяротных цэннасьцяў нацыянальнае культуры, — кліканьне на сонечныя «арліныя шляхі». Бо тая *запраўдная нацыянальная рэвалюцыя*, якую перажыў беларускі народ ад выбуху палітычнае й сацыяльнае рэвалюцыі ў Расеі, адбылася ў значнай меры іменна дзякуючы *псыхалягічнай падгатоўцы*, зробленай паміж іншым і творчасьцяй Янкі Купалы! — Дык *злая воля* Піліпчука, які адважыўся сваю руку падняць на нашага песьняра, выяўлена гэтак да канца.

Паганьбіўшы, як мы бачылі, ідэалёгію і Купалы, і беларусаў наагул, Піліпчук проціўстаўляе нам — украінцаў. Але ж і ў украінскай паэзіі знойдзем усё тое, за што бічуе ён Купалу! Купала ж найбліжэй стаіць не да Кальцовых, Някрасавых ці Нікіціных, або іншых расейскіх паэтаў, а якраз да *украінскага* нацыянальнага песьняра *Тараса Шаўчэнкі*. Бо ж і ў Шаўчэнкі знойдзем мы тыя самыя думкі, якія трапляюцца ў Купалы і выклікаюць нездаваленьне ў Піліпчука:

Як бы з кім сесьці, хлеба зьесьці,
Прамовіць слоўца, дык тады б
Хоць бы с'як-так на гэтым сьвеце
Было магчыма неяк жыць.

(«Кабзар», стар. 225*)

Піліпчук мусіў бы з гэтых радкоў, згодна з сваімі «крытычнымі мэтадамі», зрабіць забойчы для Шаўчэнкі вывад... аб поўным здаваленьні «Бацькі Украіны» жахлівым жыцьцём украінскага сялянства ў часы прыгону! — У іншым месцы («Малітвы», стар. 212) Шаўчэнка, як і Купала, гаворыць:

Працоўным рукам,
Працоўным умам
Пэралогі гараць.
Думаць, сеяць, ня ждаць —
І засева зжынаць —
Працоўным рукам...

І тут быў бы пошар для Піліпчукоў, калі б пад гэтымі радкамі стаяў подпіс: Купала. А ўжо верхам «праступнасьці» з Піліпчуковага гледзішча мусяць быць словы ўпекі, кінены Шаўчэнкай сваей, нацыянальнай, украінскай казацкай старшыне:

Вашы слаўныя Бруты
Рабы, падножкі, гразь Масквы,
Сьмяцьцё варшаўскае...

бо, калі маскоўскія цары руйнавалі Украіну, дык

...мы глядзелі і маўчалі
Ды моўчкі чухалі чубы,
Нямыя, подлыя рабы...

(стар. 17, 18)

А вось Піліпчук «не разумее», чаму гэта «Купала раз багаславіў, а раз кляў свой народ, калі гэты аб'ект пераставаў быць вартым спогаду». Відаць, свайго нацыянальнага павадыра Піліпчук гэтаксама «добра» разумее, як і Купалу. Бо ж горкі дакор Купалы, кінены бязьдзейным і пакорлівым братам сваім:

Вам — пакорным рабам — не вясны
Рукі накрыж злажыўшы чакаць,
А пад гоман паўночнай зімы
Ямы ў полі сабе будаваць!..³

лічыць Піліпчук... «нацыянальным ідэалам» Купалы!

Канцавыя радкі стацьці Піліпчука даюць адказ на пытаньне, чаго ж у канцы канцоў хоча гэны «крытык» ад беларускага нацыянальнага паэта, каторы, як ведама кожнаму грамадзкому беларусу, сваімі вершамі ўсьцяж будзіў — ды і збудзіў! — прыспаны дух у нашым народзе, клікаў беларусаў да барацьбы за волю і вялікія ідэалы чалавечтва, зваў «да сонца і да зор», да «красы і свабоды»? Піліпчук хоча таго, каб Купала перастаў быць *беларусам-чалавекам* ды стаўся *беларусам-зьверам*! І беларусы — на ягоны пагляд — толькі тады мо зрабляцца (хоць не напэўна!) нечага вартымі, калі — па «кароткім супрацоўніцтве» з украінскімі прадстаўнікамі зьвярынае ідэалёгіі — свае нацыянальна-людзкія ідэалы замяняць на «здоровыя» прынцыпы барацьбы за існаваньне свайго *гатунку*, — ясна ж, *гатунку заалягічнага, зьвярынага*.

Дзіўна крыху, што ўкраінская дэмакратычная прэса дагэтуль на пасквіль Піліпчука аніак не адгукнулася. А мо ў вачох украінскага грамадзянства «свае» фашысты прадстаўляюць такое ж непаважнае зьявішча, як у нас — беларускія фашысты, і на падобныя выпадкі «Вістніка» яно ня лічыць патрэбным зварочваць увагу?

АБДЗІРАЛОВІЧ І БАРЫКА

Літаратурная паралель

У той час, калі ў Расеі валіўся стары лад і пачыналася будаваньне новага жыцця, — для людзей, што ўзрасьлі ў атмасфэры старога ладу і псыхікай сваей былі зь ім крэпка зьвязаны, ня лёгка было «самавызначыцца» і знайсці належны шлях паступаньня.

Шмат было розных прычын дзеля гэтага, перашкаджаўшых «самавызначыцца» нават тым, хто быў у сваей сьвядомасьці ворагам старога ладу. Рэвалюцыя — гэта быў «скок у няведамае», і гэтага няведамага баяліся нават шчырыя і гарачыя барацьбіты за волю, папросту ня верыўшыя ў здольнасьць зрэвалюцыянаваных масаў да працы канструктыўнай. Хто ведае, ці не адыгралі тутакі ролі і тыя думкі-разважаньні, якія гэтак ярка выказаў у маленечкім, чатырохрадковым вершыку сваім Адам Міцкевіч ды якія на пачатку сацыяльнае рэвалюцыі ў Расеі апраўдаліся гэтак трагічна, прыкладам, у адносінах да Шынгарова і Какошкіна¹, прамотараў² Лютавае рэвалюцыі:

Rkce, za lud walczNecce, sam lud poobcina;
Imion, miych ludowi, lud — pozapomina...
Wszystko przejdzie! Po huku, po szumie, po trudzie
WecmNę dziedzictwo **cisi, ciemni, mali** ludzie³.

Безумоўна, у гэтым хістаньні, у гэтай баязьні «скокнуць у няведамае» былі і іншыя прычыны. «A la guerre comme a la guerre!»⁴ — падчас змаганьня сілай патрэбны людзі, гатовыя на ўсё, пазбаўленыя ўсякіх «скрупулаў», далёкія ад гуманітарызму, каторы ў рашаючы момэнт можа паўстрымаць руку ад жорсткага, але неабходнага ўдару. Ня кожны пачуваўся здольным да гэтага. Апрача гэтага, падчас расейскае рэвалюцыі сярод староньнікаў перавароту бачым падзел: адны з учасьнікаў рэвалюцыі, скінуўшы царскую ўладу, каб не дапусьціць да далейшага праліцьця крыві, хацелі захаваць у нязьменным стане ўвесь стары сацыяльны лад, хацелі адбудоўваць паруханае вайной жыцьцё вялізарнае краіны так, каб і капіталіст, і абшарнік аднавілі свае «варштаты працы» на падставе даўнейшага вызыску працоўных масаў, на падставе панявольеньня сьвету працы — капіталам. Гэты стары сацыяльны лад быў такі прывычны, шляхі да змаганьня за палешаньне быту работніка і селяніна ў рамках гэтага ладу былі гэтак добра распрацаваны, што тварцы Лютавае рэвалюцыі гатовы былі ўсімі спосабамі бараніць гэты лад ад атэнтатаў⁵ на яго, робленых у імя «няведамага заўтра»... У магчымасьць будаваньня новага сацыяльнага ладу яны ня верылі!

Паверыла ў гэту магчымасьць толькі малая жменя фанатыкаў ідэі сацыяльнае рэвалюцыі. Але, нягледзячы на сваю малую лічэбнасьць і беднасьць інтэлектуальнымі сіламі, здольнымі да будаваньня новага дзяржаўнага і сацыяльнага ладу, іменна гэтая малая жменя людзей зь Ленінам і Троцкім на чале перамагла гэткую магут-

* Цытуем паводле львоўскага выданьня «Кобзара» з 1914 году — «Саюзу Вызвалененья Украіны».

ную, на пагляд, расейскую дэмакратыю, якая не адважылася ўзысці на шлях сацыяльнае рэвалюцыі. Перамагла, бо за ёй пайшлі народныя масы, ня меўшыя ніякіх «гуманітарных скрупулаў» інтэлігенцыі, не баяўшыся «скоку ў няведамае». Сталася тое, чаго ніхто не спадзяваўся. І калі нават сягонья — праз дваццаць адзін год пасля таго, як у Расеі пачалося будаваньне новага сацыяльнага ладу, — калі нават і цяпер дэмакратычная інтэлігенцыя расейская верыць у магчымасьць хуткага павароту старога рэжыму, — дык можна сабе лёгка прадставіць, як тая ж інтэлігенцыя мусіла глядзець на ход выпадкаў беспасярэдня пасля кастрычнікавага перавароту, як ей трудна было пагадзіцца з фактам такое глыбокае, такое ўсебаковае перабудовы старога грамадзкага жыцця.

Тое ж, што перажывала расейская дэмакратычная інтэлігенцыя ў Расеі пасля перамогі камуністаў, перажывалі — *mutatis mutandis*⁶ — прадстаўнікі сацыяльнага радыкалізму ў Польшчы, калі — дзякуючы баечнай для палякаў міжнароднай кан'юнктуры, пры якой Польшч атрымала дзяржаўную незалежнасьць, — перад грамадзянствам узнялося пытаньне: якую ж Польшчу трэба будаваць? І ў Польшчы толькі малая жменя людзей летуцела аб новай Польшчы — Польшчы сялян і работнікаў як аб краіне сацыяльнае справядлівасьці, краіне, у якой ня будзе панявольеньня працы капіталам. Але тут на шлях адбудовы Польшчы капіталістычнае пайшлі нават у большасьці сваей нацыяналістычна і клерыкальна настроены сялянскія ды ў значнай меры й работніцкія масы. Чароўны зык словаў: «незалежная Польшча» засланіў сабой пытаньне аб унутраным зьмесьце адбудаванае дзяржавы, аб сацыяльным ладзе ў ёй. Нацыянальная ідэя засланіла сабой сацыяльную. А гэта вырашыла пытаньне аб будучыні Польшчы на доўгія гады... Польскі народ збудаваў для сябе свой нацыянальны дом, поўнасьцю захаваўшы капіталістычны лад і рашуча супрацівіўшыся рэвалюцыі сацыяльнай. І нават польскія сацыялісты, меўшыя ў першы мамэнт уладу ў сваіх руках (урад Марачэўскага!)⁷, не адважыліся пачаць адбудовы сваей бацькаўшчыны на новых сацыяльных падставах.

Зусім натуральна, што сярод радыкальна настроеных элемэнтаў у Польшчы мусіла адбыцца пэўная ідэялёгічная ломка, што ня кожнага аднолькава можа зачараваць адна толькі дзяржаўная незалежнасьць... Як у паслякастрычнікавай Расеі большасьць дэмакратычнае інтэлігенцыі не магла пайсці нага ў нагу з тварцамі новага — сацыялістычнага ладу, так у Польшчы, адроджанае дзяржаўна, радыкальная меншасьць не магла знайсці для сябе месца для актыўнае творчае працы ў рамках дзяржаўнага будаўніцтва на старых сацыяльных падставах. І шмат хто пэўне ж вельмі балюча перажываў немагчымасьць датарнавацца да створаных тамака варункаў жыцця, шмат хто ня мог «самавызначыцца», знайсці адпавядаючы ягонаў ідэалёгіі жыцьцёвы шлях.

Гэтую сытуацыю, якую — разам з расейскай і польскай радыкальнай дэмакратыяй — перажывала й перажывае такса дэмакратыя беларуская, адтварылі ў мастацкіх абразох — у форме повесьці⁸ — два пісьменьнікі: беларускі Гарэцкі ў повесьці «*Дзьве душы*» і польскі Жаромскі ў повесьці «*Przedwiośnie*». Гарэцкі пісаў сваю повесьць у Вільні ў 1919—20 гг.⁹; Жаромскі — недзе ў Польшчы ў 1924 годзе. Беспасярэдняга ўзаемнага ўплыву тут быць не магло. Але тэма папросту «вісела ў паветры» і, відаць, лішне балюча ўражала душы абодвых пісьменьнікаў, каб яны маглі не зарэагаваць на яе. І яны далі творы, якія шмат у чым вельмі падобны да сябе, якія разьвязваюць тую ж праблему, хоць і ў розным асяродзьдзі, аналягічна.

Пачнём разгляд абодвых твораў з повесьці Гарэцкага «*Дзьве душы*». «Двудушнасьць» галоўнага героя Гарэцкага, прапаршчыка Абдзіраловіча, гэта ёсьць той духавы разлад, які паўстаў у яго ў сувязі з сацыяльнай рэвалюцыяй у Расеі. Абдзіраловіч быў да выбуху сусьветнае вайны студэнтам і працаваў у сацыялістычных

арганізацыях. Дык рэч зусім зразумелая, што «кераншчына»¹⁰ не магла яго здаволіць: яна ж якраз ахоўвала стары сацыяльны лад, яна — так трагічна для сябе — імкнулася да непапулярнае далейшае вайны — «да пабеднага канца», колькі б крыві народнае гэтая вайна ні вымагала. Незадоўга да бальшавіцкага перавароту Абдзіраловіч едзе лячыцца ад сваей раны на Каўказ і тутак пападае ў асяродзьдзе бежанцаў-беларусаў. Абмаскоўлены беларускі магнат, гвардзейскі афіцэр князь Гальшанскі, — відаць, прадчуваючы магчымасьць сацыяльнага перавароту, — распачынае сярод гэтых бежанцаў акцыю, маючы на мэце прынамся ў Беларусі, дзе ляжаць ягоныя маёнткі, не дапусьціць да завастрэньня клясавае барацьбы. Гальшанскі склікае мітынг бежанцаў-беларусаў і ў бліскучай прамове, спрытна жанглюючы нацыянальнымі лэзунгамі, стараецца пераканаць сваіх слухачоў, што ў беларусаў няма сацыяльнае барацьбы, што ўсіх — і абшарнікаў, якія раптам сталіся «тоже белорусами», і сялян, і работнікаў — мусіць аб’яднаць пачуцьцё прыналежнасьці да аднае беларускае нацыі. Нацыянальны салідарызм (хоць у даным выпадку ён быў ілжывы, бо Гальшанскі па духу — маскаль!) павінен перамагчы ідэю сацыяльнае барацьбы і сацыяльнае рэвалюцыі.

Ілжывасьць гэтае канцэпцыі гэткая відочная, што Абдзіраловіч дае вострую рэпліку князю і зусім шчыра выказваецца на карысьць сацыяльнае рэвалюцыі.

Аднак, калі камуністы пасьля гэтае прамовы зварачаюцца да Абдзіраловіча, як да свайго аднадумца, і прапануюць супрацоўніцтва зь імі, Абдзіраловіч б’ець адбой: ён кажа, што як афіцэр, верны сваім абавязкам, ён будзе бараніць існуючы цяпер законны лад...

Калі Абдзіраловіч пасьля сваей сэрцавай драмы пакідае Каўказ і пападае ў Маскву, там якраз ідуць баі паміж «белымі» і «чырвонымі». Сымпатыі яго ізноў як быццам на старане чырвоных, але ён ніяк ня можа «самавызначыцца» на іх карысьць. Ён усьцяж хістаецца. Шмат што злучае яго і зь «белымі». Але і да іх ён ня йдзе. Жорсткасьці адных і другіх падчас аружнага змаганьня адпіхаюць Абдзіраловіча і ад адных, і ад другіх.

Абдзіраловіч едзе на правінцыю. Адведвае свайго старога прыяцеля — народнага настаўніка, беларускага адраджэнца. Спатыкаецца з сваей старой сымпатыяй, вучыцелькай Ірай Сакавічанкай, гэтаксама чыннай працаўніцай на беларускай ніве. Бачыць і іншых сьведомых беларусаў, знаёміцца зь іх ідэаламі, імкненьнямі, работай. На адзін мамэнт здаецца, што вось-вось ён урэшце «самавызначыцца» як беларускі нацыяналіст. Але і да гэтага не даходзіць. Абдзіраловіч да нікога ня можа прыстаць, хоць у крытычныя мамэнты робіць услугі і «белым», і «чырвоным», і беларускім адраджэнцам. Выбіты ходам выпадкаў з прывычнае каляіны, герой Гарэцкага ня можа вярнуць сабе ўтрачанае духовае раўнавагі і пайсьці рашуча й кансэквэнтна¹¹ па тым ці іншым шляху. На гэта ён — лішне слабы.

Такіх хістаючыхся, расхлябаных духова інтэлігентаў было шмат падчас перастройкі сацыяльнага ладу і ў Расеі, і ў Беларусі. І зьявішча гэтае — настолькі натуральнае, настолькі аб’ектыўна зразумелае, што няма патрэбы шукаць прычыны яго ў нейкіх асаблівых, чыста індывідуальных тайніках душы Абдзіраловіча. Гарэцкі зрабіў бясспрэчна абмылку, шукаючы вытлумачэньня факту хістлявасьці свайго героя ў тым, што яшчэ ў льюльцы ён, сын сялянкі-мамкі, быў заменены на панскае дзіця. Гарэцкі сугеруе¹² думку, што «двудушнасьць» Абдзіраловіча, а мо лепш — «трохдушнасьць» яго! — гэта вынік узгадаваньня сялянскага дзіцяці ў чужой для яго сацыяльна панскай атмасфэры. Але гэтага ён нічым не даказвае. Бо ж і тая акалічнасьць, што Абдзіраловіч, быўшы студэнтам, разышоўся з сваім псеўдабацькам на грунце разьбежнасьці сацыяльных паглядаў (стары Абдзіраловіч — абшарнік, цалкам прасякнены сьветапаглядам сваей сфэры), — нічога не даказвае: у гісторыі

рэвалюцыйнага руху ў Расеі выпадкі ўчасыця ў рэвалюцыйнай працы сыноў арыстакратычных сямей не такія ўжо рэдкія. Дык лепш было б, калі б Гарэцкі ня сіліўся даказаць, што «двудушнасьць» Абдзіраловіча ёсьць вынік «прышчэпкі» мужыцкага дзічка да панскага дрэва: бачаныя Абдзіраловічам падзеі былі такога роду, што іх хапала, каб разьбіць слабую ад прыроды духовую арганізацыю Абдзіраловіча.

Жаромскі пайшоў больш натуральным шляхам і пабудаваў свой твор іменна на тым, што Гарэцкаму здавалася недастатчным: на ўплыве на маладога Барыку перажыванага мамэнту, тых страшэнных часта падзеяў, сьведкай якіх давалося яму быць.

Маладога Барыку сацыяльная рэвалюцыя захапіла на Каўказе — тым самым Каўказе, на якім бачылі мы першую спробу актывізацыі Абдзіраловіча. Рэвалюцыя робіць на маладога Барыку вялізарнае ўражаньне. Ён гэтак захоплены ёю, гэтак гарача імкнецца прылажыць і сваю руку да будаваньня новага сацыяльнага ладу, што аддае рэвалюцыйнай уладзе захаваны ў склепе Барыкай-бацькам скарб: 200 тысяч рублёў золатам. Ён прыносіць у ахвяру рэвалюцыі — ці правільней: свайму найўнаму пагляду на рэвалюцыю — сваю родную матку, якую шчыра кахае, але ня можа зразумець. Але яго балюча б’юць па нэрвах бачаныя страшэнствы рэвалюцыйнае барацьбы. А йшчэ больш — страшная армянска-татарская разьня, у якой пагіблі на ягоных вачох тысячы ні ў чым невінаватых армянаў. Гэта выклікае ў яго варожыя адносіны да нацыяналізму, падгатаўляючы такія ж адносіны і да нацыяналізму польскага, з каторым малады Барыка спаткаецца пазьней у незалежнай ужо Польшчы.

Калі Барыка, пабуджаны да гэтага паміраючым бацькам і расказанай яму апошнім фантазіяй аб «шкляных дамох», едзе ў Польшчу, у яго ў душы шмат засьцярог у адносінах да адбудаваннае на старых капіталістычных падставах бацькаўшчыны. «Шкляных дамоў» для работнікаў і сялян ён не знайшоў у Польшчы. Але польскія працоўныя масы гэтак заварожаны фактам дзяржаўнае незалежнасьці Польшчы, што, калі на Варшаву наступаюць бальшавікі, каб завясыці ў Польшчы новы сацыяльны лад, гэтыя масы хапаюцца за аружжа і з энтузіязмам ідуць выганяць чужынцаў-наезднікаў¹³. Нацыянальная ідэя, ідэя нацыянальнага салідарызму аказваецца ў той мамэнт дужэйшай за ідэю сацыяльнае рэвалюцыі. Агульнаму настрою паддаецца і Барыка, які таксама ідзе ў армію і памагае перамагчы бальшавікоў. Але беспасярэдня пасля ваеннае перамогі Барыка пападае ў багаты панскі двор, дзе ў працягу некалькіх месяцаў жыве жыцьцём абшарніцтва — у дастатках і раскошы, знаёміцца зь няведаным яму дагэтуль буржуазным сьветам, пазнае яго мараль, ілжывасьць, крывадушнасьць... Назоў гэтага двара — Наўлаць — стаецца для яго імем агульным, азначаючым нешта агіднае. І здавалася, што вось-вось Барыка пойдзе на шлях камуністычнае працы, на які яго заклікае ягоны таварыш Люлек — фанатык ідэі камунізму. Люлек вельмі добра ацэньвае Барыку як чалавека хістлявага, псыхіку якога абцяжаюць «należało ci burżuazjnie»¹⁴. Дык стараецца сыстэматычна на ўсе спосабы хаяць Польшчу і пануючы ў ёй буржуазны лад, часта нават перацягваючы струну і выклікаючы неспадзявана рэзкія рэплікі ў Барыкі. Калі ж урэшце Люлек, пэўны ў сваёй перамозе над Барыкай, вядзе яго на патайны камуністычны сход, на якім партыйныя прамоўцы пачалі востра бэсьціць адроджаную Польшчу, — падсьведамае нацыянальнае пачуцьцё гэтак збунтавалася ў Барыкі, што ён, — даўшы вострую, хоць слаба абаснаваную рэпліку камуністычным прамоўцам, — пакідае іх сход.

«Zaprzeczai jednym, zaprzeczai drugim, a swojej wiasnej drogi nie miai pod stopami»¹⁵, — кажа аб ім Жаромскі. — «Odzywa sik we mnie, — паўтарае за Платонам Барыка, — gios jakinь wewnkrzny, ktyry, ilekroj sik odzywa, odwodzi mik zawsze od tego, cokolwiek w danej chwili zamierzam czyniь, sam jednak nie pobudza mik do niczego»¹⁶.

Аднак аргумэнты, якія дае рэальнае жыцьцё Польшчы, выклікалі глыбокі фэрмэнт у душы «двудушнага» Барыкі. І вось — пасля доўгіх хістаньняў, якіх Жа-

ромскі ня мог ці мо не хацеў раскрыць перад чытачамі, Барыка ўрэшце «самавызначаецца»: на апошняй бачыне повесці Жаромскага мы бачым яго ў першым радзе з'арганізаванае камуністамі дэманстрацыі, якая йдзе пад Бельвэдэр¹⁷ — насупраць наведзеных на яе салдацкіх вінтовак...

Барыка, пасля доўгага хістанья, — такога ж, якое перажываў і Абдзіраловіч, — ўрэшце выбраў свой шлях, на якім мо й загінуў: хаця Жаромскі накінуў заслону на тое, што мусіла стацца пад Бельвэдэрам пры сустрэчы дэманстрантаў з войскам, лёгка прымушае думаць, што першыя кулі польскіх жаўнераў не мінулі Барыкі... Герой Гарэцкага да такога канца не дайшоў: на гэта патрэбна была тая чыста стыхійная сіла, якую меў Барыка ды якое не хапала Абдзіраловічу.

Усё ж такі між Б-ай і Аб-ам існуе глыбокая аналегія. Яна вынікае з супольнае асноўнае ідэі повесці Гарэцкага і повесці Жаромскага. Але цікаўна, што і ў фактуры «Дзвюх душ» і «Przedwiońnia» кідаецца ў вочы цэлы рад аналягічных мамэнтаў, тым больш дзіўных, што, як сказана на пачатку, беспасярэдняга ўзаемнага ўплыву ў аўтараў гэтых повесцяў быць не магло. Затрымаемса на гэтых мамэнтах.

Перад усім, як ужо было ўспомнена, першыя крокі абодва героі ў разгляданы пэрыяд свайго жыцця робяць на Каўказе. Чаму? Што было прычынай такое збежнасці, такое каінцыдэнцыі? Здаецца, што не памылімся, калі скажам, што і Гарэцкі, і Жаромскі перанеслі акцыю на Каўказ з тэй мэтай, каб апраўдаць варожасць абодвух герояў да нацыянальнае ідэі.

Запраўды ж: Абдзіраловіч першы раз сустракаецца зь беларускай нацыянальнай праблемай на сходзе бежанцаў-беларусаў, на якім абмаскоўлены беларускі абшарнік спэкулюе на нацыянальным пачуцці бежанцаў дзеля выкарыстанья яго для барацьбы з насъпяваўшым выбухам сацыяльнае рэвалюцыі. Абдзіраловіч гэта зразумеў і прыпомніў тыя балючыя для кожнага сына беларускае вёскі адносіны, якія да вайны існавалі паміж вёскай і панскім дваром. Абдзіраловіч папсаваў Гальшанскаму спэкуляцыю на нацыянальнай ідэі. Але, пазнаёміўшыся зь беларускай нацыянальнай ідэяй у інтэрпрэтацыі беларускага рэнэгата і сьведамага спэкулянта на ёй, Абдзіраловіч, ясна ж, ня мог ёю захапіцца, ня мог ані пагадзіць яе з барацьбой за сацыяльнае вызваленне беларускіх сялянскіх масаў, ані — тым балей — ня мог паставіць гэту ідэю вышэй за ідэю сацыяльнае рэвалюцыі.

Барыка, далёкі ад жыцця Польшчы і яе даўгалетняе барацьбы за нацыянальнасць і дзяржаўнасць, на тым жа Каўказе знаёміцца з нацыянальным пытаньнем у яго найбольш жаклівай і агіднай пастаці: у пастаці дзікога шавінізму, страшнае нянавісці людзей аднае нацыі да людзей другое, якая даводзіць да забойстваў бязвінных ахвяраў нацыяналістычнага шалу, да ўзаемнага зьніштажэньня. Барыка перажываў армянскую разьню ў Тыфлісе, учыненую татарамі. І Жаромскі хіба ж сьведама малое гэтак па-мастацку бачанья Барыкай страшэнствы, каб вытлумачыць і апраўдаць варожыя адносіны свайго героя да кожнага нацыяналізму, у тым ліку і да нацыяналізму польскага.

Другая незвычайна яркая аналегія ў фактуры повесцяў Гарэцкага і Жаромскага — гэта тыпы галоўных дзеючых асобаў. Побач з парай: Абдзіраловіч — Барыка, маем тут яшчэ тры пары аналягічных тыпаў: кн. Гальшанскі — і Барвіцкі, Аля — і Ляўра, Іра Сакавічанка — і Караліна Шарлатавічанка. Прыгледзімса да іх бліжэй.

І Гальшанскі, і Барвіцкі — гэта тыпы «сытых буржуяў». Іх вонкавы выгляд, іх спосаб паступанья, іх самапэўнасць і пачуццё вышэйшасці над усімі, якое дае матэрыяльнае багацце нават вельмі бедным духова адзінкам, — усё гэта падана абыдвума аўтарамі зусім аднолькава. І аднолькава — толькі дзякуючы свайму багаццю — Гальшанскі адбівае Алю ў Абдзіраловіча, а Барвіцкі вырывае Ляўру ў Барыкі, хоць і адна, і другая шчыра любіць «таго другога». Хвароба Алі пасля разрыву з Абдзіраловічам, апошняе спатканьне Ляўры з Барыкай у Варшаве по-

ўнасьцю гэта пацьвярджаюць.

Між Аляй і Ляўрай ёсьць розьніца ў адным: у веку і ў дасьпеласьці. Аля — гэта красачка, якая толькі расьцьвітае. Ляўра — краска расьцьвёўшая, якая сваёй красой заварожывае Барыку таксама, як Аля заваражыла Абдзіраловіча. І адна, і другая — тое найхарашэйшае, найбольш вартаснае, што вырастае ў буржуазным жыцьці: ідэя жаночага характа. Але і адна, і другая маюць на сваіх душах кляймо, якое фальшывая маральнасьць на іх наляжыла. Гэтае кляймо і ёсьць прычынай разрыву Алі з Абдзіраловічам, Ляўры з Барыкай: і тут, і там шчырая, глыбокая любоў прыносіцца ў ахвяру імкненьню да матэрыяльнага дабрабыту, сытасьці, панскага жыцьця.

Трэцяя пара аналягічных тыпаў, мо крыху менш да сябе падобных з увагі на жыцьцёвыя абставіны, гэта Іра і Караліна. Абедзьве — вельмі нармальныя, жыцьцярадасныя, веручыя ў магчымасьць шчасьця для іх маладыя дзяўчаты, адзначаючыся высокім маральным роўнем і асаблівай чуткасьцяй у адносінах да свайго люблага. Але варункі жыцьця вясковае настаўніцы і дачкі абшарніцкае сям’і — розныя. І ідэалы жыцьцёвыя — розныя: Іра мае ідэалы грамадзкія — нацыянальныя, дзеля якіх не захістаецца ахвяраваць і асабістае шчасьце, і сваё жыцьцё, Караліна ніякіх пазытыўных грамадзкіх ідэалаў ня мае, а яе нянавісьць да зруйнаваўшых дабрабыт яе бальшавікоў — гэта ж ёсьць толькі нэгацыя.

Сярод жаночых пэрсанажаў з маладога пакаленьня бачым у Жаромскага йшчэ трэці, адпаведнага якому ў Гарэцкага няма. Гэта ёсьць Ванда Апачынская, яшчэ як быццам падростак, але зь пераростам перадчаснага эратызму, каторы дзіўна ўжываецца з артызмам яе як высока ўталантаванае піяністкі. Такіх тыпаў, такога пэрвэрзійнага вытвару сучаснае цывілізацыі Гарэцкі ў сваім грамадзянстве, пэўне ж, ня мог бачыць. Эратызм у беларускай літаратуры наагул выяўляецца даволі слаба дый калі выяўляецца, дык у зусім нармальных праявах — далёкі ад усякай пэрвэрзіі.

Параўнаньне гэтых твораў Гарэцкага і Жаромскага выклікае такое ўражаньне, што некаторыя літаратурныя тэмы ў пэўныя гістарычныя момэнты запраўды ж як быццам «вісяць у паветры». Дый яно так і мусіць быць: бо тэмы, распрацаваныя ў повесьцях «Дзьве душы» і «Przedwiońnie», гэта ёсьць найбольш істотны зьмест грамадзкага жыцьця і СССР, і БССР, і Польшчы ў часе пісаньня гэтых повесьцяў. Дык кайнцыдэнцыя ў літаратурнай апрацоўцы тае самае асноўнае тэмы Гарэцкім і Жаромскім не прадстаўляе нічога дзіўнага. Яна толькі паказвае, што абодва аўтары — беларускі і польскі, — хоць талент пачынаўшага толькі тады пісаць Гарэцкага і дасьпелага ўжо зусім у 1924 г. Жаромскага трэба мерыць рознай мерай, выявілі аднолькавую чуткасьць у адносінах да перажываньняў грамадзянства і аднолькава правільна намалявалі нам абраз духовага разладу ў гэтым грамадзянстве, катораму гэтак трудна было «самавызначыцца» ў пераломны момэнт жыцьця роднага краю.

ДА КРЫНІЦАЎ ТВОРЧАСЬЦІ М. БАГДАНОВІЧА

Як згодна сьцьвярджаюць усе біёграфы Максіма Багдановіча (— дый пацьвярджаюць гэта неаднакратна сам наш паэт), галоўнай крыніцай тэматыкі ягонае паэзіі было тое знаёмства зь беларускай народнай паэзіяй, якое ён атрымаў дзякуючы свайму бацьку, Адаму Багдановічу, даволі ведамаму працаўніку на ніве этнаграфіі — пачаткова беларускае, а пад канец жыцьця — расейскае. Знаёміўся Максім зь беларускай этнаграфіяй у першую чаргу шляхам вусных пераказаў бацькі; але ня можа быць ніякага сумлеву, што — у меру вырастаньня й выкарыстываньня кніжных матэрыялаў у бацькавай бібліятэцы — мусіў Максім часта заглядаць і да першае друкаванае

працы Адама Багдановіча з галіны этнаграфіі, пайменна — кніжачкі пад загалоўкам «Пережитки древнего мирозозерцания у белорусов. Этнографический очерк А. Е. Богдановича. — Гродна, 1895».

Каб пераканацца, што ж пачарпнуў Максім Багдановіч з бацькавае працы, трэба было беспасярэдна зь ёю пазнаёміцца. Але кніжачка гэтая — цяпер ужо вельмі рэдкая, і аўтару гэтых радкоў толькі зусім нядаўна ўдалося яе дастаць і прачытаць*. І вось, пры чытаньні яе і пры параўнаньні зь ёй Максімавых вершаў выявіўся запраўды ж вялікі ўплыў яе на тэматыку вершаў песьняра.

Трэба тут зрабіць адну засьцярогу: Максім Багдановіч, пэўне ж, не абмежываўся адной гэтай кніжыцай, знаёмячыся зь беларускай народнай паэзіяй і этнаграфіяй. Яму былі ведамы ўсе зборнікі этнаграфічных матэрыялаў (Раманава, Шэйна і інш.). Але бацькава праца была першай кніжкай з гэтае галіны, і ў ёй аўтар стараўся даць некаторую сынтэзу на падставе таго, што ў іншых працах падаецца як сыры матэрыял. Дый, як першая, бацькава кніжка мусіла зрабіць на Максіма Багдановіча найглыбейшае ўражаньне.

Гэта зь яе Максім Багдановіч знаёміўся зь беларускай народнай міфалёгіяй, і ягоны Лясун, Вадзянік, Падвей, ягоныя русалкі, ягоны Зьмяіны Цар — усе яны надзелены рысамі, якія бацька паэта знайшоў у народных вераваньнях, казках, апа-вяданьнях.

Возьмем хоць бы *Лесуна*, якому Максім Багдановіч пасьвяціў ажно тры вершыкі¹.

Над лясамі — кажа Адам Багдановіч у сваёй кніжцы — гаспадаруе Лясун. Ён узростам роўны дрэвам таго лесу, у якім жыве. Ён страшэнна дужы, — вырывае сосны з каранямі. Ён «іржыць» — рагоча, калі весела; вые, як воўк, калі сумуе; рычыць, як мядзьведзь, калі злы. Можна вельмі напужаць чалавека дый ваўкамі зацкаваць.

І Максімаў Лясун — такі ж велічэзны: ён можа іграць на соснах, быццам на струнах:

Пад рукамі яго, разважаючы² сум,
Быццам тысячы крэпка нацягнутых струн,
Танкаствольныя сосны зьвіняць...

І Максімаў Лясун любіць ліхія жаргты над людзьмі, каторыя пападаюць у нетру лясную. Пачуўшы звон падкоў у лесе, Максімаў Лясун кажа:

Ці не гукнуць, каб рэха па лесе пайшло,
Каб з касьцямі, ў кавалкі разьбітымі
Нехта біўся ў крыві, каб мне можна было
Усю ноч рагатаць пад ракітамі?!

А вось і *Вадзянік*. Вадзянік — апісвае бацька — жыве ў «жывой» вадзе, у крыніцах бяздонных, у глыбіні рэк і вазёр, — наагул у такіх месцах, дзе вада ўзімку не замярзае: гэта, кажа народ, лёд таець ад дыханьня вадзяніка.

Сын піша аб Вадзяніку:

Сівавусы, згорблены, я залёг між цінай
І гадамі грэюся — сплю на дне ракі.
Твар травой аблугана, быццам павучынай,
Засыпаюць грудзі мне жоўтыя пяскі...

І характэрна, што бацькавае апісаньне мала паўнейшае, чым Максімавае...

Аб *русалках* Адам Багдановіч кажа, што яны здаюцца беларусу харошымі дзяўчынамі з распушчанымі даўгімі валасамі. Гэтым абмежываецца ўсё апісаньне іх выгляду. Вось жа і Максім Багдановіч гэту характэрную рысу асабліва вобразна

выдзяляе. Даючы абраз возера ўначы, зь якога месяц «цягне срэбныя сеці», наш паэт дадае:

Ў іх русалкі заблуталі косы...

Але найбольш красамоўна пацвярджае справядлівасць нашае тэзы аб уплыве на тэматыку й апісаньні Максімавы кніжачкі ягонага бацькі прыраўнаньне апісаньня «зьямінага вырай» этнографам і паэтам. Адам Багдановіч піша:

«Над усімі гадамі ёсьць цар. Пад ягоным асабістым павадырствам ідуць зьмеі на зімовы сон. Цар-зьмей ідзе наперадзе, а за ім — безьліч ягоных поўзаючых падданных. Ён увелькі большы за ўсіх, ягоная луска адлівае серабром і золатам, на галаве ў яго карона з маленькіх залатых ражкоў. Трудна спаткаць зьмеяў падчас гэткае іхняе вандроўкі, бо яны выбіраюць недаступныя чалавеку месцы. А калі ўдасца спаткаць зьяміны «вырай», разаслаць перад царом настольнік, палажыць хлеб-соль ды пакланіцца яму да зямлі, дык ён, перапаўзаючы праз настольнік, у аддзяку скіне з галавы адзін залаты ражок...»

А вось як гэтае апісаньне — чуць што не даслоўна — адбілася ў намаляваным паэтам мастацкім абразе (верш «Зьяміны цар»):

...Мы ўжо выйшлі зь цесных, душных³
Падзямельных норак,
На зімовы, цёплы вырай
Цягнемся-паўзём.

Ў полі, ў лесе нам усюды
Праляглі дарожкі!
Йстужкай рушымся між пушчы,
Насамперад⁴ — я.
Зіхацяць маея кароны
Залатыя рожкі,
Цёмным блескам адлівае
Уся луска мая.

Нам ня трэба ні ад чога
Ноччу абароны:
А спаткаем чалавека,
Порт расьсьцэле ён;
Залаты ражок яму
Я ўраню з кароны,
І празь белу палатніну⁵
Дальш мы папаўзём.

Ня будзем тут падаваць далейшых прыкладаў уплыву працы Адама Багдановіча на паэзію ягонага сына (прыкладам: варажбіцтва млынароў, заклінаньні і г. д.). Абраж і так даволі ясны. Зьвернем толькі ўвагу на адзін верш Максіма Багдановіча, на якім адбіўся ўжо ня бацькавы этнаграфізм, але — пагляд на беларускі народ і ягоны культурны ровень.

Зь лёгкае рукі савецкіх літаратурных крытыкаў прынята азначаць паэзію нашаніўскае пары як нейкае агульнае стагнаньне, ныцьцё, «пусканьне сьлязы» і г. д. Пагляд гэты — з гунту фальшывы: калі й бачым у гэным часе *паадзінокія* вершы ў таго або іншага аўтара, каторыя ліюць сьлёзы над нядоляй народнай ды памагаюць народу стагнаць, дык *агульны* тон гэтае паэзіі быў прасякнены імкненьнем да вызваленьня,

* Кніжачку набыў Беларускі Музей ім. Ів. Луцкевіча ў Вільні.

клічамі да волі й барацьбы за яе. Вось чаму, калі ў 1913 годзе выйшаў у свет «Вянок» Максіма Багдановіча, адзін зь вершаў зборнічку — «Краю мой родны, як выклёты Богам...» — на агульным фоне нашаніўскае паэзіі, поўнае веры ў свае сілы і ў сьветлую будучыню народу, прадстаўляўся беларускаму грамадзянству нейкай анамаліяй, выклікаў глыбокае недаўменьне. Шмат хто напісаньне верша тлумачыў тым, што паэт, жывучы далёка ад роднага краю (— у Яраслаўлі), ня бачыў уласнымі вачыма народнага жыцьця, не адчуваў, як б'юцца сэрцы мужыцкія, захопленыя вялікай ідэяй адражэньня й волі. І ў гэтым была вялікая доля праўды. Але — ня ўся праўда. Усю праўду пазнаем, калі прачытаем уступнае слова Адама Багдановіча да памянёнае ўжо кніжачкі яго.

Адам Багдановіч, як блізу й усе сучасныя яму беларускія інтэлігенты, што павыходзілі з народнае гушчы, быў увесь пад уплывам фальшывага ў сваей істоце перакананьня аб «комплексе ніжэйшасьці» беларусаў. Пераходзячы зь вёскі да места, знаёмячыся — перад усім праз школу — з расейскай літаратурай і культураю наагул, Адам Багдановіч, як і шмат хто іншы, раўнаваў культуру беларускага *сялянства* з культураю расейскае *інтэлігенцыі*. Гэта было раўнаваньне рэчаў зусім несумерных. Калі б раўнаваць культуру тагачаснае беларускае вёскі з культураю вёскі ж расейскае, дык для пэсімізму, для пачуцьця «ніжэйшасьці» беларусаў месца не было б: наадварот, такое прыраўнаньне выявіла б мо нават вышэйшасць беларусаў над народнымі гушчамі «пануючае нацыі». Але, стануўшы на няправільным становішчы, Адам Багдановіч няўхільна мусіў зрабіць тыя вывады аб беларусах і іх «некультурнасьці», якія апублікаваў у ўступе да вышэй памянёнай сваей кніжачкі.

«Беларускія сяляне, тлумачучы па-свойму выражэньне «западный край», — выражэньне чужое для беларускага языка, — перакладаюць яго словамі «западлы край», г. зн. закінены, заняпалы. Хаця з філялягічнага гледзішча шмат можна сказаць супроць гэткага вольнага перакладу, аднак запраўднасьць апраўдвае яго. І жыцьцё беларуса, і ягоная творчая дзейнасьць рэзка адзначаны кляймою неразьвітасьці, адсталасьці, забітасьці. Так яно й ёсьць: «западлы» край, «западлы» народ...»

Гэтак пачынае свой уступ Адам Багдановіч і далей стараецца даказаць справядлівасьць свайго пагляду, кажучы аб беднасьці беларускае народнае паэзіі, народнае песьні, аб «дзікасьці» абычаяў беларускіх, аб «грубым фетышызьме» сьветапагляду беларуса — «з гледзішча цывілізаванага чалавека». Адам Багдановіч, хоць з філялягіяй ніколі ня меў шмат супольнага, бярэцца судзіць і язык Беларусаў з «філялягічнага» гледзішча. Язык гэты, быццам, «бедны на словы». «Некаторая частка іх запазычана з польскага языка, а за апошнія часы, сярод маладога пакаленьня, даволі шырока пачынаюць ужывацца словы расейскія». «Беларускі язык бяднейшы азначэньнямі адарваных паняцьцяў, чым вялікарускі народны язык, і ў гэтым адстае нават ад маларускага. Ён такжа ня мае гібкасці, сілы й выразлівасьці першага ды мяккасці, мілагучнасьці другога».

Адам Багдановіч паўтарыў тут усе тыя недарэчнасьці, якімі маскоўскія «культуртрэгеры» набівалі галовы беларускіх вясковых дзяцей у расейскіх школах — ніжэйшых і сярэдніх, — зусім таксама, як гэта цяпер робіцца многімі палякамі... Але, паўтараючы іх бескрытычна, ён стараецца знайсці прычыну ўсіх гэтых зьявішчаў. На ягоны пагляд, прычына гэтая — страшэнна цяжкія абставіны беларускага вясковага жыцьця, бяда, голад, церазьмерная праца. Вёска йшчэ перажывае жудасную спадчыну прыгонных часоў. «Толькі сваей працавітасьцяй беларус не адстае ані ад вялікаруса, ані ад маларуса, а выносьлівасьць ягоная большая, чым у таго й другога. Але гэтага, ведама, мала, і справядлівасьць вымагае паставіць беларуса — паводле тыпу духовага разьвіцьця — ніжэй за ягоных братоў зь вялікае рускае сям'і...» — Паўтараем: толькі бескрытычнасьць у адносінах да прапаганды «комп-

лексу ніжэйшасьці» беларуса ў расейскіх школах, толькі вельмі слабое знаёмства і зь беларускай народнай паэзіяй, і зь беларускім языком, і зь культурным роўнем сялянства «пануючае нацыі» ў гэтага сьвежага адэпта расейскае культуры маглі падыктаваць Адаму Багдановічу падобныя словы. І сягоньня — праз 44 гады пасья напісаньня гэтых слоў, калі магутны адраджэнскі рух зразу падняў «западлы» беларускі народ на вышыню культурных народаў сьвету, — словы гэтыя пакажуцца нам сьмешным анахранізмам. Але ў вачох Максіма Багдановіча, каторы кожнае слова свайго бацькі прымаў на веру, дадзены апошнім фантастычны абраз адсталасьці Беларусаў мусіў прадстаўляцца зусім рэальным, згодным з праўдай. Культурны заняпад і адвечны цяжкі труд у голадзе й паняверцы — вось тое, што Максім Багдановіч прыняў на веру з бацькавае кніжкі як асноўныя рысы жыцьця беларускага народу. І гэтыя рысы паэт адбіў у сваім вершы *«Краю мой родны»*. І гэтыя рысы выклікалі ў яго пачуцьцё распачы, сумлеву ў перамозе беларускае адраджэнскае ідэі:

Брацьця! Ці зможам грамадзкае гора?!

Брацьця! Ці хваце нам сілы?!

Сілы хапіла. І на вачох Максіма Багдановіча, каторы сам хутка здолеў вызваліцца ад накіненага яму бацькам «комплексу ніжэйшасьці» ды самастойна выкрыў вялікую красу й багацьце беларускае народнае творчасьці, — беларускі народ, культурны стан каторага Адам Багдановіч раўнаваў з станам з часоў летапісца Несьцера, — сваей творчай працай даказаў сваю жыцьцёвую здольнасьць і права на месца пад сонцам!

БІЯГРАМЫ

<ІГНАТ БУЙНІЦКІ>

Буйніцкі Ігнат. Радзіўся ў 1861 годзе ў Празароцкай воласьці Дзисьненскага пав. у шляхоцкай сям’і. Вучыўся ў сярэдніх школах у Рызе, дзе скончыў землемернае вучылішча. Маючы 20 гадоў, дастаў ад свайго бацькі кавалак зямлі — балота і сваёй няўтомнай працай, працуючы ўласнымі рукамі, хутка давёў гэты няўжытак да цвітучага стану. Праца зблізіла яго зь беларускім сялянствам, з каторым Б. вельмі блізка зжыўся. Гэта вызначыла і далейшы жыцьцёвы шлях Б-га: ён самавызначыўся як беларус і далёка адышоўся як ад сваёй радні, крэпка спольшчанай, так і ад польска-шляхоцкага грамадзянства наагул. Шмат дапамагло Б-му ў незалежніцка і пайсьці новым шляхам тое, што ён меў пад сабой матэрыяльную базу — гэны самы кусок зямлі, на якім завёў наўзорную гаспадарку.

Б. ажаніўся ў маладыя гады і меў дзьве дачкі. У 1907 годзе, пад уплывам разьвіваўшагася ўсё шырэй беларускага адраджэнскага руху, Б. разам з сваімі хатнімі завіхаецца каля стварэньня ў сваім фальварку Палівачох беларускага аматарскага тэатру. Але галоўную атракцыю прадпрыемства ягонага прадстаўляе не ігра на сцэне, а — балет. Б. разам з сваімі дачкамі захопліваў сялянства сваімі народнымі танцамі, у якіх быў запраўдным мастаком. Зьвязавшыся з рэдакцыяй «Нашай Нівы», Б. з дачкамі прыняў учасьце ў першым у Вільні публічным беларускім вечары ў лютым (12/25) месяцы 1910 г. Пад той час, як Ал. Бурбіс ладзіў пастаноўку беларускае п’есы, а Л. М. Рагоўскі — выступленьне беларускага хору, Буйніцкі з’арганізаваў балет з шасьцёх пар і сам танцаваў зь незвычайным у гэтыя гады жарам і запалам, адразу паставіўшы беларускія танцы на высокамастацкім роўні. У хуткім часе — у тым жа годзе — Б. выступіў з сваім балетам на этнаграфічным вечары ў Вільні¹, а празь нейкі час быў запрошаны ў Пецябург, дзе гэты ж вечар, толькі абдымаючы ўсе народы Расеі, быў з’арганізаваны т-вам «Вестник Знания»². Разахвачаны сваімі трыюмфамі на сцэнічных падмостках, Буйніцкі — разам з Бурбісам — арганізуе беларускі аб’езны тэатар і выступае па вёсках і мястэчках Беларусі. Зь вялікіх мес і мястэчак аб’язджае Вялейку, Дзісну, Ашмян, Нясвіж, Слуцк, Клецк, Ляхавічы і інш., а ўрэшце выступае ў Менску, тэй жа Вільні і Варшаве.

У 1913 годзе Буйніцкі, дзеля хатніх спраў, пакідае сцэну і перакідаецца ў галіну эканамічнае працы, каб з’арганізаваць фінансавую самапомач для вёскі. Ён залажыў Празароцкае крэдытнае т-ва, якое абслугоўвала шырака сялянскія масы. Пра-

даўшы свой фальварак, асеў у Празароках, дзе заспела яго вайна.

У 1917 г., пасля выбуху Лютовае рэвалюцыі, Буйніцкі, нягледзячы на свае 56 гадоў, пайшоў на службу на Заходнім фронце, выкарыстоўваючы гэту службу дзеля беларускае нацыянальнае прапаганды. Неспадзяваная сьмерць ад параліжу сэрца спыніла ягонае жыццё 9(22) верасня 1917 году. Быў пахаваны сьпярша непадалёк ад Палачан, а пасля перавезены і пахаваны на магільніку ў Палівадох.

<АЛЯКСАНДАР БУРБІС>

Бурбіс Аляксандар, сын Лаўрэна, радзіўся 80-х гадох мінулага сталецьця ў Вільні, дзе бацька яго быў на службе ў інтэнданцтве сапёрнага батальёну. Вучыўся Бурбіс у Віленскай гімназіі, але ня скончыў яе. Яшчэ на школьнай лаўцы сябраваў з групай радыкальнае моладзі, даволі блізкае да ППС, але настроенае «краёва». Тут пачынаецца і нацыянальнае самавызначэньне Б., якое аформілася аканчальна ў сувязі з паўстаньнем да жыцця Беларускае Рэвалюцыйнае Грамады (1903). Частка сяброў тае краёва-рэвалюцыйнае групы, зь якой Б. пачаў супрацоўніць актыўна ў 1902 г., перайшла да Грамады, а зь ёй і Б. У Грамадзе Б. іграе чынную ролю — на віленскім грунце. У Вільні — а такжа ў Нова-Вілейцы — ён разам зь Цёткай (Алёйзіяй Пашкевічанкай, пасля Кейрысвай) працуе сярод вучнёўскае моладзі, сярод работнікаў, кальпартуе¹ рэвалюцыйную літаратуру, ладзіць беларускія рэвалюцыйныя гурткі. Асабліва чынны падчас Рэвалюцыі 1905 г., — працуе ў згодным кантакце зь віленскімі арганізацыямі LSD, Бунду, РСДП², ППС Літвы. Выступае публічна — на мітынгах. Увосень 1905 г. едзе ў Менск на партыйны зьезд Грамады³ як адзін з дэлегатаў віленскае групы грамадаўцаў. На гэтым зьездзе Б. быў выбраны кандыдатам у сябры Ц. К-ту Грамады, якая зьмяніла свой назоў на Беларускаю Сацыялістычную Грамаду.

У тым жа 1905 годзе Б. адыграў паважную ролю ў яркім рэвалюцыйным выступленьні ў Мэйшаголе пад Вільняй⁴. Пры яго актыўным учасьці ў Мэйшагольскай воласьці была выбрана свая рэвалюцыйная валасная ўлада, а прадстаўнікі царскае ўлады паўцякалі. У Вільні ўзьнялася трывога. Была паслана ў Мэйшаголу вайсковая экспэдыцыя, якая сілай аружжа «вярнула парадак». Бурбіс уцёк з Мэйшаголы і доўгі час укрываўся, але ўрэшце быў арыштаваны⁵ і засуджаны на 3 гады крэпасці. Кару адбыў у Вільні на Лукішках.

Да арышту Б. нейкі час працаваў нелегальна ў Менску⁶ — у складзе тамтэйшага камітэту Грамады.

Пасля выхаду з вастрогу — ужо падчас чорнае рэакцыі — Б. ізноў працуе ў Вільні, але ўжо на грунце культурна-нацыянальным. У 1910 г. яго няўтомнай працай арганізуецца ў Вільні беларуская драматычная дружына, беларускі хор (пад кіраўніцтвам Л. М. Рагоўскага) і балет (пад кіраўніцтвам Ігната Буйніцкага⁷). Адбываюцца першыя ў Вільні легальныя беларускія спэктаклі. Зь яго ж учасьцем арганізуецца беларускі аб'езны тэатар, які працуе ў працягу некалькіх гадоў — да выбуху сусьветнае вайны. У 1911 г. Бурбіс прымае ўчасьце ў стварэньні Беларускага музыкальна-драматычнага кружка⁸ і належыць да складу прэзыдыюму яго.

Калі расейскія войскі пакідалі Вільню (1915), Б. выехаў на ўсход як «бежанец»⁹ разам з сваёй жонкай (літвінкай). З мамэнтам выбуху Лютовае рэвалюцыі Б. ізноў актывізуецца як левы грамадовец і прымае чыннае ўчасьце ў беларускай працы. Калі левае крыло Грамады ператварылася ў Камун. Партыю Беларусі (КПБ)¹⁰, у апошнюю ўвайшоў і Б. Пасля «кастрычніка» і праклямаваньня Беларускае Савец-

кае Сацыялістычнае Рэспублікі Бурбіс заняў адказнае становішча прадстаўніка ўраду БССР пры маскоўскім цэнтральным урадзе РСФСР.

Напружаная праца і розныя нягоды ў прыватным жыцці Бурбіса падкапалі ягонае здароўе, і без таго слабое з прычыны цяжкіх варункаў папярэдняга жыцця — вечнае галіты, вастрогу і г. д. Бурбіс пачаў хварэць на грудзі (тубэркулёз) і ў 1922 г. памёр у Маскве¹¹.

Адзначаўся Б. незвычайнай стойкасьцяй і энэргіяй у працы, меў вялікія арганізатарскія здольнасьці. Нягледзячы на прыналежнасьць да КПБ, быў да канца жыцця абаронцам беларускае нацыянальнае справы і цвёрда стаяў у Маскве за Беларусь і яе інтарэсы.

Менскія работнікі ўшанавалі памяць Аляксандра Бурбіса, называючы іменем яго некалькі ўстаноў.

НЭКРАЛЁГІ

АЛЁЙЗІЯ ПАШКЕВІЧ-КЕЙРЫСОВАЯ

Яе жыццё — то была безупынная праца для свайго Народу. Праца, каторая Ей не магла даць ніякай карысьці, апрача пачуцьця споўненай павіннасьці: бо Яе родны Народ, што ўсю душу Яе забраў у палон, бедны і цёмны, пакрыўджаны Богам і людзьмі, ня меў чым Ей аддзякаваць.

І не для падзякі, не для славы працавала Яна: усе сілы свае аддала на служэньне Сьвятой Ідэі адраджэньня Беларускага Народу, бо гэта Ідэя запанавала ў Яе душы, захапіла Яе думкі, Яе сэрца.

Між «шэрымі» людзьмі, там, дзе гора-нядоля залажыла царства свае, дзе крыўда людзкая выціскае з вачэй сьлёзы, — там Яе добра зналі. Зналі ў роднай Лідчыне, зналі ў Вільні.

Цётка...

Пад такім прозьвішчам вядома была між віленскімі работнікамі ад 1905 году.

Тады толькі пачынаў будзіцца Беларускі Народ. Тады першы раз публічна — на сходах і мітынгх — зазьвінела беларускае слова, слова пратэсту проці ўціску і зьдзеку над працоўным народам, проці расейскай няволі.

Толькі што пакінуўшы школьную лаву, Яна ўжо рвалася да грамадзкай работы. Сіл сваіх не берагла, не шкадавала. І вось бачыць Яе можна было то на публічных засяданьнях, то ў рабочых кружках, як справу народную бараніла.

Была паэткай. Пісала зь вялікім размахам. Перажытыя здарэньні давалі багата матэрыялу. І вось з-пад Яе пяра выходзіць рад вершаў, каторыя друкуюцца і дзясяткамі тысяч разьлятаюцца па Вільні, ідуць па ўсім Краю. То вершы палітычныя.

Не было пад той час чалавека ў Вільні, хто не чытаў бы іх, ня ўмеў бы на памяць.

Калі скончылася забарона беларускага друку¹, Цётка была пры народзінах «Нашай Долі», пасья «Нашай Нівы» і працавала ў іх.

Цётку добра памятаюць віленскія работнікі: Яна прыстала на службу ў шпіталі новавілейскім, каб вясьці палітычную работу. Тут Ей давлялося сустрэцца з расейскаю ўладаю...

Зь Яе таварышаў працы шмат каго арыштавалі. Пачалася справа ў судзе. І Цётка змушана была ўцякаць за граніцу².

Апынулася ў Львове: між братамі ўкраінцамі разлука з Бацькаўшчынай была меней горкая. Запісалася ў унівэрсытэт.

Але аслабеўшыя сілы не давалі працаваць. Як сьлед надмернай работы, прыйш-

ла хвароба — сухоты.

Прышлося ехаць у горы — у Тагры, дзе Цётка прабывала колькі месяцаў і крыху ўзмацавалася. Але і пасыля была хваравітая, слабая.

Ды працы не пакідала. Выйшла замуж за ідэйнага таварыша-літвіна, і зьмена найменьня дала ёй можнасьць вярнуцца ў Родную Старонку³.

Яшчэ ў Львове пачала працаваць над пэдагогікай і апрацовываць кніжкі для беларускай школы. Вярнуўшыся адтуль, выпусьціла сваё «Першае чытаньне» для дзяцей⁴.

Многа працавала над беларускай этнаграфіяй. Рыхтавалася да дактарату, узяўшыся апрацаваць беларускія батлейкі⁵. А побач з гэтым не было справы, датыкаючай Беларускай Народ, да каторай Яна не прылажыла бы сваёй рукі. Арганізавывала беларускія тэатры і хоры, сама іграла ў іх. У Мінску наладзіла месячнік для беларускай маладзёжы — «Лучынку»⁶. Пісала ва ўсіх беларускіх часопісах, друкавала свае літаратурныя творы ў «Маладой Беларусі».

Калі настала вайна, калі ваеннае палажэньне ўстрымала ўсялякую грамадскую работу ў Беларусі, Цётка запісалася ў міласэрныя сёстры. Нейкі час была на фронце, памагаючы ахвярам вайны — раненым і пакалечаным, не затрымліваўшыся перад кулямі, перад небасьпечнасьцю, — быццам страху ня знала. А пасыля, вярнуўшыся ў Вільню, запісалася да бараку для хворых — і працавала тут усю тую зіму, Але, ідучы між салдатаў, Цётка не забывалася аб глаўнай задачы свайго жыцьця: аб беларускай справе⁷. Вышуківала салдатаў-беларусаў, гаварыла зь імі, давала беларускія кніжкі і газэты, будзячы нацыянальную сьвядомасьць. І тыя калекі-інваліды, што вярталіся на вечны ўжо час у родныя вёскі, нясьлі туды з сабой закінутыя ў іх душы рукой Цёткі зярняты беларускай ідэі, — а з хат слалі ёй шчырыя словы падзякі ў простых, няхітрых словах беларускіх, выціскаўшых з вачэй сьлёзы пры чытаньні...

Урэшце змучылася, змарадавалася. Папрасілася на адпачынак.

Ня толькі дзеля адпачынку скінула зь сябе апаратку сястры: набліжаўся час адыходу расейцаў зь Вільні, час вызваленьня Беларусі ад сталетняга ўціску, — і Цётка паставіла астацца на месцы, каб у новых варунках вясьці сваю работу.

Новыя варункі скора насталі: скончылася старая няволя, і беларускае грамадзянства кінулася да будаваньня фундамэнтаў для далейшага бытаваньня.

Работа была цяжкая. Тыя, каму гэта было не да спадабы, не шкадавалі «шпілек», каторымі дзень па дню стараліся нішчыць энэргію беларускіх працаўнікоў.

Цётка гэта адчувала больш чым хто. Але з усіх сіл працавала, арганізуючы беларускія народныя школы, курсы для вучыццялёў, чытаючы на іх лекцыі. Вярнулася і да старых знаёмых: узялася за работу ў работніцкай кухні, дзе навакол Яе адразу згуртаваліся работнікі-беларусы.

Цэлы дзень на нагах, цэлы дзень за работай на людзях, а ўначы — укладаньне беларускіх школьных кніжак, падгатоўка лекцый і т. д.

Сілы ўбывалі шыбка: не было чым узмацаваць іх... А поруч з гэтым доля ліхая не шкадавала цяжкіх удараў: загінуў на вайне брат яе⁸, а яшчэ сьлёзы па ім не абсохлі на вачах, як сьмерць забрала старэнькага бацьку — у вёсцы, у Лідзкім павеце.

Нядзелі тры таму назад Цётка паехала хаваць бацьку. І назад у Вільню ўжо не вярнулася.

У ноч з 10 на 11 лютага Цёткі ня стала⁹.

Пахавалі Яе ў Роднай Зямліцы, каторую так крэпка любіла, — між пакрытымі сьнегам мёртвымі палямі.

Сьпі спакойна, шчырая работніца, пад белым пластом сьнегавым, што спавіў нашу Зямліцу: прыгрэе сонейка яснае, скіне зямля пугы зь лёду, зарунеюць ізноў

амярцьвеўшыя палі, — і ўзыдуць, і закрасуюць у душах людзей зярняты, што кідала Ты сваёю рукою. А ў сьветлы мамэнт, калі настане для Твайго ўмілаванага Народу новае, лепшае жыцьцё, — Ты ўваскрэсьнеш у памяці людзкой, як успамін аб вялікай ахвяры — самай поўнай, якую чалавек можа злажыць на аўтар Ідэі.

ІВАН ФРАНКО

Газэты прыносяць дужа сумную вестку аб сьмерці вядомага ўкраінскага грамадзкага працаўніка і пісьменьніка Івана Франко.

Іван Франко радзіўся ў 1856 г. і на арэну грамадзкай працы выступіў у 70-х гадох ды зразу заняў першае мейсца між сваімі равесьнікамі. То быў час цяжкага пералому ў жыцьці галіцкіх украінцаў, — і затым так ярка выдзяляецца фігура гэтага праўдзівага сына свайго Народу. Вучанік Драгаманава, ён у сваёй працы ішоў дарогаю, якую паказаў яму яго вялікі вучыцель, і, перапрацаваўшы ў сваёй душы думкі і пагляды Драгаманава, даваў ім новы сэнс і новую форму ў сваіх паэтычных творах, аповесьцях, крытычных, публіцыстычных і навуковых працах. Няма такой дзялянкі ўкраінскай літаратуры, у каторую Франко не ўлажыў бы часткі сваёй душы, каторай бы не ўзбагаціў сваёй працаю. І ўсюды яго яркі талент і кіпучы тэмперамэнт прыцягвалі да яго ўсе вочы. За аснову сваёй грамадзкай работы ён ставіў заўсёды свой народ, за мэту — шчасьце народу, а розум, навуку ўважаў за шлях да тэй мэты.

Франко цьвёрда парваў усялякую зьвязь з тым старым жыцьцём украінскага грамадзянства, калі ўкраінцы яшчэ ня ўмелі глянуць на сябе як на самабытны, вольны народ, калі яшчэ трымалі іх у духоўнай няволі іх суседзі. Гэтым цьвёрдым, выразным становішчам Франко зрабіў вялікае ўражаньне на сучаснае пакаленьне, катораму паказаў ясную дарогу да будучыны.

Абрываюцца звольна ўсе пугы,
Што вязалі нас з даўным жыцьцём!
З даўных брудаў і думка раскута, —
Ажывема, браты, ажывём!

Гэтакімі славамі пачаў Франко сваю доўгую карысную працу для свайго роднага народу і працы тэй не кідаў да канца дзён сваіх. Ня будзем тут задзержывацца на паадзінокіх працах яго як паэта і літаратара, як публіцыста і вучонага. Адно скажам, што за сваю ахвярнасьць для братоў, за адданья на служэньне Бацькаўшчыне — Украіне сілы доля дала Франко вялікую нагаду: ён памёр, бачучы нязьмерны культурны ўзрост свайго народу і веручы, што памірае напярэдадні ня толькі духовага, але і палітычнага вызваленьня Ўкраіны.

Шчыры спогад шлем мы братом украінцам з прычыны гэтай цяжкай утраты, але верым, што на мейсца аднаго да працы ўстануць грамады новых работнікаў і збудуюць для ўкраінскага народу ясную шчасную долю!

ПАМЯЦІ ЦЁТКІ (У гадаўшчыну сьмерці)

Для вялікіх дзел патрэбны людзі сільнай душы і вялікага сэрца. Каб новая ідэя, новая сьветлая думка дайшла да вушэй народу, яе павінны абвясчаць людзі-пра-рокі, чый голас, як той старадаўны звон вечавы, будзіў бы прыспанья сэрцы, пра-маўляў бы да суменьня людзкога, не даваў бы супакою тым, хто ў шэрым будзен-ным жыцьці забыўся аб сваей годнасьці чалавека, забыўся, хто ён ёсьць і кім быць павінен.

Гэтак прамаўляюць да людзей паэты; гэткую сілу маюць і тыя, хто, цьвёрда веручы ў сьвятасьць сваей справы, аддае дзеля яе ўсе свае сілы, сваё асабістае шчасьце, сваё жыцьцё — усяго сябе. Толькі сваім ахвярным жыцьцём, толькі сваей крывёй сардэчнай, пралітай дзеля вялікай ідэі, тварцы і сяўцы яе могуць павясьці за сабой народныя масы, падняць іх да вышыні тэй ідэі.

Такую вялікую душу, такі магутны голас мела адна зь першых работніц на ніве адраджэньня сталецьцямі паняволенанага народу беларускага — без пары сышоўшая ў магілу с. п. Алёйзія з Пашкевічаў Кейрысовая, першую гадаўшчыну сьмерці като-рай памянула ўчора беларускае грамадзянства.

Углядаючыся ў сьветлы ідэал вызваленьня свайго народу ад фізычнага і духова-га рабства, ішла Яна цяжкім сьцежкай свайго жыцьця. Многа, многа каменняў ляжала на Яе дарозе: спазнала яна і голад, і холад, і сьмяротную адмогу, калі вяля-можныя ворагі народу нашага, засудзіўшы яго жывога на сьмерць, на кожным кро-ку здзекаваліся і прасьледавалі Яе за Яе працу. О, бо ворагі нашы ўмелі нанасіць страшэнныя ўдары тым, хто асьмеліўся сказаць новае слова аб нашым народзе: адны не шкадавалі¹ насьмешак і адкрыта нападзілі, апіраючыся на фізычную сілу наездчыкаў²; другія нанасілі ўдары ў сьпіну, стараючыся пад маскай фальшывай дружбы ўліць у душу яд недавер'я да самай ідэі беларускага адраджэньня, яд сумя-ваньня аб сваіх сілах і сілах народу. Але Яна, слабая і хворая фізычна, мела душу, быццам каваную са сталі, мела сэрца пламеннае, — і ні простыя ўдары, ні замара-жываючыя ўсялякі гарачы пары ў Юдавы словы не здалелі забіць у Ей веру ў свой народ. У натхнёных словах сваіх паэтычных твораў звала Яна братаў сваіх «да сонца, да зор!» На гутаркі аб слабасьці народу адказывала славамі, поўнымі веры ў сілу мільённых грамад «шэрых», простых людзей:

Цяпер, брацьця, мы з граніту,
Душа наша — з дынаміту;
Рука цьвёрда, грудзь акута, —
Пара, брацьця, парваць пуга!³

Калі ў часе вялікай расейскай рэвалюцыі народ наш першы раз «свой голас даў», Цётка была ў першых радах байцоў за волю народную. Сьмела, бяз страху за свой заўтрашні дзень выступала Яна на вялікіх народных мітынггах, якія тады рэва-люцыйныя арганізацыі сазывалі ў сталіцы нашага Краю, і ў гарачых прамовах кідала словы прызыву да сваіх паняволеных братаў і словы пракляцьця насільнікам. Тут, у Вільні, знаў яе ўвесь рабочы народ. Зналі па ўсім Краю «грамадзяне»⁴ адважную таварышку зь Беларускай Сацыялістычнай Грамады — Цётку.

А калі насталі часы рэакцыі і «расплаты» царскага ўраду за рэвалюцыйную рабо-ту, Цётка, выехаўшая за граніцу, усе сілы свае аддавала беларускай культурнай рабоце. Чуткім сэрцам прачувала Яна, што недалёка той час, калі ад прызываў і прапаганды прыйдзеца перайсьці да будаваньня асноў самабытнага культурнага бытаваньня беларускага народу. І сваю любоў да «братаў сярмяжных», да родных ніў і вёсак

ўліла Яна ў свае кніжкі для школы беларускай, ладжанай цішком — пакрыёму.

Ажно вялікую веру Яе ў жывую сілу свайго народу пацьвердзіла само жыцьцё: для часьці нашага Краю апалі пугы рабства, і мова беларуская здабыла ўрэшце прыналежнае месца ў нашым грамадзкім жыцьці. Дык ураз жа пасья адходу расейцаў Цётка кінулася да арганізацыі беларускіх школ у Вільні, курсаў⁵ і іншых беларускіх арганізацый. І тут Яна была заўсёды першая, выяўляючы незвычайную, непадобную да веры рухлівасьць і працавітасьць. Зь Яе імем назаўсёды звязана справа беларускай школы.

Ліхая доля судзіла Ей сьмерць у той самы мамэнт, калі Цётка найболей рвалася да жыцьця, калі была найбольш патрэбна свайму народу. Але, паміраючы, Яна мела прынамсі тую пацеху, што бачыла першыя праявы правядзеньня ў жыцьцё свайго ідэалу.

Не змарнаваўся доўгі, цяжкі труд найлепшых гадоў жыцьця Яе. Справа беларуская стаіць ужо на цвёрдым фундаманце, — і кожны дзень прыносіць беларускаму народу ўсё новыя і новыя заваяваньні. Думкі-сны невялікай калісь грамадкі ідэалістаў збываюцца на яе. І мы, таварышы Яе трудоў пры пракладаньні дарогі да лепшай будучыні народу нашага, у гадаўшчыну сьмерці Цёткі найлепей ушануем сьветлую памяць Яе, падвоўшы энэргію ў далейшай працы дзеля роднай Беларусі.

ПАМЯЦІ МАКСІМА БАГДАНОВІЧА

З Расеі да нас дайшла сумная вестка аб сьмерці аднаго з найбольш выдатных паэтаў Маладой Беларусі Максіма Багдановіча.

Яшчэ адна сьвежая магіла, — яшчэ адзін таварыш працы пакінуў нашы рады.

Памер «пясьняр чыстай красы», каторы ўсё сваё нядоўгае жыцьцё пасьвяціў служэньню Беларускаму Народу, даючы яму найдаражэйшыя скарбы сваей артыстычнай душы, уплятаючы ў чудоўны вянок свайго творчэства дзіўныя «краскі, свежыя калісьці, думак шчырых і чуцьця». У кунштоўны верш прыбіраў ён гэтыя думкі-краскі і чараваў усіх, чыя душа здольна адчуваць красу ўсюды, дзе яна ёсьць.

Безнадзейная, цяжкая хвароба — сухоты — руйнавала памалу, але сыстэматычна і няўстанна яго маладое, кволае цела. І ад безнадзейнага суму, ад гэтай трагічнай пэўнасьці, што яшчэ толькі год—два жыцьця астаецца яму на гэтым сьвеце, паэзія Максіма Багдановіча прынімала асаблівы тон, напамінаючы паблеклыя тоны калісь яркіх, але выцьвіўшых праз доўгія гады габэленаў.

Багдановіч ведаў, які канец судзіла яму доля, і сам аб ім гаварыў:

Не кувай! ты, шэрая зязюля,
Сумным гукам у бары;
Мо і скажаш, што я жыці буду,
Але лепш не гавары:
Бо ня тое сьведчыць маё сэрца,
Грудзі хворыя мае;
Боль у іх мне душу агартае,
Думцы голас падае.
Кажа, што нядоўга пажыву² я,
Што загіну без пары...
Прыляці ж тады ты на магілу,
Закувай, як у бары.

Дый папраўдзе пражыў нядоўга: усяго дваццаць пяць гадоў — і зышоў у магілу ў той вялікі мамэнт, калі думкі-сны аб адраджэньні яго народу, аб вызваленьні ўмілаванай, хоць і далёкай Беларусі пачынаюць збывацца, абяртаючыся ў жывое дзела.

У чужой зямлі Маскоўскай доля судзіла яму ляжаць³ і па сьмерці...

Сьпі ціха, спакойна, дарагі Таварышу. Няхай над Тваей магілай у праменьнях месяца кружацца ў карагодзе закляття ў тваіх вершах русалкі, няхай лясун і вадзянік завядуць на Табой свае песьні, няхай душы прашчураў нашых, каторых Ты вызваў нанова да жыцьця, навеюць Табе ціхі, мірны сон...

Сьпі мірна... А мы, каторых Ты пакінуў без пары, будзем за Тваім прыкладам далей вясці дзела служэньня нашаму Народу як хто дуж, чэрпаючы асалоду ў чыстай красе Тваіх вершаў, ачышчаючы ў ей душы нашы ад брудаў буднага жыцьця.

ІГНАТ БУЙНІЦКІ

Пасьмертны ўспамін

Справа адраджэньня жывога народу, справа будаваньня ўсяго таго, што патрэбна дзеля культурнага жыцьця яго, — гэта вялізарны, цяжкі труд, каторы можа быць споўнен толькі напружаньнем ўсіх творчых сіл народу. Трэба будаваць асновы эканамічныя, закладаць фундамэнты дзеля сваей навукі, літаратуры, краснага штукарства. Трэба здабыць тое, чым жыве душа і цела. І ў гэткай агульнай, усенароднай рабоце цэнна праца кожнага чалавека, хоць бы ён выбраў сабе найменшую частку яе: бо без малога і вялікага не збудуеш.

Да такіх праяў нацыянальнай працы, каторыя не даюць матэрыяльнай карысьці, але без каторых увесь нацыянальны гмах будзе аднабок і незакончаны, належыць праца нашых артыстаў — ці то артыстаў слова, ці песьняроў і сьпявакаў, працаўнікоў сцэны, мастакоў малярства і інш. Бо ўсе яны твораць тое, што дае выражэньне душы народу. А найбольш яркае і беспасрэднае выражэньне нацыянальнай душы — гэта песьні народныя, гэта праявы народнага мастацтва, каторае выяўляецца — побач з песьняй — такжа і ў танцу.

Многа паэтаў даў ужо малады беларускі рух, а між імі цэлы сыцяг імён, каторыя заўсёды будуць занямаць пачэснае месца ў нашай літаратуры. Многа працаўнікоў бачым мы і на сцэне беларускага тэатру, многа зроблена дзеля адраджэньня песьні — хораў. Але ня менш яркую праяву становяць беларускія народныя танцы, каторыя выведзены на эстраду ў артыстычнай апработцы. І ў гэтым — заслуга чалавека, каторы першы паставіў танцы беларускія на артыстычную вышыню. Імя яго — Ігнат Буйніцкі, той, а каторым пісаў Янка Купала:

Важна рэй Ігнат Буйніцкі
Ў танцах нашых водзіць,
Аж здаецца усё чыста
Хадыром зь ім ходзіць.
Калі пусьціцца скакаці, —
Ажно сэрца скача;
Лепшых танцаў і ўвесь Піцер
Бадай што ня бачыў.
Ці Мяцеліца, ці Юрка,
Мельнік ці Антошка, —

Усё ў яго зыходзе гладка,
Ня змыліць ні трошка.
Пад дуду і пад цымбалы
Топне-прысьпявае...
Сьцеражыцеся ўсе людзі:
Беларус гуляе!
Не ўнімайся ж і скачы нам,
Покі сілы хваце,
Мо пачнуць і думкі нашы
Весялей скакаці!

(«Шляхам жыцьця», 1913 г.¹)

Здаецца, так нядаўна ўсё гэта было, і ня хочацца верыць, што ўжо ніколі ня ўбачым мы гэтага неўтамімага танцора-артыста. Ня хочацца верыць, што перастала біцца гэтае гарачае сэрца шчырага сына Маці-Беларусі. З глыбокім жалем прачыталі мы вестку «Вольнай Беларусі» аб сьмерці Яго — у лістападзе леташняга году².

Сьв. п. Ігнат Буйніцкі будзе доўга жыць у памяці тых, каму даводзілася бачыць Яго на сцэне. Але гэтым не агранічвалася Яго праца дзеля беларускай справы: разумеючы вагу народнага тэатру ў роднай мове, Ігнат Буйніцкі арганізаваў драматычную дружыну³, з каторай і пусьціўся ў аб'езд Беларусі. Шмат мястэчак і вёсак першы раз бачылі ў сябе гэтых гасьцей і горача іх віталі, захоўваючы ў сэрцах сваіх яркія ўспаміны бачанага. А дзе праехала дружына Буйніцкага, там засяваліся зярняты нацыянальнай сьвядомасьці і давалі багатыя плёны.

Не абмежываючыся тым, што патрэбна для душы, рупіўся Ігнат Буйніцкі і аб тое, што трэба яго народу для цела. У сваім родным куце Ён многа працаваў дзеля падняцьця дабрабыту беларускіх сялян, арганізаваў у Празароках (Дзісенскага пав.) Беларускі хаўрусны банчок, каапэратыўную краму і на грунце эканамічнай работы будзіў як мог і ўмеў — жывым словам, вершамі, песьняй, кніжкай і газэтай любоў да роднай Зямлі.

Няхай жа лёгкай будзе Яму ўмілаваная родная Зямліца, у каторай перадчасна спацьці!

ПРАФ. РУДОЛЬФ АБІХТ

(Жалобны ўспамін)

Калі нямецкія войскі, у пабедным паходзе на ўсход, увосень 1915 году занялі заходнюю Беларусь, — ня толькі нямецкія палітыкі, але і нямецкія вучоныя зацікавіліся беларускім народам і беларускай справай. І гэтая цікаўнасьць прадстаўнікоў нямецкае навукі не была бясплодная: пад той час, як у лютым 1916 году фэльдмаршалак Гіндэнбург выдае свой дэкрэт аб прызнаньні правоў беларускай мовы ў школе і ўва ўсім грамадзкім жыцьці краю¹ (гэта *першае* прызнаньне з боку ўрадовае ўлады наагул!), — пад гэты час вядомы славіст прафэсар Вроцлаўскага унівэрсытэту д-р Рудольф Абіхт на 66-м годзе жыцьця пачынае вучыцца беларускае мовы па кніжках — зусім ня чуўшы жывога беларускага слова, ды ўвосень таго ж 1916 году чытае курс беларускага языка на катэдры славяназнаўства. Вясной 1917 году ў Вільню прыяжджаюць ужо першыя вучні праф. Абіхта, каб пазнаёміцца зь беларушчынай на практыцы.

У канцы таго ж 1916 году мне давялося першы раз бяседаваць з праф. Абіх-

там — хоць толькі на пісьме. Першае пісьмо яго было па-нямецку. У ім праф. Абіхт высказаў шмат цікавых думак аб беларускай мове наогул і аб беларускім шрыфце асабліва. Староньнік лацінкі, ён хоча правясці ў ёй радыкальную рэформу: змякчаць зычныя не ўстаўляючы і (як гэта ў нас цяпер робіцца за польскім прыкладам), а пры помачы значкоў мяккасьці ня толькі для *ж*, *ь* і *с*, [а] для ўсіх зычных (як у чэхаў); выкінуць зусім вялікія (прапісныя) літары, завясці новыя знакі для гукаў *dz* і *ch* і т. д. А цераз два гады — у 1918 годзе — выпускае ён сваім коштам кніжачку беларускую: «*Prosty sposab stacca » karotkim casie hramatnym*», маленькі буквар па новай сыстэме, апрацаваны пры ўчасьці грам. Янкі Станкевіча. Далейшая карэспандэнцыя з праф. Абіхтам вялася толькі па-беларуску², і ў кожным пісьме, поўным розных пытанняў аб асаблівасцях мовы, незразумелых словах і зваротах, поўным вельмі цэнных уваг аб тэй ці іншай справе, была ў канцы просьба: паправіць беларускую мову пісьма і з гэтымі папраўкамі вярнуць самае пісьмо.

Сваю цікаўнасьць да беларушчыны праф. Абіхт давёў да таго, што пераклаў на нямецкую мову некалькі беларускіх вершаў (у тым ліку верш Янкі Купалы «Роднае слова», друкаваны ў «*Wilnaer Zeitung*»), напісаў абшырны агляд гісторыі Беларусі, друкаваны ў віленскай газэце «*Zeitung der 10. Armees*», прысылаў да «Гоману» невялічкія заметкі *па-беларуску* (у тым ліку невялічкі досьлед «Калі быў напісаны «Тарас на Парнасе»). Даваў ён заметкі і стацьці аб беларускай мове і ў розных часопісі ў Нямецчыне.

Апошні раз перапісаўся я з праф. Абіхтам у 1919 годзе, калі мне давалося быць нейкі час у Бэрліне і арганізоўваць тамака выпуск інфармацыйнай кніжкі аб беларусах у нямецкай мове («*Weissruthenien*»), якая і выйшла пад тэхнічнай рэдакцыяй нямецкага публіцыстага Вальтэра Егера³. Я звярнуўся да праф. Абіхта з просьбай прылажыць сваю руку да праектаванай працы. На гэта атрымаў вельмі сымпатычны адказ, у якім праф. Абіхт гарача падтрымліваў ідэю кніжкі і абяцаўся нешта прыслаць. І сапраўды прыслаў: ня толькі свае пераклады народных казак і вершаў, але, разам з жонкай свайго таварыша грам. Эльзай Вэцман, пераклаў жменю беларускіх народных песень і ўпісаў іх на ноты народных мэлёдыяў. Усё гэта безь ніякага ганарару было надрукована ў сказанай кніжцы «*Weissruthenien*».

Пераглядаючы цяпер — з прычыны сумнае весткі аб сьмерці праф. Абіхта — усю нашу зь ім перапіску⁴, перад вачыма ўстае зь незвычайнай яркасьцю духовы абраз гэтага праўдзівага мужа навукі, які на вечныя часы звязаў сваё імя зь беларускай філялёгіяй: ён — першы вучоны, каторы чытаў унівэрсытэцкі курс беларускай мовы. Ні «браты» расейцы, ані палякі, а немцы былі тут першымі. Раўнуючы праф. Абіхта да тых «вучоных» братніх народаў, якія ня толькі самі цураюцца прамовіць слова па-беларуску, але нават забараняюць сваім студэнтам зварочвацца да іх на лекцыях беларускае мовы ў гэтай жа мове (у Віленскім унівэрсітэце), — я з асаблівай пашанай схіляю галаву перад гэтым нямецкім вучоным, ушанаваўшым мову майго народу, і з шчырым жалем з прычыны сьмерці яго шлю яму гэтыя традыцыйныя словы:

Sit Tibi terra levis!⁵

АЛЯКСАНДАР БУРБІС

З кожным годам меншая лічба тых, што першыя паклалі фундамент для сучаснага беларускага руху. Сьмерць вырывае спаміж нас аднаго за адным старых, дазнаных дзеячоў нацыянальнага адраджэньня нашага народу.

Каганец, Цётка, Іван Луцкевіч, а цяпер Аляксандр Бурбіс — усе яны зышлі са сьвету, упісаўшы на вечныя часы свае імёны на старонках гісторыі прабуджэньня зосну беларускага народу.

Невялікая была тая грамадка людзей, што першыя выйшлі на родную ніву сеяць зярняты нацыянальнае сьвядомасьці. На сваім шляху яны сустрэкалі нязлічаныя перашкоды. І чужыя, і часта свае былі ворагамі ім. Нікуль ні спогаду, ні падтрыманьня. Голад, холад, гараваньне, а ў пэрспэктыве — няўхільна вастрог... Але яны ўсё ж ішлі ўпярод: вяла іх глыбокая вера ў сьвятасьць свае справы, а ўсе жыцьцёвыя нягоды толькі мацней злучалі гэту сям'ю ідэйных байцоў за вызваленьне свайго народу і сваёй Бацькаўшчыны.

Да гэтае сям'і належаў і Аляксандар Бурбіс.

Перад маімі вачыма незвычайна ярка стаіць яго неказістая фігура, а ў вушах зьвініць яго голас, заўсёды гэткі ёмкі і гучны, што ажно дзіўна здавалася, слухаючы яго гарачых прамоваў на мітынгх і сходах.

Жыва ўспамінаецца і першае знаёмства зь ім, і гады супольнае работы.

Першы раз сустрэліся мы ў Вільні ў 1904 г. на зьездах краёвае інтэлігенцыі. Тут, у Вільні, ён жыў і вучыўся, тут зышоўся зь Цёткай і Ів. Луцкевічам і «прыняў хрост» на беларускага дзеяча. З таго часу ні на адзін мамэнт не зыходзіў з абранае дарогі.

Калі ўвосені 1905 г. адбываўся зьезд Беларускае Рэвалюцыйнае Грамады¹, Бурбіс выступаў на ім як адзін з дэлегатаў віленскае групы. У Вільні ён ужо быў добра вядомы. Неўтамімы агітатар, ён меў сярод работніцкіх масаў у Вільні і Нова-Вялейску вялізарную папулярнасьць. Яго імя зьвязана з рэвалюцыйным выступленьнем у Мэйшаголе, скуль былі выгнаны прадстаўнікі царскае ўлады і дзе ў працягу трох дзён выяўляў сваю энэргічную дзейнасьць рэвалюцыйны камітэт з Бурбісам на чале. «Прэзыдэнтам Мэйшагольскае Рэспублікі» жартліва называлі мы яго пасля за гэта. Але і адпакутаваў ён цяжка за гэты крок: па даносу нейкага нягодніка яго арыштавалі², судзілі і засадзілі на тры гады ў вастрог.

Калі Бурбіс выйшаў з вастрогу (з Лукішак), ён быў фізычна разьбіты і хворы. Благія былі ў яго і адносіны з бацькам — вайсковым. Да таго ж ён выйшаў на волю ў часы самае цяжкае рэакцыі, калі старая рэвалюцыйная работа была ўжо немагчыма.

Але гэта не зламала гарту яго душы. Сваю нявычарпаную энэргію ён кіруе толькі ў другі бок. І вось бачым яго — галоднага, абдзергага, у дзіравых ботах, як ад раньня да начы ён бегае па месьце, арганізуючы першы беларускі тэатр і хор беларускі ў Вільні. Гэта праца завяршаецца поўным трыюмфам на вялікім беларускім вечары ў лютым 1910 году³, на каторым тысячная грамада людзей са сьлязьмі расчуленьня вітала першы раз выступіўшых на сцэне беларускіх актораў, сьпявакаў і танцораў. Між акторами першае месца занімаў Бурбіс.

Ажно да пачатку сусьветнае вайны вядзе Бурбіс гэту работу то ў Вільні, то аб'язджаючы зь беларускай драматычнай дружынай нашы мястэчкі і месцы, то ўрэшце ў Менску. Але гэта не адрывае яго і ад шырэйшага грамадзкага жыцьця: па-старому Бурбіс знаходзіўся ў яго цэнтры.

Урэшце эвакуацыя Вільні расейсцамі прымусіла і Бурбіса пакінуць свой родны горад і выехаць у Расею з установай, якая давала яму магчымасьць матэрыяльнага заробку⁴. Але і на чужыне не пакінуў ён беларускае работы. На зьездзе Беларускае

Сацыялістычнае Грамады ў Пецярбурзе⁵ (пасля Марцовае рэвалюцыі⁶) Бурбіс іграў адну з найбольш выдатных роляў. Яго выбіраюць у Цэнтральны Камітэт партыі, і на гэтым становішчы ён выяўляў, як некалі, вялікую арганізацыйную дзейнасць.

Калі запанавала ў Расеі савецкая ўлада, Бурбіс ня йдзе з новымі валадарамі, бо ён перш за ўсё беларус і справу нацыянальную стаўляе вышэй за ўсё. Дарэмна яму суляць розныя дастаенствы: ён здаволіваецца роляй культурнага працаўніка і прадстаўніка ўраду Беларускае Народнае Рэспублікі ў Маскве⁷. І толькі тады, калі Савецкая Расея творыць Савецкую Беларускаю Рэспубліку, калі дае беларусам запраўдную магчымасць культурна-нацыянальнае работы ў дзяржаўных рамках⁸, — толькі тады Бурбіс прынімае становішча дэлегата Бел. Сав. Рэспублікі пры маскоўскім урадзе і кіраўніцтва загранічнай палітыкай Савецкае Беларусі⁹.

На апошнім становішчы ён і памёр у Менску. Хвароба, якая ўвагнала ў магілу ўжо гэтулькі нашых дзеячоў: сухоты, — не пашкадавала і яго.

Шчырым жалем адгукнулася Вільня на гэту цяжкую ўтрату: тут яго ўсе ведалі, тут вялікая частка яго жыцця і працы праходзіла. Але сьмерць яго шчыры сум вызваць павінна ня толькі ў тых, хто знаў яго асабіста: у яго асобе ўтраціў беларускі народ самага ідэйнага, самага цвёрдага і непадкупнага спаміж сваіх сыноў.

МАРЫЯ КІМАНТОВАЯ

Гэткі невялікі ў нас гурток працаўнікоў над разьвіцьцём беларускага мастацтва, — а і тут лютая сьмерць вырывае лепшыя адзінкі.

Мы стаім перад сьвежаю магілай выдатнай музыкантшы, добра вядомай у артыстычных кругах Вільні, — піяністкі Марыі зь Ячыноўскіх Кімантавай.

Усё жыццё сваё яна пераважна правяла за межамі нашага краю. Вучылася ў Пецярбургскай кансэрваторыі ў вялікага Рубінштэйна. Пасьля, выйшаўшы замуж за літоўскага грамадзкага дзеяча, Янку Кіманта, жыла ў Пскове, Казані і другіх местах Расеі.

Але ўсёй душой ірвалася на Бацькаўшчыну. І пад канец жыцця ўлетуценні яе здзейніліся: яна з мужам асела ў гэтак любай ёй Вільні.

Тут сустрэлася зь беларускім адраджэнскім рухам, пазнаёмілася зь беларускімі дзеячамі. І старая беларуская кроў уніяцкае папоўскае сям'і Ячыноўскіх разам у ёй загаварыла.

Яна гарача адгукнулася на кліч да працы над разьвіцьцём беларускае музыкі. Гарманізавала песні для беларускага хору, сама кіравала нейкі час гэтым хорам, дала канцэрты на карысьць беларускіх устаноў.

Працу гэту завяршыла цэлым кампазытарскім творам — улажэньнем арыгінальнае музыкі да «Залётаў» Дуніна-Марцінкевіча. Пад яе ж кіраўніцтвам была першы раз пастаўлена гэта п'еса ў Вільні у 1914 годзе¹.

Дый, паміма працы на свае спэцыяльнасьці, гарача прымала да сэрца ўсе беларускія справы, а ў доме Кімантаў, дзе панавала дух вялікіх традыцый волі, роўнасьці і брацтва народаў, беларусы бывалі частымі гасьцямі.

Апошнія гады жыцця Марыі Кімантавай былі дужа цяжкія. Галадоўка ў часе нямецкае акупацыі, безупынныя зьмены ўлады, рэзкія пераходы ад мамэнтаў вялікае радасьці ад здзяйсненьня ідэі незалежнасьці нашага краю да цяжкае няволі — усё гэта востра адбілася на вельмі чулай душы артысткі і яе нэрвах.

І нэрвы ня вытрымалі. Душа захварэла.

Ад пачатку гэтага году яна ўсьцяж была хворая, і мала хто з прыцяляў бачыў яе.

Дый памерла яна неяк ціха: бадай, ніхто зь беларусаў ня ведаў аб яе сьмерці, бадай, ніхто не пайшоў аддаць ей апошні паклон на вечнае разьвітаньне.

Затое, калі спозьненая вестка дайшла да тых, хто гэтулькі гадоў так часта сустракаўся зь нябожчыцай і пры рабоце, і ў гадзінах адпачынку, шчыры жаль сьціснуў сэрца беларусаў.

Беларускае грамадзянства ўвекавечыць імя Марыі Кімантовай, як яна на гэта сваёй дзейнасьцю заслужыла. А пакуль што мы хоць гэтымі радкамі памянем яе.

Хай родная зямелька будзе ёй пухам.

ПАМЯЦІ ІГНАТА КАНЧЭЎСКАГА

Быццам дьямэнт цудоўны, дзіўным характам гарэла Яго душа сярод жыцьцёвага бруду, маны, крывадушнасьці.

Жыў дзеля вялікага ідэалу вызваленьня свайго народу ад духовага, палітычнага і эканамічнага рабства. Але ў кожным выяўленьні Яго працы перш за ўсё відаць было гарачае ўмілаваньне чалавека. І чалавека хацеў Ён вызваліць у беларусе.

Маладая, жывая, чыстая душа шукала дарогі да яснасьці, да шчасьця людзей. Шукала і змагалася і мучылася труднасьцяй дасяганьня; і сумавала, бо давялося жыць ёй у

час, калі трэба журыцца
душою на сьвежых магілах...

Гэтыя радкі Ігнат Канчэўскі зьмясьціў наперадзе свайго, здаецца, адзінага публіцыстычнага твору, што выйшаў у асобнай кніжцы: «Адвечным шляхам» (Вільня, 1921) пад псеўданімам Ігната Абдзіраловіча...¹ Нездарма ўжыў Ён за псеўданімам імя героя «Дзвюх душ»: бо ж і Ён перажываў унутраную барацьбу, ломку духоўную, падобна Абдзіраловічу, але толькі з гэнае барацьбы выйшаў пабедна, як сьведомы сваёй мэты грамадзкі працаўнік-ідэаліст.

* * *

Ігнат Канчэўскі радзіўся ў маі 1896 году тут, у нашай старой Вільні. Тут жа скончыў рэальную школу, а пасля вучыўся ў Тэхналягічным інстытуце ў Пецярбурзе і ў Маскоўскім унівэрсытэце (на філялягічным факультэце). Вайна спыніла навуку: у 1916 годзе Яго ўзялі ў салдаты. Як чалавека з адукацыяй, аддалі ў школу прапаршчыкаў. Папаўшы на Румынскі фронт як афіцэр, Ён зразу ж пачаў працаваць над усьведамленьнем жаўнераў у 44-м украінскім палку, стуючы на грунце праграмы сацыялістаў-рэвалюцыянераў. Тут прыждаў і рэвалюцыі. Але чыста партыйныя справы не здавалівалі Канчэўскага: сам чалавек жывы, кіпучая натура, мімаволі захапіўся ідэяй вызваленьня тых «мужыцкіх» народаў, што хавалі ў сабе вялізарныя ўкрытыя скарбы духовае творчасьці. Ён гарача спагадае ўкраінцам і памагае ім тварыць нацыянальнае войска, у якім жаўнеры Яго абіраюць за афіцэра. Адначасна ў душы Яго выкрысталізоўваецца цьвёрдая сьведомасьць, што імперыялістычная вайна — гэта сорам для людзкасьці. Яму агідна жаданьне «пабеднага канца», і вось Ён у 1917 годзе кідае войска і выязджае на Дон, дзе і жэніцца.

Увосені таго ж году бачым Канчэўскага ў Маскве як студэнта вышэйшых Каапэратыўных курсаў пры унівэрсытэце Шаняўскага. Арганізацыя масаў народных на грунце самапомачы вельмі вабіць Яго. Скончыўшы курсы, Ён працуе нейкі час у Масленску як інструктар ад Цэнтр. саюзу льнаводаў.

Але тая іскра нацыянальнае сьведомасьці, што распалілася ў Яго душы гледзючы

на прыклад братняга нам украінскага народу, не дала Канчэўскаму стаяць з боку, калі ў цэнтрах Беларусі пачалася вялікая беларуская нацыянальная і дзяржаўная работа. Яго пацягнула ў родную Вільню, куды Ён і прабраўся ў 1919 годзе. Абабраўшы сабе за спецыяльнасьць каапэрацыю, Канчэўскі працай сваёй на гэтым грунце далучаецца да агульнанацыянальнага будаўніцтва — сьпяраша як каапэратыўны інструктар Саўнархозу², а пасля — як працаўнік Віленскага саюзу каапэратываў. На апошнім становішчы закончыў сваё жыццё 21 гэтага красавіка.

* * *

Нацыянальная ідэя ўсё ярчэйшым полымем разгаралася ў душы Канчэўскага. Чым больш крыўд і зьдзеку цяпеў наш народ, тым мілей і даражэй станавіўся для гэтага чыстага ідэаліста, ворага ўсякага гвалту і ўціску. У апошнія гады працы ў Вільні Канчэўскі пачынае пісаць і друкаваць свае разважаньні і думкі аб беларускай справе і вершы пад псеўданімам Ганна Галубянка ў беларускіх часопісах. Як «культурнік», перад усім, паводле магчымасьці, аказваў помач беларускай віленскай гімназіі, вядучы ў ёй вучнёўскі гурток па геаграфіі, закладаючы вучнёўскі каапэратыў. І ўсюды, дзе толькі выступае, сустракаецца з глыбокай пашанай і шчырай любоўю.

Выявілася гэта і ў сумным абразе пахаваньня Канчэўскага. Правадзіць цела Яго да магільі сабралася беларуская моладзь, беларускія культурныя і грамадзкія працаўнікі, таварышы каапэратары. Шчыры сум абхапіў усіх, хто знаў нябожчыка і разам зь ім працаваў.

Усё жыццё Канчэўскага, поўнае ахвярнасьці дзеля вялікага ідэалу, Яго «гарэньне» ў безупыннай працы на карысьць свайго народу мелі ў сабе гэтулькі духовага характава, што нават сьмерць ня можа зацягнуць яснаты Яго абразу. І яснай, сьветлай будзе памяць Ігната Канчэўскага сярод беларусаў.

АЎДАКІМ РАМАНАВІЧ РАМАНАЎ 1855 — 1923

Не пасьпелі беларусы аплакаць сьмерць Міхала Фэдароўскага, як з далёкага Стаўрапалю даляцела вестка аб сьмерці другога слаўнага этнографа Беларусі — Аўдакіма Раманавіча Раманава.

Раманаў радзіўся ў 1855 годзе ў Беліцы каля Гомля. Вырас ён у значна абмаскаленай беларускай сям’і, дужа беднай, цяпеўшай крайнія нястаткі.

Нягледзячы на цяжкае матар’яльнае становішча, матка аддала яго ў 1867 годзе ў Гомельскую прагімназію, у якой ён скончыў навуку ў 1870 годзе — толькі дзякуючы стыпендыі і прыватным лекцыям¹.

Сабраўшы гэтымі ж лекцыямі 25 рублёў, Раманаў па сканчэньні прагімназіі скіраваўся ў Магілёў, каб паступіць у гімназію.

І вось тут здарылася гісторыя, дзеля якой будучы слаўны беларускі вучоны этнограф застаўся за дзв’яці школы, каб перайсьці да самаадукацыі: у Магілёўскай гімназіі ў той год не было «вольных вакансій»... Зважаючы, аднак, на вялікую ахвоту беднага хлапца да навукі, дырэктар гімназіі па тэлеграфу прасіў папячыцеля школьнага вокругу, каб дазволіў прыняць Раманава ў гімназію звыш камплекту.

Папячыцель адмовіў...

На рэшткі ад тых 25 рублёў Раманаў мог толькі вярнуцца дамоў, каб шукаць заробку на жыццё і заняцца самаадукацыяй у вольны ад працы час.

Раманаў выбраў найбольш прыемную сабе прафэсію пачаткавага вучыцеля.

Невясёла пачыналася яго праца на ніве асьветы беларускага народу. Прыкладам, у часе яго вучыцельства ў адной народнай школьцы Аршанскага павету прыйшлося жыць у такіх абставінах, якія не аднаго вучыцеля зьвялі праз сухоты ў магілу: вучыў і жыў ён у цеснай сьцюдзёнай хаце, якая нават асьвятлялася... лучынаю!

Потым цэлыя дзесяткі гадоў ён у розных кутках Беларусі — спачатку як народны вучыцель (у Сеньненшчыне Магілёўскай г.), тады як вучыцель прагімназіі і павятовых школ (у Гомлі, Лідзе, Сяньне), далей як інспэктар народных школ (Віцебскае губэрні 1886—1893, Горадзенскае губэрні 1893 г. — 1895 г. і Магілёўскае 1895 г. — 1906 г.).

З 1906 г. да 1910 г. Раманаў жыў у Вільні, працуючы ў Камісіі Віленскае публічнае бібліятэкі і Музею пры ёй.

У 1910 г. пераводзяць яго ў Варшаўскі вучэбны вокруг, дзеля чаго Беларусь на пэўны час траціць гэтага выдатнага рабачая на ніве пазнаньня роднага краю, хаця ён і тады стараецца мець цесную сувязь з працаўнікамі па беларусазнаўству.

У часе вайны і рэвалюцыі Раманаў жыў у Расеі.

Калі пачалася арганізацыя школьнае справы ў незалежнай Роднай Беларусі, Раманаў адгукнуўся з далёкае Кубані, просячы памагчы яму вярнуцца на бацькаўшчыну і аддаць ёй працу сваёй старасьці. Пры гэтым ён паведамляў, як пісалі газеты, што сабраў шмат новага матар'ялу і мае ўжо чатыры новыя зборнікі па беларускай этнаграфіі, зусім гатовыя да друку.

У адказ на яго просьбу Беларускі дзяржаўны ўнівэрсытэт у Менску запрапанаваў Раманаву катэдру этнаграфіі.

Але старасьць, хваробы, перажытыя цяжкія гады ўжо ня выпусцілі яго з чужыны і зьвялі там у магілу.

Цяпер, як чуто, Народны Камісарыят асьветы Беларусі, даведаўшыся аб сьмерці Раманава, паслаў у Стаўрапаль сябра Інстытуту беларускае культуры Гуткоўскага для адшуканьня матар'ялаў, якія засталіся па сьмерці вучонага.

* * *

Беларускае народнае жыцьцё было добра знаёма Раманаву яшчэ змалку. Потым ён меў заўсёды шчыльную сувязь зь вёскаю як вучыцель, інспэктар і езьдзячы адумысьля на этнаграфічную і архэалягічную працу ў самыя далёкія закуткі ўсяе, але галоўным чынам Усходняе Беларусі.

Цікаўна, што зьбіраць і дасьледаваць памятку беларускае народнае творчасці пачаў Раманаў, як вядома, з гэткае прыгоды. Чытаючы летапісь Несьцера, ён быў прыемна здзіўлены масаю старадаўных слоў і граматычных формаў, якія ёсьць у Несьцера і дагэтуль захаваліся ў жывой беларускай мове.

Раманаў пачаў выпісваць гэтыя асаблівасьці зь летапісі, апрацаваў слоўнік і паслаў яго ў Расейскую Акадэмію Навук. Акадэмія дала яму раду складаць дадаткі к вядомаму акадэміцкаму беларускаму слоўніку Насовіча, пацэвяджаючы кожнае слова прыкладамі з народнае літаратуры.

З тае пары, не пакідаючы працы над слоўнікам, Раманаў пачаў зьбіраць памятку народнае паэзіі, зь якіх і злажыліся яго вядомыя капітальныя працы.

Апроч таго, сам сабою дайшоўшы вялікае навукі, ён рабіў раскопкі і архэалягічныя выведы, а таксама антрапалягічныя досьледы.

За этнаграфічную і архэалягічную працу Раманава выбралі сваім запраўдным сябрам Расейскае дзяржаўнае геаграфічнае таварыства, Маскоўскае архэалягічнае таварыства і інш.² Працы яго былі адзначаны залатымі і сярэбранымі мэдалямі гэтых і інш. таварыстваў. За яго вядомы «Беларускі зборнік» Акадэмія Навук прысудзіла

яму прэмію.

Музеі Вільні, Магілёва, Віцебска, Пецярбурга, Масквы маюць багатыя этнаграфічныя і архэалагічныя калекцыі, сабраныя Раманавым.

Выключна яго стараннямі заснаваўся й адчыніўся архэалагічны музей у Віцебску.

Яго ж працаю стварыўся й незвычайна абагаціўся архэалагічны музей у Магілёве.

Раманаў клаў пачатак такому ж музею і ў Вільні.

* * *

У газэце самы сьціснуты крытычна-навуковы разгляд этнаграфічных друкаў Раманава ці нават толькі сьпіс іх заняў бы лішне многа месца. Яго шырокая шматгадовая літаратурная дзейльнасьць знайшла сабе належную ацэнку ў адумysłовых кнігах акадэмікаў: Пыпіна, Весялоўскага, Майкава, Карскага, Стасава і інш.

Яго вялікай цэннасьці творы па этнаграфіі і архэалёгіі раскіданы па многіх выданнях і часопісах.

З асобных жа выданняў, як вядома кожнаму пісьменнаму беларускаму працаўніку, найбольшаю цану маець яго «Беларускі зборнік» у некалькіх тамах:

Том I і II — песьні, прыказкі, загадкі. Кіеў, 1886 г.

„ III — казкі. Віцебск, 1887 г.

„ IV — казкі касмаганічныя і культурныя. Віцебск, 1891 г.

„ V — заговоры, апокрыфы, духоўныя вершы і інш. Віцебск, 1891 г.

„ VI — казкі. Магілёў, 1901 г.

„ VII — мэлэды бел. народ. песьняў. Вільня, 1910 г.

„ VIII—IX — быт і інш. Вільня, 1912 г.

Пад яго ж рэдакцыяй і яго стараннямі выйшла [кніга] «Матар’ялы да этнаграфіі Гродзеншчыны», два томы. Вільня, 1912 г.

Зь іншых яго прац тут трэба адзначыць яго важныя апісаньні рэдкіх беларускіх нацыянальных інструмэнтаў да музыкі, легенду «Кары ў сто гадоў», апісаньні дзяціных гульняў беларускіх і беларускіх жыдоў, беларускі народны соньнік, нарысы з народнага жыцьця, досьледы па беларуск. гісторыі і інш.

Між іншым, дзеля заробку грошы на выдавецтва, ён складаў падручнікі для расейскай школы, як «Краткая этимология церковно-славянского языка», расейская граматыка (выйшла ў чатырох выданнях).

Цяпер, калі яшчэ сьвежая магіла на віленскім грунце, ня будзем чапаць палітычных паглядаў нябожчыка. Было шмат балючых акалічнасьцей, якія пхнулі яго асьвятляць, прыкладам, польска-беларускія адносіны хоць бы і ў правых расейскіх часопісах.

Цяпер толькі з падзякаю і пашанаю скажам, што разам з другімі этнографамі ён ня даў загінуць і навікі захаваў нашу родную песьню, казку, прыказку, загадку і паказаў усім, якія багатыя духоўныя сілы тояцца ў душы беларуса.

Як натура жывая, ён ня мог не адказваць і на палітычныя падзеі дня, а рабіў гэта ў залежнасьці ад свайго веку, ад становішча беларусазнаўства ў той час, ад сфэры, у якой вырас, ад сфэры, у якой пражыў многія гады службы, але быў чалавекам высокае справядлівасьці.

Гэта быў у поўным значаньні слова беларус-самародак, які зь беднасьці, зь невуцтва, без усякае падмогі і пратэкцыі, толькі дзякуючы сваім прыродным здольнасьцям і рупнай, безумоўнай самаадукацыі дасяг усебаковага разьвітку, вялікае веды і выбіўся на шырокае поле навуковае дзейльнасьці.

КСЕНІЯ КРАСІНСКАЯ

Праўдзівая веліч душы выяўляецца ня толькі ў вялікіх дзеяннях, што імя ўчын-іўшага іх услаўляюць на ўсенькі сьвет. Веліч душы крыецца ня менш часта ў тых ціхіх, невідочных грамадзкіх працаўнікох, якія, быццам маленчкія колы ў вялізарнай усенароднай машыне, зьяўляюцца абсалютна неабходнымі дзеля руху гэтай машыны.

Да такіх ціхіх, невідочных адзінак, што працай жыцьця свайго выявілі веліч душы, належыць і зышоўшая без пары на 26-ым годзе жыцьця Ксенія Красінская¹. Сухоты, люты вораг нашае маладога народнага інтэлігенцыі, скасілі і Яе як цэлы рад другіх беларускіх ідэйных працаўнікоў.

Красінскую ведалі добра ўсе нашы мастакі — артысты, якія працавалі разам зь Ёй пры будове нашага тэатру ў Вільні. Яна была адной з найбольш жывых работніц Беларускага драматычнага майстроўні, закладзенага братам Яе, Мікалаем. Яна выступала і на сцэне, і працавала неўтаміма — паскольку пазваляла здароўе — у галіне арганізацыі нашага тэатру.

А побач з гэтым, захопленая беларускай ідэяй, яна аддавала нязлічаныя дробныя, але, нягледзячы на гэта, незвычайна цэнныя ўслугі беларускай грамадзкай і палітычнай рабоце, — услугі, якія ня твораць *іменьня*, але памагаюць тварыць *дзе-ла*. І аб гэтых услугах ведалі толькі найбліжэйшыя да Яе.

Ідэалістка па прыродзе, — «не от мира сего», — Яна тым болей адыходзіла ад асабістых, эгаістычных спраў, што вечная пагроза перадчаснае сьмерці забівала ў Ёй радасьць жыцьця, магчымасьці карыстацца гэтым жыцьцём *для сябе*.

Незвычайна цяжкія матэрыяльныя варункі жыцьця не давалі як сьлед бароцца з хваробай. Урэшце надумалася Яна ў мінулую восень перабрацца за кардон, спадзеючыся папасьці на палудзень — у Крым, каб у тамтэйшым цёплым і мяккім клімаце паправіць здароўе і набрацца новых сіл.

Ды плян гэты ня ўдаўся, Яе вярнулі назад у Вільню, а перажытыя маральныя і фізычныя турботы аканчальна зламалі Яе кволы арганізм. Ёй прыйшлося легчы ў бальніцу — у «Мішмэрэс Хойлім»², дзе у ноч з 25 на 26 студня Яна і памерла.

На пахароны Яе сабралася даволі вялікая грамада віленскіх беларускіх дзеячоў, якія і праводзілі Яе на Эўфрасінеўскі магільнік, дзе зляжылі цэла Яе ў «беларускім кутку» — побач з магількамі беларускіх вучняў, Калаура і інш.

Хай лёгкая будзе Ёй родна зямелька!

АКАДЭМІК Я. Ф. КАРСКИ

Толькі цяпер у газэтах зьявіўся перадрук паведамленьня савецкага прэсы аб вялікай утраце беларускага навуковага сьвету: 29 красавіка памёр у Ленінградзе *найвыбітнейшы беларускі філёляг акадэмік Я. Ф. Карскі*.

Імя Карскага ведама ва ўсім культурным сьвеце, сярод якога ён папулярызаваў беларускую справу сваімі навуковымі працамі аб беларускай мове. У 1886 годзе выйшла яго першая кніжка пад назовам «Агляд гукаў і форм беларускае мовы» (у расейскай мове). А сьледам за ёй у даўжэйшых адступах часу выходзіць часткамі капітальная праца яго п. н. «Беларусы» (ізноў жа ў расейскай мове), якая ў сваіх сямёх вялікіх томах¹ твораць падставу для навуковых досьледаў аб беларускай мове ды зь яе ж паўстае і навукова апрацаваная Бр. Тарашкевічам практычная граматыка беларускае мовы. У апошнія гады ў Бэрліне выйшла даволі вялікая праца яго аб беларусах у нямецкай мове.

У кароткай заметцы, пісанай насъпех пасья атрымання сумнае весткі аб сьмерці Карскага, нельга даць вычэрпываючае інфармацыі аб дзеяльнасьці яго. Праўда, узгадаваны ў расейскім духу Карскі ніяк ня мог праняцца нашай адраджэнскай ідэалёгіяй і асабліва непрыязна адносіўся да незалежніцкага кірунку, што і адбілася на зьмесьце выданай у 1922 годзе трэцяе часткі III тому «Беларусаў», пасьвячонай новай беларускай літаратуры. Але той вялізарны ўклад, які зроблены ім у навуковую скарбніцу, тыя досьледы аб беларускай мове, вынік якіх зьмешчаны ў «Беларусах», — гэта такія вялікія цэннасьці, што дзеля іх кожны беларус мусіць з пашанай скланіць галаву перад сьвежай магілай выдатнага вучонага.

УЛАДЗІМЕР ЖЫЛКА

Вестка аб яго сьмерці балюча адбілася ў маеі душы. Балюча асабліва затым, што гэта — яшчэ адзін доказ таго, якім жорсткім умее быць жыцьцё ў адносінах да тых, хто перарастае «сярэдняга чалавека», творыць у душы сваей новы сьвет, адменны ад існуючага сягонья, і мае сьмеласьць, насуперак жыцьцю, рэальна існуючаму, сягаць па новае жыцьцё — тое, зь іх уяўленьняў.

Якая даўгая ўжо чарга сьветлых постацяў, каторых жорсткая сьмерць перадчасна вырвала з нашага жыцьця: Сяргей Палуян, Максім Багдановіч, Цётка, Іван¹, Бурбіс, браты Канчэўскія², Макоўскі Вячаслаў³, урэшце — Жылка. Усе яны былі гэтакія блізкія мне духова. Усе былі чыстакроўныя ідэалісты — летуценьнікі, каторыя імкнуліся да стварэньня новага жыцьця для свайго народу, — жыцьця сьветлага, радаснага... І ўсе так рана, так перадчасна паміралі!

Жылка ў гэтай чарзе апошні. І зь імі, і са мной злучае яго духоўнае радзтво. Ажно дзіўна робіцца, як над гэтым задумаешся: якім чынам такія родныя духоўна людзі адчуваюць у сабе ўзаемна гэтае радзтво — і так неабмыльна?

Я не памятаю, як і ў якіх абставінах пазнаёміўся з Жылкай. Калі гэта было? Хто ён? Скуль? Дзе радзіўся і жыў раней — да нашага знаёмства. Ня маю ніякага паняцьця аб ягонай біяграфіі і не магу навет «дзеля гісторыі літаратуры» даць падрабныя весткі аб ім. Ведаю толькі, што, спаткаўшыся, мы зыйшліся вельмі блізка.

Мімаволі насоўваецца параўнаньне.

Калі прыходзіш у вастрог, дык усё, чым ты жыў, усё тваё зычайнае, нармальнае астаецца там — на волі, за вастрожнымі мурамі. Уваходзіш у вастрог як быццам голы. І ўсе там — голыя: няма між арыштантамі ніякіх розьніц, вынікаючых з «таго жыцьця» — на волі. Глыбока заглядаеш у душы людзкія. Па-за душамі ня бачыш нічога...

Так і ў Жылкі я бачыў душу: душу гарачую, жывую, ірваўшуюся да ідэалу, да красы, да новага жыцьця, — і адначасна такую кволую, такую — кажучы па-расейску — «нежную» і ў гэтай «нежнасьці» такую харошую!

Запраўды: у ім я бачыў хараство душы — перад усім. І мяне надзвычайна цікавілі ўсе вонкавыя выяўленьні гэтага хараства, перад усім — у творчасьці Жылкі.

Бо паэзія Жылкі — гэта запраўднае адбіцьцё ягонае душы. У паэзіі сваей ён рос і расьцьвітаў. Яго вершы — частка яго самога.

Ня ведаю, што ён пісаў за апошнія гады — там, на Ўсходзе. Баюся, што творчасьць яго замарозіла лішне сьцюдзёная атмасфэра для такіх квольных расьлін. Калі і пісаў, дык хіба — не для друку. Мо некалі даведаюся, якую спадчыну ён па сабе пакінуў; але ўжо цяпер перакананы я, што гэтая творчасьць і там ішла супраць рэальнага жыцьця — на сустрэчу ідэальнаму!

Хочацца сёння адтварыць духовы воблік Жылкі паводле ягоных твораў. Але перадусім — пагутарыць зь ім беспасрэдна: перачытаць пісьмы яго да мяне⁴.
Колькі ў іх характва!

ЗЫГМУНТ НАГРОДЗКІ І ЯГО АДНОСІНЫ ДА БЕЛАРУСАЎ

Пасьмертны ўспамін

25 сакавіка — у дзень беларускага нацыянальнага сьвята, абход якога пад Польшчай сёлета быў забаронены, — зышоў з гэтага сьвету Зыгмунт Нагродзкі, пражыўшы 71 год.

Сьмерць яго іменна ў гэты дзень мае ў сабе нешта сымбалічнае: людзі тыпу Зыгмунта Нагродзкага ў сучаснай Польшчы, аблічча якой так ярка выявілася ў сказанай забароне нам сьвяткваць 19-я ўгодкі абвяшчэньня незалежнасьці Беларусі, запраўды ж прадстаўляюцца як нейкі анахранізм і ў новых будаўнічых дзяржаўнага ладу ня маюць сымпатыі... Цяпер яны ў Польшчы — лішнія!

* * *

Нагродзкі жыў і працаваў на грамадзкай ніве ў тых часы, калі польскі лёзунг «*Za wasz№ і nasz№ wolność*»¹ меў яшчэ істотнае значэньне і не служыў, як цяпер, дзеля цынічных, аблыжных заяваў польскіх палітыкаў аб «традыцыйнай талеранцыі» да душаных грубай сілай беларусаў і іншых «*mniejszońsi*»². Пакаленьне, да якога належаў Зыгмунт Нагродзкі, ішло запраўды рука ў руку зь беларусамі, ведучы барацьбу з варожай да абодвух народаў Расеяй.

Але і паміма ўплыву панаваўшае тады ў сфэры, да якое належаў Нагродзкі, ідэалёгіі памершы дзязч меў глыбокі сэнтымэнт да беларусаў, да іх працы над нацыянальным адраджэньнем. Сын пахтара ў Зулаве — у Пільсудзкіх, — Зыгмунт Нагродзкі ад першых дзён жыцьця ўзрастаў у беларускай атмасфэры, сябруючы ня толькі з «панічамі», але зь сялянскімі дзязьмі — сваімі равесьнікамі. І мова польская — мова двара, і мова беларуская — мова вёскі — былі роўна блізкія й родныя для яго. У беларускім селяніне бачыў ён свайго брата і за лепшую долю для яго змагаўся тым шляхам, які — на яго пагляд — вёў найпрасьцей да мэты: шляхам адбудовы колішняй польскай дзяржавы³, якая тады прадстаўлялася яму як ідэал сужыцьця народаў і адначасна ідэал справядлівасьці. — Як жа горка расчаравала яго ў гэтай наўнай веры адбудаваная Польшча!..

Нагродзкі вельмі любіў беларускія народныя песьні і казкі ды сквапна лавіў кожны вершык беларускі, які ці то выходзіў у сьвет у друку, ці пераказваўся ў жывым слове. Але да 80-х гадоў — па-за творамі Дуніна-Марцінкевіча — блізу нічога ў беларускай мове не друкавалася.

У 1893 ці 1894 г. атрымаў Нагродзкі, які жыў тады ўжо ў Вільні, першае выданьне вершаў Багушэвіча «Дудка беларуская». Кніжачка выйшла за граніцай і прыходзіла ў Вільню кансьпірацыйнай дарогай. Дудку прынёс Нагродзкаму Язэп Пільсудзкі. Кніжка зрабіла на Н. вялікае ўражаньне. Яму ўдалося хутка пазнаёміцца і з аўтарам яе, Багушэвічам, каторы ўжо жыў тады ў Вільні і працаваў як адвакат. З паэтам Н. вельмі здружыўся, і яны бачыліся прынамся раз у тыдзень. Ідэі Багушэвічавы знайшлі ў душы Н. гарачы водгук. У гутарках прыяцелі абменьваліся думкамі аб літаратурнай творчасьці Багушэвіча, і Нагродзкі часамі падаваў яму тэмы дзеля вершаў ці апавяданьняў у прозе («Дзядзіна», «Сьведка» і інш.). «Дудку» Н. пашыраў сярод сялян, якія прыяжджалі па тавары ў Вільню да каапэратывы (на Татарскай вуліцы),

дзе Н. працаваў. Калі ж першае выданьне «Дудкі» разышлося, Нагродзкі даў сваіх сто рублёў, каб яе перавыдаць, што і было зроблена ў Кракаве. Вершы Б-ча Н. часта дэжлямаваў на рамесьніцкіх вечарынах у Вільні і пры гэтым выступаў у беларускай сялянскай сьвітцы.

Багушэвіч, як ведама, нядоўга ўжыўся ў Вільні. Тут паміж ім і польскім грамадзянствам, перад усім — польскай адвакатаўрай — узьняліся даволі вострыя канфлікты на ідэйным грунце, і беларускі паэта пакінуў места ды перабраўся ў свой двор Кушляны, у Ашмяншчыне. Вільня хутка забылася аб ім, але не забываўся аб паэце Нагродзкі і ад часу да часу заглядаў у Кушляны. Тут некалькі разоў фатаграфаваліся разам зь сям’ёй Б-ча. Часта карэспандаваў з паэтай, які горка жаліўся яму на сваю самотнасьць, на забыцьцё ўсімі віленскімі знаёмымі і прыяцелямі. Калі ж Багушэвіч памёр (у 1900 г.), Нагродзкі, які сам ня мог паехаць на пахароны прыяцеля, з’арганізаваў дэлегацыю ад віленскіх рамесьнікаў (у гэтай сфэры Н. найбольш працаваў культурна й палітычна), каторая завезла на труну Б-ча вянок зь беларускім надпісам — адрыўкам вершу паэты: «Змоўклі песьні тыя, што іграў на дудцы»...

Хутка пасья гэтага (у 1901 годзе) Н. быў арыштаваны і сядзеў у «предварылцы» (Дом предварительного заключения) у Пецяярбурзе. Адарваны ад роднае зямлі, Н., відаць, балюча перажываў гэту разлуку, і ў яго зьявілася ахвота пісаць па-беларуску. Ён тады напісаў гэтка вершык — п. з. «Да жонкі маея у Вільні»:

Перастань тужыць, бабулька,
Што мужык твой гіне,
Бо калі Бог не апусьціць⁴,
То не зьядуць сьвіньні.

Яшчэ вырвуся зь іх когцяў,
Вярнуся у хату
З табой разам ім за гэта
Абдумаць заплату.

І так доўга жыці будзем
У шчаслівай долі,
Аж галоўкі стануць белы,
Як той сьнег у полі.

Верш падпісаны імем Н-га: Зыгмяль — і датаваны: «Пецяярбург. Прэварылка. 1901 год».

Спадзяваньні Н-га хутка здзейсьніліся, і ён неўзабаве выйшаў на волю ды далей вёў сваю працу. А вершык гэты ня быў адзіным беларускім творам яго. Калі ў Барэйкаўшчыне ў ... годзе⁵ было адкрыцьцё памятніка Сыракомлі, у гэтай урачыстасьці прыняў учасьце і Нагродзкі. Апрануўшыся ў беларускую сьвітку, ён сказаў гэтка вершык па-беларуску — уласны свой твор⁶:

Пастароньце ж, братцы мае,
Дайце ж прыступіцца,
Дайце ж і мне, хоць у сярмязе,
Яму пакланіцца.

Бо і нашым ён быў братам,
І нас любіў шчыра,
І для нас лілася песьня,
Грала яго ліра.

Дайце ж глянуць на то мейсца,

Адкуль зь яго грудзі
Раздаваўся голас вешчы:
«Мілуйцеся, людзі!»

Патуль зваў ён, патуль клікаў
З усей сваей сілы,
Аж пакуль не падарваўся,
Ня лёг да магілы.

Закапалі яго людцы,
Глыбай прывалілі,
«Вечны пакой дай му Пане!»
У Бога прасілі.

А ён кліча із магілы
І не перастане,
Пакуль ўсе не абаймуцца
Міласць не настане.⁷

Вершык гэты вельмі характэрны для ягонага аўтара: тут — сфармуляваньне ўсяго грамадзкага сьветапагляду Н-га, для цяперашніх часоў у Польшчы запраўды ж анахранічнага ў вуснах чалавека, які ўсё жыцьцё свае працаваў для *ідэальнай* Польшчы і так глыбака быў расчараваны *рэальнай*.

* * *

Гэтая жменька інфармацыяў аб Зыгмунце Нагродзкім і адносінах ягоных да беларусаў абаперта на асабістых апавяданьнях яго, якія ўсяго год назад чуў я з ягоных уласных вуснаў, не спадзеючыся, што гэтак хутка прыйдзеца пісаць аб Нагродзкім як аб ценю мінулага... Далей буду адзначаць ужо толькі тое, што сам ведаю, назіраючы над працай Нагродзкага ад 1904 году.

Першы раз спаткаўся я з Нагродзкім на кансьпірацыйным зьездзе краёвае інтэлігенцыі, які адбыўся ў Вільні ў 1904 годзе⁸. На гэтым зьездзе, апрача групы віленскіх беларусаў, былі і прадстаўнікі Менску: мой брат Іван і я. Іван пазнаёміў мяне з Нагродзкім, з каторым быў ужо знаёмы раней. Але ад першага спатканьня — апрача самога факту яго — у памяці маея аб Н-кім не асталося нічога. Бліжэйшае знаёмства наладзілася толькі ў 1906 годзе, калі брат і я мусілі пакінуць Менск, уцякаючы ад арышту, і пасяліцца нелегальна, пад выдуманымі прозьвішчамі, у Вільні. Нагродзкі меў ужо тады свой склад гаспадарскіх прыладаў на Завальнай вуліцы і жыў побач, а ўлетку перабіраўся з жонкай на Бэльтмонт — на дачу Кадэнацы. Іван вельмі здружыўся зь ім і часта заглядаў да яго ў горадзе, а часамі вандраваў і на гэную дачу. Зь ім і я пару разоў быў у Нагродзкіх, дзе прымалі нас заўсёды вельмі сымпатычна. І як ні ярка выступаў Н. як барацьбіт за польскую справу, ён вельмі цікавіўся справамі беларускага адраджэнскага руху, спагадаў нам у нашай рабоце і даваў доказы спогаду.

Увосені 1906 году распачалі мы выдаваньне першага легальнага часопісу ў беларускай мове — «Нашае Долі», якую хутка замяніла «Наша Ніва»⁹. Нагродзкі быў адным зь першых падпішчыкаў іх і даваў добра платныя абвесткі аб сваім складзе і прадаваных машынах і гаспадарскіх прыладах, чым значна дапамагаў выдавецтву. Безумоўна, і для прадпрыемства Н-га было карысна рэкламавацца ў часопісе, які ішоў на вёску па ўсім нашым краі ў тысячах экзэмпляраў. Але гэта была бадай ці не адзіная польская фірма, якая карысталася беларускай газэтай, а ад часу да часу друкавала па-беларуску ўкладныя лісткі з рэкламай. Ахвотна даваў пан Н. і клішэ

рысункаў да папулярных брашурак, што пры нашым безграшоўі мела гэтаксама пэўную вагу. Але найважней было тое, што Нагродзкі быў для нас свайго роду «беспрацэнтным банкірам»: у цяжкай мамэнтаў ён ніколі не адмаўляўся пазычыць на нашы выдавецтвы колькі сот рублёў, якія мы, ведама, з падзякай варочалі яму ў назначаны тэрмін. Вельмі здружыўся з Н. такжа Ўласаў, які ад пачатку 1907 году асеў у Вільні дзеля працы ў «Нашай Ніве» і падпісываў яе як адказны рэдактар¹⁰.

У 1906 годзе ў Пецярбурзе з’арганізавалася выдавецкая суполка «Загляне сонца і ў наша ваконца». Суполка пастанавіла ў першы чарод перавыдаць творы беларускіх пісьменьнікаў XIX ст. — Дуніна-Марцінкевіча і Багушэвіча, а пасля ўжо друкаваць новых нашых паэтаў. У перагаворах зь сям’ёй Багушэвіча аб прадажы права на перадрук суполкай «Дудкі» і «Смыка» шмат дапамог Нагродзкі. Ён жа памагаў пры ўкладаньні яшчэ аднаго — не друкаванага раней — зборнічку вершаў Багушэвіча п. н. «Беларуская скрыпачка», якую мелася гэтаксама выдаць суполка, даставаў адпісы¹¹ нехапаючых вершаў і г. д. Зь вялікім піэтызмам перахоўваў Нагродзкі пісьмы і ўсякія рукапісы Багушэвіча, якія, на вялікі жаль, пазьней счэзьлі з яго кватэры — падчас пастою чырвонаармейцаў¹². Усё гэта было зложана ў асобную папку, — дык, магчыма, чырвонаармеец-беларус (?) узяў яе з мэтай адвезьці ў Менск, дзе яна мо і апынулася. У папцы быў і незвычайна рэдкі экзэмпляр зборнічку вершаў Багушэвіча п. н. «Тралялёначка»¹³.

Трудна пералічыць, бо ж і ўспомніць немагчыма, тыя дробныя часта ўслугі, якія аказваў Н. беларускім працаўніком-адраджэнцам (прыкладам: пры арганізацыі тэатру) і якія так ярка выяўлялі яго нязьменна прыхільныя адносіны да нашае справы — навет у мамэнтаў асабліва вострых напасьцяў польскае прэсы на беларускі рух і яго павадыроў. Нагродзкі ведаў людзей нашых і не даваў веры ўсякім нягодным паклёпам, якімі закідалі нас нашы ворагі розных масьцяў і розных нацыянальнасьцяў.

Урэшце прыйшлі гады Вялікае вайны, пасля — зьменаў улады на нашай зямлі. Нагродзкі то пакідаў Вільню, то ізноў сюды варочаўся, ідэйна працуючы для справы адбудовы Польшчы, але адначасна стараючыся ўсюды адзначаць асаблівасьці нашага краю і падтрымліваючы фэдэрацыйную канцэпцыю. Доўга мы зь ім ня гутарылі, абменьваючыся толькі паклонамі на вуліцы. Праўду кажучы, мне й не хацелася зь ім гутарыць: я баяўся, што і гэты чалавек, атуманены неспадзяваным трыюфам польскае справы, забыўся аб сваіх колішніх краёвых настроях. Але ў апошнія гады перад сьмерцай Н-га даведаўся я, што ён бывае на беларускіх нацыянальных абходах, і ўжо гэты факт зрабіў на мяне вельмі дадатнае ўражаньне. Год назад я пачаў працаваць над выясьненнем некаторых цёмных для мяне мамэнтаў у жыцьці Багушэвіча і, ведаючы аб блізкіх адносінах да паэты Зыгмунта Нагродзкага, з тым большай надзеяй надумаўся зьвярнуцца аб інфармацыі да апошняга. Мушу сказаць, што свайго кроку я не пашкадаваў. Нагродзкі сустрэў мяне так, як быццам гэта было дваццаць гадоў назад. Больш таго: з кожнага ягонага слова відаць было горкае расчараваньне. «Ці ж аб такой Польшчы мы летуцелі? Ці ж на тое падстаўлялі свае галовы пад усялякія ўдары, каб быць цяпер сьведкамі новае няволі, у якой апынуліся «меншасьці»? — казаў Нагродзкі. Расчароваўся ён і ў Пілсудзікім. Не бяз горычы расказваў мне гэты адданы некалі Зюку кансьпіратар, гатовы жыцьцё сваё паставіць на карту па слову свайго павадыра, што ў першыя гады пасля ўскрашэньня Польшчы Пілсудзікі, прыяжджаючы ў Вільню, заўсёды адведываў яго, бываў у яго на абедзе. Але пасля — «забыўся» аб ім. «Забыўся», бо забыўся і аб тых ідэалах, за якія некалі змагаўся, бо ад мінулага застаўся толькі адзін «фэтыш» нязьменны: прыбраны некалі ў паступовую і сацыялістычную вопратку, а цяпер нічым ужо не прыкрыты польскі нацыяналізм. Забыўся Пілсудзікі і аб нашым краю, і — аб лёзунгу «гуwпу z гуwпуні», «wasz№ і nasz№ wolnoўж»... Але Нагродзкі заўсёды быў джэнтльмэнам і такім

астаўся і ў адносінах да свайго колішняга павадыра: беспасрэдна аб ім нічога благога не гаварыў.

Нагродзкі даў мне вычэрпываючыя інфармацыі аб сваіх адносінах з Багушэвічам, даў магчымасьць перапісаць некалькі неапублікаваных дагэтуль вершаў Багушэвіча — беларускіх і польскіх, пазычыў цікаўныя фатаграфіі дзеля выкарыстаньня. Некаторыя рэчы мусіў спецыяльна даставаць для мяне; на некаторыя пункты даваў адказ, абдумаўшы некалькі дзён. Адным словам, рабіў усё магчымае, каб памагчы мне адтварыць праўдзівы воблік беларускага паэты, так часта і так няслушна залічанага польскім грамадзянствам да палякаў. Тры разы меў я зь ім доўгія гутаркі на тэмы, зьвязаныя з асобай Багушэвіча, запісваючы точна ўсё, што ён гаварыў мне, і пасья разам зь ім правяраючы точнасьць запісаў.

Нагродзкі ў 1936 годзе паказаўся мне зусім такім самым, як і ў 1906, калі я зь ім пачаў больш спатыкацца. Як і тады, быў ён усё жыцьцё сваё сябрам тэй даваеннай духовай эліты, каторая ў аснову сваей ідэалёгіі паклала пашану да Чалавека, шчыра імкнулася да здзяйсненьня высокіх ідэалаў Вялікае францускае рэвалюцыі і за сваё найсьвяцейшае заданьне лічыла працу над памнажэньнем і пашырэньнем у масах народных скарбаў культуры.

За гэта — чэсьць памяці Яго!

ЛЮДВІК АБРАМОВІЧ

Замест хаўтурнае прамовы

9 сакавіка с. г. памёр на 60-ым годзе жыцьця ведамы ў шырокіх колах беларускага грамадзянства рэдактар польскага часопісу «PrzeźlNed Wilecki» Людвік Абрамовіч.

Побач зь нячысленай групай польскіх дэмакратаў, побач з прадстаўнікамі літвінаў, праводзілі нябожчыка на месца вечнага адпачынку на Расеі¹ прадстаўнікі ўсяго беларускага грамадзянства — бяз розьніцы груп і кірункаў. Бо ж сьв. п. Людвік Абрамовіч пакінуў сярод беларусаў добрую памяць аб сабе.

Абрамовіч — віленскі старажыл. Як публіцыст ведамы ўжо ад 1906 году, калі пачаў супрацоўнічаць у польскай дэмакратычнай газэце «Gazeta Wilecka»². Гарачы польскі патрыёт, ён летуцеў аб ускрашэньні Польшчы і змагаўся, як мог, за правы польскага народу пад уладай Расеі. Але адначасна пачуваў сябе грамадзянінам і нашага краю, думаў аб ускрашэньні колішняга Вялікага Княства Літоўскага, аб'яднанага фэдэрацыйнымі сувязямі з Польшчай, і культурнай мінуўшчыне гэтага краю прысьвяціў дзьве навукова-дасьледчыя працы*. З поўнай пашанай адносіўся да адраджэнска-вызвольных імкненьняў беларусаў і літвінаў, хоць і з аднымі, і з другімі разыходзіўся ў палітычных ідэалах.

У тыя далёкія перадваенныя часы дэмакраты ўсіх нацыянальнасьцяў Расеі мелі шмат супольнага. Злучала іх перадусім супольная ідэалёгія і неабходнасьць змагацца з супольным ворагам — царскай уладай, каторая роўна няволіла і так званых «інародцаў», і народ расейскі. Усе імкнуліся да волі, усе бачылі ў другіх нацыянальнасьцях натуральных саюзьнікаў, усе мелі супольны язык. Лёгка тады было згаварыцца з усімі і польскім дэмакратам, а на землях беларуска-літоўскіх яны ў пэўныя момэнты нават маглі супрацоўнічаць і зь беларусамі, і зь літвінамі.

* «Problem Litwy podczas wojny światowej. Zbiór dokumentów, uchwał, odezw i t. p.» і «Cztery wieki drukiarstwa w Wilnie (1525—1925).

Пасья ўскрашэньня Польшчы гэтае супрацоўніцтва спынілася, гэты супольны язык — счэз. Паміж «пануючай нацыяй», нават паміж яе дэмакратычнымі групамі з аднаго боку і нацыянальнымі «меншасцямі» з другога стварылася непераступная прорва. І толькі рэдкія адзінкі спасярод даваеннае польскае краёвае дэмакратычнае інтэлігенцыі захавалі старыя сувязі зь беларусамі і літвінамі, зьбераглі і колішні супольны язык зь імі. Да гэтых адзінак, лічба каторых з году ў год усьцяж беспаваротна зьмяншаецца, належаў і Людвік Абрамовіч.

У даваенныя часы на грунце разыходжаньня ў палітычных ідэалах паміж Абрамовічам і беларусамі ўзьнімаліся і спрэчкі, і сваркі — нават даволі вострыя. Але было гэта тады, калі ўсе споркі аставаліся йшчэ ў сфэры тэарэтычных разважаньняў, калі словы йшчэ не ператвараліся ў дзела. Збліжэньне паміж Абрамовічам і беларусамі адбылося шмат пазьней — ужо пасья ўскрашэньня Польшчы, калі ўчарашнія летуценьнікі пачалі рэалізаваць свае тэорыі ў жыцьці. І як жа далёка адышліся яны ад вызнаваных перад вайной ідэалаў!..

Людвік Абрамовіч захаваў поўнасьцю старыя свае ідэалы. Ня мог маўчаць аб тым, што выклікала ў яго боль і патрэбу пратэсту. Узнавіўшы выдаваны йшчэ перад вайной часопіс свой «Przegląd Wilecki», ён зь вялікай грамадзкай адвагай выступіў на абарону інтарэсаў беларускае й літоўскае «меншасцяў» у Польшчы, каторыя на сваей зямлі складаюць большасьць. Ён голасна трэбаваў пашаны для нашых нацыянальных правоў, трэбаваў здаваленьня эканамічна-гаспадарчых патрэбаў нашага краю і інтарэсаў працоўных масаў гэтага краю. Блізка супрацоўнічаў ідэйна зь ведамым віленскім грамадзкім дзеячом адвакатам Тадэвушам Урублеўскім, каторы шчыра бараніў правы беларусаў і літвіноў ды называў сябе «грамадзянінам Вялікага Княства Літоўскага»; пад уплывам апошняга верыў, як і Ўрублеўскі, што цэнная рэч — бацькаўшчына, але яшчэ больш цэнная — *воля*, воля для ўсіх грамадзян бяз розьніцы нацыі і веры. Часопіс «Przegląd Wilecki» ў працягу цэлага раду апошніх гадоў быў адзінай трыбунай, зь якое самі беларусы маглі прамаўляць да польскага грамадзянства, інфармуючы яго аб сваіх патрэбах і балячках. Праўда, ня ўсё даходзіла да тых, для каго пісалася: за апошнія два гады часопіс Абрамовіча быў сыстэматычна канфіскаваны і паасобныя нумары траплялі да рук чытачоў часта празь некалькі месяцаў пасья свайго выхаду, калі суд здымаў канфіскацыю.

У 1936 годзе Абрамовіч спраўляў 30-летні юбілей сваей публіцыстычнай працы. Пасья публічнага абходу, на каторым гаварыліся шчырыя ды й няшчырыя прамовы аб заслугах Абрамовіча для нашага краю, юбіляр папрасіў да сябе на вячэру некалькі бліжэйшых ідэйна асоб — пару беларусаў, пару літвінаў і некалькі палякаў. І тут былі прамовы — толькі ўжо бясспрэчна зусім шчырыя. Прамовіў і сам юбіляр. Гаворачы аб працы ўсяго свайго жыцьця, ён адзначыў, што ў даваенныя часы — часы няволі для палякаў — ён горача бараніў правы польскага народу і тады пападаў у канфлікты зь другімі народамі нашага краю. Шмат хто меў тады падставу крытыкаваць ягонае становішча. Але пасья ўскрашэньня Польшчы ён лічыць справядлівым, каб «меншасці» ў Польшчы карысталіся такой самай воляй, якой трэбавалі палякі для сябе ад Расеі. У Польшчы ён мусіў выступіць на змаганьне з польскім нацыяналізмам — у імя сваіх старых дэмакратычных і гуманітарных ідэалаў.

Гэтая «споведзь жыцьця» Абрамовіча канчаткова пагадзіла яго з тымі беларусамі, каторыя з даваенных часоў маглі захаваць у сэрцы нейкі жалё да яго — за мінулае.

Незадоўга да сьмерці сваей Людвік Абрамовіч, зламаны цяжкой хваробай і маральна прыгнечаны безупыннымі канфіскаціямі «Przegl. Wil.», зачыніў свой часопіс. А праз паўгоду — памёр і сам, як быццам сьцьвярджаючы, што ня бачыць карысьці ад сваей працы, што барацьба яго ў сучасных абставінах дарэмная...

Прадстаўнікі беларускага грамадзянства, каторыя аддавалі на Росе апошнюю паслугу нябожчыку, з глыбокім жалем і пашанай скланялі галовы над сьвежай магілай гэтага шляхотнага ідэаліста і барацьбіта за адну праўду і адну волю для ўсіх.

Хай жа лёгкай будзе Яму наша зямелька, каторай ён — хоць на свой асаблівы спосаб — шчыра служыў!

ЛЯЛЯ МЭНКЕ

Пасьмертны ўспамін

З маладога пакаленьня мала хто ведаў Яе, але старэйшыя беларускія дзевачы добра памятаюць тую працу, якую нябожчыца ахвярна давала беларускай справе падчас сусьветнае вайны й нямецкае акупацыі¹.

Выбух сусьветнае вайны пазбавіў беларусаў шмат чынных работнікаў на нацыянальнай ніве, пакліканых у армію. Эвакуацыя Вільні расейцамі забрала блізу цалкам рэшту нашых актыўных сіл у сталіцы нашага краю. У Вільні асталіся лічаныя адзінкі. А тым часам жыцьцё вымагала вялізарных высілкаў, каб ня толькі ня даць заняпасьці беларускай справе, але каб належна выкарыстаць дзеля яе новыя абставіны: у першую чаргу трэба было арганізоўваць беларускія школы, далей — беларускі тэатар і іншыя культурныя ўстановы й арганізацыі.

У гэтую важную для Беларусаў часіну ўвайшла ў беларускую сям'ю маладая, поўная сіл, жыцьцярадасная Ляля (Эмілія Люцыя) Мэнке. Сям'я Мэнкаў — гэта сям'я нямецкая, якая ад вякоў асела на зямлі Беларускай і крэпка з гэтай зямлёй і з народамі беларускім зраслася. У доме Мэнкаў беларусы заўсёды сустракалі добрае прыймо і маральнае падтрыманьне. А маладое пакаленьне Мэнкаў дык станула й да чыннае беларускае працы.

Ляля Мэнке ў першую чаргу пачала працаваць у ладжаных у Вільні беларускіх школах, у якіх — згодна з вымогамі акупацыйных уладаў — выкладала, як прадмет, нямецкую мову. Прымала чыннае ўчасьце і ў розных іншых працах тагачаснага беларускага цэнтру — Беларускага Камітэту помачы ахвярам вайны. Але найбольш ярка выявілася яе дзельнасьць на грунце беларускага тэатру, арганізаванага Ф. Аляхновічам пры Беларускім клубе. Ляля Мэнке заняла ў ім першае месца. Маючы невялікі, але вельмі мілы голас, яна выступіла перадусім у камэдыі-апэратцы Аляхновіча «На Антокалі», іграючы вельмі ўдала ролю Зоські. Далей пайшлі іншыя п'есы, у якіх Ляля Мэнке выступала зь вялікім посьпехам, здабываючы агульную сымпатыю.

Як адзінка високакультурная, інтэлектуальна разьвітая, да таго ж зь вельмі мілым характарам, Ляля Мэнке гуртавала каля сябе ня толькі моладзь, але й старэйшае грамадзянства. У доме Мэнкаў часта можна было спаткаць і прыезных нямецкіх навукоўцаў, каторым Ляля — разам з старшай сястрой сваей Юльянай, вельмі актыўнай працаўніцай у беларускіх грамадзкіх арганізацыях, школах і курсах, — давала рэвэляцыйныя² для чужынцаў інфармацыі аб беларускім народзе, яго мінуўшчыне, культуры і імкненьнях. Але актыўная праца Лялі Мэнке трывала нядоўга. На 21-ым годзе жыцьця ў яе пачала разьвівацца страшная хвароба — сухоты, асабліва небясьпечная ў маладым веку. Толькі дзякуючы адданасьці й апецы старшае сястры хвароба гэтая на нейкі час прыпынілася. У 1919 годзе Ляля Мэнке гэтак ужо паправілася, што павязла паміраўшага ад тых жа сухотаў Івана Луцкевіча ў Закапанае і апекавалася ім — супольна зь Юльянай — аж да апошніх гадзіны ягонага жыцьця³.

Вярнуўшыся пасля сьмерці Ів. Луцкевіча ў Вільню, Ляля Мэнке ўжо ня мела сілаў дзеля ўзнаўленьня грамадскае працы. Празь некалькі гадоў выйшла замуж за інж. Кулешу і жыла да сьмерці ў вузейшым сямейным коле. Але грамадзкімі справамі, а ў першую чаргу беларускімі, цікавілася да апошняга дня свайго нядоўгага жыцьця. Канаючы ў поўнай сьвядомасьці й разьвітваючыся з сваёй раднёй, яна не забылася й аб прыяцелях беларусах, з каторымі некалі супрацоўнічала, і прасіла пераказаць ім сваё апошняе разьвітаньне.

Памерла 21 чэрвеня — на 43-ім годзе жыцьця⁴. 23-га чэрвеня адбыліся яе пахаваны на эвангеліцкім магільніку. Вялікая рознаязычная грамада людзей праводзіла яе да магілы, а сярод іх — цэлы рад старых беларускіх дзеячоў побач з прадстаўнікамі беларускае моладзі. Літаратурна-мастацкая сэкцыя Бел. навук. т-ва ўзлажыла на магілу Лялі Мэнке вянок з жывых красак.

Ляля Мэнке пакінула добрую памяць аб сабе сярод беларусаў і добра заслужылася беларускай справе. Сьмерць яе выклікала глыбокі жаль сярод усіх, з кім яна некалі супрацоўнічала.

Няхай лёгкай будзе ёй наша зямелька, каторая была для яе запраўды роднай!

ДАДАТКІ

НАШЫ ПЕСЬНЯРЫ

Шырокае разьвіцьце беларускага нацыянальнага руху, каторае пачалося ад часу здабыцця беларусамі права друку ў роднай мове ў 1905 гаду¹, папярэджываюць за апошнія 100 гадоў чысьленьня спробы паадзінокіх людзей сваімі паэтыцкімі творамі даць пачатак адраджэньню беларускага пісьменства, высока стаяўшага ў часах палітычнай незалежнасьці Беларусі ў складзе Вялікага Княства Літоўскага. Тут мы ведаем цэлы рад імён, пачынаючы ад Манькоўскага, напісаўшага сваю «Энэиду», бадай, яшчэ ў канцы XVIII ст.², далей — Рыпінскага, Баршчэўскага, Дуніна-Марцінкевіча, Чачота, Багушэвіча (Мацей Бурачок), Неслухоўскага (Янка Лучына) і іншых, творы каторых былі друкованы, ды канчаючы чысьленымі аўтарамі, якія ня мелі магчымасьці апублікаваць свае рэчы з прычыны тагочасных труднасьцей беларускага друку ў Расеі. Але найбольш выдатных імён у беларускай літаратуры далі нам апошнія часы — пачынаючы ад рэвалюцыі 1905 году, а між імі — храналягічна — выступаюць на першае месца два песьняры: Якуб Колас і Янка Купала³.

Абодва яны — сыны беларускай вёскі. Абодва — песьняры-народнікі. Абодва — першыя ў пачаўшайся пасля 1905 году шырокай творчай культурна-нацыянальнай рабоце беларусаў. І ў творах кожнага зь іх адбываецца душа беларускага народу, толькі адбываецца не адзінакава, як не адзінакавы душы двух розных людзей.

2. ЯНКА КУПАЛА

Янка Купала (Іван Луцэвіч) радзіўся ў 1883 гаду ў ваколіцы Акопы, пад Мінскам, у хаце бацькі свайго — хлебараба¹. Яшчэ дзецюком ён прыстаў на службу ў суседнім дворным бровары і там, стоючы пры машыне, у рытм яе грукату чыркаў на паперы свае думкі, зусім несьвядома выліваўшыся ў форме вершаў. Запраўды, гэта — паэт «з волі Божай».

Пачаў пісаць Купала перад рэвалюцыяй 1905 году, калі рух беларускі толькі-толькі пачынаўся, укрываючыся ад вострых вачэй расійскіх жандараў, калі яшчэ ў поўнай меры трывала забарона беларускага друку². Можна з поўнай пэўнасьцю сказаць, што пачатак творчасьці Купалы — зусім самабытны, ня звязаны з гэтым рухам³. Купала пісаў свае вершы незалежна ад ідэй, будзіўшыся ў беларускім грамадзянстве. І першыя пробы пярэ яго — гэта апісаньні чыста асабістых думак і перажываньняў, гэта абразкі сялянкавага характару. Толькі яркія здарэньні 1905 году прыдаюць вершам Купалы больш грамадзкі

адценак, каторы, аднак, не захоплівае яго.

Хоць у «Нашай Долі»⁴ (1906) і пасля ў «Нашай Ніве»⁵ мы і спатыкаемся з цэлым радам вершаў з палітычнай або грамадзкай тэндэнцыяй, але гэта тлумачыцца выбарам рэдакцый гэтых часопісеяў, і пад той самы час паэтыцца багацьце песьняра павялічваецца творами чыстай, вольнай ад якой-будзь тэндэнцыі паэзіі, багатымі вясёлкавымі колерамі малюнкамі роднай прыроды. Аб гэтым сьведчыць як выйшаўшый у 1908 гаду томік вершаў Купалы «Жалейка», так і далейшыя выданьні твораў яго.

Тое, што Купала да сталых гадоў пражываў у вёсцы, што там праходзіла яго ранняя моладасьць і першыя сьвядомыя перажываньні, — пакінула глыбокі след як у душы песьняра, так і ў творах яго. Праўда, пазьнейшае жыцьцё Купалы ў Вільні (ад 1908 году), а пасля ў Пецярбурзе, дзе малады паэт колькі гадоў слухаў лекцыі на агульнаасьвятовых курсах, першы раз пазнаёміўшыся з сыстэматычнай навукай, — дало новы кірунак яго разьвіцьцю: ён пачаў глыбей ўглядацца ў жыцьцёвыя справы, пачаў выбіраць шырэйшыя тэмы дзеля сваіх работ. Але ні атмасфэра вялікіх мест, ні новыя варункі, ні новыя людзі, акружаўшыя яго, не забілі ў душы Купалы дзіўнай сьвежасьці і беспасрэднасьці перажываньняў, якімі адзначаюцца незвычайна чысьленьня творы яго. Купала як быў, так і астаўся перш за ўсё песьняром вёскі. Але, апяваючы яе, ён часта паддаецца настраеньню, і ад гэтага фарбы малюнкаў яго даволі зьменныя.

Сьледам за «Жалейкай», дзе сабраныя вершы пераважна з 1906 г., выходзіць ад 1908 году рад як вялікіх твораў Купалы, так і новых зборнікаў. У 1910 гаду надрукована яго «Адвечная песьня», абраз вершам у XII зьявах, напісаная шмат раней — адначасна з творами знамянітага расейскага пісьменьніка Леаніда Андрэева «Жизнь Человека» і па сваёй ідэі да апошняга блізкай⁶: тут, як і ў Андрэева, праходзіць перад намі жыцьцё чалавека ад калыскі да магільні, толькі чалавек той — беларускі селянін-хлебароб, засуджаны доляй на вечнае змаганьне за кусок хлеба, на вечную пакуту. А разам з жыцьцёвымі бедамі даюцца дужа цікавыя і характэрныя абразы чатырох пор году ў Беларусі. У тым жа 1910 гаду выйшаў з друку другі зборнік Купалы — «Гусляр», у 1912 — драматычная паэма ў 4 абразох «Сон на кургане», у 1913 — вялікі том вершаў пад агульным загаловам «Шляхам жыцьця» і напісаная прозай «Паўлінка», сцэнічны твор у 2 актах са шляхоцкага жыцьця, заняўшы пачэснае месца на сцэне беларускага тэатру.

Поруч з тым, як творчасць Купалы ўзбагачвалася ўсё новымі тэмамі і новымі перажываньнямі песьняра, той запас слоў, які Купала вынес з роднай хаты, аказваецца лішне бедным. І вось, знамяніта вычуваючы дух беларускай мовы, Купала смела творыць зусім новыя словы, каторыя незвычайна ўзбагачваюць славар, прысвайваючы беларусам масу новых паняцьцяў. У гэтым — адна з найвялікшых заслуг гэтай бясспорна найвялікашай сілы ў беларускай літаратуры, і зусім справядліва крытыкі стаўляюць Купалу нараўне зь вялікім песьняром Украіны — Тарасам Шаўчэнкай. Ізноў жа, багацьце слоў дае Купале магчымасьць дайсьці таго, што яго верш становіць праўдзівую музыку зыкаў. А гэта музыкальнасьць верша Купалы яшчэ болей усілівае красачнасьць абразоў, дае ілюзію, быццам у гарачы летні дзень мы запраўды чуюм, як «нудна ў полі зьвініць авадзень», чуюм «звон сярпоў і сьпеў жнія».

Аднак імя Янкі Купалы запісана ў беларускім руху ня толькі як імя паэта: у апошнія гады ён заняў выдатнае становішча ў грамадзянскім жыцьці беларусаў як рэдактар часопісі «Наша Ніва», каторую вёў у 1914 і 1915 гадох — ажно да таго часу, калі пры адступленьні расейцаў зь Вільні яго прымусілі выехаць адгэтуль як ваеннаабавязанага.

ПРАТАКОЛ КАМІСІІ БЕЛАРУСКАГА НАВУКОВАГА Т-ВА ДЗЕЛЯ ВЫЯСНЕННЯ МЕСЦА КАМЭРЫ АДАМА МІЦКЕВІЧА Ў БАЗЫЛЬЯНСКІХ МУРОХ

Вільня, 7 чэрвеня 1922 году. Камісія Бел. Навук. Т-ва у складзе:

Старшыні Т-ва, Антона Луцкевіча, Сяброў Прэзыдыюму: Браніслава Тарашкевіча, Міхала Кахановіча і кс. Адама Станкевіча і Сяброў Т-ва: архітэктара Лявона Дубейкаўскага і інжынера Антона Трэпкі, агледзеўшы дэтална Базыльянскія мury згодна з інвэнтарным апісам з 1841 году, устанавіла:

- 1) што будоўля ў апісе называецца чатырохэтажнай;
- 2) што цяперашні партэр называецца *другім* паверхам, а падвалы — першым;
- 3) што прыбудоўка ў паўдзённым крыле муроў, у якой цяпер знаходзяцца клязэты, запраўды, як тое ўжо ўстаноўлена Камісіяй пры Дэпартаменце Асьветы¹, у 1841 годзе яшчэ зусім не існавала;
- 4) што дапушчэньне сябры сказанае Камісіі пры Дэпартаменце Асьветы, праф. Клоса, быццам камэрай Міцкевіча служыла памяшчэньне, якое прылягае беспасярэдна да цяперашніх клязэтаў у тым жа паўдзённым крыле, ня згодна з праўдай, бо якраз у гэтым памяшчэньні, згодна з апісам 1841 году, на ўсіх паверхах ад веку былі кляшторныя клязэты, адзіныя для ўсяго гмаху;
- 5) што ніводная ўбікацыя² ў паўдзённым крыле ня мела вакон, выходзячых на царкоўны цьвінтар.

Разгледзіўшы далей літаграфію праф. Трутнева, выябражаючую Сьв.-Траецкую царкву і зробленую з натуры ў 60-тых гадох мінулага сталецця, Камісія Бел. Навук. Т-ва ўстанавіла існаваньне ў тым часе будоўлі, якая злучала паўдзённае крыло кляштару з царквой, пры чым:

- I) будоўля гэта прылягае да царквы,
- II) мае верхні паверх, да якога вядуць шырокія ступені проста зь цьвінтара,
- III) памяшчэньне на гэтым паверху было жылое, аб чым сьведчыць існаваньне коміна і, значыць, печы.

Апіраючыся на кантэксьце III часьці «Дзядоў», дзе гаворыцца, што камэра Міцкевіча «прылягае да муроў касьцёла»; прынімаючы пад увагу разважаньні праф. Піганя, што Міцкевіч і яго таварышы не маглі бачыць адчыняньня дазорам варот, а маглі толькі дагадвацца аб гэтым па гуку; разумеючы, што ўлада пры выбары месца дзеля памяшчэньня арыштаваных безумоўна магла затрымацца не на лепшых пакоях у самым кляштары, дзе тады жылі манахі, а бадай на найгоршых і пры гэтым зусім адзеленых ад жыльля, як у неіснуючай цяпер будоўлі, і канстатуючы ўрэшце, што, апрача сказанае будоўлі, ніякая другая да муроў царкоўных не прылягае, — Камісія Бел. Навук. Т-ва гэтым устанаўляе, што адзіным месцам вязьніцы Міцкевіча і яго таварышоў магло быць выключна гэтае самае неіснуючае цяпер крыло.

Гэтыя вынікі сваіх досьледаў Камісія Бел. Навук. Т-ва пастанаўляе перадаць Камісіі пры Дэпартаменце Асьветы.

СКАРОТЫ

- АДПУ — Абяднанае дзяржаўнае палітычнае ўпраўленьне СССР
- акад. — акадэмік
- АН — Акадэмія навук
- арт. — артыкул
- б. — былы
- БАН — Беларуская акадэмія навук
- БВК — Беларуская вайсковая камісія
- БНР — Беларуская Народная Рэспубліка
- БНТ — Беларускае навуковае таварыства
- бр. — брашура
- БРГ — Беларуская Рэвалюцыйная Грамада
- БРП — Беларуская Рэвалюцыйная Партыя
- БСГ — Беларуская Сацыялістычная Грамада
- БСРГ — Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада, пасольская фракцыя ў Сойме Польскае Рэспублікі (1925—1927) і масавая арганізацыя ў Заходняй Беларусі (1926—1927)
- БСС — Беларускі студэнцкі саюз
- Бунд — Усеагульны габрэйскі рабочы саюз у Расеі і Польшы (з 1897 г.), Усеагульны габрэйскі рабочы саюз у Літве, Польшы і Расіі (з 1901 г.)
- в. — вёска
- вайск. — вайсковы
- ВБГ — Віленская беларуская гімназія
- верас. — верасень
- вол. — воласьць
- выбр. — выбраны
- «Вызваленьне» — Польская сялянская партыя «Вызваленьне»
- вызваленцы — сябры Польскае сялянскае партыі «Вызваленьне»
- газ. — газэта
- ген. — генерал
- ГПУ, гл. ДПУ
- гр., грам. — грамадзянін
- грамадаўцы — сябры БСГ і БСРГ
- губ. — губэрня
- дак. — дакумэнт
- дзярж. — дзяржаўны
- ДПУ — Дзяржаўнае палітычнае ўпраўленьне БССР
- д-р — доктар
- жн. — жнівень
- зб. — зборнік
- «Змаганьне» — масавая арганізацыя ў Заходняй Беларусі (1927—1930) і пасольская фракцыя «Змаганьне за інтарэсы сялянаў і работнікаў» ў Сойме Польскае Рэспублікі (1928—1930).
- змаганцы — сябры «Змаганьня»
- ІБК — Інстытут беларускае культуры
- Інбелкульт — Інстытут беларускае культуры
- інж. — інжынер
- каап. — каапэратыў, каапэратыўны
- камэнт. — камэнтар
- кастр. — кастрычнік
- кн. — кніга
- кн. — князь, княгіня
- КП(б)Б — Камуністычная партыя (бальшавікоў) Беларусі
- крас. — красавік
- крыпт. — крыптанім
- кс. — ксёндз
- ліп. — ліпень
- лістап. — лістапад
- ЛСДП — Літоўская сацыял-дэмакратычная партыя
- лют. — люты
- мес. — мясечнік
- мясячн. — мясечнік
- мін. — міністар
- напр. — напрыклад
- НКА — Народны камісарыят асьветы
- п. — пані, пан, панна
- п. з. — пад загалоўкам

п. н. — пад назовам
пав. — павет
паліт. — палітычны
палк. — палкоўнік
пасьясл. — пасьяслоўе
ПЗТ — Поўны збор твораў
подп. — подпіс
пп. — паны
ППС — Польская сацыялістычная партыя
(Polska Partia Socjalistyczna)
ППС Літвы, гл. *ППС у Літве*
ППС у Літве — арганізацыя ППС у Літве і
Беларусі
пр. — протаіерэй, протапрэсвітэр, прата-
поп
прадм. — прадмова
праф. — прафэсар
прот. — протаіерэй, протапрэсвітэр
псэўд. — псэўданім
пэпэсаўцы — сябры ППС
РСДРП — Расейская сацыял-дэмакратыч-
ная работніцкая партыя
РСФСР — Расейская Савецкая Фэдэра-
цыйная Рэспубліка
с. — старонка
с. — сяло
с. п. — сьвятое памяці
с.-д. — сацыял-дэмакратыя, сацыял-дэмак-
раты, сацыял-дэмакратычны
сак. — сакавік
сац.-дэм. — сацыял-дэмакратычны
сац.-рэв. — сацыялісты-рэвалюцыянеры
СНК — Савет Народных Камісараў
ССРБ — Сацыялістычная Савецкая
Рэспубліка Беларусі
ССРЛіБ — Сацыялістычная Савецкая
Рэспубліка Літвы і Беларусі
студз. — студзень
сьв. п. — сьвятое памяці
сьнеж. — сьнежань
т-ва — таварыства
тр. — травень

тыдн. — тыднёвік
уклад. — укладаньне
ун-т — унівэрсытэт
УсеКП(б) — Усесаюзная камуністычная
партыя (бальшавікоў)
ф. — фальварак
ф-т — факультэт
хадэкі — хрысціянскія дэмакраты
царк. — царкоўны
ЦБ Літ. АН — Цэнтральная бібліятэка
Літоўскае акадэміі кавук
ЦК — Цэнтральны Камітэт
час. — часопіс
чэрв. — чэрвень
эндэкі — нацыянальныя дэмакраты, сяб-
ры Нацыянальна-дэмакратычнае
партыі, польскія шавіністы
LSD, гл. ЛСДП

Скарочаныя назовы кніг і
календароў, паводле якіх
друкуюцца творы А.Луцкевіча,
якія згадваюцца ў ягоных тэкстах
і на якія даюцца спасылкі ў
бібліяграфіі і камэнтарах

АЖ — Навіна А. (Луцкевіч А.) Адбітае
жыцьцё: Лекцыі і стацыі зь беларус-
кае адраджэнскае літаратуры. Кніжка І.
Вільня: Выд. Беларускага выдавецкага
таварыства, 1929.

БК-1914 — Беларускі каляндар на 1914 год.
Вільня, 1914.

БК-1917 — Беларускі каляндар на 1917 год.
Вільня, 1916.

БК-1929 — Беларускі каляндар на 1929
год. Вільня, б/г.

Гадавік — Гадавік Беларускага Навукова-
га Таварыства. Кніжка І. Вільня, 1933.

ДГБР — Луцкевіч А. Да гісторыі беларус-
кага руху: Выбраныя творы. Менск:
«Беларускі кнігазбор», 2003.

Запісы — Запісы Беларускага Навуковага
Таварыства. Сшытак І. Вільня, 1938.

- ЗБ* — Заходняя Беларусь: Зборнік грамадзкае мыслі, навукі, літаратуры, мастацтва Зах. Беларусі. Кн. I. Вільня 1923.
- Зборнік «НН»* — Зборнік «Наша Ніва». Вільня, 1920.
- Памяці...* — Памяці Івана Луцкевіча ў першыя ўгодкі сьмерці Яго (20. VIII. 1919 — 20. VIII. 1920). Вільня, 1920.
- NP* — *Našy pieśniary: Litaraturna-sacyjalnaja narysy.* Wilnia, 1918.
- Скарочаныя назовы альманахаў, часопісаў і газэтаў, паводле якіх друкуюцца творы А.Луцкевіча, якія згадваюцца ў ягоных тэкстах і на якія даюцца спасылкі ў бібліяграфіі і камэнтарах
- Б* — *Беларусь*, газ., выходзіла ў Менску з 21.10.1919 па 9.07.1920 г.
- БВ* — *Беларускія Ведамасьці*, газ., выходзіла ў Вільні з 14.09.1921 па 15.01.1922 г.
- БД* — *Беларуская Доля*, газ., выходзіла ў Вільні 23.05.1923 (аднадзёнка) і з 11.01 па 22.05.1925 г.
- БЗ* — *Беларускі Звон*, газ., выходзіла ў Вільні з 22.03.1921 па 24.02.1923 г.
- БЗвон* — *Беларускі Звон*, газ., выходзіла ў Вільні з 6.1.1931 па 2.12.1932 г.
- ВБ* — *Вольная Беларусь*, газ., выходзіла ў Менску з 28.05(10.06) да лістап. 1918 г.
- БН* — *Беларуская Ніва*, газ., выходзіла ў Вільні з 18.11.1925 да канца 1926 г.
- БС* — *Беларускі Селянін*, газ.-аднадзёнка, выйшла ў Вільні 14.08.1925 г.
- БСпр* — *Беларуская Справа*, газ., выходзіла ў Вільні з 9.04 па 31.07.1926 г.
- ВБ* — *Вольная Беларусь*, газ., выходзіла ў Менску з 28.05(10.06) да лістап. 1918 г.
- Г* — *Гоман*, газ., выходзіла ў Вільні з 1.09.1916 да канца 1918 г.¹
- ГБ* — *Голас Беларуса*, газ., выходзіла ў Вільні з 14 лют. па 19 крас. 1924 г.
- Дз* — *Дзеяслоў*, час., выходзіць у Менску з 2002 г.
- ЖБ* — *Жыцьцё Беларуса*, газ., выходзіла ў Вільні з 19.08 па 11.11.1925 г.
- З* — *Змаганьне*, газ., выходзіла ў Вільні з 28.10.1923 па 31.01.1924 г.
- І* — *Іскра*, газ., выходзіла ў Вільні 31 мая (аднадзёнка) і з 10.06 па 27.06.1925 г.
- К* — *Калосьсе*, час., выходзіў у Вільні ў 1935—1939 гг. штоквартальна.
- КВ* — *Куфэрак Віленшчыны*, час., выходзіць у Маладэчне з 2000 г.
- Кр* — *Крыніца*, час., выходзіў у Менску з 1988 па 2002 г.
- ЛіМ* — *Літаратура і мастацтва*, газ., выходзіць у Менску з 1932 г.
- МБ* — *Маладая Беларусь*, альманах, выходзіў у Санкт-Пецярбурзе ў 1912—1913 гг.
- Н!* — *Наперад!*, газ., выходзіла ў Вільні з 12.12.1929 па 3.10.1930 г.
- НБ* — *Наша Будучына*, газ., выходзіла ў Вільні з 8.12.1922 па 14.02.1923 г.
- НГ* — *Наш Голас*, газ., выходзіла ў Вільні з 27.01 па 28.02.1927 г.
- НД* — *Наша Доля*, газ., выходзіла ў Вільні з 1(14).09 па 1(14).12.1906 г.
- НДумка* — *Наша Думка*, газ., выходзіла ў Вільні з 24.12.1920 па 8.07.1921 г.
- НЖ* — *Новае Жыцьцё*, газ., выходзіла ў Вільні з 3.3 па 21.5.1923 г.
- НН* — *Наша Ніва*, газ., выходзіла ў Вільні з 10(23).11.1906 па 7(20) 1915 г. і з 28.10 па 20.12.1920 г.; адноўленая ў 1991 г.
- НП* — *Наша Праўда*, газ., выходзіла ў Вільні з 30.03 па 24.09.1927 г.
- НС* — *Народная Справа*, газ., выходзіла ў Вільні з 19.06 па 27.11.1926 г.
- НСьцяг* — *Наш Сьцяг*, газ., выходзіла ў Вільні з 5.06 па 12.08.1923 г.
- НШ* — *Новы Шлях*, газ.-аднадзёнка, выйшла ў Вільні 4.1.1925 г.

¹ Гл. арт. «Прызнаньне правоў беларускае мовы падчас сусьветнае вайны».

- П* — *Польмя*, час., выходзіць у Менску з 1922 г.
- РГ* — *Родныя Гоні*, час., выходзіў у Вільні з сак. па кастр. 1927 г.
- Сав. Бел.* — *Савецкая Беларусь*, газ., выходзіла з 1.2.1920 г. у Смаленску, з 15.8.1920 па 21.3.1933 г. у Менску.
- СБ* — *Сын Беларуса*, газ., выходзіла ў Вільні з 18.05 да 19.09.1924 г.
- СД* — *Студэнцкая Думка*, час., выходзіў у Вільні ў 1924—1926, 1928—1930 і 1935 гг.
- СіШ* — *Сям'я і Школа*, час., выходзіў у Вільні у 1929 г.
- СП* — *Сялянская Праўда*, газ., выходзіла ў Вільні з 28.09 па 17.12.1924 г.
- Сп* — *Спадчына*, час., выходзіць у Менску з 1989 г.
- БК* — «*Bielaruskaja Krynica*», газ., выходзіла з (21).10.1917 у Петраградзе; № 3 за 1918 г. у Менску; з 7.09.1919 па 12.07.1940 г. у Вільні; з 15.04.1937 да 17.11.1939 г. не выходзіла; да 1925 і з 17.11.1939 г. мела назву «*Krynica*».
- Нм* — *Homan*, газ., выходзіла ў Вільні з 15(28).02.1916 да канца 1918 г.²
- Krynica*, гл. *БК*
- NV* — *Novaja Varta*, час., выходзіў у Вільні ў 1931, 1932 і 1934 гг.
- Dzien. Wil.* — *Dziennik Wileński*
- Dziennik Wil.* — *Dziennik Wileński*
- Gaz. Warsz.* — *Gazeta Warszawska*
- Kur. Lit.* — *Kurjer Litewski*
- PW* — *Przegląd Wileński*
- Słowo Żoln.* — *Słowo Żołnierza*
- Wiln. Ztg.* — *Wilnaer Zeitung*
- Ztg der 10. Armee* — *Zeitung der 10. Armee*

² Гл. арт. «Прызнаньне правоў беларускае мовы падчас сусьветнае вайны».

КАМЭНТАРЫ

Пры складаньні гэтае кнігі перш-наперш былі выкарыстаныя непэрыядычныя выданьні.

Пры жыцьці А. Луцкевіча асобнымі выданьнямі (адбіткамі і брашурамі) былі выдадзены наступныя яго літаратуразнаўчыя працы: 1) «Жыдоўскае пытаньне ў беларускай літаратуры», 2) «Пуцяводныя ідэі беларускае літаратуры», 3) «Вязьніца Адама Міцкевіча», 4) «Вільня ў беларускай літаратуры», 5) «Янка Купала як прарок адраджэньня», 6) «Галоўныя кірункі ў беларускай паэзіі». Даты і месцы іх выданьня паказаныя ў камэнтарах да паасобных артыкулаў у гэтай кнізе.

Былі выдадзеныя таксама дзьве кнігі літаратурнае крытыкі А. Луцкевіча:

1) *Нальу рієньнягу: Litaraturna-sacyjalnuja nagysy. Wilnia, 1918;*

2) *Адбітае жыцьцё: Лекцыі і стацьці зь беларускае адраджэнскае літаратуры. Кніжка I. Вільня, 1929.*

Паколькі і *NP*, і *AЖ* сталі бібліяграфічнаю рэдкасьцю, ёсьць сэнс паказаць іх зьмест.

Артыкулы для *NP* пісаліся адмыслова. Некаторыя зь іх папярэдне былі надрукаваныя ў газ. «Гоман». Усяго ў зборнік увайшлі 8 артыкулаў: «Прадвеснікі адраджэньня»; «Якуб Колас»; «Янка Купала»; «Цішка Гартны»; «Максім Багдановіч»; «Алэйзія з Пашкевічаў Кейрысавая (Цётка)»; «Канстанцыя Буйло»; «Зьмітрок Бядуля».

AЖ задумвалася ў дзьвюх кніжках. Першую зь іх склалі наступныя тэксты: 1) «Ад аўтара», 2) «Істога літаратуры і яе грамадзкае значэньне», 3) «Эвалюцыя беларускае адраджэнскае ідэалёгіі і адбіцьцё яе ў літаратуры», 4) «Антон Лявіцкі (Ядвігін Ш.)», 5) «Якуб Колас: Жыцьцё і творчасць», 6) «Напевы ліры Янкі Купалы», 7) «Максім Багдановіч (У дзесятыя ўгодкі сьмерці яго)», 8) «Праблемы красы й мастацтва ў творах Максіма Багдановіча», 9) «Ідэоляг народнае інтэлігенцыі: (Максім Гарэцкі)», 10) «Водгукі Вялікае вайны», 11) «На новых шляхах», 12) «Пад снім небам»: Характарыстыка творчасці Наталыі Арсеньневай», 13) «Бунт проці Бога», 14) «Вільня ў беларускай літаратуры», 15) «Жыдоўскае пытаньне ў нашым пісьменстве».

AЖ складалася пасля выхаду А. Луцкевіча ў траўні 1928 г. зь вязьніцы. Спачатку ён падрыхтаваў да друку свае ўспаміны «За дваццаць пяць гадоў», а да лютага 1929 і гэтую кнігу. Выхад і ўспамінаў, і кнігі крытыкі былі хваравіта ўспрынятыя ў БССР, дзе якраз у 1929 г. распачалася актыўная барацьба бальшавікоў з гэтак званым нацыянал-дэмакратызмам, якая завершыцца фабрыкацыяй «справы» «Саюзу вызваленьня Беларусі» і высылкаю вядомых дзеячоў беларускае культуры за межы Рэспублікі. У сакавіку 1929 г. бальшавікі назвалі ўсіх некамуністычных дзеячоў нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі нацыянал-фашыстамі. Луцкевічу бальшавікі адвялі асаблівае месца: яго абвясцілі ідэолягам і правадыром нацыянал-фашыстаў і нацыянал-дэмакратаў¹.

Рыхтуючы *AЖ* да друку, Луцкевіч яшчэ не здагадаўся, які лёс напаткае Уладзімера Дубоўку, Уладзімера Жылку і Міхася Чарота, якіх ён вылучыў сярод песьняроў новага пакаленьня. Не прадчуваў, які лёс чакае многіх усходнебеларускіх крытыкаў. І ня думаў, што зь літаратурных часопісаў у БССР застанеца адно «Польмя», перайменаванае ў 1932 г. у «Польмя рэвалюцыі».

¹ Больш падрабязна пра гэта гл.: Сідарэвіч А. Хроніка пераломнага часу: Антон Луцкевіч як ідэоляг і правадыр нацыянал-фашызму і нацыянал-дэмакратыі // Дзеяслоў. 2004. № 8(1).

Луцкевіч ухваляў палітыку «беларусізацыі» ў БССР. Гэтым і тлумачыцца тон ягонае нататкі «Ад аўтара», якую друкуем тут. У гэтай нататцы Луцкевіч тлумачыў прычыны і мэту выдання *АЖ* і чаму некаторыя тэксты не былі ўключаныя ў першую кнігу.

Ад аўтара

Як вучыццелю беларускае літаратуры, мне неаднакратна даводзілася чуць нараканьні нашае школьнае моладзі дый наагул грамадзянства на тое, што ў нас няма крытычных прац аб нашай літаратуры, якія давалі б глыбейшае і шырэйшае высвятленьне паадзіноках мамэнтаў у ёй. Нараканьні гэтыя — зусім справядлівыя: паскольку ў Ўсходняй Беларусі выходзяць паважныя часопісі², якія шмат месца ўдзяляюць літаратурнай крытыцы, пастольку мы ў Заходняй Беларусі бедны і такімі часопісямі, крытычнымі працамі, якія — к слову сказаць — ніхто й ня піша, бо іх няма дзе зьмясьціць. Вось жа, каб хоць у малой меры заспакоіць гэту патрэбу, якую сьцьвярджалі і чысьленыя слухачы публічных лекцыяў зь беларускае літаратуры, ладжаных ці то Беларускаім студэнцкім саюзам, ці Таварыствам беларускае школы ў Вільні ў 1926—[19]29 гадох, я сабраў жменю маіх стацей і прачытаных лекцыяў, зьмест якіх быў запісаны, і выпускаю гэту першую кніжку маіх прац з галіны літаратуры пад назовам «Адбітае жыцьцё», бо ж літаратура наагул, наша адраджэнская — асабліва, і ёсьць *адбітак жыцьця*.

Лічу сваім абавязкам адзначыць, што, падбіраючы матэрыялы для гэтага томіку, я кіраваўся не сваімі адносінамі да таго ці іншага пісьменьніка і ацэнкай яго, а выключна тым, што іменна гэты матэрыял быў гатовы да друку й не вымагаў адумывловае апрацоўкі. Гэтак не ўвайшлі сюды тыя мае публічныя лекцыі, ад якіх у мяне засталіся адно пляны й заметкі, вымагаючыя йшчэ паважнага апрацаваньня; не ўвайшлі і некаторыя стацьці, хоць і друкаваныя, ды якіх я ня здолеў адшукаць і перагледзець. Паскольку будзе магчыма, пастараюся выкарыстаць увесь гэты матэрыял дзеля другога кніжкі, калі акажацца, што гэтая першая здавальняюча выпаўніла сваё назначэньне.

Абставіны склаліся так, што другая кніжка *АЖ* ня ўбачыла сьвету.

У гэтым зборніку друкуюцца ўсе тэксты, зьмешчаныя ў свой час у *NP* і *АЖ*, бо яны зьяўляюцца або больш позьнімі рэдакцыямі асобных артыкулаў, лекцыяў, рэцэнзіяў і г. д., што друкаваліся раней у пэрыёдыцы, або адзінымі вядомымі іх варыянтамі.

Значную частку тэкстаў у гэтай кнізе склалі таксама публікацыі ў беларускамоўным пэрыядычным друку 1911—1939 гг.

Камэнтатар робіць наступныя папярэднія заўвагі:

1) паказваючы нейкае слова як польскае, ён мае на ўвазе толькі тое, што яно запазычана непасрэдна з польскае мовы;

2) творы, апублікаваныя ў газетах, калі пад імі няма даты, датуюцца днём выхаду газэты;

3) зноскі, пазначаныя зорачкамі (*), належаць А. Луцкевічу;

4) сьпісы скаротаў, які выкарыстоўваюцца ў тэкстах А. Луцкевіча, у спасылках і камэнтарах, пададзеныя асобна.

Паколькі А. Луцкевіч падчас недакладны ў цытатах, камэнтатар спраўджаў іх. Пры гэтым ён кіраваўся наступным правілам: калі адыход ад арыгіналу неістотны (ня тыя знакі прыпынку, ня той канчатак у слове і г. д.), у цытаце рабілася праўка без камэнтару; калі ў сказе, паэтэчным радку словы перастаўлены месцамі або заменены іншымі, у камэнтарах робіцца адпаведная заўвага. Для спраўджваньня цытатаў аўтар браў тыя выданьні, якімі карыстаўся (і пра іх ёсьць згадка ў тэксце) або мог карыстацца А. Луцкевіч. У камэнтарах да кожнага тэксту з цытатамі выданьні, паводле якіх спраўджваліся цытаты, паказаныя адмыслова.

² Асноўнымі літаратурнымі часопісамі ў БССР у той час былі «Полымя», «Маладняк» і «Ўзвышша».

«Маладая Беларусь» (с. 13)

Друкуецца паводле: *НН*. 1911. 3(16) лістап., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *а-н-а*.

За арт. ідзе прыпіска: «Р. С. Таму, хто зацікавіўся бы «Маладой Беларускаю» і надумаў бы да яе звярнуцца, даем адрас: *С.-Пецярбургъ, Верейская 37, кв. 13. — Издательство «Загляне сонца і ў наша ваконца».*

¹ ...*агульнакраёвыя пытаньні...* — Г. зн. пытаньні, датычныя Беларусі і Літвы.

² У *НН* наступны сказ пачынаецца з двукосся.

Мае ўвагі (с. 14)

Друкуецца паводле: *НН*. 1912. 9 (22) жн., дзе апублікаваная ўпершыню пад крыпт. *І. М.* Цытаты спраўджаныя з тэкстамі ў кн.: Гушча Т. Апавяданьні. Вільня, 1912.

¹ У *НН* за 23 кастр. (6 лістап.) 1907 г. і ў зб. «Апавяданьні» песьня ў іншай рэдакцыі: *Напляваць мне на падатак. Што мне пісар, старшына? Лейба! торбу на ў задатак, Дай жа крэпкага віна!*

² «Глядзі ж, Андрэй, трымайся! Ведай, за каго падаць голас. Не ганіся тамака за гарбатаю!..» — Тут А. Луцкевіч зьвёў дзьве рэплікі ў адну.

³ «Ніхто не гаварыў аб цяжкай долі нашай»... — У зб. «Апавяданьні»: «Хто будзе гаварыць у Думе аб цяжкай долі нашай»...

«Шляхам жыцьця» (с. 15)

Друкуецца паводле: *НН*. 1913. 26 крас., дзе апублікаваная ўпершыню пад крыпт. *а—н—а*.

Цытата зь вершу «Ворагам Беларускай» спраўджана з тэкстам у *НН* за 6 (19) чэрв. 1908 г.

¹ У *НН* надрукавана «асобых».

Пясьняр чыстай красы (с. 16)

Друкуецца паводле: *НН*. 1914. 21 лют., дзе апублікаваная ўпершыню пад крыпт. *Г. Б.* Цытаты спраўджаныя з тэкстамі ў зб.: Багдановіч М. Вянок: Кніжка выбраных вершаў. Вільня, 1913.

¹ Перайначаная цытата з уступнага вершу да «Вянка». У паэта: *Думак шчырых і чуцьця.*

² У *НН* надрукавана «суровых».

³ У *НН* надрукавана «змагань-», але заканчэньня слова ў наступным радку няма.

На мяжы двух гадоў (с. 17)

Друкуецца паводле: *НН*. 1914. 25 сьнеж., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *а—н—а*.

¹ ...*Беларускае выдавецкае таварыства ў Вільні...* — БВТ працавала ў 1913—1915 і 1919—1930 гг.

² ...«*Загляне сонца і ў наша ваконца*» ... — Выдавецкая суполка «Загляне сонца і ў наша ваконца» працавала ў Санкт-Пецярбургу ў 1906—1914 гг.

³ ...«*Саха*»... — Час., які выходзіў у 1912—1915 гг. у Вільні і Менску (з 18-га нумару); выданьне было адноўлена ў крас.—тр. 1920 г. і ў 1927—1931 гг.

⁴ ...«*Лучынка*»... — Час., які выходзіў выходзіў у 1914 г. у Менску.

⁵ ...«*Bieiarus*»... — Газ., якая выходзіла з 13 (26) студз. 1913 па 7(20) жн. 1915 г. у Вільні і выданьне якое блаславіў Папа Рымскі Пій Х. Выдавала таксама кніжкі.

⁶ Выдавецтва А. Грыневіча працавала ў 1910—1913 гг.

⁷ У 1914 г. выйшлі 24 беларускія кніжкі (Кніга Беларусі: Зводны каталог. Мн., 1986). Сярод іх — «Родныя зьявы» Я. Коласа, «Рунь» М. Гарэцкага, «Васількі» Ядвігіна Ш.,

«Курганная кветка» К. Буйло. Агульны тыраж 20 кніг склаў 60 тыс. асобнікаў (звесткі аб накладзе чатырох пазыцыяў адсутнічаюць).

⁸ На ўвазе маецца час. беларускіх студэнтаў «Раніца», першы нумар якога выйшаў у Пецярбургу ў чэрв. 1914 г. У 1915 г. цэнзура не дазволіла беларускім студэнтам у Пецярбургу выдаць час. «Сябра».

⁹ Цяжка сказаць, пра які час. гутарка. Вядома, што нашаніўцы плянавалі распачаць выданьне час. «Кабецкая Доля» і дзіцячага «Іскрачкі»³.

¹⁰ Гл.: *ДГБР*. С. 62.

¹¹ Далей некалькі радкоў выкасаваныя цэнзураю.

¹² ...*катэхізмы, сьвятая гісторыя, выясненне абрадаў касьцельных ды іншыя...* — У 1914 г. выйшлі: зб. духоўных апавяданьняў В. Л. «Мятавыя лісточкі», «Нядзеляшнія Евангельлі і навукі» кс. д-ра Лльдэфонса Бобіча, «Жыцьцё с. п. Папежа Піюса Х», «Кантычка, або Сабраньне набожных песень для ўжытку католікаў беларусаў», «Некалькі слоў аб пакуце», перакладная «Кароткая гісторыя сьвятая» кс. Шустэра.

Чародная задача (с. 19)

Друкуецца паводле: *НН*. 1915. 6 лют., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подпісу.

¹ Далей радкоў 40 выкасаваныя цэнзураю.

Зблізка і здалёку (с. 20)

Друкуецца паводле: *НН*. 1915. 9 крас., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *a—n—a*.

Цытата спраўджаная з тэкстам у кн.: Купала Я. Жалейка. СПб., 1908.

Гл. таксама арт. А. Луцкевіча «Ваўкі ў авечай скуры», апублікаваны ў *НН* 24.04.1915 г. пад крыпт. *Г. Б.*

¹ *З суседняй з намі Польшчы ідзе кліч да згоды між палякамі і беларусамі.* — Гл. арт. А. Луцкевіча «Кліч да згоды», апублікаваны ў *НН* 14.03.1915 г. пад крыпт. *a—n—a*.

² «*Тутэйшыя*» палякі адказываюць на гэты кліч... *зьдзекам над намі!* — Гл. арт. А. Луцкевіча «Іх адказ», апублікаваны ў *НН* 2.04.1915 г. пад крыпт. *a—n—a*.

На зваротным пункце (с. 21)

Друкуецца паводле: *Нт*. 1916. 11 крас., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *I. Mialeszka*.

¹ ...*калі ўрэшце настала і пад Расеяй свабода друку...* — Маецца на ўвазе дазвол друкаваць пэрыёдыку і кнігі ў літоўскай мове лацінскім шрыфтам.

² *Уніяцкія ксяндзы ў Галіччыне і каталіцкія ксяндзы-Літвіны...* — Трэба мець на ўвазе, што ўніята — гэта грэка-каталікі. Таму мусіла б быць: *Грэка-каталіцкія ксяндзы ў Галіччыне і рыма-каталіцкія ксяндзы-Літвіны...*

³ ...*заслугі...* — Мусіла б быць «паслугі».

⁴ ...*духавенства ўсходняга абраду (а яго асталося надта мала)...* — У нэкралёгу «Прат. Міхал Галінкевіч» А. Луцкевіч пісаў, што «на ўвесь абшар нямецкае акупацыі 1915 году асталося ня больш 3—4 праслаўных сьвяшчэньнікаў»⁴.

Творчасць Краю (с. 22)

Друкуецца паводле: *Нт*. 1916. 11 крас., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Tutejszy*.

¹ ...*трэба было б...* — У *Нт* надрукавана «trebaio-b».

Гутарка і шрыфт (с. 23)

Друкуецца паводле: *Нт*. 1916. 30 чэрв., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *А. Н.*

¹ Тут адбываецца зьмешваньне паняцьцяў, бо далей аўтар разглядае выключна пытаньне аб графіцы — «польская» ці «чэская»? Пытаньні ж уласна правапісу (артаграфіі) у арт. не

³ Гл.: *ДГБР*. С. 62.

⁴ *СП*. 1924. 14 лістап.

разглядаюцца. Між тым, адмаўляючыся ад «польскіх» дыграфіў *cz* і *sz*, рэфарматары беларускага пісьма не адмовіліся, у прыватнасці, ад «польскіх» мяккіх зычных (ж, с, нь, ц), цвёрдага і і «польскага» напісання ётавых: ja, jo (joнж), ia, io (biaгvionу).

² Апытаньне чытачоў *НН*, якую друкавалі двума выданьнямі (кірыліцаю і лацінкаю), адбылося ў 1912 г. Пасьля апытаньня газ. выдавалі толькі кірыліцаю («гражданкаю»).

³ Гаворка аб расейскай пачатковай школе (царкоўна-прыходскія школы, народныя і гарадзкія вучылішчы). Але ў асобных вышэйшых пачатковых вучылішчах (уведзеныя ў 1912 г.) пачалі выкладаць замежныя (нямецкую ды французскую) мовы і, такім чынам, знаёміць вучняў з лацінскім пісьмом.

⁴ У *Нм* большая частка матэрыялаў друкавалася з дыграфамі *cz* і *sz*, а ў «падвалах» змяшчаліся матэрыялы (як правіла, літаратурныя) — з літарамі і і лъ.

⁵ Забарона друку «гражданкаю» была часткова знятая ў 1916 г. Гл. арт. «Прызнаньне правоў беларускае мовы падчас сусьветнае вайны».

⁶ ...«кірыліцай»... — Тут і далей А. Луцкевіч бярэ слова «кірыліца» ў двукосьсе, магчыма, з тае прычыны, што «гражданка» ня цалкам адпавядала старому шрыфту, або і з тае, што сьв. Кірылу Філёзафа нельга з абсалютнаю імавернасьцю назваць вынаходнікам гэтага пісьма.

На выстаўцы (с. 24)

Друкуецца паводле: *Нм*. 1916. 30 чэрв., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *Н. В.*

Адгалоскі жыцьця (с. 25)

Друкуецца паводле: *Нм*. 1916. 25 жн., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *I. Mialeszka*.

¹ ...ад пачатку беларускай прэсы — ад 1916 году... — Мусіла б быць «ад 1906 году».

Беларускі тэатар (с. 26)

Друкуецца паводле: *БК-1917*, дзе апублікаваны бяз подпісу.

Упершыню — *Г*. 1916. 10 кастр., дзе надрукаваны пад крыпт. *А. Н.*

¹ У *БК-1917* надрукавана: *Брыкнерам, Пэрэтцам*.

² ...у 1865 гаду расейскае правіцельства забараніла друкаваць што-колечы ў беларускай мове... — Забарона ў 1865 г. друкаваць беларускія кніжкі лацінкаю ўспрымалася і трактвалася як забарона беларускага друку наагул (выключэньне — беларускія тэксты ў навуковых працах, якія падаваліся як тэксты ў беларускай гаворцы («наречіи») расейскае мовы. 12.12.1904 г. друк у беларускай мове быў дазволены; тады ж была знятая забарона друкаваць беларускія кнігі і пэрыёдыкі лацінкаю.

³ У 1911 гаду злажыўся першы рухомы — аб'язны беларускі тэатар... — Гаворка пра Першую беларускую трупу І. Буйніцкага, якая існавала ў 1907—1913 гг. і да 1910 г. мела аматарскі характар.

⁴ У Вільні першае беларускае тэатральнае прадстаўленьне адбылося 12 лютага 1910 году. — Гаворка пра першую беларускую вечарынку ў віленскім клубе чыгуначнікаў.

⁵ ...работа тутэйшага музыкальна-драматычнага кружка... — Беларускі музычна-драматычны гурток быў заснаваны 9.05.1911 г.

⁶ ...была настаўлена апэрта «Залёты»... — Пастаноўка адбылася 25.01.1915 г.

10-летні юбілей беларускай прэсы (с. 28)

Друкуецца паводле: *БК-1917*, дзе апублікаваны пад псэўд. *І. Мялешка*.

Упершыню — *Г*. 1916. 24 кастр., дзе надрукаваны пад псэўд. *І. Мялешка*.

Гэты арт. можна лічыць першым у шэрагу працаў А. Луцкевіча з гісторыі беларускай журналістыкі. Гл. арт. «3-пад пылу архіваў», «Наш культурны рост», «1906—14/IX—1926», «Наша Ніва (2-га лістапада 1906 г. — 2-га лістапада 1926 г.)», «Да 20-лецьця беларускае прэсы (Жменя цыфр)», «Да гісторыі «Нашае Долі» і «Нашае Нівы». Паведамленьні А. Шлюбскаму» ды інш.

¹ «Афіцыйны» рэдактар... — Гаворка пра Я. Тукеркеса.

² №№ 5 і 6 выйшлі ўжо пад новай рэдакцыяй... — Рэдактарам газ. быў А. Гедвіла, а Я.

Тукеркес заставаўся выдаўцом.

³ ...у канцы 80-тых гадоў патайны «Гоман», выдаваны ў Мінску, і ў 1903 гаду — «Свабода», таксама выйшаўшая патайна, як орган Беларускай Рэвалюцыйнай Грамады. — Рускамоўны час. «Гомон» беларускай фракцыі партыі «Народная Воля» выйшаў у 1884 г. у Санкт-Пецярбурзе, а газ. «Свабода» была надрукавана ў канцы 1902 г. як орган БРП.

⁴ ...*орган клерыкальнай групы «Беларус»*... — Гл. заўвагу 5 да арт. «На мяжы двух гадоў».

⁵ ...*сельскагаспадарскі месячнік «Саха»*... — Гл. заўвагу 3 да арт. «На мяжы двух гадоў».

⁶ ... *квартальнік «Малая Беларусь»*... — Альманах МБ, тры сшыткі якога выйшлі ў 1912—1913 г., ня стаў рэгулярным выданьнем.

⁷ ... *месячнік для маладзевы «Лучынка»*... — Гл. заўвагу 4 да арт. «На мяжы двух гадоў».

⁸ ... *студэнцкая часопісь «Раніца»*... — Гл. заўвагу 8 да арт. «На мяжы двух гадоў».

⁹ ... *а цяпер новы «Гоман»*... — Першы нумар «Номану» выйшаў 15(28).02.1916 г. Газ. друкавалі да канца 1918 г. Аб умовах працы рэдакцыі гл. успаміны «Замест адказу (Гістарычная спраўка)»⁵.

¹⁰ ...*аповесці*... — Тэрмін *аповесьць* А. Луцкевіч стасуе да жанру апавяданьня. З кантэксту яго працаў («10-летні юбілей беларускай прэсы», «Якуб Колас», «Наш культурны стан», «З-пад пылу архіваў») можна зразумець, што *аповесьцю* ён схільны называць вялікае апавяданьне, а апавяданьнем — малое. Ён выкарыстоўвае польскую тэрміналёгію, у якой маюцца паняцці *opowieńj* (вялікае апавяданьне) і *opowiadanie*. Для азначэння раману і вялікай аповесці А. Луцкевіч выкарыстоўвае, як у артыкуле «Абдзіраловіч і Барыка», тэрмін *powieść* (польскае *powieńj*).

«У зімовы вечар» (с. 29)

Друкуецца паводле: Г. 1916. 10 лістап., дзе апублікаваны пад крыпт. А.

¹ *Другі ў гэту восень спэтакль*... — Першым спэтаклем была пастаноўка «Хама» Э. Ажэшкі. Водгук на яе, падпісаны крыпт. — т⁶, гл.: Г. 1916. 20 кастр. Што спэтакль адбыўся 15 кастр., Г паведаміў 17.10.1916 г.

Нашы страты (с. 30)

Друкуецца паводле: БК-1917, дзе апублікаваны ўпершыню бяз подпісу.

Тэкст, які можна разглядаць як дапаўненне да нэкралёгаў «Алэйзія Пашкевіч-Кейры-свая» і «Аляксандар Ельскі», напісаны адмыслова для гэтага выданьня.

Датуецца канцом 1916 г.

¹ ...яна прымушана была выехаць за граніцу. (...) ...*хадзіла ў універсытэт — на гістарычна-філялягічны факультэт*. — Першы раз Цётка эмігравала ў канцы 1905 г. У Львове яна вучылася на філязофскім ф-це (1906—08); вучобу працягвала на філязофскім ф-це Ягелонскага (Кракаў) ун-ту (1908—09). Нелегальна прыезджала на Радзіму, у 1906 г. брала ўдзел у выпуску № 1 НД, але мусіла эміграваць зноў.

² *Выйшаўшы замуж і зьмяніўшы гэтак імя, Цётка вярнулася назад у родны Край*... — Мужам Цёткі стаў С. Кейрыс (Кайрыс). Вярнулася яна на Бацькаўшчыну ў 1911 г.

³ ...яна была пры закладзінах беларускага тэатру... — Цётка брала ўдзел у працы Першай беларускай трупы І. Буйніцкага.

⁴ *Працавала дзеля школьнай справы, падгатаўляючы кніжкі для пачатковых школ*,

⁵ Гл.: БН. 1926. 24 лют.

⁶ Праўдападобна, крыпт. належыць М. Кімант.

⁷ Гл.: Цётка. Выбр. тв. / Уклад., прадм. В. Коўтун; Камэнт. С. Александровіча і В. Коўтун. Менск: «Беларускі кнігзбор», 2001. С. 318.

⁸ Гл.: Turonek J. Waclaw Iwanowski i odrodzenie Białorusi. Warszawa, 1992. S. 39—41.

і выпусціла ў сьвет сваё «Першае чытаньне». — На ўвазе маецца «Першае чытаньне для дзетак-беларусаў», надрукаванае ў 1906 г. Пад словам «кніжкі», мусіць, разумеецца, апрача «Першага чытаньня», ананімны «Беларускі лемантар, або Першая навука чытаньня», аўтарам якога лічаць Цётку⁷. Аднак ёсьць меркаваньне, што лацінкаю лемантар склалі В. Іваноўскі і М. Фальскі, а яго кірылічную вэрсію апрацаваў К.Каганец⁸.

⁵ ...наладзіла ў Мінску мясячнік для маладзёжы — «Лучынку» і была там глаўнай літаратурнай кіраўніччай. — Час. для падлеткаў і моладзі «Лучынка» выходзіў у 1914 г. Надрукавана 6 нумароў. Рэдактарам-выдаўцом час. быў А. Уласаў, а Цётка — літаратурным рэдактарам.

«На Антокалі» (с. 32)

Друкуецца паводле: *Нт.* 1916. 29 сьнеж., дзе апублікаваная ўпершыню пад крыпт. А. Пад рэцэнзіяй ідзе прыпіска:

«Wiln. Ztg.» аб прэм'еры «На Антокалі» піша:

«Трэба шчыра вітаць жывыя сілы, каторыя сваёй працай далей разьвіваюць культурнае жыцьцё беларусаў і даюць яму сваю ўласную сцэну..

Ігра была знамянітая. І песьні, і дуэты споўнены добра. Трэба было б толькі хутчэй зьмяняць дэкарацыі.

Аўтар, каторы іграў роль гаспадара шавецкага варштату надта добра, спаткаў са сваёй п'есаю добры прыём публікі і быў шчыра вітаны. Няхай гэта будзе для яго паддэжжай дзеля далейшай творчай працы».

¹ Адаратар (польск. adorator) — паклоньнік.

«У Купальскую ноч» (с. 34)

Друкуецца паводле: *Г.* 1917. 24 чэрв., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. А.

Якуб Колас (с. 34)

Друкуецца паводле *НР*.

Упершыню — у скарочаным варыянце і пад псеўд. *Антон Навіна* — *Г.* 1917. 1 тр.

Цытаты спраўджаныя з тэкстамі ў *НД*, *НН* і зб. «Песьні жалбы».

¹ ...з в. *Мікалаеўшчыны, Слуцкага павету...* — Мікалаеўшчына належала да Менскага пав.

² ...*рэформы...* — На ўвазе маецца царкоўная рэформа, Рэфармацыя.

³ На ўвазе маецца кніга аднаго з сузаснавальнікаў Нясьвіскай друкарні — С. Буднага — «Катехисис то ест наука стародавняя христіанская от Светого Писма для простых людей языка русского в питаннях и отказех събрана».

⁴ Я. Колас дэбютаваў у № 1 *НД* (верш «Наш родны край»).

⁵ *За арганізацыю патайнага «беларускага саюза народных вучыцляў»... Міцкевіч... быў у 1907 гаду засуджан на тры гады ў вастрог і кару адбываў у Мінску.* — Гл. арт. «Палітычны працэс Якуба Коласа і тт.».

⁶ ...*чысьленых аповесьцей Коласа...* — Гл. заўвагу 10 да арт. «10-летні юбілей беларускай прэсы».

⁷ ...«*Батрак*». — «*Як Юрка збагацеў*»... — Кн. «*Batrak*» (1913) мае на вокладцы словы «*Jak Janka zabaħacie*».

⁸ *Маючы глыбокую веру, апраўданую апошнімі двама гадамі...* — А.Луцкевіч мае на ўвазе тое, што на ў зоне нямецкай акупацыі ў працягу 1915—1917 гг. былі адчыненыя дзесяткі беларускіх школ, настаўніцкія курсы і настаўніцкая сэмінарыя.

⁹ ...*над загалюўкам «Другое чытаньне»...* — Гаворка пра «Другое чытаньне для дзяцей беларусаў», якое на тыгульнай старонцы датуецца 1909 г. (на вокладцы — 1910 г.).

¹⁰ ...*выехаў адгэтуль у глыб Беларусі.* — Прызваны ў верас.1915 г. у войска, Я. Колас пасля непрацяглае службы ў Вільні быў у 1916 г. накіраваны ў Аляксандраўскую ваенную вучэльню (Масква).

Янка Купала (с. 41)

Друкуецца паводле *НР*.

Першы варыянт — пад псэўд. *Антон Навіна* — Г. 1917. 16 тр. Гл. у разьдзеле *Дадаткі*.

Цытаты зь вершаў спраўджанья з тэкстамі ў зб. «Жалейка», «Нінь!аг» і «Шляхам жыцьця».

¹ Я. Купала нарадзіўся ў 1882 г. у ф. Вязынка (цяпер Маладзечанскі раён) у сям’і арандатара з «фразабранае» шляхты, які выкарыстоўваў працу наёмных работнікаў.

² Пазьней гэты радок атрымаў іншую рэдакцыю: *Што ў душы, як тыя птушкі*.

³ *...трывала забарона беларускага друку*. — Гл. заўвагу 2 да арт. «Беларускі тэатар».

⁴ *...пачатак творчасьці Купалы — зусім самабытны, ня звязаны з... рухам*. — Сам Я. Купала звязваў пачатак сваёй творчасьці менавіта зь беларускім рухам⁹. Пазьней пункт гледжанья на гэтае пытаньне памяняе і А. Луцкевіч.

⁵ Пазьней гэтыя радкі атрымалі іншую рэдакцыю: *Эх, каб цёмен ня быў, Чытаць кніжкі умеў, — Я б і долю здабыў, Я б і песенькі пеў!*

⁶ *На ў лапцях нагах, на ў крыві руках?* — Так у «Жалейцы».

⁷ *А каму нясуць...* — Так у «Жалейцы».

⁸ У *НД* Я. Купала не друкаваўся.

⁹ Дэбют Я. Купалы на старонках *НН* адбыўся 11(24).05.1907 г. (верш «Касцу»).

¹⁰ Цытата зь вершу «Чужым».

Цішка Гартны (с. 49)

Друкуецца паводле *НР*.

Упершыню — у скарачаным варыянце і пад псэўд. *Антон Навіна* — Г. 1917. 1 чэрв.

Цытаты з аўтабіяграфіі і вершаў Ц. Гартнага спраўджанья з тэкстамі ў *МБ*.

¹ *...народным і двухклясным вучылішчах...* — Мусіла б быць «народным двухклясным вучылішчы».

² Далей у *НР* прапушчаныя словы «дзе ўжо здаў быў добра ўсе экзамены».

³ *...патайны рукапісны работніцкі журнал «Голас ніза», зьвярнуўшы асабліваю ўвагу Максіма Горкага, а пасьля — гэтаксама рукапісную «Вольную думку»...* — Рускамоўны «Голос низа» з дадаткам «Вольная думка» выйшаў у 1911 г. Гл. арт. «З-пад пылу архіваў».

⁴ Цытата зь вершу «Чаго я хачу».

⁵ Верш «Дзе вы, гады маладыя...»

Максім Багдановіч (с. 53)

Друкуецца паводле *НР*.

Упершыню — у скарачаным варыянце і пад псэўд. *Антон Навіна* — *Нт*. 1917. 12 чэрв.

Цытаты зь вершаў спраўджанья з тэкстамі ў зб. «Вянок», *НН* і *Г*.

¹ *Максім Багдановіч радзіўся ў 1892 гаду ў Гродзенічыне, дзе яго бацька быў народным вучыцелем. Калі нашаму песьняру было ўсяго 2 гады, сям’я Багдановічаў перабралася ў Расею — у Ніжні Ноўгарад*. — М. Багдановіч нарадзіўся ў 1891 г. у Менску. У наступным годзе сям’я Багдановічаў пераехала ў Горадзен. У 1896—1908 гг. Багдановічы жылі ў Ніжнім Ноўгарадзе.

² *...ён неяк дастаў колькі беларускіх кніжак*. — Беларусазнаўчыя кнігі меліся ў бібліятэцы бацькі паэта. У час напісанья арт. А. Луцкевіч яшчэ ня ведаў А. Багдановіча як этнографа. З арт. «Да крыніцаў творчасьці М.Багдановіча» вынікае, што ягоная праца «Пережитки древнего мирозозерцания у белорусов» сталася ведамаю Луцкевічу ў 1930-х гг.

³ М. Багдановіч вучыўся ў Дзямідаўскім юрыдычным ліцэі ў Яраслаўлі (1908—1916).

⁴ У *НР* у надрукавана «кукуй»; у 12-м радку — «закукуй».

⁹ Гл.: Купала Я. ПЗТ. Т. 9. Кн. 1. С. 271, 273.

⁵ У *НР* надрукавана «пражыву».

⁶ У *НР* не захавана аўтарская строфіка вершу.

⁷ ...*сьпяць* — У «Вянку» — *сьняць*.

⁸ Вестка пра сьмерць паэта прыйшла ў Вільню на пачатку кастр. 1917 г., бо А. Луцкевіч надрукаваў у *Г* нэкралёг «Памяці Максіма Багдановіча» 9 кастр.

Прадвесьнікі адраджэньня (с. 60)

Друкуецца паводле: *НР*, дзе апублікаваны ўпершыню ў якасьці прадмовы.

Датуецца годам першае публікацыі.

Арт. зьяўляецца першаю працай А. Луцкевіча, у якой ён асэнсоўвае гісторыю беларускае літаратуры. Гл. таксама арт. «Пуцяводныя ідэі беларускае літаратуры», «На новых шляхох» і лекцыю «Эвалюцыя беларускае адраджэнскае ідэалёгіі і адбіцьцё яе ў літаратуры».

¹ ... для Беларусі, увайшоўшай разам з усеі Літвой у склад Польскай Рэчы Паспалітай... — Рэч Паспалітая 1569—1795 гг. лічылася дзяржаваю «абодвух народаў» — народу Пагоні (Вялікага Княства Літоўскага) і народу Белага Арла (Кароны Польскай); Рэччу Паспалітай Абудвух Народаў называюць яе і ў літаратуры. Польскаю Рэччу Паспалітаю (Рэспублікаю) яе называлі ў расейскіх дакумэнтах і літаратуры, гэтую назву дзяржавы папулярызавалі і польскія шавіністы, якія марылі пра адраджэньне Рэчы Паспалітае ў межах 1772 г., але ня як фэдэратыўнае, а ўнітарнае польскае дзяржавы.

² ...беларускім асталося толькі сялянства, часьцю — дробнае мяшчанства ды работнікі на мястох... — Перапіс насельніцтва 1897 г. паказаў, што па-беларуску размаўлялі найменш 43 працэнты шляхты, пераважна дробнае.

³ У 1865 гаду было забаронена друкаваць у межах Расеі беларускія кніжкі, і гэта забарона трывала 40 гадоў... — Гл. заўвагу 2 да арт. «Беларускі тэатар».

⁴ Пробы беларускага пісьменства сягаюць нават канца XVIII ст., калі Манькоўскі напісаў сваю «Энэіду»... — Найбольш імаверным аўтарам «Энэіды навыварат», напісанае, як мяркуецца, паміж 1816 і 1828 гг., лічыцца В. Равінскі.

⁵ ...«Сялянка»..., каторую ігралі ў 50-х гадах на мінскай сцэне. — Потым А. Луцкевіч удакладніць гэтую дату (гл. рэц. «Juzef GoiNebek. Wincenty Dunin-Marcinkiewicz, poeta polsko-białoruski»).

⁶ Мацей Бурачок — гэта інтэлігент,... вучыўшыся... у маскоўскім унівэрсытэце... — Ф. Багушэвіч у 1861 г. быў адлічаны зь Пецярбурскага імператарскага ўн-ту. Пазьней Луцкевіч удакладніў зьвесткі пра вучобу паэта (гл. арт. «Жыцьцё і творчасць Фр. Багушэвіча ў успамінах ягоных сучасьнікаў»).

⁷ ...«опраткі душы». — У прадмове да «Dudki bieiaruskaje» Ф. Багушэвіч назваў мову адзежай душы.

⁸ ... узьвялічвае тую мазолістую руку, на каторай «няма сказы»... — Алюзія на верш «Не цурайся».

⁹ «А што ж то ураднік за велькі індык?» — Радок зь вершу «У вострозе».

¹⁰ «Вязанка», 1913... — Зб. «Вязанка» надрукаваны ў 1903 г.

Алэйзія з Пашкевічаў Кейрысавая (Цётка) (с. 62)

Друкуецца паводле: *НР*, дзе апублікаваны ўпершыню.

Датуецца годам першае публікацыі.

Цытаты і загаловкі твораў спраўджаныя з тэкстамі ў *НД* і *НН*, а таксама ў зб. «Скрыпка беларуская» і «Хрэст на свабоду». Не захаваўся зб. «Skrypka bieiaruskaja» 1906 г. выд., а таму немагчыма высветліць, ці ёсьць адрозьненні паміж тэкстамі пэаткі, надрукаванымі ў гэтым зб. і яго кірылічнай рэдакцыі.

Скарочаным варыянтам гэтае працы зьяўляецца арт. А. Луцкевіча «Цётка (У дзясятыя ўгодкі сьмерці Яе)», апублікаваны ў *НС* 3.11.1926 г. пад псэўд. *Ант. Навіна*.

Арт. папярэднічае «ўрэзка» ад рэдакцыі:

«У пачатку сёлетняга лютага месяца мінула 10 гадоў ад дня сьмерці беларускае песьняркі-рэвалюцыянэрки *Алэйзіі з Пашкевічаў Кейрысавой*, веданай пад мянюшкай *Цёткі*.

Угодкі гэтыя прайшлі неяк няўзнак. Дык хоць пад канец году — у традыцыйны «Задушны дзень» — лічым сваім абавязкам памянуць памершую без пары Таварышку, зьмяшчаючы гэты кароткі агляд грамадзкае працы і паэтычнае творчасці Цёткі».

Цалкам новым быў абзац, напісаны Луцкевічам адмыслова для *НС*:

«Цётка пакінула даволі багатую літаратурную спадчыну ў рукапісах, але ў ваенным часе нельга было ні пазнаёміцца зь імі, ні выкарыстаць іх. Гэта — праца для будучыны, каторая мо выкрые новыя староны ў душы і творчасці без пары зышоўшай са сьвету выдатнай грамадзкай работніцы і пясняркі. Можам толькі пашкадаваць, што беларусы, якія жывуць у Коўне, дзе ў інж. Кейрыса перахоўваецца ўся спадчына па Цётцы, не парупіліся зрабіць гэтага дагэтуль».

Гл. таксама арт. «Нашы страты» і нэкралёгі «Алэйзія Пашкевіч-Кейрысова» і «Памяці Цёткі. У гадаўшчыну сьмерці».

У лют. або ў сак. 1932 г. А. Луцкевіч выступаў зь лекцыяй пра Цётку ў БНТ¹⁰.

¹ Гэты раён Вільні называецца Новая Вілейка.

² *...яна прымушана была выехаць за граніцу. Яна знайшла сабе прытынак у Львове — між братамі-ўкраінцамі. Тут хадзіла ва ўнівэрсытэт — на гістарычна-філялягічны факультэт...* — Гл. заўвагу 1 да арт. «Нашы страты».

³ *Выйшаўшы замуж і зьмяніўшы гэтак імя, Цётка вярнулася назад у родны Край...* — Гл. заўвагу 2 да арт. «Нашы страты».

⁴ *... яна была пры закладзінах беларускага тэатру...* — Гл. заўвагу 3 да арт. «Нашы страты».

⁵ *Працавала дзеля школьнай справы, падганяўшы кніжкі для пачатковых школ і выпусьціла ў сьвет сваё «Першае чытаньне».* — Гл. заўвагу 4 да арт. «Нашы страты».

⁶ Гл. заўвагу 5 да арт. «Нашы страты».

⁷ *Авочнасьць* (польск. owośnoж ад owoś — плод) — плоднасьць, плённасьць.

⁸ *...«Мора (Народная рэвалюцыя)»...* — Твор мае заглавак «Мора (Рэвалюцыя народная)».

⁹ Зб. «Хрэст на свабоду» надрукаваны ў друкарні базыльянскага манастыра ў Жоўкве пад Львовам у 1906 г.

¹⁰ *Сяргей у шматы!* — На ўвазе маецца вялікі кн. Сяргей Аляксандравіч.

¹¹ *Мірскі бяжыць аж да хаты.* — На ўвазе маецца мін. П. Сьвятаполк-Мірскі.

¹² *...Беданосцаў аж хварэе.* — На ўвазе маецца обэр-пракурор Сыноду К. Пабеданосцаў.

¹³ *З усей сілы і з размаху Горкай скаргаў і зьвёзды здам.* — У зб. «Скрыпка беларуская»: *З усей сілы і размаху, Як красівам у зьвёзды здам.*

¹⁴ *Як замёршы, людзі сьпяць... Я там віўся, я там біўся...* — У зб. «Скрыпка беларуская»: *Ад цямоты людзі сьпяць. Я там біўся, я там віўся...*

¹⁵ *Але ўсё ж я не дабіўся...* — У зб. «Скрыпка беларуская»: *Але ўсё ж такі не дабіўся...*

¹⁶ «*Я хацела б...*» — Верш мае заглавак «Мае думкі».

¹⁷ *...у вершу «Грайка», падпісаным ужываным часам паэткай псэўданімам Мацей Крапіўка...* — Верш гэты апублікаваны пад псэўд. *Мацей Крапіва* (НН. 1909. 29 (11) студз.).

¹⁸ Твор мае заглавак «Лішняя».

¹⁹ Твор мае заглавак «Прысяга над крывавымі разорами».

²⁰ *Цяпер, брацьця, мы з граніту! Душа наша — з дынаміту! Рука — цьвёрда, грудзь — акута, Пара, брацьця, парваць пуга!* — У зб. «Скрыпка беларуская»: *Цяпер, братцы, мы з граніту, Душа наша з дынаміту; Рука цьвёрда! Грудзь акута! Пара, братцы, парваць пуга!*

²¹ Гэты верш, апублікаваны у зб. «Скрыпка беларуская», мае заглавак «Вера беларуса».

Канстанцыя Буйло (с. 67)

¹⁰ *БЗвон*. 1932. 4 чэрв.

Друкуецца паводле: *NP*, дзе апублікаваны ўпершыню.

Датуецца годам першае публікацыі.

Цытаты зь вершаў спраўджаныя з тэкстамі ў зб. «Курганная кветка».

¹ Мусіла б быць «заўсягды».

Зьмітрок Бядуля (с. 71)

Друкуецца паводле: *NP*, дзе апублікаваны ўпершыню.

Датуецца годам першае публікацыі.

Цытаты з твораў Зьм. Бядулі спраўджаныя з тэкстамі ў зб. «Abrazki» і *HN*.

¹ ...і тая нуда, якая веець ад шэрага, буднага вясковага жыцьця, «прырасла к яму, нібы смоўж да апенькі»... — У «Abrazkoch»: *Нібы смоўж да апенькі, прырасла ка мне нуда мая.*

² У *NP* надрукавана: «Сьвіст малога Габрусіка». Апавяданьне «Малітва малога Габрусіка» першы раз апублікаванае ў 1912 г.

³ *Бо як бы у чарах трымала яго...* — У *HN*: *Бо як бы у чарах трымала яе...*

⁴ *І хвілі апошняй загадку...* — У *HN*: *І хвілі апошняй разгадку...*

⁵ Прапушчаная адна страфа.

⁶ Пад псэўд. *Ясакар* Зьм. Бядуля выступаў у *HN* і ў 1913 г

⁷ Тут адноўлена строфіка *HN*.

⁸ *Зык песьні цудоўнай у сэры хаваў* — У *HN*: *Зык песьні паўночнай у сэры хаваў*

⁹ У *HN* гэтае чатырохрадкоўе аддзеленае ад папярэдняга рыскаю.

¹⁰ *Яму пахвалы за адвагу ня трэба...* — У *HN*: *Яму за адвагу пахвалы ня трэба...*

«Дзьве душы» М. Гарэцкага (с. 76)

Друкуецца паводле: *Зборніка «HN»*, дзе апублікаваная ўпершыню пад крыпт. *А. Л.*

Датуецца першаю палавінаю 1920 г., бо *Зборнік «HN»* выйшаў да 11 ліп. 1920 г.

Цытаты спраўджаныя з тэкстам ў кн.: Гарэцкі М. Дзьве душы: Повесьць. Вільня, 1919.

¹ *Першая беларуская повесьць* — *беларуская ня толькі на мове, але і на зьместу...* — Такое ацэнкі «Дзьвюх душаў» А. Луцкевіч будзе прытрымлівацца і ў аглядзе «Літаратурна-выдавецкая праца ў 1920 годзе», аднак пазьней — у арт. «Ідэоляг народнае інтэлігенцыі (Максім Гарэцкі)» — Луцкевіч назаве першаю «повесьцю» пісьменьніка ягонь твор «Антон». З гэтага можна зрабіць выснову, што ў 1920 — пачатку 1921 г. Луцкевіч ня бачыў асобнага выданьня «Антон» (Вільня, 1919).

Аб разуменьні А. Луцкевічам жанру *повесьці* гл. заўвагу 10 да арт. «10-летні юбілей беларускай прэсы».

² *...ані старога Абдзіраловіча-бацьку, ані яго роднага ні падмененага сына!* — Гэтак у *Зборніку «HN»*; адмаўленьне «ні» можна прачытаць і як «не».

³ *...а гэта... гэта...* — Перад трэцім «гэта» прапушчаныя словы: «хлапец круціў рукамі».

«Гісторыя беларускае літаратуры» (с. 78)

Друкуецца паводле: *HN*. 1920. 22 лістап., дзе апублікаваная ўпершыню пад псэўд. *Ант. Навіна*.

¹ Радкі 2—4 зь вершу М. Багдановіча «Дзень добры, Пане!» (<Пану Антону Навіне>). Гэта была першая частковая публікацыя вершу. Першая поўная публікацыя — у *ЗБ*. Цытата спраўджаная паводле *ЗБ*.

² Кніга Я. Фарботкі мае загаловак «Беларусь у песьнях: 1809—1919: Літаратурна-гістарычны нарыс». Аўтар лічыў, што «першым беларускім пісьменьнікам XIX веку, аб якім дайшлі да нас весткі і творы якога сустракаюцца ўжо у 1809 годзе, зьяўляецца Ян Баршчэўскі».

³ Гл. заўвагу 6 да арт. «Гутарка і шрыфт».

⁴ *...«Літоўскага Статуту»...* — Літоўскім Статутам у той час называлі Статут Вялікага Княства Літоўскага.

Друкуецца паводле бр.: Навіна Ант. Пуцяводныя ідэі беларускае літаратуры. Вільня: Выд. «Нашае Думкі», 1921. Пад тэкстам дата: *Вільня, 28.XII.1920.*

Упершыню — *НДумка*. 1921. 29 студз., 4, 18, 25 лют., 4 сак.

Абвестка пра выхад бр. была зьмешчаная ў *НДумцы* 15.04.1921 г.

Гл. камэнт. да нарысу «Прадвесьнікі адраджэньня».

Цытаты спраўджаныя з тэкстамі ў: Г. 1916. 15 лют., а таксама ў кн.: «Dudka bieiaruskaja Macieja Bugaszka» (Кракаў, 1891); «Smyk bieiaruski Szymona Reuki z pad Barysowa» (Познань, 1894); Купала Я. Шляхам жыцця. СПб., 1913; Колас Я. Песьні жалбы. Вільня, 1910.

¹ *...першыя старабаўгарскія (другувіцкія?) кнігі, копіі гэтых кніг, якія пісалі сьвятыя браты Кірыл і Мяфод...* — Сьвятыя Кірыла і Мяфод паходзілі з Македоніі і таму ў аснову мовы сваіх кнігаў паклалі македонскія дыялекты. Паколькі ж македонская нацыя фармавалася пазьней, баўгарскія нацыяналісты, якія прэтэндавалі і на македонскую тэрыторыю ды вялі за яе барацьбу з Сэрбіяй, лічылі гэтыя дыялекты баўгарскімі, а сьвятых Кірылу і Мяфода — баўгарскімі нацыянальнымі сьвятымі. Такі пункт гледжаньня быў прыняты гістарыёграфамі і лінгвістамі іншых краінаў¹¹.

² *...«кірыліца»...* — Гл. заўвагу 6 да арт. «Гутарка і шрыфт».

³ Аўтар мае на ўвазе школьны тэатр XVIII ст.

⁴ Гл. заўвагу 4 да нарысу «Прадвесьнікі адраджэньня».

⁵ Заснавальнікамі друкарні і «*Миўскай Прауды*», апрача Каліноўскага, былі, у прыватнасьці, Ф. Ражанскі і В. Урублеўскі. Усяго выйшла 7 нумароў газэты. Дакладнае месцазнаходжаньне друкарні невядомае. Некаторыя гісторыкі (Энцыклапэдыя гісторыі Беларусі. Т.5. С.230) выказваюць меркаваньне, што № 7 «*Миўскай Прауды*», магчыма, выйшаў у Вільні. Пра погляды Луцкевіча на «*Миўскују Прауду*» гл. таксама ў яго арт. «Праўда аб «Мужыцкай Праўдзе».

⁶ Пажагнаньне (польск. *poiegnanie*) — разьвітаньне.

⁷ Одпіс (польск. *odpis*) — копія.

⁸ Паколькі А.Луцкевіч карыстаўся не зусім карэктнаю публікацыяй твораў К.Каліноўскага ў «Гомане» (публікатар — В.Ластоўскі), у камэнт. яны цытуюцца па кн.: Каліноўскі К. За нашую вольнасьць: Творы, дакумэнты / Уклад., прадм., пасьлясл. і камэнт. Г. Кісялёва. — Менск: «Беларускі кнігазбор», 1999.

⁹ У публікацыі Г. Кісялёва гэты ліст мае наступную рэдакцыю:

«Браты мае, мужыкі родныя. З-пад шубеніцы маскоўскай прыходзіць мне да вас пісані, і можа раз астатні. Горка пакінуць зямельку радную і цябе, дарагі мой народзе. Грудзі застогнуць, забаліць сэрца, — но ня жаль згинуць за тваю праўду.

Прыімі, народзе, па шчырасьці маё слова прадсьмертнае, бо яно як з таго сьвета толькі для дабра Твайго напісана.

Нямаш, браткі, большага шчасьця на гэтым сьвесе, як калі чалавек у галаве мае розум і науку. Тагды ён толькі магчыме жыць ў багацтве, па праўдзе, тады ён толькі, памаліўшыся Богу, заслужыць неба, калі збагаціць наукай розум, разаўе сэрца і радню цэлу сэрцам палюбіць.

Но як дзень з ноччу ня ходзіць разам, так не ідзе разам наука праўдзіва зь няволяй маскоўскай. Дапокуль яна ў нас будзе, у нас нічога ня будзе, ня будзе праўды, багацтва і ніякай наўкі, — адно намі, як скацінай, варочаць будуць не для дабра, но на пагібель нашу.

Для таго, Народзе, як толькі калі пачуеш, што браты твае з-пад Варшавы б'юцца за праўду і свабоду, тагды і ты не аставайся ззаду, но ўхапіўшы за што зможаш, за касу, сакеру, цэлай грамадой ідзі ваяваці за сваё чалавечае і народнае права, за сваю зямлю радную.

Бо я табе з-пад шубеніцы кажу, Народзе, што тагды толькі заживеш шчасліва, калі над табой Маскаля ўжэ ня будзе!

¹¹ Гл. напрыклад: *Полный церковно-славянский словарь...* / Составил священник Григорий Дьяченко. Перавыданьне: Масква, 1993. С. XXII.

Твой слуга

Яська-гаспадар з-пад Вільні).

¹⁰ У Г і ў гэсьце А. Луцкевіча гэты ліст надрукаваны без разьбіўкі на строфы. У публікацыі Г. Кісялёва:

Марыська чарнабрэва, галубка мая,
Гдзе ж ся падзела шчасьце і ясна доля твая?
Усё прайшло, — прайшло, як бы не бывала,
Адна страшэнна горыч у грудзях застала.

Калі за нашу праўду Бог нас стаў караці
Дай ў прадвечнага саду вялеў прападці,
То мы прападем марна, но праўды ня кінем,
Хутчэй Неба і шчасьце, як праўду, абмінем!

Не наракай, Марыся, на сваю бяздолю,
Но прыймі цяжкую кару Прадвечнага волю,
А калі мяне ўспомніш, шчыра памаліся,
То я з таго сьвету табе адазвуся.

Бывай здаровы, мужыцкі народзе,
Жыві ў шчасьці, жыві ў свабодзе.
І часам спамяні пра Яську твайго,
Што згинуў за праўду для добра твайго.

А калі слова пяройдзе ў дзела,
Тады за праўду станавіся сьмела,
Бо адно з праўдай у грамадзе згодна
Дажджэш, Народзе, старасьці свабодна.

¹¹ ...на Лукішках... — Лукішкі — раён Вільні, у якім знаходзіцца знакамітая турма. Тут гаворка ідзе пра Лукіскі пляц, на якім пад сьценамі касьцёла сьв. Якуба быў павешаны Каліноўскі.

¹² На ўвазе маецца разьдзел «Песьні» ў зб. «Smyk bieiaruski» (1894).

¹³ На ўвазе маецца верш «Панская ласка».

¹⁴ ...урэшце выстаўляе ў сьмешным відзе «Панскае ігрышча»... — У «Smyku bieiaruskim» Ф. Багушэвіч зьмяшчае «Панскае ігрышча» Юркі (Ф. Тапчэўскага; прыпісваецца і А. Гурыновічу) і свой верш «Адказ Юрцы на «Панскае ігрышча».

¹⁵ Верш «Ахвяра» надрукаваны ў «Smyku bieiaruskim».

¹⁶ У Луцкевіча — «Не чурайся».

¹⁷ У бр. надрукавана «год».

¹⁸ ...«мы — сіла, мы — права»... — У першапублікацыі: *Мы сіла — мы права!*

¹⁹ «Сон над крывавымі разорами» — Гаворка пра «Прысягу над крывавымі разорами».

²⁰ ...у «Каляднай Чытанцы» 1903 г. — Гаворка пра «Kaladnuju pisanuku na 1904 hod», надрукаваную ў канцы 1903 г. У гэтым альманаху зьмешчаны Каганцоў твор «Малітва»; ягоная ж «Прамова» публікавалася ў *НН* за 17(30).12.1909 г.

²¹ *Гамуе* (польск. hamowaj) — тармозіць.

Літаратурна-выдавецкая справа ў 1920 годзе (с. 90)

Друкуецца паводле: *НДумка*. 1921. 7 студз., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. А. Л.

У гэтым аглядзе аўтар чамусьці ня згадвае *Зборнік «НН»*, які таксама выйшаў у 1920 г.

¹ ...кніжка *Максіма Гарэцкага «Дзьве душы»*... — *першая беларуская арыгінальная повецьць*... — Гл. заўвагу 1 да рэц. «Дзьве душы» М. Гарэцкага». Аб разуменьні А. Луцкевічам жанру *повесці* гл. заўвагу 10 да арт. «10-летні юбілей беларускай прэсы».

² Гл. заўвагу 2 да рэц. «Гісторыя беларускае літаратуры».

³ Дакладны загаловак зб.: «Памяці Івана Луцкевіча ў першыя ўгодкі сьмерці Яго (20.VIII.1919 — 20.VIII.1920)».

⁴ ...*Беларускае Галоўнае Школы (б. Пэдагогічны інстытут)*... — Маецца на ўвазе Менскі беларускі пэдагогічны інстытут, заснаваны ў канцы 1918 г. на базе Менскага настаўніцкага інстытуту. Бальшавікі ператварылі яго ў Менскі інстытут народнай адукацыі.

⁵ «Праграма Беларускае сацыял-дэмакратычнае партыі» — Бр., аўтарам якое быў А. Ж. (А. Смоліч), мела заглавак «Беларуская сацыял-дэмакратычная партыя, яе мэты і заданьні: Популярыны выклад праграмы».

⁶ «Беларускі рух ад 1916 да 1920 г.» — Бр. Я. Варонкі мела заглавак «Беларускі рух ад 1917 да 1920 г.».

⁷ «Зімою», «Магіла лева», «Яна і я» — Гэтыя творы былі напісаныя Я. Купалам у 1906 і 1913 гг.

⁸ Час. «Беларускае Жыцьцё» выходзіў у Вільні (з чэрв. 1919) і Менску (са сьнеж. 1919 па сак. 1920).

⁹ «Падарунах беларускаму жаўнеру» — зб., які выпусьціла БВК.

¹⁰ «На Чужыне» — Выйшаў толькі адзін нумар гэтага час.

¹¹ Час. «Чырвоны Шлях» выходзіў у 1918 г. у Петраградзе.

¹² Газ. «Дзяньніца» выходзіла ў 1918—1919 гг.

Наш культурны стан (с. 93)

Друкуецца паводле: *НДумка*. 1921. 22 студз., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Ант. Навіна*.

Арт. выклікаў недружалюбныя водгукі ў польскім друку. Луцкевіч адказаў на іх у «Адкрытым пісьме пану Ч. Янкоўскаму і іншым».

Гл. камэнт. да арт. «10-летні юбілей беларускай прэсы».

¹ ...*аповесці*... — Гл. заўвагу 10 да арт. «10-летні юбілей беларускай прэсы».

² Пераклады К. Бальмонта зь Я. Купалы невядомыя.

³ ...*аўтар трохтомнай навуковай граматыкі беларускай*... — На ўвазе маюцца выпускі 1—3 (выйшлі ў 1908—1912 гг.) 2-га тому дасьледаваньня Я. Карскага «Беларусы». У гэтых выпусках ён абгрунтаваў вучэньне пра гукавы і граматычны лад старабеларускай і сучаснай беларускай мовы.

⁴ *І ў тым жа Менску у 1919—20 гг. бачым закладзіны першай вышэйшай беларускай школы — Пэдагогічнага Інстытуту*... — Гл. заўвагу 4 да арт. «Літаратурна-выдавецкая справа ў 1920 годзе».

⁵ ...*«Маладая Беларусь» у Пецярбурзе — 1913 г.* — Альманах «Маладая Беларусь» выходзіў ў 1912—1913 гг.

⁶ ...*«Саха»*... — Гл. заўвагу 3 да арт. «На мяжы двух гадоў».

⁷ ...*«Лучынка»*... — Гл. заўвагу 4 да арт. «На мяжы двух гадоў».

⁸ ...*«Раніца»*... — Гл. заўвагу 8 да арт. «На мяжы двух гадоў».

⁹ На ўвазе маюцца «Вечерняя газета» і «Kurjer Krajoowy» (абедзьве 1912—1914).

Адкрытае пісьмо пану Ч. Янкоўскаму і іншым (с. 96)

Друкуецца паводле: *НДумка*. 1921. 4 сак., дзе апублікаванае пад псэўд. *Ант. Навіна*.

¹ *Сін-фэйнер (шын-фэйнер)* — сябар ірляндзкае нацыянальнае партыі Шын-фэйн.

Эвалюцыя краёвае культуры (с. 97)

Друкуецца паводле: *НДумка*. 1921. 1 крас., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Ант. Навіна*. Пад тэкстам дата: *12.III.1921*.

¹ ...*беларуская і літоўская мовы сталіся выключна мовамі народных мас*... — Гл. заўвагу 2 да нарысу «Прадвеснікі адраджэньня».

² У перакладзе В. Дуніна Марцінкевіча: «Літва! — родна зямейка! Ты, маўляў, здароўе...»

³ ...*а ня з Польшчай, каторая яму была духова чужой*... — У *НДумцы*: «а ня з Польшчай! каторая яму была духова чужой».

⁴...«Літоўскага Статуту». — Гл. заўвагу 4 да рэц. «Гісторыя беларускае літаратуры».

⁵...насьця Люблінскай уніі счэзла забарона польскай шляхце купляць зямлю і асядаць у Беларусі і Літве, і вось пачынае памалу наплываць да нас польскі шляхоцкі элемент. Але яго ня так ужэ многа... — Польская шляхта паводле Статуту 1588 г. і насуперак акту Люблінскай уніі не атрымала права набываць нерухомасьць і атрымліваць сьвецкія і духоўныя пасады ў ВКЛ. Уласьнікамі нерухомасьці і дзяржаўнымі дзеячамі ў ВКЛ палякі станавіліся пераважна праз матрыманіяльныя адносіны з шляхоцкімі фаміліямі Беларусі і Літвы, чым і тлумачыцца нешматлікасьць этнічна польскага элементу ў складзе шляхты беларуска-літоўскіх земляў.

Адраджэньне беларускага мастацтва (с. 100)

Друкуецца паводле: *НДумка*. 1921. 18 сак., дзе апублікаваны ўпершыню пад псеўд. *Ант. Навіна*.

Тэма гэтага арт. будзе разьвітая ў арт. «Дасьледчыкі беларускага мастацтва».

¹Далей цытуецца арт. І. Луцкевіча «Аб беларускім мастацтве (Думкі з прычыны выстаўкі ў Менску)», апублікаваны ў: *Г*. 1918. 6 верас. Апушчаны толькі першы абзац.

²...св. княгіні *Еўфрасіньні Полацкай*... — Св. Еўфрасіньня была князёўнаю.

³ Апушчана канцоўка сказу: «багата прадстаўленых у сабранні царкоўных старажытнасьцей Магілёва».

⁴ Прапушчаныя словы «і сярэбраных рэчах».

⁵ Расправа (польск. *rozprawa*) — дасьледаваньне, навуковы твор.

⁶ Поўны загаловак гэтае кнігі: «Weissruthenien. Land, Bewohner, Geschichte, Volkswirtschaft, Kultur, Dichtung». Яе — разам з Вальтэрам Егерам — рыхтаваў да друку А. Луцкевіч¹². У *Зборніку «НН»* надрукаваны агляд гэтай кніжкі.

⁷ На ўвазе маецца польская драўляная архітэктура ў Татрах, у т. л. ваколіцах г. Закапанэ.

З-над тылу архіваў (с. 102)

Друкуецца паводле: *НДумка*. 1921. 1 крас., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *А. Л.*

Пад загатоўкам стаіць рымская лічба І. Гэта дазваляе меркаваць, што А. Луцкевіч разглядаў публікацыю як першую частку больш шырокае працы, працяг якое ня выяўлены. Пазьней Луцкевіч напісаў арт. «Да 20-лецьця беларускае прэсы (Жменя цыфр)», які быў выкарыстаны складальнікамі даведніка «Кніга Беларусі: Зводны каталёг» (Менск: БелСЭ, 1986). Зьвесткі ж, якія ўтрымліваюцца ў дадзеным арт., у каталёгу ня ўлічаныя, бо ў ім не паказаны «Dziwiński szartok».

Гл. таксама камэнт. да арт. «10-летні юбілей беларускай прэсы».

¹ *Як вядома, у часе паўстаньня 1863 году ён наладзіў у Беластоку патайную друкарню..., у каторай і выпускаў сваю «Миўскужи Прауду».* — Выданьне «Миўскае Прауду» было наладжанае ў 1862 г. Гл. таксама заўвагу 5 да арт. «Пуцяводныя ідэі беларускае літаратуры».

²...*шэсьць нумароў.* — Выйшла сем нумароў «Миўскае Прауду».

³...*да сучаснага тыпу газэты было ёй вельмі далёка.* — Гэтую думку аўтар

¹² Гл.: *ДГБР*. С. 202; «Граф. Рудольф Абіхт (Жалобны ўспамін)».

¹³ Рукапіс лекцыі захоўваецца ў ЦБ Літ. АН: ф. 21, спр. 339.

¹⁴ Машынапіс рэфэрату «Narodowolcy-Białorusini i ich organ «Homon» (Przyczynek do ewolucji ideologii politycznej Białorusinów w XIX wieku)» захоўваецца ў БДАМЛІМ: ф. 3, воп. 1, адз. захав. 271, арк. 3—17. Тамсама (арк. 19—23) захоўваюцца 4 рукапісныя ўстаўкі да гэтага тэксту. Няпоўны тэкст рэфэрату надрукаваны ў выданьні: *Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie. 17—20.09.1935. T. 1—2. Lwów, 1936.* Пераклад рэфэрату, зроблены А. Смаленчуком паводле гэтага выданьня, надрукаваны ў: *Сп.* 2000. № 2—3.

¹⁵ Больш падрабязна пра гэта гл. у: Адамовіч Ант. «Як дух змаганьня Беларусі»: (Да 100-х угодкаў нараджэньня І. Луцкевіча). Нью-Ёрк: Выд. газ. «Беларус», 1983. С. 8—9; Turonek J. *Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi*. S. 29—31.

абгрунтоўвае ў сваім арт. «Праўда аб «Мужыцкай Праўдзе».

⁴ ...у 1865 годзе расейскі ўрад... выдае загад аб забароне беларускага друку наагул. — Гл. заўвагу 2 да арт. «Беларускі тэатар».

⁵ ... у канцы [18]80-х гадоў у Менску выходзіць гэктаграфаны «Гоман», каторага нам ужо і ўбачыць не ўдалося... — Расейскамаўны «Гомон», які ў 1884 г. выдавала беларуская фракцыя партыі «Народная воля», быў часопісам. Месца выдання — Санкт-Пецярбург. У 1930-х гг. Луцкевіч пазнаёміўся з часопісам і напісаў дзве працы: лекцыю «Нарадавольцы-беларусы і іх орган «Гомон». К 50-леццю выхаду «Гомона», зь якой ён выступаў 4.03.1934 г. у Т-ве прыяцеляў беларусаведы ўн-ту імя Сьцяпана Батуры ў Вільні¹³, і рэфэрат «Нарадавольцы-беларусы і іх орган «Гомон» (Да пытання пра эвалюцыю палітычнай ідэалёгіі беларусаў у XIX ст.)», які ён у верас. 1935 г. чытаў на VI усеагульным зьездзе польскіх гісторыкаў у Вільні¹⁴.

⁶ У 1903 г. бачым спробу выдаваць таксама падпольную «Свабоду»... як орган Беларускае Рэвалюцыйнае Грамады, аднак... і яе мы ня бачылі дзеля тае простае прычыны, што ўсё наклад перад жандарскім обыскам быў зьнішчаны ў канспірацыйным складзе. — «Свабода» была надрукаваная як орган БРП у канцы 1902 г. у маёнтку Іваноўскіх Лябёдка (Лідзкі пав.). Тамсама яе тыраж быў і зьнішчаны. Адзін асобнік В. Іваноўскі паспеў высласць брату — Ю. Іваноўскаму. Гэты асобнік быў арыштаваны паліцыяй¹⁵.

⁷ ...Беларускі Круг... — Гаворка пра Круг беларускай народнай прасьветы і культуры.

⁸ *Koio Białoruskiej Ojwiaty Ludowej* — Круг беларускай народнай прасьветы.

⁹ ... а ўсьлед за ёю «Наша Ніва». — *НД* выходзіла да 1(14).12.1906 г., а *НН* пачала выходзіць 10(23).11.1906 г.

¹⁰ Гл. заўвагу 10 да арт. «10-летні юбілей беларускай прэсы».

¹¹ Але хутка — пад уплывам «Нашае Нівы» — паміж капільскімі работнікамі пачынае пераважываць беларускі дух... — Названыя далей Ц. Гартны, А. Гурло і Хв. Чарнышэвіч дэбютавалі ў *НН* за 2 гады да выпуску «Голоса Низа» — у 1909 г.

¹² У *НДумцы* напісана «Гурла».

¹³ ...беларуская моладзь у Горадні... — Гаворка пра Горадзенскі гурток беларускае моладзі (1909—1914).

¹⁴ Гл. заўвагу 10 да арт. «10-летні юбілей беларускай прэсы».

¹⁵ *Магчыма, што, апроча тут апісаных, існавалі і іншыя рукапісныя, гэктаграфаваныя і т. п. выданні, аб якіх мала хто ведае.* — У арт. «Да 20-лецця Беларускае прэсы (Жменя цыфр)» А. Луцкевіч назаве рукапісны час. «Самасейка».

Жыдоўскае пытаньне ў нашым пісьменстве (с. 104)

Друкуецца паводле *АЖ*. Пад тэкстам дата: *Вільня, 15/V. 1921.*

Упершыню — п. з. «Жыдоўскае пытаньне ў беларускай літаратуры» і псэўд. *Антон Навіна* — *НДумка*. 1921. 27 мая. Выдадзены асобнаю бр.

Першапачаткова апошні абзац меў іншую рэдакцыю:

«Гэты гарачы кліч да жыдоў, выказаны ў высокамастацкай форме, бясспорна і разьдзяляецца ўсім сьвядомым беларускім грамадзянствам. А калі такія настроі, такія пагляды пануюць у павадыроў Беларускага народу, у яго нацыянальных прарокаў, дык нельга сумлявацца, што ў вольнай і незалежнай Беларусі жыцьцё здзейсніць тое, што знайшло ўжо для сябе гэткае яркае выражэньне ў беларускай літаратуры».

Цытаты спраўджаныя з тэкстамі ў *МБ* і *Б*, а таксама ў кн.: «Smyk bieiaruski Szymona Reuki z rad Bagusowa» (Познань, 1894); Купала Я. Шляхам жыцьця (СПб, 1913).

¹ ...з прычыны слабога разьвіцьця беларускага мяшчанства... — Беларускае мяшчанства было амаль цалкам вынішчанае ў часе вайны з Масковіяй 1654—1667 гг. і 2-й Паўночнай вайны. Гэтая ніша і была занятая іншанацыянальным мяшчанствам.

² ...«Дажынкi» (плягіят на «Сялянку»!)... — Гл. арт. «Літаратурны плягіят».

³ ...у сваім адказе *Юрцы* (*Гурыновічу*) на яго верш «Панскае ігрышча»... — Гл. заўвагу 13 да арт. «Пуцяводныя ідэі беларускае літаратуры».

⁴ У Багушэвіча: *Сеў жыдок у нас у вёсцы...*

⁵ Верш «Жыды» надрукаваны 10.10.1919 г.

Літаратурна-выдавецкая праца ў 1921 годзе (с. 108)

Друкуецца паводле: *БВ. 1922. 1 студз.*, дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *А. Л.*

¹ *...ад канца 1918 году існуюць і беларускія гімназіі...* — Першая беларуская гімназія адчынена ў 1917 г. у Слуцку.

² Гэтае выданне друкавалася ў перакладзе з расейскай.

³ *...агітацыйны лісток за выбары ў Віленскі Сойм.* — У кастр. 1920 г. Вільню, Ашмянскі, Браслаўскі, Віленскі, Лідзкі, Сьвянцянскі і Троцкі пав., якія юрыдычна належалі Літве, акупавалі польскія войскі, а ўся гэтая тэрыторыя на першы час была абвешчана «дзяржаваю» п. н. Сярэдня Літва. 9.01.1921 г. меліся адбыцца выбары ў Віленскі Сойм, або Устаноўчы Сойм Сярэдня Літвы. Супраць правядзеньня выбараў выступіла Ліга Нацыяў. Яна прапанавала правесці ў Сярэдняй Літве плебісцыт аб далучэнні да тае ці іншае дзяржавы, а для забеспячэння парадку ўвесці міжнародныя войскі. Літоўскі ўрад выступіў супраць плебісцыту, а супраць увядзеньня замежных войскаў — урад РСФСР. Тэрыторыя Сярэдняй Літвы была прызнаная спрэчнаю, і Ліга Нацыяў пажадала, каб Літва і Польшча паразумеліся, дзеля чаго пад яе патранатам былі праведзеныя безвыніковыя перамовы ў Бруслі. Пасля перамоваў польскі Устаноўчы Сойм прызначыў на 8.01.1922 г., выбары ў Віленскі Сойм. Гэтыя выбары байкатавалі беларусы, літоўцы і габрэі. Для агітацыі беларусаў за ўдзел у выбарах і быў наладжаны выпуск «Раніцы».

Ідэолаг народнае інтэлігенцыі (Максім Гарэцкі): Публічная лекцыя (с. 110)

Друкуецца паводле *АЖ. Пад тэкстам дата: Вільня, 25/XII 1921.*

Упершыню — *БЗ. 1922. 24 лют., 4 сак.* з падзагаловак «Літаратурна-сацыяльны нарыс».

З публічнай лекцыяй «М. Гарэцкі як ідэолаг народнае інтэлігенцыі» А. Луцкевіч выступаў 10.05.1926 г.

Гэты тэкст трэба разглядаць у сувязі з рэцэнзіяй «Дзьве душы» М.Гарэцкага і арт. «Абдзіраловіч і Барыка».

Цытаты спраўджаныя з тэкстамі ў кн.: Гарэцкі М. Рунь. Вільня, 1914.

¹ М.Гарэцкі вучыўся ў настаўніцкіх клясах Альшанскае ўзорнае школы.

² У зб. «Рунь»: *«Ты сваім бледным прыгаством і незразумелай адвечнай маўклівасьцю цягнуеш да сябе маленькую, сінявочкую Антосю, падымаеш яе, малютку, узводзіш на высокую страху...»*

³ У зб. «Рунь»: *«...пачуваючы цёплыя, сьмешныя сьлёзы на вачох, шаптаў, зламаны нясходнымі сіламі...»*

⁴ У зб. «Рунь» — «Патаёмнае».

⁵ *Добра ж і студэнту забыцца на думы гарадзкія — сівыя, паэзіяй народу роднага пачаставацца, душу засмучоную ажывіць»* — Гэта ня словы Архіпа, а аўтарская мова.

⁶ У Зборы твораў М. Гарэцкага пасля гэтага сказу ідзе наступны сказ: *І твой бацька, і твая маці ўсё жыццё цярпелі ад паноў, ненавідзелі іх — і цябе наўчылі ненавідзець іх.*

⁷ У Зборы твораў: *...краіў сабе сэрца зласьлівасьцю на паноў.*

⁸ У Зборы твораў: *...не хварэў на інтэлігенцкія хваробы.*

⁹ Далей у арт. Луцкевіча прапушчаны сказ: *Стыднёўка, што ўкрадня ўночы конікаў вадзіў у панскі лес.*

¹⁰ *...за ягады...* — У зб. «Рунь»: *за кошычак ягад...*

¹¹ Аб разуменьні А. Луцкевічам жанру *повесці* гл. заўвагу 10 да арт. «10-летні юбілей беларускай прэсы».

¹² «Дзьве душы» выйшла менш як праз год пасля «Антона», таксама ў 1919 г. Памылка вынікла, мусіць, з таго, што 1920 год прастаўлены на вокладцы кніжкі (на шмудцтыгуле яна датаваная 1919 годам).

¹³ *...а гэта... гэта...* — Гл. заўвагу 3 да рэц. «Дзьве душы» М. Гарэцкага».

Песняру зямлі нашай (с. 118)

Друкуецца паводле: *БЗ*. 1922. 29 верас., дзе апублікаваны ўпершыню пад псеўд. *Ант. Навіна*.

¹ ...*Манюшка... быў тварцом першае беларускае опэры*. — «Сялянка» В. Дуніна-Марцінкевіча і С. Манюшкі зьяўляецца апэртаю.

² Гл. заўвагу 5 да нарысу «Прадвесьнікі адраджэньня».

Нязнаныя творы М. Багдановіча (с. 119)

Друкуецца паводле: *НБ*. 1923. 6 студз., дзе апублікаваны ўпершыню пад псеўд. *Ант. Навіна*.

Арт. папярэднічае першапублікацыі 7 перакладаў М. Багдановіча з П. Вэрлена: «Chanson d'automne (***)Як раньш, пье...», «Раяль цалуе тонкая рука...», «О, сум, засьні ў душы маей...», «Зіяньне месяца», «Покуль, зорка, ўраньні твой...», «Il pleure dans mon coeur (***)Плач сэрца майго...» і «Il faut, voyez vous, nous pardonner les choses (***)Трэ' нам, бачыш, усё між сабой дараваць...».

Гэтая публікацыя, а таксама дасланыя А. Луцкевічам у ІБК аўтографы паэта былі выкарыстаныя пры ўкладаньні 1-га т. Твораў М. Багдановіча (Менск, 1927). Камэнтатары адзначалі, што не знайшлося толькі аднаго перакладу з П. Вэрлена — вершу «Ракаўкі». Гэты пераклад быў знойдзены і апублікаваны Луцкевічам у 1933 г. (гл. «Зь недрукаванае спадчыны па М. Багдановічу»).

¹ Гл.: Багдановіч М. ПЗТ. Т.3 С.247—248. У Зборы твораў (1968) і ПЗТ гэты ліст датуецца 29 ліпеня. Акрамя таго, камэнтатары сьцьвярджаюць, што гэты ліст упершыню апублікаваў М. Смолкін.

² М. Багдановіч пераклаў 22 вершы П.Вэрлена: апрача пералічаных у гэтым лісьце твораў, таксама «Млоснасьць» (у 1913 г.).

³ У ПЗТ пасья слова «сіні» шматкроп'е.

⁴ У ПЗТ «усьні».

⁵ У ПЗТ «Покуль зорка».

⁶ Пасылаючы пераклады ў Пецяярбург, М. Багдановіч, трэба думаць, меркаваў, што іх апублікуюць у *МБ*.

⁷ в. — верш.

⁸ У ПЗТ не «замест», а «заменш».

⁹ У ПЗТ слова «тэй» няма.

¹⁰ У *НБ* — «эўропэізма», у ПЗТ — «европеізма».

¹¹ У камэнт. да 1-га тому ПЗТ М. Багдановіча напісана: «Па невядомых для нас прычынах пераклады з П.Вэрлена ў «Вянок» не ўвайшлі».

¹² Акрамя гэтых сямі перакладаў з П.Вэрлена ў *НБ*, былі надрукаваныя яшчэ: два ў 1913 г. у *НН*, адзін — у *Гадавіку* (гл. арт. «Зь недрукаванае спадчыны па М. Багдановічу»), а астатнія дванаццаць — у 1-м томе Твораў М.Багдановіча (1927).

¹³ ...*пераклады такжа з Гарацыя і Авідзія. Дзе яны апынуліся, няма ведама*. — Пераклад з Гарацыя («Памятнік») быў апублікаваны В. Ластоўскім у час. «Кругвііапі»: 1918. № 1. Адзін пераклад з Авідзія — «Грамада зорак «Карона» — апублікаваны ў «Вянку», а другі — «Ікар і Дзедал» — у першым томе Твораў (1927). У ПЗТ усе тры пераклады паводле згаданага А. Луцкевічам ліста датуюцца 1911—1912 гг.

«Строма» — Уладзімер Дубоўка (с. 120)

Друкуецца паводле: *НБ*. 1923. 14 лют., дзе апублікаваная ўпершыню пад псеўд. *Ант. Навіна*.

Гэты зб. У. Дубоўкі крытык разглядаў таксама ў арт. «На новых шляхах».

Цытаты спраўджаныя з тэкстамі ў кн.: Дубоўка У. Строма: Вершы. Вільня: Выд. «Нашай Будучыны», 1923.

¹ У «Строме»: *Не жальбую, тых дзянькоў я, не шкадую, Што жыццё даўно развееяла, як дым...*

Вязьніца Адама Міцкевіча (с. 121)

Друкуецца паводле ЗБ, дзе апублікаваны з наступным подпісам: *Антон Луцкевіч, Старшыня Беларускага Навуковага Т-ва*. Пад тэкстам дата: *Вільня, у маі 1923*.

Надрукаваны разам з «Праколам Камісіі Беларускага Навуковага Таварыства дзеля выясьнення месца камэры Адама Міцкевіча ў Базыльянскіх мурах» (гл. *Дадаткі*).

Тэкст арт. у 1923 г. выдадзены асобнымі бр. па-беларуску (пад тым самым загаловакам) і па-польску (пад загаловакам «Prawda o celi Konrada: W setn.№ rocznik procesu filomaty»).¹

ЗБ. ЗБ, пазначаны 1923 годам, выйшаў на самым пачатку 1924 г. Абедзьве бр., найбольш імаверна, надрукаваны ў самым канцы 1923 г., пра што сьведчыць рэц. польскамоўнага тэксту ў *PW* (1924, № 2).

Машынапіс арт. «Cela Konrada» (датаваны: Wilno, w maju 1923 г.) захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. захав. 265.

Пасля зьяўленьня бр. «Prawda o celi Konrada...» і рэц. яе А.Луцкевіч вяртаўся да пытання пра вязьніцу А. Міцкевіча ў лістах «З прычыны спрэчкі пра «камэру Конрада» і «Яшчэ адзін напад».

Тэме змаганьня за Базыльянскія муры прысьвечаны таксама іншыя артыкулы А. Луцкевіча.

¹ *Towarzystwo Miłośników Wilna* — Таварыства замілаваных Вільню.

² Заўвага ад рэдакцыі ЗБ.

³ *Two Przyjacieli Nauk* — Таварыства прыяцеляў навук.

⁴ *...celi Konrada...* — Камэры Конрада (так у польскай літаратуры называлі месца зняволеньня А. Міцкевіча). Слова *cela* ў дадзеным арт. і інш. матэрыялах, датычных гэтай тэмы, мае два значэньні: келья (манастырская) і камэра (у вязьніцы).

⁵ *Ostatnia jest, przylegia do murów kościoła: Nie sycha ж stamtąd, choć kto śpiewa albo woła. Muzyk dzień głośno gada ж i chci śpiewa ж wiele; W wieńcie rotundy№, ie to śpiewa ж w kościele.* — Апошняя, прылеглая да муроў касьцёла (уніяцкае царквы Сьв. Тройцы. — А. С.), Не чуваць адтуль, ці хоць хто сьпявае або гукае. Думаю сёньня голасна размаўляць і хачу шмат сьпяваць: У горадзе падумаюць, што гэта сьпяваюць у касьцёле.

⁶ Пляны і літаграфіі І. Трутнева тут не друкуюцца.

⁷ У машынапісе «Cela Konrada»: «Сьцьверджана згодна зь інвэнтаром 1841 г. Камісіяй Белар. Навуковага Т-ва ў складзе з пп. праф. Браніслава Тарашкевіча, інж. Антона Неканды-Трэпкі, архітэктара Лявона Дубейкаўскага, Міхала Кахановіча, і кс. Адама Станкевіча пад кіраўніцтвам Антона Луцкевіча».

На новых шляхах (с. 124)

Друкуецца паводле АЖ.

Упершыню — п. з. «Новае ў беларускай паэзіі» і псэўд. *Ант. Навіна* — у ЗБ.

У ЗБ датавана 27.VI.1923, а ў АЖ — 23.VI.1923.

Цытаты спраўджаныя з тэкстамі ў кн.: «Dudka bieiaruskaja Macieja Buraczka» (Кракаў, 1891); Колас Я. Песьні жальбы. Вільня, 1910; *ягоная жс*. Водгульле. Менск, 1922; Дубоўка У. Строма: Вершы. Вільня: Выд. «Нашай Будучыны», 1923; Чарот М. Босыя на вогнішчы. Менск, 1922; Жылка У. Уяўленьне. Вільня, 1923.

¹ *...антагенія і філягенія...* — Тое, што й антагенэз ды філягенэз.

² *...«над народу сконам»...* — У вершы «Мая дудка» ёсьць радок «над народу доляй».

³ *...«песьня хораў».* — Алюзія на верш «Усход сонца».

⁴ Гл. заўвагу да рэц. «Строма» — Уладзімер Дубоўка.

⁵ У АЖ — «мілалётных».

⁶ Шмтакроп'е тут азначае пропуск наступнага радка: *Ня леце крыві — не пагасьне*.

⁷ Прапушчаны радок *Тру-ру-ру, тра-та-та!*

⁸ п. — песьня.

⁹ Шматкроп’ем абазначаны абрыў у цытаваньні.

Нязнаны верш Вінцука Дуніна-Марцінкевіча (с. 132)

Друкуецца паводле *ЗБ*, дзе апублікаваная ўпершыню бяз подпісу.

Хоць у апошнім сказе тэксту маюцца словы «Сыны яго добра памятаюць...», датуецца ён годам першае публікацыі.

Нататка А.Луцкевіча выкарыстоўвалася пры публікацыі гэтага вершу ў кн.: Дунін-Марцінкевіч В. Творы / [Уклад., прадм. і камэнт. Я.Янушкевіча]. Менск, 1984. Яна амаль цалкам перадрукавана ў камэнт. да вершу. З цэнзурных меркаваньняў імёны І. і А. Луцкевічаў у камэнт. былі апушчаныя.

¹ Архіў Р.Зямкевіча загінуў у час 2-й сусьветнай вайны.

«Бунт проці Бога» (с. 133)

Друкуецца паводле *АЖ*.

Упершыню — *НСьцяг*. 1923. 4 ліп., дзе апублікаваны пад псэўд. *Ант. Навіна*.

У *НСьцягу* адсутнічала частка арт., прысьвечаная Казіміру Сваяку. Асновай для гэтае часткі паслужыў арт. «Казімір Сваяк», прысьвечаны памяці паэта і апублікаваны ў *БСпр* 19.05.1926 г. пад псэўд. *Ант. Навіна*. Артыкул выклікаў палеміку ў друку (гл. камэнт. да арт. «Адказ на адказ»). У *АЖ* адсутнічаюць уступная і заключная часткі арт. «Казімір Сваяк». Падаем іх тут.

Уступная частка:

«Звычайны для беларускіх народных інтэлігентаў цяжкі жыцьцёвы шлях закончыў ён звычайнай жа для іх сьмерцю — ад сухотаў.

Так яно ў нас вядзецца заўсёды: дзіця, узгадаванае ў курнай мужыцкай хаце, ад першага дня свайго спазнаўшае, што такое голад і холад, аддаўшае ўсе сілы свайго кволага цела на працу *мысьлі*, — ня мела ўжо патрэбнае адпорнае сілы на тую страшную хваробу, якая штодня збірае багатае жніво спасярод працоўнае беднаты... І наш пясняр, уваходзячы ў самастойнае жыцьцё, увайшоў у яго ўжо заражаны хваробай, якая скасіла цэлы доўгі рад найлепшых працаўнікоў і барацьбітоў за адраджэньне і вызваленьне Беларусі».

Заключная частка:

«Творчасць Сваяка не абмежавалася адно гэтым зборнікам. Паэт наш пісаў усьцяж, друкуючы свае новыя творы ў беларускіх часопісах, дый, здаецца, многа вершаў яго асталося ў рукапісах. Пакінуў ён і свой дзеньнік, які мае вялікую цану дзеля пазнаньня гэтае вялікае, але надломанае неадпаведнымі варункамі жыцьця і перажытай трагэдыяй Душы. Трэба спадзявацца, што ўся літаратурная спадчына па ім будзе рупліва сабраная і аддадзена грамадзянству — у друкаванай форме.

Глыбокія думкі, шчырыя перажываньні, вылітыя ў вершах Сваяка, зусім акупаць іх тэхнічныя нястачы і шмат каго прымусяць глыбей і паважней унікнуць у жыцьцё, у яго законы і сілы, кіруючыя ім».

Арт. «Бунт проці Бога» датуецца 1923—1929 гг.

Цытаты спраўджаныя з тэкстамі ў: *Г*. 1916. 15 лют., а таксама ў кн. «*Dudka bieiaruskaja Masieja Bugaczka*» (Кракаў, 1891).

¹ У *НСьцягу* пасья гэтага абз. асобным абз. ішоў сказ: «Ужываньне слова «бог» абсалютна забаронена».

² Тут і далей цытаты зь вершу «Праўда».

³ В. К. Каліноўскі быў павешаны.

⁴ ...*вялікага Адама*... — Гаворка пра А. Міцкевіча.

⁵ Луцкевіч цытуе верш у той рэдакцыі, у якой ён быў апублікаваны ў *Б* за 11.01.1920 г.

⁶ Два папярэднія абз. гэтае часткі адсутнічаюць у арт. «Казімір Сваяк» у *БСпр* і напісаныя адмыслова для *АЖ*.

⁷ ...«з рук божага Даўцы» ён ужо не чакае «збаўленьня з долі апяванай»... — У зб. «Мая ліра» (верш «Айчыны мілай...»): *Зор мой дарэмна шукае выбаўцы, Ня віджу сільных між браці паганай, — І не чакаю з рук божага Даўцы Ужо збаўленьня з долі апяванай.*

⁸ Тут і далей цытаты зь вершу «Айчыны мілай...»

⁹ ...*вытвараная*... — У *АЖ*: *вытраваная*.

¹⁰ На ўвазе маецца тут недакладна працытаваны верш «Мая вера» (1918), зьмешчаны ў зб. Я. Купалы «Спадчына».

¹¹ У першапублікацыі апошні сказ адсутнічае.

У справе звароту беларускае культурнае маемасьці (с. 137)

Друкуецца паводле: З. 1923. 11 лістап., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *І. М—ка*.

¹ ...адносіцца да часоў прыналежнасьці Беларусі да Польшчы! — Гл. заўвагу 1 да нарысу «Прадвесьнікі адраджэньня».

Наш культурны рост (с. 138)

Друкуецца паводле: З. 1924. 4 студз., дзе апублікаваны ўпершыню пад псўд. *Ант. Навіна*.

Гл. камэнт. да арт. «10-летні юбілей беларускай прэсы».

¹ ...каля 400 беларускіх народных школ... — У бр. «Польская акупацыя ў Беларусі» (1920) і арт. «Дзесяцілецьце Беларускае школы» (*ЖБ*. 1925. 12 лістап.) А. Луцкевіч пісаў, што да канца нямецкае акупацыі на заходніх беларускіх землях мелася 153 школы¹⁶. Паводле А. Бэргман, каля 200 школаў мелася ў пэрыяд Сярэдняе Літвы¹⁷. Між тым польскі дасьледчык С. Маўэрсбэрг падлічыў, што ў Заходняй Беларусі ўлучна зь Сярэдняй Літвой у 1921 г. было каля 300 школаў¹⁸.

² ...дзёвюх вучыцельскіх сэмінарыяў... — Гаворка пра Сьвіслацкую (1916—1918) і Барунскую (1920—1921) сэмінарыі.

³ ...на Ўсходзе... — У З надрукавана «на Захадзе».

⁴ ...месячнік «Польшыя» і «Адраджэньне»... — Першы нумар час. «Польшыя» выйшаў у сьнеж. 1922 г.; альманах «Адраджэньне» быў забаронены.

⁵ Выйшла толькі адна кніжка зб. «Заходняя Беларусь».

⁶ У чэрв. 1923 — сак. 1927 г. выйшла 12 нумароў час. «Крывіч».

⁷ Час. «Беларускі студэнт» выходзіў толькі ў 1923 г. (надрукавана 7 нумароў).

⁸ Гл. заўвагу 11 да лекцыі «Дэоляг народнае інтэлігенцыі (Максім Гарэцкі)».

⁹ «Дзіцячы сьпеўнік» А. Грыневіча надрукаваны ў 1925 г.

З прычыны спрэчкі пра «камэру Конрада»: (Ліст у рэдакцыю) (с. 140)

Друкуецца ў перакладзе з польскай паводле: *РВ*. 1924. № 6, дзе апублікаваны ўпершыню.

Пад тэкстам дата: *Wilno, 8—III—24 r.*

Гл. таксама: арт. «Вязьніца Адама Міцкевіча», «Працікол Камісіі Беларускага Навуковага Таварыства дзеля выясьненьня месца камэры Адама Міцкевіча ў Базыльянскіх мурах» (*Дадаткі*) і ліст «Яшчэ адзін напад».

¹⁶ Гэтая лічба называецца і ў *Зборніку «НН»* (с. 48), а таксама ў арт. «1923 год у беларускім жыцьці» (З. 1924. 1 студз.).

¹⁷ Бэргман А. Слова пра Браніслава Тарашкевіча. Менск, 1996. С. 48.

¹⁸ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918-1939. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1968. S. 106.

¹ Meritum — сутнасьць.

² Inde irae! — Адсюль гнеў!

³ Пасэсія (польск. posesja) — нерухомая маёмасьць (зямельны ўчастак, домаўладаньне).

⁴ ...манастырскі гмах... з боку саду (поўдзень), паводле тэрміналёгіі інвэнтару 1841 г., чатырохпавярховы, і «камэра» п. Піганя, паводле тае ж тэрміналёгіі, знаходзіцца на трэцім паверху, а не на другім... — Гл. далей у тэксьце заўвагу аўтара наконт таго, што ў Расеі першы паверх будынку адпавядае партэрнаму паверху (партэру) у Польшчы і іншых краінах Эўропы, а другі паверх — першаму і г. д.

Яшчэ адзін напад: (Ліст у рэдакцыю) (с. 143)

Друкуецца ў перакладзе з польскай паводле: *РВ*. 1924. № 7, дзе апублікаваны ўпершыню.

Пад тэкстам дата: *Wilno, 24—III—24 г.*

Гл. таксама: арт. «Вязьніца Адама Міцкевіча», «Пракакол Камісіі Беларускага Навуковага Таварыства дзеля выясьнення месца камэры Адама Міцкевіча ў Базыльянскіх мурах» (*Дадацькі*) і ліст «З прычыны спрэчкі пра «камэру Конрада».

¹ Vide — глядзі.

² Nie mięж szoia (польск.) — ня мець сораму.

Аб беларускай драме (с. 144)

Друкуецца паводле: *ГБ*. 1924. 22 лют., дзе апублікаваны ўпершыню.

Тэкст мае у газ. падзагалавак «Лекцыя А. Луцкевіча» і зьмешчаны ў рубрыцы «З усёе Беларусі» (разьдзел «Заходняя Беларусь»). Паколькі А. Луцкевіч быў супрацоўнікам *ГБ*, то можна сьцьвярджаць, што гэты тэкст аўтарызаваны.

¹ ...напісаў опэру «Сялянка»... — Гл. заўвагу 1 да нататкі «Песьняру зямлі нашай».

Літаратурны плягіят (с. 146)

Друкуецца паводле: *СБ*. 1924. 5 верас., дзе апублікаваны пад псэўд. *Ант. Навіна*. Пад тэкстам дата: *Вільня, 1 ліпня 1924 г.*

Думку А. Луцкевіча падзяляў Ф. Аляхновіч у сваёй працы «Беларускі тэатар» (1924). У камэнт. да гэтае працы (гл.: Аляхновіч Ф. Выбраныя творы. Менск: Беларускі кнігазбор, 2005. С. 536) напісана, што п'еса П. Шпілеўскага «не зьяўляецца плягіятам з «Сялянка» В. Дуніна-Марцінкевіча, а насьледаваньнем гэтаму твору».

Успамін аб Мацею Бурачку (с. 148)

Друкуецца паводле: *СБ*. 1924. 27 ліп., дзе апублікаваны ўпершыню. Пад тэкстам: «Запісаў: Ант. Н—на».

А. Луцкевіч і пазьней будзе запісваць успаміны пра Ф. Багушэвіча (гл. «Жыцьцё і творчасць Фр. Багушэвіча ў успамінах ягоных сучасьнікаў» і «Зыгмунт Нагродзкі і яго адносіны да беларусаў: Пасьмертны ўспамін»).

Водзукі Вялікае вайны (с. 149)

Друкуецца паводле *АЖ*. Пад тэкстам дата: *Вільня I.VIII.1924.*

Упершыню — п. з. «Вялікая вайна ў беларускай літаратуры» і пад псэўд. *Ант. Навіна* — у *СБ* за 1.08.1924 г.

Цытаты спраўджаныя з тэкстамі ў *НН*, а таксама ў кн.: Купала Я. Спадчына. Менск, 1922; Колас Я. Водгульле. Менск, 1922.

¹ У *АЖ* гэты верш разьбіты на строфы. Тут верш надрукаваны так, як у *НН*.

² Motto — дэвіз, эпіграф.

³ Пад крывавай пойдучь сыцягі... — У *НН*: На крывавай пойдучь сыцягі.

⁴ Ад трупам значаных дарог — У *НН*: Ад трупа-значаных дарог

⁵ Шпакроп'ем абазначаны абрыў у цытаце.

⁶ Верш «1914-ты», надрукаваны ў апошнім нумары *НН* за 1914 г.

⁷ Далей цытуецца верш «Вясна 1915-ая», напісаны паэтам 7 чэрв. і надрукаваны ў *НН* 12 чэрв. 1915 г.

⁸ На ўвазе маецца Лютаўская рэвалюцыя 1917 г. у Расеі.

⁹ Друкаваны ў *ЗБ* урывак пазьней стаў часткай аповесці «Ціхія песьні», якая выйшла ў 1926 г. асобным выданнем, а ў 1930 г. была надрукаваная пад загалоўкам «Ціхая плынь». Гісторыю твору гл. у кн.: Гарэцкі М. Збор твораў: У 4 т. Т. 2. Мн., 1985. С. 400—410. Апрача таго, праз два гады пасля напісання гэтага арт. А.Луцкевічам у Менску асобным выданнем выйшлі запіскі М.Гарэцкага «На імперыялістычнай вайне».

¹⁰ ...*Вялікай вайне пасьвячае сваю... драму Якуб Колас.* — Мажліва, гаворка пра п'есу «Вайна вайне» (1927—1931).

Падсьведамае і сьведамае ў «душы беларускай» Сыракомлі (с. 152)

Друкуецца паводле: *СД*. 1924. № 1, дзе апублікаваны з падзагалёўкам «Паводле Антона Навіны «Przegląd Wilecki» № 18 — 1924 год».

Пад тэкстам: «Пераклаў з польскага Фр<анцішак> Гр<ышкевіч>».

Датуецца годам першае публікацыі.

Гэта адзіны вядомы нам прыжыцьцёвы пераклад польскамоўнага арт. А. Луцкевіча.

Луцкевіч зьяўляецца таксама аўтарам публікацыі «Аб беларускай душы Сыракомлі: (Уражаныні з ушанаваньня 75-годзьдзя сьмерці паэта)» (*РВ*. 1937. Nr 9).

¹ У... *юбілейным трактаце аб Сыракомлі...* — У 1923 г. адзначаліся 100-я ўгодкі з дня нараджэньня паэта.

² ...«*narodowo tuń!Nese*»... — якое мысьліць нацыянальна.

³ ...*думкай перакусіць*... — Гэтак у тэксьце.

⁴ ...*верша, які вітаець «добрыя весткі» з Захаду...* — Гл. верш «Добрыя весткі» ў арт. «Пуцяводныя ідэі беларускае літаратуры».

⁵ ...*былі... у гэтай часопісі і лепшыя, чым сяньняшнія, часы!* — У 1920-х гг. «Gazeta Warszawska» была органам эндэкаў.

⁶ Лірэйскаю моваю называлі мовы народаў будучай Югаславіі.

⁷ Рускай мовай (у адрозьненьне ад маскоўскай, расейскай) называлі мову беларускую.

⁸ Русінамі (Rusini, Białorusini) называлі беларусаў.

⁹ ...у *Расеі Катлярэўскі, а ў нас Падура...* — На ўвазе маецца, што І. Катлярэўскі жыў і працаваў у Расейскай імперыі, а Т. Падура — у Аўстра-Вугорскай.

¹⁰ ...*не спаўняюць Амфіянавага насланьня?* — Гаворка пра Амфіёна, сына Дзэўса і Антыёпы, першага музыканта ў грэкаў. Ягоная ігра на ліры змушала камяні складвацца ў сьцяну вакол Фіваў.

¹¹ ...*таленце імагінацыйным...* — Таленце вобразатворчым (ад франц. l'image — вобраз).

¹² На шпальтах (польск. na szpaltach) — на старонках, у газэтных калёнках.

¹³ Прым (польск. prym) — першынства, першасьць.

Абмылкі ў выданьнях твораў Багушэвіча (с. 155)

Друкуецца паводле: *СБ*. 1924. 27 жн., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Ант. Навіна*.

¹ Гл. заўвагу 2 да арт. «Беларускі тэатар».

² Менскія выдаўцы ўлічылі аўтарскую рэдакцыю ў першым выданьні «Dudki bieiaruskaj»: *Ad czuioha chleba huby absiadajuż.*

³ Такая рэдакцыя гэтага радка ў першым выданьні «Smyka bieiaruskaha».

⁴ У першым выданьні «Smyka bieiaruskaha» — *ksioniku*.

¹⁹ Гл.: *ГБ*. 1924. 9 крас.

Дасьледчыкі беларускага мастацтва (с. 156)

Друкуецца паводле: *СБ*. 1924. 12 верас., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подпісу.
Гл. таксама арт. «Адраджэньне беларускага мастацтва».

¹ Гл. таксама: Шчакаціхін М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. Менск: Навука і тэхніка, 1993. С. 5.

² Лекцыю «Старадаўняе беларускае мастацтва» Я. Драздовіч чытаў 6.04.1924 г.¹⁹

³ У асобніку *СБ*, зь якім працаваў укладальнік, далей ідуць нечытэльныя словы.

⁴ У *СБ* надрукавана «Брэжка».

Народ сам сабой (с. 159)

Друкуецца паводле: *СП*. 1924. 17 кастр., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Ант. Навіна*.

¹ Імаверна, што пад псэўд. *Дрыгвіч* выступаў У. Самойла.

² Цытата зь вершу «Свайму народу».

³ Цытата зь вершу «Мая вера».

⁴ ...«*ваши Запад і Ўсход*»... — Невядома, зь якога Купалавага твору цытата. Пра захад і ўсход паэта пісаў у вершы «Свайму народу» («Пяе аб тым, як гэтыя байніцы Край сьцераглі на захад і на ўсход»), пра «Варшаву панскую і царскую Маскву» (у адным з варыянтаў — «рабская Масква») — у вершы «Наша гаспадарка».

⁵ ...«*бунт проці Бога*» мае сваю гісторыю... — Гл. арт. «Бунт проці Бога».

Забытая кніжка (с. 161)

Друкуецца паводле: *СП*. 1924. 30 лістап., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Ант. Навіна*.

¹...*лятнаццаць гадоў назад...* — Выдавецкая суполка «Загляне сонца і ў наша ваконца» пачала працаваць у 1906 г.

²... *твор, які адзін толькі — у пяцьдзясятых гадох — і быў пастаўлены на сцэне пры жыццці аўтара...* — Пра пастаноўку «Сялянкі» гл. заўвагу 5 да нарысу «Прадвеснікі адраджэння», але раней за «Сялянку» (у верас. 1841 г.) была пастаўленая апэрата В. Дуніна-Марцінкевіча «Рэкруцкі жыдоўскі набор», лібрэта якое не захавалася.

³ Гл. нэкралёг «Марыя Кімантовая».

Дмітро Дарашэнка (К 25-летняму юбілею яго працы)(с. 162)

Друкуецца паводле: *НШ*, дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Ант. Навіна*.
Гл. таксама арт. «Жыццё і творчасць Фр. Багушэвіча ў успамінах ягоных сучаснікаў».

Віцук Дунін-Марцінкевіч: У 40-вья ўгодкі сьмерці яго(с. 163)

Друкуецца паводле: *БД*. 1925. 21 лют., дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Ант. Навіна*.

¹...*1848 год, так гарача вітаны ў беларускім вершу Сыракомлі.* — Гаворка пра верш «Добрыя весці» (гл. арт. «Пуцяводныя ідэі беларускае літаратуры» і «Эвалюцыя беларускае адраджэнскае ідэалёгіі і адбіццё яе ў літаратуры»).

²...*паклаў фундамент і для сучаснага беларускага нацыянальнага тэатру, ставючы на менскай сцэне сваю «камедыя-опэру» «Сялянку»...* — Гл. заўвагу 2 да арт. «Забытая кніжка».

У 400-я ўгодкі беларускага друку у Вільні (с. 164)

Друкуецца паводле: *БД*. 1925. 25 сак., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подпісу.

20-лецьце паэтыцкае працы Янкі Купалы (с. 165)

Друкуецца паводле: *I*. 1925. 31 тр., дзе апублікаваная ўпершыню бяз подпісу.

Апошні верш М. Багдановіча (с. 166)

Друкуецца паводле: *I*. 1925. 31 тр., дзе апублікаваная ўпершыню пад крыпт. *А. Н.*

¹ *Вільня, 19... г.* — Так у *I*. «Вянок» надрукаваны ў 1913 г.

² *У белым доме, дзе я ўміраю, Над сінім морам, ля самай бухты...* — Так у *I*. У ПЗТ паэта: *Ў краіне сьветлай, дзе я ўміраю, У белым доме ля сінняй бухты...*

«Безназоўнае» (Зборнік вершаў Янкі Купалы) (с. 166)

Друкуецца паводле: *I*. 1925. 24 чэрв., дзе апублікаваная ўпершыню пад псэўд. *Ант. Навіна*.

Цытаты спраўджанья з тэкстамі ў кн.: Купала Я. *Безназоўнае*. Менск, 1925.

Зб. «Безназоўнае» А. Луцкевіч разглядае і ў лекцыі «Напевы ліры Янкі Купалы».

¹...*вершаванай паэме «Сон на кургане»...* — Музіла б быць: драматычнай паэме «Сон на кургане».

²...*верш «Безназоўнае»...* — «Безназоўнае» аднесена да жанру паэмы.

Справа беларускага шрыфту (с. 167)

Друкуецца паводле: *БС*, дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *А. Н.*

Праблема графікі разглядаецца таксама ў арт. «Гутарка і шрыфт», іншых публікацыях.

¹ Грабскі (Grabski) Станіслаў (1871—1949), д-р філязофіі, праф., выдавец і публіцыст, дзеяч эндэцыі, пасол на Устаноўчы Сойм і Сойм Польскае Рэспублікі 1922—1927 гг.

² *Распраўляецца* (ад польск. *rozprawa*) — разьбірае, дасьледуе.

³...*у ей нічога беларускага ня творыцца...* — Ляцінкаю была напісана, у прыватнасці,

Кроніка Быхаўца.

⁴ ...ўсе беларускія кніжкі XVII і XVIII стагоддзя. — З XVIII ст. да нас дайшла толькі адна беларуская кніга: «Собрание припадков краткое и духовным особам потребное...» (Супрасьль, 1722).

⁵ ... нямецкія акупацыйныя ўлады — Гл. пра гэта ў арт. «Прызнаньне правоў беларускае мовы падчас сусьветнае вайны».

⁶ Было гэта йшчэ ў 1917 годзе. — Больш дакладна пра гэта гл. у арт. «Прызнаньне правоў беларускае мовы падчас сусьветнае вайны», бо БНТ заснавана ў 1918 г.

⁷ У сувязі з стварэньнем Беларускае Сацыялістычнае Радавае Рэспублікі на Ўсходзе — пераважна зусім ня звязаным з лацінкай... — Па сэнсу ў гэтай частцы сказа пасля працяжніка павінны стаяць словы «культурнага цэнтру» або «цэнтру культурнае працы».

Крашаніна (с. 170)

Друкуецца паводле: *ЖБ*, 1925. 25 жн., дзе апублікаваная ўпершыню пад крыпт. *А. Н—а*.

Публікацыі папярэднічае больш агульны заглавак: «Да гісторыі народнага мастацтва».

¹ *Пасьля перадруку... д-ра Іпэля аб беларускім мастацтве...* — Гл. арт. «Дасьледчыкі беларускага мастацтва».

«Сымон Музыка» (с. 171)

Друкуецца паводле: *ЖБ*. 1925. 24 кастр., дзе апублікаваная ўпершыню пад псеўд. *Ант. Навіна*. Пад тэкстам дата: *Вільня, 22.X.1925*.

Паколькі нумар за 24.10.1925 г. быў канфіскаваны, першая палавіна рэц. была зьмешчаная ў *ЖБ* за 28 кастр., а калі і гэты нумар быў канфіскаваны, першую палавіну рэцэнзіі надрукавалі ў газ. 29 кастр., а пасьля — 4 лістап. — і другую палавіну.

Рэц. была надрукаваная таксама ў кн.: Якуб Колас у літаратурнай крытыцы. Менск, 1926.

¹ Захоўваецца аўтарскі заглавак рэц., бо і паэма Я. Коласа ў першым выданьні мела заглавак «Сымон Музыка».

*Вільня ў беларускай літаратуры:
Публічная лекцыя, чытаная ў 1925 годзе,
з пазьнейшымі дапаўненьнямі (с. 176)*

Друкуецца паводле *АЖ*.

Упершыню — *СД*. 1925. № 5, дзе апублікаваная пад псеўд. *Ант. Навіна*.

Друкавалася асобнаю адбіткаю з час.

Датуецца 1925—1929 гг.

Цытаты спраўджанья з тэкстамі ў: «*Dudka bieiaruskaja Macieja Buraczka*» (Кракаў, 1891); Багдановіч М. Вянок. Вільня, 1913; Колас Я. Як дзядзька езьдзіў у Вільню і што ён там бачыў: (З расказу «Новая зямля») // *ВБ*. 1918. 28 крас.; Чарот М. Беларусь лапцюжная: Паэма. Менск, 1927.

Гл. таксама арт. «Вільня як крыніца натхненьня».

¹ Лекцыю «Вільня ў беларускай літаратуры» А. Луцкевіч чытаў для сяброў БСС 25.10.1925 г. Паведамляючы пра гэта, *ЖБ* 28.10.1925 г. пісала, што тэкст лекцыі будзе надрукаваны ў *СД*. У часопіснай публікацыі не адзначана, што тэкст зьяўляецца лекцыяй.

Рэц. тэксту, надрукаванага ў *АЖ*, напісаў М. Касцяровіч (*П*. 1929. № 6). Сакратар партыйнае ячэйкі «Зьвязды» ў нумары газ. за 18 жн. 1929 г. ацаніў рэц. Касцяровіча як папулярнызацыю Луцкевіча «пад відам мяккацелай, зусім не палітычна-прынцыповай крытыкі». 11.09.1929 г. ён, выступаючы на сходзе партыйнага актыву г. Менску, заявіў: «Нядаўна нацыянал-фашысты Луцкевіч выдрукаваў у Вільні сваю чарговую працу, якая зьяўляецца выкладаньнем праграмы беларускага нацыянал-дэмакратызму. Ён робіць

²⁰ Гл.: Зьвязда. 1929. 13 верас.; Рабочий. 1929. 15 верас.

стаўку на Вільню як на цэнтр — сталіцу «дэмакратычнай» буржуазнай Беларусі... Ён лічыць, што «сапраўдная» Беларусь у часы «рэвалюцый» 1917—1918 г. зрабіла толькі крок «наперад» да «нацыянальнага вызвалення», да завяршэння свайго «ідэалу» — гэта спынілася на этапе, які завецца «БССР» — і... далей задача Луцкевіча і яго дапаможнікаў Беларусь памкнуць на апошні крок «уперад» — гэта да БНДР з цэнтрам-сталіцай у Вільні, пад крылом Пілсудзкага». Асабліва прамоўца адзначаў, што Луцкевіч цытуе творы «некаторых беларускіх паэтаў, якія зараз знаходзяцца на тэрыторыі БССР, і тых паэтаў, якія часта на сходах у ДOME пісьменьнікаў заўсёды лічаць сябе «пралетарскімі пісьменьнікамі». Прамоўца казаў: «Аднак горш усяго, што асобныя паэты яшчэ ня выказалі свайго голасу пратэсту супроць скарыстання іх імя Луцкевічам»²⁰.

26 верас. у «Звязьдзе» зьявіўся арт. Л. Родзевіча «А. Луцкевіч і беларуская контррэвалюцыя ў Зах. Беларусі» Яго асноўныя тэзісы: фашысцкая Польшча рыхтуе напад на СССР, ёй дапамагаюць беларускія нацфашысты, якія маюць свой штаб, што складаецца з Ф. Ярэміча, кс. Станкевіча, В. Рагулі ды іншых. Родзевіч адзначаў: «Роля Луцкевіча значна большая, чым гэтых фашыстаў. Ён ідэоляг і правадыр гэтага штабу, як і ўсяго лягеру беларускай контррэвалюцыі» (г. зн. і «нацдэмаў» у БССР). Родзевіч таксама падносіў тэкст лекцыі пра Вільню як цалкам новую публіцыстычную працу. Паводле яго, асноўная думка гэтае працы ў тым, што «БССР — гэта... праява часовая, і недалёка той час, калі затрыюмфуюць беларусы (тыпу нацыянал-фашыстаў Луцкевіча-Астроўскага), якія пры дапамозе Пілсудзкага і пад яго апекай «аб'яднаюць» беларускія землі...» А ў канцы арт. Родзевіч абуралася тым, што Луцкевіч «мае нахабнасьць прыводзіць цытаты з майго недрукаванага вершу», і тлумачыў, што гэты твор «зьяўляецца прадуктам нявыжытых яшчэ ў той час маіх нацыяналістычных настрояў, якія... былі прышчэплены і выхаваны «Нашай Нівай» і... Іванам Луцкевічам». Паэт урачыста заявіў, што цяпер ён пад кіраўніцтвам кампарты вядзе «няшчадную барацьбу з усімі праявамі нацыяналізму як контррэвалюцыяй».

² Гаворка пра А. Абуховіча.

³ ...здаецца, ад двух гадоў веку ён жыў у месцы... — Гл. заўвагу 1 да нарысу «Максім Багдановіч».

⁴ ...«звярнуў яго Пэгас на вулкі з прывольных палявых дарог»... — Ва «Ўступе» да нізкі вершаў «Места»: *Звярнуў калісь Пэгас на вулкі з прывольных, палявых дарог.*

⁵ Гаворка пра «Вершы аб Вільні» У. Жылкі.

⁶ У ВБ:

...І ў абразох тых самавітых
Палёў, задумаю спавітых,
Пачулісь родныя павевы
І дарагія сэрцу сьпевы
Для мужыкоў, сыноў заўзятых
Палёў, лясоў, лугоў багатых.
Ні горад гэты, ні касьцёлы,
Ні манастыр, ні сквер вясёлы
Чаруе погляд задуменны...

⁷ ... прадставіў *Максім Багдановіч* у адным зь вершаў «Вянка»... — На ўвазе маецца верш «***Ад сьпекі пышучь дахі і асфальт...»

⁸ Цытаты зь вершу «***На глухіх вулках — ноч глухая...»

⁹ Санэт «У Вільні».

¹⁰ ...*бытнасьцяй яго ў гэтым месцы ў 1912 годзе* — М. Багдановіч пабываў у Вільні ў 1911 г.

¹¹ Верш «***Вулкі Вільні зіяюць і гулка грывяць!».

²¹ Дэвіз, эпіграф.

¹² У *СД* верш «Пагоня» цытаваўся цалкам.

¹³ У *СД* (1925. № 5. С. 30) надрукаваная наступная папраўка:

«У стацыі Ант. Навіны «Вільня ў беларускай літаратуры» здарыўся прыкры пропуск цэлага абзаца, у якім аўтар, кажучы аб слабым адбіцці Вільні ў творах Янкі Купалы, адзначае верш яго, пасьвячоны Вільні: «Замковая Гара» («Гусляр», Пецяярбург, 1910).

Падаем тут гэты малавядомы верш».

Далей быў надрукаваны поўны тэкст Купалавага твору.

¹⁴ ...як у часоў *Скарыны першая кніга*... — На ўвазе маецца, што ў Вільні была надрукаваная першая на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага беларуская кніга.

¹⁵ ...«народ не сароміўся мовы сваей». — У *Памяці*...: «...народ, каторы не сароміцца мовы сваей...»

¹⁶ ...«нейкая жывая хваля абыймае яго ўсяго»... — У *Памяці*...: «Нейкая гарачая хваля абнімае мяне ўсяго».

¹⁷ У *СД* за гэтымі словамі надрукаваны наступны абз.:

Так колькінаццаць гадоў назад пісаў Бядуля аб *галоўным вогнішчы беларускасці ў Вільні* — тэй Вільні, якую у іншым месцы ён называе «беларускім Сіёнам». Бядуля як быццам *туманна прадбачыць тую будучыню Вільні*, аб якой другі наш паэт — пясняр нашага нацыянальнага самаўяўленьня, Уладзімер Жылка, гаворыць ужо зусім канкрэтна ў сваіх недрукаваных датуль «Вершах аб Вільні», напісаных сёлета ў Празе Чэскай і пасьвячоных «старому віленцу Антону Луцкевічу». Паміж думкамі-летуценнямі Бядулі і Жылкі існуе цесная сувязь, на гэта паказуе хаця б тое, што за *motto*²¹ дзеля сваіх «Вершаў аб Вільні» Жылка ўзяў гэтыя вось словы Бядулі, скіраваныя да далёкае цяпер ад іх абодвух Вільні:

«Сумуе душа на Табе, Беларускі Сіёне!»

Падаем «Вершы аб Вільні» Жылкі ў цэласьці...»

¹⁸ ...у... *вершу «Вільня», напісаным у жніўні 1915 году*... — Так у тэксьце. З далейшага вынікае, што твор можна датаваць 1925-м годам.

¹⁹ Пра абставіны публікацыі «Вершаў аб Вільні» ў тэксьце лекцыі А. Луцкевіча ў *СД* гл.: Жылка У. Выбр. тв. / Уклад., прадм. і камэнт. М. Скоблы. — Менск: «Беларускі кнігазбор», 1998. С. 270—274.

²⁰ ...*сталіца Літвы сталася галоўным асяродкам беларускае культуры ад самага свайго заснаваньня*... — Архэалгічныя дадзеныя паказваюць, што Вільня ад самага пачатку была славянскім месцам, праўдападобна полацкаю калёніяй.

²¹ «*Czysto polskie miasto*» — «Чыста польскі горад».

Вільня як крыніца натхнення (с. 185)

Друкуецца ў перакладзе з польскай паводле: *РВ*. 1925. № 21, дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *L. A.*

Цытата зь вершу «***Вулкі Вільні зіяюць і гулка грывяць!» спраўджана паводле кн.: Багдановіч М. Вянок: Кніжка выбраных вершаў. Вільня, 1913.

Гл. таксама лекцыю «Вільня ў беларускай літаратуры».

¹ ...*пасья падзелаў*... — Пасья падзелаў Рэчы Паспалітае.

² ...*руская культура*... — Гл. заўвагі 7, 8 да арт. «Падсьведамае і сьведамае ў «душы беларускай» Сыракомлі».

³ У *РВ* надрукавана «затушылі».

⁴ Фрагмэнт надрукаваны ў *РВ* па-беларуску лацінскімі літарамі.

⁵ «Ерусалім Галусу» — «Ерусалім выгнаньня (дыяспары)».

⁶ «*Vilnius lietuviu dainose*» — «Вільня ў літоўскіх песьнях».

Эвалюцыя беларускае адраджэнскае ідэалёгіі і адбіццё яе ў літаратуры: Паводле публічнае

²² Гл.: *Зборнік НН, ДГБР*.

²³ А. Паўлюкевіч займаў прапольскія пазыцыі.

Друкуецца паводле АЖ. Пад тэкстам дата: *Вільня, люты, 1926.*

Упершыню — *СД. 1926. № 1*, дзе апублікаваны пад псеўд. *Ант. Навіна*.

У часопіснай публікацыі напісана: «Паводле публічнае лекцыі, прачытанае ў Вільні 24.1.26». Пра тое, што, што лекцыя будзе прачытаная 24.01.1926 г., *БН* паведамляла ў нумары за 23.01.1926 г., а ў наступным нумары (27 студз.) зьмясьціла кароткі пераказ яе. Такім чынам, тэкст можна датаваць студзенем 1926 г.

Тэкст напісаны ў той час, калі бальшавікі пакуль што не згарнулі новае эканамічнае палітыкі, не адмовіліся ад першапачатковае канцэпцыі СССР і палітыкі «беларусізацыі», таму А. Луцкевіч яшчэ поўны сацыяльнага і нацыянальнага аптымізму ды піша, што ідэя дзяржаўнае незалежнасьці — хоць не на ўсім прасторы Беларусі — «рэалізуецца на нашых вачох».

Гл. камэнт. да нарысу «Прадвесьнікі адраджэньня».

¹ ...*да свайго роднага «гміну»...* — Гмін (польск. gmina ад ням. gemein — агульны, паспаліты) — сельская грамада (абшчына); у пераносным значэньні — просты люд; гміна (ад ням. Gemeinde) — таксама адміністрацыйная адзінка ў сельскай мясцовасьці (адпаведнік воласьці) і ў гарадах.

² ...*эмігрант 1831 году...* — На ўвазе маецца тое, што пасля здушэньня царскімі ўладамі паўстаньня 1830—1831 гг. шмат жыхароў Каралеўства Польскага і былога Вялікага Княства Літоўскага вымушаныя былі эміграваць.

³ Кс. Магнушэўскі заснаваў школу ў в. Крашын (Крошын; цяпер Баранавіцкі раён).

⁴ Захоўваецца аўтарскае напісаньне прозьвішча П. Багрыма.

⁵ ...у «*Забраным краі*» — гэтак Я. Купала назваў Беларусь. Загаловак верша «Забраны край» (дагуецца 1912 г.) і словы «Забраны край» у тэксце твору напісаныя ў двукосьсі.

⁶ ...*палітычны ідэал беларускіх адраджэнцаў за гэтыя 25 гадоў праходзе праз фазы аўтанамізму, фэдэралізму і — урэшце — дзяржаўнае незалежнасьці.* — Палітычны ідэал беларускіх адраджэнцаў прайшоў праз усе гэтыя фазы за 15 гадоў: ад 1903 да 1918 г. Пра гэта Луцкевіч пісаў, у прыватнасьці, у арт. «Палітычныя лэзунгі беларускага руху»²².

⁷ ...*места там — беларускае.* — А. Луцкевіч ня ведаў сапраўднага стану рэчаў.

«Прамень» (с. 192)

Друкуецца паводле: *НС. 1926. 19 чэрв.*, дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт *А. Н.*

Пасьля асноўнага тэксту ідзе прыпіска:

«У № 17 «Сялянскай Нівы», органу «Сялянскага Саюзу», зьмешчана з прычыны выхаду журналу «Прамень» заметка, у якой непапраўныя «сялянскія» журналісты прадаўжаюць сваю палітыку «вынюхваньня» чаго няма, і называюць паступовых студэнтаў «камуністамі», «рэкамандуючы» іх гэтак перад польскай уладай і гэтым самым перашкаджаючы вярнуцца на Бацькаўшчыну дзеля працы для свайго народу.. А разам з гэтым орган пана Ярэміча пазваляе сабе рабіць гэтай ідэйнай моладзі беспадстаўныя закіды, быццам яна працуе ня дзеля ідэі, а дзеля нейкіх другіх мэт, — дагадвайся: дзеля грошы.

Якраз тое самае пісаў «дохтар» Паўлюкевіч у сваім «Беларускім Слове», калі праская моладзь асудзіла ягоную «працу»²³. Цяпер «Прамень» асудзіў дзеяльнасьць «Сялянскага Саюзу», і вось — адказ на гэта..

Куды вы дакоціцеся на гэтым шляху, паны рэдактары «Сялянскае Нівы»?!»

¹ «*Фаховай*» (польск. fachowy) — прафэсійнай.

² ...«*яны ўнасьледуюць зямлю*». — Цытата з Эвангелья паводле Мацьвея (5:5).

Адказ на адказ (с. 193)

Друкуецца паводле: *БСпр. 1926. 26 чэрв.*, дзе апублікаваная ўпершыню пад псеўд. *Ант. Навіна*.

Рэпліка зьяўляецца адказам на арт. Сьветазара «К. Сваяк як паэт рэлігійны (Адказ п.

А. Навіне)», надрукаваны ў *БК* 20.06.1926 г. Гэтая публікацыя была адказам на арт. А. Луцкевіча «Казімір Сваяк» у *БСпр* за 19.05.1926 г. (гл. камэнт. да арт. «Бунт проці Бога»). Сьветазар пісаў, што «вядомы беларускі публіцысты і крытык А. Навіна... ня мог устрымацца і паклаў на магіле паэта свае «чырвоныя кветкі», і сьцьвярджаў, што «з характэрным для сябе нагінаньнем усяго рожнаколернага і шматлікага ў сваіх праявах жыцьця да дактрыны навучнага марксізму» А. Навіна «робіць з... К. Сваяка нейкага бальшавіка-атэіста!!!»

¹ ...выдатны літаратурны крытык у пяцёх нумарох «Голасу Беларуса»... — Гаворка пра арт. Сулімы «Сог ardens». К. Сваяк. «Мая ліра»...», надрукаваны ў: *СБ*. 1924. 15, 17, 20, 22, 24 жн.

² ...невялічкую заметку аб Сваяку ў «Беларускай Справе». — Гл. камэнт да арт. «Бунт проці Бога».

³ ...«чорнага інтэрнацыяналу»... — Так — у адрозьненьне ад «чырвонага» Сацыялістычнага Інтэрнацыяналу — у канцы XIX і пачатку XX ст. называлі Каталіцкую Царкву.

1906—14/IX—1926 (с. 194)

Друкуецца паводле: *НС*. 1926. 15 верас., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подпісу.

Гл. камэнт. да арт. «10-летні юбілей беларускай прэсы».

¹ ...колішняе панскае Польшчы... — Гл. заўвагу 1 да нарысу «Прадвесьнікі адраджэньня».

² Улетку 1906 году... адбылася канфэрэнцыя Беларускае Сацыялістычнае Грамады. — Гаворка аб Віленскай канфэрэнцыі БСГ 3—4.06.1906 г. Яе матэрыялы захоўваюцца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. захав. 139, арк. 5—8.

³ ...адказны рэдактар засуджаны на год крэпасьці. — «Адказным рэдактарам» (рэдактарам-выдаўцом) газеты быў Я. Тукеркес.

⁴ ...сьледам за «Нашай Доляй» выходзе «Наша Ніва»... — Гл. заўвагу 9 да арт. «З-пад пылу архіваў».

⁵ ...на 2 месяцы... — На 2 месяцы крэпасьці быў асуджаны рэдактар-выдавец *НН* А. Уласаў.

⁶ ...на 1 год крэпасьці... — Гл. заўвагу 3.

Да 20-лецьця беларускае прэсы: (Жменя цыфр)(с. 196)

Друкуецца паводле: *НС*. 1926. 21 верас., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подпісу.

Гл. камэнт. да арт. «10-летні юбілей беларускай прэсы».

¹ Марцоваю рэвалюцыяй А. Луцкевіч называе Лютаўскую рэвалюцыю 1917 г. у Расеі, якая адбылася — паводле новага стылю — у сак. (марцы).

² ...пяць астаўшыся часопісі... — Гэтак у *НС*.

³ ...партыі таго ж назову... — Маецца на ўвазе Польская сялянская партыя «Вызваленьне».

Якуб Колас — «народны паэт» (с. 197)

Друкуецца паводле: *НС*. 1926. 19 лістап., дзе апублікаваная ўпершыню бяз подпісу.

¹ ...ад трэцяга нумару яе. — Гл. заўвагу 4 да нарысу «Якуб Колас».

² Дажывотнае (польск. dożywotne) — пажыцьцёвае.

Якуб Колас: Жыцьцё і творчасць (с. 198)

Друкуецца паводле *АЖ*.

Упершыню — п. з. «Якуб Колас (Жыцьцё і творчасць)» — *НС*. 1926. 19, 23 лістап. Пад загалоўкам «Жыцьцё і творчасць Якуба Коласа» ў кн.: Колас Я. Выбраныя творы. Вільня,

²⁴ Ліст і дадаткі да яго захоўваюцца ў ЦБ Літ. АН: ф. 21, спр. 595, арк. 1—7.

²⁵ Гл.: *Памяці...; ДГБР*.

1927.

Датуецца годам першае публікацыі.

Цытаты спраўджаныя з тэкстамі ў *НД*, а таксама ў кн.: Колас Я. Песьні жалбы. Вільня, 1910.

¹ ...*катэхізм 1562 году*. — Гл. заўвагу 3 да нарысу «Якуб Колас».

² ...і ў № 3 «*Н. Д.*» надрукаваў свой верш «*Беларусам*» — першы, які пабачыў сьвет у друку. — Гл. заўвагу 4 да нарысу «Якуб Колас».

³ Ён прымае ўчасьце ў першым беларускім настаўніцкім зьездзе... Сьледам за гэтым ён арганізуе з сваіх мікалаеўскіх сяброў патайны «*Беларускі саюз народных вучыцеляў*»... (...) Міцкевіч разам зь некалькімі другімі сябрамі арганізацыі быў засуджаны... на тры гады крэпасьці ды кару адбыў у менскім вастрозе. — Гл. арт. «Палітычны працэс Якуба Коласа і тт.».

⁴ ...«*Батрак*», «*Як Юрка збагацеў*»... — Гл. заўвагу 7 да нарысу «Якуб Колас».

⁵ І ў працягу некалькіх гадоў, жывучы ў *Курскай губэрні*, ён нічым не напамінае аб сабе... — У 1917—1918 гг. Колас друкаваўся ў *ВВ*. Адно з гэтых публікацыяў Луцкевіч цытуе ў лекцыі «*Вільня ў беларускай літаратуры*».

⁶ «*У палескай гушчы*» — Гаворка пра аповесьць «*У палескай глушы*».

⁷ Гл. заўвагу 2 да нататкі «Якуб Колас — «народны паэт».

⁸ ...*быць ня можа, каб ня грэла лепей сонца*... — У вершы «*Сябром*»: ...*быць ня можа, Каб ня грэла цёпла сонца*.

⁹ *Праўда, вялізарнае устрасеньне, якое перажыў беларускі народ у сувязі зь Вялікай вайной і рэвалюцыяй, на мамэнт нарушае тую духоўную раўнавагу, якой ад самага пачатку сваёй творчасьці адзначаецца наш пясняр*... — Гл. пра гэта ў арт. «*Крытычныя мамэнты ў жыцьці Купалы і Коласа — паводле іх твораў*».

Наша Ніва (2-га лістапада 1906 г. — 2-га лістапада 1926 г.) (с. 202)

Друкуецца паводле: *НС*. 1926. 23 лістап., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подпісу.

Гл. камэнт. да арт. «10-летні юбілей беларускай прэсы».

¹ ...«*Нашае Нівы*», *замяніўшае сваю папярэдніцу*... — Гл. заўвагу 9 да арт. «3-пад пылу архіваў». І сам Луцкевіч піша, што 1-шы нумар *НН* выйшаў паміж №№ 4 і 5 *НД*.

² *Кальпартэры* (ад польск. kolportaż — распаўсюд, гандаль з рук друкаванымі выданьнямі) — распаўсюднікі.

³ У апошнія гады перад вайной кіруюць газэтай *сьпярыша Ластоўскі*, пасьля — *Купала*. — У сувязі з тым, што рэдактар-выдавец *НН* А. Уласаў быў адначасова рэдактарам час. «*Саха*» (з крас. 1912 г. у Вільні, з кастр. 1913 г. у Менску), фактычнае кіраўніцтва вытворчым працэсам ажыццяўляў сакратар рэдакцыі *Ластоўскі*. Калі ж Уласаў стаў і рэдактарам-выдаўцом час. «*Лучынка*» (з 1914 г., таксама ў Менску), на пасаду рэдактара *НН* быў запрошаны *Купала* (з сак. 1914 г.; з тр. — рэдактар-выдавец).

⁴ ...*была зроблена спроба ўзнавіць «Нашу Ніву» — сьпярыша ў пастаці зборніку*... — На ўвазе маецца *Зборнік НН*.

<Да гісторыі «Нашае Долі» і «Нашае Нівы»>

Паведамленьні А. Шлюбскаму (с. 204)

Друкуюцца паводле: *П*. 1927. № 3, дзе апублікаваныя ўпершыню ў якасьці дадаткаў да арт. А. Шлюбскага «*Новыя матэрыялы да гісторыі «Нашае Долі*».

Дасьледчык гісторыі *НД* і *НН* А. Шлюбскі звярнуўся да А. Луцкевіча, Р. Зямкевіча і В. Ластоўскага з просьбаю высьветліць некаторыя пытаньні з гісторыі выданьня *НД*. Іх адказы былі далучаныя Шлюбскім да арт., надрукаванага ў *П*.

Ліст А. Шлюбскага да А. Луцкевіча быў напісаны 18 верас. 1926 г.²⁴ Да ліста былі

²⁶ Гл.: *ДГБР*. С. 172.

дададзеныя выразкі з газ. зь яго арт. «Канфіскацыя першай беларускай часопісі «Наша Доля» і «Да гісторыі канфіскацыі «Нашай Доля». Гэты ліст дае падставу датаваць паведамленьні А. Луцкевіча канцом 1926 г.

Да гісторыі *НД* А. Луцкевіч зьвяртаўся ў успамінах «Жыцьцё і праца Івана Луцкевіча»²⁵ і арт. «1906 — 14/IX — 1926» ды іншых працах. У ўспамінах «Жыцьцё і праца Івана Луцкевіча» ён пісаў, што выданьне *НД* было наладжана за грошы яго брата, а ў арт. «1906—14/IX—1926» пра гэта не згадалася. З паведамленьняў Шлобскаму вынікае, што І. Луцкевіч фінансаваў выпуск №№ 2—4 *НД*.

Гл. таксама камэнт. да арт. «10-летні юбілей беларускай прэсы».

¹ Так у *П. Успаміны* Ф. Умястоўскага друкаваліся пад псеўд. *Дзядзька Пранук*.

² Успаміны Ф. Умястоўскага «Аб «Нашай Доля» друкаваліся таксама ў: *БВ*. 1921. 26(13) верас.

³ ...мой... дэбют... — Да гэтага А. Луцкевіч друкаваўся ў «Gazecie Wileckiej»²⁶.

⁴ Spiritus movens — рухаючы дух.

⁵ ст. — Тут: *стацыя*.

⁶ А. Уласаў падпісаў *НН* як рэдактар-выдавец з 8(21).12.1906 г.

Праблемы красы й мастацтва ў творах Максіма Багдановіча:
Публічная лекцыя (с. 206)

Друкуецца паводле *АЖ*. Пад тэкстам дата: *Вільня, 12 студня 1927 г*
Упершыню — *РГ*. 1927. Кн. III.

Была надрукаваная таксама ў: *Кр*. 1999. № 4—5.

Цытаты спраўджаныя з тэкстамі ў *НН, Г*, а таксама ў: «Калядная Пісанка. 1913 год», зб. «Вянок» (1913).

¹ Гл. рэц. «Пясьняр чыстай красы».

² Тут захаванае аўтарскае напісаньне (як у *НН*); у лекцыі А. Луцкевіча — Музыка.

³ На ўвазе маецца пра «Санэт» («***На цёмнай гладзі сонных луж балота...»).

⁴ На ўвазе маецца «Рандо» («***Узор прыгожы пекных зор...»).

⁵ У «Вянку»: *Страница лепшая ў штодзёньніку жыцьця!*

⁶ Цытата зь вершу «***Вы кажаце мне, што душа у паэта...»

⁷ ...дзье срэбныя свечніцы... — У Багдановіча: *дзье ліхтарні срэбныя*.

⁸ ...больш... — У Багдановіча: *болей*.

⁹ ...твае... — У «Каляднай Пісанцы»: *тваёй*.

¹⁰ ...твае... — У «Каляднай Пісанцы»: *тваёй*.

Антон Лявіцкі (Ядвігін Ш.): У пятыя ўгодкі сьмерці Яго (с. 213)

Друкуецца паводле *АЖ*.

Упершыню — *РГ*. 1927. Кн. I, дзе апублікаваная пад псеўд. *Антон Навіна*.

Датуецца годам першае публікацыі.

¹ *НГ* 28.02.1927 г. паведамляў, што лекцыю «аб творчасці Ядвігіна Ш.» А. Луцкевіч прачытаў 26 лют. у Цэнтральным гуртку ТБШ у Вільні замест лекцыі аб зямельным пытаньні, якую меўся чытаць іншы лектар. Лекцыя, паведамляў карэспандэнт, «прайшла пры перапоўненай салі і закончылася прачытаньнем адрыўкаў з твораў пісьменьніка». Па прапанове лектара прысутныя «ўшанавалі памяць памершага Мастака Слова — уставаньнем». У карэспандэнцыі напісана, што лекцыя прачытаная ў дзень сьмерці Ядвігіна Ш. Насамрэч пісьменьнік памёр 24 лют.

² ...бедавалі над лёсам «мільх мужычкоў»... — Гл. арт. «Пуцяводныя ідэі беларускае

²⁷ Гл.: Мароз К. М. Першая рэцэнзія на паэзію Н. Арсеньневай // *Праблемы сучаснай беларусікі: Матэрыялы навуковай канфэрэнцыі, прысьвечанай 75-годдзю У. А. Калесніка*. Берасьце: Берасьцейскі дзяржаўны ўнівэрсытэт, 1999.

літаратуры».

³ ...здабыцьцё для працоўнага сялянства ўсіх народаў Расеі — «Зямлі і Волі» . — У дзвюххосьсе ўзятая назва рэвалюцыйнае народніцкае партыі, якая ставіла за мэту здабыцьцё зямлі і волі для народаў Расеі. Першая «Зямля і Воля» дзейнічала ў 1861—1864 гг., другая — з 1876 (у 1879 г. раскалося на партыі «Народная Воля» і «Чорны перадзел»).

⁴ ...нелегальнай часопісі ў расейскай мове «ГОМАН». — Гл. заўвагу 5 да арт. «З-пад пылу архіваў».

⁵ ...прыняў... учасьце ў студэнцкіх разрухах... — Студэнцкія хваляваньні у Маскоўскім ун-це адбыліся ў 1890 г.

⁶ *Алексюкоўшчына* — Слова, утворанае ад прозьвішча П. Алексюка.

⁷ *Балахоўшчына* — Слова, утворанае ад другой часткі прозьвішча ген.С. Булак-Балаховіча.

²⁸ Гл.: Сідарэвіч А. Вучаніца і настаўнікі // *НН*. 2002. 12 крас.

²⁹ Сідарэвіч А. 3 жыцьця Антона Луцкевіча: Астрожныя запісы // *ЛіМ*. 1991. 25 студз.

*Істопа літаратуры і яе грамадскае значэнне:
Лекцыя, чытаная ў Т-ве Белар. Школы ў Вільні (с. 218)*

Друкуецца паводле *АЖ*. Пад тэкстам дата: *Вільня, красавік 1927 г.*

Упершыню — *РГ*. 1927. Кн. II, дзе апублікаваная пад псеўд. *Ант. Навіна*.

¹ «Марсэльеза» была створаная падчас абарончае вайны рэвалюцыйнае Францыі ў 1792 г. На пачатку рэвалюцыі вельмі папулярнаю была песьня «За іга!»

² *Час няволі* — знаходжаньне польскіх тэрыторыяў пад уладаю Аўстрыі ды Прусіі пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітае (1795) і пад уладаю Аўстрыі, Прусіі ды Расіі пасля Венскага кангрэсу 1814—1815 гг.

³ ...*старабаўгарскае (так званае царкоўнаславянскае) мовы*. — Гл. заўвагу 1 да арт. «Пуцяводныя ідэі беларускае літаратуры».

⁴ ... *у так званую званую «залатую пару» нашага пісьменства...* — «Залатою парою» некаторыя аўтары лічаць час ад зьяўленьня «Бібліі» Ф. Скарыны да сярэдзіны XVII ст. Сам тэзіс пра «залатую пару» спрэчны, бо ў гэты час назіралася і другая тэндэнцыя: адукаваныя людзі ў Беларусі ўсё больш пісалі па-лацінску і па-польску.

Максім Багдановіч: У дзясятых ўгодкі сьмерці Яго (с. 223)

Друкуецца паводле *АЖ*. Пад тэкстам дата: *Май 1927*.

Упершыню — п. з. «Максім Багдановіч (У чацьвёртыя ўгодкі сьмерці Яго)» і крыпт. *А. Л.* — у: *НДумка*, 1921. 27 тр. Пад тэкстам дата: *25.V.1921*.

Пад псеўд. *Ант. Навіна* і загаловам «Максім Багдановіч» тэкст друкаваўся ў кн.: Багдановіч М. Вянок: Зборнік вершаў. 2-е выд., папр. Вільня, 1927.

Для «Вянка» аўтар напісаў абзацы 2—5. У гэтай вэрсіі арт. быў перадрукаваны ў *АЖ*. Абзац 6, які ў *НДумцы* быў абзацам 2-м, пачынаўся словамі: «Чатыры гады гады мінулі з таго дня, калі сумная вестка аб сьмерці Яго разышлася па ўсёй Беларусі». Іншых адрозьненняў паміж першай і пазьнейшымі публікацыямі арт. няма.

Быў апублікаваны таксама ў: *Кр.* 1999. № 4—5.

¹ М. Багдановіч нарадзіўся ў 1891 г.

² Гл. заўвагу 10 да лекцыі «Вільня ў беларускай літаратуры».

³ ... *на вёсцы — у Вялейшчыне (каля Краснага)*... — Гаворка пра ф. Ракуцёўшчына (цяпер вёска ў Маладэчанскім раёне).

⁴ Гл. заўвагу 2 да нататкі «Апошні верш М. Багдановіча».

⁵ Гл. верш «Кніга».

⁶ Гл. лекцыю А. Луцкевіча «Праблемы красы й мастацтва ў творах Максіма Багдановіча».

«Пад сінім небам»:

Характарыстыка творчасьці Натальі Арсеньневай (с. 225)

Друкуецца паводле *АЖ*. Пад тэкстам дата: *Вільня, 24.VII.1927*.

Упершыню — *НП*. 1927. 3 жн.

Цытаты спраўджаныя з тэкстамі ў зб. «Пад сінім небам» (1927).

К. Мароз сьцьвярджае, што першы водгук на кн. Н. Арсеньневай «Пад сінім небам» напісаў У. Самойла²⁷, які пад псеўд. *М. Чэмер* надрукаваў ў кн. 5—6 *РГ* рэц. «Верная дачка Сонца і «Шчырай Зямелькі». Сапраўды, 5-я кн. *РГ* датаваная ліпенем-жніўнем 1927 г., аднак сьвет яна ўбачыла значна пазьней. Пра яе выхад «Віеiaruskaja Кrynіca» паведаміла 7.10.1927 г. у арт. «Адказ на «адказ» (Да палемікі з «Роднымі Гонямі»)». На пачатку ж жніўня 1927 г., калі быў апублікаваны гэты арт.-рэц. А. Луцкевіча, выйшаў толькі № 4 *РГ*,

³⁰ Тамсама.

³¹ Больш падрабязна пра гэта гл.: Сідарэвіч А. Антон Луцкевіч і Янка Купала // Тэрмапілы. 2003. № 7. С. 162—167. Той самы нарыс выдадзены асобнаю брашураю п. з. «Луцкевічы і Луцэвіч» (Менск, 2003). Гл. таксама арт. «Сто гадоў з Купалам» (*НН*. 2005. 20 тр.).

пра што можна прачытаць у «Віеіарускай Кругіцы» за 5.08.1927 г.

Акрамя таго, вядома, што Луцкевіч спрыяў выданьню першае кнігі паэты²⁸.

Пазьней, знаходзячыся ў турме на Лукішках, Луцкевіч запісаў: «Пераглядзець, паглыбіць ст<ацьцо> аб творчасьці Арсеньневай і дадаць уступленьне (аб паэзіі Зах. Беларусі)»²⁹.

¹ ...пад праменьнямі сонейка «нярадасных днёў трывогі» мусяць прапасьці («Зімовы ранак»). — У вершы: Ці ў жыцьці ня гэтак нярадасных днёў Трывогі пад сонца паглядам прапалі?

² Цытата зь вершу «***Ціха плыў месяц між хмараў празрыстых...»

³ Смутнай балотніцы плач-прычытаньне... — У вершы «***Сонца вяснянага першыя косы...»: Смутнай балотніцы сьмех-прычытаньне...

⁴ Тут і ў папярэднім радку курсіў Н. Арсеньневай.

⁵ Асабліва ў апошнія гады паэтка... — У зб. «Пад сінім небам» увайшлі творы, напісаныя ў 1920—1925 гг. Творы 1926 — пачатку 1927 г. у яе ня трапілі.

⁶ У дні вострае грамадзкае і палітычнае барацьбы... — Яшчэ на пачатку 1927 г. у Заходняй Беларусі былі арыштаваныя кіраўнікі БСРГ, польскія ўлады рыхталі над імі судовы працэс, у гэты ж час вялася няспынная палеміка паміж левымі і правымі дзеячамі беларускага руху...

⁷ ...Багдановічавы васількі ў жыце... — Алюзія на «Апокрыф» М. Багдановіча.

З усходніх загонаў (Літаратурны агляд) (с. 229)

Друкуецца паводле: БК-1929, дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. А. Н. Пад тэкстам дата: Вільня, 24.IX.1928.

Цытаты спраўджаныя паводле кніг, названых у аглядзе.

¹ У БК-1929 тут і далей надрукавана «На беларускім бруку».

² У БК-1929 тут і далей надрукавана «В. Вішнеўскай».

³ Гл. арт. «На новых шляхах» у гэтай кнізе.

⁴ ...«плыве к прыгожа-сьветлай далі». — Тут абыгрываецца заглавак вершу «Плывём к прыгожа-сьветлай далі».

⁵ У паэта: *І людзі ў новую краіну Сягонья робяць пералёт.*

⁶ «Клянковыя лісты» — назва цыклу вершаў. Працываваны радок — зь вершу «***Закрынчыў пошчак навокал...»

⁷ У паэта: *...у душы паэты — чорт зламае карак.*

⁸ У паэта: *...душу маю закасала.*

⁹ Сумны настрой спараджае ў паэты жыцьцё ў чужыне (у Маскве), дзе яго пакідае «чараўнічая песьня». Але, — верыць паэта — як ён «вернецца на Беларусь», дык і — «песьні-чараўніцы прылятуць ізноў»... — Тут крытык трактуе наступныя радкі У.Дубоўкі:

Песьні-чараўніцы
прылятуць ізноў..
Казкі ці легенды?
Шмат, не аднае?
Зноў пачуеш,
пэўна! —
ў роднае маеі.
Зноў на Беларусь я,
дзе пачаў жыцьцё,
слухаць іх вярнуся..
Зашумі, трысьце!

¹⁰ ... адсоўвае ад сябе дзяўчыну-красуню, што «нафарбавала вусны», бо — «дзяўчына ня наша»! — Гаворка пра верш «Нафарбавала навошта вусны», у якім ёсьць радок: *Гэта*

дзяўчына зусім чужая...

¹¹ У *БК-1929* надрукавана «можна».

¹² ...унівэрсытэт далі... — У А. Дудара: *Але ня даў бы веры нікому, // нават каб дзед паказаў на ваду, // што яму, жабраку такому, // унівэрсытэты асьвету дадуць.*

¹³ ...пазірае з Усходу заўтра. — У А. Дудара: *...пазірае з усходу заўтра.*

¹⁴ У паэта: *Вы ня звьяжаце радасьці путамі...*

¹⁵ Цытата зь вершу «***Бацька на дымным заводзе...»

¹⁶ На ўвазе маецца верш «Вясковае».

¹⁷ У паэта: *Ані ў сон, ані ў чох ня веру я...*

¹⁸ Радкі зь вершу «Маладняку».

¹⁹ У паэта: *Зьменяць лепшыя заўтра нас...*

²⁰ У паэта: *Распыліцца ў радасным...*

Напевы ліры Янкі Купалы: Публічная лекцыя (с. 235)

Друкуецца паводле *АЖ*, дзе апублікавана ўпершыню. Пад тэкстам дата: *Вільня, 6.І.1929*. Загалоўкі твораў Я. Купалы і цытаты зь іх спраўджаныя з тэкстамі ў кн.: «Жалейка», «Ніцлаг», «Шляхам жыцьця» (1913), «Спадчына» і «Безназоўнае».

Задума напісаць тэкст пра лірыку і драматургію Я. Купалы склалася ў Луцкевіча ў час зьяволеньня на Лукішках (кастр. 1927 — тр. 1928 г.). У турме ён запісаў: «Апрацаваць лірыку Купалы і драму Купалы (паводле гатовага пляну)»³⁰.

¹ Пасэсар (лац. possessor ад possessio — зямельнае арэнднае ўладаньне) — арандатар зямлі.

² «Дарэктарам» (рэпэтытарам) у Купалы быў У. Самойла, які рыхтаваў яго да вучобы ў рэальным вучылішчы.

³ *На 19 годзе жыцьця яго памер ягоны бацька.* — Купалаў бацька памёр, калі сыну ішоў 20-ты год.

⁴ Алюзія на верш «Мая навука», які пачынаецца з радка *Мне мудрасьці кніжнай ня даў Бог пазнаці...*

⁵ ...тут давялося Янцы пазнаёміцца і з нашым пісьменьнікам Антонам Лявіцкім (Ядвігін Ш.), у якога першы раз набачыў беларускія друкі. — З успамінаў Я. Купалы (ПЗТ. Т. 9, кн. 1. С. 269—272, 274) не вынікае, што ў Ядвігіна Ш. ён першы раз убачыў беларускія кнігі і што знаёмства зь ім было штуршком да пісаньня вершаў па-беларуску; па-беларуску Я. Луцэвіч пачаў пісаць пасля таго, як улетку 1904 г. У. Самойла пазнаёміў яго з А. Бурбісам, братамі Луцкевічамі і С. Скандраковым, ад якіх ён атрымаў беларускія рэвалюцыйныя праклямацці і кнігі В. Дуніна-Марцінкевіча ды Ф. Багушэвіча. Пасля гэтага «польское писание» Я. Луцэвіча «пошло насмарку»³¹.

⁶ *Янка... займае месца пры машыне ў бровары, ...вытаўняючы ўсе абавязкі броварнага работніка. І тут... пачаў хваляваўшыся яго думкі й абразы запісваць... вершамі. (...) спробы пісаць вершы былі ў польскай мове, а пасля і ў расейскай.* — Купала пайшоў працаваць на бровар увосень 1905 г. У гэты час ён быў аўтарам не аднаго беларускага вершу і ўжо не пісаў па-польску. Аб расейскамоўных вершах Я. Купалы зьвестак няма.

⁷ *На тую ж тэму гутарыў зь ім і аўтар гэтых радкоў, калі ў 1905 годзе давялося яму першы раз спаткацца з гэтым скромным, вельмі нясьмелым і няпэўным сябе дзецюком у Менску.* — Гл. заўвагу 5.

⁸ ...моцным імпульсам для яго зьяўляецца выхад у Вільні першых легальных беларускіх газэт — «Нашае Доля» і «Нашае Нівы» — у канцы 1906 году. — Купала не друкаваўся ў *НД*. Імпульсам для яго былі дэбют зь вершам «Мужык» у газ. «Северо-Западный край», а таксама намер У. Самойлы выдаць зб. ягоных твораў. У *НН* Купала дэбютаваў 11 (24) тр. 1907 г., калі ўжо быў анансаваны выпуск ягонага зб. «Жалейка».

⁹ В. Іваноўскі ў той час ужо меў вучоную ступень доктара (дысэртацыю абараніў у Мюнхэне).

¹⁰ С. Жывапісцаў даў прытулак Купалу ў Арле ў верас. 1915 г., сустрэкаўся зь ім у 1916 г. у Полацку.

¹¹ Купала пераехаў са Смаленска ў Менск 21.01.1919 г. і ўладкаваўся на працу ў Беларускай народным доме пры Камісарыяце асьветы БССР.

¹² *Эмэрытура* (лац. emeritus — заслужаны, выслужаны) — пажыццёвая штомесячная плата; тое, што ў Рэспубліцы Беларусь пэнсія.

¹³ ...*Менск, 1924...* — Зб. «Безназоўнае» выйшаў у 1925 г.

¹⁴ ...*юмор...* — Францускае гучаньне слова l'humor.

¹⁵ Дакладны загаловак зб. Мацея Бурачка — «Дудка беларуская».

¹⁶ Гэтая і наступная цытаты — зь вершу «З асеньніх напеваў».

¹⁷ Гэтая і наступная цытаты — зь вершу «Засьвяціла цяпло бляскам радасьці яснай».

¹⁸ ...у... *апісаньні ліпы, што, быццам свацьця, шырока й разложыста расьселася пры хаце, у апісаньні вольхі маркотнай над рэчкаю бурлівай...* — На ўвазе маюцца вершы «Ліпа» і «Вольха».

¹⁹ Тут і далей цытаты зь вершу «Гусляр».

²⁰ *Чатыры гады жыцьця ў Пецяярбурзе...* — У Пецяярбурзе Купала жыў менш як чатыры гады.

²¹ ...*Адам Міцкевіч, пераклады зь якога бачым ужо ў «Гусляры»...* — Перакладаў зь Міцкевіча ў гэтым зб. няма.

²² ...*зьмешчаны ў зб. «Шляхам жыцьця» верш «Сумна мне, Божа»...* — Верш «Смутна мне, Божа!» надрукаваны ў «Ніўлягу».

²³ *Захопліваецца Купала і йшчэ больш нашым з псыхалягічнага боку, чым гэтыя два паэты, «лірнікам вясковым» — Сыракомляй, зь якога шмат перакладае.* — А. Луцкевіч не апэруе канкрэтнымі лічбамі, калі піша пра Купалавы пераклады з А. Міцкевіча ды У. Сыракомлі. Між тым гэтых перакладаў у ПЗТ Купалы няшмат: 6 з Міцкевіча і 4 з Сыракомлі. Значна больш Купала пераклаў з М. Канапіцкай, пра якую гаворка ідзе далей, — 11 твораў.

²⁴ Пра Купалаву імправізацыю «Сьнег» гл. таксама ў нарысе «Янка Купала», лекцыі «Янка Купала як прарок Адраджэньня».

²⁵ ...*Купала перакладае верш Каспрівіча «W ńwiat», зьмешчаны значна пазьней ужо ў зборніку «Безназоўнае».* — Гэты пераклад быў надрукаваны ў зб. «Шляхам жыцьця».

²⁶ ...*Купала знаёміцца асабіста з такімі карыфэямі расейскае літаратуры, як Бальмонт і Валеры Брусаў, якія вельмі цікавіцца пазэзіяй адраджаючагася «мужыцкага» народу і даюць рад расейскіх перакладаў з Купалы.* — Купалавы творы перакладаў В. Брусаў.

²⁷ ...у *вершыку «Дзяўчынка»...* — На ўвазе маецца верш «Дзяўчынка, галубка мая!».

²⁸ Гэтая і наступная цытаты зь вершу «***З зорак усходніх, заходніх, з бліскучай...»

²⁹ ...і ў *вершу, пасьвячоным адыходзячому 1914 году...* — На ўвазе маецца верш «1914-ты», надрукаваны ў апошнім нумары *НН* за 1914 г. Пра яго гл. ў арт. «Водгукі Вялікае вайны».

³⁰ ...*паэта наш прымаўкае...* — Купала нічога не пісаў з восені 1915 па восень 1918 г. Зноў друкавацца пачаў у 1919 г.

³¹ ...у *зборніку «Безназоўнае», які разгледзім асобна.* — Гэтую кн. Луцкевіч разглядаў таксама ў рэц. «Безназоўнае»: Зборнік вершаў Янкі Купалы».

³² ...*вершы, пасьвячоных Шаўчэнцы, — «Шл. ж.»...* — Я. Купала — аўтар вершаў «Памяці Т. Шаўчэнкі» (апублікаваны ў зб. «Ніўлягу») і «Памяці Шаўчэнкі» (зьмешчаны ў *НН*, а потым у зб. «Шляхам жыцьця»).

³² Гл.: Беларуская літаратуры XIX стагодзьдзя: Хрэстаматыя: Вучэб. дапаможнік для студэнтаў філял. спэц. / Склад. і аўт. камэнт. А. А. Лойка, В. П. Рагойша. — 2-е выд., перапрац. і дап. — Менск, 1988. С. 479.

³³ Энцыкляпэдыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Т. 5. С. 678.

³³ ...*Канстытуанту ў Менску з 2000 дэлегатаў!* — Першы раз А. Луцкевіч назваў Усебеларускі зьезд, у якім бралі ўдзел 1872 дэлегаты, канстытуантаў і працы «Усходняя Беларусь» (1918); у арт. «Палітычныя лезунгі беларускага руху» (1920) А. Луцкевіч пісаў, што Ўсебеларускі зьезд «меў запраўдны характар Нацыянальнага Кангрэсу», а ва ўспамінах «25 марца 1918 году» (1921) назваў яго Ўстаноўчым Соймам Беларусі.

³⁴ Гэтая і наступная цытаты з паэмы «Безназоўнае».

Крыху аб праграме лектуры (с. 246)

Друкуецца паводле *СiШ* (1929, № 2), дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *А. Н.*

Пад тэкстам дата: *4.VIII.1929 г.*

¹ ...*Спартак у «Авадні»*... — Відавочная памылка друку. Гаворка пра вобраз Спартака ў аднайменным рамане Джаваньелі і Артура ў рамане Э. Л. Войніч «Авадзень».

Бібліяграфія (с. 247)

Друкуецца паводле: *Н!* 1930. 19 лют., дзе апублікаваная ўпершыню пад крыпт. *М—а* з заўвагаю ад рэдакцыі:

«Зьмяшчаючы гэту рэцэнзію, мусім усё ж адзначыць, што выбраныя з зборніку Сержпутоўскага народныя казкі пададзены выдаўцом не ў арыгінальным выглядзе, а з значнымі пераробкамі ў мове, далёка не заўсёды ўдатнымі (прыкладам «цэсар» — замест «цар» і інш.)».

¹ *Найбольш цэннымі...* — У *Н!* надрукавана: «З найбольш цэннымі...»

² ...*з найглыбейшымі хвароламі...* — Так у *Н!*

Якуб Колас — за кратамі! (с. 249)

Друкуецца паводле: *Н!* 1930. 26 лют., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подпісу.

¹ ...*дажывоўнай пэнсіі...* — Гл. заўвагу 2 да нататкі *Якуб Колас — «народны паэт»*.

² ...*калі той жа Колас за жаданьне беларускае школы тры гады пакутаваў у мурах таго ж менскага вастрогу...* — Гл. арт. «Палітычны працэс Якуба Коласа і тт.».

Янка Купала: К 25-лецьцю яго літаратурнае працы (с. 250)

Друкуецца паводле: *Н!* 1930. 3 кастр., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подпісу.

¹ *За «чырвоным» Менскам у чвэрцьвяковы юбілей...* — У *Н!* надрукавана: *За «чырвоным» Менскам у чвэрць-вякоў, юбілей...*

Ксяндзоўская «цэнзура» твораў Ф. Багушэвіча (с. 251)

Друкуецца паводле: *БЗвон*. 1931. 30 крас., дзе апублікаваная ўпершыню бяз подпісу.

Цытата спраўджаная з тэкстам у кн.: *Dudka bieiaruskaja Macieja Buraczka*. Кракаў, 1891.

¹ Гаворка пра кнігу: *Вахльевіи F. (Maciej Buraczok — Symon Reuka z pad Barysawa)*. *Dudka bieiaruskaja i Smyk bieiaruski z kryptuinyum narysam Ad. Stankiewiina ab zuzji i twoigiancy Fr. Вахльевіиа » трысцатя »hodki Jahonaj ъmierci. Wilnia, 1930.*

² У *БЗвоне* надрукавана «й».

³ Гл. заўвагу 3 да рэплікі «Адказ на адказ».

Галоўныя кірункі ў беларускай паэзіі (с. 251)

Друкуецца паводле: *Гадавік*, дзе апублікаваны ўпершыню. Пад тэкстам дата: *Вільня, восень 1931 г.*

Згадка ў арт. пра кн. Ю. Галомбака «*Wincenty Dunin-Marcinkiewicz, poeta polsko-białoruski*», якая выйшла ў 1932 г., гаворыць за тое, што А. Луцкевіч працаваў над ім

³⁴ Купала Я. ПЗТ. Т. 2. С. 116.

³⁵ Гл.: Гарэцкі М. Творы. Менск, 1990. С.526.

³⁶ Гл.: Гарэцкі М. Збор твораў: У 4 т. Т. 2. Менск, 1985. С. 411.

пасля выхаду гэтае кн. у сьвет.

Арт. надрукаваны асобнаю адбіткаю.

Польскамоўная вэрсія гэтага арт. («Giywne kierunki poezji białoruskiej») надрукаваная ў час. «Іагару» (1933. Nr 2).

¹ Гл.: Гарэцкі М. Гісторыя беларускае літаратуры. Менск, 1992. С.175.

² Гл. рэц. А. Луцкевіча «*Juzef GoiNebek. Wincenty Dunin-Marcinkiewicz, poeta polsko-białoruski. Wilno, 1932. Wydanie Towarzystwa Pomocy Naukowej im. E. i E. Wryblewskich*».

³ Верш мае загаловак «Дзеванька». Ён пачынаецца словамі: *Ах, чым жа твая, дзеванька, галоўка занята?*

⁴ Год нараджэньня Яна Баршчэўскага дакладна ня высветлены.

⁵ Р. Зямкевіч быў першым беларускамоўным біёграфам Я. Баршчэўскага. У сярэдзіне XIX ст. пра Баршчэўскага пісалі па-польску. Гл.: Баршчэўскі Я. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданьнях. Менск, 1990. С. 331—366; Баршчэўскі Я. Выбраныя творы. Менск, 1998. С. 435—446.

⁶ ... *беларуская дробная шляхта, цяпер пэўнымі «статыстыкамі» залічаная да польскае нацыянальнасьці.* — Маюцца на ўвазе польскія статыстыкі, якія ў Заходняй Беларусі запісвалі беларусаў-каталікоў у палякі.

⁷ Гл. заўвагу 4 да нарысу «Прадвеснікі адраджэньня».

⁸ У «*Gaz. Warsz.*»... *выступае, шчыра баронячы і вітаючы Дунін-Марцінкевіча, як братнюю душу, гэтакі ж рамантык, як ён, — Сыракомля.* — Гл. арт. «Падсьведамае і сьведамае ў «душы беларускай» Сыракомлі».

⁹ Гл. заўвагу 4 да арт. «Бунт проці Бога».

¹⁰ У *Гадавіку* надрукавана «пад».

¹¹ Гл. заўвагу 13 да арт. «Пуцяводныя ідэі беларускае літаратуры».

¹² У *Гадавіку* каля гэтага слова таксама пазначана зноск ¹⁾, але самога тэксту зноскі няма. Пра ідэалізацыю панска-мужыцкіх адносінаў у творчасці Ядвігіна Ш. гл. у лекцыі А. Луцкевіча «Антон Лявіцкі (Ядвігін Ш.): У пятыя ўгодкі сьмерці Яго».

¹³ Некаторыя аўтары ўважаюць, што Цётка пачала пісаць у канцы XIX ст. Самыя раннія зь вядомых яе твораў датуюцца 1902—1903 гг. Дэбютавала паэтка ў 1903 г.³²

¹⁴ Зб. «Скрыпка беларуская» надрукаваны ў друкарні базыльянскага кляштару ў Жоўкве пад Львовам.

¹⁵ Гл. арт. Луцкевіча «Крытычныя мамэнты ў жыцьці Купалы і Коласа — паводле іх твораў».

¹⁶ Гл. арт. «Палітычны працэс Якуба Коласа і тт.».

¹⁷ У кн. «Прапаў чалавек» (1913) зьмешчаны апавяданьні вершам.

¹⁸ Гл. заўвагу 7 да нарысу «Якуб Колас».

¹⁹ Купалавы пераклады зь Ю. Славацкага не занатаваныя.

²⁰ Вершы Я. Купалы перакладаў В. Брусаў.

²¹ Зб. Я. Купалы «Безназоўнае» надрукаваны ў 1925 г.

²² Я. Купала паходзіў са шляхты. У лекцыі «Напевы ліры Янкі Купалы» аўтар пісаў, што сям'я паэты «была напалову спольшчаная, з дробнашляхоцкімі традыцыямі».

²³ «Адвечная песьня» напісаная ў 1908 г., а надрукаваная ў 1910 г.

²⁴ «Сон на кургане» напісаны ў 1910 г., а надрукаваны ў 1912 г.

²⁵ Драматычная паэма «На папасе» датуецца годам публікацыі (1913).

³⁷ У Зборы твораў (1968) і ПЗТ паэта гэты ліст датуецца 29 ліпеня 1912 г.

³⁸ Гл.: [Багдановіч М.] Творы М. Багдановіча: Вершы; Аповяданьні; Тэкст; Варыянты; Увагі. / Падрыхтавана Літаратурнаю камісіяй Інбелкульту. Пад рэд. праф. І. І. Замоціна. (Акадэмічная бібліятэка беларускіх пісьменьнікаў. Аддзел В. Сэрыя II. Кн. I.) — Менск: Інстытут беларускае культуры, 1927. С. 442, 473, 475, 476.

³⁹ Гл.: Тамсама. С. 443.

²⁶ Трагікамічныя сцэны ў 4-х дзях «Тутэйшыя» напісаныя ў 1922 г., апублікаваныя ў 1924 г.

²⁷ Твор «Злодзеі», жанр якога вызначаны як камедыя, датуецца 1892 г.³³

²⁸ У ПЗТ Я. Купалы маецца толькі адзін пераклад з І. Крылова: байка «Лебедзь, Шчупак і Рак».

²⁹ Старабаўгарскаю аўтар назвае стараславянскую мову. Гл. заўвагу 1 да арт. «Пуцяводныя ідэі беларускае літаратуры».

³⁰ Я. Купала не перакладаў з санскрыту. У сваім камэнт. да твору «Паляўнічы і пара галубкоў (Легенда зь індыйскай кнігі Магабгарата)» паэта адмыслова тлумачыў, што легенда аб паляўнічым і галубках «ня ёсьць даслоўны пераклад зь індыйскай мовы», што ён узяў «толькі аснову гэтай аповесьці і болей-меней захаваў форму санскрыцкага верша — «шлёкі», якой усе кнігі Магабгараты напісаны»³⁴.

³¹ Сам М. Гарэцкі датаваў аповесьць «Дзьве душы» 1918—1919 гг.³⁵

³² «Антон» разам зь іншымі творамі Максіма Гарэцкага аднесены да жанру драматычнага абразка. Напісаны ён у 1914 г.³⁶

³³ Кс. Канстанцін Стаповіч меў псэўд. Казімер Сваяк, Янка Сваяк — псэўд. М. Фальскага.

³⁴ Максім Багдановіч нарадзіўся ў 1891 г.

³⁵ А. Багдановіч скончыў настаўніцкую сэмінарыю.

³⁶ У 1927—1928 гг. выйшаў ня Поўны збор твораў, а Творы М. Багдановіча ў 2-х тамох.

³⁷ У 1934 г. Я. Быліна пісаў кс. А. Станкевічу пра 1-е выд. зб. «На прызьбе»: «...некаторых баек А. Луцкевіч не хацеў друкаваць, а іншыя дык сам самавольна паправіў» (БДАМЛМ, ф. 3, воп. 1, адз. захав. 279, арк. 65).

³⁸ Усебеларускі зьезд не абвяшчаў незалежнасьці Беларусі, ён толькі вырашыў вылучыць са свайго складу орган краёвае ўлады — Раду (Савет) сялянскіх, салдацкіх і рабочых дэпутатаў. Гэта і было галоўнаю прычынаю таго, што СНК Заходняе вобласьці і фронту, у якім не было ніводнага жыхара беларускіх губэрняў, вырашыў разagnaць Зьезд. Абвешчана 2.01.1919 г., БССР праіснавала да 27.02.1919 г., калі па загадзе з Масквы была створана ССРЛіБ. Фактычна ССРЛіБ праіснавала да 14.07.1919 г., юрыдычна — да 12.07.1920 г., калі РСФСР прызнала Літоўскую Рэспубліку і падпісала зь ёю мірны дагавор. Пасьля гэтага (31.07.1920 г.) была прынятая Дэкларацыя аб абвяшчэньні незалежнасьці ССРБ. ССРБ мела дыпляматычныя адносіны зь Нямеччынаю.

³⁹ Саюз ССР быў створаны 30.12.1922 г. Да гэтага савецкія рэспублікі лічыліся самастойнымі.

⁴⁰ На момант абвяшчэньня БССР – 2.01.1919 г. – у яе склад уваходзілі Віцебская, Гарадзенская, Магілёўская і Менская губ., бел паветы Віленскай і Ковенскай губ., а таксама заходнія пав. Смаленскай губ. 16.01.1919 г. пастановаю ЦК РКП(б) са складу Рэспублікі былі выведзеныя Віцебская і Магілёўская губ., а таксама заходнія пав. Смаленскай губ. Калі Магілёўская губ. была пераўтворана ў Гомельскую, у склад апошняе быў ўключаны Рэчыцкі пав. Менскае губ. Пасьля падпісаньня 18.03.1921 г. Рыскага трактату ў складзе БССР засталіся толькі Бабруйскі пав. Менскае губ., часткі Вялейскага пав. Віленскае губ., а таксама Барысаўскага, Ігуменскага, Мазырскага, Менскага і Слуцкага пав. Менскай губ. У 1924 і 1926 гг. у склад БССР была вернутая частка ўсходнебеларускіх земляў.

⁴¹ Цягам 1914—1929 гг. Цішка Гартны пісаў «Сокі цаліны» — раман, які складаецца з чатырох кнігаў.

⁴² У канцы 1927 — пачатку 1928 г. М. Чарот, А. Александровіч, А. Вольны, А. Дудар, М. Зарэцкі і інш. пакінулі «Маладняк» і сталі сузаснавальнікамі аб'яднаньня беларускіх савецкіх пісьменьнікаў «Польмя». У лістап. 1928 г. у выніку рэарганізацыі «Маладняка» была створаная Беларуска асацыяцыя пралетарскіх пісьменьнікаў, у якую са «старых» маладнякоўцаў увайшлі А. Александровіч і М. Чарот.

⁴³ Гл. заўвагу 42.

⁴⁴ У. Хадыка ня быў сябрам «Узвышша».

⁴⁵ Гл. заўвагу 42.

⁴⁶ Купалаў верш «Мая вера» апублікаваны ў 1918 г. Дзевятнаццаты радок напісаны ў

такой рэдакцыі: *Ў народ і край свой толькі веру.*

⁴⁷ ...повесць... — Аб разуменьні А. Луцкевічам жанру *повесці* гл. заўвагу 10 да арт. «10-летні юбілей беларускай прэсы».

«Нёман». Літаратурна-мастацка-навуковы мясячнік. №1 1932 (с. 266)

Друкуецца паводле: *БЗвон*. 1932. 7 студз., дзе апублікаваная ўпершыню пад крыпт. А. Н.

Паколькі асобнік гэтага нумару *БЗвону*, які маецца ў Менску, пашкодзаны, пачатак рэц. адноўлены паволе рукапісу, што захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. захав. 269. Гл. таксама рэпліку «Крыху аб філялэгіі і «філялэгіі».

¹ ...*верш («Першы сьнег»)*... *датай напісанья*... — Верш датуецца 1928 годам.

² ...М. Машара, *якога мы пазналі ўжо зь першага зборнічку яго, выданага пару гадоў назад*... — Зб. М. Машары «Малюнкi» выйшаў у 1928 г.

³ Праца М. Шчакаціхіна з гісторыі беларускага мастацтва, задуманая як пяцітомнік, засталася няскончанаю: у 1930 г. вучоны быў арыштаваны ДПУ, а пазней адпраўлены ў ссылку.

Зь недрукаванае спадчыны на М.Багдановічу (с. 268)

Друкуецца паводле: *Гадавік*, дзе апублікаваны ўпершыню. Пад тэкстам дата: *Вільня, 28.II.1932.*

Арт. папярэднічала інфармацыя ў *БЗвоне* за 23.02.1932 г. пра знаходку лістоў і двух вершаў Багдановіча. У газ. было напісана, што тэксты будуць апублікаваныя ў *Гадавіку*. 18.11.1932 г. на паседжанні літаратурна-мастацкай сэкцыі БНТ было зроблена паведамленьне пра знаходку, у аснову якога, можна думаць, пакладзены гэты арт.

¹ ...*выкрытую мной раней — у 1926 г.*... — Частка спадчыны М. Багдановіча (7 перакладаў з П. Вэрлена і ліст М. Багдановіча ад 31 ліпеня 1912 г.³⁷) была выяўленая А. Луцкевічам ў 1922 г. (гл. арт. «Нязнаныя творы М. Багдановіча»). У зб. «Заходняя Беларусь» (1923). быў апублікаваны таксама верш «Пану Антону Навіне». Гэтыя публікацыі, а таксама рукапісы М. Багдановіча былі накіраваныя Луцкевічам 3.06.1925 г. у Менск — у Інстытут беларускае культуры — і выкарыстаная пры выданьні I тому Твораў паэта (Менск, 1927)³⁸. Праз паўгоду — 10.01.1926 г. — Луцкевіч зноў пісаў у Інбелкульт³⁹. Магчыма, з гэтым лістом былі высланыя яшчэ 5 выяўленых ім перакладаў М. Багдановіча з Вэрлена.

² У ПЗТ М. Багдановіча ліст датаваны пачаткам 1913 г.

³ Гл.: Багдановіч М. ПЗТ. Т. 3. С. 253—254.

⁴ У дадзенай кнізе гэтае правіла не захоўваецца.

⁵ М. Багдановіч памёр праз чагыры гады пасля напісанья гэтае паштоўкі.

⁶ Далей А. Луцкевіч апусьціў у цытаце Багдановічава пытаньне: «Ці атрымалі?»

⁷ Багдановіч пабываў у Вільні ў чэрвені 1911 г.

⁸ У ПЗТ слова «паночкі» пачынаецца з малое літары.

⁹ Гл.: Багдановіч М. ПЗТ. Т. 3. С. 253.

¹⁰ Гл.: Тамсама. С. 257—258.

¹¹ Гл.: Тамсама. С. 254—256.

¹² Гл.: Тамсама. С. 248—249.

¹³ У ПЗТ М. Багдановіча пададзена толькі літара *Л*, а ня прозьвішча Ластоўскага цалкам.

¹⁴ У ПЗТ М. Багдановіча далей (да канца абзацу) учынена купюра.

¹⁵ У *Гадавіку* цытаваньне гэтага сказу скончана кропкаю, у ПЗТ — шматкроп'ем.

¹⁶ ... *акадэмічнага выданья поўнага сабранья твораў М. Б. у Менску*... — Гл. заўвагу 36 да арт. «Галоўныя кірункі ў беларускай паэзіі».

⁴⁰ Гл.: *БЗвон*. 1932. 4 чэрв.

⁴¹ Гл.: На крутым павароце: Ідэоляга-палітычная барацьба на Беларусі ў 1929—1931 гг.: Дакумэнты, матэрыялы, аналіз. / Аўтар-складальнік доктар гістарычных навук, прафэсар Р. П. Платонаў. Менск, 1999. С. 176—184.

¹⁷ Гл.: Багдановіч М. ПЗТ. Т.3. С. 249—250.

¹⁸ Ня высветлена, які твор Я. Коласа маецца на ўвазе.

¹⁹ Мажліва, апавяданьне «Тулягі».

²⁰ У *Гадавіку* гэтае слова надрукаванае курсівам.

²¹ Гл. арт. «Нязнаныя творы М. Багдановіча» і камэнт. да яго, а таксама заўвагу 36 да арт. «Галоўныя кірункі ў беларускай паэзіі».

²² Гл.: Багдановіч М. ПЗТ. Т. 3. С. 253.

²³ Гл.: Тамсама. С.244—245.

²⁴ Арт. «За тры гады» мае падзагалавак: «Агляд беларускай краснай пісьменнасці 1911—1913 гг.».

²⁵ Шматкроп'ем А. Луцкевіч пазначыў купюру.

²⁶ У ПЗТ М. Багдановіча (т.3, с. 250) гэты сказ надрукаваны ў наступнай рэдакцыі: *Т. Гушчы апавяданьне з художэсцвеннага боку ня важна, але чытаецца лёгка.*

²⁷ Рэдактары ПЗТ М. Багдановіча (т.3, с.250) згадзіліся з такім прачытаньнем слова.

²⁸ У ПЗТ М. Багдановіча (т.3, с. 249) пасля гэтага сказу ідзе шматкроп'е.

²⁹ У ПЗТ М. Багдановіча (т. 3, с. 249) надрукавана «маючы».

³⁰ Насамрэч *Post scriptum* зьяўляецца часткай арт. «За тры гады. Агляд беларускай краснай пісьменнасці 1911—1913 гг.». Абгрунтаваньне гл. у 3-м томе ПЗТ М. Багдановіча (с. 527—528).

³¹ Гл. заўвагу 5 да арт. «На мяжы двух гадоў».

³² У ПЗТ М. Багдановіча (т. 1, с.182) — «вачэй пасьмех».

Крыху аб філялёгіі і «філялёгіі»: Мой адказ гр. Янцы Станкевічу (с. 274)

Друкуецца паводле: *БЗвон*. 1932. 11 сак., дзе апублікаваная ўпершыню пад крыпт. А. Н.

Пад тэкстам рэплікі была надрукаваная прыпіска ад рэдакцыі: «Зьмяшчаючы ў гэтым нумары адказ грам. А. Н. прынцыповага характару, адзначаем, што разбор «навуковых» адкрысьцяў гр. Я. Станкевіча дамо ў наступным нумары». І сапраўды, у наступных трох нумарах *БЗвону* (18, 25 сак. і 13 крас.) пад псэўд. *Філёляг і Лёгафіл* друкаваўся арт. «Скарастрэльная філялёгія».

¹ Гл. рэц. «Нёман». Літаратурна-мастацка- навуковы месячнік. № 1 1932».

² *Прываіты* (польск. przywoity) — прыстойны.

Jzyf GoiNžbek. Wincenty Dunin-Marcinkiewicz, poeta polsko-biaioruski. Wilno, 1932. Wydanie Towarzystwa Pomocy Naukowej im. E. i E. Wryblewskich (с. 275)

Друкуецца паводле: *БЗвон*. 1932. 13, 27 крас., дзе апублікаваная ўпершыню пад крыпт. А. Н. Пад тэкстам дата: *Вільня, 29.III.1932 г.*

¹ *Jzyf GoiNžbek. Wincenty Dunin-Marcinkiewicz, poeta polsko-biaioruski. Wilno, 1932. Wydanie Towarzystwa Pomocy Naukowej im. E. i E. Wryblewskich*. — Юзаф Галомбак. Вінцэнт Дунін Марцінкевіч, паэт польска-беларускі. Вільня, 1932. Выданьне Таварыства навуковай дапамогі імя Э. і Э. Урублеўскіх.

² «*PoczNtki dramatu biaioruskiego*» — «Пачаткі беларускае драматургіі».

³ «*Szkoia biaioruska w polskim romantyzmie*» — «Беларуская школа ў польскім рамантызьме».

⁴ *...ці верш «Вясна, голод перапала» запраўды мог напісаць Д.-М., ... ці — згодна з думкай п. Галомбэка — верш гэты не выйшаў з-пад пярэ Д.-М.* — Сучаснае літаратуразнаўства лічыць верш «Вясна гола перапала» ананімным творам.

⁵ *...што... пабудзіла Д.-М. да напісаньня яго першага твору — камэдыі «Сялянка»?* — Камэдыя «Сялянка» не была першым творам Дуніна-Марцінкевіча. Магчыма, яна была першым творам, у якім ужыта беларуская мова.

⁶ Гл. арт. «Літаратурны плягіят» у гэтай кнізе.

⁴² Гл. Сідарэвіч А. Ліст наўздагон // *НН*. 2005. 13 тр.

⁴³ Гл. Сідарэвіч А. Трыпомвіры, або Помнік камісарам // *НН*. 2005. 1 крас.

Друкуецца паводле *NV* (1932, № 2; 1934, № 3), дзе апублікаваны ўпершыню пад псеўд.
Ant. Navina.

Можна сьцьвярджаць, што ў аснову арт. пакладзена лекцыя «аб крытычных мамэнтах
у жыцці Купалы і Коласа, адбітых у іх творчасці», якую А. Луцкевіч чытаў у лют. або сак.
1932 г. у БНТ⁴⁰.

Арт. дагуецца 1932—1934 гг., бо ў другой частцы яго А. Луцкевіч піша пра расправы ў
БССР з грамадаўцамі і змаганцамі, якія пачаліся ў 1933 г. («у мінулым годзе»).

Цытаты зь вершаў Я. Купалы спраўджаныя з тэкстамі ў кн. «Ніўлаг» і «Безназоўнае»,
цытаты зь вершаў Я. Коласа — з тэкстамі ў кн. «Водгульле».

Вершы Я. Коласа са зб. «Водгульле» Луцкевіч разглядае таксама ў арт. «На новых
шылах». У гэтым арт. аўтар працягвае «прыпісванне» Я. Купалы да сялянскага стану.

¹ Так у *NV*. Мусіла б быць *Weltschmerz* (сусьветны смутак).

² *Сумна мне, Божа...* — У «Ніўлагу» так, як і ў Славацкага: *Смутна мне, Божа!*

³ *...ня льясьняць зоры шчасьця, зоры славы...* — У «Ніўлагу»: *Зоры шчасьця, зоры
славы Ня льясьняць нада мною*» (верш «Як тут весела сьпяваці?»).

⁴ Алюзія на верш «За годам год».

⁵ Цытата зь першае страфы вершу «Зьнямога». У Купалы: *Плача сонца маладое Над
плянэтай над старою, Іскры сыплюцца цурком, Што ня тымі пуцінамі Ходзяць леты за
лятамі Ў вечным зладзе з курганом*.

⁶ Другая страфа вершу «Зьнямога».

⁷ *Цемра вабе згубным дном...* — Трэці радок з трэцяе страфы вершу «Зьнямога». Яму
папярэднічаюць два радкі: *Сьвіты, захады крыляцца, На аднэй таўжуцца кладцы...*

⁸ Цытата зь вершу «А як нам зоркі загаснуць...».

⁹ *...далай надзьвездзістай...* — У «Ніўлагу»: *...далай нязьвездзістай...*

¹⁰ *...у адным зь вершаў свайго... зборніку «Безназоўнае»...* — У вершы «Ў вырай!».

¹¹ *...«Сон».* — У ПЗТ Я. Купалы верш мае заглавак «Дарогай змучаны далёкай...»

¹² *Мне ў гэтай цемры аднаму...* — У «Ніўлагу»: *Мне ў гэтай пушчы аднаму...*

¹³ Апушчаны апошні радок вершу: *Тут я збудзіўся, не дасьніў*.

¹⁴ Я. Купала сустраўся з К. Бальмонтам у 1913 г., а з В. Брусавым — у 1914 г. у Вільні.
Знаёмства адбылося пры пасярэдніцтве У. Самойлы і братоў Луцкевічаў.

¹⁵ *...Колас у працягу трох доўгіх гадоў мучыцца ў сьценах менскага вастрогу... за
арганізацыю нелегальнага беларускага вучыцельскага саюзу.* — Гл. арт. «Палітычны
працэс Якуба Коласа і тт.»

¹⁶ *...да «песні хораў»...* — Алюзія на верш «Усход сонца».

¹⁷ *Ужо ад 1928 году... пачалася «чыстка» Камуністычнае Партыі Беларусі.* — Генэ-
ральная чыстка КП(б)Б і савецкага апарату пачалася ўвесну 1929 г. Пытаньне аб падрых-
тоўцы да чысткі Цэнтральная кантрольная камісія разглядала на пачатку крас. (гл.: *Сав.
Бел.* за 9 крас.). Чыстцы папярэднічаў антыінтэлігенцкі XII зьезд КП(б)Б (люты 1929 г.).

¹⁸ *Першы ўдар быў зроблены Цішцы Гартнаму...* — Пад ціскам партыйнага апарату
першы свае «памылкі» як гісторык прызнаў У. Ігнатоўскі. Ягоны ліст зьявіўся ў «Зьвяздзе»
28.09.1929 г. Напісаны пад прымусам, ліст Зьм. Жылуновіча «Мае памылкі і іх карэньні»
надрукаваны ў «Зьвяздзе» 20.12.1929 г. Як паказаў праф. Р. Платонаў⁴¹, супрацоўнікі апа-
рату ЦК КП(б)Б ўставілі ў тэкст ліста свае дапаўненьні, у тым ліку наступнае: «...камуні-
стычная партыя Беларусі зьяўляецца адзінай прадстаўніцай беларускіх працоўных гушчаў
у іх барацьбе за сацыяльна-нацыянальнае вызваленьне, пачынаючы з тых часоў, калі не
было і ўспаміну пра малапомную Луцкевічаву рэвалюцыйную грамаду, і канчаючы
апошнімі часамі». Асобнік «Зьвязды» з гэтым лістом Жылуновіча ў Луцкевіча меўся

⁴⁴ Гл.: *Н!* 1930. 3 кастр.

⁴⁵ Гл.: *БЗвон.* 1932. 13 тр.

⁴⁶ Купала Я. ПЗТ. Т. 8. С. 123.

(БДАМЛМ, ф. 3, воп. 1, адз. зах. 65, арк. 115).

¹⁹ *За ім пайшоў рад іншых...* — Свае «памылкі» ў «Зьвяздзе» асудзілі: Я. Колас — 3.12.1930 г., Зьм. Бядуля — 6.12.1930 г., Я. Купала — 14.12.1930 г.

²⁰ *...ГПУ — расставішы сетку правакацыі — улавіла ў яе каля 200 беларускіх інтэлігентаў...* — «Справа» «Саюза вызвалення Беларусі» не была вынікам правакацыі. На гэтую думку Луцкевіча навялі агенты Масквы⁴². Усяго па «справе» было прыцягнута 108 чалавек. Ёсць ускосныя звесткі што меліся таксама арыштаваныя вайскоўцы-беларусы⁴³.

²¹ *... аказаліся аканчальна дабітымі ўсе беларускія культурныя ўстановы, пазбаўленыя працаўнікоў, павысланых у 1930 г. у глыб Расеі.* — 3 108 абвінавачаных ў прыналежнасці да «Саюза Вызвалення Беларусі» цывільных асоб 90 чалавек былі высланыя ўвесну 1931 г. 3 18 чалавек абвінавачаньне было знятае. 3 асуджаных у Менску застаўся адзін А. Гурло (хворы на сухоты, меў рэвалюцыйныя заслугі). Шмат хто з высланых у 1937—1938 гг. быў асуджаны на расстрэл.

²² Гл. заўвагі 18 і 19.

²³ *...ГПУ заарыштавала гэтых апошніх «праціўленцаў»...* — У. Ігнатоўскі і Я. Купала не былі арыштаваныя.

²⁴ *...яны наважылі пакончыць з сабой. Першы зрабіў гэта Ігнатоўскі...* — Першы замах на суіцыд учыніў Я. Купала. Гэтую вэрсію самазабойства Ігнатоўскага і замаху на суіцыд Купалы гл. таксама ў арт. «Ян Луцэвіч — Янка Купала (1882—25.VI.1932)».

²⁵ *...а ў мінулым годзе прынёс Маскве новую гэкатомбу з паўцякаўшых з Польшчы ў Менск «грамадаўцаў» і «змаганцаў».* — Гэкатомба (грэцк. hekatombe — 100 быкоў), прынясеньне ў ахвяру багом 100 і большае колькасці быкоў; у пераносным сэнсе: масавае зьнішчэньне або гібель людзей. У жн.—лістап. 1933 г. ДПУ БССР «выкрыла» шэраг ячэек і групаў «дывэрсантаў», «тэрарыстаў» і «шпіёнаў», якія быццам уваходзілі ў «Беларускі Нацыянальны Цэнтар». «Кіраўнікамі» БНЦ зьяўляліся паслы на Сойм Польскае Рэспублікі ад БСРГ і «Змаганьня», нібыта адмыслова дзеля гэтага засланыя ў БССР. ДПУ сьцьвярджала, што БНЦ меў на мэце адарваць БССР ад СССР і стварыць пад пратэктаратам Польшчы Беларускаю буржуазна-дэмакратычную рэспубліку, а на чале ўраду паставіць Луцкевіча. Усяго быў арыштаваны 161 чалавек. Тройка АДПУ пачала выносіць прысуды ў лістап. 1933 г. Частка арыштаваных была расстраляная, астатніх выслалі на Салавецкія выспы і ў Комі АССР (у канцы 1937—1939 гг. частка высланых была асуджаная на расстрэл).

Ян Луцэвіч — Янка Купала (1882 — 25. VI. — 1932)(с. 287)

Друкуецца паводле: *БЗвон*. 1932. 30 ліп., дзе апублікаваны ўпершыню пад псеўд. *Ант. Навіна*.

Арт. суправаджаўся прыпіскаю ад рэдакцыі, у якой гаварылася:

«Адзначаючы гэтай стацыёй 50-лецьце нарадзінаў Вялікага Паэты, мы не арганізавалі грамадзкага абходу з прычыны таго, што ўлетку зь Вільні ўся школьная моладзь разьехалася, а ўчасьце яе ў такім абходзе асабліва пажадана. Напамінаем, што на восень прыпадае другі такі ж самы юбілей — пяцідзсяцілецьце нарадзін Якуба Коласа (22 кастрычніка па старому стылю), і лічым неабходным уладжаньне тады шырокае грамадзкае ўрачыстасці ў чэсьць абодвух карыфэяў беларускае паэзіі».

Гл. таксама камэнт. да лекцыі «Янка Купала як прарок Адражэньня».

¹ *...надсьвядомага...* — Так у *БЗвоне*. Мусіла б быць «падсьвядомага».

² *...ведамая процібеларуская акцыя ў Савецкай Беларусі, знайшоўшая свой водгук і ў Заходняй Беларусі...* — Маюцца на ўвазе ня толькі водгукі заходнебеларускага грамадзянства і друку на падзеі ў БССР, але й тое, што УсеКП(б) і Камінтэрн перанеслі лявацкую тэорыю і мэтады змаганьня і ў Заходнюю Беларусь.

³ *...акцыя, закончаная... арыштам некалькіх сотняў найвыдатнейшых беларускіх культурных працаўнікоў у БССР.* — Гл. заўвагі 20 і 21 да арт. «Крытычныя мамэнты ў жыцьці Купалы і Коласа — паводле іх твораў».

⁴ *...бачучы, як паддаюцца вонкавай сіле другія...* — Гл. заўвагі 18 і 19 да арт. «Крытычныя мамэнты ў жыцьці Купалы і Коласа — паводле іх твораў».

⁵ ...Купала падпісаў сваё «пакаяньне» адначасна з праф. Ігнатоўскім... — Гл. заўвагі 18 і 19 да арт. «Крытычныя мамэнты ў жыцьці Купалы і Коласа — паводле іх твораў».

⁶ ...Ігнатоўскі памёр у вастрозе; Купалу адратавалі, і цяпер ён жыве — на волі. — Гэтая вэрсія самазабойства Ігнатоўскага і замаху на суіцыд Купалы выкладзена таксама ў арт. «Крытычныя моманты ў жыцьці Купалы і Коласа — паводле іх твораў».

Янка Купала як прарок Адражэньня:

Публічная лекцыя, чытаная ў Вільні, Рызе і Дзьвінску (с. 289)

Друкуецца паводле бр.: Навіна Ант. (Луцкевіч А.). Янка Купала як прарок Адражэньня. Публічная лекцыя, чытаная ў Вільні, Рызе і Дзьвінску. Вільня: Выданьне аўтара, 1932.

Упершыню — *Бэзон*. 1932. 11, 19, 27 жн., 13 верас.

Першы раз А. Луцкевіч чытаў лекцыю пра Купалу як прарока Адражэньня ў зале ВБГ 27.09.1930 г.⁴⁴ Зь лекцыяй «Янка Купала як прарок Адражэньня» ў Рызе ён выступаў 24.04.1932 г., а ў Дзьвінску — 26.04.1932 г.⁴⁵ Чытаньне лекцыяў у Рызе і Дзьвінску было аднаставанае ў БССР. *Сав. Бел.* 15.06.1932 г. пісала: «Луцкевіч быў камандыраваны польскай ахранкай у Латвію, дзе ён працягаў цэлы рад пагромных антысавецкіх дакладаў».

Брашураю лекцыя выдадзена не пазьней як 23.09.1932 г., бо абвестка пра яе выхад зьявілася ў *Бэвоне* 24 верас.

Лекцыя «Янка Купала як прарок...» выклікала хваравітую рэакцыю ў БССР (гл., у прыватнасьці, арт. А. Кучара «Янка Купала» ў *ЛіМе* за 10.09.1932 г.). З другога боку, публікацыі з нагоды 50-х угодкаў паэта і святкаваньне яго юбілею ў Заходняй Беларусі змусілі ўлады БССР наладзіць у верас. 1932 г. юбілейныя ўрачыстасьці і ў Менску, аднак перад гэтым ад паэта запатрабавалі напісаць «Ліст у рэдакцыю», у якім ён выказаў пратэст «супроць юбілейнага фарсу, які наладжваюць у мой гонар тыя, чые рукі ў крыві працоўных Заходняй Беларусі»⁴⁶. Хто сапраўдны аўтар ліста, пакуль што ня высьветлена.

У адказ на бр. «Янка Купала як прарок Адражэньня» ў БССР (1932) была выпушчана бр. «Пяцідзесьцігодзьдзе народнага паэта Янкі Купалы» (падрабязьней пра яе: Сідарэвіч А. Маленькая містыфікацыя / *НН*. 2006. 3 лют.).

Цытаты з твораў Я. Купалы спраўджаныя з тэкстамі ў *НН* і кн.: Жалейка (1908); «Нічлаг» (1910); Шляхам жыцьця (1913); Спадчына (1922); Збор твораў. Т. 1: «Жалейка» — «Гусляр» (1925).

¹ Алюзія на верш «Я не паэта». Пад словам «сялянскі» трэба разумець сацыяльны змест паэзіі Я. Купалы, а не паходжаньне паэта.

² Другі радок вершу «Гэй, капайце, далакопы...»

³ Цытата зь вершу «Ворагам Беларушчыны».

⁴ Рэвэляцыя (польск. *rewelacja*) — адкрыцьцё, сэнсацыя.

⁵ Цытата зь вершу «Наша песьня». У «Шляхам жыцьця»: *Зазьвіні ты, як звон, і удар, як пярун, Песьня наша, як воля, магучая!*

⁶ Пра імправізацыю «Сьнег» гл. таксама ў нарысе «Янка Купала» і лекцыі «Напевы ліры Янкі Купалы».

⁷ Цытата зь вершу «Адцьвітаньне».

⁸ ...на свой «беласьнежны пасад»... — У «Шляхам жыцьця»: *На беласьнежны на пасад...*

⁹ Далей пры цытаваньні у бр. адсутнічае разьбіўка паэмы на разьдзелы.

¹⁰ У т.6 ПЗТ Купалы пасля гэтага слова памылкова пастаўлены пыталынік і двукосьсе.

¹¹ Магчыма, А. Луцкевіч меў наўвеце верш «Ворагам Беларушчыны»

¹² Цытата зь вершу «Чужым». У бр. пасля слова «сумленьне» коска.

¹³ Гл. заўвагу 24 да арт. «Галоўныя кірункі ў беларускай паэзіі».

¹⁴ «У Купальскую ноч».

¹⁵ *Падчыркваючы адно гэтае слова «роднай» вёсцы...* — У зб. «Шляхам жыцьця», дзе паэма надрукавана ўпершыню, гэтае слова падкрэсьліваецца не графічна. Падкрэсьліваньне інтанацыйнае: *Раптам певень загалосе Нейдзе ў вёсцы, ў роднай вёсцы.*

¹⁶ Цытата зь вершу «Прарок».

¹⁷ ...на сваіх плячах... — У «Жалейцы» і пазьнейшых выданьнях: ...на худых плячах...

¹⁸ На ў лапцях нагах, на ў крыві руках? — Гл. заўвагу 6 да нарысу «Янка Купала».

¹⁹ Выкарыстоўваецца загаловак вершу «Ужо днее...», прысьвечанага другім угодкам з дня выхаду ў сьвет *НН*.

²⁰ Верш таксама мае загаловак «Гусляр».Цалкам яго Луцкевіч цытуе таксама ў нарысе «Янка Купала».

²¹ *Апатэазуе* — ад гр. «apothēsis» (апатэоз).

²² Цытата зь вершу «Гэй, наперад».

²³ Цытата зь вершу «Чужым».

²⁴ Цытата зь вершу «Мая вера». Другі радок у зб. «Спадчына»: *І веру ў самага сябе*.

²⁵ Лічыцца, што верш «Пажалей мужыка», які пазьней атрымаў загаловак «Пашкадуй мужыка!», напісаны не пазьней як 7(20).04.1906 г. Новы загаловак вершу дадзены ў т. 1 Збору твораў Я. Купалы (1925). Пра гэты верш і яго параўнаньне зь вершам Ф. Багушэвіча гл. таксама ў лекцыі «Напевы ліры Янкі Купалы».

²⁶ Твор мае загаловак «Не цурайся».

²⁷ Цытата зь вершу «Песьняру-беларусу».

²⁸ Цытата зь вершу «Ворагам Беларускай».

²⁹ Цытата па вершу «Песьня і сіла».

³⁰ ...*верш-гімн Купалы «Не загаснуць зоркі ў небе»*... — Верш «Нашай Ніве»

³¹ *Зацьвіце..., як сонца Пасьля непагоды...* — У зб. «Шляхам жыцьця»: *Зацьвіце яна, як сонца Посьле непагоды...*

³² З канца 1915 да кастрычніка 1918 г. Купала, як вядома, не напісаў ніводнага верша. Верш «На сход!», які цытуецца далей, напісаны 29.10.1918. Тут адноўленая строфіка вершу.

³³ ...*і Вялікую Рэвалюцыю ў Расеі, і сацыяльны пераварот...* — Вялікаю рэвалюцыяй Луцкевіч называе, як правіла, Лютаўскую рэвалюцыю 1917 г. (іншы раз Рэвалюцыю 1905 г.), а сацыяльным пераваротам — Кастрычніцкі пераварот 1917 г.

³⁴ ...*у зборніку «Безназоўнае», каторы выйшаў у сьвет у 1924 годзе...* — Зб. «Безназоўнае» надрукаваны ў 1925 г.

³⁵ «Безназоўнае» аднесена да жанру паэмы.

³⁶ Верш мае загаловак паводле першага радка.

У Дзень Памершых (с. 300)

Друкуецца паводле: *БЗвон*. 1932. 5 лістап., дзе апублікавана ўпершыню пад крыпт. *А. Н.* Пад тэкстам дата: *2.XI.1932 г.*

Арт. надрукаваны таксама ў: *НН*. 2005. 28 кастр.

¹ *У... Маскве... ляжаць косьці...* Аляксандра Бурбіса.— А. Бурбіс быў пахаваны ў Менску.

² *Недзе каля Лодзі...* — А. Гарун памёр і пахаваны ў Кракаве.

50-лецьце Якуба Коласа (с. 301)

Друкуецца паводле: *БЗвон*. 1932. 19 лістап., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *А. Н.*

¹ Гл. заўвагу 1 да рэц. «Прамень».

² *Прыняўшы ўчасьце ў патайным зьездзе настаўнікаў-беларусаў, які... паклаў пачатак Беларускаму вучыцельскаму саюзу, ... пачаў арганізоўваць сваіх калегаў-зямлякоў і ў роднай Мікалаеўшчыне заснаваў аддзел Саюзу.* — Гл. арт. «Палітычны працэс Якуба

⁴⁸ Насамрэч — «Наша народная беларуская песьня».

⁴⁹ Гл.: Цётка.Творы. Менск, 1976. С. 294.

⁵⁰ Свой арт. «Цётка і Луцкевічы» п. з. «Алаіза Пашкевіч (Цётка) і браты І. і А. Луцкевічы» аўтарка надрукавала ў кн.: Багдановіч І. Э. Авангард і традыцыя: Беларуская паэзія на хвалі нацыянальнага адраджэньня. Менск, 2001.

Коласа і тт.».

³...у двары Гардзялкоўскіх у Магілёўшчыне... — Школа дзейнічала ў 1908 г. у маёнтку Габрыллёва-Папоўка Сеньненскага пав. (цяпер в. Сані Талачынскага р-ну).

⁴...складае беларускі школьны падручнік — «Другое чытаньне» — Гл. заўвагу 9 да нарысу «Якуб Колас».

⁵...дзясяткі гімназіяў... — Гэтак у тэксьце; мажліва, аўтар меў на ўвазе сямігодкі ў БССР.

⁶...дэнацыяналізуючы цэлыя адвечна беларускія акругі (Койданаў). — На ўвазе маецца стварэньне 15.03.1932 г. Койданаўскага нацыянальнага польскага р-ну ў БССР, які 29.06.1932 г. перайменаваны ў Дзяржынскі нацыянальны польскі р-н. Праіснаваў да 1937 г.

Беларускі Музей ім. Івана Луцкевіча (с. 303)

Друкуецца паводле: *Гадавік*, дзе апублікаваны ўпершыню.

З гэтае публікацыі зроблена адбітка (Вільня, 1933), якая ў 1992 была перавыдадзена ў Менску.

Датуецца годам першапублікацыі.

Пераклад арт. на польск. мову — «Muzeum Białoruskie im. Jana Juckewicza w Wilnie» — у тым жа годзе зьмешчаны ў зб. «Baltoslavica» (т.1), што выходзіў у Вільні.

Гэтай працы папярэднічаў арт. А. Луцкевіча «Скарбы Беларускага Музею ім. Івана Луцкевіча» ў *БК-1929*.

¹ «Lietuvių Tauta» — «Літоўскі Народ».

²Мяркуючы па кантэксьце, з прынамсі двух мастакоў Русецкіх гаворка ідзе пра Канута, а з прынамсі трох мастакоў Сьляндзінскіх — пра Аляксандра Юзафа.

Да гісторыі беларускага дрэварытніцтва (с. 308)

Друкуецца паводле: *Гадавік*, дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. А. Л.

Датуецца годам першапублікацыі.

Беларускі гутарнік Піліп Смуры (с. 308)

Друкуецца паводле: *Гадавік*, дзе надрукаваны ўпершыню пад крыпт. А. Л.

Датуецца годам першапублікацыі.

¹ У Сібір М. Маркс быў сасланы.

² Так у *Гадавіку*.

³ Motto — дэвіз, эпіграф. У *Гадавіку* гэтае слова надрукаванае кірыліцаю.

⁴ ...думкі... — Гаворка пра думы.

Фрагмэнт з жыцьця В. Дуніна-Марцінкевіча (с. 309)

Друкуецца паводле: *Гадавік*, дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. А. Л.

Датуецца годам першапублікацыі.

Праўда аб «Мужыцкай Праўдзе» (с. 311)

Друкуецца паводле: *Гадавік*, дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. А. Л.

Датуецца годам першапублікацыі.

¹...у Вільні ў Бібліятэцы ім. Урублеўскіх... — Цяпер Цэнтральная бібліятэка Літоўскае АН.

Зь нязнаных рукапісаў Янкі Купалы (с. 311)

Друкуецца паводле рукапісу, які захоўваецца ў БДАМЛІМ: ф. 3, воп. 1, адз. захав. 273. Упершыню — *КВ*. 2004. № 1 (9).

⁵¹ «Fantazja J. Mihanowicza dla P. Marcina Pióro w dziec jego imienin przeznaczona». — «Фантазія Я. Мігановіча для п. Марціна Пюро, прызначаная на дзень ягоных імянінаў».

⁵² *Т-ва прыяцеляў беларусаavedы* — навуковы гурток студэнтаў-беларусаў пры Віленскім ун-це імя Сьцяпана Батуры ў 1931—1939 гг.

Пад падзгалоўкам рукою аўтара напісана: «Даклад А. Луцкевіча на паседж<аньні> літ<аратурна>-маст<ацкай> сэкцыі Бел<арускага> Нав<уковага> Т-ва 4.IV.1937 г.».

Вераемна, рукапіс прызначаўся для друку ў *Zanicas* ці іншым зб. БНТ.

Спасылкі на гэты даклад ўпершыню зробленыя ў камэнт. да паэмы «Гарыслава» і камэдыі «Паўлінка» ў ПЗТ Я. Купалы.

Камэнтатар выказвае меркаваньне, што існавалі два розныя рукапісы «Гарыславы». У Літаратурным музэі Янкі Купалы маецца чарнавік і перабелены тэкст першага разьдзелу паэмы. Перабелены тэкст, што цытуецца ў дакладзе Луцкевіча, даслоўна супадае з тэкстам у ПЗТ. Камэнтатары ПЗТ ня маюць рацыі, калі сьцьвярджаюць, што тэкст паэмы зьмешчаны ў сярэдзіне тэксту камэдыі «Паўлінка», а не пасля яе.

¹ ...«Паўлінка», якую паэта закончыў 3.V.1912... — «Паўлінка» была скончаная 3.06.1912 г.

² Motto — дэвіз, эпіграф.

³ ...адказ Рагнеды кіеўскаму князю Ўладзімеру... — Да Рагнеды сватаўся Уладзімер, князь ноўгарадскі. Князем кіеўскім ён стаў пасля таго, як забіў Рагвалода і свайго брата Яраполка, князя кіеўскага.

⁴ Далей у рукапісе закрэсьлена: «Паэмы Купала не дапісаў». Пад рыскаю цераз усю старонку дата — 25.VII.36 — і подпіс А. Луцкевіча.

⁵ Купалавай памылкі ў гэтым сказе няма. Гл. заўвагу 3.

⁶ Упершыню паэма «Гарыслава» апублікаваная ў: *Беларусь*. 1946. № 5—6. Яе публікатар — В. Таўлай — паведамляе, што тэкст паэмы «выяўлены» разам з тэкстам камэдыі «Паўлінка». Паводле сьведчаньня Я. Брыля, рукапіс камэдыі Таўлай прывёз зь Вільні ад кс. А. Станкевіча. У кс. Станкевіча рукапісы апынуліся тады, калі ўлады ЛітССР пачалі перамяшчэньне фондаў Беларускага музэю імя І. Луцкевіча ў Вільні з базьляянскіх муроў. Таўлай даў грунтоўны камэнт. да публікацыі.

⁷ Далей у рукапісе закрэсьленыя дата — 25.VII.36 — і подпіс А. Луцкевіча.

⁸ Гл. заўвагу 1.

Нязнаны верш Цёткі (с. 315)

Друкуецца паводле рукапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. захав. 268. Упершыню — у *КВ*. 2004. № 1 (9).

Характар рукапісу на трох аркушах з блякноту дазваляе меркаваць, што ён быў напісаны ў паміж 1933 і 1938 гг. і, вераемна, прызначаўся для друку ў *Zanicas* ці іншым зб. БНТ.

Верш Цёткі «***Адкры пані, добра пані...» (разам з раней друкаваным вершам «Музыкант беларускі») упершыню апублікаваў Л. Бэндэ: *Беларусь*. 1947. № 6. Ва ўводнай нататцы да публікацыі ён пісаў, што сярод папераў паэткі «якія захоўваюцца ў Літоўскай Акадэміі навук» (ЦБ Літ. АН), меліся «два аўтографы — варыянты гэтага верша» і што ён абраў для публікацыі «паошні, больш дасканалы» варыянт. Акрамя таго, Бэндэ пісаў: «У 1914 г. Цётка старанна вывучала беларускія народныя песьні і ў выніку яе вывучэньня зьявіўся ў друку грунтоўны артыкул «Наша народная песьня»⁴⁸ і спробы апрацаваць асобныя матывы народных песень».

У камэнт. да гэтага верша С. Александровіч пісаў⁴⁹, што ў адзеле рукапісаў ЦБ Літ. АН захоўваецца чарнавік.

Цяжка сказаць, ці сапраўды ў ЦБ Літ. АН меўся чыставік вершу Цёткі, ці Бэндэ карыстаўся спіскам Луцкевіча.

Арт. Луцкевіча быў выкарыстаны С. Александровічам. Не спасылаючыся на Луцкевіча, ён коратка паведамляў творчую гісторыю вершу. Упершыню гэты арт. цытавала І. Багдановіч: *П*. 1996. № 11⁵⁰. Камэнт. С. Александровіча і арт. І. Багдановіч не былі ўлічаныя пры складаньні кн.: Цётка. Выбр. тв. Менск: «Беларускі кнігазбор», 2001.

¹ Устаўленае пасля гэтае даты слова дбайна закрэсьленае.

⁵³ Гл. таксама: *Сп*. 2001. № 1—2.

⁵⁴ Зьвесткі ўзятая з кн.: Abramavičius V. Tadas Vrublevskis. Vilnius, 1960.

² Далей закрэсленыя словы «і Барысам Даніловічам».

³ Слова надпісанае замест выкрэсленага «хочучы».

Нязнаны верш Мігановіча (с. 317)

Друкуецца паводле рукапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. захав. 275, арк. 8—13.

Упершыню — у *КВ*. 2004. № 1 (9).

Рукапіс першапачаткова меў загаловак «Нязнаны верш нязнанага аўтара». Зверху 1-е старонкі рукапісу (паводле аўтарскае нумарацыі) хвалістаю лініяй падкрэсленае слова «Матэрыялы». Гэта дае падставу меркаваць, што рукапіс рыхтаваўся да друку ў *Zanicaх* або іншым зб. БНТ, і дазваляе датаваць яго 1933—1938 гг.

Верш Мігановіча п. з. «Імяніннае віншаваньне Ігната Сьліўкі» ў скароце апублікаваны В. Рагойшам у кн.: *Беларуская літаратура XIX стагодзьдзя: Хрэстаматыя... / Склад. і аўт. камэнт. А. А. Лойка, В. П. Рагойша. — 2-е выд., перапрац. і дап. — Менск, 1988. Заглавак дадзены публікатарам.*

У рукапісе Луцкевіча маецца падзаглавак у польскай мове: «*Fantazja J. Mihanowicza dla P. Marcina Pięto w dziec jego imienin przeznaczona*»⁵¹. Ініцыял «J.» дазваляе меркаваць, што імя аўтара «фантазіі» было не Ігнат, а, магчыма Якуб, Ян, Юзаф ці якое іншае на *J.*

Тут верш Мігановіча не ўзнаўляецца.

¹ Апошні сказ-абзац пачынаецца словамі «Падаем гэты верш», а далей правы ніжні край і сярэдзіна 1-га (паводле аўтарскае нумарацыі) арк. абарваныя.

Праблема сфармаваньня нацыянальнае душы Максіма Багдановіча:

Да дваццатых угодкаў сьмерці паэта (с. 317)

Друкуецца паводле: *К*. 1937. № 4, дзе надрукаваны ўпершыню.

Датуецца годам першае публікацыі.

Асобныя ідэі гэтае працы А. Луцкевіча атрымалі разьвіцьцё ў арт. «Да крыніцаў творчасці М.Багдановіча».

¹ Часопісному тэксту папярэднічае наступная прадм.:

«25-га траўня с. г. мінула дваццаць гадоў ад дня перадчаснае сьмерці Максіма Багдановіча. Каб адзначыць гэтыя сумныя ўгодкі, Т-ва прыцяляў беларусаведы⁵² зладзіла ў аднэй із сяляў Віленскага ўнівэрсытэту ўрачыстае паседжаньне, на якім беларускі літаратурны крытык Антон Навіна прачытаў абшырны даклад аб жыцьці і творчасці вялікага паэта.

Пераказваем тут з магчымай точнасьцяй галоўныя думкі тэй часткі рэфэрату, у якой дакладчык даў разьвязку праблемы: як гэта сталася, што Багдановіч — далёка ад роднага краю, сярод чужога нацыянальнага асяродзьдзя, нягледзячы на магутны ўплыў гэткае багатае расейскае культуры, — захаваў сваю нацыянальную душу, вырас на сьведамага Беларуса і — больш таго — стаўся беларускім нацыянальным песьняром».

Захаваньне асаблівасьцяў пісьмовае мовы А. Луцкевіча паказвае, што тэкст, зьмешчаны ў *К*, быў аўтарызаваны.

² Гл. трыялет «Крытыку (**Чэліні статуі не рабіў...»).

³ Гэта быў Дзямідаўскі юрыдычны ліцэй у Яраслаўлі.

⁴ Дзявочае прозьвішча Марыі Багдановіч было Мякота. Прозьвішча Малевіч у дзявоцтве мела яе маці Тацяна.

⁵ У трыялеце «***Я бальны бескрылаты паэт»: *Мо жыцьця майго верш ужо сьпет...*

Жыцьцё і творчасць Фр. Багушэвіча ў успамінах ягоных сучасьнікаў (с. 322)

Друкуецца паводле: *Запісы*, дзе апублікаваны ўпершыню.

⁵⁵ Гл.: Багушэвіч Ф. Творы: Вершы, паэма, аповяданьні, артыкулы, лісты / Уклад., прадм. Я. Янушкевіча; Камэнт. У. Содаля. — Менск, 1991. С. 13.

⁵⁶ Так у *Zanicaх*, але па сэнсу тут павінна быць *entscheidet*.

⁵⁷ Тут і далей вылучана аўтарам.

Арт. быў надрукаваны таксама ў: *Кр.* 1995. № 11—12; *Сп.* 2001. № 1—2.

Часткова — п. з. «З успамінаў пляменьніцы паэта Ю. Радзевіч і З. Нагродзкага» — у кн.: Пачынальнікі: 3 гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст. Менск: Навука і тэхніка, 1977. У другім выданні кнігі (Менск: Бел. навука, 2003) яе ўкладальнік Г. Кісялёў у пастскрыптуме напісаў: «Па ўмовах часу ў выданні «Пачынальнікаў» 1977 г. было апушчана, што запіс успамінаў З. Нагродзкага і Ю. Радзевіч належыць выдатнаму дзеячу беларускага нацыянальнага руху А. Луцкевічу».

Матэрыял для гэтае працы, якая датуецца годам першае публікацыі, А. Луцкевіч пачаў зьбіраць у 1936 г.

Цытаты спраўджаныя з тэкстамі ў кн.: Гарэцкі М. Гісторыя беларускае літаратуры. Выд. 3-е, пераробл. і дап. разглядам вуснае народнае паэзіі. Масква — Ленінград, 1924; Stankiewicz A. Francji Bahslewii: Jaho zuzcio i twogianj: U truscatuja »hodki njiemci (1900—1930). Wilnia, 1930.

Гл. таксама нэкралёг «Зыгмунт Нагродзкі і яго адносіны да беларусаў: Пасьмертны ўспамін».

¹ Карэспандэнцыю Сымона Рака «На магіле Пр. Багушэвіча (Мацея Бурачка)» гл. у: *НДумка*. 1921. 10 чэрв.

² Biblioteka Wryblewskich — Бібліятэка Ёрублеўскіх, цяпер ЦБ Літ. АН.

³ T-wo Przyjaciel Nauk — Таварыства прыяцяляў навук; дзейнічала ў Вільні.

⁴ Калідуе (польск. kolidowaz) — прыходзіць у неадпаведнасьць, сугыкненьне.

⁵ Гл. арт. «Дмітро Дарашэнка (К 25-летняму юбілею яго працы)». У *Zanicaх* друкаваліся «Старонкі з маіх успамінаў» Д. Дарашэнкі з падзагалоўкам «Сьветлай памяці Франціша Багушэвіча»⁵³.

⁶ In extenso — цалкам, без скаротаў.

⁷ Рэвэляцыйны — які ўяўляе сабою адкрыцьцё, сэнсацыйны. Гл. заўвагу 4 да лекцыі «Янка Купала як прарок Адражэньня».

⁸ Зюкам (ад Юзюк) клікалі Пілсудзкага сямейнікі і сябры.

⁹ «*Ot, taki sobie adwokacik, nazywa sik Bohuszewicz*». — «От, такі сабе адвакацік, завецца Багушэвіч».

¹⁰ «Чырвоныя» выступалі за радыкальнае вырашэньне аграрнага пытання; апроч таго, частка «чырвоных», у тым ліку і Каліноўскі, выказваліся за аднаўленьне Рэчы Паспалітай як фэдэрацыі Польшчы і былога Вялікага Княства Літоўскага.

¹¹ ...*unarodowii sik*... — унацыяналізаваўся.

¹² У *Zanicaх* надрукавана «папрасіла».

¹³ У перакладзе К. Паўтаржыцкага верш надрукаваны ў кн.: Багушэвіч Ф. Творы. Менск, 1991.

¹⁴ ...*З Урублеўскім*... — На ўвазе маецца Т. Урублеўскі, які быў у лют. 1880 г. арыштаваны, а ў верас. 1881 г. высланы Сібір (у верас. 1883 г. ён быў ужо ў Пецяярбургу)⁵⁴.

¹⁵ ...«*ўгадовых*» *палякаў*. — Палякаў, па-згодніцку (польск. ugodna — згода, пагадненьне) настаўленых да царскага рэжыму.

¹⁶ «*Czego moina bylo od tego chiopa sik spodziewaz?!*» — «Чаго можна было спадзявацца ад гэтага мужыка?»

¹⁷ ... «*шубраўцаў*», *узноўленых Урублеўскім*. — Т-ва шубраўцаў (нягоднікаў) кштальту масонскае лёжы дзейнічала ў Вільні ў 1816—1822 гг. і выдавала «*Wiadomosci Brukowe*». Т-ва, створанае Т. Урублеўскім, адрозьнівалася ад яго.

¹⁸ У перакладзе М. Машары верш надрукаваны ў кн.: Багушэвіч Ф. Творы. Менск, 1991.

¹⁹ У перакладзе М. Танка верш надрукаваны ў кн.: Багушэвіч Ф. Творы. Менск, 1991.

⁵⁸ Гл.: *БН*. 1926. 24 лют.

⁵⁹ Гл.: Сідарэвіч А. 3 жыцьця Антона Луцкевіча: Астрожныя запісы // Літаратура і мастацтва. 1991. 25 студз.

⁶⁰ ЦБ Літ. АН: ф. 21, адз. захав. 224, арк. 4 адв.

²⁰ «Przecz, przecz smutek wszelki, zapal fajki, staw butelki» — «Прэч, прэч усякі смутак, запалі люлькі, стаўляй бутэлькі».

²¹ «Piosenka tk... utiowaliny nad wszelkie inne; staia sie ona jakby naszym sztandarem, i j№ wieanie najczkniej i najchtniej nriewaliny. Zreszt№, nriewana ona byia nie tylko przez nas i nie tylko w Wilnie. Ona byia rywnie popularna wryd miodziey polskiej w Kownie, ktorej przewodzii niedawno zmariy w Wilnie Zygmunt Rewkowski». — «Гэтую песеньку... мы палюбілі больш за ўсе іншыя; стала яна як бы нашым штандарам, і яе, уласна, найчасцей і найхвотней мы сьпявалі. Зрэшты, сьпявалі яе ня толькі мы і ня толькі ў Вільні. Яна была таксама папулярная сярод польскае моладзі ў Коўне, якою кіраваў нядаўна памерлы ў Вільні Зыгмунт Раўкоўскі».

²² У перакладзе К. Паўтаржыцкага верш надрукаваны ў кн.: Багушэвіч Ф. Творы. Менск, 1991.

²⁴ «Jako czlowiek — wcielona szlachetnoж, niezmiernej moralnej wartosci, strasznie wrażliwy na wszelkie zio. Oburzaia go do gikbi duszy kaıda nieprawoж, na ktor№ inni nie zwracali nawet uwagi». — «Як чалавек — уцелясьнёная шляхотнасць, нязмернае маральнае вартасці, страшна ўразлівы на ўсякае зло. Абурала яго да глыбіні душы ўсякая несправядлівасць, на якую іншыя не звярталі нават увагі».

²⁵ Я. Карскі і М. Піятуховіч мелі рацыю: у 1892 г. у кракаўскай друкарні Анчыца асобнай кніжачкай было выдадзена апавяданьне Ф. Багушэвіча «Тралялёначка». Падрабязней пра гэта гл.: Багушэвіч Ф. Творы. Менск, 1967.

²⁶ Як піша Я. Янушкевіч⁵⁵, лёс гэтага рукапісу невядомы.

Палітычны праэс Якуба Коласа і тт.:
З архіву Беларускага музэю ім. Ів. Луцкевіча (с. 336)

Друкуецца паводле: *Запісы*, дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. А. Л.
Друкаваўся таксама ў ДГБР.

Датуецца годам першае публікацыі.

¹ Праўдападобна, гэтым адвакатам быў К. Петрусевіч.

² Одпіс (польск. odpis) — копія.

³ Цяпер матэрыялы, пра якія піша А. Луцкевіч, захоўваюцца ў БДАМЛМ: ф.3, воп. 2, адз. захав. 2. З гэтых матэрыялаў вынікае, што А. Бязьмен быў звязаны з РСДРП.

⁴ ...угалоўн. улаж. — угалоўнага ўлажэння.

⁵ ...станавых прадстаўнікоў... — прадстаўнікоў станаў (саслоўяў).

⁶ А. Сянкевіч праз Дانیю выехаў у ЗША, дзе ўключыўся ў сацыялістычны рух і атрымаў дыплём лекара. У 1917 г. вярнуўся ў Расею, уступіў у бальшавіцкую партыю.

⁷ Успаміны А. Луцкевіча «За дваццаць пяць гадоў» былі перавыдадзеныя ў 1991 г. выдавецтвам «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі» і надрукаваныя ў ДГБР.

Прызнаньне правоў беларускае мовы падчас сусветнае вайны (с. 340)

Упершыню — *Запісы*, дзе апублікаваны пад крыпт. А. Л.

¹ ...ад старабаўгарскае (т. зв. царкоўнаславянскае) мовы... — Гл. заўвагу 1 да арт. «Пуцяводныя ідэі беларускае літаратуры».

² «Ausführungsbestimmungen zu den grundlegenden Richtlinien zur Wiederbelebung des Schulwesens vom 22. Dezember 1915. VIII Nr 82». — «Палажэнні аб прымяненні асноватворных дырэктываў да аднаўленьня школьнай адукацыі ад 22 сьнежня 1915 г. VIII. № 82.

³ «Als Muttersprache hat diejenige Sprache zu gelten, welche die Eltern im häuslichen Umgang mit den angemeldeten Kindern zu sprechen pflegen. Bei den Juden wird das «Jiddisch-Deutsch» in der Regel als Muttersprache anzusehen sein.

In Zweifelsfällen entscheidet⁵⁶ der Verwaltungschef nach Anhörung der Schulbehörde... Das Weissrussische, das mit dem Russischen nicht identisch ist, wird unbeschränkt zugelassen⁵⁷. — «Матчынаю моваю лічыцца тая мова, у якой бацькі маюць звычай

⁶¹ ЦБ Літ. АН: ф. 21, адз. захав. 224, арк. 112 адв., 111адв, 110 адв.

размаўляць з запісанымі ў школу дзецьмі у хатнім абыходку. У жыдоў гэта будзе, як правіла, «ідыш-нямецкая» як мова матчына.

У сумнеўных выпадках вырашае кіраўнік адміністрацыі пасля заслухоўвання школьнага ведамства...

Беларуская, якая не зьяўляецца ідэнтычнаю расейскай, дапускаецца без абмежаваньняў».

⁴ «10. Sprachliche Verhältnisse.

Die Unterrichtssprache soll die Muttersprache sein. Inwieweit in Schulen mit nichtdeutscher Muttersprache auch in der deutschen Sprache zu unterrichten ist, behalte ich nach Vorschlag der Verwaltungen meiner Entscheidung vor.

In allen Schulen ist das Deutsche mit möglichst vielen Stunden von der untersten bis zur obersten Stufe zu lehren, so dass jedes Kind bei der Entlassung aus der Schule die deutsche Sprache in Wort und Schrift genügend beherrscht.

Russisch als Unterrichtssprache ist für alle Schulen verboten, doch darf es als fakultatives Lehrfach in den mittleren und höheren Schulen auftreten.

Es ist anzustreben, dass die Sprache der Lehrpersonen im Verkehr mit der vorgesetzten Schulbehörde und die Führung der Geschäftsbücher die deutsche ist.

Es wird daher erwartet, dass alle Lehrpersonen sich die Kenntniss der deutschen Sprache möglichst bald aneignen.

Der Religionsunterricht soll in der Muttersprache — den Juden in ihrer Religionsprache — erteilt werden». — 10. Моўныя адносіны.

Моваю навучаньня павінна быць матчына мова.

У якой меры ў школах з нямецкай матчынай мовай навучаньне будзе адбывацца таксама па-нямецку, гэта я абумоўлю пасля прапановы ведамства маім рашэньнем.

Ва ўсіх школах ад ніжэйшай да вышэйшай ступені нямецкую належыць вывучаць як мага больш гадзінаў, з тым каб кожнае дзіця пры выпуску са школы дастаткова валодала вуснаю і пісьмоваю моваю.

Расейская як мова навучаньня забараняецца ва ўсіх школах, аднак яе дазваляецца ўводзіць як факультатыўны прадмет у сярэдніх і вышэйшых школах.

Абавязкова пажадана, каб моваю пэдагогаў у зносінах з вышэйстаячым школьным ведамствам і пры вядзеньні дзелавых кніг была нямецкая.

Таму чакаецца, што ўсе пэдагогі як мага хутчэй авалодаюць нямецкаю моваю.

Навучаньне рэлігіі павінна ўдзяляцца ў матчынай мове, жыдам — у мове іх рэлігіі.

⁵ *Але ўжо ад 6.X.1916 г. часопіс друкаваўся і гражданкай... — Г пачаў выходзіць і кірыліцаю 1.09.1916 г.*

⁶ «Ausgabe A» і «Ausgabe B» — «Выданьне А» і «Выданьне В». Пра ўмовы выданьня Г гл. успаміны А. Луцкевіча «Замест адказу (Гістарычная спраўка)»⁵⁸.

Янка Купала ў крывым лютры (с. 341)

Друкуецца паводле: К. 1938. № 2, дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *I. М—а*.

Датуецца годам першае публікацыі.

Цытаты спраўджаныя з тэкстамі ў *НН* і зб. «Шляхам жыцьця» (1913).

¹ У Купалы: *Бач, можа, і долю ў няўродлівым полі Ты выараіш, братка, сабе...*

² Імпугтаваць (польск. imputować) — неабгрунтавана абвінавачваць.

³ Страфа зь вершу «Вясна за вясною...»

Абдзіраловіч і Барыка: Літаратурная паралель (с. 345)

Друкуецца паводле: К. 1939. № 1, дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *А. Н*.

Словы «І калі нават сягоньня — праз дваццаць адзін год пасля таго, як у Расеі пачалося будаваньне новага сацыяльнага ладу...» дазваляюць лічыць, што гэты арт. А. Луцкевіч пачаў пісаць пасля 7.11.1938 г.

⁶² Гл.: *НН*. 1911. 24 лют.

Задума напісаньня працы п. з. «Абдзіраловіч і Барыка» узянікла ў А. Луцкевіча падчас яго зняволеньня (кастр. 1927 — тр. 1928 г.)⁵⁹. У яго пляне «Чарговыя працы», зробленым у турме, маецца запіс: «Апрацаваць: Абдзіраловіч і Барыка (новае)»⁶⁰. Далей чытаем:

«Вельмі ўдзячная апрацаваньня тэма: паралель між Ігнатам Абдзіраловічам зь «Дзвюх душ» М. Гарэцкага і... Барыкай Ст. Жаромскага з «Przedwiońnia». І тут, і там — тое ж самае духовае раздарожжа, тая ж «двудушнасьць». На ростані між старым і новым светам б'еца, мучыцца душа аднаго і другога. Да барацьбы клясавай тут і там далучаецца барацьба нацыянальная — з тэй толькі розьніцай, што нацыяналізм у беларусаў — гэта толькі самаабарона, у палякаў — няволя для «меншасьцяў» і панаваньне над імі «дзяржаўнае нацыі». (Цікаўна, што палякі так прывыклі разглядаць свой нацыяналізм як абаронны, што і цяпер лічаць яго такім жа, хаця ён стаўся ўжо нацыяналізмам пануючае нацыі!). І тут, і там даецца вострая крытыка буржуазнага жыцця. Навет элемент эратычны ўводзіцца падобнымі спосабамі. Адносіны жанчын з «вышэйшага свету» да замурства — аднолькава: Аля і кн. Гальшанскі — гэта тыя ж Ляўра і Барвіцкі. Толькі ў Жаромскага ўведзены трэці тып жанокі, які ня мае нічога адпаведнага ў Гарэцкага (у Іры і Караліны ёсьць нешта супольнае!). Аб«дзіраловіч» і Б«арыка» — абодва б. ваякі. Характэрна і — пэўне ж, прыпадкова — акалічнасьць, што абодва аўтары абралі на месца акцыі ў пэўным пэрыядзе — Каўказ. Толькі Барыка усё ж у канцы знаходзе свой шлях: ідзе ў першым радзе маніфэстантаў на Бэльвэдэр — супраць наведзеных на паход салдацкіх вінтовак; Абдзіраловіч да гэтага не дайшоў (ці Гарэцкі ня меў адвагі дасказаць рэч да лягічнага канца ў тым ці іншым кірунку?).

Запраўды, літаратурныя тэмы мусяць недзе «вісець у паветры» быць у [нечытэльна] грамадзянства. Ды закрунуць Гар«эцкім» і Жар«омскім» тэмы — гэта ж зьмест сучаснага грамадзкага жыцця. Што Гарэцкі не ўзіраўся на твор Жаромскага, відаць з таго, што «Дзьве душы» выйшлі на некалькі год раней за «Przedwiońnie» (1919 ці 1920, а «Przedw<iońnie>» — у 1924). Цікава, што таксама самастойна пісаў сваю «Адвечную песьню» Янка Купала, якая па замыслу й ідэі так блізка да «Жизни человека» Андрэева, бо ж напэўна ведама, што Купала не чытаў Андрэевага твору»⁶¹.

За гэтым запісам пасярод старонкі ідзе наступны: «(Распрацаваць на волі!)».

¹...*прыкладам у адносінах да Шынгарова і Какошкіна...* — Дэпутат II—IV Дзяржаўнае Думы ад партыі кадэтаў, мін. Часовага ўраду Андрэй Шынгароў (1869—1918) і сябар ЦК партыі кадэтаў, дэпутат I Дзяржаўнае Думы, мін. Часовага ўраду Фёдар Какошкін (1871—1918) былі забітыя бальшавікамі.

² Праматар (польск. promotor) — натхняльнік, ініцыятар.

³ *Rkce, za lud walcz! Nie, sam lud poobcina;*

Imion, miych ludowi, lud — pozapomina...

Wszystko przejdzie! Po huku, po szumie, po trudzie

Węym! dziedzictwo cisi, ciemni, mali ludzie. —

Рукі, што змагаюцца за люд, сам люд паабцінае;

Імёны, любыя люду, — люд пазабывае...

Усё пройдзе! Па галасе, па шуме, па цяжкай працы

Возьмуць спадчыну *ціхія, цёмныя, малыя* людзі.

⁴ «*A la guerre comme a la guerre!*» (франц.) — «На вайне як на вайне».

⁵ Атэнтат (польск. atentat) — замах.

⁶ *Mutatis mutandis* — памяняўшы тое, што неабходна памяняць; унёсшы неабходныя зьмяненні; з адпаведнымі зьмяненнямі.

⁷ ...*польскія сацыялісты, меўшыя ў першы мамэнт уладу ў сваіх руках (уряд Мара-*

⁶⁴ Гл.: *НН*. 1915. 21 лют.

чэўскага!)... — Кабінет Е. Марачэўскага кіраваў краінаю 18.11.1918—16.01.1919 г.

⁸ ...у форме повесыці... — Гл. заўвагу заўвагу 10 да арт. «10-летні юбілей беларускай прэсы».

⁹ *Гарэцкі пісаў сваю повесыць у Вільні ў 1919—20 гг.* — Гл. заўвагу 31 да арт. «Галоўныя кірункі ў беларускай паэзіі».

¹⁰ «Кераншчына» — Тэрмін, утвораны ад прозьвішча старшыні Часовага ўраду Расеі А. Керанскага, які не адважваўся на глыбокія сацыяльна-палітычныя рэформы ў Расеі.

¹¹ Кансэквэнтна (польск. konsekwentnie) — паслядоўна, настойліва.

¹² Сугераваць (польск. sugerować) — падказваць, унушаць.

¹³ ...чужынцаў-наезднікаў (польск. najezdźcy) — захопнікі, агрэсары.

¹⁴ «*Naleciaiо̄̄si bur̄iа̄̄zujne*» — «буржуазныя налёты».

¹⁵ «*Zaprzeczai jednym, zaprzeczai drugim, a swojej wiasnej drogi nie miai pod stopami*». — «Пярэчыў адным, пярэчыў другім, а свае ўласнае дарогі ня меў пад ступнямі».

¹⁶ «*Odzywa sik we mnie... gios jakiñ wewnkrzny, ktry, ilekroj sik odzywa, odwodzi mik zawsze od tego, cokolwiek w danej chwili zamierzam czyniç, sam jednak nie pobudza mik do niczego*». — «Прамаўляе ўва мне... нейкі ўнутраны голас, які, колькі разоў ні прамовіць, заўсёды адводзіць мяне ад таго, што маю намер у гэтую хвіліну рабіць, аднак сам не пабуджае мяне ні да чаго».

¹⁷ *Бельвэдэр* — рэзыдэнцыя кіраўніка Польскае Рэспублікі.

Да крыніцаў творчасці М.Багдановіча (с. 351)

Друкуецца паводле: К. 1939. № 3, дзе апублікаваны ўпершыню пад псэўд. *Ант. Навіна*.

Пад тэкстам дата: *Вільня, травень 1939*.

Гэты арт. разглядаецца як працяг працы «Праблема сфармаваньня нацыянальнае душы Максіма Багдановіча».

¹ У ПЗТ паэта вобраз лесуна прысутнічае прынамсі ў наступных вершах: 1) «***Чуеш гул? — Гэта сумны, маркотны лясу», 2) «Возера» (***)*Стаяў калісь тут бор стары*, 3) «З цыклу «Лясу» (***)*Прывольная цёмная пушча*, 4) «Хрэсьбіны лесуна», 5) «Пугач», 6) «Лясу» (***)*Сосны, елі, хвоя, хвошчы*, 7) «Старасьць», 8) «З цыклу «Лясу» (***)*Я спакойна драмлю пад гарой між кустоў*, 9) «***Ліецца па бары шырокі, поўны шум».

² Так у «Вянку». Пазьней паэт паправіў гэтае слова на «навяваючы».

³ Так у «Вянку». Пазьней паэт паправіў: *Мы выходзім зь цесных душных...*

⁴ Так у «Вянку». У ПЗТ надрукавана: *На сам перад...*

⁵ Так у «Вянку». Пазьней паэт паправіў: *І на белай палатніне...*

БІЯГРАМЫ

<Ігнат Буйніцкі> (с. 355)

Друкуецца ўпершыню паводле рукапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. захав. 264.

Рукапіс захоўваецца разам з рукапісам «Ігнат Буйніцкі і значэньне яго працы ў нашым нацыянальным руху», падпісаным псэўд. *Жалобны*, які належаў М.Нікіфароўскаму, зяцю Буйніцкага. Рукапіс Нікіфароўскага паслужыў крыніцаю зьвестак для Луцкевіча.

Ня высветлена, для якога выданьня прызначаўся гэты тэкст Луцкевіча і дата яго напісаньня.

¹ ...*Б. выступіў з сваім балетам на этнаграфічным вечары ў Вільні...* — Вечар адбыўся 22.02.1910 ст. ст.

² ...*быў запрошаны ў Пецяярбург, дзе гэтка ж вечар, толькі абдымаючы ўсе народы Расеі, быў з'арганізаваны т-вам «Вестник Знания».* — Гэты вечар адбыўся ў 1912 г., а 15(28).02.1911 г. трупы Буйніцкага выступала на беларускай вечарыне ў зале «Пальма». Менавіта з гэтае нагоды Я. Купала напісаў верш «Важна рэй Ігнат Буйніцкі...»⁶²

<Аляксандар Бурбіс> (с. 356)

Друкуецца ўпершыню паводле рукапісу, які захоўваецца ў БДАМЛМ: ф. 3, воп. 1, адз. захав. 267.

Ня высветлена, для якога выдання прызначаўся гэты тэкст Луцкевіча і дата яго напісання.

¹ *Кальпартавачь* (польск. kolportowacz) — распаўсюджваць.

² *...РСДП...* — Маецца на ўвазе РСДРП.

³ Зьезд БСГ адбыўся ў канцы 1905 г.

⁴ *...у яркім рэвалюцыйным выступленьні ў Мэйшаголе пад Вільняй.* — Больш падрабязна пра гэта гл.: Біч М. «Стары змаганец» // Мастацтва Беларусі. 1986. № 3.

⁵ *...быў арыштаваны...* — А. Бурбіса арыштавалі 24.08.1906 г. у Шчорсаўскай вол. Наваградзкага пав.

⁶ *...Б. нейкі час працаваў нелегальна ў Менску...* — А. Бурбіс кіраваў партыйным камітэтам у Менску з лют. 1906 г.

⁷ Гл. заўвагу 3 да арт. «Беларускі тэатар». Бурбіс адыграў пэўную ролю ў прафесіяналізацыі трупы І. Буйніцкага, быў акторам і рэжысэрам.

⁸ Гл. заўвагу 5 да арт. «Беларускі тэатар».

⁹ А. Луцкевіч піша слова *бежанец* у двукосьсі, бо значную частку жыхароў заходніх паветаў Беларусі змусілі падацца на ўсход царскія ўлады.

¹⁰ *Калі левая крыло Грамады ператварылася ў Камун. Партыю Беларусі (КПБ)...* — Працэс утварэньня КП(б)Б быў складанейшы, але каля вытокаў яе стаялі былыя грамадаўцы і бальшавікі.

¹¹ А. Бурбіс памёр у Менску.

НЭКРАЛЁГІ

Алёўзія Пашкевіч-Кейрысавая (с. 358)

Друкуецца паводле: *Нт.* 1916. 18 лют., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подпісу.

Друкаваўся ў кн.: Цётка. Выбр. тв. / Уклад., прадм. В. Коўтун; Камэнт. С. Александровіча і В. Коўтун. — Менск: «Беларускі кнігазбор», 2001.

Гл. таксама арт. «Нашы страты» і нэкралёг «Памяці Цёткі (У гадаўшчыну сьмерці)».

¹ *Калі скончылася забарона беларускага друку...* — Гл. заўвагу 2 да арт. «Беларускі тэатар».

² *...Цётка змушана была ўцякаць за граніцу.* — Гл. заўвагу 1 да арт. «Нашы страты».

³ *Выйшла замуж за ідэйнага таварыша-літвіна, і зьмена найменьня дала ёй можнасць вярнуцца ў родную старонку.* — Гл. заўвагу 2 да арт. «Нашы страты».

⁴ *Вярнуўшыся адтуль, выпусьціла сваё «Першае чытаньне» для дзяцей.* — Гл. заўвагу 4 да арт. «Нашы страты».

⁵ *Рыхтавалася да дактарату, узяўшыся апрацаваць беларускія батлейкі.* — У 1910 г. Цётка надрукавала праграму «Зьбірайце матэрыялы аб батлейцы!»

⁶ *... наладзіла мясячнік для беларускай маладзёжы — «Лучынку».* — Гл. заўвагу 5 да арт. «Нашы страты».

⁷ *...ідучы між салдатаў, Цётка не забывалася... аб беларускай справе.* — Аб працы Цёткі ў шпіталі гл. у прыватнасці ва ўспамінах М. Гарэцкага ў: *Памяці...*

⁸ Гаворка пра Юзюка (Восіпа) Пашкевіча. Гл. нэкралёг А. Луцкевіча «Памяці Юзюка Пашкевіча»⁶⁴.

⁹ *У ноч з 10 на 11 лютага Цёткі ня стала.* — Цётка памерла ў ноч з 4 на 5.02.1916 г.

Іван Франко (с. 360)

Друкуецца паводле: *Нт.* 1916. 16 чэрв., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подпісу.

Памяці Цёткі (У гадаўшчыну сьмерці) (с. 361)

Друкуецца паводле: *Нт.* 1917. 6 лют., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *А. Л.*

Цытата спраўджана з тэкстам у кн. «Скрыпка беларуская».

Гл. арт. «Нашы страты» і нэкралёг «Алёйзія Пашкевіч-Кейрысавая».

¹ У *Нт* надрукавана «sakadali».

² ...наездчыкаў... — Гл. заўвагу 13 да арт. «Абдзіраловіч і Барыка».

³ У зб. «Скрыпка беларуская»: *Цяпер, братцы, мы з граніту, Душа наша з дынаміту; Рука цывёўда! Грудзь акута! Пара, братцы, парваць пута!*

⁴ «Грамадзяне» — сябры БСГ.

⁵ ...курсаў... — На ўвазе маюцца Беларускія настаўніцкія курсы ў Вільні.

Памяці Максіма Багдановіча (с. 362)

Друкуецца паводле: *Нт*. 1917. 9 кастр., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *А. N.* За нэкралёгам ідзе прыпіска:

«Як нам даносяць, беларускае грамадзянства ў Расеі вельмі востра адчула ўтрату гэтай выдатнай, хоць яшчэ такой маладой паэтыцкай сілы. У Мінску ў праваслаўным саборы адбыліся ўрачыстыя модлы за спакой душы Яго, сабраўшы ўсіх чысьленых прадстаўнікоў беларускага грамадзянства гэтага места. Старэнькі сьвяшчэньнік першы раз ад няпомных часоў прамовіў у цэркві па-беларуску, характарызуючы гэтага вернага, шчырага сына Зямлі Беларускай.

Мы чулі, што Беларускі клуб у Вільні маніцца пасьвяціць адзін зь вечароў памяці Максіма Багдановіча.

Цытата спраўджана з тэкстам у зб. «Вянок» (1913).

¹ У *Нт*: *не кукуй*; у 12-м радку *закукуй*.

² У *Нт*: *пражыву*.

³ У... *зямлі Маскоўскай доля судзіла яму ляжаць...* — З 1954 г. Крым зьяўляецца складаваю часткаю Ўкраіны.

Ігнат Буйніцкі (Пасьмертны ўспамін)(с. 363)

Друкуецца паводле: *Нт*. 1918. 22 сак., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *А. L.*

Цытата спраўджаная паводле тэксту ў кн.: Купала Я. Шляхам жыцьця. СПб., 1913.

Гл. біяграму «Ігнат Буйніцкі».

¹ Верш, напісаны ў 1911 г. і зьмешчаны ў зб. «Шляхам жыцьця», меў заглавак «І. Буйніцкаму». Гл. заўвагу 2 да біяграмы «Ігнат Буйніцкі».

² І. Буйніцкі памёр 22.09.1917 г., а пасьмяротны ўспамін З. Абрамовіча быў апублікаваны ў *ВБ* 19.11.1917 г.

³ ...*арганізаваў драматычную дружыну...* — Гл. біяграмы «Ігнат Буйніцкі» і «Аляксандар Бурбіс».

Праф. Рудольф Абіхт (Жалобны ўспамін) (с. 364)

Друкуецца паводле: *НДумка*. 1921. 1 ліп., дзе апублікаваны ўпершыню.

¹ ...у лютым 1916 году фэльдмаршалак Гіндэнбург выдае свой дэкрэт аб прызнаньні правоў беларускай мовы ў школе і ўва ўсім грамадзкім жыцьці краю... — Гл. арт. «Прызнаньне правоў беларускае мовы падчас сусьветнае вайны».

² *Далейшая карэспандэнцыя... вялася толькі па-беларуску...* — У БДАМЛМ (ф. 3, воп. 1, адз. захав. 261, арк. 85) захоўваецца чарнавік ліста А. Луцкевіча да Р. Абіхта, датаваны 28.06.1918 г. і пісаны па-нямецку.

³ ...у 1919 годзе, калі мне давялося быць нейкі час у Бэрліне і арганізоўваць тамака выпуск інфармацыйнай кніжкі аб беларусах у нямецкай мове («*Weissruthenien*») — Гл. заўвагу 6 да арт. «Адраджэньне беларускага мастацтва».

⁴ Часткова лісты Р. Абіхта да А. Луцкевіча надрукаваныя ў кн.: Шляхам гадоў: гісторыка-літаратурны зборнік. Вып. 3. Менск, 1994.

⁵ *Sit Tibi terra levis!* — Няхай будзе Табе пухам зямля!

Аляксандар Бурбіс (с. 366)

Друкуецца паводле: *БЗ*. 1922. 22 крас., дзе апублікаваны ўпершыню.

¹ *Калі ўвосені 1905 г. адбываўся зьезд Беларускае Рэвалюцыйнае Грамады...* — Гл. заўвагу 3 да біяграмы «Аляксандар Бурбіс».

² *...яго арыштавалі...* — Гл. заўвагу 5 да біяграмы «Аляксандар Бурбіс».

³ *...праца завяршаецца поўным трыумфам на вялікім беларускім вечары ў лютым 1910 году...* — Гл. біяграму «Аляксандар Бурбіс».

⁴ *...з установай, якая давала яму магчымасьць матэрыяльнага заробку...* — А. Бурбіс працаваў у Віленскім т-ве сельскай гаспадаркі.

⁵ *На зьездзе Беларускае Сацыялістычнае Грамады ў Пецяярбурзе...* — Гаворка пра Петраградскую канфэрэнцыю БСГ у чэрв. 1917 г. і Часовы ЦК.

⁶ *...пасля Марцовае рэвалюцыі...* — Так, у адпаведнасьці з грыгарыянскім календаром, А. Луцкевіч называе Лютаўскую рэвалюцыю.

⁷ *...ён здаволіваеца роляй... прадстаўніка ўраду Беларускае Народнае Рэспублікі ў Маскве...* — А. Бурбіс быў консулам БНР у Маскве.

⁸ *...дае беларусам запраўдную магчымасьць культурна-нацыянальнае работы ў дзяржаўных рамках...* — Такая праца пачынаецца на пачатку 1920 г. Бурбіс удзельнічаў у выданьні газ. «Савецкая Беларусь».

⁹ *...кіраўніцтва загранічнай палітыкай Савецкае Беларусі...* — А. Бурбіс быў намесьнікам народнага камісара замежных спраў ССРБ.

Марыя Кімантовая (с. 367)

Друкуецца паводле: *БЗ*. 1922. 8 верас., дзе апублікаваны ўпершыню пад псеўд. *А. Навіна*.

¹ Прэм'ера апэрэты «Залёты» адбылася 25.01.1915 г.

Памяці Ігната Канчэўскага (с. 368)

Друкуецца паводле: *НЖ*. 1923. 27 крас., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт. *А. Л.* У сувязі з канфіскацыяй гэтага нумару быў надрукаваны таксама ў *НЖ* 1.05.1923 г.

¹ У *НЖ* наступны сказ пачынаецца з малое літары.

² *Саўнархоз* — Савет Народнае Гаспадаркі (Совет Народнаго Хозяйства), орган кіраваньня эканомікай у савецкіх рэспубліках, губэрнях і краёх. Канчэўскі служыў у Саўнаргасе ССРЛіБ.

Аўдакім Раманавіч Раманаў. 1855 — 1923 (с. 369)

Друкуецца паводле: *НСьцяг*. 1923. 20 ліп., дзе апублікаваны ўпершыню пад псеўд. *Віленчук*.

¹ *...прыватным лекцыям*. — Маюцца на ўвазе репэтытарства, прыватныя ўрокі, якія гімназісты давалі вучням іншых школ або малодшых клясаў свае гімназіі (прагімназіі).

² У *НСьцягу* надрукавана: «Раманава выбралі сваім запраўдным сябрам Расейскага дзяржаўнага геаграфічнага таварыства, Маскоўскага архэалягічнага таварыства і інш.». У Расеі было Расейскае імператарскае геаграфічнае таварыства.

Ксенія Красінская (с. 372)

Друкуецца паводле: *БД*. 1925. 31 студз., дзе апублікаваны ўпершыню пад крыпт *А. Н.*

¹ *...звышоўшая без пары на 26-ым годзе жыцьця Ксенія Красінская*. — У паведамленьні пра сьмерць К. Красінскай, зьмешчаным у *БД* 28.01.1925 г., напісана, што яна памерла 25 студз., пражыўшы 27 гадоў.

² *Ёй прыйшлося легчы ў бальніцу* — у «*Мішмэрэс Хойлім*»... — Віленская бальніца, якая належала д-ру Г. Рому і ў якой лячыўся паранены М. Гарэцкі ды служыла міласэрнаю сястрою Цётка (гл. успаміны М. Гарэцкага ў кн. *Памяці...*).

Акадэмік Я. Ф. Карскі (с. 372)

Друкуецца паводле: *БЗвон*. 1931. 12 тр., дзе апублікаваны ўпершыню бяз подпісу.

¹ *...у... сямёх вялікіх томах...* — На ўвазе маюцца паасобныя выпускі (часткі) працы, якія зводзіліся затым у талы.
⁶⁵ Гл.: Віган-Дубейскаўская Ю. Мае успаміны. Вільня, 1994. С. 18.

Уладзімер Жэлка (с. 373)

Друкуецца паводле: *ЛіМ*. 1991. 28 чэрв., дзе апублікаваны ўпершыню.

ІНДЭКС ІМЁНАЎ

- Абдзіраловіч Ігнат, гл. *Канцэўскі І.*
Абіхт Рудольф 23, 364, 365, 403, 442
Абрамовіч Зыгмунт 442
Абрамовіч Людвік Кароль 378–380
Абуховіч Альгерд Якуб 176, 255, 414
Авідзій (Ovidius), Публій Авідзій Назон 120, 406
Адамовіч Антон 3, 403
Адхонны Андрэй 267
Адынец Антон Эдвард 142
Ажашкова Эліза, гл. *Ажэшка Э.*
Ажэшка Эліза 27, 29, 326, 394
Александровіч Андрэй 185, 191, 230, 234, 263, 426
Александровіч Сыцяпан 394, 434, 441
Александровіч Сыцяпан (Стафан Яўстафі) 304
Ален Грэнт 211
Аляксандар І 188
Аляксандар 188
Аляксюк Павал 110, 419
Аляхновіч Францішак 4, 6, 7, 28, 32–34, 91, 92, 94, 109, 119, 140, 145, 152, 177, 181, 182, 260, 261, 262, 380, 395, 410
Аляшкевіч Аляксей 337
Андрэеў Леанід 383, 439, 445
Андрэйкавец Надзея 5
Анчыц Вацлаў Зыгмунт 336, 437
Арлоўскі 305
Арлоўскі Восіп 309
Арсеньнева Наталья 5, 6, 8, 9, 11, 93, 109, 140, 225–229, 266, 268, 389, 420, 421
Арэшчыха, гл. *Ажэшка Э.*
Астрамовіч Аляксандар, гл. *Зязюля А.*
Астроўскі Радаслаў 414
Астроўскі Сымон 336, 338, 339
Асьвяцімскія, гл. *Асьцімскія*
Асьмак Рузалея 318
Асьцімскія 133
Афрасіньня, гл. *Еўфрасіньня Полацкая*
Бабарэка Адам 233, 264, 287
Бабіч 180
Багацкі Паўло 270–272
Багдановіч Адам 223, 260, 261, 318–321, 351–354, 396, 426
Багдановіч Анэля 318
Багдановіч Вадзім 319
Багдановіч Ірына 434
Багдановіч Максім 3, 5–8, 10, 11, 16, 17, 53–60, 79, 90, 94, 109, 110, 119, 120, 126, 155, 166, 176, 177, 180–182, 186, 202, 203, 206–213, 223–225, 227–229, 231, 232, 260–262, 268–274, 300, 317–322, 351–354, 362, 363, 373, 389, 391, 396, 399, 405, 406, 412–415, 419–421, 426–428, 435, 440, 442, 445
Багдановіч Марыя (Марыля) 319, 435
Багдановіч Юры (Ягор) 318
Багдановіча М. бацька, гл. *Багдановіч А.*
Баграм Паўлюк 82, 83, 189, 252, 253, 416
Багушэвіч Апалінары 324
Багушэвіч Валяр’ян 324
Багушэвіч Канстанцыя (Туня) 332
Багушэвіч Тамаш Вільгельм 323, 333
Багушэвіч Францішак Бэнэдыкт 9, 12, 61, 62, 86–88, 90, 94, 105, 125, 134, 135, 148, 155, 156, 160, 168, 176, 182, 189, 200, 214, 216, 222, 238, 251, 254–256, 262, 271, 291, 297, 307, 319, 322–336, 374, 375, 377, 378, 382, 397, 399, 401, 404, 407, 408, 410–413, 422–424, 435–437
Багушэвіча А. сын 324
Багушэвіча Ф. Б. брат, гл. *Багушэвіч В.*
Багушэвіча Ф. Б. дачка 323, 324
Байкоў Мікалай 157
Бакунін Міхаіл 325
Балаховіч, гл. *Булак-Балаховіч С.*
Бальмонт Канстанцін 94, 242, 258, 280, 289, 402, 423, 429
Балыцэвіч 305

Банапарт, гл. *Напалеон I*
 Бандарына Зінаіда 230, 235, 263
 Банькоўскі 119
 Бароўскі П. 33
 Баргуль Аўген 266
 Бартэльс Аргур 333
 Баршчэўскі Лявон 5
 Баршчэўскі Ян 61, 81, 94, 97, 125, 168, 188,
 189, 251, 252, 382, 399, 425
 Барыс Гадуноў 58
 Барыс Рагвалод Усяславіч 304
 Барыс, гл. *Барыс Рагвалод Усяславіч*
 Барыс, цар, гл. *Барыс Гадуноў*
 Басанавічус Ёнас 187, 304
 Басановіч Ян, гл. *Басанавічус Ё.*
 Бахрым Паўлюк, гл. *Багрым П.*
 Бацюшкаў Пампей 123
 Белавусаў Уладзімер 320
 Белы (Бялы) Канстанцін 329
 Белы Андрэй 131
 Більдзюкевіч Л. 92
 Біруля Т. 336
 Бірштонас Ёнас Б., гл. *Басанавічус Ё.*
 Біч Міхась 440
 Бічэр-Стоў Гарыет 247
 Блажавічанка Э. 33
 Блок Аляксандар 130
 Бобіч Ільдэфонс 109, 273, 392
 Бой 308
 Брага Апанас 180
 Бруевіч В. 92
 Брукнэр (Brückner) Аляксандар 27
 Брусаў Валеры 6, 7, 94, 242, 258, 280, 423,
 425, 429
 Брыль Янка 434
 Брэжга Баляслаў 159
 Брэнштэйн Міхал 122
 Будзька Эдвард (Адварды) 78, 271
 Будзько Э., гл. *Будзька Э.*
 Будны Сымон 395
 Буйка Тадэвуш 329
 Буйло Канстанцыя 11, 67–71, 109, 110, 227,
 228, 389, 392, 398
 Буйлянка, гл. *Буйло К.*
 Буйніцкі Ігнат 355, 356, 363, 364, 393, 394,
 440, 442
 Букчін Семен 6
 Булак-Балаховіч Станіслаў 419
 Булгароўскі Станіслаў 327
 Бульба Альгерд 5, 7
 Бунакі, род 306
 Бурачок Мацей, гл. *Багушэвіч Ф. Б.*
 Бурбіс Аляксандар 206, 300, 355–357, 366,
 367, 373, 422, 432, 440–443
 Быліна Янка 262, 426
 Бычкоўскі Антон 273
 Бэндэ Лукаш 434
 Бэргман Аляксандра 409
 Бэтховэн Людвіг ван 219
 Бядуля Зьмітрок 5, 11, 71–75, 90, 92, 94,
 140, 149, 177, 182–184, 202, 229, 260,
 262–264, 271, 272, 389, 398, 399, 415,
 429
 Бязьмен Якаў 336, 338, 339, 437
 Бяляцкі Алесь 3–6, 11, 12
 Вазьніцкі 122
 Вайніловіч Ксавэры 133
 Вайніловічы 133
 Вайс 305
 Вайцяхоўскі Адам 337
 Валаховіч 33
 Валодзьскі 27
 Варлаам Хугынскі 171
 Варнас Адомас 305
 Варонка Язэп 92, 401
 Васілёк Міхась 267, 268
 Ваўчацкі Лявон 332
 Верасай Астап 309
 Верашчака Марыля 99
 Веруш-Кавальскі, гл. *Кавальскі-Веруш А.*
 Весялоўскі Аляксандар 371
 Вітан-Дубейкаўская Юліяна 380, 381, 445
 Вітаўт Вялікі 267

- Віткевіч, гл. *Кошчыц-Віткевіч Я.*
 Вішнеўская Наталья 203, 235, 263, 421
 Віяленцій Вінцэнт 337
 Власт, гл. *Ластоўскі В.*
 Войніч Этэль Ліліян 424
 Войніч А., гл. *Войцік А.*
 Войцік Антон 267
 Вольны Анатоль 10, 230, 234, 263, 426
 Вольскі Зыгмунт 203
 Вольскі Ўладзімеж 259
 Вуль Ялегі 254
 Высьпянскі Станіслаў 134
 Вэбэр Паўль 157
 Вэрлен Польш 119, 120, 224, 261, 271, 273, 405, 406, 427
 Вэцман Эльза 365
 Вярхоўскі К. 366
 Вярэга-Дарэўскі Арцём 81, 162, 164, 254, 309
 Гайгала 157
 Галіна Антося 92
 Галомбак Юзаф (Язэп) 251, 275–277, 397, 424, 425, 428
 Галубок Уладзіслаў 94, 140, 145, 152, 265
 Галяншчаў-Кутузаў Міхаіл 81
 Галянкевіч Міхал 392
 Гарацый (Норатіус), Квінт Гарацый Флак 120, 406
 Гарбацэвіч Васіль 145, 152
 Гардзялкоўскія 432
 Гартны Цішка 11, 49–53, 89, 94, 103, 139, 140, 145, 161, 177, 191, 197, 202, 204, 229, 259, 263, 265, 266, 389, 396, 404, 426, 429, 445
 Гарун Алесь 4, 5, 89, 91, 92, 94, 145, 149, 164, 202, 259, 260, 262, 271, 301, 432
 Гаршын Усевалад 215
 Гарэцкая Л., гл. *Чарняўская Л.*
 Гарэцкі Максім 3, 5, 8, 10–12, 76–79, 81, 89–94, 104, 109, 118, 145–147, 152, 182, 202, 204, 229, 236, 251, 252, 255, 260, 263, 276, 277, 322, 323, 324, 326, 336, 345–351, 389, 391, 399, 401, 405, 409, 410, 424, 426, 435, 438–440, 443
 Гедвіла Адам 203, 393
 Гедымін (Гедзімін) 184, 185
 Герцэн Аляксандар 85, 102, 325
 Гетман Ігар 11
 Гільфэрдзінг 102
 Гіндэнбург Паўль фон 340, 364, 442
 Глебка Пятро 264
 Гмырак Лявон 5
 Горкі Максім 20, 21, 272, 396
 Горыд Язэп 248
 Горыт Гэля 148
 Грабар Ігар 157
 Грабарь Ігорь, гл. *Грабар І.*
 Грабскі Станіслаў 167, 412
 Грант-Ален, гл. *Ален Г.*
 Грубэрскі 305
 Грыневіч Антон 92, 140, 391, 409
 Грыневіч Уладзіслаў 266
 Грышкевіч Францішак 266, 410
 Гурло Алесь 103, 177, 229, 404, 430
 Гурыновіч Адам Гіляры 105, 255, 256, 401, 404
 Гурэнка А. 109
 Гусеў М. 304
 Гуткоўскі Мікалай 370
 Гушча Тарас, гл. *Колас Я.*
 Гюйо Жан-Мары 208
 Дабужынскі Ф. 336
 Давідоўскі Аляксандар (Ротмістр) 327
 Далгаво-Сабураў 336
 Даленга-Хадакоўскі Зарыян 253
 Дамашэвіч 327
 д'Амічыс, гл. *Дэ Амічыс Э.*
 Даніловіч Барыс 237, 303, 307, 434
 Дарашэнка Дмітро 162, 163, 324, 412, 436
 Даревскі, гл. *Вярэга-Дарэўскі А.*
 Дарожны Сяргей 264
 Дарэўскі, гл. *Вярэга-Дарэўскі А.*
 Даўнар-Запольскі, гл. *Доўнар-Запольскі М.*
 Дашынскі Ігнацы 439
 Дварчанін Ігнат 93

Джаваньєлі Рафазло 424
 Дмахоўшчыха 325
 Доўнар-Запольскі Мітрафан 94, 95, 100
 Драгаманай Міхайла, гл. *Драгаманіў М.*
 Драгаманіў Міхайла 162, 397, 360
 Драздовіч Язэп 6, 139, 158, 267, 305, 411
 Дрыгвіч (Самойла У.?) 159–161, 411
 Дубейкаўскі (Вітан-Дубейкаўскі) Лявон
 101, 303, 384, 407
 Дубоўка Уладзімер 9, 120, 121, 127–129,
 140, 230–232, 263–265, 287, 389, 406,
 407, 421
 Дубяйкоўскі Лявон, гл. *Дубейкаўскі Л.*
 Дудар Алесь 185, 230, 232, 233, 263, 264,
 422, 426
 Дунін-Марцінкевіч Вінцэнт Якуб 8, 12, 27,
 31, 61, 81, 82, 94, 105, 118, 125, 132,
 133, 145–148, 153–155, 161–164, 168,
 176, 189, 200, 214, 215, 254, 256, 259,
 262, 275–277, 307, 309–311, 317, 319,
 325, 365, 374, 377, 382, 397, 402, 405,
 407, 410, 412, 422, 424, 425, 428, 433
 Дыбоўскі 31
 Дыдзякіс 305
 Дьяченко Григорий 400
 Дэ Амічыс Эдмондо 247
 Егер Вальтэр 365, 403
 Елісееў Канстанцін 158
 Ельскі Аляксандар 4, 5, 31, 32, 81, 254, 394
 Еўфрасінья Полацкая 79, 100, 402
 Жалобны, гл. *Нікіфароўскі М.*
 Жаромскі Стэфан 11, 345–351, 405, 438,
 439
 Жукоўскі Ф. 33
 Жулаўскі Ежы 258, 259
 Журба Янка 229, 271
 Жывапісцаў Сямён 237, 423
 Жывіца, гл. *Гарун А.*
 Жылка Ўладзімер 5, 6, 9, 11, 127, 130–132,
 140, 176, 177, 182, 184, 185, 191, 232,
 264, 373, 374, 389, 407, 414, 415, 443,
 444
 Жылуновіч Зьміцер, гл. *Гартны Ц.*
 Завітневіч Уладзімер 95
 Завіша 188
 Загорскі Ул. 121, 122, 140
 Закрэўскі 335
 Замоцін Іван 427
 Зарэцкі Міхась 263–265, 426
 Зенчанка Сьцяпан 269, 270
 Знамяроўскі Уладзіслаў 78
 Зьдзяхоўскі Марыян 152
 Зюк, гл. *Пілсудзкі Ю.*
 Зязюля Андрэй 273
 Зямкевіч Рамуальд 5, 133, 153, 189, 252,
 271, 407, 418, 425
 Іван Сямёнавіч 306
 Іваноўскі Вацлаў 5, 95, 206, 237, 394, 403,
 423, 440
 Іваноўскі Юры (Ежы) 403
 Іваноўскія, гл. *Іваноўскі В., Іваноўскі Ю.*
 Іванчык 306
 Ігнатоўскі Ўсевалад 109, 130, 206, 429, 430
 Ізяслаў Уладзіміравіч 312
 Ілляшэвіч Хведар 6, 266, 267
 Іокай Мор 247
 Іпэль Альбэрт 101, 157–159, 170, 413
 Іядкоўскі, гл. *Ядкоўскі Ю.*
 Кабанаў 320
 Кабека П. 336
 Каваленка Віктар 3
 Кавальскі-Веруш Альфрэд 122
 Кавячынскі Мацей 34, 198
 Каганец Карусь 4, 27, 88, 89, 94, 102, 145,
 255, 256, 259, 366, 394, 401
 Казімер Ягайлавіч 307
 Казімер Ягелон, гл. *Казімір Ягайлавіч*
 Казура Станіслаў 101
 Кайрыс Сьцяпонас 394, 397
 Какошкін Фёдар 345, 439
 Калаур 372
 Каленбах Юзаф 142
 Калесьнік Уладзімер 5, 11, 420
 Калечыц Тодар 337

Каліноўскі Вінцэнт Канстанцін 84, 85–87, 102, 134, 136, 160, 182, 189, 214, 255, 311, 324–326, 400, 401, 425, 436
 Каліноўскі Кастусь (Костусь), гл. *Каліноўскі В. К.*
 Кальцоў Аляксей 257, 344
 Камароўскі Антон 337
 Камінская С. 33
 Канапіцкая Марыя 242, 243, 258, 259, 423
 Кандакоў 157
 Кандратовіч Людвік Францішак Уладзіслаў, гл. *Сыракомля У.*
 Канчар Яўсей 109
 Канчэўскі Арсень 373, 443
 Канчэўскі Ігнат 109, 368, 369, 373, 443
 Караткевіч Мікалай 254
 Каратынскі Вінцэс 81, 164, 254
 Карафа-Корбут Элегі Францішак, гл. *Вуль Я.*
 Карловіч Мечыслаў 95, 97, 333
 Карловіч Ян 333, 335
 Кармэліта Маўрыцьёс 305
 Кароль Сымон 339
 Карповіч Адам 325
 Карскі Евфимий, гл. *Карскі Я.*
 Карскі Яўхім 4, 92, 95, 247, 257, 275, 322, 323, 326, 336, 371–373, 402, 437, 443
 Карынфскі Апалон 94
 Каспаравічанка Гэля, гл. *Горыт Г.*
 Каспровіч Ян 134, 242, 258, 259, 423
 Кастравіцкі Казімір, гл. *Каганец К.*
 Каспяровіч Мікалай 156, 158, 171, 413
 Катлярэўскі Іван 154, 253, 411
 Кахановіч Міхал 384, 407
 Кейрыс Сьцяпонас, гл. *Кайрыс С.*
 Кейстут 304
 Керанскі Аляксандар 439
 Кімант Марыя, гл. *Ячыноўская М.*
 Кімант Янка 367
 Кімантовая Марыя, гл. *Ячыноўская М.*
 Кірыла Філёзаф 80, 393, 399
 Кісьлінг 305
 Кісьлінскі Д. 336.
 Кісяллёў Генадзь 400, 435
 Кісяллёў 109
 Клейнбарт Леў 3
 Клос 122, 142–144, 384
 Кляшторны Тодар 264
 Кодзь Г. 33
 Колас Уладзімер 4
 Колас Якуб 3, 5–7, 9–12, 14, 15, 34–41, 49, 53, 88, 90, 94, 125, 126, 139, 140, 145, 149, 151, 152, 155, 159–161, 171–180, 191, 197–202, 204, 206, 211, 222, 224, 229, 237, 249, 250, 256–258, 262–266, 271–273, 277, 280–286, 301–303, 317, 336–340, 382, 389, 391, 395, 399, 407, 410, 413, 417, 418, 424, 425, 427–430, 432, 437, 445
 Кольшка К. 271
 Комар Павал 305, 308
 Конан Уладзімер 3
 Концкі А. 317
 Корш Фёдар 269
 Коўтун (Новік) Валянціна 394, 441
 Кошчыц-Віткевіч Ян 101
 Крапіва Кандрат 230, 235, 263, 264
 Крапіва Мацей, гл. *Цётка*
 Крапіўка Мацей, гл. *Цётка*
 Крапіўніцкі Марка 27
 Красінская Ксенія 372, 443
 Красінскі Мікалай 372
 Красіцкая 315
 Краснапольскі 142
 Краўцоў Макаар 140, 416
 Крылоў Іван 259, 425
 Крэмень 305
 Кудзелька Міхась, гл. *Чарот М.*
 Кулеш С. 267
 Купала Янка 3, 5–7, 10–12, 15, 16, 20, 27, 34, 41–49, 53, 59, 72, 88–90, 92, 94, 104, 107, 108, 125, 126, 135, 137, 140, 145, 149–151, 155, 159–162, 165–168, 171, 172, 176, 181, 186, 191, 192, 197, 200, 202, 204, 206, 211, 222, 224, 227–229,

- 235–246, 250, 255, 257, 258, 262–266, 272, 277–281, 285–299, 311–315, 317, 341–345, 363, 382, 383, 389, 391, 392, 395, 396, 399, 401, 492, 404, 408, 410–412, 414, 415, 416, 418, 422–426, 428–434, 436, 438–440, 442, 445
- Купалы Я. бацька, гл. *Луцэвіч Д.*
- Купрын Аляксандар 40
- Кутуз, гл. *Галянішчаў-Кутузаў М.*
- Кухта Марцін 166, 203, 269
- Кучар Алесь 431
- Кучэўскі Людвік 203
- Лабадзенка Глеб 5
- Лапа 318
- Лапа Іван 94, 100
- Лапінскі Аляксандар 336
- Лапо-Данілеўскі, гл. *Лапа І.*
- Лапцэвіч Іван 337
- Ластоўскі Вацлаў 5, 7, 58, 94, 120, 158, 204, 209, 270–272, 274, 308, 400, 406, 418, 427
- Лейка Кандрат 145
- Ленін Уладзімер 346
- Лермантаў Міхаіл 257
- Леуш Лявон, гл. *Леўшчанка Л.*
- Леўшчанка (Леўчанка) Леанід 79
- Лёсік Язэп 92, 94, 271
- Ліс Арсень 5
- Лойка Алег 425, 435, 444
- Лось-Рашкоўскія 310
- Лужанін Максім 264
- Лукаш 308
- Луцкевіч Іван Герман 5, 6, 8, 80, 92, 96, 100, 101, 121, 133, 140, 157, 170, 183, 194, 195, 203–206, 267, 270, 276, 300, 301, 303, 304, 307, 308, 315, 336, 351, 366, 373, 376, 381, 401–403, 407, 414, 418, 422, 429, 433, 434, 437, 443, 444
- Луцкевіч Ян Баляслаў 132, 133
- Луцэвіч Дамінік 235, 236, 422
- Луцэвіч Уладзіслава 237
- Луцэвіч Ян (Янка, Іван), гл. *Купала Я.*
- Лучына Янка 62, 88, 102, 105, 255, 257, 382
- Любаўскі Мацей 94, 100
- Лявіцкі Антон, гл. *Ядвігін Ш.*
- Ляманскі Ян 272
- Магнушэўскі Войцех 82, 253, 416
- Майкаў Леанід 371
- Майроніс 186
- Макоўскі Вацлаў 327
- Макоўскі Вячаслаў 373, 443
- Максімавічанка 252
- Малевіч Тацяна, гл. *Мякота Т.*
- Малявіна 158
- Мамонічы 307
- Манькоўскі І. (Тамаш у Гарэцкага) 61, 397, 382, 445
- Манюшка Станіслаў 27, 34, 61, 95, 105, 118, 119, 145, 154, 155, 162, 164, 259, 317, 334, 405
- Манюшкі 81
- Марачэўскі Енджэй 346, 439
- Марашэўскі Каятан 252
- Маркс Карл Гайнрых 12
- Маркс Максымільян 308, 309, 433
- Мароз Кацярына 3, 5, 6, 420
- Марозаў 27
- Марозік Мікалай 309
- Марцінкевіч, гл. *Дунін-Марцінкевіч В. Я.*
- Марыля, гл. *Верашчака М.*
- Масьціцкі Гэнрык Станіслаў 142
- Маўр Янка 337
- Маўэрсбэрг Станіслаў 409
- Машара Міхась 6, 266, 427, 436
- Мігановіч 434, 435
- Мікалай II 192, 338
- Мілюк Адам 337
- Міндоўг 304
- Міровіч Еўсьцігней 145, 265
- Міцкевіч Адам Бэрнард 4, 8, 81, 86, 97–99, 121–124, 133, 135, 141, 142, 167, 188, 200, 242, 253, 254, 257–259, 277, 289, 384, 389, 406–409, 423, 445
- Міцкевіч Канстанцін (Костусь), гл. *Колас Я.*

Міцкевіч Уладзімер 336–339
 Міцкевіч Язэп 337
 Міцкевічыха 324
 Моцарт Вольфганг Амадэй 209
 М. Р., гл. *Туонак Б.*
 Мсьціславец Пётар 307
 Мураўёў Міхаіл
 Мэнке Юліяна, гл. *Вітан-Дубейкаўская Ю.*
 Мэнке (у замустве Кулеша) Эмілія Люцыя
 33, 380, 381, 445
 Мякота Тацяна 435
 Мятлін Іван 339
 Мяфод 80, 399, 400
 Навасільцаў Мікалай 82
 Навіцкі 305
 Нагродзкі Зыгмунт 5, 9, 324–327, 329, 332–
 336, 374–378, 410, 435, 436, 444
 Нагродзкага З. жонка, гл. *Петравічанка А.*
 Напалеон I 81, 89, 188, 253, 327
 Нарцызаў Язэп, гл. *Драздовіч Я.*
 Насовіч Іван 95, 335, 370
 Недзялкоўская-Дабачэўская 186
 Неканда-Грэпка Антон 122, 307, 384, 407
 Неслухоўскі Ян (Іван), гл. *Лучына Я.*
 Нестар 354, 370
 Несьцер, гл. *Нестар*
 Нікіфароўскі Мікалай 100
 Нікіфароўскі Міхал 440
 Нікіцін Іван 344
 Николай II, гл. *Мікалай II*
 Някрасаў Мікалай 257, 259, 344
 Нясьцюшка-Буйніцкі Ст. 317
 Обст Ян (Ёган) 144
 Опман Артур Францішак Міхал 186
 Ор-От, гл. *Опман А. Ф. М.*
 Офэнбэрг Ян Якуб фон 236
 Пабеданосцаў Канстанцін 64, 398
 Падабед Язэп 230, 234, 263
 Падалінскі 305
 Паджарскі К. 92
 Падура Тымко (Гамаш) 154, 411
 Палтноў 157
 Палуян Сяргей 5, 79, 204, 271, 272, 373
 Пальчэўскі Міхал 337
 Панамароў 333
 Паўловіч Альбэрт 92, 109, 145, 262, 265,
 273
 Паўлуцкі 157
 Паўлюкевіч Арсень 416
 Паўтаржыцкі Кастусь 436
 Пацкевіч Зыгмунт 327
 Пачопка Баляслаў 392
 Пашкевіч (Пашкевічанка) Алёйзія, гл.
Цётка
 Пашкевіч Сьцяпан (Стафан) 31, 63, 359
 Пашкевіч Юзюк (Восіп) 359, 441
 Пашкевічанка Алёйзія, гл. *Цётка*
 Пегуткоўскі 122
 Петравічанка (у замустве Нагродзкая) Алё-
 на 327, 328, 375
 Петравічанка Марыя 327, 329
 Петравічанкі, сёстры, гл. *Петравічанка А.,*
Петравічанка М.
 Петрусевіч Казімір 339, 437
 Пётравіч Павел Фларыян 305
 Пётравічы 328, 329
 Пётроўскі 305
 Пятровіч, гл. *Пётравічы*
 Пігань Станіслаў 121, 122, 140–144, 384,
 409
 Пій (Піюс) X 391, 392
 Піліпчук В. 341–345
 Пілсудзкі Юзаф (Язэп) 9, 325, 336, 374,
 377, 378, 413, 414, 436
 Пілсудзкія 374
 Пічука 97
 Пічэта Уладзімір 94
 Пятуховіч Міхайла 322, 323, 325, 326, 336,
 437
 Платонаў Расьціслаў 429
 Плаўнік Самуіл, гл. *Бядуля З.*
 Пожаров Г. 310
 Полазаў Дзьмітры 158

Прадслава, гл. *Еўфрасінья Полацкая*
 Просты Пётра, гл. *Бобіч I*.
 Прушынскі Аляксандар, гл. *Гарун А.*
 Прыгаворка Навум, гл. *Дунін-Марцінскевіч В. Я.*
 Пуоджунас (Puodžiūnas) 33
 Пухальчык Л. 336
 Пушкін Аляксандар 209, 257, 289
 Пушча Язэп 10, 230, 233, 234, 263, 264, 287
 Пфляўмбаўм Яўгенія 230, 235, 263
 Пшыбышэўскі Станіслаў 48, 242, 258, 262
 Пыпін Аляксандар 371
 Пэратц Уладзімір 27
 Пэрль 305
 Пятруша 338, 339
 Равенскі Мікола 140
 Равінскі Вікенці (Вінцэнт) 253, 397
 Рагвалод 312, 433
 Рагваладавічы 312
 Рагнеда 312, 433
 Рагойша Вячаслаў 425, 435, 444
 Рагоўскі Людамір Міхал 95, 97, 240, 355, 356
 Рагуля Васіль 414
 Радзевіч Л., гл. *Родзевіч Л.*
 Радзевіч Ю., гл. *Родзевіч Ю.*
 Радзівіл Мікалай Чорны 34, 198
 Радзіміч Максім, гл. *Турунак Б.*
 Ражанскі Фэлікс 400
 Райскі Аляксандар 337
 Рак Сымон, гл. *Рак-Міхайлоўскі С.*
 Рак-Міхайлоўскі Сымон 323, 436
 Раманаў Еўдакім (Аўдакім) 95, 100, 157, 248, 303, 307, 309–311, 351, 369, 369–371, 443
 Раўкоўскі Зыгмунт 333, 436
 Рафаэль 209
 Родзевіч Габрыэль 325, 327
 Родзевіч Леапольд (Лявон) 92, 109, 140, 145, 182–185, 265, 414,
 Родзевіч Ю. 323, 324, 435
 Родзевічыха, гл. *Родзевіч Ю.*
 Роза Сальваторэ 210
 Ром Георгі 443
 Роўба Напалеон 327
 Рубінштэйн Антон 367
 Рузалья, гл. *Асьмак Р.*
 Русецкі Канут 305, 327, 433
 Русецкія 433
 Русо Жан-Жак 221
 Рушчыц Фэрдынанд 121, 122
 Рымскі-Корсакаў 142
 Рыпінскі (Рыпінскі-Радван) Аляксандар 31, 61, 81, 82, 86, 94, 97, 125, 163, 168, 188, 214, 251, 252, 254, 307, 317, 382
 Рэмэр 143
 С., гл. *Самойла У.*
 Савіч 267
 Сакавічанка А. 33
 Сакалоўскі 142
 Саковіч 158
 Салагуб Алесь 266
 Саланевіч Лук'ян 13
 Салтыкоў-Шчадрын Міхаіл 272
 Сальеры Антоніё 58, 59, 209, 210
 Самахвал Сымон 337
 Самойла Уладзімер 5, 6, 10, 152, 236, 267, 307, 411, 417, 420, 422, 423, 429
 Сапега Леў 98
 Сапегі 98
 Сарбеўскі Мацей Казімер 185
 Саўчанка 248
 Сваяк Казімер 5, 6, 93, 135–137, 161, 193, 194, 260, 300, 408, 416, 417, 426
 Сваяк Янка, гл. *Фальскі М.*
 Сергіевіч Пётра 6, 267, 305
 Сержпутоўскі Аляксандар 248, 424
 Скандракоў Сяргей 422
 Скарына Францішак 60, 79, 80, 111, 164, 165, 180, 182, 183, 270, 307, 415, 420
 Скобла Міхась 415, 444
 Славацкі Юльёш 242, 254, 258, 278, 280, 425, 429
 Слонскі Эдвард 186

Смалянчук Алесь 403
 Смоліч Алесь 109
 Смоліч Аркадзь 92, 109, 320, 321, 401
 Смолічыха, гл. *Смоліч А.*
 Смолкін Міхась 406
 Смуглевіч Францішак 305
 Смуры Піліп (Язэп) 308, 309, 433
 Содаль Уладзімер 437
 Солтан Аляксандар 306
 Спэнсэр Гербэрт 211
 Ставецкі 305
 Сталін Іосіф 9, 249, 250
 Станкевіч Адам 5, 10, 193, 251, 323, 324, 326, 336, 384, 407, 414, 424, 426, 434–436
 Станкевіч Станіслаў 3
 Станкевіч Ян (Янка) 4, 109, 267, 274, 275, 306, 365, 428
 Станкевічанка Ёладзіслава, гл. *Станкевіч У.*
 Станюта Міхаіл 158
 Стаповіч Канстанцін, гл. *Сваяк К.*
 Стары Ёлас 92
 Стасаў Уладзімер 371
 Стафанавічанка К. 33
 Струкаў Зьміцер 156, 157, 159, 170
 Студніцкі Вацлаў 121, 122
 Стэфан Батура, гл. *Сьцяпан Батура*
 Суліма, гл. *Самойла У.*
 Сумны А., гл. *Гарун А.*
 Суніца Раман, гл. *Зямкевіч Р.*
 Сучасны, гл. *Родзевіч Л.*
 Сымановіч Яўстафі 206
 Сымон (Шымон) Рэўка з-пад Барысава, гл. *Багушэвіч Ф. Б.*
 Сыракомля Уладзіслаў 4, 83, 86, 152–155, 163, 164, 182, 186, 189, 242, 254, 259, 317, 410–412, 423, 425
 Сычэўская 27
 Сьветазар, гл. *Краўцоў М.*
 Сьвятаполк-Мірскі Пётар 64, 398
 Сьвятыцкі (Сьвянціцкі) Іларыён 162
 Сьлівінскі 327
 Сьляндзінскі Аляксандар Юзаф 305, 433
 Сьлядзінскія 433
 Сьцяпан Батура 304, 403, 435
 Сядура Уладзімір 287
 Сянкевіч Аляксандар 337, 338, 437
 Сянкевіч Гэнрык 4, 173, 424
 Сяргей Аляксандравіч 64, 398
 С. Я., гл. *Станкевіч Я.*
 Талстой Леў 221
 Талстой 157
 Танк Максім 10, 436
 Тапчэўскі Фэлікс 31, 254, 401
 Тарасюк Любоў 3
 Тарашкевіч Браніслаў 122, 275, 372, 384, 407
 Таўлай Валянцін 434
 Теребенев 304
 Т-кі Якуб 254
 Тодар (Феодар) Студыт 306
 Траўгут Рамуальд 121
 Троцкі Леў 346
 Трутнеў Іван 123, 141, 305, 384, 407
 Трэпка Антон, гл. *Неканда-Трэпка А.*
 Тукеркес Ян 202, 204, 205, 393, 417
 Тулейка 266
 Туронак Браніслаў 92
 Туронак Юры 394, 403
 Тышкевіч Антон 330, 332
 Тышкевіч Міхал 304
 Тышкевічы 98
 Тышкевіч Яўстафі (Яўстах) 304
 Тэраўскі Уладзімер 140
 Уейскі Карнэль
 Уладак з Казіміроўкі, гл. *Самойла У.*
 Уладзімер Кіеўскі, гл. *Уладзімер Сьвятаславіч*
 Уладзімер Сьвятаславіч 304, 312, 433
 Уласаў Аляксандар 93, 203, 206, 377, 395, 417–419, 444

- Умястоўскі Францішак (Пранук) 102, 195, 202, 204–206, 418, 419
- Урублеўскі Валеры Антоні 400
- Урублеўскі Тадэвуш 275, 329, 339, 379, 436
- Урублеўскія Эўстахы і Эмілія 275, 311, 323, 428, 433, 436
- Усяслаў Брачыславіч (Чарадзея) 304
- Фальскі Мар’ян 394, 426
- Фарботка Язэп 79, 91, 399
- Фёдараў Іван 307
- Фёдараў Іван, гл. *Маўр Я.*
- Фіэль Швайпольт 307
- Філіповіч Аляксандар 337
- Філіповіч Міхаіл 159
- Франко Іван 360, 441
- Фурман Іван 171
- Фэдароўскі (Federowski) Міхал 95, 100, 248, 369
- Хадакоўскі, гл. *Даленга-Хадакоўскі З.*
- Хадыка Уладзімер 230, 234, 263, 264, 426
- Хвэлька з Рукшаніц, гл. *Танчэўскі Ф.*
- Храптовіч Ірыней 81
- Храптовіч Яхім Ігнат Юзаф Літавор 81
- Храптовічы, гл. *Храптовіч І., Храптовіч Я. І. Ю. Л.*
- Цётка 5, 7, 12, 30, 31, 62–67, 88, 89, 94, 102, 106, 107, 176, 182, 195, 202, 205, 206, 255, 256, 301, 315–317, 322, 356, 358–362, 366, 373, 389, 395, 397, 398, 425, 434, 441–443
- Цёткі бацька, гл. *Пашкевіч С.*
- Цёткі брат, гл. *Пашкевіч Ю.*
- Цяпінскі (Амельяновіч) Васіль 79
- Чайкоўскі Пётар 56
- Чараўнік Сяргей 93
- Чарнышэвіч Хведар 103, 229, 404
- Чарняўская Леаніла 109
- Чарот Міхась 5, 92, 127, 129–131, 137, 140, 161, 177, 191, 192, 230, 231, 263, 265, 389, 407, 413, 426
- Чаховіч (Чаховіч-Ляхавіцкі) Зыгмунт 236, 278
- Чачот Ян 31, 61, 81, 82, 94, 97, 99, 125, 163, 168, 182, 188, 251, 252, 254, 307, 334, 382
- Чорны Кузьма 264
- Чэліні Бэнвэнута 273, 317
- Чэмер М., гл. *Самойла У.*
- Чэркас 271
- Чэхаў Антон 27
- Шапэн Фрыдэрык 224
- Шастакоўскі 329
- Шаўчэнка Тарас 242, 289, 324, 344, 383, 423
- Шашалевіч Васіль 264
- Швіндрацгэйм 157
- Швэнгрубэн Баляслаў 327, 329
- Шеляев 158
- Шкленьнічанка Габрыэля 324
- Шлюбскі Аляксандар 204–206, 418, 419
- Шлыкаў 142
- Шнэўр Залман 187
- Шпілеўскі Павал 105, 146–148, 277, 410
- Шустэр, кс. 392
- Шчакаціхін Мікалай 157–159, 267, 411, 427
- Шчука Л. 97
- Шыmanoўскі Станіслаў 92
- Шынгароў Андрэй 345, 439
- Шэйн Павал 93, 351
- Шэкспір Уільям 144
- Эгерфэльдэр 305
- Энгельс Фрыдрых 12
- Эпімах-Шыпіла Браніслаў 237, 336
- Юновіч Міхал 327
- Юршэўскі Л. 336
- Юхневіч К. 33
- Ядвігін Ш. 6, 12, 27, 62, 92, 94, 105, 145, 200, 204, 213–217, 236, 255, 256, 259, 262, 271, 272, 300, 389, 391, 419, 422, 425
- Ядкоўскі Юзаф 157
- Ян Сабескі 304

Янкоўскі Чэслаў 96, 97, 254, 402
 Янкоўскі Юры (Ежы) 92
 Янкоўскі Мікіпар 337, 338
 Яноўскі В.336
 Янушкевіч Язэп 407, 437
 Яраполк 312, 433
 Ярмола 306
 Ярэміч Фабіян 414, 416
 Ясакар, гл. *Бядуля З.*
 Яхімовіч 305
 Ячыноўская (Кімант-Ячыноўская, Ячыноўская-Кімонт, Кімант-Яцына) Марыя 6, 27, 162, 367, 368, 394, 412, 443
 Abramavičius Vladas 436
 Asaka Vanadyś, гл. *Цётка*
 В. L., гл. *Пачопка Б.*
 Bohdalewičuk Michaś 103
 Bur. F., гл. *Багушэвіч Ф. Б.*
 Czczot J., гл. *Чачот Я.*
 Dunin-Marcinkiewicz Wincenty, гл. *Дунін-Марцінкевіч В. Я.*
 Dziadźka 103
 Dziadźka Pranuk, гл. *Умястоўскі Ф.*
 Gedymin, гл. *Гедымін*
 Gołąbek Józef, гл. *Галомбак Ю.*
 Напгyla z Polacka, гл. *Цётка*
 Ippel A., гл. *Інэль А.*
 Iwanowski Waclaw, гл. *Іваноўскі В. К. К., гл. Каганец К.*
 Kościuszko 334
 Luczyna Janka, гл. *Лучына Я.*
 Mauersberg Stanisław, гл. *Маўэрсбэрг С.*
 Mihanowicz J., гл. *Мігановіч*
 Moniuszko, гл. *Манюшка С.*
 Nagrodzki Zygmunt, гл. *Нагродзкі З.*
 Nasta 103
 Nieściszko-Bujnucki St., гл. *Нясьцюшка-Буйніцкі Ст.*
 Pióro Marcin 435
 Piotrowicze, гл. *Пётравічы*
 Puodžiunas, гл. *Пуоджунас*
 Rewkowski Zygmunt, гл. *Раўкоўскі З.*
 Rybka 103
 Šara ptaška 103
 Staпbun J. 102
 Turonek Jerzy, гл. *Туронак Ю.*
 Vrublevskis Tadas, гл. *Урублеўскі Т.*
 Wróblewscy, гл. *Урублеўскія Э. і Э.*
 Zan Tomasz 334
 Zawadzki Józef 162

ЗЬМЕСТ

Ідэалёгія крытыка Антона Луцкевіча	3
АРТЫКУЛЫ, ЛЕКЦЫІ, РЭЦЭНЗІІ, НАТАТКІ	
«Маладая Беларусь»	13
Мае ўвагі	14
«Шляхам жыцця»	15
Пясьняр чыстай красы	16
На мяжы двух гадоў	17
Чародная задача	19
Зблізка і здалёку	20
На зваротным пункце	21
Творчасць краю	22
Гутарка і шрыфт	23
На выстаўцы	24
Адгалоскі жыцця	25
Беларускі тэатар	26
10-летні юбілей беларускай прэсы	28
«У зімовы вечар»	29
Нашы страты	30
«На Антокалі»: <i>Да першай настанойкі 26—XII—1916</i>	32
«У Купальскую ноч»	34
Якуб Колас	34
Янка Купала	41
Цішка Гартны	49
Максім Багдановіч	53
Прадвеснікі Адраджэння	60
Алэйзія З Пашкевічаў Кейрысова (Цётка)	62
Канстанцыя Буйло	67
Зьмітрок Бядуля	71
«Дзье души» М. Гарэцкага	76
«Гісторыя беларускае літаратуры»	78
Пуцяводныя ідэі беларускае літаратуры	80
Літаратурна-выдавецкая праца ў 1920 годзе	90
Наш культурны стан	93
Адкрытае пісьмо пану Ч. Янкоўскаму і іншым	96
Эвалюцыя краёвае культуры	97
Адраджэнне беларускага мастацтва	100
З-пад пылу архіваў	102
Жыдоўскае пытаньне ў нашым пісьменстве	104
Літаратурна-выдавецкая праца ў 1921 годзе	108
Ідэоляг народнае інтэлігенцыі: <i>Максім Гарэцкі</i>	110
Песьняру зямлі нашай	118
Нязнаныя творы М. Багдановіча	119
«Строма» — Уладзімер Дубоўка	120
Вязьніца Адама Міцкевіча	121
На новых шляхах	124
Нязнаны верш Вінцука Дуніна-Марцінкевіча	132
«Бунт проці Бога»	133
У справе звароту беларускае культурнае маемасьці	137
Наш культурны рост	138
З прычыны спрэчкі пра «камэру конрада»: <i>Ліст у рэдакцыю</i>	140
Яшчэ адзін напад: <i>Ліст у рэдакцыю</i>	143

Аб беларускай драме.....	144
Літаратурны плягіят	146
Успамін аб Мацею Бурачку.....	148
Водгукі вялікае вайны	149
Падсьведамае і сьведамае ў «Душы беларускай» Сыракомлі	152
Абмылкі ў выданьнях твораў Багушэвіча	155
Дасьледчыкі беларускага мастацтва.....	156
Народ сам сабой	159
Забытая кніжка	161
Дмітро Дарашэнка: <i>К 25-летняму юбілею яго працы</i>	162
Вінцук Дунін-Марцінкевіч: <i>У 40-я ўгодкі сьмерці яго</i>	163
<i>У 400-я ўгодкі беларускага друку у Вільні</i>	164
20-лецьце паэтыцкае працы Янкі Купалы	165
Апошні верш М. Багдановіча	166
«Безназоўнае»: Зборнік вершаў Янкі Купалы.....	166
Справа беларускага шрыфту.....	167
Крашаніна	170
«Сымон Музыка»	171
Вільня ў беларускай літаратуры: <i>Публічная лекцыя, чытаная ў 1925 годзе, з пазьнейшымі дапаўненьнямі</i>	176
Вільня як крыніца натхненьня	185
Эвалюцыя беларускае адраджэнскае ідэалёгіі і адбіцьцё яе ў літаратуры: <i>Паводле публічнае лекцыі, чытанае у Вільні</i>	187
«Прамень»	192
Адказ на адказ	193
1906 — 14/IX — 1926	194
Да 20-лецьця беларускае прэсы: <i>Жменя цыфр</i>	196
Якуб Колас — «народны паэт»	197
Якуб Колас: <i>Жыцьцё і творчасць</i>	198
Наша Ніва (2-га лістапада 1906 г. — 2-га лістапада 1926 г.).....	202
<Да гісторыі «Нашае Долі» і «Нашае Нівы»> паведамленьні а. Шлюбскаму.....	204
Праблемы красы й мастацтва ў творах Максіма Багдановіча: <i>Публічная лекцыя</i>	206
Антон Лявіцкі (Ядвігін Ш.): <i>У пятыя ўгодкі сьмерці Яго</i>	213
Істота літаратуры і яе грамадзкае значэньне: <i>Лекцыя, чытаная ў Т-ве Белар. Школы ў Вільні</i>	218
Максім Багдановіч: <i>У дзясятыя ўгодкі сьмерці Яго</i>	223
«Пад сінім небам»: <i>Характарыстыка творчасці Натальі Арсеньневай</i>	225
З усходніх загонаў: <i>Літаратурны агляд</i>	229
Напевы ліры Янкі Купалы: <i>Публічная лекцыя</i>	235
Крыху аб праграме лектуры	246
Бібліяграфія	247
Якуб Колас — за кратамі!	249
Янка Купала: <i>К 25-лецьцю яго літаратурнае працы</i>	250
Ксяндзоўская «цэнзура» твораў Ф. Багушэвіча	251
Галоўныя кірункі ў беларускай паэзіі	251
«Нёман»: <i>Літаратурна-мастацка-навуковы мясячнік. №1 1932</i>	266
Зь недрукаванае спадчыны па М. Багдановічу	268
Крыху аб філалёгіі і «філалёгіі»: <i>Мой адказ гр. Янцы Станкевічу</i>	274
Jozef Gołębek. Wincenty Dunin-Marcinkiewicz, poeta polsko-białoruski. Wilno, 1932. Wydanie Towarzystwa pomocy naukowej im. E. i E. Wryblewskich	275
Крытычныя мамэнты ў жыцьці купалы і коласа — паводле іх твораў	277
Ян Луцэвіч—Янка Купала (1882—25.VI.—1932)	287

Янка Купала як прарок адраджэньня: <i>Публічная лекцыя, чытаная ў Вільні, Рызе і Дзвьінску</i>	289
У дзень памершых	300
50-лецьце Якуба Коласа	301
Беларускі музэй ім. Івана Луцкевіча	303
Да гісторыі беларускага дрэварытніцтва	308
Беларускі гутарнік Піліп Смуры	308
Фрагмэнт з жыцця В. Дуніна-Марцінкевіча	309
Праўда аб «Мужыцкай праўдзе»	311
Зь нязнаных рукапісаў Янкі Купалы	311
Нязнаны верш Цёткі	315
Нязнаны верш Мігановіча	317
Праблема сфармаваньня нацыянальнае душы Максіма Багдановіча: <i>Да дваццатых угодкаў сьмерці паэта</i>	317
Жыццё і творчасць Фр. Багушэвіча ў успамінах ягоных сучасьнікаў	322
Палітычны працэс Якуба Коласа і тт.: <i>З архіву Беларускага музэю ім. Ів. Луцкевіча</i>	336
Прызнаньне правоў беларускае мовы падчас сусьветнае вайны	340
Янка Купала ў крывым люстры	341
Абдзіраловіч і Барыка: Літаратурная паралель	345
Да крыніцаў творчасці М. Багдановіча	351

БІЯГРАМЫ

<Ігнат Буйніцкі>	355
<Аляксандар Бурбіс>	356

НЭКРАЛЁГІ

Алёйзія Пашкевіч-Кейрысова	358
Іван Франко	360
Памяці Цёткі: У гадаўшчыну сьмерці	361
Памяці Максіма Багдановіча	362
Ігнат Буйніцкі: Пасьмертны ўспамін	363
Праф. Рудольф Абіхт: <i>Жалобны ўспамін</i>	364
Аляксандар Бурбіс	366
Марыя Кімантова	367
Памяці Ігната Канчэўскага	368
Аўдакім Раманавіч Раманаў: 1855—1923	369
Ксенія Красінская	372
Акадэмік Я. Ф. Карскі	372
Уладзімер Жылка	373
Зыгмунт Нагродзкі і яго адносіны да беларусаў: <i>Пасьмертны ўспамін</i>	374
Людвік Абрамовіч: <i>Замест хаўтурнае прамовы</i>	378
Ляля Мэнке: <i>Пасьмертны ўспамін</i>	380

ДАДАТКІ

Нашы песьняры	382
2. Янка Купала	382
Прагакол камісіі Беларускага навуковага т-ва дзеля выясьненьня месца камэры Адама Міцкевіча ў базьлянскіх мурах	384
Скароты	385
Камэнтары	389

Выдавецтва выказвае шчырую падзяку
Міністэрству замежных спраў Рэспублікі Польшча,
Усходнееўрапейскаму дэмакратычнаму цэнтру,
Беларускаму таварыству імя Роберта Шумана
за дапамогу ў выданні гэтай кнігі.

Навукова-папулярнае выданне

Луцкевіч Антон

ВЫБРАНЬЯ ТВОРЫ

Праблемы культуры, літаратуры і мастацтва

Адказны за выпуск *Г. Вінярскі*

Рэдактар *М. Скобла*

Камп'ютэрны набор *А. Сідарэвіча*

Вёрстка *Л. Ваўчок*

Карэктары *Л. Кармазава, Г. Вінярскі*

Падпісана да друку 30.10.2006 г. Фармаг 70x108 ¹/₁₆. Друк афсетны.

Папера афсетная. Гарнітура Times. Ум. друк. 40,25 арк.

Ул.-выд. 33,65 арк. Наклад 1000 ас. Зак. 1340.

ПУП «Кнігазбор».

Ліцэнзія ЛВ № 02330/0131712 ад 12.05.06.

220112, Мінск, вул. Я. Лучыны, 38-93.

Тэл./факс (017) 204-86-97, тэл.

(029) 772-19-14.

Надрукавана з дыяпазітываў заказчыка

ў друкарні ПУП «Ходр» ГА «БелПІЗ».

ЛПІ № 02330/0056661 ад 29.03.04.

220004, г. Мінск, вул. Вызвалення, 9.